

HANDLEIDING

BIJ DE BEOEFENING DER

LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

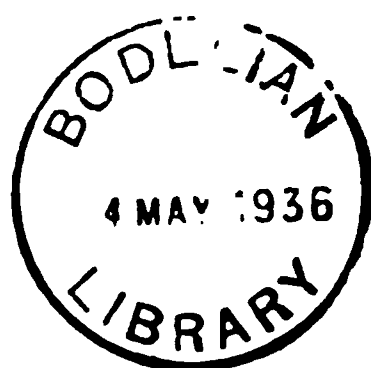
DOOR

Dr. J. J. DE HOLLANDER,
Hoogleeraar aan de Koninklijke Militaire Academie.

TWEEDE DEEL.

Vierde, omgewerkte uitgave.

TE BREDA,
TER DRUKKERIJ VAN BROESE & COMP.,
VOOR REKENING VAN DE
KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE
1884.

BODL IAN
4 MAY 1936
LIBRARY

INHOUD.

B. *De Residentie Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling.*

a. Het Zuidelijk Deel.

b. Het Oostelijk Deel.

VIERDE HOOFDGROEP. SELÉBES EN ONDERHOORIGE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK. ALGEMEEN OVERZICHT VAN SELÉBES.

TWEEDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE MENADO.

D. *De Niet-bondgenootschappelijke landen.*

VIJFDE HOOFDGROEP. DE MOLUKSCHE EILANDEN EN NIEUW GUINEA MET DE PAPOEWA-EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK. ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE MOLUKSCHE EN VERDERE BOVENGENOEMDE EILANDEN.

TWEEDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE TERNATE.

DERDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE AMBON.

ZESDE HOOFDGROEP. De Residentie Timor en onderhoorigheden.

Eerste hoofdstuk. Algemeen overzicht dezer Residentie.

Tweede hoofdstuk. Het eiland Timor.

DERDE HOOFDSTUK. ONDERHOORIGHEDEN VAN TIMOR.

DERDE HOOFDGROEP.

BORNEO MET DE DAARTOE BEHOORENDE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN BORNEO.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, LUCHTSGESTELDHEID, MOESSONS.

Ligging, grenzen, grootte.

Borneo ligt tusschen 7° N. B. (Tandj. Simpang Mengajau) tot 4° 20′ Z. B. (T. Selatan of de Zuidhoek), en 108° 53′ (T. Batoe Belah in Sambas) tot 119° 22′ (T. Oensang of de Noordoostpunt) O. L. Het is het uitgestrektste der vier Groote Soenda-eilanden en heeft eene oppervlakte van 12962 □ mijlen. ([1])

([1]) Volgens MELVILL VAN CARNBEE op zijne *Statistieke kaart der Nederlandsche overzeesche bezittingen* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849, Dl. II. In den *Moniteur des Indes*, 1846, had dezelfde Schrijver de grootte van Borneo op 12743 □ mijlen gesteld. Dit verschil zal wel een gevolg zijn van in dien tusschentijd gedane nauwkeuriger opnamen der kusten. Zoo strekt zich b. v. op de Kaart, behoorende bij J. BELCHER'S *Voyage of H. M. S. Samarang*, *London*, 1848, de oostkust ten zuiden van T. Oensang nagenoeg 1° meer oostwaarts uit dan op de vroeger ontworpen Kaart van MELVILL, die in den *Moniteur des Indes*, 1848, is uitgegeven; de bocht tusschen die Kaap en T. Kanioengan wordt dus zooveel ondieper en de oppervlakte van het eiland evenveel grooter. Hetzelfde is het geval op de Kaart van VERSTEEG in den *Atlas van Nederl. Indië*.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

§ 2. STAATKUNDIGE VERDEELING, BESTUUR, REGTSWEZEN EN MILITAIRE MAGT.

Verdeeling en bestuur.

Borneo kan verdeeld worden in:

Gouvernementslanden, en

Niet aan Nederland onderhoorige gewesten.

De Gouvernementslanden, die zich over geheel het zuidelijke en een aanzienlijk stuk van het oostelijke gedeelte des eilands uitstrekken, beslaan eene oppervlakte van 9373 □ mijlen en worden verdeeld in:

A. De Wester-afdeeling, ruim 2800 □ mijlen groot, zich uitstrekkende langs de geheele westkust, van Tandjoeng Datoe op 2° N. B. tot aan Borneo's zuidwestpunt, T. Sambar, op 3° Z. B., langs de zuidkust tot aan T. Ajer Mata aan den mond der rivier Djellei op 110° 39′ O. L., en verder landwaarts in over het geheele stroomgebied van de rivier Kapoeas, en over de talrijke langs de kust gelegene eilandjes, die later bij de behandeling der onderdeelen zullen vermeld worden. De Wester-afdeeling staat onder het bestuur van eenen Resident en bevat de volgende rijken en landschappen: de rijken Sambas, Mampawa, Pontianak; het landschap Koeboe; de rijken Simpang, Soekadana met de Karimata-eilanden, Matan, Landak, Tajan, Meliouw, Sanggouw, Sekadouw met Blitang, Sintang met Sapauk en het stroomgebied van de Melawi, Silat, Soewahid of Soehaid, Salimbouw; en de landschappen Piassa, Djongkong en Boenoet.

Administratief is deze Residentie verdeeld ([1]) in de volgende Afdeelingen en Onder-afdeelingen of Districten: 1°. De hoofdplaats Pontianak en Ommelanden, onder het onmiddellijk bestuur van den daar gevestigden Resident; 2°. Landak; 3°. Tajan (Tajan en Meliouw); 4°. Mampawa; 5°. Soengei Kakap (het zuidwestelijk deel van Pontianak), elk onder een Controleur van de 2de klasse; 6°. Soekadana (met de Karimata-eilanden) onder een Posthouder; 7°. Sintang, bevattende alle gewesten ten oosten van de voorgaande gelegen, en buiten de hoofdplaats, waar een Adsistent-Resident gevestigd is, gesplitst in: *a*. het District Melawi (het stroomgebied van de rivier van dien naam en hare zijrivier de Pinoeh), onder een Controleur van de 2de klasse; *b*. de Onder-afdeeling Sanggouw en Sekadouw, onder een Controleur van de 1ste klasse; *c*. de Onder-afdeeling Boven-Kapoeas (bevattende Salimbouw en de meer oostwaarts liggende gewesten), mede onder een Controleur van de 1ste klasse; 8°. Montrado, bevattende het zuidelijke aan Mampawa grenzende gedeelte van het rijk Sambas, en gesplitst in de Onder-afdeelingen: *a*. Montrado (Soengei Raja, Soengei Doeri en Boedoek) onder een Controleur van de 2de klasse; *b*. Singkawang (Singkawang en Koelor), onder den Adsistent Resident; *c*. Larah en Loemar, onder een Controleur van de 1ste klasse. 9°. Sambas, zijnde het noordelijke gedeelte van het rijk van dien naam, en verdeeld

---

([1]) De verdeelingen zijn opgegeven volgens den *Regerings-Almanak voor Nederlandsch Indië*, voor 1883.

in de Onder-afdeelingen: *a*. Sambas, zijnde de hoofdplaats en haar omtrek, onder den Adsistent Resident; *b*. Pamangkat, waartoe ook behoort het District Seminis, onder een Controleur van de 2de klasse.

B. De Zuider- en Ooster-afdeeling, ruim 6500 □ mijlen groot, zich uitstrekkende langs de geheele zuidkust van 110° 39′ O. L. oostwaarts, en langs de oostkust noordwaarts tot op 4° 12′ 22″ N. B. (T. Batoe Tinangat), en voorts landwaarts in tot aan de binnenlanden der Wester-afdeeling en van het onafhankelijke rijk Broenei (den G. Sapoeloe en G. Apobrian), alsmede over de langs de kusten gelegene eilandjes. De Zuider- en Ooster-afdeeling wordt bestuurd door eenen Resident, gevestigd te Bandjarmasin, en is gesplitst in het Zuidelijk deel en het Oostelijk deel.

Het Zuidelijk deel bevat: het leenroerige rijk Kota Waringin of Kotaringin, grenzende aan de Wester-afdeeling, de landschappen Koemai, een deel van Djellei, Sampit, Mendawei, Pemboean, de Dajaklanden, Doesoen en Bekompei, de voormalige Sultanslanden (thans de Afdeelingen Amoentai en Martapoera; zie Dl. I, bladz. 34 en 77) benevens de hoofdplaats Bandjarmasin met het delta-eiland Tatas, en het landschap Tanah laoet.

Het Oostelijk deel bevat: Tanah Koesan of de Koesansche landen, bevattende de rijkjes Sembanban, Pagatan, Batoe Litjin en Koesan, benevens de eilanden Poeloe Laoet en Seboekoe; Tanah Boemboe, langs de kust ten noorden van het vorige, bevattende de staatjes Tjengal, Menoengoel, Sampanahan, Bangkalaän, Tjantoeng en Boentar Laoet; het rijk Pasir; het rijk Koetei; de Berouwsche landen, bevattende de rijken Sambalioeng of Sambilioeng en Goenoeng Taboer; het rijk Boelangan of Boeloengan, waartoe ook gerekend worden te behooren de Tidoengsche landen, die zich noordwaarts uitstrekken tot 4° 12′ N. B.

De Residentie Zuider- en Ooster-afdeeling is administratief gesplitst in de volgende Afdeelingen en Onder-afdeelingen of Districten: 1°. Bandjarmasin en Ommelanden, bestaande uit de hoofdplaats van dien naam en haren omtrek, onder het bestuur van een Adsistent Resident; 2°. Martapoera, onder een Adsistent Resident, verdeeld in: *a*. het District Martapoera, onder rechtstreeksch bestuur van den Adsistent Resident; *b*. de Districten Benoewa ampat en Margasari, onder een Controleur van de 2de klasse; *c*. de Districten Rijam Kiwa en Rijam Kanan, onder een Controleur van de 1ste klasse; *d*. de Onder-afdeeling Tanah laoet, onder een Controleur van de 2de klasse; 3°. Amoen-

tai, onder een Adsistent Resident, verdeeld in de Districten: *a.* Amoentai; *b.* Batang Alai, Laboean Amas en Balangan; *c.* Amandit en Negara, elk onder een Controleur van de 1ste klasse; *d.* Tabalong en Kaloewa, onder een Controleur van de 2de klasse; 4°. Doesoen en de Dajaklanden, onder een Adsistent Resident, verdeeld in de Onder-afdeelingen: *a.* Marabahan, onder den Adsistent Resident; *b.* Doesoenlanden, onder een Controleur van de 2de klasse, bevattende de Districten Bekompei, Doesoen Oeloe of Boven-Doesoen, Doesoen Ilir of Beneden-Doesoen, (waaronder ressorteert het Onderdistrict Siang-Moeroeng), Oost-Doesoen (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Sihong, Patai, Pakoe, Dajoe en Karau) en Mengkatib; *c.* Dajaklanden, onder een Controleur van de 1ste klasse, bevattende de Districten Groote Dajak (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Kahajan Ilir, Kahajan Tengah en Kahajan Oeloe of Beneden-, Midden- en Boven-Kahajan, Roengan en Manoehing) en Kleine Dajak (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Kapoeas Ilir, Kapoeas Tengah en Kapoeas Oeloe of Beneden-, Midden- en Boven-Kapoeas). 5°. Sampit, onder een Controleur van de 1ste klasse, bevattende de Districten Sampit (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Tjampaga of Djampaga, Mentaja en Kwajan), Mendawei (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Katingan Ilir, Katingan Oeloe en Samba), Pemboean (waaronder ressorteeren de Onderdistricten Semboeloe en Serajan), en het leenplichtige rijk Kota Waringin met inbegrip van het landschap Koemai en een deel van het landschap Djellei; 6°. Koetei en de Oostkust, onder een Adsistent Resident, bevattende de leenplichtige rijken Boeloengan met de Tidoengsche landen, Goenoeng Taboer, Sambalioeng, Koetei, Pasir, benevens Tanah Boemboe, de Koesansche landen, P. Laoet, P. Seboekoe en een aantal kleinere tot de verschillende rijken behoorende eilandjes.

De niet aan Nederland onderhoorige gewesten, die het noordwestelijke en noordelijke gedeelte des eilands uitmaken, zijn:

a. Serawak, het aan den Sultan van Broenei leenroerige gebied van den Radja Brooke, zich uitstrekkende van Tandj. Datoe langs de noordwestkust tot aan T. Kidorong op 3°15′ N. B.

b. Het onafhankelijke rijk Broenei of Borneo Proper, van T. Kidorong noordwaarts tot aan de rivier Kimanis op ongeveer 5° 32′ N. B.

c. Het noordelijke gedeelte des eilands, aan de westkust tot op 5° 32′ en aan de oostkust tot op 4° 12′ N. B. met de omliggende

eilanden. Het landschap Pappal of Pappar, gelegen langs de westkust ten noorden van de Kimanis, is eene onderhoorigheid van den Sultan van Broenei; de andere gewesten, Maloedoe en Mangidari, behooren deels aan denzelfden Vorst, deels aan dien van de oostwaarts gelegene Solok- of Soeloe-eilanden. Sedert 1878 is door de beide vorsten een aanzienlijk gedeelte van dat gebied in eigendom afgestaan aan eene Engelsche maatschappij (Zie hierachter, Hoofdst. III, § 2).

Rechtswezen.

Europeanen en met hen gelijkgestelden staan in de Wester-afdeeling te recht voor den Raad van Justitie te Batavia, en in de Zuider- en Ooster-afdeeling voor dien te Soerabaja, voor zoover de feiten van dien aard zijn dat zij voor deze rechtbank moeten behandeld worden (Zie Dl. I, bl. 126). Verder heeft men:

In de Wester-afdeeling: te Pontianak een Residentiegerecht (zie Dl. I, bl. 128), waarvoor de Resident ook zitting kan houden te Sintang, Sambas en Montrado. Voorts zijn voor de zaken van Inlanders en met hen gelijkgestelden Landraden te Pontianak, onder voorzitterschap van den Resident, te Sintang, Singkawang en Sambas, onder dat van den Adsistent Resident. In de rijkjes Simpang, Soekadana en Matan is de bevolking nog gelaten in het genot van hare eigene rechtspleging.

In de Zuider- en Ooster-afdeeling is het rechtswezen op nieuw geregeld in het jaar 1880. De rechtspleging is daar opgedragen aan de Magistraten, de Landraden en het Residentiegerecht. De Magistratuur wordt uitgeoefend door de Adsistent Residenten en Controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur, ieder binnen de grenzen van het gebied waar hem het dagelijksch bestuur is opgedragen. Zij nemen zonder hooger beroep kennis van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer het onderwerp van het geschil eene waarde heeft van niet meer dan *f* 50; voorts van alle klachten, ingebracht tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken voor den tijd van drie maanden, of gevangenisstraf van acht dagen. — Landraden zijn gevestigd te Bandjarmasin, Amoentai, Martapoera, Marabahan en Koewala Kapoeas, onder voorzitterschap van den Adsistent Resident en te Sampit onder dat van den Controleur; te Bandjarmasin heeft de Landraad een afzonderlijken Griffier, op de

andere plaatsen fungeert als zoodanig de eerste klerk op het bureau van den gezagvoerenden Ambtenaar. De Landraad neemt kennis van: alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; van alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; en van alle overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. In sommige gevallen is van de uitspraak van den Landraad hooger beroep toegestaan bij den Raad van Justitie. Het rechtsgebied van den Landraad te Bandjarmasin strekt zich uit over de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden en Koetei en de Oostkust; dat van die te Martapoera, Amoentai en Sampit over de Afdeelingen, waar zij gevestigd zijn; dat van dien te Marabahan over de Afdeeling Doesoen en Dajaklanden behalve de Onder-afdeeling Dajaklanden; en dat van dien te Koewala Kapoeas over de Onder-afdeeling Dajaklanden. — Het Residentiegerecht te Bandjarmasin, bestaande uit den Resident en een door hem aan te wijzen ambtenaar als Griffier, oordeelt over alle burgerlijke rechtsvorderingen, welke de som van *f* 500 niet te boven gaan, ingesteld tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden, en tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer deze voor zooverre de zaak in geschil betreft, krachtens wettelijke voorschriften aan de voor Europeanen vastgestelde wettelijke bepalingen zijn onderworpen; en over alle klachten tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden ingebracht betrekkelijk overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren en alle andere wettelijke verordeningen, wanneer op de overtreding geene zwaardere straf is gesteld dan gevangenis van drie maanden en eene geldboete van *f* 500, gezamenlijk of afzonderlijk. In sommige gevallen is van de uitspraak van het Residentiegerecht hooger beroep bij den Raad van Justitie. (Zie *Indisch Staatsblad* voor 1880, N°. 55).

Militaire macht.

De militaire macht op Borneo bestaat uit: een gedeelte van het 1ste Veldbataljon Infanterie, het Garnizoens-bataljon der Wester-afdeeling, dat uit den Staf en vijf compagnieën is samengesteld, en het Garnizoens-bataljon der Zuider- en Ooster-afdeeling, dat uit den Staf en zes compagnieën bestaat, benevens de 8ste compagnie Artillerie. Zij staat in elke Afdeeling onder het bevel van een Luitenant-Kolonel, Militairen Commandant, wier standplaatsen zijn Pontianak en Bandjarmasin.

Deze troepen zijn thans gestationneerd als volgt: (1)

De Infanterie:

Het gedeelte van het 1ste Veldbataljon, te Bandjarmasin.

Het Garnizoensbataljon der Wester-afdeeling: Staf te Pontianak; detachementen te Sintang, Singkawang, Bengkajang, Sambas, Soekadana, Nanga Pinoeh en Nanga Badou.

Het Garnizoensbataljon der Zuider- en Ooster-afdeeling: Staf te Bandjarmasin; detachementen te Martapoera, Barabaï, Amoentai, Marabahan, Koewala Kapoeas, Pengaron, Rantau, Kendangan, Boentoek en Moewara Tewej.

De Artillerie: te Bandjarmasin, Amoentai, Pontianak, Singkawang en Sintang.

§ 3. NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Bergen en vlakten.

Over geheel Borneo strekken zich aanzienlijke bergketenen uit, die van een centraalgebergte nagenoeg in het midden des eilands uitgaan en zich in onderscheidene richtingen bijna of geheel tot aan de kusten voortzetten. Algemeene namen schijnen deze gebergten niet te hebben, en alleen van enkele gedeelten of toppen zijn bijzondere benamingen bekend, welke wij hier volgens de Kaarten van VERSTEEG mededeelen. (2)

Van het centraalgebergte, dat zich in de aan Broenei grenzende bovenlanden der Zuider- en Ooster-afdeeling bevindt, loopt eene Eerste Keten noord-noordoostwaarts als oostelijke grens van Broenei en het staatje Pappar. Zij heet: G. Loeang, G. Rotouw, op de grens tusschen Broenei en Koetei; G. Sapoeloe, G. Apobrian, G. Lemang en G. Tampasang, tusschen Broenei en Boeloengan; G. Litjang, tusschen Broenei en de Tidoengsche landen; G. Kina Baloe (10775 vt.) (3),

(1) De standplaatsen der troepen zijn sedert de uitgave van het 1ste Deel dezer *Handleiding* aanmerkelijk gewijzigd. Vergel. Dl. I, bl. 161 tot 164.

(2) Deze benamingen, evenals die van vele der later vermelde rivieren, zijn zeer verschillend van die, welke in de beschrijving van VETH en op de Kaarten van MELVILL en anderen voorkomen. Wij hebben gemeend ons hier, hoewel met inachtneming van latere gegevens, hoofdzakelijk te moeten houden aan den *Atlas*, waarin de beste bronnen zijn gebruikt.

(3) De hoogten zijn opgegeven in Parijsche voeten, herleid uit de in Nederlandsche ellen opgegevene hoogten bij de profiel-teekening der bergen aan den voet van MELVILL's Kaart van Borneo. Volgens JUNGHUHN (*Java*, Dl. III, bl. 1292) zoude de Kina Baloe meer dan 12000, en volgens BELCHER (*Narrative of the voyage of H. M. Ship Samarang*) nagenoeg 13700 vt. bereiken en dus waarschijnlijk de hoogste berg van den Indischen Archipel zijn, behalve het Sneeuwgebergte op Nieuw Guinea; de opgave van BELCHER wordt in het *Tijdschr. v. Neerl. Indie*, 1869, Dl. I, bl. 129, voor de nauwkeurigste gehouden. — Op de Fidji-eilanden beteekent *Kini baloe*, geestenwoning. ZIMMERMANN, *Die Inseln des indischen und stillen Meeres*. Th. I. S. 323.

tusschen Pappar en Maloedoe; en eindigt aan Borneo's noordpunt in T. Simpang Mengajau.

Eene Tweede Keten gaat westwaarts met vele bochten, als zuidelijke grens van Broenei. De namen van sommige gedeelten zijn: G. Madei (4310 tot 5860 vt.), G. Sariboe Saratoes, G. Batang Loepar (3080—3700 vt.), G. Klinkang, tusschen Broenei en de Afdeeling Sintang; G. Krimbang, G. Semadjoe en G. Kiwai, tusschen Serawak en de Afdeeling Sambas, waar zij in T. Datoe eindigt. Dit laatste grensgebergte wordt gezegd eene gemiddelde hoogte van 3000 vt. te hebben. Hiervan scheidt zich op 110° 13′ O. L. een tak zuidwestwaarts af, die de namen draagt van G. Boenga, G. Samarang, G. Koeroem, G. Bajang Mioet, G. Pandan (3000 vt.), Sibakal en Sempoerang, en de Afdeelingen Sambas en Montrado ten zuidoosten begrenst.

Eene Derde Keten strekt zich van het centraalgebergte in eene zuidwestwaartsche hoofdrichting uit en maakt grootendeels de grensscheiding tusschen de Wester- en de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. Tot haar behooren de G. Baring, G. Tebang of Tebing, G. Kaminting, G. Doesoen, G. Liangwangon, G. Minta, G. Lawing, G. Saron, G. Tihiban, G. Njatoe, G. Rajah, G. Tambang Kanjer, G. Sakara, G. Ot Sinamang, G. Poea Soempa, G. Bassa, G. Panatang, G. Pembaringan Badak of Pembangan Badak (3000 vt.), G. Radan, G. Batoe Hantji of Batoe Hadji ([1]), G. Sekoembang, G. Sambajan, G. Batoe, G. Pendoeroean en G. Penampoengan de zuidelijkste belangrijke top. — Van deze keten scheidt zich bij den G. Doesoen eene kleinere af, die eerst oost- en vervolgens zuidwaarts loopt en voor een groot gedeelte de grensscheiding uitmaakt tusschen de Onder-afdeelingen Dajaklanden en Doesoenlanden. Tot haar behooren de G. Sawah Badjoh, de G. Menjakoe en de G. Tindoi Ondo.

Eene Vierde Keten loopt van het centraalgebergte eerst zuidoosten vervolgens recht zuidwaarts en maakt de scheiding tusschen het Zuidelijk deel en het Oostelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling. Na den G. Tebing, waar deze keten kan geacht worden aan te vangen, behooren tot haar de G. Batoe Lesong, G. Batoe Ajouw of Antoe, G. Strangbong, G. Daweang, G. Sawai, G. Katam of Hatam, G. Tangoer, G. Loeang, G. Timelingan, G. Kroemai, G. Sarampakan, G. Mehilat (3100 vt.), G. Mandalla, G. Beratoes (2750 tot 3080 vt.), G. Kapari, G. Loenonan, G. Banangan, G. Satoei, G. Kamokoes, G. Sakoembang en G. Batoe Gapit, waarmede de keten in Tanah Laoet eindigt. —

([1]) Van hier af loopt een tak noordwestwaarts, van welken de G. Rajah Mam, G. Pontiak, G. Rajah en G. Antadjam de voornaamste toppen zijn.

Een weinig ten zuidoosten van den G. Hatam scheidt zich van deze keten eene kleine zuidoostwaarts loopende af, die de rijken Pasir en Koetei van elkander scheidt, en waarvan de G. Balik Papan (2000 vt.) de voornaamste top is.

De Vijfde Keten loopt nagenoeg recht oostwaarts en scheidt het rijk Koetei van de Berouwsche landen. Tot haar behooren de G. Bohang, G. Makaham, G. Belajar, G. Pakat, G. Njapa, G. Serang, G. Toeksadouw, G. Lemsak, G. Bajoen, G. Batoe Tampatoeng en G. Tindah Hantoeng of Lakoeroe (2475 vt.); terwijl zij in de Kapen Kanioengan en Mangkalihat eindigt. — Van deze keten scheidt zich tusschen den G. Bohang en den G. Mahakam eene kleinere noordoostwaarts loopende af, die gedeeltelijk de grensscheiding uitmaakt tusschen de Berouwsche landen en Boeloengan. Tot haar behooren de G. Loeangi, G. Kemangis, G. Batoe Bioek en G. Njamok.

Van den aard dezer bergketenen, die de eigenlijke kern des eilands uitmaken, is nog zeer weinig met nauwkeurigheid bekend. Zij zijn van zeer verschillende formatiën en bevatten graniet, trachiet, kwarts, zand- en kalkgesteenten, allerlei kristalvormingen, versteeningen, conglomeraten, enz. Aan sporen van vroegere vulkanische werkingen ontbreekt het niet; lava's worden dikwijls aangetroffen, en onder de hoogste bergtoppen bevinden zich vulkaankegels, wier werkzaamheid echter reeds zoolang heeft opgehouden dat bij de Inboorlingen zelfs geene overleveringen van vuurspuwende bergen of aardbevingen bekend zijn.

Tusschen de bergketenen liggen onmetelijke vlakten, die zich naar alle zijden tot aan de kust uitstrekken. In het binnenland zijn deze dalen, welke daar meerendeels schijnen te bestaan uit eenen grondslag van kwartsformatie met eene dikke laag *humus* overdekt, hier meer daar minder golvend, en rijzen er enkele lage meer of minder op zichzelf staande berg- of heuveltoppen uit op. In de benedenlanden zijn zij grootendeels geheel vlak en door aanslibbing ontstaan; de alluviaalgrond strekt zich daar op sommige plaatsen uit tot 50 mijlen landwaarts in en neemt nog aanhoudend in breedte toe. Op sommige plaatsen aan de westzijde en over het grootste gedeelte der zuidzijde van het eiland zijn de kustlanden, vooral in den regenmoesson, moerassig en worden dagelijks door den vloed der zee over eene aanmerkelijke uitgestrektheid onder water gezet (1).

---

(1) Zie over de geologische formatie van Borneo het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, bl. 16 en de kaart aldaar.

Rivieren.

Van de bergen vloeien in alle richtingen ontelbare beken af, welke zich vereenigen tot rivieren en stroomen, die het geheele eiland besproeien, en van welke vele tot ver in het binnenland bevaarbaar zijn. Wij vermelden daarvan de volgende:

a. In de Wester-afdeeling van Borneo:

De Rivier van Sambas. Deze ontstaat voornamelijk uit de samenvloeiing van twee rivieren: de Sambas Kiri (linker-Sambas ([1]) of Simpang Sidin, en de Sambas Kanan (rechter-Sambas ([1])).

De Sambas Kiri of Simpang Sidin neemt haren oorsprong in het oosten van de Afdeeling Montrado, voornamelijk uit drie beken, de Sidin en de Bombang, die op den G. Koeroem ontspringen, en de Singang, die op den G. Bajang Mioet ontstaat. Na hare vereeniging stroomt de rivier onder bovengemelden naam westwaarts en ontvangt:

R. de Saparan, die op den G. Krimbang ontspringt;
L. de Sintangouw, die van den G. Bajang Mioet komt;
R. de Sentimoe, die op den G. Semadjoe ontstaat; en
L. de Santato, die een tak is van de Sintangouw.

Vervolgens ontmoet de Sambas Kiri

de Sambas Kanan, die voornamelijk ontstaat uit twee beken, de Sambas, die op den G. Bajang Mioet, en de Sebalouw, die op den G. Pandan ontspringt, en na de vereeniging van deze twee den naam Sambas Kanan aanneemt, en noordwaarts stroomende

L. de Ledo, die op den G. Bawang ontspringt, en
R. de Sempouw, de Kendasan, en de Sanggouw, die van den G. Bajang Mioet komen, opneemt, waarna zij zich noordwestwaarts naar de Sambas Kiri wendt.

Na de vereeniging neemt de rivier den naam van Sambas of Groote Sambas-rivier aan, stroomt eerst westwaarts voort, wendt zich dan zuid-zuidwestwaarts en vervolgens weder westwaarts naar zee, waarin zij zich bij de heuvelachtige Tandj. Kalambouw op 1° 8′ N. B. ontlast ([2]). Tegenover T. Kalambouw ligt aan de linkerzijde van den mond de heuvel Peniboengan, waarachter zich een weinig meer

---

([1]) Zoo worden deze rivieren genoemd door de opwaarts varenden. Volgens onze wijze van uitdrukken is de Sambas Kiri de rechter- en de Sambas Kanan de linkerrivier.

([2]) Volgens Teenstra, *Beknopte beschrijving der Nederl. overzeesche bezittingen* is de mond der Sambas op 1° 12′ 24″ N. B.

landwaarts in de berg Pamangkat tot een hoogte van 900 vt. verheft. De rivier heeft eenen zeer wijden mond, voor welken eene modderbank ligt, die echter bij vloed voor schepen van 16 tot 18 vt. diepgang te passeeren is. Binnen de bank heeft zij aanvankelijk eene diepte van 6 vadem, en is over eene geruime uitgestrektheid voor vrij groote schepen bevaarbaar; ook de bovenrivieren zijn voor gewone riviervaartuigen bruikbaar, hoewel de vaart op vele plaatsen door eene menigte er inliggende en overhangende boomstammen belemmerd wordt. Zijrivieren van de Groote Sambas zijn:

R. De Sintangan, die op den G. Semadjoe ontspringt en niet ver beneden de samenvloeiing van de Sambas Kiri en Kanan in de hoofdrivier valt.

R. De Bantanan, die van den G. Kiwai komt en in de Sambas valt, waar deze zich zuid-zuidwestwaarts wendt. Zij ontvangt
  R. De Tempapan en de Serabi.

L. De Soba of Troesah (¹), die in het midden van het landschap ontspringt op de noordzijde van een laag gebergte, bij VAN REES Sekadouw genoemd, en zich nagenoeg tegenover de Sintangan in de Sambas stort.

L. De Kleine Sambas. Deze scheidt zich van de linkerzijde der Soba af een weinig boven hare monding en loopt zuidwestwaarts totdat zij de Groote Sambas ontmoet, met welke zij dus een riviereiland insluit, waarop de hoofdplaats Sambas ligt. Bij deze plaats ontvangt zij
  L. de Pangi (bij VAN REES Seminis genaamd), die van den G. Sekadouw komt.

L. De Kabas, een klein riviertje, dat van de zuidwestzijde van hetzelfde gebergte komt en zich een paar mijlen boven den mond der Sambas in haar ontlast.

De Sepangouw of Sebangkouw, in de Afdeeling Sambas. Zij ontspringt in het zuidoosten van het landschap, loopt eerst west-noordwestwaarts en vervolgens westwaarts en valt op nagenoeg 1° 5′ N. B. in zee. Zij neemt eene menigte zijriviertjes of beken op, van welke de voornaamste is

L. de Boedoek, die op den G. Bawang ontspringt en noordwestwaarts naar de hoofdrivier stroomt, waarmede zij zich 4 of 5 mijlen boven haren mond vereenigt.

(¹) Dezen laatsten naam draagt de rivier op de Kaart in het werk van VAN REES, *Montrado* enz. De evengenoemde Sintangan wordt daar Boetan genoemd.

De Slakkouw. Zij ontspringt op den G. Pandan op de zuidelijke grens van Sambas, loopt eerst west-noordwestwaarts, dan bijna recht noordwaarts en vervolgens weder met sterke kronkelingen westwaarts, tot zij op 1° 2′ N. B. in zee valt.

De Singkawang en de Sedouw, twee kustriviertjes, die niet ver van elkander beneden de plaatsen van die namen tusschen 0° 50′ en 0° 55′ N. B. in zee vallen.

De Raja, in de Afdeeling Montrado. Zij ontspringt in het zuidoostelijke grensgebergte dezer Afdeeling, loopt met weinig bochten in eene westwaartsche hoofdrichting, en bereikt de zee bij Raja op 0° 38′ N. B.

De Doeri, de zuidelijke grensrivier van Montrado. Zij ontspringt op den G. Sempoerang, en valt, na eenen nagenoeg recht westwaartschen loop, op 0° 30′ N. B. bij de kampong Doeri of Soengei Doeri in zee.

De Mampawa, in het rijkje van dien naam. Zij ontspringt op den G. Pandan en stroomt zuid-zuidwestwaarts tot waar zij

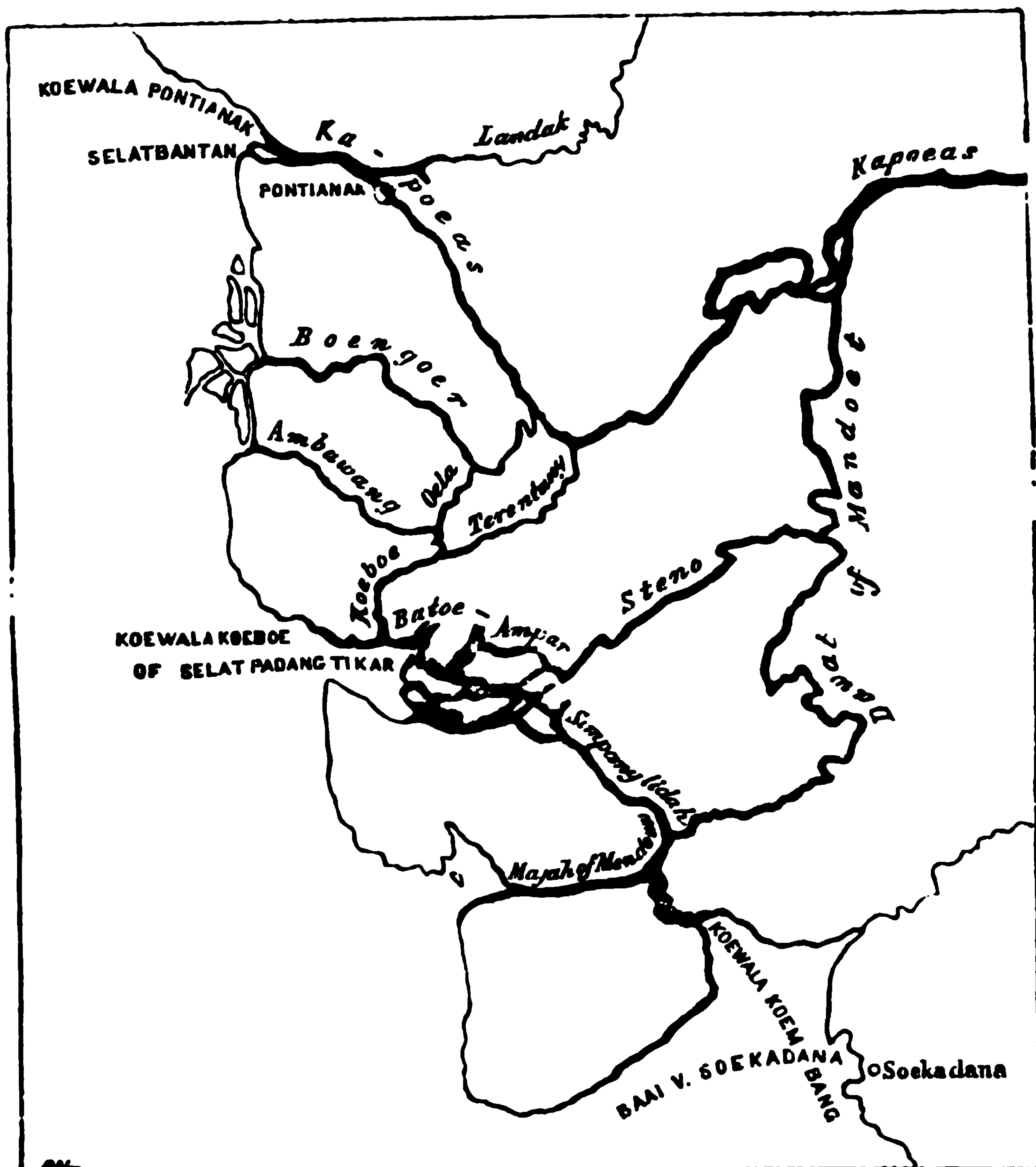
L. de uit het binnenland komende Soempa

opneemt en zich met deze westwaarts wendt tot bij de hoofdplaats Mampawa; vanhier loopt zij nog een paar mijlen zuidwaarts naar zee, waarin zij zich ten oosten van T. Bangka ontlast. Zij is minstens tot aan de Chineesche kampong Montedong voor vrij aanzienlijke prauwen en kanonneerbooten bevaarbaar; grootere schepen kunnen de voor haren mond liggende bank bezwaarlijk passeeren. De oevers zijn doorgaans laag, dicht begroeid en weinig bevolkt.

De Pinjoe, eene kleine rivier op de grenzen van Mampawa en Pontianak.

De Kapoeas, verreweg de grootste rivier der Wester-afdeeling. Zij ontspringt in het centraalgebergte van Borneo uit eene menigte bergstroomen, van welke de voornaamste zijn de Doeri, welke op den G. Loeang, de Boenga Bohang, die op den G. Baring (bl. 9) ontstaat, en de Ambalouw, welke in het Madei-gebergte (bl. 9) haren oorsprong heeft, en die zich, na aan beide zijden eene groote menigte beken te hebben opgenomen, in het landschap Ambalouw vereenigen. Van dit vereenigingspunt af, en misschien reeds vroeger, draagt de rivier den naam Kapoeas en stroomt met ontelbare en sterke kronkelingen in eene zuidwestwaartsche hoofdrichting naar zee. Op ongeveer 12 mijlen hemelsbreedte van de kust verdeelt zij zich in twee armen, van welke de rechter den naam Kapoeas behoudt, en de linker dien van Dawat of Mandoet aanneemt. Een weinig boven en beneden dit scheidingspunt heeft de rivier reeds driemaal aan hare rechterzijde

eenen tak afgezonden en dien telkens weder opgenomen, waardoor de riviereilandjes P. Separo, P. Djamboe en P. Limboeng gevormd worden. — Na de verdeeling in twee armen loopt de Kapoeas eerst nog eenigen tijd zuidwestwaarts en wendt zich dan op eens noordwestwaarts, om ruim 3 mijlen beneden de hoofdplaats Pontianak onder den Evenaar in zee te vallen met twee monden, van welke de noordelijkste Koewala Pontianak en de zuidelijkste Selat Bantan heet. Daar, waar de Kapoeas de noordwestwaartsche richting aanneemt, scheidt zich aan de linkerzijde weder een tak van haar af, die aanvankelijk den naam van Terentang en na hare verbinding met de Oela dien van Koeboe draagt, onder welken laatsten zij zich in den later te vermelden riviermond Koewala Koeboe ontlast. In de aldus door de Terentang en Koeboe ten zuiden en de Kapoeas ten noorden gevormde delta scheidt zich aan de linkerzijde van de laatstgenoemde weder een tak af, de Boengoer (elders Poengar genoemd), die eerst zuidwest- dan noordwestwaarts stroomt en in zee valt met zeven of acht monden, welke even zoovele alluviaal-eilandjes vormen. Van deze Boengoer scheidt zich de Oela af, die zuidwaarts loopende zich met de Terentang verbindt en daarmede de boven genoemde Koeboe vormt. Uit de rechterzijde van de Oela gaat nog een tak westwaarts, de Ambawang, die dus tusschen de Boengoer en de Koeboe in zee valt. — De Dawat of Mandoet loopt eerst eenigen tijd vrij recht zuidwaarts en splitst zich dan in twee armen; de rechterarm, die dadelijk west-zuidwestwaarts gaat, heet de Steno en ontlast zich door onderscheidene takken, waarvan de Batoe Ampar de noordelijkste is, in eenen zeeboezem of wijden riviermond, Koewala Koeboe of Selat Padang Tikar geheeten, tusschen 0°40′ en 0°45′ Z. B.; de linkerarm gaat met sterke kronkelingen in eene zuidwaartsche hoofdrichting en ontlast zich op 1° Z. B. in zee met twee monden, van welke de westelijke Majah of Mendouw, de oostelijke Koewala Koembang heet. De Majah heeft nog weder door de Simpang Lidah gemeenschap met de Steno. Het hiernevens staande kaartje geeft eene schets van de monden der Kapoeas.

De Kapoeas-delta heeft dus, met inbegrip van het eilandje Nanas (of Majang?), dat door de Majah en de Koewala Koembang wordt gevormd, langs de kust eene uitgestrektheid van 19 of 20 mijlen en is verdeeld in vele grootere en kleinere eilandjes, die bijna alle van alluviaalvorming zijn; enkele echter, zooals Nanas en het eiland, dat ingesloten is tusschen de Boengoer, de Oela en de Ambawang, waarop zich min of meer hooge bergen verheffen (op het eerste de G. Miami (2150 vt.) en de G. Majah, op het laatste de 450 vt. hooge G. Ambawang), zijn oorspronkelijk afzonderlijke eilandjes geweest, die door aanslibbing vergroot en met Borneo verbonden zijn. De rivierarmen, door welke zij gescheiden worden, hebben alle eene zeer aanzienlijke breedte en diepte, zoodat zij voor de grootste schepen bevaarbaar

zouden zijn; doch overal liggen voor de mondingen zandbanken, waarop niet meer dan 8 of 9 vt. water staat, en die dus het inkomen aan vaartuigen van meerderen diepgang beletten.

De voornaamste zijrivieren van de Kapoeas zijn behalve de Ambalouw, welke wij als eene harer bronnen hebben aangemerkt, van boven af:

R. De Tawang; zij is de voornaamste uitwatering van de meren Laoer en Bean, die aan den zuidelijken voet van het Batang Loepar-gebergte (bl. 9) liggen, en heeft geen zeer uitgestrekten loop doch eene aanzienlijke breedte en diepte.

L. De Silat; zij ontspringt op den G. Lintang in de Afdeeling Sintang, en stroomt noordwestwaarts totdat zij bij Silat in de Kapoeas valt. Zij is voor groote booten bevaarbaar.

R. De Goentoer of Katoengouw; zij ontstaat in het noordwesten van de Afdeeling Sintang uit de samenvloeiing van vele beken, onder welke de Goentoer, de Goentang en de Katoengouw de voornaamste zijn, loopt eerst oost- en daarna zuidwaarts, en valt beneden Silat in de Kapoeas. Zij kan in den regentijd tot 8 of 9 dagen boven hare monding met vrij groote prauwen worden opgevaren.

L. De Melahoei of Melawi, ook Simpang Kanan der Kapoeas genaamd; zij ontspringt in het oosten der Afdeeling Sintang op het gebergte, dat deze van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling scheidt. Aanvankelijk heeft zij den naam van Arong en loopt zuidwestwaarts tot waar zij aan hare linkerzijde de Ambalouw opneemt; wendt zich dan met deze vereenigd onder den naam Melahoei eerst recht westwaarts en vervolgens, bij Pinoeh, noord-noordwestwaarts totdat zij zich bij de hoofdplaats Sintang in de Kapoeas ontlast. Zij is zeer ver voor aanzienlijke prauwen bruikbaar; doch een weinig beneden Kahajan (bl. 17) wordt de vaart belemmerd door eene bank van groote steenen, welke dwars over de rivier ligt en bij hoog water onzichtbaar is. De voornaamste zijrivieren van de Melahoei zijn:

L. De Ambalouw of Amboloh, wel te onderscheiden van de Ambalouw (bladz. 13), die een der hoofdbronnen van de Kapoeas is.

L. De Lakawé,

L. De Serawé,

L. De Modalei,

L. De Ellabohang,

L. De Ellabesohang, welke alle in het zuiden van de Afdeeling

Sintang ontspringen op het gebergte, dat haar van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling scheidt.

L. De Pinoeh, eene aanzienlijke rivier, die in de uiterste zuidpunt van de Afdeeling Sintang uit onderscheidene bergstroomen ontstaat en recht noordwaarts stroomende bij Pinoeh in de Melahoei valt. Vele ondiepten maken de vaart op deze rivier moeielijk.

L. De Blimbing, nagenoeg evenwijdig aan de vorige, doch kleiner; zij valt bij Blimbing, beneden Pinoeh, in de Melahoei.

R. De Kahajan, eene belangrijke rivier, die in het zuidoosten van de Afdeeling Sintang op den G. Lintang ontspringt en bijna recht westwaarts stroomende bij Kahajan ([1]) in de Melahoei valt. Zij is voor vrij aanzienlijke vaartuigen bruikbaar.

R. De Blitang, die het landschap van dien naam in eene zuidoostwaartsche richting doorstroomt en beneden Blitang in de Kapoeas valt. Zij is voor vrij groote prauwen bevaarbaar en heeft, zegt men, zwart water.

R. De Ajah, die het noordelijke gedeelte van het rijkje Sekadouw in eene zuidwaartsche richting doorstroomt en bij Soengei Ajah in de Kapoeas valt.

L. De Sapauk, ook Sepouw of Sepahoe genaamd; zij ontspringt in het zuidwesten der Afdeeling Sintang, doorstroomt in eene noordwaartsche richting het landschap Sapauk, en valt bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Kapoeas.

L. De Sekadouw; zij ontstaat op de grenzen van Matan in het zuidwesten van het tot de Afdeeling Sintang behoorende landschap Sekadouw, doorstroomt dit met zeer vele kronkelingen eerst in eene oostwaartsche en vervolgens in eene noordwaartsche richting, en stort zich bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Kapoeas. Hare monding is breed en diep, doch in den drogen moesson door eene steenbank grootendeels gesloten; overigens is zij over een aanmerkelijk gedeelte van haren loop bevaarbaar. Zij heeft vele zijrivieren, onder welke

R. de Antrap, die

R. de Krabat opneemt, en

L. de Angkoeloe

de voornaamste zijn.

([1]) Bij VETH heet deze kampong Nanga Kajan, en de rivier Batang Kajan.

R. De Sikajam; zij ontspringt op den G. Bajang Mioet (bl. 9) op de grens van de Afdeeling Montrado, stroomt eerst in eene oostwaartsche en vervolgens in zuidwaartsche richting door het tot de Afdeeling Sintang behoorende landschap Sanggouw, en valt bij de hoofdplaats van dien naam in de Kapoeas. Zij heeft een zeer sterken stroom, en de vaart wordt door droogten, steenbanken, kleine watervallen (*riam*) en drijfhout belemmerd; evenwel is zij tot Gallei of Moewara Badoewa, nagenoeg aan het midden van haren loop gelegen, of het iets hooger liggende Pous, met omzichtigheid voor kleine vaartuigen bruikbaar.

L. De Amboan en de Meliouw, twee kleine rivieren, welke ontspringen op den G. Rajah in het tot de Afdeeling Tajan behoorende landschap Meliouw, dit gewest in eene noordwaartsche richting doorstroomen, en niet ver van elkander bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Kapoeas vallen.

R. De Tajan, die het landschap van dien naam in eene zuidwaartsche richting doorstroomt en zich bij de hoofdplaats Tajan in de Kapoeas stort.

R. De Rivier van Landak. Zij ontspringt onder den naam Djamboe of Batang Oeloe op de grens van de Afdeeling Montrado op den G. Bajang Mioet, stroomt door het landschap Landak eerst in eene recht zuidwaartsche richting tot beneden de hoofdplaats Landak of Ngabang, waar zij den naam van Rivier van Landak aanneemt, en wendt zich dan west-zuidwestwaarts totdat zij bij de hoofdplaats Pontianak met eenen wijden mond in de Kapoeas valt. Van Pontianak tot Landak is de rivier voor vrij groote prauwen bruikbaar; met snel roeiende vaartuigen heeft men voor dezen tocht stroomopwaarts vijf of zes dagen noodig. De voornaamste zijrivieren zijn:

- L. De Dahit, die in het Sanggouwsche ontspringt en zuidwestwaarts naar de Djamboe stroomt.
- R. De Beheh, die op het zuidoostelijke grensgebergte van Sambas ontspringt en zuidoostwaarts stroomt totdat zij bij Moewara Beheh een weinig lager dan de Dahit in de Djamboe valt.
- R. De Bentjoeki, die op of nabij den G. Pandan ontspringt en zich bij Moentja (volgens Veth Moenggo) een halve dagreis boven de hoofdplaats Landak in de Djamboe ontlast.
- L. De Pantean, die uit het Sanggouwsche komt en beneden de hoofdplaats in de Landak valt.
- R. De Singa, die veel lager in de Landak stort.
- R. De Mandor of Terap, die de gemeenschappelijke uitwatering is van de Mandor, de Sakilap en de Sapada.

L. De Bawang of Simpang Kiri, die in het Pontianaksche ontspringt en met een wijden mond niet ver boven de hoofdplaats Pontianak in de Landak valt.

De Simpang of Rivier van Simpang. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Sidiouw (R.) en de Matan (L.), welke op de landwaarts in gelegene heuvelen haren oorsprong hebben en zich bij Simpang, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, vereenigen; waarna de rivier west-zuidwestwaarts stroomt en zich met een wijden mond in de Koewala Koembang (bl. 14) ontlast. Tot aan de hoofdplaats Simpang, die 6 of 7 mijlen van den mond gelegen is, zijn de oevers onbewoond en zeer moerassig, zoodat zij veelal zelfs niet nauwkeurig te onderscheiden zijn. De rivier is voor middelmatige prauwen bruikbaar. De voornaamste zijrivier is

R. de Semandang, ook wel Semandang Kiri genaamd, die in het noorden van het landschap Simpang uit de samenvloeiing van twee takken ontstaat, dit gewest met vele bochten in eene zuidwestwaartsche richting doorstroomt, en omstreeks drie mijlen beneden de hoofdplaats Simpang in de hoofdrivier valt. Hare oevers zijn althans aan het bovengedeelte sterk bevolkt.

De Sidoeh of Doela Sidoeh. Zij ontspringt ongeveer 20 uur binnenslands op of nabij den G. Patongan in het noordoosten van het landschap Soekadana, waarvan zij de zuidoostelijke grens uitmaakt, heeft eenen snellen stroom, en aan haren 160 of 180 vt. breeden mond eene diepte van 7 of 8 vt.; hoogerop is zij veel dieper. Aan het benedengedeelte zijn de oevers onbewoond.

De Pawan, die de noordelijke helft van het landschap Matan doorstroomt. Zij ontspringt in het noordoosten van dat gewest op of nabij den G. Rajah Mam en loopt eerst zuidwestwaarts, dan zuidwaarts en eindelijk recht westwaarts, totdat zij zich tusschen 1°48′ en 1°53′ Z. B. in zee stort met twee monden, van welke de noordelijke Karbau of Kebo, de zuidelijke Ketapan heet, en die het eilandje Kandang Kebo vormen; voor deze beide monden liggen zandbanken, die het invaren alleen bij hoog water aan vaartuigen van weinig diepgang vergunnen. De Pawan heeft onderscheidene zijrivieren, van welke de voornaamste zijn:

R. De Laoer of Laur; zij ontstaat uit de samenvloeiing van vele beken, die meerendeels op den G. Antadjam in het landschap Meliouw en den G. Pontiak in Sekadouw haren oorsprong hebben, en loopt met vele kronkelingen nagenoeg recht zuidwaarts totdat zij zich bij Moewara Laoer in de Pawan stort op het punt, waar deze de zuidwaartsche richting aanneemt.

L. De Kajoeng; zij ontspringt op of nabij den G. Sambajan (bl. 9), en loopt met vele en groote bochten eerst zuidwestwaarts en vervolgens weder noordwestwaarts, totdat zij zich in de Pawan ontlast bij Moewara Kajoeng ook wel eenvoudig Kajoeng genaamd. Deze kampong is de hoofdplaats van het landschap Matan, waarom haar ook dikwijls deze zelfde naam gegeven wordt. Eene zijrivier van de Kajoeng is

R. de Tajap, die in het binnenland tusschen de Pawan en de Kajoeng ontspringt, eenen zeer onregelmatigen loop heeft, en zich bij Moewara Tajap in de Kajoeng stort.

De Kandawangan, die het zuidwestelijke gedeelte van het landschap Matan besproeit. Zij ontspringt in het hoogland, dat zich zuidwestwaarts van den G. Pendoeroean (bl. 9) uitstrekt, en stroomt nagenoeg recht zuidwestwaarts naar zee, waarin zij zich op ongeveer 2° 42′ Z. B. tegenover het eiland Bawal ontlast. Hare oevers zijn voor een groot gedeelte laag, dikwijls moerassig en weinig bewoond. Aan haren oorsprong ligt Kandawangan, de voornaamste plaats in dat gedeelte van Matan. Eene zijrivier is

L. de Bila, die zich niet ver van de kust met haar vereenigt, na hooger op

L. de Mariam te hebben opgenomen.

De Ajer Itam, eene niet zeer belangrijke rivier, die het zuiden van Matan in eene recht zuidwaartsche richting doorstroomt en aan de zuidkust in de Baai Ajer Itam valt.

De Djellei. Deze ontspringt mede in het hoogland ten zuidwesten van den G. Pendoeroean en stroomt zuidwaarts door het oostelijkste gedeelte van Matan, totdat zij op ongeveer vijf mijlen van de zuidkust zich zuidwestwaarts wendende in eenen zeer wijden riviermond (Koewala Djellei) overgaat, die daar Borneo's Wester-afdeeling begrenst en bij Tandj. Ajer Mata in de Baai Djellei valt. In dezen riviermond liggen onderscheidene kleine eilandjes.

b. In het Zuidelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo:

De Lamandouw of Rivier van Kotaringin. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, van welke de voornaamste zijn de Plantikan, de Tingkalap en de Matoe, die op den G. Pemboringan Badak, G. Radan, en G. Batoe Hadji (bl. 9) ontspringen. Na de vereeniging doorstroomt de rivier het rijk Kotaringin in eene zuidwaartsche richting onder den naam Tingkalap, welken zij

behoudt tot waar zij de Lamandouw opneemt en dan dezen naam verkrijgt tot aan de hoofdplaats Kotaringin, beneden welke zij gewoonlijk Rivier van Kotaringin wordt genoemd. Beneden Kotaringin stroomt de rivier eerst zuidoost- en dan weder zuidwestwaarts totdat zij met eenen wijden mond in de Baai van Kotaringin valt. Zij heeft eene menigte zijrivieren, van welke de voornaamste zijn:

R. De Lamandouw, die op den G. Sambajan ontspringt en zuidoostwaarts stroomende bij Batoe Kanganting in de hoofdrivier valt.

L. De Boelik; zij ontspringt op den G. Pembaringan Badak, loopt bijna recht zuidwaarts en valt bij Nanga Boelik in de Lamandouw. Zijrivieren hiervan zijn:

L. De Mentawi, die onder den naam Tapalan op den G. Pembaringan Badak ontspringt en onder dien van Mentawi bij Karang Segantai in de Boelik valt; en

R. De Pelikolan, welke naam ook wel aan het benedengedeelte van de Boelik gegeven wordt.

L. De Aroet; deze rivier, die in grootte met de hoofdrivier gelijkstaat, ontspringt op den G. Pembaringan Badak, doorstroomt het oostelijke gedeelte van het rijk Kotaringin, en valt beneden het aan haren linkeroever gelegene Soekaboemi of Bangkalambon op ongeveer vier mijlen van de kust in de Rivier van Kotaringin.

De Koemai. Zij ontstaat in het zuidoosten van het rijk Kotaringin uit vele beken, die zich in den omtrek van Bengkalan Pemboean op ongeveer vijf mijlen van de kust vereenigen en eene korte maar breede rivier vormen, die zich een paar mijlen beneden Koemai of Soekarami met eenen zeer wijden mond in de Baai Koemai ontlast.

De Pemboean. Zij ontstaat op den G. Panatang (bl. 9) en het westwaarts vandaar gelegene gebergte, dat het zuidwestelijke gedeelte van de Afdeeling Sintang van de Zuider-afdeeling scheidt, uit vele beken, van welke de Seroejang en de Salan de voornaamste zijn. In haren zuidwaartschen sterk gekronkelden loop door het westen der Afdeeling Sampit neemt zij aan beide zijden eene menigte beken en riviertjes op, waardoor zij steeds in breedte toeneemt. Beneden de hoofdplaats Pemboean, waar zij geheel in het vlakke land komt, ontlasten zich in haar onderscheidene meren, zoodat zij eindelijk als een aanzienlijke stroom op 112° 32′ O. L. in zee valt.

De Mentaja of Sampit. Zij ontstaat op de heuvelen in het midden der Afdeeling Sampit uit onderscheidene bronnen. Nabij haren oorsprong heeft zij den naam van Kaboehan, later dien van Koewajan

of Kwajan, eindelijk dien van Mentaja of, naar het gewest dat zij doorstroomt, Rivier van Sampit. Zij heeft eenen zeer sterk gekronkelden zuid-zuidoostwaartschen loop en ontlast zich met eenen wijden mond in de Sampit- of Bandaran-baai. Van de menigvuldige zijriviertjes vermelden wij alleen

R. de Sampit, die zich niet ver boven den mond der rivier in haar ontlast.

De Katingan of Mendawei. Zij ontspringt op de grenzen der Afdeeling Sintang op den G. Panatang, stroomt eerst zuidwaarts, vervolgens zuidoostwaarts door het landschap Katingan, en eindelijk zuidwaarts door het oosten der Afdeeling Sampit, totdat zij zich beneden Mendawei of Baroe in de Baai van Sebangouw ontlast. Eerst in haar benedengedeelte neemt zij den naam Mendawei aan. De rivier heeft over het grootste gedeelte van hare uitgestrektheid eene aanmerkelijke breedte en diepte, zoodat zij van zee tot aan de monding van de Samba (zie hieronder) voor groote en diepgaande vaartuigen bruikbaar is; daarboven is zij slechts voor kleine booten bevaarbaar, en de menigvuldige watervallen (*riam*) maken de vaart zeer bezwaarlijk. De voornaamste zijrivieren zijn:

L. De Sinamang of Senamang, die op den G. Ot Sinamang, het hooge waterscheidend gebergte tusschen Katingan en Melawi, ontspringt, met een snellen stroom en vele watervallen recht zuidwaarts loopt, en zich bij de kampong Sinamang in de Katingan stort.

L. De Bimban, die hare bronnen een weinig ten oosten van die der Sinamang heeft, aanvankelijk evenwijdig aan deze recht zuidwaarts stroomt en zich dan zuidoostwaarts wendt, totdat zij met eenen 50 meters breeden mond bij Koewala Bimban in de Katingan valt.

L. De Hiran, die op den G. Rajah (bl. 9) haren oorsprong heeft en mede nagenoeg recht zuidwaarts naar de Katingan stroomt.

L. De Samba of Sampa, verreweg de aanzienlijkste van alle; zij ontspringt insgelijks op den G. Rajah en stroomt in eene zuidwaartsche richting naar de hoofdrivier, waarin zij valt bij Koewala Samba.

Kleinere zijrivieren zijn nog de Dahoewei, Paketei, Hangeh, Dakei, Betoeng, Madoerei, Hangei, Mentoehoe, Kalemei en Mantoekei.

R. De Mahoep, die op den Boekit Belawan in Sampit ontspringt en noordwaarts stroomende zich met eenen 65 meters breeden mond niet ver van de Sinamang in de hoofdrivier stort.

De Kahajan of Groote Dajak-rivier. Zij ontstaat in het noordwestelijkste gedeelte van het landschap Groote Dajak, welks westelijk gedeelte zij in de geheele lengte doorsnijdt, uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, welke ontspringen op den G. Minta, G. Lawing, G. Saron, G Tihiban en G. Njatoe (bl. 9), die dit gewest van Sintang scheiden; stroomt eerst vrij recht zuidwaarts en wendt zich dan zuidoostwaarts tot Tampang, en vervolgens hoewel met zeer vele scherpe kronkelingen recht zuidwaarts tot aan hare samenvloeiing met de hieronder te vermelden Roengan, en neemt dan weder eerst eene oost-zuidoostwaartsche en vervolgens eene zuidwaartsche richting aan, totdat zij zich acht mijlen beneden Boentaëo of Boentai op 113°50′ O. L. in de Java-zee stort. Haar stroomgebied strekt zich uit over ruim 760 □ mijlen, van welke het zuidelijke $^{1}/_{2}$ gedeelte aan dagelijksche overstroomingen is blootgesteld, terwijl in den regentijd eene nog grootere uitgestrektheid onderloopt. De rivier is tot Tampang voor vrij aanzienlijke vaartuigen en hooger op voor booten bruikbaar. De voornaamste zijrivieren zijn:

R. De Karangoi, de Rangoi, de Palongoi en de Maratjai, die op den G. Njatoe en de zuidwaarts vandaar gelegene hoogten ontspringen en gedeeltelijk met booten bevaarbaar zijn.

L. De Mirih, die hare bronnen heeft ten oosten van die der Kahajan en zich in deze ontlast waar zij zich het eerst zuidoostwaarts wendt. Zij is moeielijk bevaarbaar.

R. De Roengan; deze heeft haren oorsprong uit vele beken, welke ontspringen op het gebergte dat het noordoostelijke gedeelte der Afdeeling Sampit (Katingan Oeloe) van de Groote Dajak (Kahajan Oeloe) scheidt, en stroomt in eene zuid-zuidoostwaartsche richting naar de Kahajan, waarmede zij zich op 2°13′ Z. B. vereenigt. De vaart op deze rivier is zeer bezwaarlijk door de klipachtige bedding en het overhangende geboomte; terwijl zij in den drogen moesson somtijds voor een gedeelte volstrekt niet bevaarbaar is. Hare voornaamste zijrivier is
R. de Manoehing, welke echter geen zeer uitgestrekten loop heeft.

Door de bevaarbare Troesan (doorvaart) heeft de Kahajan $2^{1}/_{2}$ mijl boven hare monding gemeenschap met

de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak-rivier. Deze ontstaat in het noorden van het landschap Kleine Dajak uit verscheidene beken, die op of nabij den G. Sawah Badjoh en den G. Tindoi Ondo (bl. 9) ontspringen en van welke de Sambalok, de Miaroeng en de Mandan de voornaamste zijn. Terstond na hare vereeniging krijgt de rivier

den naam van Kapoeas Moeroeng, en doorstroomt eerst in eene zuidoostwaartsche en vervolgens in eene zuidwaartsche richting het landschap Kleine Dajak in zijne geheele lengte, totdat zij zich op 114° 8′ O. L. met eenen 4000 vt. wijden mond in de Java-zee stort. Het stroomgebied der Kapoeas verschilt in uitgestrektheid weinig van dat der Kahajan en is evenals dit gedeeltelijk aan dagelijksche overstrooming blootgesteld. Zij is tot ver binnenslands goed bevaarbaar, doch op haar bovengedeelte maken de menigvuldige watervallen de vaart gevaarlijk. De voornaamste zijrivieren zijn (1):

1. De Kawatan, welke uit de samenvloeiing der in het noordoosten van het landschap ontspringende Barangdowang en Malokouw ontstaat en op 1° 20′ Z. B. in de hoofdrivier valt.
1. De Hiang, die een korteren loop heeft en zich op nagenoeg 1° 35′ Z. B. in de hoofdrivier stort.

De Barito of Bandjar, ook wel Rivier van Bandjarmasin genoemd. Zij ontstaat in het noordelijkste gedeelte der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo (Doesoen) uit de samenvloeiing van twee voorname takken, de Belatong en de Moeroeng; de eerste ontspringt op den G. Batoe Lesong, en de tweede op den G. Batoe Ajouw (bl. 9). Na de vereeniging behoudt de rivier den naam Moeroeng en stroomt eerst zuidwaarts tot op drie dagreizen afstands van haren oorsprong, wendt zich dan eensklaps recht oostwaarts, hoewel met vele en groote bochten, totdat zij stuit tegen de Vierde bergketen (bl. 9), waar zij den naam Barito (of, naar het landschap dat zij daar doorstroomt, ook wel dien van Doesoen) aannemende bij eene breedte van 450 vt. eene recht zuidwaartsche richting verkrijgt, welke zij tot aan haren mond behoudt. In het bovengedeelte van haren loop, door de heuvelachtige Doesoenlanden, heeft de Barito ontelbare dikwijls zeer scherpe kronkelingen; het benedengedeelte, dat in het vlakkere land geene hindernissen ontmoet, stroomt met slechts geringe afwijkingen naar de Java-zee, waarin zich de rivier op 114° 28′ O. L. met eenen 2300 vt. wijden mond ontlast. Bijna de geheele rivier is bevaarbaar: de Moeroeng in haren oostwaartschen loop voor booten, die echter eenige watervallen te vermijden hebben; de Barito voor groote en vrij diepgaande schepen. In het bovengedeelte van deze laatste bevinden zich vooral in de bochten dikwijls klippen, die evenwel, daar zij in de nabijheid van de oevers liggen, voor de vaart niet hinderlijk zijn met uitzondering van de Batoe Pahoetoes, een rif

---

(1) De Mandangei en de Poeloe Pĕtak, waardoor de Kapoeas Moeroeng met de Barito gemeenschap heeft, behooren tot laatstgenoemde rivier; zie bladz. 25.

dat de geheele breedte der rivier besluat en bij laag water met groote schepen niet te passeeren is, terwijl er bij hoog water eene gevaarlijke draaikolk boven staat, zoodat deze plaats alleen bij gemiddelden waterstand en met veel omzichtigheid kan worden bevaren. De geheele lengte der rivier langs haren stroomdraad gemeten zal ongeveer 140 mijlen bedragen, waarvan ruim 100 voor groote schepen bevaarbaar zijn. De Moeroeng is bij haren oorsprong tusschen hooge en steile rotswanden ingesloten, en gedurende haren oostwaartschen loop blijven de oevers bergachtig; ditzelfde is ook het geval aan het bovengedeelte der Barito; doch langzamerhand neemt de hoogte af, en beneden 0°45′ Z. B., waar de rivier 700 vt. breed is, zijn de oevers vlak en laag en voor een goed gedeelte moerassig. In dit benedengedeelte, hetwelk steeds in breedte toeneemt, liggen onderscheidene eilandjes, van welke P. Anjen of Andjer, P. Loempa, P. Halalak, P. Kambang, P. Tambang en P. Kaget de voornaamste zijn. Het stroomgebied der geheele rivier met hare zijrivieren wordt berekend op eene uitgestrektheid van 1900 □ mijlen, van welke dagelijks 160 □ mijlen door den vloed der zee onderloopen, terwijl daarenboven gedurende den regentijd nog 420 □ mijlen door het van boven afkomende water worden overstroomd. Op 2°15′ Z. B. scheidt zich van de rechterzijde der rivier een smalle arm, de Mengkatib, die eerst zuidwestwaarts en vervolgens zuidwaarts stroomende in de aanstonds te vermelden Andjaman of Poeloe Pĕtak valt; waar de Mengkatib zich zuidwaarts wendt, zendt zij aan hare rechterzijde eenen arm af, de Mandangei, die de zuidwestwaartsche richting behoudt en zich in de Kapoeas Moeroeng ontlast. Bij Moewara Poeloe of Koewala Andjaman op 2°40′ Z. B. scheidt zich een tweede veel breedere arm van de rechterzijde van de Barito af, en draagt den naam van Poeloe Pĕtak of Andjaman; hij stroomt zuidwestwaarts en ontlast zich op 3°1′ Z. B. bij Koewala Kapoeas in de Kapoeas Moeroeng; de delta, die door dezen arm en de beide hoofdrivieren met de zee gevormd wordt, draagt den naam van Barito-delta of Poeloe Bekompei. De voornaamste zijrivieren der Barito zijn:

R. De Djoloi; zij ontspringt op den G. Kaminting (bl. 9) en stroomt oostwaarts totdat zij de Moeroeng ontmoet juist waar deze hare oostwaartsche richting aanneemt. Zijrivieren zijn:

- L. De Boesang, die ten noordwesten van den G. Batoe Lesong ontspringt en zuidwaarts naar de Djoloi stroomt, en
- R. De Naän, die op den G. Sawah Badjoh ontstaat en noordwaarts naar de Djoloi vloeit.

L. De Lahei; zij ontspringt op ongeveer 0°30′ N. B. op het

gebergte, dat het noordoostelijke gedeelte van het landschap Doesoen van het rijk Koetei scheidt, heeft eerst eenen zuid- en vervolgens eenen zuidwestwaartschen loop, en stort zich nagenoeg onder den Evenaar in de Barito. Zij is grootendeels bevaarbaar; doch 1½ dag opvarens van haren mond is een waterval, die zich over hare geheele breedte uitstrekt.

L. De Tewehi of Tewej; zij ontspringt op den G. Sawai (bl. 9) en stroomt west-noordwestwaarts naar de Barito, waarin zij zich niet ver beneden de Lahei ontlast. Deze rivier is door hare ondiepten en vele en groote watervallen moeielijk bevaarbaar; evenwel is zij met hare zijrivieren de voorname communicatie-weg voor den handel met de rijken Koetei en Pasir. Eene zijrivier is

L. de Loeang, welke hare bronnen heeft ten zuidoosten van die der Tewej en zich niet ver van den oorsprong dezer laatste in haar ontlast. Zij is gedeeltelijk voor kleine vaartuigen bruikbaar.

L. De Mantalat; zij ontspringt op 0° 50′ Z. B. op den G. Isat in het oosten van de Onder-afdeeling Doesoenlanden, heeft eenen west-noordwestwaartschen loop van 10 dagreizen lang, zonder watervallen, en valt tegenover de kampong Mantalat op 0° 35′ Z. B. in de Barito.

L. De Ajo; zij ontspringt ten zuidoosten van de vorige rivier op den G. Kasale op 1° Z. B. en valt op 0° 52′ Z. B. tegenover de kampong Ajo in de Barito. Zij kan drie dagreizen ver worden opgevaren, doch is hooger op te zeer met watervallen bezet. Een arm van deze rivier is de Bajor, die zich 8′ zuilijker in de Barito stort.

L. De Moente of Karouw; zij ontspringt aan den zuidelijken voet van den G. Kasale en stroomt zuidwestwaarts naar de Barito, waarin zij zich op 0° 38′ Z. B. ontlast (¹). De vele in de rivier liggende boomstammen belemmeren de scheepvaart. De voornaamste zijrivier is

L. de Pakouw, die weder vele andere in zich opneemt.

L. De Patai of Haringin; zij ontstaat in het hoogland, dat zich zuidwaarts van den G. Kasale uitstrekt en daar de waterscheiding vormt tusschen de bronnen der twee laatstgenoemde

(¹) Op 1° 58′ Z. B. volgens de Kaart van het oude *Bandjermasinsche rijk*, *Tanah laut*, enz. vervaardigd op last van den Luit.-Kol. VERSPYCK, door den Kapt. DE ROY VAN ZUYDEWIJN en den Sergt.-Maj. VON DEM BORNE, 1862, gelithographeerd door A. J. BOGAERTS, te Breda, 1865.

rivieren en die der aanstonds te vermelden Nagara. Zij stroomt zuidwestwaarts en stort zich bij Koewala Patai op 2° 3′ Z. B. in de Barito. Zij is slechts voor kleine vaartuigen bruikbaar, gelijk ook hare voornaamste zijrivier

R. de Sihong, die uit een aantal beken in de gewesten Sihong en Patai ontstaat.

L. De Pamingir, die op 2° 35′ Z. B. in de Barito valt; zij is de hoofd-uitwatering van het Meer Pamingir, dat ongeveer 2½ mijl ten oosten van de rivier ligt.

L. De Nagara of Bahan, hooger op Tabalong geheeten, verreweg de belangrijkste zijrivier der Barito. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van twee rivieren, de Tabalong Kanan en de Tabalong Kiri, van welke de eerste op den G. Timelingan en de andere iets meer noordwestwaarts op den G. Loeang (bl. 9) ontspringt in het noorden van de Afdeeling Amoentai. Na de vereeniging op 1° 45′ Z. B. stroomt de rivier zuidwestwaarts naar de Barito, waarin zij zich met eenen ruim 300 vt. wijden mond ontlast op 2° 57′ Z. B. tegenover de kampong Bekompei of Marabahan (Moewara Bahan); haar benedengedeelte wordt ook wel Rivier van Margasari genoemd, naar de aanzienlijke plaats van dien naam daaraan gelegen. Tot aan de samenvloeiing van hare twee bronarmen is de rivier voor middelmatige vaartuigen bruikbaar; hooger op kan altans de Tabalong Kanan met booten bevaren worden tot aan de kampong Toengkaran, hoewel er enkele watervallen in worden gevonden. Van hare talrijke zijrivieren zijn de voornaamste:

L. De Balangan, die bij Amoentai in de Nagara valt.

L. De Bajawan (Bajanan?), die uit de samenvloeiing van de Amandit, de Tabo Darat, de Laboean Amâs en de Toeha, hooger op Batang Alai geheeten (¹), ontstaat en bij Nagara in de rivier van dezen naam stort. De Batang Alai staat door de *antassan* Karias of Krias in verbinding met de Balangan.

L. De Merampiou, die uit de vereeniging van de Moening, de Belimou en andere bronnen ontstaat en zich bij Margasari in de Nagara ontlast.

(¹) Volgens C. Bock, *Reis in Oost- en Zuid-Borneo*, heet deze rivier niet Batang Alai maar Kambat; het is intusschen zeker, dat het District, waardoor zij stroomt, naar haar Batang Alai wordt genoemd. Op eene andere plaats noemt Bock dezelfde rivier weder Batoe Kijan. Zie *Reis*, bl. 60, 62 en 63.

L. De Halalak, eene weinig belangrijke rivier, die in het zuidoosten der voormalige Vorstenlanden (Afdeeling Martapoera) ontspringt en westwaarts gaande zich door denzelfden mond met de Antassan Kween (zie hieronder) in de Barito ontlast.

L. De Martapoera of Kajoe Tangi; zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Batoe Api of Riam Kiwa ([1]), ook wel naar eene daaraan liggende plaats Mataraman genoemd, en de Karang Intan of Riam Kanan ([1]); de eerste ontspringt op den G. Mandalla (bl. 9) op de grens van Tanah Boemboe, stroomt zuidwestwaarts tot aan de hoofdplaats Martapoera en vandaar westwaarts naar de Barito of Bandjar, waarin zij zich een weinig beneden de hoofdplaats Bandjarmasin ontlast; de Karang Intan ontspringt op den G. Bahiangan op de grens der Koesansche Landen, en loopt eerst zuidwest- vervolgens noordwestwaarts, totdat zij zich op eenigen afstand boven Martapoera met de Batoe Api vereenigt. Van dit vereenigingspunt tot aan den mond is de Martapoera het grootste gedeelte des jaars voor groote vaartuigen bruikbaar; hooger op is de Batoe Api nog vijf dagen opvarens voor kleine prauwen bevaarbaar, terwijl de Karang Intan slechts eene dagreis zonder gevaar met middelmatige prauwen kan worden opgevaren. Een paar mijlen boven haren mond zendt de Martapoera eenen smallen arm, Antassan ([2]) Kween (of, zoo het schijnt, eigenlijk Tjaroetjoek, althans de mond er van heet Koewala Tjaroetjoek) geheeten, noordwestwaarts naar de Barito, waardoor met deze het riviereiland Tatas wordt gevormd.

([1]) Bij SCHWANER, *Borneo; beschrijving van het stroomgebied der Barito*, heet de Batoe Api, Riam Kanan, en de Karang Intan, Riam Kiri, hetgeen geheel in strijd is met de bij de Inboorlingen gebruikelijke wijze van onderscheiding der rechter- en linkerzijde eener rivier (zie bl. 11 noot ([1]). Op de Kaart van VERSTEEG dragen dan ook deze rivieren de hierboven opgegevene namen. Zie ook S. MÜLLER, *Reizen in den Indischen Archipel*; uitgave van het Instituut, Dl. I, bl. 286. *Kiwa* is Javaansch en beteekent *links*, *linker-*; deze benaming, zoowel als die van de kampong Mataraman, ongetwijfeld afgeleid van Mataram, bewijst voor dan invloed vroeger door de Javanen op dit gedeelte van Borneo uitgeoefend. (Vergel. Dl. I, bl. 4.)

([2]) *Antassan* beteekent, evenals *Troesan*, en op de Westkust *Bentassan* of *Kepoetoesan* (*Tijdschr. v. N. I.* 1875; Dl. I, bl. 185), *doorvaart* of *kanaal*. De Martapoera en ook de andere rivieren in dit gedeelte van Borneo hebben op vele plaatsen zoodanige *Antassans* om kronkelingen af te snijden en daardoor den waterweg te bekorten; sommige er van zijn gegraven, doch de meeste door de kracht van het water zelf gevormd. De *Antassans* worden dan gewoonlijk langzamerhand de eigenlijke rivierbedding, terwijl het afgesneden stuk der rivier òf verzandt òf in eene *Dano* herschapen wordt (zie bl. 36). Behalve de hier genoemde Antassan Kween heeft men in de Martapoera de A. Beneit onmiddellijk boven Bandjarmasin, de A. Sener bij Martapoera, de A. Istambool nabij de samenvloeiing van de Batoe Api met de Karang Intan, en andere.

De Moloeko. Zij ontstaat uit de vereeniging van de Banjoe Irang en de Moloeko. De eerste ontspringt in het hooge binnenland van Tanah Laoet en stroomt eerst in eene westwaartsche hoofdrichting (gedurende welke zij gedeeltelijk de noordelijke grens vormt van de Onder-afdeeling Tanah Laoet), waarna zij zich zuidwestwaarts wendt totdat zij de Moloeko ontmoet; deze laatste ontstaat in het vlakke westelijke gedeelte des lands en ontmoet, na eenen niet zeer uitgestrekten westwaartschen loop, de Banjoe Irang, waarna zij onder den naam Moloeko verder westwaarts stroomt en met eenen vrij breeden mond op 114°35′ O. L. en 3°38′ Z. B. niet ver van de Barito in zee valt. De rivier is in haren benedenloop voor middelmatige vaartuigen bruikbaar.

De Tabanio, ook Tabeniouw en Taboeniouw genoemd. Zij heeft hare bronnen mede in de binnenlanden van Tanah Laoet, bij of op den G. Sakoembang en den G. Satoei, doorstroomt met vele bochten de westelijke helft van dit landschap, en stort zich bij de kampong Tabanio op 3°48′ Z. B. met eene noordwaarts geopende monding in zee. Schoon niet zeer breed is zij tot aan de kampong Koepang, omstreeks aan het midden van haren loop gelegen, voor middelmatige vaartuigen bruikbaar; hooger op kan zij wegens hare geringe diepte slechts met booten bevaren worden.

c. In het Oostelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo:

De Rivier van Koesan of Pagatan. Zij ontspringt in het noordwesten der Koesansche landen op den G. Kapari (bl. 9) en stroomt eerst zuid-zuidoostwaarts, vervolgens meer oostwaarts door het zuiden van Koesan langs Praboekarta en valt beneden Pagatan in de Straat Laoet Poeloe. Zij is een aanmerkelijk eind landwaarts in met kleine prauwen en booten bevaarbaar, doch heeft in haar bovengedeelte vele watervallen.

Zijrivieren zijn:

R. De Bakeranan,
L. De Aib,
R. De Koeboe,
L. De Magaraja,

welke alle gedeeltelijk met booten kunnen bevaren worden.

De Rivier van Batoe Litjin. Zij ontspringt mede op den G. Kapari onder den naam van Selilau en stroomt zuidoostwaarts totdat zij aan hare rechterzijde de Selo opneemt, krijgt dan den naam van Batoe

Litjin en wendt zich oost-zuidoostwaarts, totdat zij bij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Straat Laoet Poeloe valt. In bevaarbaarheid staat zij met de Koesan gelijk.

De Rivier van Tjantoeng. Zij ontspringt in het zuidwesten van Tanah Boemboe op den G. Beratoes, en doorstroomt het landschap Tjantoeng eerst in eene zuidoost- daarna in eene noordoostwaartsche richting, totdat zij zich in de Tjantoeng-baai ontlast.

De Bangkalaän, die het landschap van denzelfden naam in eene oostwaartsche richting doorstroomt. Zij ontspringt een weinig ten noorden van de vorige mede op den G. Beratoes, en splitst zich bij de voormalige hoofdplaats Adjipatti in twee armen, van welke de zuidelijkste den naam Bangkalaän behoudt en in de Tjantoeng-baai valt, terwijl de noordelijkste Simpang Kiri heet en zich in de Kloempang-baai (bl. 41) stort.

De Soempoeng, eene kleine rivier, die in het landschap Sampanahan ontspringt en zuidwaarts naar de Soempoeng-baai (bl. 41) stroomt.

De Sampanahan. Zij ontspringt in het westelijke grensgebergte van Tanah Boemboe ten noorden van den G. Beratoes, doorstroomt het landschap Sampanahan in eene oostwaartsche richting, en ontlast zich beneden de hoofdplaats van denzelfden naam in de Pamoekan-baai.

De Menoengoel. Zij heeft hare bronnen een weinig ten noorden van die der Sampanahan, stroomt, nagenoeg evenwijdig met deze, door het landschap Menoengoel, en valt beneden de hoofdplaats van dien naam in de Pamoekan-baai.

De Pangerangan, de zuidelijke grensrivier van het landschap Tjengal; zij heeft geen zeer uitgestrekten loop en ontlast zich in het noorden van de Pamoekan-baai.

De Tjengal of Sambin. Zij ontspringt op den G. Mehilat in het noordwesten van Tanah Boemboe, doorstroomt het landschap Tjengal in zijne geheele breedte en ontlast zich in het noorden van de Pamoekan-baai.

Alle hierboven genoemde rivieren van Tanah Boemboe zijn bij gemiddelden waterstand voor kleine vaartuigen bruikbaar; doch bij hoog water maken vele stroomversnellingen en watervallen, en bij laag water ondiepten, de vaart gevaarlijk.

De Kendilo of Rivier van Pasir. Zij ontspringt onder eerstgemelden naam in het noordwesten van het rijk Pasir op den G. Katam (bl. 9) en doorstroomt het geheele westelijke gedeelte van dat rijk in eene zuidwaartsche richting totdat zij stuit tegen de heuvelen, die Tanah Boemboe ten noorden begrenzen en daar de waterscheiding uitmaken,

en wendt zich dan oostwaarts tot aan de hoofdplaats Pasir, waar zij ongeveer 150 vt. breed is; hier splitst zij zich in twee armen, die zich noordoostwaarts wenden (de linkerarm echter met zeer groote bochten) en nagenoeg drie mijlen lager zich weder vereenigende een riviereiland insluiten, waarna de rivier met eenen wijden mond in de Pasir-baai valt. De rechterarm heet Pasir Gandilan, de linker-Serate, welken naam hij ontvangt van een klein riviertje, dat zich daarin ontlast ([1]). De rivier is tot zeer hoog voor kleine prauwen of booten bevaarbaar, evenwel worden er hier en daar watervallen in aangetroffen. Hare voornaamste zijrivier is

R. de Koman, die op den G. Timelingan ontspringt, en zuid-zuid-oostwaarts stroomende ongeveer $^1/_4$ mijl boven de kampong Pirobok ([2]) in de Kendilo valt. Zij is slechts voor een klein gedeelte bevaarbaar.

De Mahakam of Rivier van Koetei. Zij ontspringt uit vele bergstroomen op het centraalgebergte van Borneo en neemt al het water op, dat afstroomt van de ketenen, welke zich vandaar zuidoostwaarts en oostwaarts uitstrekken. Hare voornaamste bronnen zijn: de Kaso (ontspringt op den G. Batoe Lesong), de Mowong (ontspr. op den G. Tebang), de Selirang (ontspr. op den G. Loeang), de Selekko, de Salata, de Semoeh, de Toepai, de Oga, de Moetjoet (ontspr. op den G. Bohang) en de Bakoeng (ontspr. op den G. Mahakam). Deze vormen reeds spoedig een belangrijken stroom, die het centrale bergland in eene zuidoostwaartsche richting doorloopt, op ongeveer 115° 40′ O. L., waar het gebergte lager wordt, zich oostwaarts wendt, en op 116° 52′ eene zuidelijke richting aanneemt tot op 0° 35′ Z. B.; dan wendt de rivier zich weder oostwaarts langs de hoofdplaats Samarinda en splitst zich op ongeveer 5 mijlen hemelsbreedte van de kust in drie armen, van welke de noordelijkste Moewara Berouw, de middelste Moewara Boedji, en de zuidelijkste Moewara Oeloe of Moewara Bandjar ook wel Moewara Djawa heet, en die elk weder onderscheidene vertakkingen hebben ([3]), zoodat de delta, die den naam van P. Pomarang of Dondrekin-eiland draagt, eigenlijk uit eene menigte eilanden bestaat, welke alle van alluviaalvorming zijn. De

---

(1) Volgens andere kaarten vereenigen deze twee armen zich niet weder, maar vallen zij met afzonderlijke monden in zee.

(2) Volgens VON DE WALL heet deze kampong Terobok. *Indisch Archief*, 1850, bl. 152.

(3) De Moewara Boedji splitst zich ongeveer te halverwege van haren loop in twee armen, van welke de noordelijkste Moewara Bajoer heet; deze laatste heeft bij lagen waterstand nog 13 vt. diepte.

rivier is van haren mond 50 mijlen opwaarts bruikbaar voor schepen van 12 vt. diepgang, hooger op nog eenige mijlen voor lichtere vaartuigen; doch haar bovengedeelte is door den geweldigen stroom, watervallen en ondiepten nagenoeg geheel onbevaarbaar. De oevers der bovenrivier zijn overal met bergen bezet en zeer hoog; langzamerhand neemt die hoogte af, doch zij blijven echter heuvelachtig tot op weinig mijlen van de kust, waar de grond laag en moerassig wordt. De voornaamste zijrivieren zijn:

L. De Loho; zij ontspringt op den G. Batoe Ajouw (bl. 9) en stroomt in eene noord-noordoostwaartsche richting naar de hoofdrivier. In dezelfde richting loopen ook de Poetih en de Dasad, die iets meer oostwaarts op dat gebergte haren oorsprong hebben.

L. De Alan; zij ontspringt op den G. Mahakam (bl. 10) en loopt zuidoostwaarts naar de hoofdrivier, die aan dit gebergte haren naam ontleent.

L. De Medang; zij ontstaat ten oosten van den G. Makaham op het grensgebergte tusschen Koetei en Berouw, en stroomt recht zuidwaarts naar de hoofdrivier.

L. De Merah of Meleh; zij ontspringt meer oostwaarts op hetzelfde gebergte, heeft eenen zuid-zuidwestwaartschen loop, en ontlast zich bij de kampong Long Merah in de Mahakam.

R. De Njeroboengan; zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene bronnen ten zuidoosten van den G. Ajouw in het grensgebergte tusschen Doesoen en Koetei, en loopt met zeer vele bochten oost-noordoostwaarts naar de hoofdrivier, waarin zij zich iets lager dan de Merah ontlast.

L. De Langpare; zij ontstaat op den G. Njapa (bl. 10), loopt zuidwestwaarts, en heeft haren mond bij de kampong Lirongsouw.

Al deze rivieren loopen geheel door de bergachtige binnenlanden, en zijn door watervallen en sterken stroom niet of slechts voor een klein gedeelte bevaarbaar.

R. De Telouw; zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Lawah (R.) en de Torok Pahoe (L.); de eerste ontspringt op den G. Sawai en loopt recht noordwaarts, de laatste meer noordwestelijk op hetzelfde grensgebergte en heeft eene oostwaartsche richting. Na hare vereeniging, waar zij in vlak land komt, krijgt zij eenen oost-noordoostwaartschen loop en ontlast zich onder den naam Telouw bij Moewara Pahit in de hoofdrivier. Zij is grootendeels voor kleine vaartuigen bruikbaar; de oevers zijn, vooral in het bovengedeelte, vrij goed bevolkt. Nabij

haren mond verbindt zich met haar de Baroe, die de hoofduitwatering is van het meer Djembang, waarin zich de rivieren Sahong en Bongan ontlasten.

L. De Klintjouw; deze ontspringt op de zuidelijke hellingen van den G. Serang (bl. 10) en doorstroomt in eene zuidwaartsche richting eerst eene bergachtige en later eene vrij vlakke landstreek, totdat zij zich op ongeveer 116°50′ O. L. in de hoofdrivier stort, niet ver boven de plaats waar deze zich zuidwaarts wendt. Hare voornaamste zijrivier is

R. de Sempor, die zich bij Moewara Sempor, nagenoeg aan de helft der vanhier af bevaarbare Klintjouw gelegen, in deze ontlast.

L. De Kaman. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Telen en de Wahau; de eerste ontspringt op den G. Toeksadouw, de laatste op den G. Lemsak (bl. 10); zij vereenigen zich bij de kampong Long Wahioe, niet ver beneden haren oorsprong. Eenige mijlen lager ontvangt de rivier bij Moewara Merah aan hare rechterzijde de Meleh of Merah (te onderscheiden van de op bl. 32 genoemde rivier van denzelfden naam) en stroomt dan op geringen afstand van en in dezelfde richting met de Klintjouw voort, totdat zij zich een weinig beneden deze bij Moewara Kaman in de hoofdrivier ontlast.

De Koeran of Berouw, die de Berouwsche landen in eene recht oostwaartsche richting doorstroomt. Zij ontspringt op den G. Loeang (bl. 8) onder den naam van Bahoë of Berouw, en neemt in het binnenland ter wederzijde vele bergstroomen op; in het vlakke land gekomen ontvangt zij den naam van Segah en behoudt dien tot aan hare vereeniging met de aanstonds te vermelden Kelai bij de hoofdplaats Goenoeng Taboer; hier neemt zij aanzienlijk in breedte toe, verkrijgt den naam van Koeran of Rivier van Berouw, en splitst zich weldra in twee armen, van welke de zuidelijke dezen naam behoudt en door de Moewara Panteh in zee valt, terwijl de noordelijke, die recht oostwaarts stroomt, dien van Semenoesoer of Bokongan aanneemt. De delta, tusschen deze twee armen ingesloten, draagt den naam van P. Tempoeroeng. De rivier is ver landwaarts in bevaarbaar, doch hare oevers schijnen weinig bewoond te zijn. De voornaamste zijrivier is

R. de Kelai; deze ontspringt op den G. Belajar (bl. 10) en stroomt door eene geheel bergachtige landstreek eerst zuidoost- en vervolgens noordoostwaarts, totdat zij zich met eenen zeer wijden mond bij Goenoeng Taboer in de hoofdrivier ontlast.

De Kajan of Boeloengan, die het geheele landschap van laatstgemelden naam in eene oostwaartsche richting doorstroomt. Zij ontstaat in het westen van dit landschap uit de samenvloeiing van zeer vele bronnen, die op het grensgebergte van Koetei en Broenei ontspringen, en heeft aanvankelijk den naam van Kindjengoep; later ontvangt zij dien van Kajan of Boeloengan, en loopt met weinig bochten tot aan de hoofdplaats Boeloengan of Tandjong Pelas, beneden welke zij zich in drie hoofdarmen splitst, van welke de noordelijkste Salambatoe of Solok, de middelste Pehing, en de zuidelijkste Sepeloember heet. Deze armen zijn weder door onderscheidene zijtakken en *antassans* met elkander verbonden, waardoor de delta in vele eilandjes is verdeeld, De rivier is zeer ver landwaarts in bevaarbaar. Alleen in haar bovengedeelte heeft zij vele zijrivieren, die echter wegens het bergachtige terrein waarschijnlijk onbevaarbaar zijn.

De Sibawang, eene aanzienlijke rivier in de Tidoengsche landen; zij ontspringt ten oosten van den G. Litjang (bl. 8), voornamelijk uit twee bronnen, de Mintarang en de Melinouw. Op eenigen afstand van de kust ontvangt zij

R. de Belajar, en nog lager
de Ledong.

Minder belangrijk zijn:

de Sambakoeng en

de Seboekoe, die beide ten noorden van de Sibawang hetzelfde gewest doorstroomen;

de Tawan of Tawao, die bij T. Batoe Tinangat (bl. 39) in de St. Lucia-baai valt; en ook

de Sekata Boedji en

de Sekata Telantjang, die ten zuiden van de Sibawang gevonden worden en door zijtakken met haar gemeenschap schijnen te hebben.

d. In het rijk Broenei en het noordelijke en noordoostelijke gedeelte des eilands:

De Serawak, die het landschap van denzelfden naam besproeit. Zij ontspringt op den G. Krimbang (bl. 9) en neemt in haren oost-noordoostwaartschen loop de wateren op, die van de naburige bergen afvloeien; beneden de hoofdplaats Serawak of Koetjing verdeelt zij zich in twee breede armen, van welke de westelijke den naam van Serawak of Boewajan, de oostelijke dien van Moewara Tahas draagt; de hierdoor gevormde delta wordt nog weder door onderscheidene zijtakken doorsneden. De rivier is tot boven de hoofdplaats bevaarbaar.

De Sadong, die het landschap van dien naam in eene noordwaartsche richting doorsnijdt. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene bronnen, welke ontspringen op het gebergte, dat het westelijke deel der Afdeeling Sintang van Broenei scheidt. Zij is niet zeer breed doch bevaarbaar. Eene zijrivier is

R. de Simoenjoen, die zij op ongeveer zeven mijlen van haren mond opneemt en aan welker oevers uitgestrekte steenkolenlagen worden gevonden ([1]).

De Batang Loepar, eene zeer breede rivier, die het oosten van Serawak in eene westwaartsche richting doorstroomt. Zij ontvangt al het water, dat van de noordelijke hellingen van den G. Klinkang, G. Batang Loepar, G. Sariboe Saratoes (bl. 9) en de tusschenliggende gebergten afvloeit, en is, daar zij grootendeels door vlak land stroomt, bijna geheel bevaarbaar.

De Sarebas of Sariboe, eene breede rivier, doch met geen uitgestrekten loop, een weinig ten noorden van de voorgaande; zij valt op 1° 42′ N. B. in zee.

De Rejang of Redjang, insgelijks eene breede rivier; zij ontstaat uit vele bronnen op den G. Loeang en den Madei (bl. 8 en 9) en neemt in haren westwaartschen loop ook de bergstroomen op, die van den G. Sariboe Saratoes afkomen. Reeds op grooten afstand van de kust splitst zij zich in verscheidene takken; de hoofdtak Rejang valt op 2° 8′ N. B. in zee; meer noordwaarts ontlasten zich de Palo, de Mato en de Egan.

De Bintoeloe ontstaat uit twee hoofdbronnen op het gebergte tusschen den G. Sapoeloe en den G. Apobrian (bl. 8) en valt, na een noordwestwaartschen loop, bezuiden T. Kidorong op nagenoeg 3° 12′ N. B. in zee.

De Baram ontstaat op den G. Apobrian, en loopt noord-noordwestwaarts naar T. Baram, waar zij bij die Kaap op 4° 32′ N. B. in zee valt. Zijrivieren zijn:

L. de Tinggir,

R. de Toetoe.

De Limbang of Rivier van Broenei. Zij ontspringt op de noordwestelijke hellingen van den G. Apobrian en op den G. Lemang (bl. 8) en stroomt noordwaarts naar de Baai van Broenei, waarin zij zich beneden de hoofdplaats van denzelfden naam met verscheidene monden ontlast. De rivier is breed en ver landwaarts in bevaarbaar; bij gemiddelden waterstand heeft zij aan haren mond drie vadem

---

([1]) A. R. Wallace, *Insulinde*, vertaald door Prof. P. J. Veth, Dl. I, bl. 64.

diepte. Een weinig oostelijker ontlast zich in dezelfde baai de rivier Troesan, die op den G. Litjang haren oorsprong heeft.

De Kimanis, die Broenei van het landschap Pappar scheidt en op 5° 32′ N. B. in zee valt.

Meer noordwaarts vindt men in het landschap Pappar de riviertjes Pappar, Anaman, Kabatoean, Mangkaboeng, Tawaran, Soelaman, Abai en Tampasoek, die alle ondiep en voor Europeesche vaartuigen onbruikbaar zijn.

Aan de noord- en noordoostkust vindt men de volgende weinig bekende rivieren:

De Maloedoe, de Boengoen, de Tandok en de Bengkoka, die met een zeer sterken stroom in de Maloedoe-baai vallen;

De Kina Bangoen en de Kang Karasan, die zich in de Païtan-baai ontlasten;

De Païtan, de Babahar en de Soegoet, die ten oosten van laatstgenoemde baai in zee vallen;

De Benggaja, de Laboek (met drie monden, de Kalagan, de Laboek en de Sabi) en de Soengei Lihoet of Soekalihat, die zich in de Laboek-baai storten;

De Kina Batangan, die het landschap Mangidari doorstroomt en zich in en ten oosten van de Sandakan-baai ontlast door verscheidene monden, van welke de Balabatang of Balang Batang, de Abai en de Toendong Boeangin de belangrijkste zijn; ook in de Darvel-baai schijnen zich armen van deze rivier te storten.

Meeren (*Dano's*).

Borneo is zeer rijk aan meren, die voor verreweg het grootste gedeelte in het lage vlakke land in de onmiddellijke nabijheid der rivieren gelegen zijn. Zij zijn eigenlijk meer moerassen dan meren, en ontstaan òf door de overstroomingen der rivieren, waarna bij den gewonen waterstand het water in eene lage streek van het omliggende land achterblijft, òf bij de vorming van nieuwe *Antassans* (bl. 28 noot (¹)), wanneer het afgesneden gedeelte der rivier, welks monden langzamerhand verzanden, het water dat uit zijriviertjes daarin valt niet voldoende naar de Antassan, die nu de hoofdrivier wordt, kan afvoeren; daar nu ook bij het verminderen of ophouden der stroomkracht de bedding door het gestadig bezinken van zand en modder steeds wordt opgehoogd, verspreidt het water zich verder en verder over den omtrek, en de *Dano* is gevormd. De *Dano's* staan dus in onmiddellijk verband met de rivieren, en hebben geene bepaalde

oevers maar eene grootere of geringere uitgestrektheid naarmate van den waterstand in deze. Zoo zijn: in Kotaringin: D. Troesan aan de rivier Kotaringin, en D. Kanamboei aan de Aroet; in het District Pemboean: D. Kandang en D. Bladjouw of Semboeloe aan de rivier Pemboean; in Doesoen en Bekompei: D. Kalahin, D. Masoeroe, D. Madoeroe of Medara, D. Ganting, D. Babai, D. Kambat, D. Majouw en andere, alle in verbinding staande met de Barito; in de Afdeeling Amoentai: D. Pamingir, D. Loeas, D. Kloempang en D. Baroe Betom, in verbinding met de rivier Nagara; in Koetei: D. Djembang, D. Prian, D. Semajang en andere, aan de Rivier van Koetei; in het landschap Batang Loepar van de Afdeeling Sintang: D. Tjawar (bij Melvill Samar genaamd); en eene menigte andere.

De weinige meren, die in hoogere streken gevonden worden, zijn verzamelingen van water in tusschen het gebergte ingeslotene valleien of kommen, dat zich over het laagste gedeelte van den rand der kom ontlast en zoo den weg naar de naastbijgelegene rivier zoekt. Van dezen aard zijn in het landschap Batang Loepar het D. Loear (bij Melvill D. Soembah of Malajoe), waarin het eilandje Van der Capellen ligt, en D. Bean (bij Melvill D. Seriang), die zich beide in de rivier Tawang (bl. 16) ontlasten en zoo met de Kapoeas gemeenschap hebben ([1]).

Het bestaan van het meer Kina Baloe, dat volgens vroegere schrijvers in het noorden des eilands ten oosten van den gelijknamigen berg zoude liggen, wordt door de jongste berichtgevers ontkend ([2]).

Kapen en punten.

Van deze zijn de voornaamste:

a. Aan de westkust, van het noorden naar het zuiden:

In de Afdeelingen Sambas en Montrado: Tandjoeng Datoe, het noordelijke voorgebergte van den G. Kiwai; T. Api; T. Blimbing, aan den mond van het kustriviertje Pallo; T. Pajoeng; T. Boegi Raja, een weinig ten noorden van den mond der Sambas-rivier; T. Kalambouw of Katambalin en T. Bila, ter wederzijde van den mond der Sambas-rivier; T. Goenoeng, tusschen den mond van de Sepangouw en dien van de Slakkouw; T. Slakkouw, ten zuiden van laatstgenoemde rivier; T. Sedouw Malang; T. Batoe Belah, de westelijkste punt des eilands.

([1]) Zie ook de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk. van N. I.* Vierde volgreeks, Dl. V, bl. 285.

([2]) Zie ook J. Hatton, *The new Ceylon, a sketch of British North Borneo*, p. 108.

In de Afdeelingen Mampawa, Pontianak, Soengei Kakap en Soekadana: T. Sanggouw, een weinig ten zuiden van den mond der Doeri: T. Bangka (of Bangkit) of Hoek van Mampawa, in het landschap Mampawa ten westen van den mond der rivier van dien naam; T. Sapoe Propah, T. Sapoe Gladi en T. Sapoe Laoet (op andere kaarten T. Sapoe Gossong en T. Sapoeloe), alle drie op de eilandjes, welke door de mondingen van de Boengoer (bl. 14) worden gevormd; T. Beting Tinggi, aan de zuidzijde van den mond der Ambawang (bl. 14); T. Boeroeng en T. Padang Tikar, aan de noord- en zuidzijde van den mond der Selat Padang Tikar (bl. 14); T. Satei, de zuidwestpunt van P. Nanas, het eiland dat gevormd wordt door de Majah en de Koewala Koembang (bl. 14); T. Gronot, aan de zuidzijde van de Baai van Soekadana in het landschap van dien naam; T. Kandang Kebo, op het eilandje van dien naam, gevormd door de twee monden van de Pawan (bl. 19); T. Bri, aan de zuidzijde van den zuidelijken mond derzelfde rivier; T. Pagar Antimoen (of Bakaram Timoer), nagenoeg halverwege tusschen den mond van de rivier Pawan en dien der Kandawangan, tegenover het eilandje Toekang Mangkoedoe; en T. Batoe Djoerang, ten noorden van den mond der Kandawangan.

b. Aan de zuidkust, van het westen naar het oosten:

In de Afdeeling Soekadana (Matan): T. Sambar of Batoe Titi, de zuidwestpunt des eilands; T. Ajer Mata, aan de westzijde van den mond der Djellei (bl. 20).

In Kotaringin: T. Silaka, halverwege tusschen de rivieren Djellei en Kotaringin; T. Boentoe, in de baai van Kotaringin, ten westen van de rivier van dien naam; T. Dingoedjan, aan de westzijde van de Baai Koemai (bl. 41); T. Wakkan, T. Pandang en T. Kloeang, in dezelfde Baai aan de westzijde van den mond der rivier Koemai; T. Sapagar, T. Aroe Tabal en T. Kramat, aan de oostzijde van de Baai Koemai.

In de Afdeeling Sampit: T. Poeding of Vlakke hoek, de zuidwestelijke punt van Pemboean; T. Pemboean, halverwege tusschen T. Poeding en de rivier Pemboean; T. Kalap Bingkar, oostwaarts van die rivier; T. Bandaran en T. Mendawei, aan de west- en oostzijde van den ingang der Sampit-baai (bl. 41); T. Malalajer, de zuidoostelijkste punt der Afdeeling, en T. Tjimantan, een weinig oostelijker, aan den mond van het kustriviertje van denzelfden naam, dat daar de Afdeeling begrenst.

In de Groote Dajak: Oedjoeng Tanah, ten zuidwesten van den mond der Kahajan; T. Tawas, ten oosten van dezelfde rivier.

In de Kleine Dajak: T. Pamatan, de oostelijke hoek van den mond der Kleine Dajak-rivier; T. Lopak, aan den mond van een riviertje van dien naam; T. Baradoewa, de westelijke hoek van den mond der Barito.

In Tanah Laoet: T. Boeroeng, de oostelijke hoek van den mond der Barito; T. Batoe Ampar, de westelijke punt van Tanah Laoet, ten zuiden van Tabanio; T. Déwa, een weinig zuidelijker; T. Selatan of de Zuidhoek, de zuidelijkste punt van Borneo, eigenlijk onderscheiden in twee kapen, T. Salah en T. Soengei Baroe; meer oostwaarts, T. Saroeangan, T. Asem-Asem, T. Kintap en T. Toeka. In Sembanban: T. Trapan.

c. Aan de oostkust, van het zuiden naar het noorden:

In Tanah Boemboe: T. Déwa en T. Batoe, aan de zuid- en noordzijde van den mond der Kloempang-baai (bl. 41); T. Samalantahan ([1]) en T. Mérah, aan de west- en oostzijde van den ingang der Pamoekan-baai (bl. 41); T. Batoe Belajar, een weinig noordelijker; T. Aroe of Ares of Ruige Hoek, de noordoostelijkste punt van Tanah Boemboe.

In Pasir: T. Meretip, ten zuiden van de Pasir-baai; T. Telakai, ten noorden van de Adang-baai (bl. 41).

In Koetei: Oedjoeng Bekapai, de zuidoostelijkste, en O. Tamarong (Pomarang?) de noordoostelijkste punt van P. Pomarang (bl. 31); tusschen deze beide liggen nog verscheidene andere Kapen.

In het landschap Berouw: T. Mangkalihat, de oostelijkste punt van dit gewest; T. Kanioengan of Aart Gijsenshoek, een weinig ten noorden van de voorgaande; T. Doemaring, meer noordwestwaarts; T. Djaroem, op de grens tusschen Berouw en Boeloengan.

In Boeloengan: T. Karang Tiga, T. Sebongan, T. Seraboeng en T. Mening.

In de Tidoengsche landen: T. Seroegoeng en T. Kenawai, aan de zuid- en noordzijde van den mond der Sibawang (bl. 34), en T. Batoe Tinangat, op 4° 12′ 22″ N. B. aan de noordelijke grens van het Nederlandsch gebied ([2]).

In het landschap Oensang: T. Oensang of de Noordoostpunt, de oostelijkste punt van Borneo.

In Maloedoe: T. Soegoet, ten noorden van de Laboek-baai; T. Taboeri, aan den noordoostelijken ingang der Maloedoe-baai.

([1]) In het *Kol. Verslag* over 1881 wordt deze Kaap bestendig zóó genoemd; op de kaarten heet zij T. Samalantakan.

([2]) *Kol. Verslag* over 1879, bl. 22, waar deze Kaap gezegd wordt te liggen op 4° 21′ N. B. en 117° 53′ O. L. Zie ook de *Ind. Gids*, 1882, bl. 13.

d. Aan de noordwestkust, van het noorden naar het zuiden:

In Pappar: T. Simpang Mengajau of Sampanmangio, de noordelijkste punt des eilands; T. Lajar-Lajar, T. Gaja of Gadjah, T. Api-Api, T. Aroe en T. Doempil.

In Broenei en Serawak: T. Kimanis, nabij het riviertje van dien naam (bl 36); T. Baram, aan den mond der rivier van dien naam, op 4° 32′ N. B.; T. Kidorong, op 3° 15′ N. B.; T. Tatan, iets meer zuidwestwaarts; T. Sirik, waar de westwaartsche richting der kust in eene zuidwaartsche overgaat; T. Djerri en T. Moergi, ten noorden en zuiden van den hoofdmond der Redjang-rivier; T. Moewara Tahas, aan den riviermond van dien naam (bl. 34); T. Tiga en T. Po, iets westelijker; T. Sipang, de noordelijkste punt van dit gedeelte van Serawak.

Kusten, baaien en ankerplaatsen.

De kust is, vooral aan de west- en zuidzijde des eilands, over het algemeen laag en moerassig, en de zee in hare nabijheid ondiep en op vele plaatsen, inzonderheid voor de riviermonden, met zand- en modderbanken bezet. Vaartuigen van eenigszins belangrijken diepgang kunnen dus alleen bij hoog water de rivieren binnenkomen, die den eenigen toegang tot de binnenlanden verschaffen.

In verhouding tot de grootte des eilands zijn de baaien niet talrijk; bovendien zijn de meeste geheel open en bieden dus den schepen geene veilige ligplaats aan. De voornaamste zijn:

a. Aan de westkust:

De Baai van Soekadana, bij de hoofdplaats Soekadana van het gelijknamige landschap, met eene breedte van 1200 en eene lengte van 3000 vadem, en bij ebbe eene diepte van 10 voet. Zij vormt met de Koewala Koembang (bl. 14) eene vrij ruime ligplaats voor schepen, die alleen aan de zuidzijde geheel open is en daar 3 tot 4 vadem diepte heeft. [1]

b. Aan de zuidkust, van het westen naar het oosten:

De Baai Ajer Itam, in Matan, tusschen T. Sambar en T. Ajer Mata; geheel open en zeer ondiep.

De Baai Djellei, in Kotaringin, onmiddellijk ten oosten van T. Ajer Mata; mede open en ondiep.

---

[1] De diepte der baaien is genomen naar de Kaart van BOGAERTS.

De Baai van Kotaringin, waarin zich de rivier van dien naam ontlast; het is eene lange, doch zeer weinig landwaarts inloopende bocht der kust, met eene van 4 tot 1 vadem afwisselende diepte.

De Baai Koemai, in het oosten van Kotaringin, waarin de rivier Koemai valt; zij loopt vrij diep landwaarts in, is alleen aan de zuidwestzijde open, en heeft eene diepte van 5 tot 2 vadem.

De Sampit- of Bandaran-baai, in het landschap Sampit, welks hoofdrivier zich in haar ontlast; het is eene ruime, vrij goed geslotene baai, die in het midden 6 tot 12 vadem diepte heeft.

De Baai van Sebangouw, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande; zij is geheel open, en heeft op eenigen afstand van de kust slechts $3^1/_2$ vadem diepte.

c. Aan de oostkust, van het zuiden naar het noorden:

De Kloempang-baai, in het zuiden van het landschap Tanah Boemboe; deze verdeelt zich binnenwaarts in twee baaien, de Soempoeng-baai in het noorden, en de Tjantoeng-baai in het zuiden; zij heeft een goeden ankergrond en genoegzame diepte om aan groote vaartuigen eene tegen alle winden beveiligde ligplaats aan te bieden ([1]). In het noordelijke gedeelte der baai ligt het eilandje P. Sorei; in het zuidelijke zijn de eilandjes P. Bajer en P. Boeroeng, en er vóór onderscheidene kleinere, waarvan P. Nangka, P. Boeroeng en P. Teboean de voornaamste zijn.

De Pamoekan-baai in het noorden van hetzelfde landschap; ook deze heeft twee binnenbaaien, in het westen de Baai van Menoengoel, en in het zuidwesten de Baai van Sampanahan, in welke zich de rivieren van dezelfde namen uitstorten. Deze baai is, evenals de voorgaande, diep en veilig.

De Pasir-baai, in het rijk van dien naam, is eigenlijk slechts de mond der rivier van Pasir en met zandbanken bezet, evenals

de Adang-baai, die ten noorden van de voorgaande in hetzelfde rijk ligt en naar de oostzijde geheel open is.

De Balik Papan-baai, in het zuiden van het rijk Koetei.

De Baai Sangkoelirang, in het noorden van hetzelfde rijk.

De Baai Soembang, in het zuiden van het landschap Berouw, ten westen van T. Kanioengan.

De Baai Laboean Klamboe, een weinig ten noordwesten van de voorgaande.

De Baai Dalem Soembang, onmiddellijk ten noorden van T. Djaroem.

---

(1) *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. I, bl. 351.

De Baai St. Lucia, in het noorden van de Tidoengsche landen, op 4° 5′ N. B. Hier is tot beteugeling van den zeeroof een maritiem station, aan welks Commandant een Controleur is toegevoegd.

De Darvel- of Darvel-Giong-baai, in het Soeloesche gebied tusschen de landschappen Mangidari en Oensang; zij is met vele eilandjes en banken bezet.

De Sandakan-baai, eene uitstekende haven ten noorden van Oensang, gedeeltelijk tot Maloedoe gedeeltelijk tot Mangidari behoorende.

De Laboek-baai, nog meer noordwaarts, in het landschap Maloedoe; hare minste diepte is 3 vadem.

d. Aan de noordkust, van het oosten naar het westen:

De Païtan-baai, eene ruime, diepe en goed gedekte baai.

De Maroedoe- of Maloedoe-baai, eene zeer groote en veilige baai, die echter alleen in het midden voldoende diepte heeft voor groote vaartuigen. Aan de westzijde vormt zij eene kleine binnenbaai, de Koedat-baai, die eene uitstekende ligplaats voor schepen aanbiedt.

e. Aan de noordwestkust, van het noorden naar het zuiden:

De Abai-baai, de Oesoekan-baai, de Ambong-baai, de Mengkaboeng-baai en de in alle moessons veilige Gaja- of Gadjah- en Sapangar-baaien, in het landschap Pappar.

De Baai van Broenei, waarin zich de rivier van dien naam met vele kleinere ontlast; het is eene zeer ruime baai, die in de onmiddellijke nabijheid der kust zeer ondiep is, doch overigens van 3 tot 20 vadem afwisselt. Vóór deze baai ligt het eiland Laboean.

Voorts kunnen als ankerplaatsen dienen de reeden van Sambas, van Mampawa, van Pontianak, van Soekadana en van Tabanio, welke alle echter in den Westmoesson onveilig zijn.

§ 4. Voortbrengselen, handel en scheepvaart, bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

Plantenrijk.

In vruchtbaarheid behoeft Borneo voor geen land ter wereld onder te doen; overvloed van water en gestadige warmte maken den grond, die door het slib, dat de rivieren bij hare menigvuldige overstroomingen er op achterlaten, en de groote massa plantaardige zelfstandigheden, welke er onophoudelijk in vergaan, voortdurend bemest wordt, voor de cultuur van alle keerkringsgewassen uitstekend

geschikt. De uiterst geringe bevolking en de weinige zorg door haar aan den veldbouw besteed zijn echter oorzaken dat het eiland grootendeels met bijna ondoordringbare wouden en wildernissen bedekt is.

De stranden en rivieroevers zijn ver landwaarts in bezet met *Rhizophoren*, *Casuarinen* en de *Nipah fructicans*, eene palmsoort, wier vrucht een smakelijk voedsel en wier gebladerte de grondstof voor allerlei gereedschap en voor de bedekking (*atap*) der woningen oplevert. Voorts bevatten de wouden eene menigte boomen, die uitstekend timmerhout geven en waaronder vooral in aanmerking komen het *Kajoe tebelian* of ijzerhout, *K. Temesoe*, *K. Merbouw*, *K. Bintangor* vooral voor den scheepsbouw, *K. Arang* of ebbenhout, *K. Bidaroe*, *K. Lakka* gelijkende op Brazilie-hout, *K. Kawi* of *Bangean*, enz.; eene menigte palmsoorten, waaronder de *Kalapa* of Kokos, de *Niboeng*, welks stam de Inboorlingen tot het bouwen hunner woningen bezigen, de *Lontar*, de *Sago*, de *Roenoel*, de *Kadjatouw*, de *Aping*, welke drie laatste in hunnen stam een meel bevatten, dat de sago kan vervangen, de *Pinang* of Areca, en de *Arèn* of *Goemoeti*, die palmwijn, suiker en touw oplevert; vele hars- en gomdragende boomen, zooals de Kamferboom (ook voor timmerhout), de *Taban* en de *Gĕtah pertja*-boom, welke beide de bekende *Gĕtah pertja* opleveren; vele vijgboomsoorten, die gom, ook gomelastiek, voortbrengen; de *Gaharoe*-boom, welks hout, aloë-hout, een gezocht reukwerk is, enz.; andere die vet of olie bevatten, zooals de *Mengkabang pinang*, welks noten eene olie bevatten, die tot branden, het bereiden van spijzen, en het smeren van machines geschikt is; de *Pinang bari* of wilde muskaatnoot, uit wier vet kaarsen worden vervaardigd; de *Kroïn*-boom, welks stam eene olie bevat, die met *damar* vermengd tot het breeuwen van vaartuigen dient; de *Kapajang*, uit wiens vruchtpitten eene zeer smakelijke olie tot het bereiden van spijzen wordt verkregen, enz. Van de boomen, uit wier vezelachtige schors touw en eene soort van grof doek voor kleedingstukken en ander gebruik wordt vervaardigd, verdienen, behalve de *Goemoeti*-palm, vooral vermelding de *Kapoewa* of *Tĕrap* en de *Lembeh*. Verder komen in aanmerking: vele rottingsoorten, waaronder ook de *Djĕrĕnang* of drakenbloed rotting; bamboes; en de *Lawang* of wilde kaneelboom, uit welks schors (*Koelit lawang*) eene fijne olie wordt getrokken.

Onder de cultuurgewassen komen vooral in aanmerking: rijst, die overal goed slaagt; suikerriet, in Sambas en Montrado; koffie, nagenoeg alleen in Sambas; katoen, alleen in de Afdeeling Amoentai; tabak, klappernoten, specerijen, en alle keerkringsvruchten. Van

deze alle wordt echter door de Inboorlingen slechts weinig werk gemaakt.

De uitvoer-artikelen bepalen zich hoofdzakelijk tot timmerhout, rotting en materialen voor matwerk, katoen, suikerriet en suiker, weinig koffie en rijst, harssoorten; en van de zeegewassen *agar-agar*.

Dierenrijk.

Van de groote diersoorten komen op Borneo alleen voor de *Bantèng* of Soendasche os, in de bergstreken, en de Olifant, in het noordoosten des eilands in den omtrek van Kaap Oensang. Tot de kleinere behooren: eene menigte apensoorten, waaronder de *Orang Oetan*, die bij voorkeur in de moerassige strandbosschen huist en alleen hier en op Sumatra voorkomt, en de *Bĕroek* of Lampongsche aap, die getemd en tot het plukken van kokosnoten afgericht wordt; de kleine Maleische beer; eene kleine tijgersoort, eene fraaie civetkat; eene menigte herten, waaronder de *Mendjangan ajer* of waterhert, de *Roesa*, en de *Kidang* of *Mintjak*; wilde zwijnen, en daaronder eene witte soort, *Babi poetih*; *Tapirs*; eekhoorns; geitensoorten; wezels, otters; honden en katten. Krokodillen in groote menigte, leguanen, schildpadden, hagedissen en kikvorschen bevolken de rivieren en moerassen, en slangen van alle soorten den bodem der wouden en wildernissen. Ontelbare vogelsoorten bewonen de bosschen, en daaronder ook de *Boeroeng Lawit* of *Lajang boehi*, die de eetbare nestjes maakt en zich meest in de nabijheid van het strand ophoudt. Ook bijen worden er in menigte gevonden; zij maken hare nesten bij voorkeur aan den *Tapang*-boom. De insectensoorten, vlinders, sprinkhanen, spinnen, muskieten, enz. zijn ontelbaar. De zeeën in den omtrek van Borneo, en ook de rivieren, bevatten eenen overvloed van visschen, kreeften, oesters, mosselen, garnalen, enz.

Als handelsartikelen worden uitgevoerd; vogelnestjes, was, civet, *bezoar*, eene steenachtige zelfstandigheid, die zich in de maag van sommige dieren vormt en als geneesmiddel gebezigd wordt, olifantstanden, parelen en parelmoer, schildpad, *tripang*, haaivinnen, die als geneesmiddel vooral naar China gezonden worden, en vischsoorten, inzonderheid de *Biawan*, welks kuit gezouten als toespijs bij de rijst wordt gebruikt.

Delfstoffenrijk.

Aan delfstoffen is Borneo uitstekend rijk: het bevat diamanten, vooral in Landak; goud en koper vooral in Sambas en Montrado;

platina; kwikzilver; tin; ijzer, o. a. in Tanah Laoet; antimonium; aardolie; bergzout; zwavel; porceleinaarde; allerlei kristallen; en steenkolen, inzonderheid in het zuidoosten des lands, in het rijk Koetei en de Berouwsche landen, in Serawak en Broenei, en op het Britsche eiland Laboean bij Broenei ([1]). Doch ook in dit, gelijk in alle andere opzichten, blijft op Borneo nog zeer veel te onderzoeken over.

Handel en scheepvaart, bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

De voornaamste artikelen van uitvoer zijn hierboven opgegeven; ingevoerd worden, behalve sommige producten van de vaste kust van Indië en de Oostersche eilanden, zout, tabak en lijnwaden. Officieele opgaven omtrent dit een en ander zijn niet bekend.

Gedurende het jaar 1881 zijn in de gezamenlijke havens onzer bezittingen op Borneo van buiten Nederlandsch Indië aangekomen 261 handelsvaartuigen metende 17798 ton, en vandaar naar buiten Nederlandsch Indië vertrokken 271 vaartuigen metende 20506 ton.

Het bovenstaand bedrag was over de verschillende havens volgenderwijze verdeeld:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Pontianak......	Aangek.	48	6640	37	5455	19	278
	Vertrok.	47	6736	38	5365	9	194
Pamangkat.....	Aangek.	»	»	1	132	134	2243
	Vertrok.	»	»	1	132	145	2605
Singkawang....	Aangek.	»	»	1	132	11	184
	Vertrok.	»	»	1	209	8	136
Bandjarmasin...	Aangek.	6	1943	4	990	»	»
	Vertrok.	20	4799	2	339	»	»
Sampit........	Aangek.	»	»	»	»	2	53
	Vertrok.	»	»	»	»	»	»

([1]) Over de steenkolen van Borneo zie men een belangrijk artikel in het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1863, Dl. II, bl. 294 en *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, *Mededeelingen*, bl. 12 en 13.

Voor de kustvaart waren de aangekomen schepen 394 metende 72018 ton, en de vertrokken vaartuigen 393 metende 71155 ton, verdeeld als volgt:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Pontianak......	Aangek	»	»	15	2502	56	648
	Vertrok.	»	»	14	3051	39	515
Pamangkat.....	Aangek.	»	»	2	667	101	923
	Vertrok.	»	»	2	667	114	1204
Singkawang....	Aangek.	12	14284	»	»	»	»
	Vertrok.	12	14284	»	»	»	»
Bandjarmasin...	Aangek.	29	14497	138	37182	12	516
	Vertrok.	13	10357	158	39798	14	686
Sampit........	Aangek.	»	»	8.	473	21	326
	Vertrok.	»	»	3	96	24	497

De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven.

De bronnen van inkomsten voor het Gouvernement zijn voornamelijk: het zoutdebiet, ten bedrage van ruim *f* 445,102 in 1882; het opiumdebiet, *f* 134,910 in 1883; in- en uitvoerrechten en accijnsen, *f* 148,578 in 1882; verschillende verpachte middelen in de Wester-afdeeling (dobbelspelen, arak en andere sterke dranken, varkenslachterij, goudmijnen enz.) *f* 121,188 in 1883; verschillende verpachte middelen in de Zuider- en Ooster-afdeeling (goudmijnen, overvaarten, pandhuizen enz.) *f* 16,612 in 1883; pandhuizen in de Wester-afdeeling, *f* 2046 in 1883; hoofdelijke belasting van Inlanders in de Zuider- en Ooster-afdeeling, *f* 177,228 in 1882; belasting op het rijstgewas aldaar, *f* 200,637 in 1882; bedrijfsbelasting van Inlanders en vreemde Oosterlingen, *f* 53,355 in 1882; personeele belasting van Europeanen, *f* 6936 in 1882; patentrecht van dezelfden, *f* 1881 in 1882; benevens de opbrengst der steenkolenmijnen, die in 1882 bijna 7000 tonnen bedroeg.

Omtrent de verhouding tusschen de baten en lasten van Borneo zijn sedert 1863, zooverre ons bekend is, geene opgaven publiek gemaakt.

§ 5. Sterkte en verdeeling der bevolking.

Getalsterkte.

Bij onze nog zeer onvolledige bekendheid met Borneo, vooral wat de binnenlanden en het noordelijke gedeelte betreft, is eene eenigszins nauwkeurige opgave van de sterkte der bevolking onmogelijk, en berusten de daarvan medegedeelde cijfers slechts voor een klein gedeelte op telling en overigens op gissing of berekening. Dat de bevolking uiterst gering is, is boven allen twijfel verheven en wordt meer en meer bevestigd hoe verder onze kennis van het eiland zich uitbreidt. Volgens Melvill ([1]) zoude de Wester-afdeeling 350895, en
de Zuider- en Ooster-afdeeling 311100,

dus ons gebied op Borneo 661995 inwoners bevatten, terwijl de bevolking van het geheele eiland door hem berekend wordt op 810795 zielen, dat is ruim 62 op de □ geogr. mijl ([2]). Volgens het *Koloniaal verslag* over het jaar 1883 was op 31 Dec. 1881 de sterkte der bevolking van onze bezittingen op Borneo als volgt:

In de Wester-afdeeling:		
Europeanen	246	
Chineezen	28754	
Arabieren	1631	
Andere vreemde Oosterlingen	291	
Inlanders	334747 ([3])	
		365669
In de Zuider- en Ooster-afdeeling:		
Europeanen	553	
Chineezen	2796	
Arabieren	439	
Andere vreemde Oosterlingen	50	
Inlanders	589984 ([4])	
		593822

Dus voor onze bezittingen op Borneo te zamen 959491 zielen. De

([1]) *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1849.

([2]) Volgens Schwaner, *Borneo* enz. Dl. I, bl. 157, bedroeg toen de bevolking in het stroomgebied der Barito ongeveer 61 zielen op de vierk. geogr. mijl; welke overeenkomst althans voor de algemeene juistheid dezer opgaven pleit. De berekening van Junghuhn (*Die Battaländer auf Sumatra* Th. II), die de bevolking van Borneo, behalve de Chineezen, op 3.431300 zielen begroot, is dus waarschijnlijk veel te hoog, maar die van Melvill althans voor den tegenwoordigen tijd evenzeer te laag.

([3]) Dit cijfer wordt als vrij nauwkeurig beschouwd wat betreft de Maleiers en Boegineezen, wier aantal wordt gesteld op 92747; voor de Dajaks is het cijfer 242000 slechts bij benadering verkregen.

([4]) Hiervan worden als nauwkeurig beschouwd 347384 voor de bevolking der Afdee-

[illegible]olking van het geheele eiland kan derhalve hoogstens op 2.000.000 worden geschat (1).

[illegible] moeten worden de langs de kusten gevestigde Maleiers, die [illegible] op 2[illegible]000000 geschat worden (2), onder de Inlanders gerekend en door vreemde bewoners alleen kunnen verstaan. [illegible] in Borneo [illegible]. Het verbazend geringe aantal der eigenlijke inboorlingen van dit door de natuur zoo rijk gezegende eiland laat zich alleen verklaren uit hunne verregaande [illegible], hunne [illegible] onderlinge vijandelijkheden en de onderdrukking, waaraan zij van de zijde der Mahomedaansche overheerschers zijn blootgesteld.

Verdeeling.

De bevolking van Borneo kan in twee groote afdeelingen worden gesplitst: de inheemsche bevolking en de vreemdelingen.

De op Borneo gevestigde vreemdelingen zijn, behalve de weinige Europeanen, meerendeels Maleische kosmopolieten, vermengd met Arabieren, Boegineezen en Javanen. Zij zijn Mahomedanen, wonen voornamelijk langs de kusten, vooral aan de mondingen der rivieren, en ook langs deze meer landwaarts in; houden zich met handel, landbouw en zeeroof bezig, en zijn de onderdrukkers der Inboorlingen die met hen in aanraking komen. Behalve hen telt Borneo een aantal Chineezen, vooral in de Wester-afdeeling, waar zij tot diep in het binnenland zijn doorgedrongen. Het bearbeiden der goudmijnen is hun hoofdbedrijf; evenwel houden zij zich ook met andere takken van nijverheid bezig.

§ 5. DE INHEEMSCHE BEVOLKING (DAJAKS) (3).

Afkomst en verdeeling.

De inheemsche bevolking van Borneo behoort tot het onbeschaafde

deelingen Bandjermasin, Amoentai en Martapoera; dit is bij benadering verkregen 100000 voor de Afdeelingen Sampit en Doesoen- en Dajaklanden; en dit op lautere gissing berustende 130000 voor de Afdeeling Koetei en de Oostkust.

(1) Buiten onze bezittingen worden bij benadering opgegeven 225000 zielen voor Broenei, 200000 voor Serawak en 150000 voor Britsch Noord-Borneo. HATTON. *The new Ceylon*, p. 38 en 177.

(2) VETH. *Borneo's Wester-Afdeeling*.

(3) Omtrent de beteekenis van den naam Dajak zijn verschillende gevoelens geopperd. Misschien beduidt zij eenvoudig *mensch* of *man*; althans in het Serawaksch heeft het woord *Arjah* deze beteekenis. PERELAER geeft de niet zeer waarschijnlijke afleiding van *dadajak*, *waggelend gaan*, en houdt Dajak dan voor een scheldnaam door de Europeanen aan de Inboorlingen gegeven, wegens hunnen waggelenden gang. Andere afleidingen brengen ons niet veel verder.

gedeelte van het Maleische ras [1] en wordt gewoonlijk onder den algemeenen naam van Dajaks samengevat. Zij zijn echter onderscheiden in vele vertakkingen of stammen, die in voorkomen, taal, gebruiken enz. grootere of kleinere verscheidenheden opleveren, en wier aantal bij onze gebrekkige kennis der binnenlanden onmogelijk is op te geven, terwijl het zelfs op verre na niet is uitgemaakt of zij allen tot éénen gemeenschappelijken moederstam behooren. Van de verschillende pogingen, welke zijn aangewend om de Dajaks in stammen te classificeeren, deelen wij alleen die van de heeren VON KESSEL [2] en PERELAER [3] mede. Volgens eerstgenoemden reiziger zouden zij in vijf hoofdstammen zijn te onderscheiden; namelijk: 1°. Een stam, die de landschappen Sadong, Serawak [4], Sambas, Landak, Tajan, Meliouw en Sanggouw, dus het noordwesten des eilands, bewoont en zich boven andere stammen onderscheidt door eene grootere mate van onafhankelijkheid van de Maleische Vorsten; voor dezen stam is geen algemeene naam (in Sanggouw worden de Djangkangs vermeld). 2°. Een stam, die gedeeltelijk langs de noordwestkust woont van Batang Loepar tot Broenei, gedeeltelijk in het stroomgebied der Kapoeas en harer zijrivieren de Melawi en de Katoengouw, in de landschappen Blitang (misschien ook Sekadouw), Sapauk, Sintang, Silat, Selimbouw, Djongkong en Nanga Boenoet. Dezen stam noemt hij het Maleische ras en verzekert dat die met de Maleiers van Sumatra tot denzelfden stam behoort [5]. 3°. De Parische stam, anders ook de Bahausche stam genaamd, wonende langs de boven-Kapoeas tot aan de Ambalouw ter rechter- en de Mandei ter linkerzijde, en voorts in het oosten van Borneo langs de rivieren van Koetei, Pasir, enz. 4°. De Beadjoe's of Ngadjoe's in het zuiden van Borneo. 5°. De Mangkĕtans en Poenans, geheel

---

(1) Zie Dl. I, bl. 109.

(2) *Indisch Archief*, Jaarg. I, Afl. 9, bl. 165 en volgg.

(3) *Ethnographische beschrijving der Dajaks*, *door* M. T. H. PERELAER. *Zalt-Bommel*, 1870, bl. 1—3.

(4) Over de Dajaks van Serawak zie men ook het *Tijdschr. van het Aardr. Genootsch.*, Dl. V, bl. 42 en Dl. VI, bl. 213.

(5) Deze bewering grondt zich voornamelijk op de taal, welke door dezen stam wordt gesproken en die gezegd wordt nagenoeg zuiver Maleisch te zijn. Wij vermoeden echter dat dit zal zijn toe te schrijven aan den invloed der Kolonisten, die ook volgens VON KESSEL in grooten getale onder dezen stam aangetroffen en door hem afzonderlijk als Maleiers vermeld worden; en dat hij wellicht zijne woordenlijst verzameld heeft bij Dajaks, die met hen in menigvuldige aanraking komen. CRAWFURD spreekt in zijne *Malay Grammar* zelfs uitdrukkelijk van Dajaks in Sanggouw en Broenei, die het Maleisch in plaats van hunne eigene taal hebben aangenomen. — Zoowel het verschil van taal als de geheele verscheidenheid van rassen of hoofdstammen der Dajaks wordt ontkend door SCHWANER, *Borneo*, Dl. I, bl. 158.

woeste nomaden, die langs de oevers der boven-Kapoeas zwerven, de eersten op den rechteroever boven de Ambalouw, de laatsten op de linkerzijde tot aan de boven-Melawi, en ook aan de boven-Mahakam (bl. 31). Tot de Poenans behooren waarschijnlijk ook de Orang Ot of Olo Ot van de boven-Barito.

Dat in deze verdeeling, over welker waarde wij overigens niet durven beslissen, de bevolking van het noorden van Borneo geheel wordt gemist valt terstond in het oog. Maar buitendien zijn er nog eene menigte andere stammen, van welke sommige als op zichzelf staande schijnen te kunnen worden beschouwd, zooals de Modang en Tering in het oosten van Borneo (1), terwijl andere als onderdeelen van eenen der bovengenoemde stammen moeten worden aangemerkt, zooals de Ot Danoem, de Doesoen, de Moeroeng, de Siang, en vele andere, die veelal den naam dragen van de rivier of het gewest, waar zij zich ophouden (2).

De heer Perelaer, die geruimen tijd als Militair en civiel Gezaghebber in de Dajaklanden was gevestigd, verdeelt de Inboorlingen der Zuider- en Ooster-afdeeling in twee hoofdstammen: de Olo Ot en de Olo Ngadjoe of Dajaks, welke laatste naam, volgens dien Schrijver, bij de Inboorlingen niet bekend is. De Olo Ot kunnen als de oorspronkelijke bewoners des eilands worden beschouwd; zij wonen in de uitgestrekte wouden der binnenlanden en zijn nagenoeg onbekend, daar Europeanen nooit en Inlanders slechts hoogst zelden met hen in aanraking zijn gekomen; hunne levenswijze schijnt geheel overeen te komen met die der wilde Orang Koeboe in Palembang (3). De Olo Ngadjoe of Dajaks zijn verdeeld in: 1°. de Dajaks Biadjoe (of Beadjoe); zij bewonen de zuidkustlanden van den mond der Barito tot aan het gebergte van Kotaringin, en heeten Olo Poeloe Pĕtak, Olo Mengkatip, Olo Kapoeas, Olo Kahajan, Olo Sampit, enz., naar de rivieren langs welke zij zich hebben gevestigd; 2°. de Ot Danom of Stroombewoners, die meer binnenslands langs de groote rivieren wonen, onderscheiden in Ot Danom Doesoen, Ot Danom Moeroeng, Ot Danom Miri, Ot Danom Roengan enz., en Ot Danom Siang naar het landschap van dien naam; 3°. de Dajak Paré (of Pari), die de bovenlanden van de rijken op de oostkust bewonen. De twee eerstgenoemde stammen verschillen ten opzichte van zeden

---

(1) *Indisch Archief*. Jaarg. I. Afl. 1 en 2.

(2) Eene menigte zoodanige stammen worden vermeld in het *Overzicht van het rijk Koetei* door Weddik, in de bovengenoemde Afleveringen van het *Indisch Archief*, en ook in Schwaner's *Borneo*.

(3) Zie Dl. I, bl. 716.

en gebruiken slechts in ondergeschikte bijzonderheden van elkander, terwijl de Dajak Paré's zich vooral door grootere woestheid onderscheiden.

Volgens PERELAER is dus Ngadjoe's de eigenlijke algemeene naam voor Dajaks, en Beadjoe of Biadjoe, dat bij anderen daarmede identisch is, slechts de benaming van een stam der Ngadjoe's. Voorts is ook in zijne verdeeling, die zich overigens door natuurlijkheid en eenvoudigheid aanbeveelt, de bevolking van het westen en noorden van Borneo buiten beschouwing gebleven.

Ons bestek gedoogt niet al de bijzonderheden te vermelden, welke door onderscheiden Schrijvers omtrent de verschillende stammen worden medegedeeld; waarom wij ons zullen bepalen tot het geven van eenige hoofdtrekken omtrent de Dajaks in het algemeen; terwijl wij overigens vooral naar de werken van VETH, SCHWANER, MULLER[1] en PERELAER verwijzen.

Uiterlijk voorkomen en karakter.

Zij zijn van eene middelmatige gestalte, goed gebouwd en gespierd, over het geheel iets grooter dan de Maleiers, de huidkleur is minder donker dan bij dezen, en diep in de binnenlanden dikwijls zeer lichtbruin of geelachtig. Het hoofdhaar is zwart en sluik, en wordt door sommigen kort afgesneden door anderen lang gedragen. De vorm van het gelaat en den schedel heeft grootere overeenkomst met dien van het Caucasische ras, en is regelmatiger en schooner dan bij de Maleiers. Ook in verstandsvermogens schijnen zij boven dezen uit te munten; zij zijn vrij vlug van bevatting en met een uitstekend geheugen begaafd; hun natuurlijke aanleg is gemakkelijk voor ontwikkeling vatbaar.

Wat hun karakter betreft: zij zijn zorgeloos en traag, als een gevolg hunner onderdrukking door de Maleiers, waardoor zij elken prikkel missen om hunnen toestand te verbeteren; bij de onafhankelijke Dajaks worden deze eigenschappen dan ook in mindere mate aangetroffen. Jegens vreemdelingen zijn zij wantrouwend en dientengevolge dikwijls ontrouw aan gedane beloften; doch wanneer men hun vertrouwen heeft gewonnen, zijn zij gastvrij, hulpvaardig, beleefd, en komen na wat zij hebben toegezegd. Over het algemeen zijn zij eerlijk, en matig in hunne dagelijksche levenswijze; doch bij feesten

---

(1) S. MULLER, *Reizen in den Indischen Archipel. Amsterdam* 1857. Dl. I, bl. 131 en volgg. Men zie ook: HUPE, *Verhandeling over de godsdienst, zeden, enz. der Dajakkers*, in het *Tijdschr. voor Neêrlands Indië*, 1846, Dl. III, bladz. 127 en 245.

geven zoowel vrouwen als mannen zich aan dronkenschap en de ergerlijkste onzedelijkheid over, en ook buitendien geeft het samenwonen van vele gezinnen in één huis dikwijls aanleiding tot een zeer vrij verkeer tusschen de beide geslachten. Aan hunne Hoofden of Oudsten bekreunen zij zich weinig ([1]), behalve bij de beslissing van geschillen en in geval van oorlog, wanneer zij hunnen aanvoerder onbepaalde gehoorzaamheid schuldig zijn. Zij zijn zeer gehecht aan het oord hunner woning en hebben een afkeer van de zeevaart. Dapperheid in den strijd ontbreekt hun niet, schoon het hunne gewoonte niet is een vijand in het open veld aan te vallen. Jegens overwonnenen kennen zij geene genade, hoewel anders wreedheid hun niet wordt toegeschreven. Het slachten van menschenoffers, dat door enkele stammen bij sommige gelegenheden geschiedt, is als een uitwerksel van hunne verregaande bijgeloovigheid, niet van hunnen bloeddorst, te beschouwen. Bijgeloof en ingeworteld vooroordeel zijn ook de oorzaken van het zoo menigvuldig voorkomende »koppensnellen", waartoe de Dajak zich in hinderlaag legt en den voorbijganger van een anderen stam of eene andere kampong, zonder aanzien van geslacht of jaren, verraderlijk overvalt, hem het hoofd afhouwt en dit medevoert naar zijne woning, waar het als zegeteeken wordt opgehangen of op een staak ten toon gesteld. Slechts zeer enkele stammen zijn, voor zooverre bekend is, menscheneters, namelijk de Tering in Koetei en de Djangkang in Sanggouw (zie bl. 49 en 50), die hunne in den krijg gedoode vijanden en somtijds ook hunne zieke of zwaar gewonde stamgenooten opeten. Niettegenstaande deze afschuwelijke gewoonten leven de Dajaks van denzelfden stam vreedzaam onder elkander, behandelen hunne ouders met eerbied, en hunne kinderen en vrouwen met liefde; de laatsten genieten zelfs meer onderscheiding dan bij andere Indische volken het geval is, en oefenen eenen niet onbelangrijken invloed uit op het huiselijk en openbaar leven des volks. Veelwijverij of het houden van bijwijven komt zelden onder hen voor.

Kleeding en wapenen.

In de benedenlanden, waar de Dajaks veelvuldig in aanraking komen met Maleiers, dragen de gegoeden veelal dezelfde kleeding als

---

([1]) Zie PERELAER, bl. 137, waar over de Dajaks der Zuider-afdeeling gesproken wordt. In de Wester-afdeeling echter oefenen de Hoofden een onbeperkt gezag uit over hunnen stam, en wordt hun gepaste gehoorzaamheid bewezen, hetgeen daar waarschijnlijk aan den invloed der Maleische vorsten is toe te schrijven. Zie *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1874, Dl. I, bl. 3. Vergelijk ook hierachter, bl. 56.

dezen (Dl. I, bl. 556—558). De nationale kleeding van den gewonen Dajak bestaat alleen in eene *ewah* of *tjawat*, zijnde een smalle lange gordel van geklopte boomschors of lijnwaad vervaardigd, welken zij om de heupen winden en tusschen de beenen doorhalen, en die van voren met eene korte slip nederhangt. Somtijds dragen de mannen daarbij een kort, van voren openhangend buisje, dat uit boomschors wordt vervaardigd, en wanneer er mouwen aan zijn *klambi*, doch zonder deze *klambi poeko* heet. Om het hoofd dragen zij somtijds een hoofddoek, *laoeng*, waar het lange haar los onderuit hangt; in de bovenlanden is deze minder gebruikelijk en fladderen de haren los om het hoofd of worden tegen het achterhoofd samengeknoopt. In de ooren dragen zij verschillende sieraden, meest ronde houten schijven (*soeang*) somtijds van vervaarlijke grootte, en hals, armen en beenen zijn getooid met ringen van dik koperdraad of met snoeren van kralen of van menschen- of dierentanden. Zij zijn altijd gewapend met een *parang* of *mandau*, zijnde een korte houwer, die in eene houten scheede aan een uit rotting gevlochten koord op de linkerzijde hangt. Wanneer zij zich van hunne woning verwijderen, hebben zij daarbij eene ijzerhouten lans met ijzeren spits; de holle schacht der lans dient tevens tot blaasroer (*sipet*), waardoor zij sterk vergiftigde pijlen blazen, welke zij in eenen koker (*telep*) naast hun zwaard dragen; somtijds ook nog een kleinen dolk (*bladau* of *ilom*). In den oorlog voeren zij bovendien verschillende andere soorten van lansen en, als verdedigingsmiddelen, een houten met schelpen belegd of met roode figuren beschilderd schild (*talawang*), een dik met watten gevoerden borstrok of eene soort van maliënkolder uit schakels van rotting gevlochten (*karoenkong*), daarover somtijds de *badjoe soelauw*, zijnde een lap geklopte boomschors, met schelpen belegd en met rood katoen omboord, die over den rug en de borst afhangt, en op het hoofd eene ronde muts van dierenvellen of uit rotting gevlochten en met vederen versierd. Bij sommige stammen zijn ook vuurwapenen in gebruik. — De vrouwen dragen bij den huiselijken arbeid alleen eene soort van korte tot aan de knieën reikende saroeng, *saloi* geheeten, zoo nauw om de beenen sluitende dat zij slechts zeer kleine passen kunnen maken. Daarover dragen zij om de heupen de *lintong*, zijnde een rood geverfde rotting, die verscheidene malen om het lichaam wordt gewonden; deze wordt ook wel vervangen door koperen ketenen of banden van koperdraad. Het bovenlijf blijft onbedekt; buitenshuis echter dragen zij daarover de *badjoe*, zijnde een jakje zonder mouwen, dat van voren dicht gedragen wordt, tot aan de heupen reikt en somtijds met rood katoen is afgezet; zij hebben

daarbij dan ook eene langere saroeng aan, die *tapih* heet. Het lange, behalve bij weduwen en priesteressen altijd onbedekte, haar hangt in huis los om het hoofd, en wordt daarbuiten tegen het achterhoofd samengeknoopt. De armen en beenen worden met eene menigte ringen van ivoor of koperdraad versierd; de hals met snoeren van kralen; in de ooren worden alleen in sommige bergstreken *soeangs*, gelijk die der mannen, maar elders òf geene sieraden òf slechts gouden ringetjes gedragen.

Bij de meeste stammen, vooral in de bovenlanden, tatoueeren de mannen zich de borst, den rug, de armen, de dijen en de kuiten met sierlijke figuren. Bij geheel woeste stammen, zooals de Olo Ot en de Poenans (bl. 50) is dit echter niet in gebruik.

Woningen, huisraad en levenswijze.

In de bergstreken staan de huizen veelal op zichzelf, hier en daar verspreid; doch in de benedenlanden en in het algemeen langs de oevers der rivieren zijn zij gewoonlijk in, somtijds zeer groote, kampongs of dorpen vereenigd.

Een Dajaksch huis, dat aan alle gezinnen, die tot dezelfde familie behooren, gezamenlijk tot woning verstrekt, is een zeer groot, langwerpig vierkant gebouw, somtijds 250 meters lang en 20 tot 30 meters breed, 2 tot 6 meters (naar gelang van den aard van den bodem) boven den beganen grond op ijzerhouten palen opgericht. Het geraamte bestaat uit stijlen van duurzaam hout; de ruimte daartusschen wordt met een hekwerk van *niboeng*-latten (Dl. I, bl. 95) aangevuld, en hieraan de omwanding van *kadjang*-matten (Dl. I, bl. 403) vastgehecht. Het wordt òf met *nipah*-bladeren (*atap*, Dl. I, bl. 95) of met ijzerhouten *sirappen* (Dl. I, bl. 403) gedekt, en is door eene niet tot het dak reikende afscheiding in de lengte in tweeën verdeeld; de voorste helft vormt eene gemeenschappelijke gaanderij voor de geheele bevolking, die somtijds 200 zielen bedraagt, waar ook de vuren voor het bereiden der spijzen worden aangelegd; van de tweede helft is nog weder een gang afgeschoten, waar vischnetten, jachtgereedschap en andere benoodigdheden worden bewaard; en in het achterste gedeelte heeft elke familie een afzonderlijk vertrek, *lawang* geheeten, dat door een beschot van boomschors is afgescheiden en met eene deur op den gemeenschappelijken gang uitkomt. In vele gewesten is zulk een op zichzelf staand huis of, wanneer een dorp uit weinig huizen bestaat, het geheele dorp met eene hooge ijzerhouten palissadeering omgeven, waartegen aan de binnenzijde eene gaanderij is

aangebracht, waarop zich bij eenen vijandelijken aanval de verdedigers plaatsen. De trap, die den toegang tot het huis verschaft, bestaat uit een boomstam, waarin eenige ruwe inkepingen zijn gekapt, die voor treden moeten dienen. De ruimte onder het huis strekt tot verblijfplaats van varkens, kippen en andere dieren, en tot verzamelplaats van allerlei vuilnis; zoodat in deze woningen steeds een onverdraaglijke stank en verregaande onreinheid heerscht. Voor of in de nabijheid van het huis ligt in de rivier een vlot (*batang* of *lanting*), dat tot wasch- en badplaats enz. en ook voor het aanleggen van vaartuigen dient.

Het huisraad bestaat hoofdzakelijk uit: eenige matten, die tot zit- en ligplaats dienen, manden, waarin de bezittingen en de spijsvoorraad der eigenaars worden bewaard; het weinige aarden of ijzeren keukengereedschap; somtijds een weefgetouw, de wapens en muziekinstrumenten; en bij hen, die ze bezitten, de *tampajans* of *bĕlanga's*. Deze laatste maken den grootsten rijkdom van den Dajak uit, en hun bezit is het hoogste voorwerp van zijne begeerte. Het zijn groote, geelbruine aarden potten, van binnen en buiten verglaasd en met allerlei gedrochtelijke figuren versierd. Er bestaan verschillende soorten van, die bijzondere namen dragen (*brahan*, *halamaoeng*, *rantian* enz.) en elke weder in mannelijke en vrouwelijke worden onderscheiden naar gelang de daarop gewerkte krokodillen, slangen of andere dieren tot het eene of het andere geslacht behooren; zij gelden van *f* 10 tot *f* 3000 of hooger. Die buitensporige prijs is een gevolg van den bovennatuurlijken oorsprong en de bovennatuurlijke kracht, welke aan deze potten worden toegeschreven. De waarheid schijnt te zijn, dat zij in ouden tijd uit Pegu, Siam of van elders uit Achter-Indië zijn ingevoerd en als erfstukken van het eene geslacht op het andere overgegaan. Hunne waarde bestaat alleen in de oudheid en de moeielijkheid om ze machtig te worden; zij worden slechts als sieraad gebruikt. In later tijd hebben de Chineezen dikwijls gepoogd deze potten na te maken; doch de Dajaks onderkennen altijd hun fabrikaat gemakkelijk van het echte, en kennen daaraan volstrekt geene waarde toe.

De dagelijksche levenswijze is zeer eenvoudig. De Dajak leeft van hetgeen de rijstbouw, de visscherij of het woud hem oplevert. Sommigen vinden hun bestaan in het bewerken van ijzer, waarin zij goed bedreven zijn; anderen in het vervaardigen van mat- en mandwerk, waarmede zij eenigen ruilhandel drijven. Ambachtslieden worden onder hen niet gevonden; ook in dit opzicht voorziet ieder in zijne eigene behoeften.

Bestuur en verhouding tot de Maleische Vorsten.

In de Wester-afdeeling heeft, volgens VETH ([1]), elke kampong een door hare bevolking gekozen Hoofd (*Pangarah* of *Orang Kaja*), die de gemeente tegenover vreemden vertegenwoordigt, en een erfelijk Stamhoofd (*Samba* of *Toewa*), die de inwendige aangelegenheden regelt en onderlinge geschillen beslecht. Wanneer het den *Samba* niet gelukt de twistende partijen tevreden te stellen, wordt de toevlucht genomen tot den *Pangarah*, die dan in vereeniging met den raad van Oudsten (*Mandirs*) de zaak beslist, volgens de *adats* van elken stam. Blijft ook voor dezen raad de zaak duister, dan neemt men de toevlucht tot eene soort van Gods-oordeelen op dergelijke wijze als bij de Lampongers (Dl. I, bl. 664). De Hoofden genieten geene andere voordeelen dan dat somtijds hunne rijstvelden door de bevolking worden bearbeid.

Volgens den Heer SENN VAN BASEL ([2]) is op de westkust de algemeene benaming voor Hoofden van stammen of onderdeelen van stammen *Domong* (*Dĕmang*); zij worden onderscheiden in *Tommengongs*, *Mangkoe's*, *Djaja's*, *Nata's*, *Ria's* ([3]), enz., en hebben onbeperkt gezag over den stam, aan welks hoofd zij staan, doch worden in gewichtige aangelegenheden door een raad van Oudsten bijgestaan. Zij zijn de tusschenpersonen tusschen den Dajak en den Maleischen Vorst, brengen diens bevelen over en zorgen voor de nakoming ervan, alsook voor de opbrengst der door den Vorst uitgeschreven heffingen. Tot hen moet men zich wenden tot het bekomen van gronden voor landbouw-ondernemingen of mijnontginningen; ook hebben zij het recht van straffen, dat gewoonlijk bestaat in het opleggen van boeten. De *Tommengong* is de hoogste in rang van de Domongs, en mag alleen de hoogste boete opleggen. Onder de *Domongs* staan de Kampongshoofden (*Pasirah*, in Meliouw *Kliwon* of *Pĕtinggi*), wier gezag zeer gering is. Voorts heeft elke stam zijne aanvoerders in tijd van oorlog, wier titels zijn *Singa* (leeuw) of *Matjan* (tijger).

In de Zuider- en Ooster-afdeeling hebben de Dajaks, volgens PERELAER ([4]), oorspronkelijk geene eigenlijk gezegde Hoofden maar

---

([1]) *Borneo's Wester-Afdeeling*, Dl. II, bl. 332, waar ook andere bronnen worden vermeld.

([2]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1874, Dl. I, bl. 3.

([3]) Al deze en ook de lager hieronder vermelde titels zijn blijkbaar van Javaanschen oorsprong, en dus niet eigenlijk Dajaksch maar waarschijnlijk door de stichters der Javaansch-Maleische rijkjes op de westkust ingevoerd.

([4]) Blz. 137.

alleen Oudsten, of hoofden van huisgezinnen, wier titel *Amai* (vader) is, en wier tusschenkomst zij bij geschillen inroepen, doch die overigens geenerlei macht hebben. Ingeval van oorlog kiezen zij zich een tijdelijken aanvoerder, die dan onvoorwaardelijk wordt gehoorzaamd; wordt dezelfde persoon herhaaldelijk als aanvoerder gekozen, dan ontleent hij daaruit somtijds eenigen duurzamen invloed. Sedert de vestiging van het Nederlandsche bestuur in dit gedeelte van Borneo zijn aan die Hoofden de titels *Tomonggong*, *Děmang*, *Radèn*, *Kjahi*, *Pěmběkěl* of dergelijke gegeven. Het bovenstaande geldt vooral voor de binnenlanden; in de benedenlanden zijn, gelijk op Java, Kampongs- en Districtshoofden aangesteld, die echter weinig of geheel niet bezoldigd worden en dus ook weinig ijver aan den dag leggen, behalve om, als zij kunnen, op naam van het Gouvernement hunne onderhoorigen te knevelen.

Schwaner [1] verdeelt de bevolking van eene kampong in: 1°. *Orang bangsawan* of Adel, zijnde de eerste Kampongshoofden en hunne rechtstreeksche afstammelingen. 2°. *Orang Patan*, de vroegere heeren des lands, thans lijfeigenen of althans afhangelingen van den adel. 3°. *Orang mardika*, meestal verwijderde aanverwanten der Hoofden, zijnde vrije lieden en vormende de kern der gemeenten. 4°. *Orang boedak* of pandelingen, die wegens schulden verplicht zijn hunne schuldeischers te dienen doch vrij worden door het betalen der schuld, waartoe zij echter niet licht in de gelegenheid komen. 5°. *Orang abdi* of slaven, zijnde meestal ter zee geroofde lieden, die volstrekt geene rechten hebben en geheel het eigendom zijn hunner heeren. 6°. *Orang tangkapan*, krijgsgevangenen, meest vrouwen en meisjes, die geheel gelijkstaan aan de slaven. 7°. *Orang tamoeï* of vreemdelingen, die zich als handelaars of anderszins tijdelijk in eene kampong ophouden, en zoolang aan haar Hoofd onderworpen zijn. Deze verdeeling schijnt echter alleen van toepassing te zijn op het stroomgebied der Barito of op het oude rijk der Sultans van Bandjarmasin, door wier invloed zij zoude zijn tot stand gekomen.

Elke kampong vormt eene op zichzelf staande gemeente, die niet tot andere kampongs in betrekking staat. Alleen in die gewesten, welke door het Nederlandsch Gouvernement onder eenen eenigszins meer geregelden vorm van bestuur zijn gebracht, vindt men Districtshoofden, die de tusschenpersonen zijn tusschen ons bewind en de Kampongshoofden. Tusschen deze laatsten en de Maleische Vorsten in de Ooster-afdeeling bestaan, zoo het schijnt, geene tusschenpersonen.

---

[1] *Borneo*, Dl. I, bl. 167.

Van duurzaam grondbezit schijnen de Dajaks geen denkbeeld te hebben. Van den grond in den omtrek, waar eene kampong zich nederslaat, bebouwt elk ingezetene zooveel hij kan of wil; doch zoodra hij dien verlaat, heeft ieder ander het recht er gebruik van te maken. Hetzelfde is op het geheele terrein van de kampong toepasselijk; wanneer de grond in den omtrek is uitgeput, hetgeen bij de gebrekkige wijze van landbouw spoedig het geval is, en de afstand van vruchtbaren grond te groot wordt om zich daar voor den veldarbeid tijdelijk in *pondoks* (hutten) op te houden, breekt de geheele kampong op en verplaatst zich naar elders, waarna terstond elke andere gemeente recht heeft om zich op de verlaten plaats te vestigen. Alleen boomen, waarop bijennesten worden gevonden, worden beschouwd als het blijvend eigendom van den eersten ontdekker, en vruchtboomen als dat van den planter.

Niettegenstaande deze geheel vrije en eenvoudige levenswijze onderling, is de toestand der Dajaks hoogst ongelukkig overal waar zij onder het bestuur van Maleische Vorsten of Hoofden zijn gebracht. Waar die overheersching volkomen is, is een groot gedeelte van den grond met de daarop wonende bevolking door den Vorst aan zijne bloedverwanten of gunstelingen als leengoed geschonken, om daaruit hun onderhoud te vinden; dezen beschouwen de ingezetenen geheel als hun eigendom en berooven hen onder allerlei voorwendsels, of ook zonder voorwendsel, van alles wat zij zelven zich willen toeëigenen. Maar ook waar deze uitgifte van leengoederen niet in gebruik is, wordt de bevolking door de willekeurigste belastingen gruwelijk gekneveld. De drukkendste van deze zijn de *haçil* en de *sĕrah;* de *haçil* is eene soort van hoofdelijken omslag, die jaarlijks aan elke familie (*lawang*) wordt opgelegd; de *sĕrah* is een gedwongen handel, waarbij de noodzakelijkste behoeften der Inboorlingen, als ijzer, koperdraad, lijnwaad, zout, tabak, door den Vorst en de Rijksgrooten aan hen worden geleverd tegen bepaalde prijzen, te voldoen in rijst, suiker, rotting, was of andere voortbrengselen der Dajaksche nijverheid, waarvan de waarde evenzeer door den Vorst is vastgesteld [1]. Buitendien worden bij feesten, door de Vorsten of Grooten te geven, de benoodigdheden daartoe van de bevolking geëischt, en, wanneer zij behoefte aan slaven hebben, de Dajaks met list of geweld daarvoor geroofd of tot Pandelingen (*djipèn*) gemaakt, hetgeen in het

---

[1] De *Sĕrah* komt dus geheel overeen met de *Tiban* en *Toekon* der voormalige Palembangsche Vorsten. Zie Dl. I, bl. 712.

wezen der zaak weinig verschilt ([1]). De invloed van het Gouvernement is op vele plaatsen nog te gering om aan deze knevelarijen voor goed een einde te maken. Tot de binnenlanden strekt zich echter, behalve gedeeltelijk langs de Kapoeas, de macht der Maleische Vorsten niet uit; de Dajaks leven daar feitelijk onafhankelijk, zoowel van hen als van het Gouvernement.

Godsdienstbegrippen.

De godsdienstbegrippen der Dajaks zijn vrij duister en verward, en ook bij de verschillende stammen niet dezelfde. Die van zuidoostelijk Borneo gelooven aan eenen Oppergod, *Mahatara* (het Indische *Maha Batara*), elders *Hatalla* (het Arabische *Allah tàala*), die in den hoogsten hemel woont, door wiens toedoen de wereld geschapen is en onderhouden wordt, doch die te verheven is om zich rechtstreeks daarmede te bemoeien maar zich daartoe bedient van mindere goden of geesten, die de lagere verdiepingen des hemels bewonen. Onder deze laatsten komen vooral de *Sanggiangs* of *Sangsangs* in aanmerking, die rechtstreekschen invloed uitoefenen op de lotgevallen der menschen. Voorts is de lucht bevolkt met eene menigte *Antohs* of *Hantoe's* of booze geesten, die den menschen allerlei onheil aanbrengen. In het westelijke gedeelte van Borneo heet bij sommige stammen de Oppergod *Djabata* of *Djebata* (blijkbaar eene verbastering van het Indische *Déwata*); terwijl bij andere onderscheidene *Djabata's* worden vereerd, die vergodingen van natuurkrachten schijnen te zijn. Onder dezen staan weder eene menigte mindere goden en *Hantoe's*, die bij voorkeur op de toppen der bergen en op de begraafplaatsen hun verblijf houden ([2]). Aan de goden en geesten worden offeranden, meest bestaande in rijst en kippen, aangeboden om hunne welwillendheid te verwerven of hunnen toorn af te wenden. Tempels worden hun echter niet toegewijd, en ook geene beelden. De Beadjoe's hebben evenwel eene soort van beelden, *ampatong* of *ambatan* genaamd, bestaande uit eene van hout vervaardigde nabootsing van een menschenhoofd met eene lang uit den mond hangende tong, op een meer of minder hoogen paal gezet; deze *ampatongs* worden bij hunne graven geplaatst, opdat de zielen daarvan die der overledenen in de andere wereld bedienen. Bij andere stammen zijn *ampatongs* slechts talismans, bestaande in steentjes of stukjes hout

([1]) Zie o. a. *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1875, Dl. I, bl. 181.

([2]) Over de godenleer der Dajaks zie men uitvoeriger PERELAER, bl. 4 en *Mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XIII, bl. 71.

met menschenaangezichten beschilderd, welke zij, liefst in krokodillentanden, bij zich dragen. — Priesters zijn bij de Dajaks niet bekend; de offeranden en bezweringen worden door den huisvader of den stamvader verricht. Bij de Beadjoe's in het stroomgebied der Barito zijn echter ook de *Balians* (¹) of *Blians* en *Basirs* eene soort van tusschenpersonen tusschen de *Sanggiangs* en den mensch. De *Balians* zijn meisjes, die met de *Sanggiangs* in bijzondere betrekking staan, de gave der voorzegging bezitten, de wenschen der menschen aan de goden overbrengen, tooveressen zijn en ook artsen, daar de geneeskunst der Dajaks nagenoeg alleen bestaat in bijgeloovige formaliteiten om den boozen geest, die de ziekte veroorzaakt, te verdrijven. Buitendien zijn de *Balians* ook publieke zangeressen, die op geen feest kunnen worden gemist, en tevens publieke vrouwen; evenwel staan zij zoowel bij vrouwen als bij mannen in hooge achting. De *Basirs* zijn mannen, wier bedrijf in alle opzichten met dat der *Balians* overeenkomt, doch die veel minder in getal zijn dan dezen. — Het bijgeloof der Dajaks doet hen groote waarde hechten aan talismans en voorteekenen. Over de *ampatongs* is boven reeds met een enkel woord gesproken; doch daarenboven hebben zij nog eene menigte andere voorwerpen en daaronder vooral krokodillentanden, die hun moeten dienen om onheilen af te wenden. Om zich omtrent de uitkomst van hunne ondernemingen te vergewissen raadplegen zij hunne droomen, de vlucht en het gezang van sommige vogelen; zelfs aan visschen, insecten, kokosnoten, enz. worden voorteekenen ontleend. Voor krokodillen hebben zij een bijzonderen eerbied. Vele stammen onthouden zich van het eten van vleesch van runderen, herten, geiten en kippen; de onthouding van rundvleesch is echter het meest verspreid (²). Een bijzonder, met hunne vrees voor booze geesten in verband staand, gebruik is ook dit, dat een huis, eene kampong, een akker of eenig ander voorwerp voor eenigen tijd in een staat van afzondering wordt gesteld, gedurende welken het verboden is dat iemand of iets daarheen gaat, zich vandaar verwijdert of zoodanig voorwerp aanraakt. Het *pali* of *pamali*, zooals dit gebruik wordt genoemd, wordt aan het einde van den bepaalden tijd door

---

(¹) Vergelijk de *Walians* der Alfoeren in de Minahasa; hierachter Vierde Hoofdgroep, Hoofdst. I, § 5.

(²) Dit gebruik, in verband met de bij sommige stammen bestaande gewoonte om de lijken te verbranden, en de namen *Mahatara* en *Djabata* voor godheden, schrijft men toe aan den invloed der Hindoes. Het is echter bezwaarlijk te bepalen of men daarbij te denken hebbe aan dezulken, die rechtstreeks uit Indië naar Borneo zijn overgekomen, of wel aan de Hindoe-Javanen van het *Madjapahitsche* rijk (Dl. I, bl. 4).

een offer opgeheven. Het wordt ook aangetroffen bij de Mentawei-eilanders (Dl. I, bl. 622), bij de Alfoeren, bij de Timoreezen en bij de Zuidzee-eilanders, bij welke laatsten het onder den naam *Taboe* bekend is. — Het denkbeeld van een voortbestaan na den dood is bij de Dajaks algemeen, en het in den droom verschijnen van overledenen aan hunne betrekkingen is daarvoor het bewijs; doch omtrent de wijze van dat voortbestaan zijn de gevoelens der onderscheidene stammen zeer uiteenloopend. Volgens sommigen gaan de zielen naar eenen hemel, *Lewoe Liau*, die van de aarde hoofdzakelijk alleen daardoor verschilt dat er geen gebrek, ziekten of andere kwellingen bestaan; het onderscheid tusschen Hoofden, onderhoorigen en slaven duurt er echter voort. De zielen worden door een goeden geest, *Tempon Telon* geheeten, in een ijzeren schip naar dien hemel gevoerd, op welken tocht zij een vuurpoel, *Kiham apoei*, moeten passeeren, waar haar de weg wordt betwist door een boozen geest, die evenwel alleen de kwaden overwint en in het vuur werpt. De zielen kunnen echter in geen geval in de *Lewoe Liau* komen, zoolang niet het *Tiwah* of Doodenfeest voor haar is gevierd, dat met vele plechtigheden, offers (ook menschenoffers, waar dit niet wordt belet), gastmalen en drinkgelagen gepaard gaat, en gewoonlijk eerst plaats heeft wanneer het lijk geheel tot ontbinding is overgegaan, dikwijls ook, om de daarvoor vereischte onkosten, nog veel later ([1]). Anderen meenen dat de zielen na den dood door de wouden en op de bergen ronddwalen; weder anderen, dat zij in eenig dier, bij voorkeur in een hert, overgaan. — In de Wester-afdeeling nemen van tijd tot tijd kleine Dajaksche stammen het Islamisme aan, om daardoor minder van de onderdrukking der Maleiers te lijden te hebben; zulke Mahomedaansche Dajaks worden dan ook veelal Maleiers genoemd. De pogingen van Christen-zendelingen hebben tot dusverre slechts geringe uitkomsten opgeleverd ([2]).

Plechtigheden en feesten.

Bij de geboorte van een kind hebben, behalve eenige offeranden, die door de Balians of door de moeder zelve aan de *Sanggiangs* en andere geesten worden gebracht, slechts weinig plechtigheden plaats;

([1]) Eene uitvoerige beschrijving van dit feest vindt men bij PERELAER, bl. 218, en in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVII, bl. 70.

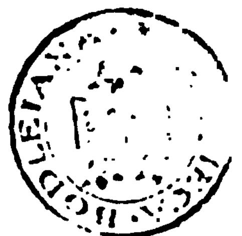
([2]) Volgens het *Kol. Verslag*, 1883, waren er op het einde van 1881 in de Zuider- en Ooster-afdeeling 684, en in de Wester-afdeeling 2 Inlandsche Christenen; in deze laatste Afdeeling waren buitendien nog 117 en in de eerste 10 Chineesche Christenen.

voor de moeder zijn gedurende hare zwangerschap, en zelfs ook voor den vader, een aantal zaken *pamali* (bl. 60). Men zegt dat, wanneer de vader omstreeks den tijd der geboorte een onheilspellenden droom heeft, het kind, vooral wanneer het eene dochter is, dikwijls vermoord of te vondeling gelegd wordt, opdat het hem geen ongeluk aanbrenge. — De huwelijken geschieden doorgaans volgens de vrije keus van beide partijen; somtijds echter worden zij reeds in de kindsheid door de wederzijdsche ouders aan elkander verloofd; dikwijls is de man veel ouder dan de vrouw; en dat beiden zich vóór hun huwelijk aan allerlei onzedelijkheid hebben overgegeven is voor niemand een bezwaar. De bruidschat (in de Wester-afdeeling *antaran*, elders *bĕlako* of *palako* genaamd), die door den bruidegom aan den vader der bruid moet worden betaald, wordt òf door tusschenkomst van het stamhoofd òf alleen door de ouders bepaald, en bestaat in *bĕlanga's* (bl. 55) of lijnwaden of andere voorwerpen van meer of mindere waarde, naarmate van den rijkdom der verloofden. Het leveren van een of meer gesnelde menschenhoofden schijnt wel eene aanbeveling voor den bruidegom te zijn, doch geen volstrekt vereischte. De voltrekking van het huwelijk geschiedt door den bruidegom en de bruid, die elk op eene omgekeerde *gong* (Dl. I, bl. 433) zijn gezeten, met het bloed van eene kip te besprenkelen en hun een ei tegen de tanden te kneuzen, hetgeen gewoonlijk door de ouders wordt gedaan. Hiermede is de verbintenis gesloten; en deze wordt nu verder, indien de middelen daartoe niet ontbreken, gevierd met een feest, dat bestaat in zingen, dansen, muziek, *toewak* drinken, en rijst met kippen of varkensvleesch eten. Bij de Beadjoes zijn de formaliteiten veel omslachtiger, en spelen bij het huwelijksfeest, gelijk bij alle andere feesten, de Balians eene groote rol. Veelwijverij en echtscheiding zijn geoorloofd, doch de eerste komt zelden voor. Overspel is niet ongewoon; en hoewel daarop voor den man eigenlijk de doodstraf staat, is deze echter afkoopbaar ten voordeele van den beleedigden echtgenoot, die niet zelden zijne vrouw vergunt op die wijze hunne geldelijke omstandigheden te verbeteren. Wanneer de man aan zijne vrouw ontrouw wordt, verbeurt hij eene boete aan hare familie en heeft zij het recht echtscheiding te vorderen; de betaalde *palako* is dan tevens voor hem verloren. — De lijken der overledenen worden bij sommige stammen der Ot Danoms verbrand en de asch en beenderen in potten verzameld, welke vervolgens in houten kisten (*sandong doelong*) gesloten en op hooge palen geplaatst worden. Somtijds ook worden die potten begraven of in grotten bijgezet. Bij andere stammen worden de lijken eenvoudig in de takken van hoog geboomte

nedergelegd ([1]); elders worden zij door middel van berooking uitgedroogd en daarna begraven of verbrand. Bij de Beadjoes wordt het lijk, in een stel fraaie kleederen (*pagoembah*) gewikkeld, in eene uit een boomstam vervaardigde doodkist (*raoeng*) gelegd, die dan òf op eenigen afstand van de woning in het bosch òf nabij het huis op staken onder een *atappen* dak wordt nedergezet, tot aan de viering van het *Tiwah*-feest. Bij die gelegenheid wordt de *raoeng* teruggehaald en worden de overblijfselen van het lijk in een doek (*kakandi*) in een kleine kist (*kariring*) gelegd en vervolgens gebracht naar de *sandong*, het familiegraf, dat bestaat uit eene groote ijzerhouten kist, die op eene eenzame plaats in het bosch of op een heuveltop staat. Op de Westkust worden de lijken in boomschors gewikkeld, met wit lijnwaad bedekt en begraven; terwijl op het graf *bĕlanga's*, *gongs*, schotels of, bij volstrekte armoede, bamboesstokken worden geplaatst; bovendien offert men aan de booze geesten een hoen, en verdeelt men onder de aanwezigen, als het vermogen dit toelaat, een varken. Was de overledene een Hoofd of aanzienlijke, dan wordt een lijkfeest gevierd, dat eenige dagen aanhoudt, en gedurende hetwelk een ruw uit hout gesneden beeld met zijne kleederen omhangen op het graf wordt geplaatst. Na het einde van het feest wordt dit beeld onder de woning nedergezet, totdat eenige koppen voor den doode zijn gesneld, waarna het beeld naar eene daarvoor bestemde plaats in het bosch wordt gebracht. — De nalatenschap der ouders wordt, na aftrek der kosten van het lijkfeest, gelijkelijk onder de kinderen verdeeld.

De voornaamste feesten der Dajaks worden gevierd bij den gelukkigen afloop eener onderneming van koppensnellers. Boven is reeds met een woord gezegd dat het bijgeloof de voornaamste oorzaak van zoodanige ondernemingen is. Aanleidingen daartoe zijn: de dood van een Hoofd of ander voornaam persoon, dewijl men gelooft, dat de lieden, wien bij zoodanige gelegenheid het hoofd wordt afgeslagen, den overledene in het volgende leven zullen dienen; geschillen, die somtijds bij wijze van godsoordeel door eene koppenjacht worden beslist, wanneer men meent dat hij, die de meeste hoofden tehuis brengt, het recht aan zijne zijde heeft; erfelijke veeten tusschen verschillende stammen of familiën, waarbij de bloedwraak door het snellen van een of meer vijandelijke hoofden wordt voldaan; de zucht om zich een naam te maken en bij de vrouwen gezien te zijn, enz. Bij de tehuiskomst der koppensnellers heeft een feest plaats, dat somtijds verscheidene dagen duurt en waaraan de geheele bevolking

([1]) Dit geschiedt ook bij de Mentawei-eilanders. Zie Dl. I, bl. 622.

deelneemt; overvloedige maaltijden, muziek, gezang en dans maken er de hoofdbestanddeelen van uit. Gedurende het feest worden de koppen, bij verschillende stammen op verschillende wijzen behandeld, voor de bevolking ten toon gesteld, vervolgens gedroogd en in de woningen der veroveraars opgehangen.

Wijze van oorlogen.

De krijgstochten zijn te onderscheiden in *Ngajau-* en *Assan*-tochten. De *Ngajau*-tochten zijn dezulke, die door slechts zeer weinige personen gemeenschappelijk ondernomen worden, met het doel om ongewapende lieden te overvallen en zich van hunne hoofden meester te maken. De *Assan*-tochten daarentegen zijn geregelde krijgsondernemingen van groote benden tegen eene vijandelijke kampong, waarvoor de toebereidselen een geruimen tijd vereischen. Daar de kampongs gewoonlijk door eene palissadeering goed versterkt zijn, ondergaan zij, wanneer het niet gelukt den vijand bij een eersten uitval op de vlucht te slaan, een geregeld beleg, hetwelk veelal daarmede eindigt, dat zij in brand gestoken en de inwoners vermoord worden, behalve de jonge vrouwen en meisjes, die als slavinnen worden medegevoerd. (Vergelijk Nias en de Batoe-eilanden, Dl. I, bl. 608 en 614.)

Taal, tijdrekening, muziek en andere kunsten.

De taal, die door de Dajaks gesproken wordt, is niet overal dezelfde; of althans heeft bijna elke stam zijn eigen dialect, hetwelk dikwijls van dat der andere zoo verschillend is, dat zelfs naburige stammen elkander niet of bezwaarlijk kunnen verstaan. In de Westerafdeeling is het Dajaksch sterk met Maleisch vermengd, elders in mindere mate met Javaansch of Boegineesch. De taal is nog te weinig bekend om van haren oorsprong of hare verwantschap met andere talen iets met zekerheid te kunnen zeggen; zij draagt het algemeen karakter van den Maleisch-Polynesischen taalstam. Alleen van die van het District Poeloe Pĕtak is door den Duitschen Zendeling HARDELAND eene Spraakkunst en een Woordenboek vervaardigd; door denzelfden is ook de Bijbel in dat dialect vertaald ([1]). Hij onderscheidt in het zuidoostelijk gedeelte van Borneo vier hoofddialecten, namelijk dat van Poeloe Pĕtak, van Mengkatip en Doesoen, van de Mandangei en de Kapoeas Moeroeng, en van de Kahajan. De *basa sanggiang*, taal der *Sanggiangs*, is eene soort van heilige taal, die

([1]) Op hetzelfde District heeft ook betrekking de *Grammatik der Dajak-Sprache* van VON DER GABELENTZ.

door de *Balians* en *Basirs* bij hunne bezweringen en aanroepingen der geesten wordt gebezigd; er komen vele verouderde en aan andere dialecten ontleende woorden in voor. De beoefening der Dajaksche talen wordt grootelijks bemoeielijkt doordat er geen letterschrift ([1]) en dus ook geene geschriften bestaan. Zoowel hunne historische overleveringen als hunne Godenleer en hunne gezangen worden alleen door het geheugen bewaard en gaan zoo van het eene geslacht tot het andere over; op dezelfde wijze worden ook verdragen, overeenkomsten, enz. tusschen verschillende stammen of personen bewaard. De liederen, die bij feesten door de vrouwen of elders door de *Balians* worden gezongen, zijn gewoonlijk geïmproviseerd en zeer onbeduidend; terwijl het gezang zelf eentonig is ([2]). Voorts hebben zij eenige vertellingen, legenden, fabelen, raadsels en (althans in Poeloe Pĕtak) eene soort van twee- of vierregelige rijmpjes overeenkomende met de Maleische *Pantoens* ([3]).

Tijdrekenkunde hebben de Dajaks niet. Den tijd van den dag bepalen zij naar den stand der zon; eene verdeeling in weken, maanden of jaren kennen zij niet, dan voor zooverre zij die aan de Maleiers of Chineezen hebben ontleend. Den zaaitijd bepalen zij naar den stand der sterren.

Hunne muziek-instrumenten zijn: onderscheidene trommen (*kĕtĕboeng*, *tĕganoeng*, *sobang*, *rĕbana*), vervaardigd uit een uitgehold stuk hout met het vel van een of ander dier bespannen; de *gela*, eene soort van viool, gemaakt van een halven pompoen met het vel van zekeren visch overtrokken, met eene of twee snaren van rotting bespannen, en met eenen strijkstok van rotting bespeeld; eene eenvoudige rieten fluit; eene soort van Pansfluit, bestaande uit onderscheidene bamboespijpen, die in eene gedroogde kokosnoot bevestigd zijn. Van vreemden oorsprong zijn: *gongs* van verschillende grootte; de *kromong*, eene soort van harmonica, en de *kĕtjapi*, die eenige overeenkomst heeft met de gitaar. Deze instrumenten dienen tot begeleiding van den dans, die meer eene pantomimische voorstelling is dan een eigenlijk gezegde dans.

In sommige kunsten en handwerken zijn zij vrij goed bedreven; zooals in het smelten en bewerken van ijzer en andere metalen; het

([1]) Volgens de overlevering heeft de Godheid eenmaal aan de oudsten van elk volk schrijfteekens medegedeeld; doch de Dajaks hebben die ingeslikt, waardoor zij met het lichaam vereenigd en in het geheugen veranderd zijn.

([2]) Van de liederen, die bij het Doodenfeest worden gezongen, deelt PERELAER er een mede, op bl. 232 en volgg.

([3]) Zie mijne *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de druk, bl. 303.

smeden van wapenen; het maken van prauwen; het weven en verven van lijnwaden; het snijden in hout en been; en het vlechten van mat- en mandwerk uit stroo en rotting. Voorts houden zij zich bezig met landbouw, dien zij op zeer gebrekkige wijze drijven, jacht, vischvangst, het verzamelen van rotting, was, hars en andere boschproducten.

De Kajan, Mangkëtan, Poenan en Ot.

De stammen, welke van de hierboven gegevene algemeene beschrijving het meest afwijken, zijn de Kajan, de Mangkëtan, de Poenan en de Ot.

De Kajan, die door sommigen ook tot den Parischen stam worden gerekend, wonen in het centraalgebergte van Borneo aan de hoofdbronnen der Kapoeas, Barito en Mahakam, en vandaar westwaarts tot in het Broeneische landschap Redjang en oostwaarts in Koetei. Boven hunne Dorpshoofden hebben zij ook Radja's of Opperhoofden, die over eenige kampongs een zeker gezag uitoefenen en door de bevolking uit de zonen hunner voorgangers gekozen worden. Behalve door hunnen grooteren lichaamsbouw onderscheiden zij zich ook van de overige Dajaks door meerdere bloeddorstigheid. Bij hen is het voor den bruidegom een vereischte een aantal versch gesnelde koppen te kunnen vertoonen in evenredigheid met het getal, hetwelk de vader der bruid er bezit. Ook hunne begrafenisplechtigheden zijn anders, en komen in sommige opzichten met die der Bataks overeen. In landbouw en nijverheid, vooral in de wapensmederij, staan zij op hoogeren trap. Zij zijn hooghartig van karakter en geheel onafhankelijk van de Maleiers. Hunne gastvrijheid en eerlijkheid in den handel worden geroemd.

De Mangkëtan, Poenan en Ot, die door sommigen voor de oudste bewoners van Borneo worden gehouden, staan op den allerlaagsten trap van beschaving en komen in levenswijze hoofdzakelijk overeen met de Orang Koeboe van Sumatra en de oorspronkelijke bevolking van Riouw (Dl. I, bl. 716 en 805). Wanneer zij met andere stammen eenigen ruilhandel drijven, geschiedt dit op dezelfde wijze als omtrent de Koeboes is vermeld.

§ 7. DE MALEIERS EN ANDERE VREEMDELINGEN.

Het ontstaan der Maleische volkplantingen op de Westkust.

Onder de benaming Maleiers verstaat men op Borneo in het algemeen alle Mahomedanen, en niet alleen de vreemde Oosterlingen maar

zelfs ook die Dajaks, welke het Islamisme hebben aangenomen en ten gevolge daarvan meer met de Maleiers verbroederd zijn. Deze Dajaks maken echter slechts een klein gedeelte uit van de Mahomedaansche bevolking, die overigens bestaat uit volkplanters uit alle oorden van den Archipel, waarvan Maleiers het hoofdbestanddeel zijn, terwijl daaronder verder Arabieren, Boegineezen, Javanen, Linganeezen, Klinganeezen en andere stammen worden aangetroffen. Deze allen zijn echter met de Maleiers geheel samengesmolten, alleen met uitzondering van de Arabieren en Boegineezen, die althans gedeeltelijk hunne zelfstandigheid hebben bewaard. Het Maleisch is de algemeene taal.

Omtrent den tijd wanneer de Maleiers hunne eerste koloniën op Borneo hebben gevestigd is niets met zekerheid bekend; gelijk ook van de oude geschiedenis dier volkplantingen slechts fabelachtige overleveringen zijn bewaard. De belangrijkste en, naar het schijnt, een der oudste door de Maleiers op Borneo gestichte staten is die van Broenei, welks oorsprong tot omtrent het midden der 13de eeuw moet opklimmen en wellicht in denzelfden tijd valt met de gedwongene verplaatsing van den hoofdzetel der Maleiers van Singapoera naar Malaka ([1]), toen misschien een gedeelte zich van de overigen heeft afgescheiden en naar Borneo is overgestoken. Van de nederzetting te Broenei was vermoedelijk die te Mangkabo (waarschijnlijk Mangkaboeng aan de rivier van dien naam in het landschap Pappar, bl. 36) een onderdeel. De tweede belangrijke kolonie der Maleiers is die te Sambas, waarvan de moederstaat en de tijd van vestiging geheel onbekend zijn; zij erkende de suprematie van Djohor, welk rijk in 1521 werd gesticht ([2]), doch was toen reeds door aanhuwelijking eene onderhoorigheid van de Javaansche kolonie te Soekadana geworden ([3]), gelijk dit ook het lot werd der kleinere vestigingen in de landschappen langs de Kapoeas, die mede waarschijnlijk van zuiver Maleischen oorsprong zijn. Soekadana ontstond door eene volkplanting van Hindoe-Javanen uit het rijk Mådjåpahit (Dl. I, bl. 1 en 384), dus in de laatste helft der 14de of de eerste der 15de eeuw, breidde zich weldra na de stichting van Matan ([4]) over het geheele zuidelijke gedeelte der westkust uit, en onderwierp ook de Karimata-eilanden, die mede door Javanen gekoloniseerd waren. Ook noord- en

([1]) Zie de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de druk, bl. 279.

([2]) Zie dezelfde *Handleiding*, bl. 281.

([3]) Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. I, bl. 1—5 en Dl. II, bl. 146.

([4]) De oude hoofdplaats Matan lag echter in het zuiden van het tegenwoordige landschap Simpang.

noordoostwaarts, te Angrat (het tegenwoordige Mandor in Pontianak), in Landak, Tajan, Sanggouw, Sekadouw, Sapauk, Blitang en Sintang werden door Soekadana nieuwe volkplantingen gevestigd of de reeds bestaande Maleische of Mådjåpahitsche onderworpen, dan wel door huwelijken of op andere wijzen met dezen hoofdstaat verbonden. Later komen echter al deze noordelijke landschappen weder als op zichzelf staande staatjes voor, met uitzondering van Simpang, dat tot in het laatst der vorige eeuw eene onderhoorigheid van Soekadana bleef. Mampawa is eene Boegineesche volkplanting, die reeds in de 17de eeuw bestond doch in de eerste jaren der 18de hare voornaamste uitbreiding verkreeg; later is echter de Boegineesche bevolking grootendeels door eene Maleische vervangen. Pontianak werd eerst in 1771 gesticht door eene van Mampawa uitgegane kolonie van Arabieren, Maleiers en Boegineezen.

Omstreeks het midden der 16de eeuw werd het Islamisme het eerst onder deze volkplanters gepredikt door Arabieren, die van Palembang overkwamen; en eene halve eeuw later schijnt de nieuwe leer reeds vrij algemeen zoowel onder de Javanen als de andere stammen gevestigd te zijn geweest. Deze gemeenschappelijkheid van godsdienst, gevoegd bij de omstandigheid dat na den val van Mådjåpahit de kolonisatie door Javanen ophield, werd oorzaak dat dit laatste element zich langzamerhand in het Maleische oploste; zoodat thans de volkplanters onder den algemeenen naam van Maleiers kunnen worden samengevat, met uitzondering van de Arabieren en Boegineezen, die echter nergens een bijzonderen staat vormen, maar slechts hier en daar afzonderlijke kampongs bewonen.

Inrichting en bestuur der Maleische staten.

De aanvoerders der volkplantingen waren in den regel leden van Vorstelijke familiën, die zich òf vrijwillig òf op bevel der regeering van den moederstaat aan het hoofd stelden van lieden, die door de berichten van zeevarende kooplieden uitgelokt werden om zich in andere landen te gaan vestigen. Deze aanvoerders werden dus natuurlijk de Vorsten der nieuwe stichting, hetzij daartoe door den Vorst van het rijk, dat hen uitzond, aangewezen of door hunne tochtgenooten gekozen; en zij erkenden dan ook de suprematie van den moederstaat gewoonlijk zoolang, totdat zij zich sterk genoeg gevoelden om zich daaraan te onttrekken of de verwantschap tusschen de Vorstenhuizen door den tijd of andere omstandigheden was teniet

gegaan. De Vorsten dezer nieuwe staten, die zich op sommige plaatsen *Sultan* op andere *Panĕmbahan* noemden, hadden echter daarin op verre na geen onbeperkt gezag. Uit hunne eigene familieleden of uit de aanzienlijksten onder de volkplanters vormde zich eene soort van adelstand, die een zoo aanzienlijk aandeel in de regeering kreeg, dat deze slechts in naam monarchaal maar in het wezen aristocratisch werd. In Sambas b. v., van welk rijk ons de staatsregeling het best bekend is, bestond van ouds af het regeerend lichaam, behalve den Sultan, uit: *Mantri Radja's* (staatsdienaars), namelijk den *Pangéran Bandahara* (schatmeester, eerste rijksbestuurder), den *Pangéran Pakoe Nĕgara* (tweede rijksbestuurder), den *Pangéran Toemĕnggoeng* (opperveldheer), den *Pangéran Soema Laga* en den *Pangéran Soema di Laga* (onderbevelhebbers) en den *Pangéran Laksamana* (bevelhebber ter zee); voorts uit vier *Kjahi's* of *Açal nĕgĕri* (oorspronkelijke Hoofden des lands, als vertegenwoordigers der bevolking), vier *Orang Kaja's* of *Mantri Hoeloebalangs*, en een *Imam* of Opperpriester ([1]). Deze zestien personen vormden onder voorzitting van den Sultan eenen raad, door welken alle regeeringszaken werden behandeld; bovendien berustte bij de vier *Kjahi's* de benoeming van den troonopvolger. In alle andere rijken is de regeering op soortgelijke wijze ingericht, behalve in Pontianak, waar de Sultan meer onbeperkt door middel van zijnen Rijksbestuurder regeert, hoewel hij ook somtijds met de aanzienlijken raadpleegt.

Aan het hoofd van de verschillende onderdeelen of Districten des rijks staat een persoon tot den hoogen adel behoorende, gewoonlijk een van de aanverwanten des Vorsten, met den titel *Pangéran*, *Radèn* of dergelijken; en wel veelal in dier voege, dat zoodanig District hem in leen wordt gegeven om, behoudens zekere verplichtingen jegens den Vorst, daar naar welgevallen te regeeren. In dat geval worden de Dajaks op allerhande wijzen onderdrukt en gekneveld, terwijl de Maleische onderdanen alleen tot sommige heerendiensten verplicht zijn. De Maleische Dorpshoofden voeren veelal den titel van *Pĕmbĕkĕl* en worden door de bevolking zelve, onder de goedkeuring der Districtshoofden, gekozen, behalve in Pontianak, waar zij door den Sultan worden aangesteld. Over de verhouding der Dajaks tot de Maleische Vorsten zie men verder bl. 58.

De stelselmatige knevelarij der Dajaks geschiedt overigens niet alleen door de Vorsten en Grooten maar ook door de gemeene Maleiers, die

([1]) In 1851 zijn de *Pangéran Pakoe Nĕgara* en de *Pangéran Soema Laga* vervangen door twee Hoofden met den titel *Kjahi Mâs*, en de *Imam* door twee priesters, den *Imam Toewa* en den *Imam Moeda*.

door hunne grootere sluwheid daartoe licht in staat zijn en op die wijze gemakkelijk de gelegenheid vinden om aan hunne heerschende neigingen, luiheid, zedeloosheid, wreedheid en willekeur, ruimschoots bot te vieren. Voorts bestaan zij, evenals de Arabieren en Boegineezen, van den handel.

Verhouding der Maleische Vorsten tot het Nederlandsche Gouvernement.

De verhouding, waarin de Vorsten der Rijken in Borneo's Westerafdeeling tot het Nederlandsche Gouvernement staan, wordt bepaald door de contracten met elk hunner afzonderlijk gesloten. Dat de aard dier contracten in den loop der tijden grootelijks veranderd is vloeit vanzelf voort uit de omstandigheid, dat het Gouvernement (de O. I. Compagnie) aanvankelijk slechts als handelslichaam doch later als overheerschende macht op Borneo optrad, en daarbij niet alleen zijne eigene belangen in het oog hield maar ook langzamerhand den toestand der Inboorlingen wilde trachten te verbeteren. Ons bestek gedoogt niet alle wijzigingen op te geven, welke de overeenkomsten met de verschillende Vorsten achtereenvolgens hebben ondergaan; waarom wij ons voornamelijk zullen bepalen tot de vermelding van den hoofdinhoud der thans vigeerende contracten.

Sambas. Het eerste contract met dit rijk werd door de O. I. Compagnie gesloten in 1609, en bepaalde hoofdzakelijk: dat de Compagnie den Sultan tegen alle buitenlandsche vijanden, bepaaldelijk de Spanjaarden en Portugeezen, zoude bijstaan; waartegen de Sultan beloofde den toegang tot zijn rijk aan alle andere Europeesche natiën te ontzeggen, alleen aan de Nederlanders vrijen handel en het oprichten van eene sterkte ter bescherming van hunne personen en eigendommen te vergunnen, en hun den alleenhandel in diamanten toe te staan, waarvan zelfs inlandsche kooplieden zouden zijn uitgesloten. In 1818, na de teruggave onzer O. I. bezittingen door Engeland, werd een nieuw contract met den Sultan gesloten (verg. Dl. I, bl. 74), waarbij hij de opperhoogheid van Nederland erkende en alle inkomsten van zijn rijk en de daaraan schatplichtige gewesten aan het Gouvernement afstond, terwijl hem daarentegen een vast jaarlijksch traktement werd toegelegd, waarvan de hoegrootheid afhing van de door de Chineezen en Dajaks te betalen hoofdgelden. In 1819 onderging dit contract eene wijziging, onder anderen inhoudende dat het geheele gebied van Sambas aan Nederland werd afgestaan. Na nog een en andermaal geampliëerd en gewijzigd te zijn, werd eindelijk in 1848

het contract gesloten, dat bij de optreding van den tegenwoordigen Sultan in 1866 is vernieuwd, in 1877 en 1879 weder eenigszins gewijzigd (1), en de volgende hoofdpunten bevat: Het gebied van Sambas maakt een deel uit van Nederlandsch Indië en staat dus onder de opperheerschappij van den Koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal; de Sultan ontvangt zijn rijk in leen van het Gouvernement en bestuurt het in overleg met diens ambtenaren; de troonopvolger wordt volgens de landsgebruiken gekozen, en die keuze aan de goedkeuring van den Gouverneur Generaal onderworpen; aan het Gouvernement verblijven de hoofdgelden der Chineezen, de rechten, tollen, pachten en andere inkomsten, welke reeds te zijnen behoeve ingevoerd zijn of nog kunnen worden; daarentegen ontvangt de Sultan uit 's lands kas eene jaarlijksche schadeloosstelling van f 12000; de Sultan zal in de binnenlanden van zijn gebied naar billijkheid gedeelten aan de leden der Vorstelijke familie afstaan ter voorziening in hunne behoeften; de kampong Hartiassa zal ter beschikking van het Gouvernement blijven voor heerendiensten; de Sultan zal volgens de landsgebruiken de volkshoofden aanstellen in overleg met den hoogst aanwezenden Nederlandschen ambtenaar; hij zal de wetten en het recht handhaven, den Landraad en de politie desnoodig hulp betoonen, de kleine justitie- en politiezaken afdoen; Europeanen, Chineezen en vreemde Oosterlingen zijn aan de rechtsmacht van het Gouvernement onderworpen; de Sultan zal het koppensnellen, den slavenhandel, den zee- en strandroof zooveel mogelijk tegengaan, het pandelingschap langzamerhand trachten af te schaffen, en daarentegen den handel, de scheepvaart en alle nuttige ondernemingen bevorderen en aan gestrande schepen en schipbreukelingen alle hulp verleenen; hij zal geene betrekkingen aanknoopen met vreemde Vorsten of volken, noch vergunnen dat zij zich in zijn rijk vestigen, maar van elke poging daartoe terstond aan de Nederlandsche autoriteit kennis geven; hij verbindt zich bij schriftelijken eed tot trouw aan den Koning der Nederlanden; eindelijk erkent hij dat op zijn rijk eene schuld rust van f 48000 ten behoeve van Nederland, zich onderwerpende aan alle maatregelen, welke het Gouvernement tot inning daarvan zal noodig oordeelen.

Pontianak. Met Abdoe'r Rahman, den stichter van dit rijk, werd in 1779 het eerste contract gesloten, waarbij hij erkende zijn gebied van de O. I. Compagnie in leen te hebben; de rechten en lasten zouden door haar geheven en gedeeltelijk aan den Sultan uitgekeerd

(1) Zie *Indische Gids*, 1881, bl. 285.

worden; hij zoude alle producten van zijn gebied tegen matige prijzen aan de Compagnie leveren, geene specerijen laten aankweeken, geene andere Europeanen of vreemde Oosterlingen in zijn gebied toelaten zonder verlof van den Resident; alle vreemdelingen, die in Pontianak gevestigd waren of zich daar later mochten vestigen, behalve de Arabieren, zouden onder het rechtstreeksch beheer der Compagnie staan. Door de weldra gevolgde ontbinding der Compagnie en de latere staatkundige gebeurtenissen schijnt dit contract geheel in vergetelheid te zijn geraakt, zoodat men, toen, na de herstelling van ons gezag in den Archipel, in 1819 een nieuw contract met den toenmaligen Sultan werd gesloten, daarbij van geheel andere beginselen uitging. Bij dit contract werd hoofdzakelijk het volgende bepaald: de Sultan stelt zich onder de bescherming van het Nederlandsch Indische Gouvernement, hetwelk belooft hem in zijnen rang en het bezit zijner landen te zullen handhaven; de Sultan staat, ter voorziening in de kosten van een Nederlandsch etablissement te Pontianak als middel om hem de beloofde bescherming te verzekeren, de helft zijner landen in volle souvereiniteit aan Nederland af, daardoor verstaande, niet eene verdeeling van grondgebied, maar de gezamenlijke uitoefening der souvereiniteitsrechten en eene gelijke verdeeling van alle inkomsten, hoe ook genaamd, door den Sultan van land en volk getrokken of door het Nederlandsch gezag verordend; tot aanmoediging van den handel worden alle lasten op het vervoer van goederen naar de bovenlanden afgeschaft; de rechtspraak over Europeanen en Chineezen verblijft aan de Nederlandsche autoriteit, die over de andere ingezetenen aan den Sultan behalve in geval van misdrijven tegen het Nederlandsche gezag, en behoudens het verbod om doodvonnissen uit te voeren zonder voorkennis van het Nederlandsche bestuur; gevluchte misdadigers worden over en weder uitgeleverd; beide partijen zullen gezamenlijk middelen beramen om de goud- en diamantgroeven te doen bewerken voor rekening van den Staat of althans daaruit voordeel te trekken, alsmede om den zeeroof tegen te gaan; de Sultan zal geene betrekkingen aanknoopen met andere mogendheden zonder goedkeuring van het Nederlandsch gezag; alle inboorlingen van Pontianak mogen, mits van passen voorzien, overal in de Nederlandsch Indische bezittingen handel drijven en zich vestigen; de haven van Pontianak wordt voor de schepen van alle Europeesche natiën opengesteld; uit de inkomsten des rijks zal een fort worden gebouwd met de noodige lokalen voor Europeesche bezetting; het Gouvernement zal zijne rechten op Pontianak nimmer aan eene andere mogendheid afstaan; het behoudt aan zich de goedkeuring der benoeming van den troonopvolger.

Dit contract, nog in 1819 en later in 1852 weder gewijzigd, is vernieuwd bij de troonsbeklimming van den tegenwoordigen Sultan in 1872, en daarbij het volgende bepaald: Het rijk Pontianak behoort tot Nederlandsch Indië en staat dus onder het opperbestuur van den Koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal; de Sultan ontvangt zijn rijk in leen van het Gouvernement, hetwelk zijne rechten daarop nimmer aan eene andere mogendheid mag afstaan, terwijl ook de Sultan geene verbintenis met eenige andere mogendheid of persoon mag aangaan; de oudste wettige zoon des Sultans is troonopvolger; bij overlijden van den troonopvolger wordt volgens de landswetten eene nieuwe keuze gedaan, goed te keuren door den Gouverneur Generaal; waar het Gouvernement ambtenaren mocht willen plaatsen of bezetting leggen, zal de daartoe noodige grond kosteloos worden afgestaan; de Sultan voert het bestuur in overleg en overeenstemming met de Gouvernements ambtenaren; hij zal vrede en vriendschap houden met het Nederlandsche Gouvernement en met de Vorsten der staten langs de Kapoeas, die daarvan leenmannen zijn; hij zal geene tollen heffen of laten heffen langs de Kapoeas en hare zijrivieren; alle Gouvernements onderdanen hebben vrijen handel en recht op bescherming te Pontianak, en eveneens de Pontianaksche handelaren in de aan Nederland onderhoorige staten langs de Kapoeas; de *haçil tanaman* (belasting op het gewas) en eene billijke *haçil* (bl. 58) op de Dajaks behooren aan den Sultan en zijne rijksgrooten, alle andere inkomsten, hoe ook genaamd, aan het Nederlandsche Gouvernement; de Sultan zal de Gouvernements pachters beschermen, geen anderen opium dan van dien pachter in zijn rijk toelaten, en ook alleen Gouvernements zout en tabak, waarvan het consumtie-recht ten behoeve van het Gouvernement is betaald; de Sultan geniet als schadeloosstelling voor den afstand van bovengenoemde inkomsten jaarlijks *f* 50400; hij moet de uitkeeringen, door zijnen voorganger aan de afstammelingen van vroegere Sultans gedaan, voortzetten; het Gouvernement mag ondernemingen van landbouw of mijnontginning doen of het recht daartoe aan particulieren afstaan, het laatste tegen billijke schadeloosstelling; de Sultan benoemt de hoogere en lagere volkshoofden in overeenstemming met de Nederlandsche autoriteit; ter voorziening in de behoeften van de leden zijner familie staat hij aan hen bepaalde gronden af ter bebouwing of om daarvan de geoorloofde inkomsten te trekken; het recht tot uitoefening van justitie en politie over alle ingezetenen des rijks zonder onderscheid behoort aan het Gouvernement; geene vreemdelingen, van welke natie ook, mogen zich in het rijk vestigen zonder verlof van

het Gouvernement; de Sultan zal het koppensnellen, den slavenhandel en zeeroof met alle kracht tegengaan en de bepalingen door het Gouvernement op het pandelingschap gemaakt of te maken nauwkeurig naleven; ook zal hij aan gestrande schepen en schipbreukelingen alle mogelijke hulp verleenen; alle door het Gouvernement in omloop gebrachte muntsoorten hebben in het rijk van Pontianak wettigen koers. In 1879 is dit contract met enkele wijzigingen weder vernieuwd ([1]).

Mampawa. Met den Panĕmbahan van dat rijk werd het eerste contract gesloten in 1787, op gelijke voorwaarden als dat met Pontianak van 1779. Deze Panĕmbahan was de zoon en troonopvolger van den Sultan van Pontianak, zoodat van dien tijd af Mampawa aan dit rijk ondergeschikt bleef, waarom ook in 1828 door het Gouvernement met den Sultan van Pontianak een contract voor Mampawa werd gesloten van den volgenden hoofdinhoud: de Sultan erkent het Nederlandsche Gouvernement als opperheer van Mampawa, van wien hij het in leen ontvangt onder voorwaarde van met geene andere mogendheid eenig verbond te zullen sluiten, en uit de familie van den vorigen Vorst van Mampawa een erfprins te kiezen om na zijnen dood daar door het Gouvernement te worden aangesteld; indien het Gouvernement in Mampawa bezetting mocht willen leggen, zal de Sultan daarvoor het noodige terrein afstaan, den daar te vestigen Gouvernements ambtenaar eerbiedigen en hem de heffing van alle inkomsten en de justitie en politie over alle inwoners overlaten; de Sultan ontvangt eene jaarlijksche schadeloosstelling voor inkomsten van *f* 4000, welke hij echter afstaat aan den Prins, die onder zijn onmiddellijk toezicht als Panĕmbahan het bestuur in Mampawa zal voeren; hij zal den landbouw en handel bevorderen, geen ander zout dan van Java toelaten, het koppensnellen tegengaan, geene nederzetting van vreemdelingen zonder verlof van het Gouvernement dulden, en aan alle door het Gouvernement gangbaar verklaarde muntspeciën wettigen koers geven. In 1861 is bij de aanstelling van een nieuwen Panĕmbahan met dezen een ander contract aangegaan, waarbij hij het Nederlandsche Gouvernement als zijnen opperheer erkent en belooft aan de daardoor over hem gestelde machten als zijne overheid allen verschuldigden eerbied, onderdanigheid en hulp te bewijzen; de vroeger geslotene contracten getrouw na te komen, en inzonderheid: het welzijn des volks te behartigen; met rechtvaardigheid te regeeren; den vrede met de naburen te handhaven; zeeroof en slavenhandel te beletten; landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart te beschermen; aan

([1]) Zie *Indische Gids*, 1882, bl. 543.

schipbreukelingen hulp te verleenen en gestrande goederen te bergen; in geene staatkundige aanraking te treden met vreemde mogendheden; aan geene Europeesche of andere Westersche vreemdelingen gronden af te staan of te vergunnen dat zij zich buiten de havens van het rijk vestigen zonder voorkennis en toestemming van het Nederlandsche bestuur. Handelaars zullen zich zonder zoodanige toestemming gedurende drie maanden in de havens mogen ophouden; doch na verloop van dien tijd zal bij een voortgezet verblijf daarvan kennis moeten worden gegeven aan den Controleur van Mampawa. Met den tegenwoordigen, in 1864 opgetreden Panĕmbahan, is dit contract in 1866 en later in 1881 vernieuwd.

Koeboe. Het eerste contract met het Opperhoofd van dit landschap werd in 1823 gesloten en daarbij het oppergezag over dat gewest afgestaan aan het Gouvernement, hetwelk ook de troonopvolging zoude moeten goedkeuren; het Opperhoofd zoude geene verbintenissen met vreemde mogendheden aangaan, geene willekeurige belastingen heffen; den smokkelhandel en zeeroof tegengaan, en de Chineezen en andere vreemdelingen aan het bijzonder bestuur van het Gouvernement overlaten. Hoewel het zeer spoedig bleek dat dit gewest aan het Gouvernement geene inkomsten van eenig belang opleverde, begreep men echter zich in het bezit daarvan te moeten handhaven, ten einde te voorkomen dat het eene schuilplaats van smokkelaars en zeeroovers werd. Daarom werd het contract eerst in 1837 en later in 1841 vernieuwd, en bij het laatste bepaald: dat het landschap eigendom bleef van het Gouvernement; dat de Vorst een jaarlijksch inkomen zoude genieten van ƒ900, mede tot onderhoud der leden van zijne familie; dat de keuze van den opvolger door het Gouvernement moet worden goedgekeurd, en dat die opvolging erfelijk is in de familie van den toenmaligen Vorst, die den titel voert van Jang Dipertoewan. In 1871 is in Koeboe, dat thans tot Matan behoort, een nieuw Hoofd opgetreden met den titel van Toewan, en het contract met hem in 1881 vernieuwd.

Staatjes langs de Boven-Kapoeas. Met Tajan, Meliouw, Sanggouw, Sekadouw en Sintang werd het eerste contract gesloten in 1822, waarbij hunne Vorsten het Gouvernement als opperleenheer erkenden, zich verbonden om de opbrengsten der pachten en andere inkomsten met het Gouvernement te deelen, het koppensnellen tegen te gaan, handel en nijverheid te bevorderen, en de Chineezen aan het onmiddellijk bestuur van het Nederlandsche gezag over te laten. Met Tajan werd in 1828 op nieuw eene afzonderlijke overeenkomst aangegaan; en die met de andere bovengenoemde gewesten werden in 1832

gewijzigd. In 1855 werden weder nieuwe contracten gesloten met Tajan, Meliouw, Sanggouw, Sekadouw, Sintang, Silat, Soehaid, Selimbouw en Boenoet, waarbij in hoofdzaak werd overeengekomen: de erkenning der souvereiniteit van den Koning der Nederlanden en diens vertegenwoordiger, den Gouverneur Generaal; de erkenning, dat de Vorsten hunne landen houden als erfelijke leenen van het Gouvernement; de regeling der jurisdictie en der rechtsbevoegdheid van de Vorsten en van de van Gouvernementswege aangestelde autoriteit, zijnde bij de bepaling der straffen, welke de Vorsten bevoegd zijn op te leggen, uitgesloten geldboeten, die tot dusverre de rijkste bron waren van het pandelingschap; het beding van geheel onbelemmerden handel en vaart op de Kapoeas en alle hare zijrivieren, behoudens 's Gouvernements zout- en opiummonopolie en het consumtierecht op den tabak, wordende de tot dusverre door den Panĕmbahan van Sanggouw geheven tol tegen zekere schadeloosstelling aan dien Vorst afgeschaft; de beperking van het recht der Vorsten tot heffing van den *haçil* van de Dajaksche bevolking tot het grondgebied waarop zij gevestigd zijn, waardoor de op de Dajaks tot dusverre drukkende last vervalt van niet alleen schatplichtig te zijn aan den Vorst, wiens grond zij bewonen, maar ook aan hem wiens grond zij vroeger bewoond hebben; eindelijk, de gebruikelijke bedingen omtrent de toelating van vreemdelingen, de bevordering van nuttige en wettige ondernemingen, speciaal van landbouw en mijnontginning, de medewerking tot afschaffing van slavernij en slavenhandel, enz. — Ook de Dajaks van Batang Loepar, Taman, en Kajan werden in 1855 op hun verzoek als Gouvernements-onderdanen aangenomen, na te hebben beloofd zich stiptelijk te zullen houden aan de volgende voorwaarden: zich te onthouden van koppensnellen, onder bedreiging dat allen, die zich daaraan schuldig maken, volgens onze wetten zullen worden gevonnisd; allen smokkelhandel na te laten; alle veeten als afgedaan te beschouwen, en voortaan geene beleedigingen eigenmachtig te wreken maar die te brengen ter kennis van de Nederlandsche autoriteit; en eene woning te bouwen voor een eventueel aan te stellen Gouvernements Gezaghebber aan de Moewara Pasajak, om tevens te dienen als *roemah bitjara* (raadhuis), waar de aangelegenheden van dit district zullen worden behandeld. — Met de staatjes Djongkong en Piassa zijn voor het eerst contracten gesloten in 1858, hoofdzakelijk van denzelfden inhoud als dat met Pontianak, doch met de volgende afwijkingen: er is niet bepaald, dat het Gouvernement zijne rechten op die rijken nimmer aan eene andere mogendheid mag afstaan; aan de Vorsten wordt geene

schadeloosstelling wegens afstand van inkomsten toegezegd; de regeling van kleine justitie- en politiezaken der inlandsche bevolking buiten de hoofdplaatsen wordt aan de Vorsten overgelaten; en de bepalingen omtrent zee- en strandroof worden er natuurlijk niet aangetroffen, wegens de binnenlandsche ligging dezer staatjes. — Al deze contracten zijn later van tijd tot tijd vernieuwd. Het laatst is dit geschied met Boenoet in 1877, met Sanggouw in 1882, met Selimbouw in 1878, met Tajan en Soehaid in 1883, en met Sintang, Meliouw, Sekadouw en Piassa in 1881.

Landak. Bij het contract in 1822 met dit Rijk gesloten erkende de Panĕmbahan de suprematie van het Nederlandsche Gouvernement, van hetwelk hij zijn gebied in leen ontving en dat op zich nam hem in zijn bewind te beschermen; als schadeloosstelling voor dit laatste zouden alle voordeelen, voortvloeiende uit mijnen, pachten, tollen, hoofdgelden van Chineezen enz. gelijkelijk tusschen het Gouvernement en den Vorst gedeeld worden, alle welke inkomsten door een Gouvernements-ambtenaar zouden worden beheerd; handel, nijverheid en landbouw zouden door den Vorst zooveel mogelijk worden bevorderd, binnenlandsche onlusten en het koppensnellen tegengegaan; het Gouvernement had het recht tot het aanleggen van sterkten, waar zulks noodig mocht worden geacht, waarvoor werklieden en materialen tegen billijke belooning moesten worden geleverd; en de keuze van den troonopvolger zoude door den Gouverneur Generaal moeten worden goedgekeurd. In 1827 werd onze post te Landak ingetrokken, tengevolge waarvan het Rijk in zoo groote verwarring geraakte, dat de Panĕmbahan en de bevolking zelve in 1831 uit eigen beweging verzochten dat het rechtstreeksche bestuur van het Gouvernement daar weder mocht worden hersteld. Dientengevolge werd, na het dempen der onlusten, hoofdzakelijk het volgende overeengekomen: de Panĕmbahan deed tegen eene maandelijksche schadeloosstelling van *f* 500 afstand van alle gezag ten behoeve van het Gouvernement, hetwelk de uitoefening daarvan opdroeg aan eenen anderen Prins tegen een traktement van *f* 100 's maands; de hoofdplaats werd verdeeld in eene boven- en benedenkampong, over elke van welke een Pĕnggawa en twee Onder-Pĕnggawa's werden aangesteld, die belast waren met de regeling der heerendiensten, de politie en de rechtspraak in kleine zaken, terwijl de belangrijkere moesten worden onderworpen aan den Gouvernements ambtenaar, die van tijd tot tijd Landak zoude bezoeken; verminkende straffen waren verboden, doodstraffen mochten niet dan met goedkeuring van den Resident worden uitgevoerd; van de Dajaks zoude niet meer

dan jaarlijks 40 *gantangs* rijst per *lawang* (huisgezin) als belasting mogen worden geëischt, waarvan een deel aan de leden der vorstelijke familie kwam; de Chineezen werden onderworpen aan eene gedwongen levering van het door hen gedolven goud tegen eenen bepaalden prijs; de diamantmijnen werden onder het beheer van het Gouvernement gebracht. In 1833 werd het bovenstaande in sommige opzichten weder gewijzigd: de handel in goud en diamanten werd voor iedereen vrijgesteld; het graven van goud en diamanten aan Maleiers, Dajaks en Chineezen toegestaan, mits met schriftelijke vergunning van den Vorst en tegen betaling aan hem van *f* 4 tot *f* 6 's jaars voor elken werkman; de rijstbelasting, der Dajaks vervangen door eene van *f* 5 zilver, 's jaars per *lawang*; vreemde handelaren mochten niet verder dan tot de hoofdplaats de rivier opvaren. — In 1859 is met den Vorst van Landak eene nieuwe overeenkomst aangegaan, die in hoofdzaak dezelfde bepalingen bevat en in 1881 is vernieuwd ([1]).

Soekadana, Simpang, Matan en de Karimata-eilanden. Onze eerste overeenkomst met Soekadana in 1608 was slechts een handelsverdrag voor den tijd van een jaar gesloten, en verder zonder staatkundige beteekenis. In 1822 werd met Matan en Simpang (Soekadana werd eerst in 1828 herbouwd) een verdrag van vrede, vriend- en bondgenootschap gesloten, waarbij echter de suprematie over die rijken aan het Gouvernement werd toegekend, en de Karimata-eilanden onder diens onmiddellijk gezag werden gesteld, hoewel deze laatste eerst twee jaren later officieel in bezit werden genomen. In 1831 werd met Soekadana, Simpang en Matan een nieuw contract aangegaan, waarbij de Sultan van Soekadana het Gouvernement erkent als wettig opperheer van deze drie landen, welke hij daarvan in leen ontvangt, onder bepaling dat Matan onder zijn opperbestuur zal geadministreerd worden door eenen Panĕmbahan, die door het Gouvernement zal worden benoemd ([2]). In het binnenlandsch beheer bleef de Sultan vrij, doch hij mocht geene contracten met Europeesche of Inlandsche Vorsten sluiten; het Gouvernement mocht in zijne landen bezettingen leggen en sterkten bouwen, waartoe werklieden en materialen tegen billijke betaling moesten worden geleverd; de belastingen zouden door het Gouvernement worden ingevoerd en geheven,

---

([1]) In 1875 is, na het overlijden van den toenmaligen titularis, de Pangéran Mangkoe Boemi als waarnemend Vorst opgetreden; hij is in 1882 opgevolgd door den Pangéran Wira Nata, die den titel van Waarnemend bestuurder voert. *Regerings-almanak* van 1883, Dl. II, bl. 223.

([2]) Van eenen afzonderlijken Panĕmbahan van Simpang wordt in dit contract nog niet gesproken.

doch voor $^1/_3$ gedeelte aan den Sultan uitgekeerd; alle andere inkomsten zouden door den Sultan worden genoten, behalve dat de helft der vogelnestjes en der inkomsten van Matan aan den Panĕmbahan van dat gewest komen; de zeerooverij en den slavenhandel zal de Sultan tegengaan en den handel beschermen; hij zal alleen Gouvernements zout in zijn rijk toelaten, en in het algemeen aan het Gouvernement alle diensten bewijzen, die van hem als vazal kunnen worden gevorderd; verminkende straffen mochten geheel niet, en doodstraffen alleen na bekrachtiging door den Resident worden toegepast; de te Soekadana te vestigen Civiele Gezaghebber moest door den Sultan worden geëerbiedigd; geene mijnen mochten worden geopend zonder toestemming van het Gouvernement; en het strand- of kliprecht moest voor altijd zijn afgeschaft. In 1837 werd dit contract weder gewijzigd; en in 1845 werden met den Panĕmbahan van Matan en dien van Simpang nieuwe contracten gesloten, die vooral de beteugeling van den zeeroof ten onderwerp hadden. In 1850 is met Soekadana eene nieuwe overeenkomst aangegaan voor dit gewest en de als eene onderhoorigheid daarvan beschouwde Karimata-eilanden, in de hoofdzaken met het contract van 1831 overeenkomende. In 1861 zijn met Soekadana, Simpang en Matan de contracten op dezelfde grondslagen weder vernieuwd, en met Simpang nogmaals in 1875 na het optreden van den nieuwen Vorst in 1873. Het laatst zijn die vernieuwingen geschied met Soekadana in 1878, en met Simpang en Matan (tot welk laatste thans ook Koeboe behoort, hoewel onder een afzonderlijk Hoofd; zie bl. 75) in 1881 ([1]).

§ 8. De chineezen, vooral in de wester-afdeeling.

Hunne vestiging en verhouding tot de bevolking en het Gouvernement.

Reeds sedert het begin van de vijfde eeuw hebben de Chineezen van tijd tot tijd op de west- en noordwestkust van Borneo handelsbetrekkingen aangeknoopt, die echter telkens weder werden afgebroken en geene duurzame nederzettingen schijnen ten gevolge te hebben gehad voor [illegible] 16de eeuw. Omstreeks dien tijd moeten vooral in Broenei en ook meer zuidwaarts langs de westkust belangrijke Chineesche handels- en landbouwkoloniën hebben bestaan, die evenwel,

---

([1]) Den inhoud van de meeste contracten met de Vorsten van de Wester-afdeeling kan men vinden in verschillende Afleveringen van *De Indische Gids*, Jaarg. 1881 en 1882.

vooral ten gevolge van de knevelarijen der inlandsche Vorsten, langzamerhand weder vervielen en alleen in Broenei een kwijnend bestaan voortsleepten.

In het midden der 18de eeuw brak een nieuw tijdperk aan voor de Chineesche kolonisatie, die nu geheel van aard veranderde en niet meer, gelijk vroeger, hoofdzakelijk handel en landbouw maar vooral het bearbeiden der goudmijnen ten doel had. De Vorst van Mampawa schijnt de eerste geweest te zijn, die omstreeks het jaar 1750 een aantal Chineezen uit Broenei ontbood om voor hem aan de rivier goud te graven; en toen deze onderneming goede vruchten opleverde, werd zijn voorbeeld weldra door den Sultan van Sambas gevolgd. Het gerucht van de rijkdommen, die op Borneo met goudgraven waren te verzamelen, werd nu spoedig naar China overgebracht; en het onmiddellijke gevolg daarvan was de toevloed van eene groote menigte fortuinzoekers, meest ruw en onbeschaafd volk uit den omtrek van Kanton, aan wie door de Vorsten werd toegestaan zich in hun rijk te vestigen tot het ontginnen der goudgronden, tegen betaling van eene jaarlijksche schatting en verder op voorwaarde, dat zij zich niet met den landbouw zouden bezig houden en hunne voornaamste behoeften hun door de Vorsten zouden worden geleverd. De nakoming van deze voorwaarden duurde echter niet langer dan totdat de Chineezen zich sterk genoeg gevoelden om zich daaraan te onttrekken; en die tijd bleef niet lang uit, deels ten gevolge van de tusschen de Vorsten ontstane twisten, en vooral door de nauwe aaneensluiting der steeds talrijker wordende kolonisten. De Vorsten van Sambas en Mampawa namelijk geraakten weldra (1772) met elkander in oorlog, waarin zich later ook de Sultan van Pontianak mengde, over het recht op sommige landstreken, welke vroeger als wildernissen waren beschouwd en voor geen hunner groote waarde hadden, doch die nu ten gevolge der goudgraverij belangrijke bezittingen waren geworden, waarop beiden aanspraak maakten; en hoewel de Sultan van Sambas de overhand behield, bleef daarin eene voortdurende bron van twist en oneenigheid bestaan, waarvan de Chineezen uitmuntend tot hun voordeel wisten gebruik te maken. Deze laatsten daarentegen vereenigden zich dadelijk in een aantal maatschappijen (Kongsi's), die [illegible] afzonderlijk financieel beheer hadden maar toch, althans aanvankelijk, één politiek lichaam, eene soort van bondgenootschappelijke republiek, uitmaakten. Wel ontstonden later ook tusschen haar twisten, en werden zij voornamelijk in twee hoofdpartijen, die van Tai-kong en Sin-ta-kioe of Sam-ti-kioe, verdeeld; maar beider doel bleef toch zich van de Vorsten zooveel mogelijk onafhankelijk te maken. Daarenboven

vermaagschapten zij zich, ten gevolge van het verbod van den uitvoer van vrouwen uit China, met de Dajaks, die veelal gereed waren om hen tegen hunne Maleische onderdrukkers bij te staan, en waardoor zij ook hunne getalsterkte met hunne bastaard-afstammelingen, hier *Petompangs* genaamd, vermeerderden Deze vermaagschapping weerhield hen echter niet van bij voorkomende gelegenheden ook de Dajaks ten hunnen behoeve uit te zuigen en te knevelen, hoewel zij hunne aangehuwde familie in den regel tegen de Vorsten in bescherming namen.

In het begin van deze eeuw bestonden op Borneo's westkust acht verschillende Kongsi's: in Sambas en Mampawa, die van Tai-kong, Hang-moei, Man-fo, Sin-woek, Sin-ta-kioe, Sji-poeng-fong en Tai-fo; en in Pontianak (Mandor) die van Lang-fong. Zij waren echter verbonden tot twee groote vereenigingen, waarvan de Kongsi's van Tai-kong en Sin-ta-kioe de hoofden waren; tot Tai-kong behoorden de vier eerstgenoemde, tot Sin-ta-kioe de drie volgende; Lang-fong stond wel op zichzelve, maar toch in eene min of meer afhankelijke betrekking tot Tai-kong. Onderlinge twisten hebben hierin echter van tijd tot tijd weder verandering gebracht; zoodat in het jaar 1850 de volgende vijf Kongsi's bestonden [1]: Lang-fong, in Pontianak en Mampawa, hoofdzetel te Mandor; Sin-ta-kioe, in de landschappen Sepang en Pamangkat, hoofdzetel te Seminis; Tai-kong [2], in de landschappen Montrado, Larah, Singkawang en Koeloer, hoofdzetel te Montrado; Sji-poeng-fong of Sjep-eng-fong, in het landschap Loemar, hoofdzetel te Loemar; en Lîm-tian of Lîm-tjen, in het landschap Boedoek, hoofdzetel te Boedoek. De beide laatstgenoemde Kongsi's zijn later door die van Tai-kong onderworpen; zoodat deze alleen als oppergebiedster in de Afdeeling Montrado overbleef, terwijl die van Sin-ta-kioe eene gelijke macht in Sambas uitoefende. Omstreeks het jaar 1860 zijn echter deze beide Kongsi's ontbonden, en is het burgerlijk bestuur der Chineezen door het Gouvernement in het rijk Sambas ingericht op de wijze, die hieronder (bl. 84) wordt vermeld. Tegenwoordig zijn de Chineesche Kongsi's dus niets meer dan vennootschappen van personen, die zich tot het bearbeiden van eene mijn vereenigen doch geenerlei gezag uitoefenen. Of en in hoeverre de Kongsi Lang-fong in Mandor nog als staatkundig lichaam is blijven bestaan, is ons niet duidelijk gebleken.

---

[1] Van Rees, *Montrado*, bl. 35.

[2] Toen deze Kongsi in 1850 in hare gevechten tegen de Nederlanders ongelukkig was, werd haar naam uit bijgeloof door de Hoofden veranderd in dien van Kioe-liong of Negen draken.

Behalve door deze vereeniging tot Kongsi's zijn de Chineezen op Borneo, zoowel de mijnwerkers als zij die andere bedrijven uitoefenen, nauw met elkander verbonden door geheime eedgenootschappen, hier *oewee* of *hoeë* (eigenlijk *hoeï*) genaamd, die uitvloeisels of navolgingen zijn van de in China bestaande vereenigingen van dien aard (zie Dl. I, bl. 804). De eedgenooten verbinden zich daarbij tot onbepaalde gehoorzaamheid aan de Hoofden van het verbond, en tot trouw en bijstand aan de leden onverschillig waartoe zij die behoeven ([1]) De nieuweling (*sing-ké*) moet, om te worden opgenomen, twee realen en een schelling bij het Opperhoofd deponeeren, de uit China medegebrachte offerasch van het altaar zijner huisgoden in den *Tei-pekkong* (tempel) des genootschaps brengen, en daar den gevorderden eed afleggen, terwijl hij eenen haan den kop afsnijdt als zinnebeeld van het lot, dat hij in geval van meineed over zich inroept. Na de vervulling van deze formaliteiten, waarbij somtijds nog andere gevoegd worden, is hij onherroepelijk aan het eedgenootschap verbonden totdat hij naar zijn vaderland wederkeert; in welk geval hij van zijnen eed wordt ontslagen en zijne offerasch en realen terugkrijgt, terwijl de schelling aan den Priester van den *Tei-pekkong* verblijft.

In deze nauwe aaneensluiting vonden de Chineezen de kracht om zich tegenover de Maleische Vorsten te handhaven en in de gewesten, waar zij zich vestigden, niet alleen een onbeperkt zelfbestuur uit te oefenen maar ook dikwijls de Inboorlingen voor hunne macht te doen bukken. In de Districten, die geheel onder het beheer der Kongsi's waren gebracht, zooals Montrado en Mandor, achtten dezen zich de uitsluitende eigenaars van al het goud, dat de grond bevatte; en elk Chinees, Maleier of Dajak, die ergens goud ontdekte, was op zware straffen verplicht daarvan onmiddellijk aan het Kongsi-bestuur kennis te geven. Alleen in die gewesten, waar slechts kleine op zichzelf staande mijnvereenigingen waren, betaalden zij aan den Vorst eene retributie in goud voor het recht om den grond te bewerken. Ook tegen het Nederlandsche Gouvernement hebben zij zich dikwijls met kracht verzet; en meermalen heeft het groote inspanning gevorderd om hen tot eene onderwerping te brengen, die nog altijd van zeer twijfelachtigen aard is. Hunne verplichtingen jegens het Gouvernement bestaan in de betaling van een hoofdgeld voor elken mannelijken Chinees tusschen de 15 en 60 jaren, dat in de verschillende gewesten

---

([1]) Omtrent de werking van deze eedgenootschappen, en bepaaldelijk van het *Drie vingeren-verbond* (*Sam-tjam-foeï*), vindt men belangrijke bijzonderheden bij VAN REES, *Montrado*, bl. 218 en volgg., en in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl. 480 en volgg.

van *f* 3 tot *f* 6 's jaars verschilt, en waarvan een gedeelte wordt toegekend aan de Hoofden, die met de inning ervan zijn belast. Ook de opbrengst van dit hoofdgeld, hetwelk zij niet beschouwen als eene schatting maar als een geschenk, dat zij geven ter voorkoming van onaangenaamheden, gaat echter dikwijls zeer gebrekkig.

Inrichting en beheer der Kongsi's.

Tot het ontginnen van eene mijn vereenigen zich een aantal Chineezen tot eene Kongsi of vennootschap, wier leden de voor de onderneming benoodigde gelden bijeenbrengen in aandeelen, welke tevens de maatstaf zijn van de verdeeling der te behalen winsten. De zoodanigen, die geen aandeel kunnen storten, worden door de Kongsi als *Koeli's* of werklieden gebruikt. Somtijds ook wordt door de vereeniging de geheele benoodigde som van anderen geleend. Uit deze gemeenschappelijke kas worden de onkosten bestreden voor de benoodigde werktuigen, de voeding en bezoldiging der Hoofden, en den opbouw en het onderhoud van het Kongsi-huis, hetwelk dient tot woning van de Hoofden, tot het houden van vergaderingen, tot het ontvangen van vreemdelingen, tot het vieren van feesten en plechtigheden, tot het bewaren van wapenen, levensmiddelen, gedolven goud, enz.

De vereeniging benoemt uit haar midden Hoofden voor den mijnarbeid, die gewoonlijk om de vier maanden door andere worden vervangen of herkozen, en bestaan uit: een *Fotjong* (of meer, wanneer de grootte van het werk zulks vordert) of Opziener, die den arbeid bestuurt, met de zorg voor de waterleiding belast is, en de geschillen onder de arbeiders in de mijnen beslecht, op een maandelijksch traktement van *f* 16 of *f* 18; — een (of meer) *Djoeroe toelis* of administrateur, aan wien het houden der boeken, het aankoopen van alle benoodigdheden, en de correspondentie is opgedragen, op een maandelijksch traktement van *f* 16 of *f* 18; — een of meer *Tseu-koy's* of mindere opzichters, ploegbazen of meesterknechts, op een traktement van *f* 14 of *f* 16 's maands. Deze Hoofden vormen het dagelijksch bestuur der Kongsi; zij keeren na verloop van vier maanden tot de klasse der mijnwerkers terug en genieten dan evenals dezen *f* 12 tot *f* 14 's maands. Voorts is bij elke Kongsi een kok, een barbier, een tuinman, enz. Om de vier maanden, somtijds ook niet voordat eene kleine mijn geheel is uitgegraven, heeft de finale afrekening plaats, en ontvangt ieder deelhebber zijn aandeel in de opbrengst, na aftrek van hetgeen hij inmiddels aan bezoldiging, voeding, opium, enz.

heeft genoten. Blijkt het bij de afrekening na het geheel uitputten eener mijn, dat de vennootschap met schade heeft gewerkt, dan is zij verplicht vereenigd te blijven en gelden op te nemen om door eene nieuwe mijnontginning het tekort te dekken; in het tegengestelde geval wordt zij ontbonden, en kan ieder lid naar goedvinden al of niet eene nieuwe vereeniging aangaan.

Voordat de Kongsi's als staatkundige lichamen ontbonden waren berustte bij hare Hoofden ook de uitoefening van het recht, en de kok fungeerde daarbij als scherprechter. Diefstal werd gestraft met het afsnijden van een oor; bij herhaling, met dat van het tweede oor; en voor de derde maal, met dat van den hals. Het ontvreemden van goud onder den arbeid werd dadelijk met den dood gestraft. Wie zich des nachts in de nabijheid der mijn vertoonde zonder daartoe gerechtigd te zijn, kreeg een brandmerk in het aangezicht en verloor een stuk van het oor. Voorts waren nog verscheidene andere barbaarsche straffen, ook de pijniging tot het afdwingen van bekentenissen, bij hen in gebruik.

Tegenwoordig burgerlijk bestuur, levenswijze en gebruiken der Chineezen.

Het Opperhoofd der Chineezen in de geheele Wester-afdeeling is de *Kaphtay* (Regent), die in Mandor is gevestigd; hij oefent geen zelfstandig gezag uit, maar is ondergeschikt aan den Resident en staat dezen ter zijde om in alle zaken van eenig gewicht de Chineesche bevolking of hare belangen betreffende te worden geraadpleegd. De *Kaphtay* wordt door den Resident van Pontianak benoemd, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur Generaal. Voorts is in elk District een *Kapitan* als Districtshoofd, die, na raadpleging van den *Kaphtay*, op voordracht van den Adsistent Resident door den Resident wordt benoemd. In elke Chineesche kampong is een *Lauthay* als Kampongshoofd; deze *Lauthay's* worden, op voordracht van den Controleur van het District in overleg met den *Kapitan*, na raadpleging van den *Kaphtay* door den Adsistent Resident aangesteld. (1)

---

(1) Uit den *Regerings-almanak* blijkt dat de *Kaphtay* thans te Mandor, dus in Pontianak is gevestigd. Volgens het *Indisch Staatsblad*, 1857, n°. 67, was zijn zetel te Montrado en werd hij op voordracht van den Adsistent Resident dier Afdeeling door den Resident benoemd. De in Mandor gevestigde Kongsi Lang-fong heeft nog eene zekere mate van zelfbestuur overgehouden; zie *Kol. Verslag*, 1857, bl. 28 en 1870, bl. 20. *Regerings-almanak voor* 1883, Dl. I, bl. 51.

De middelen tot het onderhoud van bruggen, wegen en tempels, het bestrijden der kosten van de traktementen der Hoofden, openbare feesten en andere gemeenschappelijke uitgaven, worden gevonden uit: een hoofdgeld van elken volwassen Chinees; belasting op opium en opiumkitten, arakstokerijen, banken van leening, speeltafels, het slachten van varkens, de vischvangst, den verkoop van olie en rijst, enz. Is de opbrengst van dit een en ander nog niet voldoende tot bestrijding der uitgaven, dan neemt men de toevlucht tot eenen hoofdelijken omslag, die van elk hoofd eens huisgezins naarmate van zijn vermoedelijk vermogen wordt geheven.

Het algemeen karakter der Chineezen, geldzucht en oneerlijkheid, verloochent zich ook op Borneo niet. Gedurende den ganschen dag zijn zij onvermoeid bezig in hunnen handel of hun ambacht, en verzuimen daarbij geene enkele gelegenheid om zich onrechtmatige voordeelen te verschaffen. Den avond brengen zij door met opiumrooken of dobbelspelen (Dl. I, bl. 442). De mijnwerkers zijn in den regel ongehuwd. Zij hebben hunne gemeenschappelijke woning, die hoofdzakelijk dient om er den nacht in door te brengen, in ruime houten loodsen, welke in de nabijheid der mijn zijn opgeslagen. Zij arbeiden van des morgens vier tot elf, en des namiddags van een ure tot zonsondergang. Vijf malen daags ontvangen zij voedsel van wege de Kongsi, waarvan de kosten hun bij de afrekening worden afgetrokken. De gewone spijs bestaat in rijst, zout en gedroogden visch; doch bij de afrekeningen en op feestdagen wordt daaraan varkensvleesch en arak (*tjoe*) benevens thee toegevoegd.

De Chineezen hebben onderscheidene heilige of feestdagen, van welke echter de vereering der Goden het minste bestanddeel uitmaakt; daar deze zich hoofdzakelijk bepaalt tot het ontsteken van eenige kaarsen en het verbranden van reukstokjes en snippers gekleurd papier ter verheerlijking van den Boozen geest, dien zij bijna uitsluitend vereeren omdat zij van den Goeden toch niets te vreezen hebben. Het voornaamste gedeelte der feesten zijn tooneelvertooningen, waarvoor een theater in de nabijheid van den *Tei-pekkong* wordt opgeslagen, en die den ganschen dag onafgebroken aanhouden en gepaard gaan met eene zeer luidruchtige muziek van schellen, bekkens, trommen, blaas-instrumenten en de *Kong-a-hian* (Dl. I, bl. 442). Dat voorts ook gastmalen en dobbelspelen daarbij eene groote plaats vervullen spreekt vanzelf.

De Chineezen trouwen meestal eerst op eenigszins gevorderden leeftijd, wanneer zij geld genoeg gewonnen hebben om eene vrouw te koopen, wier prijs van *f* 75 tot *f* 300 bedraagt. De toestemming

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] hebben [illegible] gaffels: [illegible] eenen [illegible] gehanteerd: [illegible] schacde gedra- [illegible] dekken met [illegible] gewezen [illegible] eene soort van grof [illegible] of gegoten koper of [illegible] 2 [illegible] van achteren gesloten met eene kulas [illegible] is zeer groot, de tromp trechter- [illegible] voetstuk, dat in den grond wordt [illegible] op- en nederdraaien om gericht te wor- [illegible] het open veld wordt gebruikt, neemt [illegible] en dient tot affuit, terwijl een ander [illegible] middel van eene lont afsteekt. De lading be- [illegible] buskruit, dat van slechte hoedanigheid is en

waarvan de hoeveelheid op de gis wordt bepaald; de projectielen zijn stukken staafijzer van verschillende zwaarte, en waarvan de dikte volstrekt niet naar de wijdte van het stuk wordt geregeld. De geheele lading wordt aangezet door het stuk een paar maal met de kulas op den grond te stooten. Als verdedigingswapen hebben zij ronde uit zeer taaien rotting gevlochten schilden, die tegen sabelhouwen en kogels bestand zijn.

In geval van oorlog zijn alle weerbare mannen dienstplichtig en wordt de mijnarbeid gestaakt. De strijd in het open veld wordt zooveel mogelijk vermeden of althans liefst bepaald tot het doen van uitvallen uit de *bentengs* of versterkingen, die zij overal opwerpen tot eigen verdediging en tot afsnijding van gemeenschap en toevoer voor den vijand. Zij zijn voorzien van borstweringen en bastions, door eene hooge palissadeering omringd en met *tjonto's* en geweren bewapend. De grond in den omtrek is met *ranjoe's* (*randjau's* Dl. I, bl. 426) beplant; terwijl er somtijds ook wolfskuilen worden gegraven en eene soort van mijnen gemaakt, bestaande uit eenige ondiep in den grond begraven vaatjes buskruit, waardoor eene lange lont loopt, die wanneer de vijand daar is wordt aangestoken en doorgehaald.

Als signalen gebruikt men seinschoten uit een bijzonder soort van *tjonto's*, seinvuren van *alang-alang*, en horens.

Ieder aanvoerder heeft zijn vaandel; buitendien is er eene groote algemeene banier bij den staf, waar ook de waarzeggers zich ophouden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

A. De Residentie Borneo's wester-afdeeling.

§ 1. De Afdeelingen Pontianak en Soengei Kakap.

Deze twee Afdeelingen beslaan het landschap Pontianak, waar ruim eene eeuw geleden de Arabier Abdoe'r Rahman het rijk van dien naam stichtte. Het bevat het stroomgebied van den hoofdmond der Kapoeas of Rivier van Pontianak en strekt zich zuidwaarts uit tot aan den rivierarm Boengoer (bl. 14), noordwaarts tot aan de Pinjoe, en grenst ten noordoosten aan Landak, en ten oosten aan Tajan,

waarvan het door het riviertje Rangkang [1], en aan Meliouw, waarvan het door de Dawat (bl. 14) wordt gescheiden. De grootte is, volgens MELVILL, 136,9 □ geogr. mijlen. Het grootste gedeelte van dit gewest is eene moerassige, bijna onbewoonbare wildernis; alleen in het noorden en noordoosten is de grond eenigszins hooger; dáár en aan de oevers der Rivier van Pontianak en hare rechter- zij- en bijrivieren heeft zich dan ook de, voornamelijk uit Maleiers, Boegineezen, Chineezen en Dajaks bestaande bevolking samengetrokken, die door MELVILL op 36637 en door FRANCIS [2] op 22513 zielen wordt gesteld.

De landbouw bepaalt zich hoofdzakelijk tot het aankweeken van suikerriet door de Chineezen, rijst, die door de Chineezen op *sawahs* en door de Maleiers in kleine hoeveelheid op *ladangs* wordt gebouwd, en een weinig peper.

Het rijk is door het Gouvernement administratief gesplitst in twee Afdeelingen: Pontianak en Ommelanden, bevattende de hoofdplaats en haren omtrek, en Soengei Kakap, bevattende het zuidwestelijke gedeelte; de eerste onder het rechtstreeksch bestuur van den Resident bijgestaan door een Adspirant Controleur, de tweede onder dat van een Controleur der 2de klasse.

Pontianak is de hoofdplaats des rijks en de residentie van den leenroerigen, erfelijken Sultan, voor wien het bestuur wordt uitgeoefend door den Rijksbestuurder of Pangéran Bandahara; het is ook de standplaats van den Resident der Wester-afdeeling en den Kapitein Chinees. De stad ligt ongeveer 3 mijlen van zee, op de beide oevers der Kapoeas, die hier bij hare samenvloeiing met de rivier van Landak nagenoeg 1200 vt. breed is. De huizen staan op palen 6 of 7 vt. boven den grond. Het Nederlandsche etablissement, Marianne's oord genaamd, ligt op den linkeroever en wordt beschermd door het fort Du Bus, dat eene vierkante aarden redoute is met twee bastions op

---

(1) Een rechter-zijriviertje van de Kapoeas, dat even boven P. Separo (bl. 14, daarin valt. — Bij het in 1879 met Pontianak vernieuwde Contract worden de grenzen van dit gewest *voorloopig* vastgesteld als volgt: Met Mampawa: van de monding van de Soengei Poeroen tot aan haren oorsprong over de heuvelrij in eene rechte lijn tot den top van den berg Laki. Met Landak: van den top van den berg Laki, langs de rivier Sepatah (of Sapada) van haren oorsprong af tot waar zij zich in de Soengei Mandor stort, en vanhier langs deze rivier tot waar zij bij Koewala Trop in de rivier van Landak valt; dan deze rivier opwaarts volgende tot aan de plaats Jelouw, en van Jelouw tot aan den oorsprong der rivier Rangkang en verder langs deze tot waar zij zich in de Kapoeas stort. Ten oosten, zuidoosten en zuiden wordt Pontianak begrensd door de rivieren Kapoeas en Poengar (Boengoer), ten westen door de Chineesche zee. *Indische Gids* 1882, Dl. I, bl. 552.

(2) *Tijdschr. v. N. I.*, 1842, Dl. II, bl. 4.

de overstaande hoeken, omgeven door eene ijzerhouten palissadeering met banketten aan de binnen- en eene berm en eene gracht aan de buitenzijde, en kazernen en onderofficiers-woningen, de wacht, magazijnen en een civiel pakhuis bevat. De bezetting is ongeveer 150 man sterk. In de nabijheid bevinden zich de van ijzerhout gebouwde woningen der civiele ambtenaren, 's lands bureaux en pakhuizen, de geweermakerswinkel en het hospitaal, iets verder de Chineesche kampong. Op den rechteroever staan de moskee en het paleis of de Kota van den Sultan, welk laatste met eene ijzerhouten palissadeering en daarenboven met eenen steenen muur is omgeven. In het algemeen heeft de stad geen zeer welvarend voorkomen. Hare bevolking, die op ongeveer 6000 zielen wordt geschat, bestaat behalve de Chineezen uit Maleiers, Boegineezen en Arabieren, die grootendeels hun bestaan vinden in den handel, welken zij in zout, tabak, ijzer, lijnwaad, enz. drijven in ruil tegen de producten des lands. Pontianak is eene voor den algemeenen in- en uitvoer opengestelde haven; omtrent de handelsbeweging aldaar zie men bl. 45 en 46. In 1877 is er een dok aangelegd voor kleine reparaties van Gouvernements en particuliere vaartuigen.

Ongeveer halverwege tusschen de stad en den mond der rivier ligt aan den rechteroever de vorstelijke begraafplaats, *Batoe lajang* genaamd, die door eene batterij wordt beschermd.

Soeka Lanting is verder de belangrijkste kampong aan de Kapoeas, gelegen ter plaatse waar de Boengoer zich van deze afscheidt.

Soengei Kakap, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam en standplaats van den Controleur, en Soengei Iteh, aan den mond van gelijknamige riviertjes, zijn belangrijke meest door Boegineezen en Chineezen bewoonde plaatsen aan de kust, een weinig bezuiden den mond der rivier van Pontianak.

Mandor, waar de Kongsi Lang-fong is gevestigd, is de hoofdplaats van het Chineesche mijndistrict van dien naam, dat zich in het noorden van Pontianak, van Landak af tot aan zee uitstrekt. Dit district, besproeid door de rivier van Mandor, welke in het naburige Mampawa ontspringt en zich in die van Landak ontlast, is grootendeels heuvelachtig, voor allerlei cultuur geschikt en heeft schoone rijstvelden. Selaman, Peniti, Poerong en Sidiong, alle nabij de kust gelegen, zijn voorts de belangrijkste plaatsen in dit district, waartoe ook Pinjoe, hoewel op den rechteroever der grensrivier gelegen, wordt gerekend. De belangrijke mijnwerken van Kopian liggen ten zuiden van Mandor aan de rivier. Het gezag van den Sultan wordt hier slechts flauw erkend; het werkelijke gezag berust bij den Kaphtay der Chineezen

te Mandor en de Kapitans te Mandor, Pasar Mandor, Kampong Baroe, Soengei Poeroen, Perigi en Pekaten.

Tot Pontianak behoort het eilandje P. Boemin, dat door de twee monden van de Kapoeas wordt gevormd, benevens het iets zuidelijker gelegene P. Baroe, en P. Datoe, dat westwaarts op eenigen afstand van de kust ligt.

§ 2. De Afdeeling Mampawa.

Het rijk Mampawa, dat de Afdeeling van dien naam vormt, 31,9 □ mijlen groot, ligt ten noorden van het Pontianaksche landschap Mandor, waarvan het gedeeltelijk door het riviertje Pinjoe wordt gescheiden; ten oosten grenst het aan Landak, ten westen aan de zee; ten noorden scheidt de rivier Doeri en verder eene bergketen het van Montrado. Hoewel hier en daar moerassig is de grond over het algemeen vrij hoog en heuvelachtig; de Boekit Niboeng is een der belangrijkste toppen. Het is een schoon en vruchtbaar gewest, doch op verre na niet overal bebouwd; het voornaamste voortbrengsel is rijst, doch ook voor de cultuur van koffie, suikerriet en peper is de grond uitnemend geschikt. De bevolking, die grootendeels uit Dajaks en voorts uit Chineezen en Maleiers bestaat, wordt op 10 à 12000 zielen begroot. De erfelijke Vorst voert den titel van Panĕmbahan en erkent, althans in naam, de opperhoogheid van den Sultan van Pontianak.

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur en den Kapitan der Chineezen is Mampawa, 1½ mijl van het strand op de helling van eenen heuvel aan den oever der rivier gelegen. Hare bevolking wordt geschat op ongeveer 2400 zielen, meest Maleiers, welke zich bezig houden met landbouw en handel in dezelfde voorwerpen als die van Pontianak. De Dalem of het paleis van den Panĕmbahan, uit klei opgetrokken, ligt op een eilandje, dat in de rivier gevormd wordt door een kanaal, hetwelk eene scherpe bocht afsnijdt. Het in 1822 aangelegde doch nu zeer vervallen Nederlandsche etablissement met een fortje doch zonder bezetting ligt omstreeks ¼ uur lager op den rechteroever.

Voorts zijn de belangrijkste plaatsen de min of meer versterkte Chineesche kampongs Montedong, Pinang en Toho.

Tot Mampawa behooren de eilandjes: P. Temadjoe, tegenover T. Sanggouw; P. Damar en P. Penimboengan, tusschen T. Sanggouw en T. Bangka; P. Satengah of Setinjan, tegenover laatstgenoemde kaap. Zij zijn zeer klein en weinig of niet bewoond.

§ 3. De Afdeeling Landak.

Het rijk Landak, dat de Afdeeling van dien naam uitmaakt en 161,9 □ mijlen groot is, bevat het stroomgebied der rivier Djamboe (bl. 18), lager Rivier van Landak genoemd, en grenst ten zuiden aan Pontianak, ten westen aan Pontianak (Mandor), Mampawa en Montrado, ten noorden en noordoosten aan het tot de Afdeeling Sintang behoorende landschap Sanggouw, en ten oosten aan Tajan. De westelijke grensscheiding wordt grootendeels gevormd door eene heuvelketen, welke zich van den G. Bajang Mioet zuidwaarts uitstrekt, en vervolgens door het riviertje Sepatah of Sapada (bl. 18), dat zich in de rivier van Mandor en met deze in die van Landak ontlast. Het is een bergachtig, door vele rivieren doorsneden en vruchtbaar gewest; het volslagen gebrek aan kennis van den landbouw bij de Inboorlingen is echter oorzaak, dat zij slechts met moeite in hunne noodzakelijkste levensbehoeften voorzien. De menigvuldige bosschen leveren overvloed van ijzerhout en was; de grond is rijk aan goud en diamanten; in het gebergte worden vogelnestklippen gevonden.

De bevolking wordt begroot op 18 à 20000 zielen, die met uitzondering van een paarduizend Maleiers en eenige Arabieren en Chineezen, allen Dajaks zijn, welke grootendeels in den mijnarbeid een armoedig bestaan vinden.

De hoofdplaats is Landak, door de Inboorlingen Ngabang geheeten, aan de naar haar genoemde rivier gelegen omtrent 5 dagen opvarens van Pontianak; het is de standplaats van den Controleur en den Kapitan der Chineezen. Hoewel het ook de verblijfplaats is van den Vorst (zie bl. 78 Noot [1]), die er een planken huis bewoont, heeft de plaats geen welvarend voorkomen; zij telt slechts 3 à 4000 inwoners.

Moengga, de voormalige hoofdplaats, eene halve dagreis hooger aan de samenvloeiing van de Bentjoeki en de Djamboe, is overigens eene der voornaamste kampongs.

§ 4. De Afdeeling Tajan.

Het rijk Tajan, dat met het hieronder te vermelden Meliouw de Afdeeling Tajan uitmaakt, bevat het stroomgebied van het riviertje van denzelfden naam (bl. 18) en is 55, 6 □ mijlen groot; het wordt ten zuiden door de Kapoeas van Meliouw gescheiden, grenst ten westen aan Pontianak en Landak, ten noorden aan Landak en Sanggouw, en ten oosten aan Sanggouw. Hoog gelegen en overvloedig

van stroomend water voorzien is het een vruchtbaar gewest; omtrent den staat van den landbouw en de voortbrengselen zijn ons echter geene bijzonderheden bekend.

De inheemsche bevolking bedraagt, volgens de best te vertrouwen opgaven, ongeveer 4200 zielen, waaronder 3900 Dajaks en 300 Maleiers en Boegineezen. De mededeeling van het *Koloniaal Verslag* (¹), dat de Chineezen, die zich hier vroeger met den mijnarbeid bezig hielden, dit landschap en ook Meliouw hebben verlaten omdat de goudhoudende gronden zijn uitgeput, en zij zich naar Pontianak en Montrado hebben begeven, meest als rijst- en suikerrietplanters, schijnt onjuist te zijn; immers er bevinden zich niet alleen Lauthay's (Luitenants) maar zelfs een Kapitan der Chineezen. Volgens de opgave van Francis zoude de bevolking bijna 7000 zielen beloopen.

De hoofdplaats is Tajan, 4 dagen opvarens van Pontianak aan de Kapoeas gelegen ter plaatse waar de Rivier van Tajan zich in haar uitstort. Het is eene bevallige negeri bestaande uit ongeveer 15 woningen, met eene bevolking, volgens Francis, van ruim 400 zielen (²). De Nederlandsche Controleur houdt hier, en ook bij afwisseling te Meliouw, verblijf.

Rajang, hooger op aan de Rivier van Tajan gelegen, is de gewone verblijfplaats van den Panĕmbahan of Vorst van Tajan. Het telt een twaalftal woningen en wordt, ook wat den aanleg van velden en tuinen betreft, goed onderhouden.

Bakat, niet ver ten noordoosten van Tajan, is voorts eene der belangrijkste kampongs, door 500 Dajaks bewoond.

Het rijk Meliouw bevat het stroomgebied der rivieren Amboan en Meliouw (bl. 18), wordt ten noorden door de Kapoeas van Tajan, en ten westen door de Dawat van Koeboe gescheiden, en is 35,6 □ mijlen groot. Ten zuiden grenst het aan Simpang, waarvan het gescheiden wordt deels door het riviertje Labei, dat zich in de Dawat ontlast, deels door eene heuvelreeks, welker westelijkste en voornaamste top de G. Rajah is; ten oosten wordt het van Sekadouw gescheiden door eene heuvelketen, waaruit zich de G. Antadjam en de G. Poenta verheffen. Het is een vruchtbaar en goed bebouwd gewest, welks grootendeels Dajaksche bevolking door haren ijver meer welvaart schijnt te genieten dan in de omliggende streken het geval is. De opgaven omtrent hare sterkte verschillen van 780 tot

(¹) 1863, bl. 14.

(²) Men moet hierbij in het oog houden dat de woningen der Dajaks gewoonlijk voor onderscheidene familiën zijn ingericht.

1554 zielen. De Vorst voert den titel van Panĕmbahan; hij houdt zijn verblijf te Meliouw, eene welvarende negeri van ongeveer 12 woningen, gelegen aan de samenvloeiing van de rivier van dien naam met de Kapoeas, waar ook de Nederlandsche Controleur zich bij afwisseling ophoudt.

§ 5. De Afdeeling Soekadana ([1]).

Het landschap Koeboe, 40 □ mijlen groot, dat met Simpang, Soekadana, Matan en de Karimata-eilanden de Afdeeling Soekadana uitmaakt, wordt geacht de delta-eilanden te bevatten, welke ten noordwesten door de rivieren Koeboe, Terentang en Kapoeas (bl. 14), ten oosten door de Dawat, en ten zuiden door de Simpang Lidah worden ingesloten, en van welke de twee grootste door de Steno van elkander worden gescheiden. De moerassige en met wildernissen bedekte grond van dit gedeelte der kust laat echter geene juiste grensbepaling toe; ook is alleen het noordwestelijke gedeelte van dit staatje duurzaam bewoond. De bevolking, die door Melvill op 1025 zielen wordt geschat, bestaat grootendeels uit Maleiers en bastaard-Arabieren, die meest van rijstbouw, visscherij en handel leven. Voorts brengt dit landschap ebben- en andere houtsoorten, rotting en was voort.

De voornaamste plaats, tevens de zetel van het Opperhoofd dat thans den titel van Toewan voert, is Koeboe, gelegen aan de linkerzijde der Terentang, die vandaar af den naam van Koeboe aanneemt. Voorts zijn Soengei Nipah, Rantau Pandjang, Daboeng en Soengei Pinang de eenige op den duur bewoonde plaatsen; van deze is Daboeng aan de kust ten noorden van de Koewala Koeboe (bl. 14) geheel door Boegineezen bevolkt.

Het rijk Simpang, 198,7 □ mijlen groot, grenst ten westen aan Koeboe, ten noorden aan Meliouw, ten zuiden aan Soekadana, en ten oosten aan het tot de Afdeeling Sintang behoorende landschap Sekadouw; van de beide laatste wordt het gescheiden door eene noordoostwaarts loopende bergketen, uit welke zich de G. Palongan en de G. Pontiak als de voornaamste toppen verheffen. Het westelijke gedeelte van dit landschap is laag en moerassig; doch meer landwaarts in is het hoog en bezet met heuvels en bergen, bedekt

---

([1]) Over Koeboe, Simpang, Soekadana, Matan en de Karimata-eilanden zie men ook het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 1—116.

met bosschen, die timmerhout, wilde kaneel, fijnen bindrotting (*rotan sĕgah*), spaansch riet (*rotan sĕmaboe*), en allerlei hars- en gomsoorten opleveren. De grond bevat goud, ijzer en een weinig tin. De rijstbouw wordt op kleine schaal gedreven door de Orang boekit of Berg-Maleiers, een uit Maleiers en Dajaks vermengden stam, die echter Mahomedanen zijn. De groote meerderheid der bevolking, welke op ongeveer 16000 zielen wordt geschat, bestaat uit Dajaks; slechts 3 of 4000 Maleiers en Boegineezen, en bijna geene Chineezen, worden onder haar aangetroffen.

Simpang was oorspronkelijk een gedeelte van het vroeger machtige rijk Soekadana, dat zich over geheel het zuidelijke gedeelte der Westkust uitstrekte; doch na de verovering en verwoesting der hoofdplaats Soekadana door de O. I. Compagnie en ABDOE'R RAHMAN, den Sultan van Pontianak, in 1786, verhief het zich tot een afzonderlijken staat, onder een eigen Vorst met den titel van Panĕmbahan, die echter de suprematie van den Vorst van Soekadana moet erkennen.

De hoofdplaats Simpang ligt 6 of 7 mijlen van de kust, aan de samenvloeiing der rivieren Sidiouw en Matan, die vandaar af Rivier van Simpang heet. Zij is langs de oevers dier drie rivieren gebouwd op dezelfde wijze als Pontianak. De Dalem van den Panĕmbahan en de moskee staan op de landpunt, die door de vereeniging van de Sidiouw en de Matan wordt gevormd; de eerste is door eene zware ijzerhouten palissadeering omgeven; de Chineesche kampong ligt hooger op. Beneden de negeri ligt op elke zijde van de Simpang eene benteng (inlandsche sterkte) om den toegang te bestrijken. De bevolking zal tusschen de 2500 en 3000 zielen bedragen. Er wordt eenige handel gedreven op Pontianak, Palembang, Riouw en Singapoera; de artikelen van uitvoer zijn voornamelijk: rijst, zout, tabak, opium, koper-, ijzer- en aardewerk, en lijnwaden.

Matan, de oude hoofdplaats van het Matansche rijk, thans eene vervallen kampong, ligt aan het bovengedeelte der rivier van denzelfden naam.

Tot het landschap Simpang behooren de eilandjes Koembang, Melang mérah, Nanas, Antoe en Masa tiga, voor den mond der Majah gelegen.

Het rijk Soekadana, 11,9 □ mijlen groot, beslaat de kuststreek ten zuiden van Simpang tot aan de rivier Doela Sidoeh, die ook gedeeltelijk de zuidoostelijke en oostelijke grens uitmaakt. Het is reeds dadelijk van de kust af hoog en heuvelachtig, en alleen in de

onmiddellijke nabijheid der rivier, die het doorsnijdt, eenigszins moerassig. De grond is op sommige plaatsen voor de pepercultuur, op andere voor den rijstbouw uitnemend geschikt en levert gemakkelijk en overvloedig alle levensbehoeften voor de bevolking op. De bodem bevat tin en waarschijnlijk ook goud.

Na de verwoesting van het oude Soekadana in 1786 nestelden zich in dit gewest zeeroovers, die eerst in het begin dezer eeuw door de Engelschen en vervolgens door de Nederlanders vandaar werden verdreven. In 1828 werd aan zekeren RADJA AKIL, een Siakschen prins, die in dienst van het Gouvernement was gegaan en gewichtige diensten had bewezen, vergund zich met zijne volgelingen hier te vestigen en Soekadana te herbouwen; hij kreeg den titel van Sultan van Soekadana, en tevens de suprematie over Simpang en Matan. Aan de nieuwe vestiging werd de naam van Nieuw Brussel gegeven, welke echter spoedig in onbruik is geraakt en weder door dien van Soekadana vervangen. Thans voert de Vorst slechts den titel van Panĕmbahan, en zijn gezag over Simpang en Matan, evenals over de later aan Soekadana toegevoegde Karimata-eilanden, bestaat alleen in naam.

De tegenwoordige hoofdplaats Soekadana (Nieuw Brussel), de woonplaats van den Panĕmbahan en van den Posthouder der Afdeeling, ligt aan den mond der rivier van denzelfden naam en de Baai van Soekadana (bl. 40). In 1837 werd zij tot eene vrijhaven verklaard, alleen met eenige beperking omtrent den invoer van zout, opium en lijnwaden voor zooverre deze geene producten van den Indischen Archipel zouden zijn; later echter is zij als zoodanig vervallen, en de handel schijnt er niet zeer levendig te zijn. De bevolking bestaat uit 6 à 700 Maleiers en enkele Chineezen; die van het geheele landschap bedraagt ruim 1200 zielen. De sterkte Nieuw Brussel, waar een detachement van het Garnizoens-bataljon der Wester-afdeeling ligt, bestaat uit eene aan zee gelegen aarden lunette met ijzerhouten palissadeering; daarbinnen liggen de kazerne en een kruitmagazijntje, beide van hout; de overige gebouwen staan buiten het werk.

Behalve de Karimata-eilanden behooren tot Soekadana de onmiddellijk langs de kust liggende P. Palintoean, P. Datoe, P. Salah nama, P. Djoanta, P. Katoeng, P. Pergam, P. Niboeng, P. Lalang, P. Pisang, P. Sampadian laoet, P. Sampadian darat, P. Tjampedah laoet, P. Tjampedah darat en P. Pajoeng.

Het rijk Matan, waartoe ook Kandawangan behoort, welk laatste vroeger een afzonderlijk onderdeel van het oude rijk Soekadana was,

streek zich van de rivier Boeia Sidoel zuidwaarts tot langs de genoemde westkust, en langs de zuidkust tot aan de Koewala Poellei; noordwaarts volgt het langs de oostelijke grens van Soekadana tot aan Sekadau; terwijl het ten oosten grenst eerst aan de tot de Afdeeling Sintang behoorende landschappen Sepauk en Pinoeh, en vervolgens aan het gebied van Kotaringin, van welke het gescheiden wordt door eene bergketen, waarop zich de G. Rajah Mun, G. Bonne Sudji, G. Sekoemitang, G. Saruwie, G. Batoe en G. Pendopoerwa [illegible] verheffen, en door het benedengedeelte van de rivier Poellei. De grootte is 529.4 □ mijlen. De kuststreken zijn laag en vlak en in den regentijd bloot gesteld aan overstroomingen, die veroorzaakt worden door de menigvuldige grootere en kleinere rivieren, welke haren oorsprong hebben op de heuvels en bergen, waarmede het binnenland is bezet. De kusten zijn grootendeels met bijna ondoordringbare Nipah-bosschen bedekt; overigens zijn de voortbrengselen van het plantenrijk dezelfde als in Simpang. De grond levert tin en goud; het eerste, van welks opdelving echter weinig of geen werk wordt gemaakt, komt vooral voor aan de rivier Kandawangan; het laatste, dat meest onder den naam van Goud van Matan naar Pontianak wordt uitgevoerd, wordt hoofdzakelijk gegraven in de nabijheid der rivieren Boeia Sidoel, Aier Itam en Poellei. De zeldzaamste vogelnestjes van den Archipel worden in de bosschen van Matan ingezameld.

De bevolking van dit gebied bedraagt volgens Melvill 6853[illegible] zielen, waaronder slechts eenige honderden Maleiers en Boeginezen worden gevonden en ongeveer 1500 Orang bukit (bl. 94); de overigen zijn Dajaks, die, daar zij niet aan de onderdrukking der Maleiers zijn blootgesteld, eene grootere mate van welvaart genieten dan over het algemeen in de Wester-afdeeling het geval is. De Vorst, die de opperheerschappij van dien van Soekadana erkent, voert den titel van Panembahan; zijn gezag is zeer beperkt, en de Dajaks der oostelijke bergstreken leven inderdaad geheel onafhankelijk.

De hoofdplaats en residentie van den Panembahan is Kajoeng eigenlijk Morwara Kajoeng ook wel Matan genoemd; zij ligt ongeveer in het midden des lands aan de rivier Pawan, waar de Kajoeng zich in haar ontlast. Het is eene zeer vervallen kampong uit ongeveer honderd huizen bestaande; de woning van den Vorst is een oud planken gebouw. In vroegeren tijd schijnt zij eene grootere welvaart te hebben genoten, die hoofdzakelijk in den zeeroof haren oorsprong had. Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Tanewangan, zuidoostwaarts van Kajoeng in het gebergte gelegen; Kandawangan, aan het benedengedeelte der rivier van dien naam; en Ketapan met

Bengadong, eene Maleische kampong aan den mond der Pawan-rivier, in welker nabijheid als heilig vereerde graven worden gevonden.

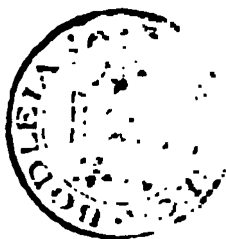
Tot Matan behooren, volgens den *Regerings-almanak voor Ned. Indië*, de eilandjes: P. Tjibeh, P. Toekang Mengkoedan en P. Sawi, nabij kaap Pagar Antimon; en bij de zuidwestpunt des eilands: P. Tjampedak, P. Langgir, P. Panongon, P. Tjoehoes, P. Djamboh, P. Koetjing, P. Nanas, P. Loekoktoera, P. Djeras, P. Langan, P. Bauwat (Bawal), P. Geilang, P. Penamboen, P. Mangkob en P. Batoe Titi, die echter op de kaarten gedeeltelijk andere namen dragen.

De Karimata-eilanden, bij het in 1822 met de Vorsten van Simpang en Matan gesloten contract aan het Gouvernement afgestaan, in 1824 officieel in bezit genomen en later tot een onderdeel van Soekadana gemaakt (¹), liggen op geringen afstand van Borneo's westkust tusschen 1°11′ tot 1°46′ Z. B. en 108°40′ tot 109°28′ O. L. Zij zijn ruim zestig in getal (²), te zamen volgens Melvill 8,5 □ mijlen groot, meerendeels zeer vruchtbaar en voor allerlei cultuur geschikt, doch worden niet geëxploiteerd wegens de geringheid der bevolking, die door denzelfden Schrijver op slechts 500 zielen voor de geheele groep wordt geschat. De natuurlijke voortbrengselen, welke er worden ingezameld, zijn vooral vogelnestjes, was, schildpad, *agar-agar*, *tripang*, benevens schelpen en koraal tot het branden van kalk, en verscheidene houtsoorten.

Het voornaamste eiland van de groep is Karimata of Groot Karimata, dat eene oppervlakte van ongeveer 6 □ mijlen heeft en grootendeels bestaat uit eenen 2400 vt. hoogen, met geboomte bedekten berg, vanwaar naar alle zijden onderscheidene riviertjes afvloeien, van welke de belangrijkste zijn Soengei Radja aan de noord- en S. Palembang aan de zuidkust, die aan hare mondingen 70 of 80 vt. breed zijn. Aan laatstgenoemde ligt de kampong Palembang, de eenige op het eiland; hare bevolking houdt zich met de vischvangst en met de bearbeiding van het hier gedolven ijzer bezig.

(¹) Als zoodanig worden zij ook vermeld in het contract den 16 Januari 1850 met Soekadana gesloten. Zie bl. 79.

(²) Volgens den *Regerings-almanak* heeten zij: Karimata, Tokeng Perangin, Tokeng Krawang, Semoer, Oema, Ager Oebang (4 eil.), Papar (3 eil.), Malidong, Mentingi, Groot en Klein Lajah, Groot en Klein Bakong, Lessing, Groot en Klein Pandon, Grissik, Bantongoer, Genting Besi, Goeroen (2 eil.), Boeroeng (2 eil.), Aur, Aroh Laoet, Aroh Darat, Soeroetoe, Belian, Boesong, Goenoeng, Genting, Lorang Gading, Boeloh (2 eil.), Boelat, Kepajang, Kerra, Sintang, Oud Karimata, Boean, Nibong, Oelar Sohah, Melapis Langoes, Melapis Rambei, Melapis Ajer-tiris, Melapis Tjiongdi, Leman Goewah, Groot Leman en Tokeng Leman. Op de kaarten hebben zij gedeeltelijk andere namen.

Het tweede eiland in grootte is Panoembangan, het noordelijkste van de groep. Het bestaat mede uit eenen ongeveer 1000 vt hoogen en dicht begroeiden berg, doch is thans weinig of geheel niet bewoond.

Soeroetoe, ten zuidwesten van Karimata gelegen, is het derde in grootte. Eene heuvelrij, welke zich van het oosten naar het westen des eilands uitstrekt, gaat aan de noord- en zuidzijde langzaam in vruchtbare vlakten over, die door vele beken besproeid en voor den landbouw uitstekend geschikt zijn. De bevolking is gering.

Voorts zijn de voornaamste eilanden: de Melapis-eilanden, vier in getal, ten zuidwesten van Panoembangan; de drie Maledang- of Malidong-eilanden, de oostelijkste van de groep; de vier Papan- of Papar-eilanden, ten westen van de laatstgenoemde, en P. Boewan, ten noordoosten van Karimata.

De bevolking dezer eilanden bestaat uit Rajats van Lingga (Dl. I, bl. 806) en Siaksche volkplanters. Tot laatstgenoemden stam behoort het door het Gouvernement erkende Opperhoofd, dat den titel heeft van Tengkoe Panglima Besar en het onmiddellijk gezag voert over zijne stamgenooten; over de Lingganeezen is een door dit Opperhoofd benoemd Hoofd gesteld met den titel van Batin, en een tweede Hoofd, dat Djoeroe Kĕrah heet. Hoewel de Karimata-eilanden thans als een onderdeel van Soekadana worden beschouwd, is echter de Tengkoe Panglima Besar geheel onafhankelijk van den Vorst van dit rijk en staat hij in rechtstreeksche betrekking tot den Nederlandschen Posthouder aldaar.

§ 6. De Afdeeling Sintang.

De Afdeeling Sintang bevat al de landschappen gelegen ten oosten van Landak, Tajan, Meliouw en Simpang in het stroomgebied van de Kapoeas, de Melawi en hare zijrivieren. Zij wordt dus ten westen begrensd door het waterscheidend gebergte, dat zich van den G. Bajang Mioet (bl. 9) in eene zuid-zuidoostwaartsche richting uitstrekt tot den G. Batoe Hadji (bl. 9), en uit welks zuidelijk gedeelte zich de G. Rajah Mam, G. Pontiak en G. Antadjam verheffen; terwijl de noordelijke, oostelijke en zuidelijke grensscheidingen worden gevormd door de Tweede en Derde groote keten, die van het centraalgebergte west- en zuidwestwaarts uitgaan (bl. 9).

De grootte van deze Afdeeling bedraagt volgens Melvill 1351,5 □ mijlen, welke over de door hem afzonderlijk vermelde landschappen volgenderwijze verdeeld zijn:

Sanggouw	142,5	□ mijlen.
Sekadouw	55,0	»
Sapauk (Sepahoe)	20,6	»
Blitang	25,0	»
Sintang.	182,5	»
Silat	20,0	»
Soehaid (Soewahid, Swijt)	12,5	»
Selimbouw	61,9	»
Piassa, Djongkong, Boenoet (Nangka Boenoet), Maloe, Taman, Kétan, Poenan, Melawi, enz.	740,6	»
Pinoeh, enz.	90,6	»
Totaal	1351,2	□ mijlen.

Het komt ons echter voor dat, bij de tamelijk onzekere grensscheiding der meest binnenslands gelegene gewesten, de grootte-opgaven van elk dezer bezwaarlijk geheel juist kunnen zijn, en alleen het totaal als vrij nauwkeurig te beschouwen is.

a. De Onder-afdeeling Sanggouw en Sekadouw.

Deze Onder-afdeeling bestaat uit de rijkjes Sanggouw, Sekadouw en Blitang, welk laatste een vazalstaatje is van Sekadouw.

Het rijk Sanggouw bevat het stroomgebied van de rivier Sikajam (bl. 18), die het in de geheele lengte doorsnijdt; het grenst ten westen aan Tajan en Landak, ten noordwesten aan het tot de Afdeeling Montrado behoorende landschap Loemar, ten noorden aan Serawak, ten noordoosten aan het mede tot Serawak behoorende landschap Sadong, ten oosten aan Blitang en Sekadouw, ten zuiden aan Sekadouw en Meliouw, waarvan het door de Kapoeas wordt gescheiden. Het is een geheel bergachtig en boschrijk gewest, grootendeels door landbouwende Dajaks bewoond. Het geheele bovengedeelte des lands bevat diamantgronden, welke echter niet bearbeid worden; lager vindt men langs de Kapoeas diamantmijnen, die voor rekening van den Vorst worden bewerkt, en goudwasscherijen, welke echter wegens het gering aantal hier aanwezige Chineezen slechts weinig opleveren. De opgaven omtrent de sterkte der bevolking zijn zeer verschillend: Melvill berekende die op 17240, terwijl anderen haar zelfs tot ruim 29000 zielen brengen. Hieronder bevinden zich ruim 3000 Maleiers en Boegineezen en een paarhonderd Chineezen.

De Paněmbahan of Vorst resideert te Sanggouw, de hoofdplaats van het gewest, waar ook de Controleur der Onder-afdeeling en de Kapitan der Chineezen zijn gevestigd, gelegen aan de samenvloeiing van de Sikajam en de Kapoeas. Zij telt omstreeks 120 huizen en is omgeven door eene hooge ijzerhouten palissadeering, waarboven zich op kleine afstanden wachthuisjes verheffen, die in oorlogstijd bewapend worden. Tot voor weinige jaren vond men op eenen heuvel in hare nabijheid eenige steenen Hindoesche Godenbeelden tot den dienst van Brahma behoorende, welke echter thans verdwenen zijn.

Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Samarangkei, aan de Kapoeas, met diamantmijnen; Mongkiang, aan de Sikajam, waar deze het riviertje Mongkiang aan hare linkerzijde opneemt; Pous, waar de Sikajam bevaarbaar wordt; en Soengkoeng, aan de boven-Sikajam, in welks nabijheid zich vogelnestklippen bevinden.

Het rijk Sekadouw ligt grootendeels aan de linkerzijde der Kapoeas, waar het het stroomgebied der rivier Sekadouw (bl. 17) bevat, doch strekt zich ook uit aan den overkant der Kapoeas langs de oostzijde van Sanggouw tusschen dit gewest en Blitang. Het grootste zuidelijke gedeelte grenst ten westen aan Meliouw en Simpang, ten zuiden aan Matan, en ten oosten aan Sapauk. Ook voor dit rijkje loopen de opgaven omtrent de getalsterkte der bevolking zeer uitéén; terwijl Melvill die op 4760 schat, brengen anderen haar tot op 15000 zielen, waaronder zich 400 Chineezen en 1600 Maleiers en Boegineezen zouden bevinden.

De Paněmbahan is gezeteld te Sekadouw, de hoofdplaats, bestaande uit nagenoeg 50 huizen, gelegen aan de vereeniging van de Sekadouw en de Kapoeas. Voorts is eene van de voornaamste plaatsen Soengei Ajah, hoogerop aan de rechterzijde der Kapoeas gelegen, waar deze het riviertje Ajah opneemt; het is eene door Chineezen bewoonde kampong, in welker nabijheid zich belangrijke goudwasscherijen bevinden.

Het rijkje Blitang, welks bijna geheel Dajaksche bevolking door Melvill op 2600 zielen wordt begroot, ligt op den rechteroever der Kapoeas, langs het riviertje Blitang (bl. 17), aan welks uitwatering de hoofdnegeri van denzelfden naam gebouwd is. Het strekt zich in eene smalle strook uit langs de oostzijde van het ten noorden der Kapoeas gelegene deel van Sekadouw. De Paněmbahan van Blitang, wiens gezag door de Dajaks weinig of niet wordt geëerbiedigd, moet de suprematie van dien van Sekadouw erkennen.

b. Sintang en het District Melawi.

Hiertoe behooren, behalve het rijk Sintang, het daarvan afhankelijke rijkje Sapauk, het landschap Pinoeh en het stroomgebied der boven-Melawi.

Het rijk Sintang strekt zich uit ten oosten van Blitang en Sapauk over het stroomgebied van de Katoengouw (bl. 16) en hare zijrivieren ten noorden, dat van de beneden-Melawi ten zuiden van de Kapoeas, benevens over het grootste gedeelte van dat der Kahajan of Batang Kajan (bl. 17). Het is een vruchtbaar land, dat groote natuurlijke rijkdommen bezit, van welke echter door de Dajaksche bevolking en hare Maleische overheerschers weinig partij wordt getrokken. Rijst, die in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid wordt geteeld, is het hoofdvoortbrengsel van den landbouw. Goud komt op vele plaatsen voor; ijzererts, aan de Blimbing (bl. 17); vogelnestjes, op den G. Klam ten oosten van de hoofdplaats Sintang; was, overal in de bosschen in overvloed; bindrotting, langs de oevers van de Melawi; enz. MELVILL geeft voor het cijfer der bevolking 48356 zielen; deze opgave is nagenoeg het gemiddelde der meest betrouwbare berekeningen. Omtrent de verhouding van hare bestanddeelen loopen de mededeelingen zeer uitéén; sommigen schatten het getal Maleiers op 14500, terwijl anderen het op niet meer dan 4500 brengen; dat der Chineezen bedraagt slechts weinige honderden. De Dajaks maken dus in elk geval verre de meerderheid uit; en die, welke aan de bovenrivieren wonen, schijnen nagenoeg onafhankelijk te zijn van den Vorst, die den titel voert van Panĕmbahan, en voor wien een Pangéran Ratoe of Rijksbestuurder de regeering uitoefent.

De hoofdplaats Sintang ligt aan de vereeniging van de Melawi met de Kapoeas, en is eene vrij aanzienlijke negeri met eene ijzerhouten palissadeering omgeven. Het is de verblijfplaats van den Adsistent Resident en der overige Gouvernements ambtenaren en van den Kapitan der Chineezen. Op den linkeroever der Kapoeas en den rechteroever der Melawi ligt eene met 120 man bezette vierhoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene gracht aan de oost- en zuidzijde; de borstwering, behalve die der bastions, bestaat uit eene aanéénsluitende palissadeering; de militaire gebouwen, alle van hout, liggen binnen de sterkte. De Vorst heeft te Sintang eene woning doch houdt gewoonlijk zijn verblijf te Kahajan of Nanga Kajan, mede eene belangrijke plaats, gelegen aan de Melawi tegenover den mond der Kahajan.

Sapauk of Sepahoe strekt zich zuidwaarts van de Kapoeas uit, langs de oostzijde van zuidelijk Sekadouw, en bevat het stroomgebied van de rivier Sapauk (bl. 17), aan welker mond de hoofdplaats van denzelfden naam ligt. De Panĕmbahan, die de opperhoogheid van den Vorst van Sintang moet erkennen, heeft uit vrees voor dien van Sekadouw, zijnen zetel niet in de hoofdnegeri maar eene dagreize hoogerop aan de rivier gevestigd. De bevolking van dit gewest bedraagt volgens MELVILL 4080 zielen.

Het landschap Pinoeh, het zuidwestelijkste gedeelte van de Afdeeling Sintang, bevat het stroomgebied van de rivier Pinoeh (bl. 17), grenst ten westen aan Sapauk en Matan, ten zuiden aan Kotaringin, ten oosten aan de Zuider-afdeeling en de landen der boven-Melawi, en wordt ten noorden door de Melawi begrensd. Het is een zeer vruchtbaar en voor den rijstbouw geschikt gewest, welks geheel Dajaksche bevolking, die op ongeveer 10000 zielen wordt geschat, volstrekt onafhankelijk leeft onder door haarzelve gekozene Hoofden. De hoofdnegeri Pinoeh of Nanga Pinoeh ligt aan de samenvloeiing van de rivier van dien naam met de Melawi en is de standplaats van den Controleur van het District Melawi en van den Lauthay der Chineezen.

Het stroomgebied der Melawi, voor zooverre dit niet onder het eigenlijke Sintang is begrepen, strekt zich uit van ten oosten van Pinoeh tot aan de bronnen der Melawi en omvat mede hare talrijke vooral linker-zijrivieren. De bijna geheel Dajaksche bevolking van deze streken wordt door MELVILL op 12400 zielen begroot. Zij bestaat uit onderscheidene stammen, welke hunne eigene Hoofden hebben, die de opperheerschappij van Sintang niet erkennen. De voornaamste hunner zijn, volgens VETH, die van Taman aan de Melawi, en twee andere, welke aan de Lakawé en de Ambalouw (bl. 16) hun verblijf houden en tegen Sintang bepaald vijandig zijn.

c. De Onder-afdeeling Boven-Kapoeas.

Noordoostwaarts van Sintang breidt zich het uitgestrekte stroomgebied der boven-Kapoeas en harer talrijke zijrivieren uit tot aan het centraalgebergte van Borneo. Aanvankelijk vindt men hier nog eenige staatjes onder het bestuur van Maleische Vorsten, doch hooger op worden de rivieroevers alleen door geheel onafhankelijke Dajaks bewoond. Die staatjes zijn Silat, Sochaid, Salimbouw, Piassa, Djongkong en Boenoet,

Silat, langs het riviertje van dien naam, op den linkeroever der Kapoeas is het eerste staatje ten oosten van Sintang. De bevolking wordt door MELVILL op 4487 zielen, door anderen echter hooger opgegeven. Onder haar bevinden zich eenige honderden Maleiers en een klein getal Chineezen, welke laatsten zich met het goudgraven bezig houden. De Vorst, die zich Pangéran noemt, resideert in de hoofdnegeri Silat aan de Kapoeas.

Sibroeang, ten oosten van Silat, en het daartegenover op de rechterzijde der Kapoeas liggende Mantoh, zijn twee onbelangrijke staatjes, die in de officieele opgaven der bestanddeelen van dit District zelfs niet worden genoemd. Vroeger werden zij gerekend onder Sintang te behooren; misschien zijn zij thans teniet gegaan.

Soehaid of Soewahid (op de kaarten ook wel Sawaait of Swijt genoemd) strekt zich langs het riviertje van dien naam uit ten oosten van Sibroeang. De te Soehaid gevestigde Vorst, die den titel voert van Pangéran, matigt zich ook de suprematie aan over het op den rechteroever der Kapoeas gelegene stroomgebied van de rivier Tawang (bl. 16); de daar wonende Dajaks erkennen hem echter niet, maar beschouwen zich gedeeltelijk als geheel vrij, gedeeltelijk als onderhoorig aan Sintang, Silat of het naburige Selimbouw. MELVILL schat de bevolking, waaronder zich slechts een klein aantal Maleiers bevinden, op 2100 zielen.

Selimbouw ligt ten oosten en zuiden van Soehaid; ook het land op de rechterzijde van de Kapoeas tot aan het Dano Loear (bl. 37) wordt ertoe gerekend. Door MELVILL wordt de bevolking begroot op 5650 zielen, door anderen op veel minder. Dit verschil kan, zoowel hier als elders, ontstaan deels uit de onzekerheid der grensbepaling, deels uit de omstandigheid dat sommige Dajaksche stammen door den een als onderdanen van den Maleischen Vorst, door den ander als geheel vrij beschouwd zijn. De hoofdnegeri Selimbouw, waar de Pangéran resideert, ligt op den linkeroever der Kapoeas bij de uitwatering van het kleine riviertje Selimbouw en van de Troes, een door de natuur gevormd kanaal, dat de Selimbouw met de hoogerop stroomende Djongkong vereenigt. Zij is ook de verblijfplaats van den Controleur, die het Nederlandsche Gouvernement in deze Onder-afdeeling vertegenwoordigt.

Piassa is eene Maleische negeri boven Selimbouw op den linkeroever der Kapoeas aan den mond van het riviertje van denzelfden naam. Het gebied van den Vorst, die zich Pangéran noemt, bepaalt zich tot den omtrek zijner woonplaats, die ongeveer 200 zielen telt.

Djongkong is een soortgelijk gebied, iets boven Piassa aan den mond der rivier Djongkong gelegen. De hoofdplaats heeft nagenoeg 100 inwoners; de daar gevestigde Vorst voert den titel van Radèn. Hoogerop aan de rivier wonen een duizendtal Dajaks, die het Islamisme hebben aangenomen en daarom thans tot de Maleische of althans Mahomedaansche onderdanen van den Vorst worden gerekend. Melvill begroot de bevolking van Piassa en Djongkong te zamen op 4090 zielen.

Boenoet of Nanga Boenoet ligt mede aan de linkerzijde der Kapoeas ten oosten van Djongkong, en bevat het stroomgebied der rivier Boenoet, die zich nabij de hoofdplaats van denzelfden naam in de Kapoeas stort. Het is het laatste Maleische staatje in deze Afdeeling, met eene bevolking van 1680 zielen, onder welke 500 Maleiers, en waarover een Pangéran het gebied voert. De oevers der Boenoet brengen eene groote hoeveelheid rotting voort, en aan hare zijrivieren zijn steenkolen ontdekt.

Hoogerop huizen eene menigte onafhankelijke Dajaksche stammen, die veelal genoemd worden naar de zijrivieren der Kapoeas, welker oevers zij bewonen, zooals: die van Ambalouw of Maloe, welken laatsten naam zij dragen naar hunne hoofdkampong aan den mond der Ambalouw (bl. 13); die van Paling; van Sibouw; van Mandalem; van Taman; van Kajan; van Lagat, en andere; en die van Batang Loepar, welke in het gebergte van dien naam ten noorden van het Dano Loear gevestigd zijn en wier belangrijkste plaatsen schijnen te zijn Poeloe Madjang en Batoe Bangkei, de laatste gelegen aan het riviertje Enteboeloe ([1]). Behalve de hier genoemde Dajaks, die vaste woonplaatsen hebben, althans in zooverre dat zij altijd langs dezelfde rivieren blijven hoewel zij hunne kampongs dikwijls verplaatsen, en die gerekend worden allen tot denzelfden hoofdstam, den Parischen, te behooren, houden zich aan de boven-Kapoeas nog twee zwervende Dajaksche stammen op: die der Mangkĕtans en die der Poenans. De eersten zwerven rond in de streken ter rechterzijde der boven-Kapoeas

---

([1]) *Kol. Verslag*, 1877, bl. 22 en 23.

tot aan de rivier Ambalouw; de laatsten aan de linkerzijde der rivier tot aan de Boenoet. Van hunne getalsterkte is niets met zekerheid bekend.

§ 7. De afdeelingen Sambas en Montrado.

Deze Afdeelingen vormen te zamen het rijk van den Sultan van Sambas, dat zich langs de kust uitstrekt van Tandjoeng Datoe tot aan den mond der rivier Doeri, die de grens met Mampawa uitmaakt; terwijl het aan de zuidoostzijde door het Koeroem-, Bajang Mioet- en Pandan-gebergte van Sanggouw en Landak, en ten noorden en noordoosten door het Krimbang-, Semadjoe- en Kiwai-gebergte van Serawak wordt gescheiden ([1]). Het heeft eene grootte van 244,3 □ mijlen. De bevolking wordt opgegeven te bestaan uit:

9403	Maleiers,
331	Boegineezen,
18	Arabieren,
16284	Chineezen,
20501	Dajaks,
te zamen 46637	zielen, behalve de Europeanen en het garnizoen.

Deze opgave is echter reeds verscheidene jaren oud en waarschijnlijk thans op verre na niet meer nauwkeurig.

Vroeger was dit gebied ook voor het Europeesche bestuur één geheel, onder den naam van Residentie Sambas, doch in 1854 is het verdeeld in twee afzonderlijke Afdeelingen, die van Montrado en die van Sambas.

De Afdeeling Sambas omvat het stroomgebied der rivier van dien naam, met hare zijrivieren, van haren mond opwaarts tot aan de vereeniging van de Sambas Kiri en Sambas Kanan (bl. 11). Zij is verdeeld in de Onder-afdeelingen: 1°. Sambas, bevattende de hoofdplaats en hare omstreken; en 2°. Pamangkat, ten zuidwesten van Sambas, langs den linkeroever van het benedengedeelte der Sambas-rivier tusschen deze en de Sepangouw (bl. 12), waartoe ook behoort het District Sĕminis ten oosten van Pamangkat. Het hoofdvoortbrengsel van deze gewesten is goud, dat gegraven wordt door Chineezen, die een groot deel van hunne bevolking uitmaken. Het gedeelte lands ten noorden van de Sambas-rivier gelegen en geheel door Dajaks

---

([1]) Bij het in 1877 met Sambas vernieuwde contract is eene grensbepaling vastgesteld, veel te uitvoerig om hier te worden medegedeeld. Men kan haar vinden in *de Indische Gids*, 1881, Dl. I, bl. 294—299.

bewoond is den Europeanen nagenoeg onbekend; ook ons Gouvernement heeft zich daarmede tot dusverre weinig of niet bemoeid. Het gebergte Palo, dat zich daar ter hoogte van 1500 of 1600 vt. verheft, bevat een overvloed van uitmuntend ijzer, dat vroeger door Chineezen voor rekening van den Sultan gegraven werd doch thans nog slechts op kleine schaal door Dajaks wordt gedolven. Het bestuur berust bij den te Sambas gevestigden Adsistent Resident, die aan den Resident der Wester-afdeeling ondergeschikt is; onder hem staat in de Onder-afdeeling Pamangkat een Controleur aan het hoofd des bestuurs. Voorts zijn in elke Onder-afdeeling een Kapitan der Chineezen als Districtshoofd en Lauthay's als Kampongshoofden, wier bemoeienis zich natuurlijk alleen tot de Chineesche bevolking bepaalt.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Sambas:

Sambas, de hoofdplaats der Afdeeling en van de Onder-afdeeling van dien naam, gelegen aan de samenvloeiing van de Kleine Sambas en de Pangi (bl. 12). Zij heeft eene bevolking van 8 of 9000 Maleiers en een duizendtal Chineezen en Boegineezen, en is geheel op dezelfde wijze als Pontianak gebouwd. De vrij groote moskee en de Dalem van den Sultan zijn eenvoudige houten gebouwen. Het Nederlandsche etablissement met het Residentiehuis, bureaux, pakhuizen, enz. ligt nagenoeg een halfuur lager aan de rivier en wordt beschermd door eene bezetting van 75 man, welke gelegerd is in eene vierhoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken; de borstwering bestaat uit eene ijzerhouten palissadeering; het geheel is omgeven door eene gracht, welke met de rivier gemeenschap heeft. Binnen de sterkte staan twee kazernes, het hospitaal, kruitmagazijn, wachthuis enz., alles van hout.

Hartiassa of Kartiassa, eene kampong ten noordwesten van de hoofdplaats aan de Groote Sambas-rivier, bij vroegere contracten met den Sultan bepaaldelijk aangewezen tot het doen van heerendiensten voor het Gouvernement; in het tegenwoordige contract komt deze bepaling niet meer voor.

Sebawi ten zuidwesten van Sambas, nabij den mond der Kleine Sambas-rivier.

In de Onder-afdeeling Pamangkat:

Pamangkat of Pemangkat (1) aan den voet van den berg Pamangkat (bl. 12), de voornaamste kampong in de Onder-afdeeling en de

(1) Volgens den Heer SENN VAN BASEL (*Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1874, Dl. I, bl. 382) is de ware naam van deze plaats Pengangkat, d. i. »plaats vanwaar men vertrekt". Misschien is het waar; maar de altijd gebruikelijke naam Pemangkat kan zeer goed dezelfde beteekenis hebben.

standplaats van den Nederlandschen Controleur en den Kapitan der Chineezen. Op den nabijgelegen heuvel Peniboengan is in 1850 het fort Sorg gebouwd, dat de kampong en den mond der rivier beheerscht maar thans niet permanent bezet is.

Sĕminis, de hoofdplaats van het District van dien naam en de verblijfplaats van den Kapitan der Chineezen. Het was vroeger de hoofdzetel van de thans ontbondene Kongsi Sin-ta-kioe.

Oeloe Sibalouw, ten zuidoosten van Sĕminis.

De Afdeeling Montrado bevat het zuidelijke gedeelte van het rijk van Sambas. Hare noordelijke grens, die op de westkust bij de rivier Sepangouw aanvangt, strekt zich vandaar noordoostwaarts uit, in hoofdrichting bijna evenwijdig met het zuidelijke grensgebergte. Het uiterste oostelijke aan Serawak grenzende gedeelte van dit gewest, zijnde het landschap Sidin, is weinig bekend; het wordt bewoond door Dajaks, die eenig handelsverkeer met het naburige Serawak hebben; ook schijnen er zich Chineezen met goudgraven bezig te houden. Het overige gedeelte van Montrado was vroeger verdeeld in de Chineesche mijndistricten Montrado, Larah, Koelor, Singkawang, Soengei Raja, Soengei Doeri, Loemar en Boedoek. De gezamenlijke Chineesche bevolking van deze mijndistricten werd in 1848 begroot op 27500 zielen (¹).

Door het Gouvernement is de Afdeeling Montrado thans verdeeld in de Onder-afdeelingen: 1°. Montrado, bevattende de hoofdplaats en de Districten Boedoek, Soengei Raja en Soengei Doeri, de twee laatste door de gelijknamige riviertjes besproeid; 2°. Singkawang, bevattende de Districten Singkawang en Koelor; 3°. Larah en Loemar, bevattende het oostelijke gedeelte of de Districten van die namen. Het bestuur der Afdeeling berust bij eenen aan den Resident der Wester-afdeeling ondergeschikten Adsistent Resident; onder hem is in elke der andere Onder-afdeelingen een Controleur als hoofd van het bestuur, en een Kapitan der Chineezen. De Kaphtay (bl. 84) wordt in belangrijke zaken de Chineesche bevolking betreffende door den Adsistent Resident geraadpleegd; hij heeft als stemhebbend lid zitting in den Landraad te Sambas, en is als adviseur tegenwoordig bij de behandeling van civiele-, politie- of strafzaken door den Adsistent Resident te Montrado. Noch de Kaphtay noch de andere Chineesche Hoofden oefenen eenig

(¹) VETH, *Borneo*, Dl I, bl. 101. De groote strijdigheid tusschen deze opgave en die voor de bevolking van het geheele rijk van Sambas (bl. 105), aan MELVILL en FRANCIS ontleend, bewijst hoe weinig zulke berekeningen te vertrouwen zijn.

gezag uit over de Maleische, Dajaksche of met hen gelijkgestelde ingezetenen, die in het geheele rijk Sambas onderworpen blijven aan den Sultan; terwijl alle personen, niet behoorende tot de inheemsche bevolking, van welken landaard ook, die gevestigd zijn in het rijk van Sambas, en voorts alle personen zonder onderscheid, die op het grondgebied der in dat rijk bestaande of nog op te richten Gouvernements-etablissementen zijn gevestigd, worden beschouwd als onderdanen van het Gouvernement en staan onder het onmiddellijk gezag van de door het Gouvernement aangestelde besturende ambtenaren.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Singkawang:

Singkawang, de hoofdplaats der Afdeeling, nabij den mond van een klein riviertje van denzelfden naam. Het is de standplaats van den Adsistent Resident, van den Pangéran KOESOEMA DI LAGA, den Gecommitteerde des Sultans voor dit gedeelte van zijn gebied, en van den Kapitan der Chineezen van deze Onder-afdeeling. Het heeft eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions en eene natte gracht; de binnenruimte van deze sterkte wordt ingenomen door magazijnen en een deel der bezetting. Ten noordoosten en zuidwesten van de redoute liggen kampementen met kazernes voor het daar aanwezige detachement Infanterie en Artillerie, en verdere gebouwen, alsmede een Officiers-kampement. De bezetting bedraagt 125 man.

Sedouw, zuidwaarts van Singkawang, aan den mond van een klein riviertje van denzelfden naam.

Loehabang, ten zuidoosten van Sedouw, hoogerop aan hetzelfde riviertje.

Koelor, zuidoostwaarts van Singkawang.

In de Onder-afdeeling Montrado:

Montrado, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, de standplaats van den Controleur en van den Kapitan der Chineezen. Zij ligt in eene schoone golvende vlakte, niet ver van de boven-Raja, omstreeks acht uren van de kust. In hare nabijheid bevindt zich een meer, dat ontstaan is uit uitgegraven mijnen en gevoed wordt door kanalen of zijriviertjes van de Raja en de Slakkouw; het dient als reservoir van het tot de bearbeiding der omliggende mijnen benoodigde water, dat daaruit naar deze wordt afgevoerd. Montrado heeft eene geheel Chineesche bevolking van omstreeks 1700 zielen ([1]); het was vroeger de hoofdzetel van de thans ontbondene Kongsi Tai-kong, welke er drie

---

([1]) Op het einde van het jaar 1861, volgens het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl. 487.

Kongsi-huizen had voor de vergaderingen der leden en de huisvesting van het bestuur bestemd, die van ijzerhout gebouwd en met borstweringen en palissaden omgeven waren. Deze Kongsi-huizen heetten *Thang*, *Sjon-bok* (hoog huis) en *Ha-bok* (laag huis); het eerste was het oudste en diende tot raadzaal, tempel en zetel van het hoofdbestuur der Kongsi; de beide andere zijn in lateren tijd bij de toeneming der Chineezen bijgebouwd. Thans zijn deze gebouwen door het Gouvernement tot andere doeleinden ingericht; de *Thang* is tot woning van den Controleur verbouwd, de andere zijn bureaux of stallen geworden. Voorts lag er eene vierhoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene natte gracht; binnen de sterkte stonden eene kazerne en verdere militaire gebouwen; eene tweede kazerne stond er buiten in hare onmiddellijke nabijheid. Deze versterking is echter in het jaar 1876 vervallen ([1]).

De Chineesche stad, die men gewoonlijk de *Pasar* (marktplaats) noemt, bestaat hoofdzakelijk uit twee vrij nauwe evenwijdige hoofdstraten en eenige zijstraten, geheel door handelaars en ambachtslieden bewoond, en is voorts omgeven door onregelmatig hier en daar opgeslagene woningen van landbouwers en tuiniers. De huizen zijn gedeeltelijk van hout, gedeeltelijk van klei opgetrokken en gedekt met ijzerhouten sirappen (Dl. I, bl. 403), welke daken aan de voorzijde een paar el voor het huis uitsteken en zoo eene overdekte gaanderij vormen, onder welke de koopwaren zijn uitgestald op de nederslaande luiken der vensters, welke overdag als toonbank dienen. In het voorvertrek, dat tevens de winkel en woonkamer is, bevindt zich een klein huisaltaar met een godenbeeldje, waarvoor des avonds kaarsen en reukwerk worden ontstoken en gebeden gedaan. Ook uitwendig zijn de huizen versierd met prenten, die godheden moeten voorstellen. Behalve deze huisaltaren is er ook, gelijk in elke kampong, een Tei-pekkong (Dl. I, bl. 442) met godenbeelden voor den openbaren eeredienst.

Soengei Doeri, eene Chineesche kampong aan den mond der rivier van dien naam.

Soengei Raja, aan den mond der rivier van dien naam.

Boedoek, aan de Boedoek, een linker-zijriviertje van de Sepangouw. Het was vroeger de hoofdzetel van de Kongsi Lîm-tian.

Sepang, ten oosten van Boedoek. De Kongsi Sin-ta-kioe had hier eertijds ook een Kongsi-huis.

([1]) *Kol. Verslag*, 1876, bl. 39.

In de Onder-afdeeling Larah en Loemar:

Bengkajang of Larah, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en de standplaats van den Controleur en den Kapitan der Chineezen, gelegen aan de Sebalouw (bl. 11). Er is eene vierkante aarden redoute met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken, en door eene gracht omgeven. Binnen de sterkte staan eene Officierswoning, eene kazerne, twee magazijnen, de infirmerie, enz; ten noorden ervan ligt een Officiers-kampement. De bezetting telt 140 man.

Sebalouw, ten noordoosten van het vorige, aan dezelfde rivier.

Batoe Adjong, aan de vereeniging van de Sebalouw met de Sambas.

Loemar, vroeger de hoofdzetel van de Kongsi Sji-poeng-fong, nabij de bronnen van het riviertje Ledo (bl. 11).

Ledo, aan de samenvloeiing van hetzelfde riviertje met de Sambas.

Tot het gebied van Sambas behooren onderscheidene in de nabijheid der kust gelegene eilandjes, als: P. Kebong, voor den mond der rivier Doeri; P. Baroe, een weinig noordelijker; P. Lamoekoetan of Lomboekoetan, een weinig ten noorden van den mond der Raja; Groot en Klein Penatah, tusschen het voorgaande en de kust (1); P. Kabong of Kabang, tegenover T. Batoe Belah; P. Karang, tegenover de noordzijde van den mond der Sambas-rivier; P. Saloewar, P. Landias, P. Pika en P. Pontianak of Boegi Raja, iets noordelijker, het laatste tegenover het voorgebergte Boegi Raja; P. Toewa, P. Tikoes, P. Pandjang of Tandjong (waarschijnlijk dezelfde, die in den *Regerings-almanak* P. Kampang, P. Poewah en P. Gadink worden genoemd) en P. Pasir Boeroeng (eigenlijk eene zandbank), alle vier in de bocht ten zuiden van T. Blimbing. De meeste van deze eilandjes zijn onbewoond; op sommige ervan houden zich soms tijdelijk visschers op. (*Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 66).

Bij het op bl. 104 in Noot 2 vermelde contract worden de volgende eilanden genoemd als tot Sambas behoorende: Baroek, Rendajan, Boekoetan, Penatah besar, Penatah ketjil, Kaboeng, Siloewas, Semessak, Keran, Tempoeroeng, Boeroeng, Poentianak en Toewa.

Wegen in Sambas en Montrado.

De gemeenschap tusschen de verschillende kampongs, voor zooverre die niet langs de rivieren kan worden onderhouden, heeft hier, gelijk ook elders op Borneo's Westkust, plaats door middel van

(1) Op de Kaart van VAN REES liggen in deze richting de eilandjes Kran en Samassa, die waarschijnlijk dezelfde zijn.

voetpaden, die nauwelijks breed genoeg zijn voor één persoon. Ter hunner verbetering wordt door de bevolking nimmer iets gedaan, behalve dat, wanneer de weg door een moeras loopt, daarin een of meer boomstammen worden geworpen, die tot vonder moeten dienen. In de laatste jaren zijn echter door de zorg van het Gouvernement de volgende wegen aangelegd, die geschikt zijn voor troepenbewegingen en het vervoeren van geschut, en door de Chineesche bevolking worden onderhouden (1).

Van Sambas over Sĕminis, Sepang, Loemar en Larah (Bengkajang) naar Montrado (2).

Van Montrado naar Singkawang, en vandaar zuidwaarts langs de kust naar Sedouw en oostwaarts naar Boedoek.

Van Montrado rechtstreeks naar Boedoek.

Van Montrado over Loehabang naar Sedouw.

Van Montrado naar Soengei Doeri, vanwaar de weg op eenigen afstand van de kust voortloopt naar Mampawa, en vandaar naar Soengei Poerong of S. Poeran nabij den mond der rivier van Pontianak.

Van Montrado naar Mandor in Pontianak (bl. 89).

Van Pontianak naar Kopian, aansluitende aan den weg naar Mandor.

Voorts komt op de Kaart van Van Rees nog voor een weg van Sebawi recht westwaarts naar de Groote Sambas-rivier, en van de hoofdplaats Sambas noordwestwaarts naar Hartiassa aan dezelfde rivier.

Van Pontianak loopt ook een weg naar het zuider-zeestrand, die in 1873 is voltooid, doch welks juiste richting ons niet bekend is (3).

B. De Residentie Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling.

a. Het Zuidelijk deel.

§ 1. Het rijk Kotaringin.

Ligging, grenzen, grootte.

Het rijk Kotaringin, waartoe ook het stroomgebied van de Koemai en dat van de linkerzijde der Koewala Djellei (bl. 20) behooren, ligt tusschen Matan ten westen, Matan en Sintang ten noordwesten, en de Afdeeling Sampit ten noordoosten en oosten. De westelijke grenslijn loopt van den G. Pembaringan Badak over den G. Batoe Hadji,

(1) *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1858, Dl. II, bl. 408. *Koloniaal Verslag*, 1869, bl. 50.

(2) Volgens de Kaart van Van Rees, *Montrado* enz. is er van Sepang een weg rechtstreeks naar Montrado, die natuurlijk veel korter is.

(3) *Koloniaal Verslag*, 1873, bl. 145.

G. Sekoembang, G. Sambajan, G. Batoe, G. Pendoeroean, G. Penampoengan (bl. 9) en vandaar recht zuidwaarts tot aan de Koewala Djellei, welke zij dan op eenigen afstand van den rechteroever zuidwestwaarts volgt tot aan zee; de oostelijke, van den G. Pembaringan Badak over de waterscheidende hoogten tusschen de rivieren Aroet en Pemboean en van waar deze eindigen recht zuidwaarts tot T. Poeding of den Vlakken hoek. Het heeft bij eene oppervlakkige meting op de kaart eene gemiddelde breedte van 15 bij eene lengte van 23 mijlen. Eene juiste opgave der grootte is echter niet bekend; MELVILL geeft voor Kotaringin en de Zuider-afdeeling (thans Afdeeling Sampit) gezamenlijk 1115,6 □ mijlen.

Bevolking en bestuur.

De opgaven omtrent de sterkte der bevolking van dit gewest zijn verbazend uitéénloopend. Terwijl HAGEMAN haar op 2000 zielen stelt ([1]), en MELVILL die van Kotaringin en de Zuider-afdeeling te zamen op 13200 schat ([2]), geeft VON GAFFRON ([3]) voor Kotaringin alleen

7643 Dajaks,
5557 Maleiers,
60 Chineezen,
100 Boegineezen, Javanen en Arabieren,

te zamen 13360 zielen, wier kampongs met hare ligging nauwkeurig door hem worden opgegeven. Deze cijfers in het midden latende volgen wij overigens, bij de mededeeling van eenige bijzonderheden omtrent de bevolking, hoofdzakelijk de berichten van VON GAFFRON.

De Boegineezen, Javanen en Arabieren zijn meest tijdelijk hier gevestigd en houden zich met den handel bezig.

De Chineezen zijn omstreeks het jaar 1845 door den Vorst uit Sambas ontboden voor de goud-ontginning. Zij houden zich echter ook met handel, landbouw en ambachten bezig.

De Maleiers, hier gevestigd sedert het begin der 17de eeuw en sterk met Javanen vermengd, bewonen de benedenlanden en houden zich bezig met landbouw, ambachten, visscherij, handel en scheepvaart. Zij zijn Mahomedanen doch zeer onwetend omtrent de voorschriften van den godsdienst, waarvan zij alleen eenige uitwendige

([1]) *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1861, Dl. II, bl. 201. Hij heeft daar echter vooral de kustlanden op het oog.

([2]) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1849, Dl. II.

([3]) In de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde.* Nieuwe volgreeks, Dl. III, bl. 267. De daar door Prof. PYNAPPEL medegedeelde berichten van V. G. zijn van het jaar 1853, toen laatstgenoemde met eene speciale zending naar dit gedeelte van Borneo was belast.

plechtigheden onderhouden. Het toezicht over den Godsdienst is opgedragen aan eenen Panghoeloe of Opperpriester, onder wien de dienst wordt verricht door mindere priesters, Imams en Lebé's, die geene vaste inkomsten hebben maar bestaan van hetgeen hun door de belanghebbenden bij bijzondere gelegenheden wordt gegeven. Voorts wordt de bevolking verdeeld in: 1°. Leden der vorstelijke familie, die weder worden onderscheiden in: *a.* Pangérans en Poetri's, mannen en vrouwen, die van beide zijden van vorstelijke afkomst zijn; *b.* Radèns, kinderen van een Pangéran bij eene vrouw uit den minderen stand; *c.* Goesti's, kinderen van den Vorst bij een bijwijf; *d.* Andins, kinderen van Radèns en Goesti's bij vrouwen uit minderen stand. 2°. Volkshoofden, met den titel Nanang of Mantri. Hunne waardigheid is erfelijk; zij worden onderscheiden in Kjahi's, Dĕmangs, Djoeragans en Pĕmbĕkĕls, van welke de drie eersten Districtshoofden, de laatsten Dorpshoofden zijn. 3°. Panakawans, volgelingen der Vorsten, uit welke de Mantri's worden gekozen. 4°. Mardika's, de vrije bevolking. 5°. Orang beroetang of Pandelingen [1]; en 6°. Boedaks of slaven. In kleeding en levenswijze hebben deze Maleiers veel van de Javanen overgenomen; hunne taal is een mengsel van Maleisch, Boegineesch, Javaansch en Dajaksch.

De Dajaksche bevolking bewoont de binnenlanden; slechts weinigen houden hun verblijf in de lagere streken. Zij zijn van een zachten inborst, gastvrij en gewillig. Hun hoofdbedrijf is de landbouw; sommigen vinden hun bestaan in het graven en bewerken van ijzer.

Het bestuur berust bij eenen Vorst, die den titel voert van Pangéran Ratoe en te Soekaboemi gevestigd is; zijn Rijksbestuurder, met den titel Pangéran Dipati, houdt zijn verblijf te Kotaringin. De inkomsten van den Vorst bestaan in de in- en uitgaande rechten, welke op de handelsartikelen worden geheven doch weinig opbrengen; in de *haçil* en *serah* (bl. 58); in hoofdgelden van de Mahomedaansche bevolking, en in $^1/_{10}$ van het goudproduct.

---

[1] In het jaar 1863 is in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo het Reglement op het pandelingschap ingevoerd (zie *Indisch Staatsblad voor* 1862, N°. 140) en in 1872 het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld in geheel Nederlandsch Indië verboden, blijvende echter met opzicht tot de toen reeds wettig ingeschreven pandelingen de bestaande bepalingen (zie Dl. I, bl. 137) van kracht. *Ind. Staatsblad* 1872, N°. 114. De slavenhandel is officieel reeds in 1860 afgeschaft.

Verdere bijzonderheden, voornaamste plaatsen, en verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

De grootste noordelijke helft van dit rijk is berg- en heuvelachtig; de voornaamste toppen, welke zich daarin verheffen, zijn de G. Telawi, nagenoeg in het midden tusschen de rivieren Kotaringin en Aroet, en de G. Meroendouw ten oosten van laatstgenoemde rivier nabij de oostelijke grens des rijks. De kleinere zuidelijke helft is geheel vlak en laag. Eene ontelbare menigte riviertjes, die zich in de beide zoo even vermelde hoofdrivieren alsmede in de Koemai ontlasten, besproeien het geheele gebied.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, hoewel niet genoegzaam voor de bevolking, *djagoeng*, aardvruchten, houtsoorten, waarvan sommige geschikt zijn voor huis- en scheepsbouw, rotting, was, harssoorten, en een weinig goud.

Er wordt eenige handel gedreven, vooral met Java en Singapoera. Zout wordt door het Gouvernement aangevoerd van Java, en door de Boegineezen van Mandar of Mangkasar.

De voornaamste plaatsen zijn:

Soekaboemi of Bangkalambon, ook Nieuw Kotaringin geheeten, de tegenwoordige hoofd- en verblijfplaats van den Vorst, aan de rivier Aroet $1^1/_2$ mijl boven hare vereeniging met de Kotaringin gelegen. Het is eene vrij welvarende plaats, waar voornamelijk de handel wordt gedreven. Volgens VON GAFFRON zoude zij eene bevolking hebben van 2600 Maleiers en 220 Dajaks.

Kotaringin, de oude hoofdplaats, met een vervallen kraton en eene groote moskee, 40 uren roeiens opwaarts aan de rivier van dien naam gelegen. Het is de verblijfplaats van den Rijksbestuurder.

Koemai of Soekarami, aan de rivier van eerstgemelden naam. Een weinig beneden deze plaats lag vroeger op 2° 51′ Z. B. het fortje De Eerens.

De gemeenschap tusschen deze en andere plaatsen geschiedt hoofdzakelijk langs de rivieren; slechts hier en daar zijn gebrekkige voetpaden. Hetzelfde is in alle Afdeelingen der Zuidkust het geval.

Het rijk Kotaringin, vroeger evenals de overige zuidkustlanden eene onderhoorigheid van den Sultan van Bandjarmasin, werd door dezen in 1787 aan de O. I. Compagnie afgestaan en staat thans onder toezicht van den Controleur der Afdeeling Sampit. Het wordt beschouwd als een op zichzelf staand rijkje, met welks Vorst het Gouvernement een contract heeft gesloten, bepalende hoofdzakelijk: de erkenning van het oppergezag van het Nederlandsche Gouvernement,

van hetwelk de Vorst zijn rijk in leen heeft met volkomene vrijheid in het binnenlandsch bestuur; verplichte goedkeuring van den troonopvolger door het Gouvernement; vrijheid voor het laatstgenoemde tot het vestigen van een Nederlandsch etablissement; wering van elken vreemden Europeeschen invloed; het tegengaan van slavenhandel, zee- en strandroof; en het verleenen van bijstand aan gestrande schepen en schipbreukelingen. Dit contract is in 1878 vernieuwd.

§ 2. De Afdeeling Sampit.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

Deze Afdeeling, vroeger Zuider-afdeeling geheeten, grenst ten westen aan Kotaringin en Sintang, ten noorden aan Sintang, en ten oosten aan het landschap Groote Dajak. De westelijke grenslijn is de oostelijke van Kotaringin (bl. 112); de noordelijke, de Derde bergketen (bl. 9), van den G. Rajah tot den G. Pembaringan Badak; de oostelijke, de waterscheidende hoogten tusschen de rivieren Samba (bl. 22) en Katingan ten westen en Kahajan en Roengan (bl. 23) ten oosten, en waar deze eindigen eene denkbeeldige lijn, welke zuidwaarts gaat tot Tandj. Tjimantan (bl. 38). De grootte is niet nauwkeurig bekend; van de op bl. 112 opgegevene 1115,6 □ mijlen zullen waarschijnlijk ongeveer 775 voor deze Afdeeling komen.

Zij bevat de Districten: Pemboean, waartoe behooren de Onderdistricten Semboeloe en Seroejan, vormende te zamen het stroomgebied der rivier van eerstgemelden naam; Sampit met de Onder-districten Mentaja, Djampaga of Tjampaga en Kwajan, uitmakende het stroomgebied van de rivier Mentaja of Sampit; en Mendawei of Mendaw, met de Onder-districten Katingan Ilir, Katingan Oeloe (Beneden- en Boven-Katingan) en Samba, vormende te zamen het stroomgebied van de rivier Katingan, die in haren benedenloop Mendawei heet, en van hare zijrivier de Samba. Voorts wordt ook het rijk Kotaringin administratief tot deze Afdeeling gerekend (bl. 114).

Bevolking en bestuur.

De bevolking van deze Afdeeling bestaat volgens Von Gaffron uit

16830 Dajaks,
3700 Maleiers, en
400 Vreemdelingen,

te zamen 20930 zielen; waarvan in het stroomgebied der Pemboean

2330 Dajaks en 1500 Maleiers, in dat van de Sampit 1950 Dajaks en 1800 Maleiers, in dat van de Katingan 12550 Dajaks en 800 Maleiers.

Omtrent de Maleiers geldt in het algemeen hetzelfde, wat omtrent die van Kotaringin is gezegd; het Javaansche bestanddeel daarvan is hier echter waarschijnlijk reeds vroeger gevestigd geweest.

De Dajaks, die hoofdzakelijk de bovenlanden bewonen, behooren tot verschillende stammen. In het noordwesten van Pemboean woont de stam der Koehin, die gezegd wordt van vreedzamen aard te zijn. Dezen hebben veel te lijden van de invallen der roof- en moordzuchtige Dajaks van Katingan Oeloe; hetzelfde is het geval met de Dajaks in het noorden van Sampit. Die van Katingan, vooral van Katingan Oeloe, zijn ruw, wreed, roof- en oorlogzuchtig; in het noorden schijnen zij gedeeltelijk tot de Pari's gedeeltelijk tot de Poenans (bl. 66) te behooren. De inheemsche bevolking langs de geheele Katingan-rivier en hare bronnen wordt door Schwaner onderscheiden in de volgende stammen, van het zuiden af: Bara-Haing, Bara-Loesé, Bara-Kaï, Bara-Karakihi, Bara-Djeho, Bara-Deton en Bara Iné, welke volgens hem onderling in taal en gewoonten verschillen, en ten onrechte den algemeenen naam van Dajaks dragen. De bevolking langs de rivier Samba behoort tot den stam der Ot Danoem. In den omtrek van den G. Rajah zwerven, zegt men, ook de schuwe Olo Ot (bl. 66) rond.

De verschillende Districten van deze, vroeger mede aan Bandjarmasin onderhoorige en thans rechtstreeks aan Nederland onderworpene, Afdeeling hebben hunne eigene Hoofden, die den titel van Djoeragan, Toemĕnggoeng, Radèn, Patih, Dĕmang of Kjahi voeren. De Maleische Kampongshoofden hebben veelal den titel van Pĕmbĕkĕl; de Dajaksche, bij de Koehin dien van Tomogon, Dĕmang, Mangko of Madjan, bij de andere stammen dien van Patinggi, Dambong, Dĕmang of Tomonggong. De waardigheden dezer Hoofden zijn erfelijk van vader op zoon. Het Nederlandsche gezag wordt vertegenwoordigd door eenen Controleur, die in het District Sampit te Sampit gevestigd is en de bevelen ontvangt van den Resident der Zuider- en Ooster-afdeeling; aan hem zijn de Inlandsche Hoofden rechtstreeks ondergeschikt. Hij oefent ook als Magistraat en als Voorzitter van den Landraad de rechtspraak uit (zie bl. 6).

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

Het grootste gedeelte van dit gewest is bezet met heuvelrijen, die de waterscheidingen uitmaken tusschen de rivieren Pemboean, Mentaja

en Katingan en hare talrijke zijrivieren; doch alleen in het noorden verheffen zij zich tot eene eenigszins belangrijke hoogte. De voornaamste toppen zijn daar de G. Indang Oreng en de G. Kalampa, beide ter rechterzijde van de rivier Sinamang (bl. 22). De zuidelijke kustlanden zijn geheel vlak, en vooral in de nabijheid van de rivier Pemboean met talrijke Dano's bezet (bl. 37).

De voornaamste voortbrengselen zijn: rotting, bamboes, houtsoorten, vogelnestjes, was, harssoorten, gezouten visch, rijst, ijzer en goud.

Er wordt eenige handel gedreven tusschen de bevolking der bovenen die der benedenlanden, en ook door de laatste vooral op Java, Selébes en Singapoera. De artikelen van uitvoer zijn vooral de bovengenoemde producten; die van invoer hoofdzakelijk zout van Java en van Mangkasar, lijnwaden, aarde-, ijzer- en koperwerk, *gambir*, klappernoten, gezouten eieren, buskruit en geweren. Zie over de handelsbeweging te Sampit, bl. 45 en 46.

De voornaamste plaatsen zijn:

Pemboean, de hoofdplaats van het District van dien naam en de verblijfplaats van het Districtshoofd; het ligt aan den linkeroever der rivier Pemboean, nagenoeg 14 mijlen hemelsbreedte van de kust, en heeft, volgens Von Gaffron eene bevolking van 400 Maleiers.

Daoen of Daun, een weinig lager aan den linkeroever der Pemboean, met eene bevolking van 150 Maleiers en 100 Dajaks, allen handelaars. Hier en te Semboeloe worden vele kleine vaartuigen gebouwd.

Semboeloe, de hoofdplaats van het Onder-district van dien naam, aan den oostelijken oever van het meer Semboeloe of Beladjouw, ruim 7 mijlen hemelsbreedte van de kust, met eene bevolking van 680 Maleiers en 350 Dajaks.

Sampit, dat op de kaarten ook Telok Telaga wordt genoemd, de zetel van het bestuur der Afdeeling, op de beide oevers van de rivier van Sampit of Mentaja nagenoeg 3 mijlen van haren mond gelegen. Het heeft eene bevolking van 400 Maleiers en 100 Dajaks. De vroeger daar gelegerde militaire bezetting is in 1878 ingetrokken. Er is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Djampaga of Tjampaga, hoofdplaats van het Onder-district van dien naam, een paar mijlen hooger aan den linkeroever derzelfde rivier, met eene bevolking van 1100 Maleiers en 300 Dajaks.

Kampong Baroe of Mendawei, Districtshoofdplaats, op den linkeroever der Mendawei, een paar mijlen van haren mond gelegen.

Kampong Melajoe, recht tegenover het voorgaande, met eene bevolking van 500 Maleiers en 100 Dajaks.

Loeboe, aan den linkeroever der beneden-Katingan, de woonplaats van het Onder-districtshoofd van Katingan Ilir, met eene geheel Dajaksche bevolking van 250 zielen.

Asam, aan den rechteroever der boven-Katingan, de woonplaats van het Onder-districtshoofd van Katingan Oeloe, met eene bevolking van 60 Dajaks ([1]).

§ 3. De Afdeeling Doesoen en Dajaklanden.

Grenzen en bestanddeelen.

Deze zeer uitgestrekte Afdeeling wordt begrensd: ten westen eerst door de oostelijke grens van de Afdeeling Sampit (bl. 115) en vervolgens door eene denkbeeldige lijn, die noordoostwaarts loopt van den G. Rajah over den G. Doesoen tot den G. Tebing (bl. 9), die haar van de Onder-afdeeling Boven-Kapoeas der Wester-afdeeling scheidt; ten noordoosten door een lijn, die zuidoostwaarts loopt van den G. Tebing, over den G. Batoe Lesong, G. Batoe Ajouw, G. Strangbong, G. Daweang en G. Sawai naar den G. Katam, door welke zij wordt gescheiden van het rijk Koetei; ten oosten door eene lijn, die van den G. Katam naar den G. Loeang loopt en haar van het noordelijk deel van het rijk Pasir scheidt; dan door eene zuidwestwaarts loopende lijn van den G. Loeang gedeeltelijk langs de rivier Patai tot aan de Barito, die de noordelijke grens van de Afdeeling Amoentai vormt; dan door de Barito zelve tot aan den mond der Hamboekoe (een zeer klein riviertje een weinig ten zuiden van de Pamingir) en eindelijk weder door eene denkbeeldige lijn een weinig ten oosten van de Barito tot aan de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden, waardoor zij van de westzijde der Afdeelingen Amoentai en Martapoera wordt gescheiden. Aan de zuidzijde wordt deze Afdeeling bijna geheel door de zee bespoeld, behalve waar zij grenst aan de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden, waarvan zij, op ruim 3° 10′ Z. B., door eene denkbeeldige oost- en westwaarts loopende lijn wordt gescheiden.

([1]) In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXVIII, bl. 1—87 vindt men een aantal bijzonderheden omtrent de bovenlanden van deze Afdeeling, in het *Verslag eener reis door de bovendistrikten der Sampit- en Katingan-rivieren*, door W. J. M. Michielsen.

Deze Afdeeling, vroeger gesplitst in de twee Afdeelingen »Groote en Kleine Dajak" en »Doesoen en Bekompei", bevat de gewesten, vermeld op blz. 5, die nu afzonderlijk zullen worden beschouwd, gaande van het westen naar het oosten.

A. Het landschap Groote Dajak of Kahajan.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

Dit landschap grenst ten westen aan de Afdeeling Sampit; ten noordwesten aan Sintang, waarvan het gescheiden wordt door het gedeelte van de Derde bergketen (bl. 9), dat zich uitstrekt van den G. Doesoen tot den G. Rajah, en waaruit zich de toppen G. Liangwangan, G. Minta, G. Sawing, G. Saron, G. Tihiban en G. Njatoe verheffen; ten noorden aan het landschap Doesoen, waarvan het gescheiden wordt door den oostwaarts loopenden zijtak (bl. 9) van genoemde bergketen tot ten westen van den zich daaruit verheffenden top G. Sawah Badjoh; en ten oosten aan het landschap Kleine Dajak, waarvan het gescheiden wordt door de waterscheidende hoogten tusschen de rivieren Kahajan en Kapoeas Moeroeng, en, waar deze eindigen, door eene denkbeeldige lijn, die tusschen de genoemde rivieren zuidwaarts naar zee loopt en bij Tandj. Tawas aan de westzijde van den mond der Kapoeas Moeroeng eindigt.

Het bevat het stroomgebied van de rivier Kahajan of Groote Dajakrivier met hare zijrivieren de Roengan en de Mirih, en de Manoehing, eene zijrivier van de Roengan; door SCHWANER wordt dit geheele stroomgebied berekend op eene uitgestrektheid van 762 □ mijlen.

Dit landschap is gesplitst in de Districten Kahajan Ilir, Kahajan Tengah, Kahajan Oeloe (Beneden-, Midden- en Boven-Kahajan), van welke het eerste zich uitstrekt van de kust tot aan de kampong Pilang of Pilau aan den mond der rivier Roengan; het tweede, vandaar tot aan de kampong Déwa of Kota Déwa; en het derde, vandaar noordwaarts; en Roengan, zijnde het stroomgebied der rivier van dien naam. Het landschap Manoehing, zijnde het stroomgebied van de zoo heetende zijrivier der Roengan, behoort tot het District Roengan, en het landschap Mirih, zijnde het stroomgebied der rivier van dien naam (bl. 23), tot het District Kahajan Oeloe.

Bevolking en bestuur.

Tengevolge van een in vroeger tijd door den Sultan van Bandjarmasin op verlangen der bevolking uitgevaardigd verbod, mogen zich in dit gewest geene vreemde Oosterlingen vestigen, en is het zelfs

aan Chineesche, Maleische of andere handelaren ontzegd de Kahajan hooger op te varen dan tot aan de kampong Pilang op 2° 13′ Z. B. De bevolking bestaat dus geheel uit Inboorlingen en bedroeg in het jaar 1845 volgens SCHWANER 28557 zielen. Volgens anderen is zij echter veel minder; de Gezaghebber MAKS telde in 1853 slechts 13371 zielen; en MELVILL geeft in 1849 voor de gezamenlijke bevolking der landschappen Groote en Kleine Dajak met de noordoostwaarts gelegene landschappen Bekompei en Doesoen slechts 40000 inwoners. Het *Koloniaal Verslag over* 1879 (¹) geeft voor de bevolking langs de oevers der Kahajan 14500, landwaarts in 1500, en langs de Roengan en Manoehing 2000, dus te zamen 18000 zielen. Deze bevolking bestaat uit verschillende stammen, die gedeeltelijk genoemd worden naar de rivieren, aan welke zij wonen; zoo spreekt men van de Dajak Kahajan en de Dajak Roengan, welke als weinig oorlogzuchtig worden afgeschilderd. In het noorden wonen de Ot Danoem, van welke een minder gunstig getuigenis wordt gegeven. Aan de boven-Kahajan zwerven ook Olo Ot rond.

Deze bevolking heeft hare eigene Stam- en Kampongshoofden, en boven deze staat in elk District een door het Gouvernement erkend Districtshoofd; dat van Kahajan Ilir, met den titel Dĕmang (²), gevestigd te Boentaëo of Boentai aan de Kahajan op 2° 45′ Z. B.; dat van Kahajan Tengah, met den titel Toemĕnggoeng, gevestigd te Rawi of Rawè op 2° 8′ 30″ Z. B.; dat van Kahajan Oeloe, met den titel Toemĕnggoeng, gevestigd te Pohon Batoe of Opon Batoe op 0° 50″ Z. B.; dat van Roengan, met den titel van Radèn, wiens standplaats ons niet bekend is. De landschappen Manoehing en Mirih hebben Hoofden met de titels van Radèn en Dĕmang.

Het Nederlandsch bestuur berust bij den Controleur der Onder-afdeeling, gevestigd te Koewala Kapoeas in het landschap Kleine Dajak.

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

Het noordelijke gedeelte van het gewest is geheel bergachtig; de voornaamste toppen zijn de G. Sawah Toewan en de G. Goeri, beide tusschen de bronnen van de Kahajan en de Mirih. Het zuiden is vlak en laag en aan dagelijksche overstroomingen blootgesteld. De oevers der benedenrivier zijn met moerassige bosschen en rotting begroeid.

(¹) Bladz. 21 Noot 1.

(²) Deze titels zijn echter geheel persoonlijk en niet aan hunne betrekking verbonden.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, rotting, suikerriet, onderscheidene soorten van timmerhout, vruchtboomen, was, hars, stofgoud en ijzer in de bovenlanden; terwijl de aanplant van koffie en katoen thans door het Gouvernement wordt aangemoedigd.

De uitvoer bepaalt zich hoofdzakelijk tot de bovengenoemde artikelen; ingevoerd worden vooral Indische lijnwaden, zout, tabak, *gambir*, ijzer- en aardewerk.

De voornaamste kampongs zijn de boven vermelde verblijfplaatsen der Districtshoofden, en voorts Pongko of Pangkok aan de beneden-Kahajan, Tampang aan de boven-Kahajan, Pinang en Oedjong aan de Roengan.

Aan de rechterzijde der Kahajan was vroeger eene redoute te Kahajan, op 3° Z. B.

B. Het landschap Kleine Dajak of Kapoeas.

Ligging, *grenzen*, *grootte*, *bestanddeelen*

Dit landschap grenst ten westen aan het landschap Groote Dajak; ten noorden aan het tot de Onder-afdeeling Doesoenlanden behoorende landschap Boven-Doesoen, waarvan het gescheiden is door den oostwaarts loopenden zijtak (bl. 9) van de Derde bergketen, van den G. Sawah Badjoh af, en in welken verder de G. Tindoi Ondo de voornaamste top is; en ten oosten aan de tot dezelfde Onder-afdeeling behoorende landschappen Beneden-Doesoen, Mengkatib en Bekompei en voor een klein gedeelte aan de Onder-afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden (landschap Kween), waarvan zij gescheiden wordt eerst door de zuidwaartsche voortzetting van genoemden bergtak (die daar de waterscheiding uitmaakt tusschen de rivieren Kawatan (bl. 24) en Barito) en, waar deze eindigt, door eene denkbeeldige lijn, welke recht zuidwaarts loopt over den mond der Mengkatib tot nabij de beneden-Barito, waar zij zich op 3° 8′ Z. B. zuidwestwaarts wendt en in die richting voortgaat totdat zij bij Tandj. Lopak aan den mond van het riviertje van denzelfden naam op 114° 30′ O. L. de kust bereikt.

Dit landschap bevat het stroomgebied van de Kapoeas Moeroeng met hare zijrivieren en het grootste gedeelte van de Andjaman of Poeloe Pĕtak. Eene opgave van de grootte is ons niet bekend; het zal echter in dit opzicht weinig van het landschap Groote Dajak verschillen.

Het is verdeeld in de Onder-districten Kapoeas Ilir, Kapoeas Tengah en Kapoeas Oeloe (Beneden-, Midden- en Boven-Kapoeas). Tot

Kapoeas Ilir wordt thans ook gerekend het landschap Koewala Kapoeas of Poeloe Pĕtak, dat vroeger een afzonderlijk District uitmaakte en zich uitstrekt van den mond der Mengkatib (bl. 25) recht westwaarts tot aan de kampong Bilo aan de Kapoeas Moeroeng, en verder zuidwaarts langs de Andjaman en de Kapoeas Moeroeng tot aan zee. Het eigenlijke Kapoeas Ilir begint bij de evengenoemde kampong Bilo en strekt zich verder noordwaarts uit tot aan Kapoeas Tengah, welks zuidelijke grens ons niet bekend is; Kapoeas Oeloe vangt aan bij de Kampong Baroe, op 1°29′ Z. B. Tot dit laatste behoort ook het stroomgebied van de Sirat, eene van de noordelijkste en grootste der weinig belangrijke rechterzijrivieren van de Kapoeas Moeroeng, welks bevolking in 1859 in onderwerping is gekomen tengevolge der pogingen van den Gezaghebber MAKS (¹).

Bevolking en bestuur.

Evenals in het landschap Groote Dajak is het ook hier aan vreemdelingen verboden zich te vestigen. Het getal Inboorlingen bedroeg in 1845 volgens SCHWANER 12573; het *Koloniaal Verslag over* 1879 geeft voor het landschap Koewala Kapoeas 5000, voor Beneden-Kapoeas 4000, en voor Midden- en Boven-Kapoeas 7000, dus te zamen 16000 zielen. Behalve de in het noorden wonende Ot Danoem en de daar rondzwervende Olo Ot onderscheidt men onder hen de Dajak Sirat en Dajak Kapoeas Moeroeng, welke langs de rivieren van die namen gevestigd zijn, en de Beadjoe's, die hoofdzakelijk Poeloe Pĕtak bewonen. Deze laatsten zijn een zachtzinnig en gewillig volk, zoolang men niets van hen vergt dat met hunne *adat* strijdt, maar vrij zedeloos, zonder persoonlijken moed, niet gastvrij, hard jegens hunne ondergeschikten en geneigd tot reizen en handeldrijven. Hunne hoofdbezigheden zijn de rijstbouw, het kweeken van groenten, het snijden van rotting, het vlechten van matten, het inzamelen van hars en was, de vischvangst en de koophandel. In Poeloe Pĕtak en andere gedeelten der benedenlanden zijn Zendelingen van het Rhijnsche Zendelinggenootschap gevestigd, waardoor het Christendom eenigen ingang begint te krijgen.

Zij hebben, evenals hunne westelijke naburen, hunne Stam- en Kampongshoofden en daarboven door het Gouvernement erkende Districtshoofden. Het Hoofd van Koewala Kapoeas, met den titel Radèn, is gevestigd te Palengkatan of Palingkouw aan de rivier

(¹) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. X, bl. 528 en volgg.

Andjaman; dat van Kapoeas Tengah, insgelijks een Radèn, te Tangoelan; dat van Kapoeas Oeloe, met den titel Dĕmang, te Kota Moeroh. Het Hoofd van de Dajak Sirat, met den titel van Patih, woont in de Kota Mahiak aan de Sirat.

Het landschap Kleine Dajak vormde vroeger met Groote Dajak eene afzonderlijke Afdeeling onder laatstgemelden naam; thans is het, gelijk boven is gezegd, een District van de Onder-afdeeling Dajaklanden. De zetel van het bestuur dezer Onder-afdeeling is hier gevestigd te Koewala Kapoeas, op de landpunt waar de Andjaman zich met de Kapoeas Moeroeng vereenigt. Hier is de standplaats van den Controleur, tevens Magistraat (zie bl. 6); terwijl er ook een detachement Infanterie in eene kleine sterkte gelegerd is.

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

De gesteldheid van het land is geheel gelijk aan die in het landschap Groote Dajak. Hier verheft zich in het noorden de G. Menjaroe, waarop de Pari, eene linkerzijrivier van de boven-Kapoeas ontspringt. Ook de voortbrengselen zijn dezelfde; men kan nog daarbij voegen steenkolen, welke langs de oevers der beneden-Kapoeas worden gevonden. De artikelen van in- en uitvoer komen insgelijks met die van het voorgaande landschap overeen.

Als voornaamste plaatsen kunnen, behalve het genoemde Koewala Kapoeas, beschouwd worden de bovenvermelde woonplaatsen der Districtshoofden; voorts Koewala Hiang, aan den mond van het zijriviertje van dien naam (bl. 24), Djangkang en Roetjak, alle aan de midden-Kapoeas.

C. Het landschap Doesoen met Bekompei.

Ligging, grenzen, bestanddeelen, grootte.

Dit gewest, vormende de Onder-afdeelingen Marabahan en Doesoenlanden (zie bl. 5) bevat het geheele stroomgebied van de Barito ter wederzijde van de rivier van boven af tot aan den mond der Patai (bl. 26); vandaar af alleen langs den rechteroever der Barito tot tegenover den mond der Pamingir (bl. 27); en dan weder aan beide zijden der rivier (ter linkerzijde slechts eene smalle strook) tot op 3° 10′ Z. B. een weinig boven Poeloe Anjen (bl. 25), waar eene denkbeeldige oost- en westwaarts loopende lijn haar van de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden scheidt. Het grenst dus ten zuiden aan die Afdeeling; ten westen eerst aan de Onder-afdeeling Boven-Kapoeas

der Wester-afdeeling, waarvan het door de Derde bergketen (bl. 9) wordt gescheiden, en dan aan het landschap Kleine Dajak; terwijl het verder ten noorden en oosten de grenzen heeft, die op blz. 118 als grenzen der geheele Afdeeling zijn vermeld.

Tot deze Onder-afdeeling behooren:

het District Bekompei, zich van de zuidelijke grens af uitstrekkende tot aan eene lijn, die van den mond der Pamingir westwaarts loopt. Het bevat dus de smalle strook langs den linker-oever der Barito tot aan de Pamingir; en ten westen van de Barito het noordoostelijke gedeelte van de Barito-delta (bl. 25) en het zuidelijke gedeelte van het eiland, dat gevormd wordt door de rivieren Andjaman, Mengkatib en Barito.

het District Mengkatib, dat ten noorden van het vorige aan de rechterzijde der Barito ligt en gerekend wordt zich noordwaarts uit te strekken tot aan de Marawi, een zeer klein riviertje nagenoeg tegenover den mond der Karouw.

het District Oostelijk Doesoen, zich noordoostwaarts van het vorige ten oosten van de Barito met een scherpen hoek uitstrekkende in de richting van den G. Loeang, en bevattende de gewesten Sihong, Patai, Awang, Pakoe, Dajoe en Karouw, die de stroomgebieden der gelijknamige rivieren uitmaken; langs de Barito strekt het zich uit van den mond der Patai tot aan dien der Karouw.

het District Doesoen Ilir of Beneden-Doesoen, ter wederzijde der Barito zich uitstrekkende van den mond der Karouw tot Mantalat aan den mond der zijrivier van dien naam, op 0° 35′ Z. B. (1), en waarvan de zuidelijke grenslijn aan de linkerzijde der Barito noordoostwaarts loopt tot den G. Loeang, en de noordelijke oost-noordoostwaarts tot den G. Katam (2).

het District Doesoen Oeloe of Boven-Doesoen, zich van Mantalat af noordwaarts uitstrekkende over het geheele stroomgebied der Boven-Barito, hare bronnen en zijrivieren (Moeroeng, Lahei, Tewej, enz.) en de landschappen Siang en Moeroeng in het noorden der Afdeeling.

Eene opgave van de grootte dezer Afdeeling is ons niet bekend. Daar zij echter het grootste gedeelte van het stroomgebied der Barito en harer zijrivieren bevat, dat door Schwaner op 1900 □ mijlen is berekend, zal men haar op 1500 of 1600 □ mijlen kunnen schatten.

---

(1) Volgens de Kaart van De Roy op 1° 17′ Z. B. Ook de loop dezer rivier verschilt daar aanmerkelijk van dien op de Kaart van Versteeg.

(2) Deze ligt volgens De Roy op 1°, volgens Versteeg op 0° 25′ Z. B.

Bevolking en bestuur.

Volgens SCHWANER bedroeg in 1845, naar de toenmalige verdeeling, de bevolking van

Bekompei.	10822
Doesoen Ilir.	2305
Doesoen Oeloe	8340
Siang en Moeroeng. . .	8500

dus die van de geheele Onder-afdeeling 29967 zielen.

De bevolking van het District Bekompei is een gemengd ras, uit Dajaks, Maleiers, Arabieren, Bengaleezen, Boegineezen en Chineezen gesproten. Zij zijn sedert het einde der 17de eeuw Mahomedanen, maar daarom nog niet vrij van Dajaksch bijgeloof. Hunne taal is een mengsel van Dajaksch, Maleisch en Bandjareesch, hoewel velen ook het zuivere Dajaksch (Ngadjoesch) spreken; velen hunner kunnen lezen en schrijven met de Maleische karakters. Zij zijn slim, bedrieglijk, geneigd tot verzet tegen hooger gezag, en niet gezind tot vermoeienden arbeid. De koophandel is hun voornaamste bedrijf; aan den landbouw besteden zij weinig zorg; doch er worden goede ijzer-, goud- en zilversmeden, prauwenmakers, houtsnijders en andere ambachtslieden onder hen aangetroffen. De woningen zijn meerendeels armoedige hutten, die eenige voeten boven den grond op palen staan. Het inlandsch bestuur berust bij een te Marabahan gevestigd Districtshoofd, dat thans den titel van Kjahi voert; het District Mengkatib heeft een Hoofd, met den titel Dĕmang.

De bewoners van Doesoen Ilir zijn Dajaks, hoewel zich ook eenige Bekompeiers onder hen ophouden, die echter in afzonderlijke kampongs zijn gevestigd. Zij wonen grootendeels op den linkeroever der rivier, uit vrees voor de bevolking van de Kapoeas Moeroeng, die dikwijls strooptochten tegen hen onderneemt, en houden zich bezig met een weinig landbouw, het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen van den grond, jacht en visscherij. Het inlandsch Districtshoofd van dit landschap, met den titel Dĕmang, houdt, of hield althans voor eenige jaren, zijn verblijf mede te Marabahan, dus buiten zijn District.

De bevolking van Oostelijk Doesoen komt in hoofdtrekken met die van Doesoen Ilir overeen; het Districtshoofd, dat in het landschap Sihong, waarschijnlijk te Sihong, gevestigd is, voert den titel van Radèn.

De bevolking van Doesoen Oeloe, mede bijna uitsluitend langs den linkeroever der rivier gevestigd, bestaat, behalve eenige Bekompeiers,

uit Dajaks, die tot verschillende stammen behooren maar ruwer en wreeder zijn dan die van de lagere streken. Hun rijstbouw is weinig beduidend; doch zij zijn zeer bedreven in het graven, smelten en zuiveren van ijzer; ook zamelen zij op de zandbanken der rivier stofgoud in en verder alle natuurlijke voortbrengselen van den bodem, welk een en ander zij aan de Bekompeiers verhandelen. De bewoners van de oevers der Tewej, mede tot dit District behoorende, zijn vredelievender van aard en houden zich gedeeltelijk met den rijstbouw maar vooral met den handel op Koetei en Pasir bezig. In dit District is een Districtshoofd, wiens woonplaats ons niet bekend, doch die waarschijnlijk te Bahan (bl. 128) aan den Boven-Doesoen gevestigd is.

De bevolking van Siang en Moeroeng staat op een zeer lagen trap van beschaving, is ruw, wreed en oorlogzuchtig. Hare hoofdbedrijven zijn jacht, visscherij, en het smelten van wapenen uit Doesoensch ijzer. Zij heeft een, in naam aan het Districtshoofd van Doesoen Oeloe ondergeschikt, Hoofd, die den titel van Pĕmbĕkĕl voert, doch wiens woonplaats ons onbekend is.

Van Gouvernementswege wordt het gezag in de Onder-afdeeling Doesoenlanden uitgeoefend door den te Boentoek gevestigden Controleur, die ook als Magistraat rechtspreekt in kleine zaken van Inlanders (bl. 6).

Verdere bijzonderheden en voornaamste plaatsen.

De belangrijkste toppen in het noordelijke en oostelijke bergachtige gedeelte van deze Onder-afdeeling zijn: G. Menangin in Siang, op welken het riviertje Bombon of Boemban ontspringt; G. Boeroek Montei in Doesoen Oeloe, ten westen van de Barito, op welken de rivier Pentreh hare bronnen heeft; G. Bong Sampirang, in hetzelfde landschap ten oosten van de Barito, een weinig ten noorden van de rivier Tewej; G. Loemboet, in hetzelfde gewest tusschen de Tewej en de Mantalat; G. Okeh, G. Dewoh en G. Liang Oedang, op welken de twee laatstgenoemde rivieren ontspringen, in het noordoosten van Doesoen Ilir; G. Banabo, G. Kasale en G. Tangoer, in het oosten van hetzelfde gewest; op de beide eerstgenoemde zijn de bronnen van de rivier Ajo. Het overige gedeelte van Doesoen Ilir en geheel Bekompei en Mengkatib zijn vlak en laag en aan overstroomingen blootgesteld, tengevolge waarvan in de nabijheid der Barito eene menigte Dano's worden aangetroffen. De voornaamste van deze zijn van het noorden af: D. Kalabin, op nagenoeg 1° Z. B.; D. Masoeroe;

D. Madoeroe, op de hoogte van de Kampong Baroe, omstreeks 1° 17′ Z. B.; D. Ganting; D. Babai, niet ver van den mond der Karouw; D. Kambat; D. Papak; en D. Majou, dat met de rivier Patai in verbinding staat.

De voortbrengselen zijn dezelfde als in de Groote Dajak (bl. 121); bovendien wordt hier eene aanmerkelijke hoeveelheid vogelnestjes ingezameld.

De handel, die door de Bekompeiers zoowel met de bevolking der bovenlanden als met het buitenland wordt gedreven, bestaat hoofdzakelijk in dezelfde artikelen als in evengenoemd gewest.

De voornaamste plaatsen zijn:

Marabahan (eigenlijk Moewara Bahan) de hoofdplaats der Afdeeling Doesoen en Dajaklanden, en standplaats van den Adsistent Resident, die tevens als Notaris fungeert, de Magistratuur uitoefent en Voorzitter is van de Landraden hier en te Koewala Kapoeas (bl. 7). Volgens het *Koloniaal Verslag over* 1879 [1] vormt Marabahan eene afzonderlijke Onder-afdeeling onder rechtstreeksch bestuur van den Adsistent Resident. De plaats ligt op de Barito-delta in Bekompei op den rechteroever der Barito een weinig beneden en tegenover den mond der Bahan of Nagara Het is eene levendige handelplaats, welker huizen gedeeltelijk op palen langs en gedeeltelijk op vlotten (*rakit*) in de rivier gebouwd zijn, en wier bevolking op ruim 5000 zielen wordt geschat. Op geringen afstand van de kampong ligt recht tegenover den mond der Nagara de door een detachement Infanterie bezette redoute Marabahan, een vierhoek met grachten en aarden wallen omringd en van vier bastions voorzien; zij bestrijkt de Barito en den mond der Bahan, en beheerscht dus den toegang tot de binnenlanden. Een weinig ten westen van de sterkte bevinden zich de pakhuizen, het kantoor en de woning van den Adsistent Resident. Ook is er eene Gouvernements school voor Inlanders. Iets meer zuidwaarts ligt de kampong Bekompei.

In het District Bekompei heeft men verder meer zuidwaarts de kampongs: Dahiran, Alang-Alang, Badauw, Seroenei, Soengei Pansoek, Bambangin, Barambai, enz., en noordwaarts: Moewara Poelau, Palangkau en Koeripan.

In het District Mengkatib de kampongs: Koewala Patai, tegenover den mond der Patai, Katapi, Mengkatib, waar de rivier van dien naam zich van de Barito afscheidt, door Dajaks bewoond en vroeger door een Nederlandsch fortje versterkt, Djamparan, Koewala Poening enz.

---

(1) Bijlage L. blz. 8.

In Oostelijk Doesoen: Rampang en Bingkoewang, beide aan de Barito; Ampah, aan de Toejouw, een zijriviertje van de Karouw; Tamejang Lajang, in het landschap Patai aan de rivier van dien naam; Karang Mati, aan de Karouw; Pakoe, aan de Pakoe, enz.

In Doesoen Ilir vindt men van het zuiden af de kampongs: Betong, Meliou, Baroe, Boentoek, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Doesoenlanden en standplaats van den Controleur tevens Magistraat, bezet door een detachement Infanterie, Kalihin, Assam, Maupong, enz., alle door Dajaks bewoond; Koewala Ajo, tegenover den mond der rivier Ajo, met eene Mahomedaansche bevolking van Bekompeiers; Marawan of Marowa en Riong, met eene Dajaksche, en Troesan met eene gemengde bevolking; en Mantalat, aan den mond der rivier van dien naam, de noordelijkste kampong.

In Doesoen Oeloe de kampongs: Sikan (Siloer?); Latoenjouw; Boekoewan; Paring Lahong; en de meer of minder versterkte plaatsen (Kota's) Tawan; Inoek; Lemmo; Lanan; Omoi; Loektoentoe-or, de grootste van alle, een weinig beneden den mond van de zijrivier Tewej, waar vele Bekompeiers gevestigd zijn, die er eene goed versterkte *benteng* hebben; Moewara Tewej, aan den mond der Tewej, waar thans weder een detachement Infanterie in bezetting ligt; Lahei en Nihan (Nihouw?).

In Siang en Moeroeng zijn de voornaamste plaatsen Bahan of Moewara Bahan en Tatalahoeng aan het riviertje Boemban (bl. 126).

De bewoners van de oevers der Tewej verplaatsen dikwijls hunne kampongs en geven daaraan andere namen. Tegenwoordig zijn de voornaamste: Boeka, Liangnaga, Mampajong, Bilas, Troemboug, Eong en Gojoh of Goejoe.

§ 4. De afdeeling Amoentai.

Ligging, grenzen, verdeeling, grootte, natuurlijke gesteldheid.

De Afdeeling Amoentai bevat het noordelijke gedeelte van het voormalige gebied des Sultans van Bandjarmasin, of het stroomgebied van de boven-Nagara of Tabalong (bl. 27) en hare bronnen, tot een weinig beneden de plaats Nagara, benevens de landstreek ten oosten van de Barito tusschen den mond der Patai en dien der Hamboekoe (bl. 118) ([1]). Zij grenst ten westen en noorden aan de voorgaande Afdeeling volgens de daarvan (bl. 118) opgegevene oostelijke grenslijn; ten oosten aan Pasir en Tanah Boemboe, waarvan zij gescheiden wordt door de

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 82.

Vierde bergketen (bl. 9) van den G. Loeang tot den G. Mandella (1); ten zuiden aan de Afdeeling Martapoera, waarvan zij gedeeltelijk gescheiden is door de Hamboekoe, en verder door eene denkbeeldige lijn, welke zich eerst recht oost- en later oost-zuidoostwaarts uitstrekt tot aan laatstgenoemden berg.

De Afdeeling is onderverdeeld in de volgende vier Districten: 1°. Amoentai, waartoe behalve de hoofdplaats ook de ten zuiden daarvan gelegene landschappen Soengei Benar en Alabioe behooren; 2°. Batang Alai, Laboean Amàs en Balangan, bevattende het oostelijke gedeelte der Afdeeling; 3°. Tabalong en Kaloewa, zijnde het noordelijke gedeelte der Afdeeling; 4°. Amandit en Nagara, dat het zuiden der Afdeeling bevat. Niet van al deze Districten zijn ons de juiste grenzen bekend; zij bestaan uit de landschappen welker namen zij dragen, die gedeeltelijk zijn ontleend aan de rivieren, door welke zij worden besproeid. Hunne hoofdplaatsen worden hieronder opgegeven.

De grootte van deze Afdeeling is ons mede niet nauwkeurig bekend. Zij zal ongeveer twee-derde gedeelten beslaan van de voormalige Sultanslanden, die door MELVILL op 393,1 □ geogr. en door SCHWANER op 5775 □ Eng. mijlen worden begroot, welke opgaven geen noemenswaardig verschil opleveren.

Het noordelijke gedeelte is berg- en heuvelachtig, en zoo ook de oostelijke grensstreek, waar het gebergte de waterscheiding vormt tusschen de Nagara en de rivieren in Pasir en Tanah Boemboe. Het zuidwestelijke gedeelte is nagenoeg geheel vlak en hier en daar moerassig; hier vindt men het groote en vischrijke Dano Pamingir, dat met de rivieren Nagara, Pamingir en Patai (door de Sepoedjoer) in verbinding staat, en voorts de kleinere Dano's Loeas, Kloempang en Betom Baroe, die met de Nagara gemeenschap hebben. Het vlakke land is uitstekend voor den rijstbouw geschikt, die er dan ook in het groot wordt gedreven; de bergstreken zijn met dichte bosschen bedekt en leveren verder goud, was en vogelnestjes op.

Bevolking en bestuur.

De bevolking der voormalige Sultanslanden, die gerekend kan worden voor de helft in deze Afdeeling te wonen, werd door SCHWANER op 60000, door MELVILL op 120000 en door MÜLLER op 100000 zielen begroot; thans heeft de Afdeeling Amoentai meer dan 300000 bewoners. Deze bevolking bestaat slechts voor een klein gedeelte uit Dajaks; de overigen zijn een gemengd ras van Dajaks, Maleiers,

(1) Volgens DE ROY tot den G. Limoe Poetri Bongsoe op 2° 45′ Z. B.

Javanen, Arabieren en Boegineezen, en belijden den Mahomedaanschen godsdienst. Hunne taal heeft tot hoofdbestanddeel het Maleisch, doch is met vele woorden uit de talen der evengenoemde volken vermengd. De huizen, langs de oevers der rivieren gebouwd, zijn veelal goed ingericht en dragen sporen van grootere welvaart dan in de zuidelijkere streken, waar zij door de onderdrukking der Sultans is vernietigd. Ook de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling des volks staat hier op hoogeren trap. De Hindoes of Hindoe-Javanen hebben zich in Zuid-Borneo het eerst aan de oevers der Nagara gevestigd en daar eene beschaving aangebracht, die nooit weder geheel is verdwenen. In de voornaamste plaatsen vindt men door de Inlanders gestichte scholen, waar de kinderen in het lezen en schrijven van het Maleisch en in de leer van den Koran worden onderwezen. In den landbouw, vooral de rijstteelt, is het volk zeer bedreven, en drijft een uitgebreiden handel in dit product, alsmede in katoen, visch en gevogelte, op Bandjarmasin, Poeloe Pĕtak en andere deelen van zuidelijk Borneo. Belangrijke takken van nijverheid zijn: het vervaardigen van vuur- en andere wapens, waarvan vooral de geweer- en buksloopen beroemd zijn, en waarvoor het ijzer grootendeels uit Doesoen komt; het bouwen van sierlijke en deugdzame prauwen uit ijzerhout; het weven van lijnwaden; het vlechten van mat- en mandwerk; het bakken van allerlei aardewerk; enz.

Het bestuur is thans opgedragen aan eenen Adsistent Resident en drie Controleurs. Onder den Adsistent Resident staan de inlandsche Districtshoofden van Amoentai (tevens voor Soengei Benar en Alabioe), Batang Alai, Laboean Amàs, Balangan, Tabalong, Kaloewa, Amandit en Nagara, die veelal den titel van Kjahi of Kjahi Toemĕnggoeng voeren.

Voornaamste plaatsen.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In het District Amoentai:

Amoentai, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, tevens Voorzitter van den Landraad, Magistraat (bl. 6) en fungeerend Notaris, alsmede van een Luitenant der Chineezen en het Inlandsche Districtshoofd, met eene Nederlandsche sterkte met bezetting van een detachement Infanterie en Artillerie, aan de samenvloeiing van het linker-zijriviertje Balangan met de Nagara, op 2° 16′ Z. B. Het is eene belangrijke plaats met ongeveer

6000 inwoners[1], die een uitgebreiden handel drijven in katoen, was, vogelnestjes en andere voortbrengselen, welke uit de hooger liggende streken derwaarts worden afgevoerd. Er is ook eene Gouvernements school voor Inlanders. In den omtrek van Amoentai worden talrijke aanplantingen van katoen-, kokos-, *pisang*-, sago-, *pinang*- en andere vruchtboomen gevonden.

Benoewa Lawas, ten westen van de Nagara, tusschen Amoentai en Kaloewa.

Soengei Benar, een weinig ten zuiden van Amoentai aan de Nagara.

Alabioe, ten zuiden van Soengei Benar, aan dezelfde rivier.

2°. In het District Batang Alai, Laboean Amås en Balangan:

Barabaï of Barabei, de eenigszins versterkte en van Nederlandsche bezetting voorziene hoofdplaats van het District en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, aan den bovenloop der rivier Laboean Amås (bl. 27) gelegen. Ook hier is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Rantawan, ten noorden, en Pantei Ambawang, ten zuidwesten van Barabaï gelegen.

Biragan of Birajan (zoo het schijnt ook Greian genoemd), een welvarend dorp met meer dan 2000 bewoners, ten noordoosten van Barabaï, nabij de Batang Alai.

Laboean, iets lager aan den linkeroever der Batang Alai.

Balangan, verblijfplaats van een Inlandsch Districtshoofd, aan het riviertje van dien naam.

Pringin, 12 uren ten noordoosten van Amoentai, aan het riviertje Balangan (hoogerop Pĕtap geheeten); in 1860 is er eene sterke redoute opgeworpen, die de beide oevers der rivier bestreek doch later vervallen is.

Panjambaran en Parang, ten noordoosten van Pringin.

Lampehong, ten westen van Pringin, aan de Balangan.

Alai, woonplaats van een Inlandsch Districtshoofd, aan de rivier Alai omtrent het midden van haren loop gelegen.

3°. In het District Tabalong en Kaloewa:

Tandjong, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, aan de Tabalong.

Kaloewa, woonplaats van een Inlandsch Districtshoofd, ten noorden van Amoentai, de belangrijkste plaats aan de Nagara, op ongeveer 2°10′ Z. B. Zij telt met het tegenover liggende Hampoekan, volgens

---

[1] S. Müller, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel.*

S. Müller, omtrent 10000 zielen. Volgens de Kaart van De Roy was deze plaats vroeger versterkt.

Moewara Tabalong, aan de samenvloeiing van de Tabalong Kiri en Kanan.

Moewara Ajoe, ten noordoosten van het voorgaande, aan de samenvloeiing van de Ajoe met de Tabalong Kanan.

4°. In het District Amandit en Nagara:

Kendangan, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, aan de Amandit, met eene kleine bezetting Infanterie.

Sambouw, een weinig ten noordoosten van Kendangan.

Nagara, aan de samenvloeiing van de Bajawan met de Nagara, op ongeveer 2° 40′ Z. B.; eene belangrijke plaats, die inzonderheid door hare wapensmederijen beroemd is. Er worden krissen, inlandsche zwaarden, gedamasceerde sabels, pistolen, jacht- en andere geweren en buksen van uitmuntende hoedanigheid vervaardigd.

Pamingir, aan den mond der rivier van dien naam en de Barito.

Amawang, aan de Amandit, in het zuidoosten der Afdeeling. Volgens de Kaart van De Roy was het vroeger versterkt.

Batang Tangang, aan den bovenloop der Amandit, zuidoostwaarts van Kendangan.

Tijdens de onlusten in 1860 en volgende jaren zijn de meeste van deze plaatsen en ook nog verscheidene andere versterkt geworden; later zijn van zeer vele die versterkingen weder vervallen.

§ 5. De Afdeeling Martapoera.

Ligging, grenzen, verdeeling, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

De Afdeeling Martapoera, uitmakende het zuidelijke gedeelte der voormalige Sultanslanden met het landschap Tanah Laoet, bevat de stroomgebieden van de beneden-Nagara of Bahan en van de Halalak en Martapoera, behalve de mondingen dezer drie rivieren, welke tot de Onder-afdeelingen Doesoenlanden en Bandjarmasin en Ommelanden behooren. Zij grenst ten noorden aan de Afdeeling Amoentai, volgens de op bl. 129 opgegevene zuidelijke grenslijn van deze Afdeeling; ten westen aan de Onder-afdeelingen Doesoenlanden en Bandjarmasin en Ommelanden, waarvan zij gescheiden wordt door de lijn, die als oostelijke grens van deze Onder-afdeelingen is opgegeven op bl. 118 en 139; ten oosten aan Tanah Boemboe en Tanah Koesan, waar de Vierde bergketen (bl. 9) van den G. Mandella of den G. Limoe

Poetri Bongsoe (vergel. bl. 129) tot den G Satoei de grensscheiding is; en ten zuiden en zuidwesten aan de zee. Het landschap Tanah Laoet wordt van het noordelijke gedeelte dezer Afdeeling, het eigenlijke Martapoera, gescheiden eerst door eenen bergrug, die van den G. Satoei westwaarts gaat en waaruit zich de G. Pamaton of Boekit besar verheft, dan voor een gedeelte door de rivier Banjoe Irang, en eindelijk door eene denkbeeldige lijn, die vandaar westwaarts loopt totdat zij de westelijke grenslijn bij T. Boeroeng (bl. 39) bereikt; en van de Koesansche landschappen Pagatan en Sembamban grootendeels door eenen bergrug, die van den G. Satoei zich oostwaarts uitstrekt.

De Afdeeling is onderverdeeld in de Districten: 1°. Martapoera, bevattende de hoofdplaats en verder het zuidelijke gedeelte der Afdeeling; 2°. Riam Kiwa en Riam Kanan, bevattende het oostelijke gedeelte, en 3°. Benoewa Ampat en Margasari, bevattende het westelijke gedeelte der Afdeeling; 4°. de Onder-afdeeling Tanah Laoet. ([1])

Van de grootte der Afdeeling zijn ons geene opgaven bekend. Volgens het gezegde op bl. 129 zal het eigenlijke Martapoera misschien ongeveer 150 □ mijlen beslaan, waarbij voor Tanah Laoet, naar eene oppervlakkige meting op de kaart, nog nagenoeg 90 □ mijlen zullen moeten gevoegd worden.

Alleen het westelijke gedeelte van Martapoera in de nabijheid der Barito is vlak; meer oostwaarts is het terrein heuvelachtig, en in het zuidoosten berg- en rotsachtig. Tusschen de Riam Kiwa (Batoe Api) en de Riam Kanan (Karang Intan; bl. 28) strekt zich eene bergketen, de G. Bebaris, uit, die, alleen door het stroomdal van laatstgenoemde rivier afgebroken, tot den G. Pamaton op de zuidergrens doorloopt en eene gemiddelde hoogte van 2000 vt. heeft. Het land is slechts voor een klein gedeelte bebouwd en meerendeels met bosschen bedekt. Zijn grootste rijkdom bestaat in de voortbrengselen van het delfstoffenrijk; steenkolen worden in grooten overvloed gevonden, niet slechts overal in het gebergte maar ook op vele plaatsen langs de oevers der rivieren; verder bevat de grond ijzererts, goud, platina en diamanten.

Van Tanah Laoet is het noordwestelijke gedeelte vlak, hier en daar moerassig, en bedekt met uitgestrekte *alang-alang*-velden, waartusschen zich slechts eenige kleine boschjes bevinden. Het midden- en noordoostelijke gedeelte is heuvel- en bergachtig; daaruit verheffen zich de

---

([1]) Over de geschiedenis van het landschap Tanah Laoet zie men het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 318.

G. Batoe Nipis, G. Taba, G. Batoe Poetih, G. Batoe Kapit, G. Sakoembang, G. Kamokoes, G. Satoei en andere toppen. Van de hoogten stroomen ter wederzijde eene menigte beken en kleine rivieren zeewaarts. De west- en zuidkusten zijn laag en, vooral de laatste, grootendeels moerassig. Rijst, peper, aardvruchten, suikerriet, rotting- en palmsoorten zijn de voornaamste voortbrengselen van het plantenrijk. Eene menigte herten bevolken de *alang-alang*-velden, waarom tijdens de Sultans-regeering de Inlandsche Grooten hier dikwijls ter jacht gingen. De bergstreken bevatten diamanten en goud, het laatste vooral in den omtrek van de bronnen der rivier Tabanio en aan den G. Sakoembang, waar het gegraven wordt door Chineezen, die daarvoor eene retributie aan het Gouvernement betalen; in het noordwestelijke gedeelte bevinden zich uitgestrekte steenkolenlagen van zeer goede hoedanigheid, die van Gouvernementswege worden ontgonnen; en in het midden, vooral in de heuvels zuidoostwaarts van Pleihari, eene groote hoeveelheid zeer zuiver ijzererts, zelfs aan de oppervlakte van den bodem (¹).

Bevolking en bestuur.

De geheel Mahomedaansche bevolking van deze Afdeeling, de Bandjareezen, wier getal wellicht op 50000 zielen kan worden berekend (²), bestaat uit hetzelfde gemengde ras als in de Afdeeling Amoentai, doch staat op eenen lageren trap van beschaving, heeft een ongunstiger karakter, en geniet veel minder welvaart dan daar. Dit een en ander is toe te schrijven aan de onderdrukking, waaraan de ingezetenen tot voor weinige jaren van de zijde des Sultans en der Rijksgrooten waren blootgesteld, en die zich in de op grooteren afstand van den zetel des bestuurs gelegene Afdeeling Amoentai minder deed gevoelen. Zoowel de Sultan of Panĕmbahan als de Sultan Moeda (troonopvolger) en de Pangérans, Radèns, Goesti's en andere adellijke personen leefden geheel ten koste der bevolking, over wier personen en bezittingen zij naar willekeur beschikten. De Sultan genoot, behalve de andere afpersingen welke hij zich veroorloofde, jaarlijks een hoofdgeld van *f* 5 van elk huisgezin; hield aan zich het voornaamste gedeelte van den handel in goud, diamanten,

---

(¹) *Jaarboek van het mijnwezen*, 1873, Dl. I, bl. 141.

(²) Onder dit getal is dan niet begrepen de bevolking van het landschap Tanah Laoet, wier sterkte ons geheel onbekend is en waaronder zich een vrij groot aantal Chineezen bevinden, die zich meerendeels met den mijnarbeid bezig houden.

vogelnestjes, rotting, rijst en verdere belangrijkste producten; hief zware tolgelden van alle in- en uitgevoerd wordende goederen; en deed alle diensten te zijnen behoeve zonder belooning verrichten. De leden der vorstelijke familie hadden tot hun onderhoud landstreken in leen, waar zij op kleinere schaal op dezelfde wijze te werk gingen. Geveinsdheid en wraakzucht, traagheid, lusteloosheid en diepe armoede van het volk zijn daarvan het natuurlijk gevolg. De woningen zijn over het geheel slechts armoedige hutten langs de oevers der rivieren tot kleine kampongs vereenigd; de akkerbouw bepaalt zich tot het strikt noodzakelijke voor de dagelijksche behoeften; en de nijverheid bestaat in weinig meer dan het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen des lands.

Overigens is de levenswijze der Bandjareezen zeer eenvoudig. In kleeding volgen sommigen de Javanen, anderen de Maleiers en Boegineezen na; die der vorstelijke personen was zeer opgeschikt en bestond uit zijde of fluweel met goud en diamanten versierd. Hunne feesten en vermaken hebben veel overeenkomst met die der Maleiers; voor de Grooten komt daar nog bij het schijfschieten met de buks en de hertenjacht, welke laatste aan het volk verboden was In den oorlog trachten zij zich door het opwerpen van bentengs in moeielijk terrein te verdedigen, waartoe de veelvuldige moerassige bosschen hun ruimschoots gelegenheid geven; aanvallen doen zij zelden anders dan verrassenderwijze of bij verraad. Hunne wapens zijn krissen, lansen, *parangs* of houwers, sabels, geweren, buksen, lilla's en kanonnen.

Het bestuur van deze en de voorgaande Afdeeling berustte tot in het jaar 1860 bij eenen Sultan, die deze gewesten van het Gouvernement in leen had en geheel vrijgelaten werd in de regeling der inwendige zaken van zijn rijk. Dat dit bestuur slechts een stelsel van onderdrukking en knevelarij was en de belangen der bevolking daarbij geheel verwaarloosd werden, is uit het boven gezegde genoegzaam gebleken. Tengevolge van de gebeurtenissen in het jaar 1859 (Dl. I, bl. 76) is de Sultans-regeering afgeschaft en zijn de daaraan onderworpene landen onder het rechtstreeksch beheer van het Gouvernement gebracht; ook het apanage-bezit der Bandjarmasinsche Prinsen en Grooten is in 1863 geheel ingetrokken en hun daarvoor eene geldelijke schadeloosstelling verleend. Dientengevolge berust dan ook thans het bestuur der Afdeeling Martapoera bij eenen Adsistent Resident, bijgestaan door drie Controleurs, die het onmiddellijk bestuur over de onderdeelen der Afdeeling uitoefenen, en mindere ambtenaren. Onder den Adsistent Resident staat een inlandsche Regent der

Afdeeling met den titel Pangéran ([1]), en verder de Districtshoofden van Margasari, Riam Kanan, Riam Kiwa en Benoewa Ampat, met den titel van Kjahi, behalve die van Margasari, wiens titel is Pangéran. De Onder-afdeeling Tanah Laoet bevat de Districten Palai-ari of Pleihari, Tabanio, Moloeko of Maloeka en Satoei, over elk van welke ook een door het Gouvernement benoemd Inlandsch Districtshoofd gesteld is. Al deze Districtshoofden zijn, evenals de Luitenants der Chineezen te Martapoera en Bati-Bati (Tanah Laoet) ondergeschikt aan den besturenden Nederlandschen ambtenaar.

Voornaamste plaatsen.

Deze zijn:

1°. In het District Martapoera:

Martapoera of Boemi Kĕntjana, vroeger de zetel der Sultans thans die van den Adsistent Resident, tevens Voorzitter van den Landraad en Magistraat, en van den inlandschen Regent en den Luitenant der Chineezen. Eigenlijk draagt alleen het oostelijke gedeelte der plaats, waar de Kraton gelegen was, deze namen, terwijl het westelijke Kajoe Tangi heet. De plaats is gebouwd aan de beide oevers der Martapoera, op eenigen afstand beneden de samenvloeiing van de Riam Kiwa en Kanan, dus nagenoeg waar de rivier ophoudt voor groote vaartuigen bruikbaar te zijn. Zij heeft over het geheel een vervallen en armoedig aanzien; ook de op den linkeroever staande en met eene oude ijzerhouten palissadeering omgevene Kraton bestond slechts uit een aantal onregelmatig gebouwde en zeer vervallen bamboezen en houten woningen. Het Residentiehuis staat omtrent 1000 passen ten zuiden van den Kraton. Er is thans een defensief kampement, waar een detachement Infanterie gelegerd is. Ook is er eene Gouvernements school voor Inlanders. De bevolking werd door Müller in 1836 op 5000 zielen geschat. Boven Martapoera houdt de grond op moerassig te zijn, en beginnen zich zuid- en oostwaarts de heuvel- en bergstreken te verheffen, waarheen onderscheidene voet- en rijpaden leiden.

Op geringen afstand zuidwestwaarts van Martapoera ligt Kajoe Tangi, waar de Sultans een lustverblijf hadden.

Een paar uren ten zuiden van Martapoera liggen nabij elkander de kampongs Soengei Roentai, Oedjong Moeroeng, Soengei Pinang

---

([1]) Het plan bestaat om bij ontstaande vacature deze waardigheid te doen vervallen; in de Afdeeling Amoentai, waar vroeger ook een Regent was, is zulks reeds geschied. *Kol. Verslag over* 1877, bl. 83.

en Goenoeng Lawak, waar de belangrijkste diamantmijnen worden aangetroffen.

2°. In het District Riam Kiwa en Riam Kanan:

Pengaron, de hoofdplaats van het District en standplaats van den Controleur, tevens Magistraat, met eene door een detachement Infanterie bezette sterkte, gelegen aan de Riam Kiwa en den G. Bebaris (bl. 133). Deze plaats wordt ook wel Oranje Nassau genoemd, hetgeen eigenlijk de naam is der aanzienlijke steenkolenmijnen, die zich in hare nabijheid bevinden.

Asahan, meer zuidwaarts, aan de Riam Kanan, met steenkolenmijnen in de nabijheid.

Karang Intan, aan de rivier van dien naam, drie uren roeiens boven Martapoera; het is de woonplaats van onderscheidene leden der vorstelijke familie. Men vindt er ook eene vorstelijke begraafplaats.

Mengappan of Lagappan, bij de zuidelijke grens der Afdeeling aan de Riam Kanan, de hoofdplaats van het District van dezen naam.

Mataraman, eene niet onbelangrijke plaats aan de Batoe Api, waar de Sultan zich van tijd tot tijd ophield om zich met de jacht te vermaken, en waar ook onderscheidene leden van zijne familie wonen. Zij ligt zeven uren roeiens boven Martapoera, en is ook de verblijfplaats van het Hoofd van het District Riam Kiwa.

3°. In het District Benoewa Ampat en Margasari:

Rantau, de hoofdplaats van het District, standplaats van een Controleur, tevens Magistraat, aan eene der bronnen van de Merampiou. Zij heeft eene kleine Nederlandsche sterkte met bezetting van een detachement Infanterie.

Margasari, aan de beide oevers van de beneden-Nagara en den mond van haar zijriviertje de Merampiou, noordwestwaarts van Rantau. Het is eene vrij belangrijke plaats met veel handel, die echter vroeger zeer gedrukt werd door de knevelarij van eenen Pangéran, aan wien zij door den Sultan was afgestaan.

Moengoe Tajoe, zuidoostwaarts van Margasari.

4°. In de Onder-afdeeling Tanah Laoet:

Bati-Bati, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het District Moloeko, standplaats van den Controleur tevens Magistraat. Het ligt in het noordwesten van het landschap aan een linker-zijriviertje van de Moloeko In 1860 is het tijdelijk versterkt geweest doch thans niet meer bezet.

Palai-ari of Pleihari, Districtshoofdplaats, twee of drie mijlen landwaarts in nabij den linkeroever van de Tabanio gelegen; het is de

standplaats van den Luitenant der Chineezen in deze Onder-afdeeling. In den omtrek wordt veel peper geplant en treft men belangrijke goudmijnen aan. De vroeger hier bestaan hebbende sterkte is vervallen.

Kandangan, op eenigen afstand zuidwaarts van Pleihari; het wordt bewoond door de Chineezen, die de goudmijnen van laatstgenoemde plaats bewerken.

Koepang of Soengei Koepang, eene kleine kampong een halfuur beneden Pleihari aan dezelfde rivier gelegen; het verdient vermelding als algemeene marktplaats voor de bewoners der kuststreken en binnenlanden, die derwaarts hunne waren ten handel brengen. Tot hiertoe is de rivier voor tamelijk groote vaartuigen bruikbaar.

Panjarattan, eene kampong van omstreeks twintig huizen, lager aan dezelfde rivier en den mond van de kleine zijrivier Panjarattan, waar insgelijks veel handel wordt gedreven.

Tabeniouw of Tabanio, Districtshoofdplaats, eene kampong van ongeveer tachtig huizen, aan den mond der rivier van dien naam gelegen. Ten noorden van de kampong ligt een steenen fort van denzelfden naam, van vier bastions voorzien; het diende voornamelijk tot bedekking van de kust tegen zeeroovers, doch is thans niet meer bezet en waarschijnlijk ook niet meer bewapend ([1]).

Lampej of Poeloe Lampej, in eene moerassige streek tusschen de rivieren Tabanio en Moloeko gelegen, vroeger ook de verblijfplaats van den Engelschman Hare (Dl. I, bl. 46). Thans wordt er veel suikerriet gekweekt. Van Tabanio loopen twee landwegen derwaarts.

Banjoe-irang en Kalangan ([2]), in het noorden der Onder-afdeeling aan de rivier Moloeko. In den omtrek van deze plaatsen bevinden zich rijke steenkolenmijnen.

Satoei, Districtshoofdplaats, aan het riviertje van denzelfden naam in het oosten van het gewest.

Behalve de in de voorgaande §§ als versterkt vermelde plaatsen, zijn er gedurende de onlusten in of na 1859 nog een aantal andere van meer of minder belangrijke verdedigingswerken voorzien, die echter later weder meerendeels zijn vervallen. De plaatsen, waar thans nog militaire bezetting ligt, zie men hiervóór, bl. 8.

([1]) *Kol. Verslag over* 1873, bl. 91.

([2]) Volgens de Kaart van De Roy ligt deze laatste plaats in het District Martapoera.

§ 6. De Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden.

Ligging en verdere bijzonderheden, Tatas en de hoofdplaats Bandjarmasin.

Deze Afdeeling bestaat uit de hoofdplaats Bandjarmasin en hare omstreken, die vroeger de Onder-afdeeling Koewin, gewoonlijk Kween genoemd, vormden, en bevat de landen op de beide oevers der Barito gelegen beneden het district Bekompei (bl. 124). Zij wordt ten westen begrensd door eene denkbeeldige lijn, die van het zuiden van Bekompei zuidwestwaarts loopt tot aan Tandj. Lopak aan den mond van het riviertje van dien naam; ten oosten door de lijn, welke op bl. 132 als de westelijke grens van de Afdeeling Martapoera is opgegeven; en ten zuiden door de zee. Het belangrijkste gedeelte ervan is de beneden-Martapoera of Kajoe Tangi met het rivier-eiland Tatas, begrepen tusschen die rivier (dáár ook Tatas genoemd), de Antassan Kween en de Barito (bl. 28). Vóór het jaar 1860 was op de linkerzijde der Barito alleen het eiland Tatas met het zuidwaarts daarvan gelegene land onmiddellijk Gouvernements grondgebied, terwijl de tot de hoofdplaats behoorende en verdere kampongs ten oosten van de Kween en de Kajoe Tangi aan het gebied des Sultans onderworpen waren en eerst sedert dien tijd met zijne overige landen door het Gouvernement in bezit genomen zijn.

Tatas is een, door verscheidene *antassans* doorsneden, zeer moerassig en onvruchtbaar eiland, van slechts ongeveer vier of vijf □ mijlen uitgestrektheid, alleen bewoond langs de oevers der Kajoe Tangi en Kween, waar de woningen der bevolking òf op palen aan òf op *rakits* (vlotten) in de rivier gebouwd zijn. In den oostelijken binnenhoek, waar de twee genoemde takken zich van elkander scheiden, ligt het Nederlandsche etablissement, bestaande uit de woningen van den Resident en de verdere Europeesche ambtenaren, bureaux, pakhuizen, het hospitaal, de woning van den militairen Commandant en het defensief kampement Tatas, hetwelk de kazerne, het kruitmagazijn en de Gouvernements kas bevat, en waar de Staf van het Garnizoensbataljon der Zuider- en Ooster-afdeeling, het op Borneo aanwezige gedeelte van het 1ste Veldbataljon en een detachement Artillerie gelegerd zijn. Van deze sterkte loopt een kunstmatig opgehoogde weg naar het Gouvernements tolhuis of de Boom, dat een weinig zuidelijker aan de Kajoe Tangi ligt. Een andere weg, de militaire weg genaamd, die anderhalf uur lang, tamelijk breed en in den drogen moesson zelfs voor geschut bruikbaar is, loopt van het kampement dwars door

het eiland westwaarts, grootendeels langs een kanaal, de Antassan besar, naar de Barito nagenoeg tegenover het daarin liggende eilandje Poeloe Kambing. Aan het einde van dezen weg stond vroeger het fortje Prins Frederik, hetwelk geheel geslecht is. In den zuidelijken uithoek van het eiland ligt op eene hoogte de thans als permanente versterking vervallen schans Van Thuyll, die den mond van de Kajoe Tangi en gedeeltelijk de Barito beheerschte; en op het eilandje Tamban, dat in de Barito ligt tegenover den mond van de Kajoe Tangi, was insgelijks eene versterkte batterij. Tegenover de schans lag vroeger op den linkeroever der rivier de woning van eenen Posthouder, wiens hoofdbezigheid was eenig tolgeld te heffen van de visscherspraauwen, den smokkelhandel tegen te gaan, de aankomst van schepen naar Bandjarmasin te berichten, en aan de vaartuigen op hun verlangen eenen loods te bezorgen. Tegenover den noordelijken uithoek van het eiland, aan de Koewala Tjaroetjoek (bl. 28), bij de kampong Kween, was aan den rechteroever van de Antassan Kween mede een Posthouder gevestigd, wiens werkzaamheden van denzelfden aard waren. Beiden zijn echter in 1877 vervallen ([1]).

Het land ten westen van de Barito is moerassig en weinig of geheel niet bewoond.

De hoofdplaats Bandjarmasin, de standplaats van den Resident van Borneo's Zuider- en Ooster-Afdeeling, met eene bevolking van 38000 zielen, gelegen op 3° 22′ Z. B. en 114° 38′ O. L., bestaat uit eene menigte kampongs, welke langs de beide oevers der rivieren, die Tatas insluiten, en ook nog hooger op langs de Martapoera gebouwd zijn. Gelijk boven gezegd is staan de huizen gedeeltelijk op vlotten, vooral die der Chineezen, gedeeltelijk op palen; in welk laatste geval bij de dagelijksche overstrooming de gemeenschap tusschen de bewoners onderhouden wordt door bruggen, die van het eene huis naar het andere loopen, of door kleine prauwtjes. De woning van den Sultan, die zich echter veelal te Martapoera ophield, en die van den Pangéran Mangkoe Boemi of Rijksbestuurder waren op den linkeroever der Kajoe Tangi, tegenover het Nederlandsche etablissement. Een weinig zuidelijker is de Chineesche kampong. De moskee staat op den rechteroever van de Martapoera bij de Antassan Kween.

Te Bandjarmasin wordt een vrij belangrijke handel gedreven (zie bl. 45 en 46). De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: stofgoud, steenkolen, diamanten, vogelnestjes, was, harssoorten, rotting, mat- en

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1877, bl. 83.

mandwerk, peper, houtsoorten, gedroogde visch en gedroogd hertenvleesch. Ingevoerd worden vooral: lijnwaden, *gambir*, tabak, zout, Chineesch aardewerk, koperdraad en kramerijen. De in- en uitgaande rechten bedragen gemiddeld *f* 50000 's jaars. In 1877 is er een dok aangelegd voor kleine herstellingen aan Gouvernements en particuliere vaartuigen. Te Bandjarmasin zijn gevestigd een zoutverkoop-pakhuis, een Agentschap van de Bataviasche wees- en boedelkamer, eene school voor Europeanen en hunne afstammelingen, welke in 1882, met inbegrip van 29 Inlanders, 127 leerlingen had, en negen scholen voor kinderen van Inlanders, waaronder eene Gouvernements school, die te zamen 715 leerlingen telden. Voorts is er in 1875 eene Gouvernements kweekschool opgericht tot opleiding van Inlandsche onderwijzers voor de beide Residentiën van Borneo, waar echter op het einde van 1881 nog slechts drie kweekelingen waren ([1]).

Bevolking en bestuur.

De bevolking van Bandjarmasin met inbegrip van die langs de Antassan Kween en elders op het eilandje Tatas wordt gerekend op ongeveer 6000 zielen, waaronder omstreeks 1500 Chineezen, en een aantal Arabieren en Boegineezen, welke natiën in afzonderlijke kampongs onder hunne eigene Hoofden wonen; de overigen zijn Bandjareezen (bl. 134). De Chineezen en andere vreemdelingen leven van den handel, zoo ook sommige Inboorlingen; doch de meesten van deze laatsten vinden hun bestaan in de vischvangst, het kweeken van rijst en groenten, het snijden van rotting, het inzamelen van hars, was en andere natuurlijke voortbrengselen.

Het bestuur van de hoofdplaats en verdere kampongs, voor zooverre die niet op het eiland Tatas gelegen zijn, was tot 1860 met dat over de andere vorstenlanden in handen van den Sultan, den Rijksbestuurder en verdere Rijksgrooten. Het eiland zelf werd reeds vroeger rechtstreeks door het Gouvernement beheerd. Thans staat de Afdeeling Bandjarmasin en Ommelanden onder het bestuur van een ter hoofdplaats gevestigden Adsistent Resident, die tevens Voorzitter van den Landraad is en als Magistraat fungeert. Verder bevinden zich daar de Kapitein en twee Luitenants der Chineezen, het Hoofd der Arabieren, die den werkkring en de macht van een Districtshoofd heeft ([2]), en een inlandsch Hoofd met den titel Ronggo.

([1]) *Kol. Verslag over* 1874, bl. 107; 1875, bl. 133; 1883, *Bijlage* S en T, en 1882, *Bijlage* R.

([2]) *Kol. Verslag over* 1874, bl. 19.

De directe inkomsten, welke het Gouvernement uit dit gedeelte van zijne rechtstreeksche bezittingen op Borneo trekt, zijn vermeld op blz. 46. De Heerendiensten in de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo bestaan hoofdzakelijk in het kosteloos onderhouden van wegen en bruggen, het doen van nachtwachtdiensten en nachtrondes en wachtdiensten bij Inlandsche Hoofden, en het tegen betaling transporteeren van Gouvernements reizigers en goederen, gevangenen en spoedbrieven. In 1881 waren in de geheele Residentie gemiddeld dagelijks opgekomen 55 dienstplichtigen in betaalden en 1440 in onbetaalden heerendienst; van deze laatsten alleen in de Afdeeling Amoentai ruim 1000 man.

b. Het Oostelijk deel.

§ 1. TANAH KOESAN EN PAGATAN.

Ligging, bestanddeelen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Koesan of Tanah Koesan ligt ten oosten van de Afdeeling Martapoera, waarvan het gescheiden wordt door het zuidelijke gedeelte der Vierde bergketen van den G. Kapari tot den G. Satoei (bl. 9), dat daar de waterscheiding uitmaakt tusschen de bronnen van de Martapoera en die der rivier van Koesan; grenst ten zuiden aan Tanah Laoet, ten noorden aan Tanah Boemboe, en wordt ten oosten van Straat Laoet Poeloe gescheiden door de kleine kuststaatjes Sembamban, Pagatan en Batoe Litjin. De noordelijke grens is de waterscheidende hoogte tusschen de rivieren van Batoe Litjin en van Tjantoeng (bl. 29 en 30), en aan de kust het riviertje Semanga; de zuidelijke, grootendeels de bergrug welke zich van den G. Satoei oostwaarts uitstrekt. De geheele oppervlakte beslaat ongeveer 74 □ mijlen.

Pagatan, een landschap van slechts ongeveer 3,5 □ mijlen groot, ligt aan de kust ten oosten van Koesan, wordt ten noorden door het riviertje Sekoembang van Batoe Litjin gescheiden, en grenst ten zuiden aan Sembamban, waar ook een klein riviertje de scheiding maakt.

Het geheele land is bergachtig, met bosschen bedekt, en door vele rivieren doorsneden. Over het geheel is het weinig bebouwd; goud en diamanten zijn de voornaamste voortbrengselen van den bodem, en rijst en peper de belangrijkste cultuurproducten.

Bestuur en verdere bijzonderheden.

Pagatan is vrij goed bebouwd en tamelijk welvarend en drijft eenen niet onbelangrijken handel in vogelnestjes, *tripang*, schildpad, was, diamanten, goud, opium, rotting, lijnwaden, tabak, *gambir*, zout, buffels, rijst, kokosnoten en olie. Vele van deze artikelen komen echter uit het binnenland en worden langs de rivieren naar de hoofd- en handelplaats Pagatan afgevoerd. Overigens zijn de peper- en rijstbouw, de visscherij, het weven van *saroengs* en het diamantgraven de voornaamste middelen van bestaan der bevolking, die meerendeels uit Boegineezen bestaat en omstreeks 10000 zielen telt ([1]). Het rijkje heeft zijn eigen bestuur, dat thans berust bij eene Vorstin met den titel Ratoe, met wie bij hare troonsbeklimming in 1876 het contract is vernieuwd, en die tevens Vorstin van Koesan is, bijgestaan door den Poea-adoe of Rijksbestuurder, den Imam en de oudsten des volks; zij staat onder toezicht van den Adsistent Resident van Borneo's Oostkust. De inkomsten van den Vorst of de Vorstin en den Rijksbestuurder bestaan hoofdzakelijk in de uitgaande rechten, welke van de vaartuigen worden geheven, terwijl eerstgenoemde zich ook het monopolie van de meest winstgevende handelsartikelen schijnt toe te eigenen ([2]).

Tanah Koesan bestaat uit de voorname districten Koesan, in het zuidoosten; Tamoeni (verdeeld in Tamoeni Ilir en Oeloe), in het zuidwesten; Sela, in het midden; en Selilau, in het noorden des lands. Een kleiner gewest is nog Pamoeloewan, tusschen Koesan en Sela gelegen. Gezamenlijk beslaan zij eene oppervlakte van 73,7 □ mijlen, met eene bevolking van omstreeks 10000 zielen, en staan onder het bestuur van de Vorstin van Pagatan. De bevolking, van denzelfden aard als die van Bandjarmasin, en gedeeltelijk Mahomedaansch gedeeltelijk Heidensch, geniet weinig welvaart en staat op een lagen trap van ontwikkeling. Landbouw bestaat er weinig, zoodat de meeste levensbehoeften van Pagatan moeten worden ingevoerd; de nijverheid bepaalt zich tot het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen der bosschen en het bewerken der goudmijnen, die in Sela, Selilau en Tamoeni, en der diamantmijnen, die in Koesan worden gevonden; de handel is van weinig belang. De voornaamste plaats is Praboekarta of Bedawangan, aan de rivier van Koesan gelegen.

([1]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 20.
([2]) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 17.

§ 2. Tanah Boemboe met Batoe Litjin, Sembamban, Poeloe Laoet en P. Seboekoe.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, bestuur.

Tanah Boemboe grenst ten zuiden aan Tanah Koesan; ten westen aan de Afdeelingen Martapoera en Amoentai, waarvan het gescheiden wordt door het gedeelte van de Vierde bergketen (bl. 9), dat zich van den G. Mehilat tot den G. Kapari uitstrekt en waarvan het Beratoesgebergte een voornaam deel uitmaakt; ten noorden aan Pasir, waar de grens gevormd wordt gedeeltelijk door de waterscheidende hoogte, die zich van den G. Mehilat oostwaarts uitstrekt, en vervolgens door eene denkbeeldige lijn, welke in Tandj. Ares of Aroe of den Ruigen Hoek eindigt. Ten oosten wordt het bespoeld door de Straat van Mangkasar, welke hier twee diep landwaarts indringende baaien vormt, de Pamoekan- en de Kloempang-baai (bl. 41).

De grootte bedraagt 141,5 □ mijlen.

Het kleinste westelijke gedeelte is bezet met bergen en heuvels, die vooral in het zuidwesten meest van kalkformatie zijn; het grootere oostelijke gedeelte is vlak en bestaat uit alluviaalgrond. Het geheele land is doorsneden door de rivieren, vermeld op bl. 30.

Tanah Boemboe bevat de landschappen Tjengal of Tjingal, Menoengoel, Sampanahan, Bangkalaän, Tjantoeng en Boentar Laoet. Zij worden bestuurd door drie Hoofden, die hun gebied van het Nederlandsch Gouvernement in leen hebben; een voor de landschappen Tjengal, Menoengoel en Bangkalaän; een voor Sampanahan; en een voor Tjantoeng en Boentar Laoet.

Hoewel eigenlijk niet tot Tanah Boemboe behoorende worden daartoe thans administratief ook gerekend de landschappen Batoe Litjin en Sembamban en de eilanden Poeloe Laoet en Seboekoe ([1]).

Batoe Litjin is eene smalle kuststreek ten noorden van Pagatan, zich uitstrekkende tot aan het riviertje Semanga, waardoor het van Boentar Laoet wordt gescheiden, met eene grootte van 5,8 □ mijlen en eene bevolking van ongeveer 350 zielen, meest Boegineezen, welke op dezelfde wijze als die van Pagatan hun bestaan vinden en in dezelfde voorwerpen handel drijven, doch op kleinere schaal. De voornaamste plaatsen zijn: Batoe Litjin, nabij den mond der rivier van dien naam; Korantji, iets hooger aan dezelfde rivier; en Tanah Mejrah, aan een klein kustriviertje ten zuiden van Batoe Litjin.

([1]) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 16. *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 67.

Dit gewest, dat gedurende eenigen tijd met Pagatan en Koesan onder één Vorst is vereenigd geweest, heeft thans weder een afzonderlijk, door het Gouvernement aangesteld Hoofd, die den titel voert van Pangéran en gevestigd is te Batoe Litjin, welke hoofdplaats in 1881 ongeveer 150 inwoners had.

Sembamban, ten zuidoosten van Koesan en ten zuiden van Pagatan gelegen, eene smalle kuststreek van ongeveer 3 □ mijlen groot, is ook een op zichzelf staand rijkje onder een Hoofd met den titel van Pangéran, die zijn verblijf houdt te Sembamban. De Mahomedaansche bevolking bestaat meest uit Maleiers en Boegineezen, die grootendeels in den handel en de visscherij hun bestaan vinden.

Poeloe Laoet, 4,5 □ mijlen groot, ligt onmiddellijk ten oosten van Tanah Koesan en is daarvan door Straat Laoet Poeloe gescheiden. In deze Straat liggen eenige kleine eilanden, van welke de voornaamste zijn: P. Soewangi, tegenover den mond der Batoe Litjin, P. Boeroeng en P. Tampakan iets noordelijker. Ten oosten van Poeloe Laoet en daarvan gescheiden door Straat Djohor, waarin het kleine eilandje Manti ligt, bevindt zich het rotsachtige eiland Seboekoe, dat grootendeels uit den G. Sawong bestaat en in het noorden in T. Mangkop eindigt. Meer zuidwaarts ligt aan dezelfde zijde P. Tiroedong, door Straat Goemboeng van Poeloe Laoet gescheiden. Verder liggen rondom Poeloe Laoet, vooral aan de zuid- en oostzijde nog vele zeer kleine eilanden, zooals: P. Koenjit, P. Miren, P. Birabirakan, P. Sĕmoet, P. Karoempoetan, P. Mandi, enz.; en op eenigszins grooteren afstand oostwaarts eene groep eilandjes, bekend onder den naam van P. Sambar Glap.

Verdere bijzonderheden omtrent de voornaamste gewesten.

Tjengal, het noordelijkste en grootste landschap, bevattende het stroomgebied der rivier van denzelfden naam, heeft eene oppervlakte van 69 □ mijlen. De grond is vruchtbaar doch weinig bebouwd ten gevolge van de geringe sterkte der bevolking, die slechts ongeveer 800 zielen telt en gedeeltelijk uit Maleiers en Boegineezen gedeeltelijk uit Dajaks bestaat. De beide eerstgenoemden wonen hoofdzakelijk in de kampong Tjengal, aan de rivier van dien naam niet ver van de Pamoekan-baai, en houden zich met den handel bezig; de voornaamste kampong der Dajaks is Lawan, aan dezelfde rivier in het binnenland. De laatstgenoemden drijven een geringen landbouw, verzamelen rotting en andere natuurlijke voortbrengselen, en graven een weinig goud in de bergstreken; zij moeten aan den Vorst eene

jaarlijksche schatting in rijst opbrengen. Voorts bestaan de inkomsten van den Vorst in uitgaande rechten, die van de vaartuigen worden geheven, en in de winsten, welke de handel, waarin hij een groot aandeel heeft, hem oplevert.

Menoengoel ligt ten zuiden van Tjengal, waarvan het gedeeltelijk door de rivier Pangerangan (bl. 30) wordt gescheiden. Het bevat het stroomgebied van de rivier Menoengoel, en is 11 □ mijlen groot. De bevolking, ruim 400 zielen sterk, bestaat uit dezelfde stammen als in Tjengal, heeft dezelfde middelen van bestaan, en is aan dezelfde lasten onderworpen, gelijk zij ook aan denzelfden Vorst, dien van Bangkalaän, onderhoorig is. De voornaamste kampong, Menoengoel, ligt aan de rivier van dien naam op eenigen afstand van haren mond. Verder wordt genoemd Tandjoeng Samalantahan bij de kaap van dien naam (bl. 39).

Sampanahan, nagenoeg 28 □ mijlen groot, ligt ten zuiden van Menoengoel, waar het riviertje Tengaron gedeeltelijk de grensscheiding uitmaakt; zuidwaarts strekt het zich uit tot Bangkalaän en het noordoosten van de Kloempang-baai. Het gedeelte op de linkerzijde van de rivier Sampanahan gelegen is heuvelachtig; het overige vlak en laag. De gedeeltelijk Dajaksche gedeeltelijk Maleische bevolking is uiterst gering, wordende door sommigen slechts op ruim 130 door anderen op 250 zielen begroot. Ten gevolge daarvan wordt slechts een zeer klein gedeelte van den grond bebouwd en is het overige eene wildernis. Het alluviale oostelijke gedeelte des lands bevat veel stofgoud, waarvan echter slechts weinig wordt ingezameld; de kalkgebergten in het oosten leveren veel vogelnestjes op, en de moerassige streken eene groote hoeveelheid rotting. De beide laatste artikelen zijn met harssoorten de voornaamste voorwerpen van uitvoer. De vogelnestjes zijn een monopolie van den Vorst, die den titel Pangéran voert en gezeteld is te Sampanahan, de voornaamste kampong, een weinig boven den mond der rivier van dienzelfden naam gelegen. Voorts bestaan de inkomsten van den Vorst in eene jaarlijksche schatting van zijne Dajaksche onderdanen en eenige uitgaande rechten. Overigens zijn de voornaamste kampongs Karangan Manik, Benoewa lawas, Baroe en Sangi, alle aan dezelfde rivier.

Bangkalaän, 13,9 □ mijlen groot, ligt ten zuiden van Sampanahan, wordt ten oosten door de Kloempang-baai begrensd, en heeft eene bevolking van ruim 600 zielen, bestaande voor ongeveer de helft uit Dajaks, die het binnenland bewonen, en voorts uit Maleiers, die van Pasir schijnen afkomstig te zijn. Het land is slecht bebouwd en brengt weinig anders voort dan de vogelnestjes, welke in groote

hoeveelheid in het oostelijke kalkgebergte gevonden en door de Dajaks ingezameld worden, en steenkolen, die voor rekening van den Vorst worden gedolven ([1]). De geringe handel is een monopolie van den Vorst (aan wien ook Tjengal en Menoengoel onderhoorig zijn), met den titel Pangéran, die zijnen zetel heeft te Tandjoeng Batoe aan de Kloempang-baai ([2]). Overigens zijn zijne inkomsten dezelfde als in de boven vermelde landschappen; alleen wordt hier van de Dajaks geene schatting geëischt. De vroegere hoofdplaats was Adjipatti, aan de rivier van Bangkalaän waar deze zich in tweeën splitst (bl. 30).

Tjantoeng en Boentar Laoet, onder éénen Vorst vereenigd, maken het zuidelijkste gedeelte van Tanah Boemboe uit en worden van Bangkalaän gedeeltelijk door het kustriviertje Bantilan gescheiden; Tjantoeng bevat het binnenland, Boentar Laoet de streken aan de Kloempang-baai en Straat Laoet Poeloe. Zij beslaan te zamen 19,6 □ mijlen en hebben eene bevolking van 1000 of 1100 zielen, deels Dajaks deels Bandjareezen, die in vergelijking met de inwoners der bovenvermelde gewesten eene redelijke welvaart genieten. Het land is vrij goed bebouwd en levert veel rijst op; voorts zijn rotting, vogelnestjes, was en harssoorten de voornaamste producten, die in den handel worden uitgevoerd, terwijl *gambir*, tabak, zout, lijnwaden, ijzerwerk en opium worden ingevoerd. De invoer is vrij van belasting; van den uitvoer wordt een zeker recht betaald aan den Vorst, wiens inkomsten verder bestaan in het aandeel dat hij zelf in den handel heeft, en in eene belasting in rijst, welke hij van de Dajaks heft. De voornaamste plaatsen zijn: Tjantoeng, waar de Vorst resideert, diep landwaarts in aan de rivier van dien naam gelegen; Boentar Laoet; en Bantilan aan de Tjantoeng-baai (bl. 41).

Poeloe Laoet heeft eene onregelmatig langwerpige gedaante en wordt van het noorden naar het zuiden door eene bergketen doorsneden, die zich aan de zuidwestzijde tot aan de kust uitstrekt. De voornaamste toppen daarvan zijn: G. Sebetoeng in het noorden, G. Djambangan in het midden, en G. Soemalawi, ook Semiarang genoemd, in het zuidelijke gedeelte des eilands. Van deze bergketen stroomen ter wederzijde vele rivieren zeewaarts, van welke de Seratak, de Boengoer en de Sedjaka aan de oostzijde, de Semboetan, de Sekoejang en de Siriroempoet aan de westzijde de belangrijkste zijn.

([1]) *Kol. Verslag over* 1862, bl. 22.

([2]) De tegenwoordige Vorst is gehuwd met de Vorstin van Pagatan, en houdt zich dientengevolge veelal daar op. *Kol. Verslag over* 1881, bl. 16.

In den omtrek van Tandj. Pemantjingan, op de kaart van DE ROY T. Kamoening genaamd, de noordpunt des eilands, bevinden zich rijke steenkolenlagen van goede hoedanigheid aan de oppervlakte van den bodem. Er zijn thans vier ontginningen in werking, waarvan eene in handen is van een Europeeschen ondernemer, de andere, zoo het schijnt, van Chineezen. Zij geschieden, na bekomen concessie van het Gouvernement, volgens overeenkomst met het Hoofd van Poeloe Laoet, die den titel van Pangéran voert en zijn gebied, als leengoed van het Gouvernement, volgens eene hem in 1873 gegevene instructie bestuurt. Van andere voortbrengselen van het eiland is ons niet veel bekend; in 1881 verwachtte men er de nederzetting van een vijfhonderdtal Chineezen uit den Riouw-Archipel, die gambir-plantages wilden aanleggen, maar het blijkt niet of dat werkelijk is geschied. De bevolking wordt op 800 zielen geschat, belijdt, behalve de Chineezen, den Mahomedaanschen godsdienst, en woont hoofdzakelijk langs de oevers der rivieren. De hoofd- en verblijfplaats van den Pangéran, wier ligging ons echter niet bekend is, heet Kampong Baharoe (¹), een welvarend dorp met vrij veel vertier; verder zijn de voornaamste kampongs Pemalang, Boengoer en Sedjaka aan het bovengedeelte der gelijknamige rivieren, en Telok Waroe aan de oostkust.

§ 3. HET RIJK PASIR.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Pasir ligt ten noorden van Tanah Boemboe, welks noordelijke grens de zuidelijke van dit rijk uitmaakt; ten westen grenst het aan Oostelijk Doesoen en de Afdeeling Amoentai, waarvan het gescheiden is door de Vierde bergketen voor zooverre die begrepen is tusschen den G. Katam en den G. Mehilat (bl. 9); ten noordoosten aan het rijk Koetei, waarvan het gescheiden is door den zijtak der bergketen, die zich van den G. Katam zuidoostwaarts uitstrekt (bl. 10), en verder door eene denkbeeldige lijn, welke in dezelfde richting tot aan de kust doorloopt; ten oosten wordt het bespoeld door de Straat van Mangkasar, die hier verscheidene diepe inhammen vormt, van welke de Pasir-baai en de Adang-baai met name bekend zijn.

De grootte van dit rijk bedraagt volgens MELVILL 185,6 □ mijlen.

(¹) Het *Kol. Verslag over* 1881 zegt *Barahoe*, hetgeen vermoedelijk wel eene drukfout zal zijn.

De westelijke helft des rijks is bergachtig en wordt over hare geheele lengte van het noorden naar het zuiden doorstroomd door de rivier Kendilo en hare zijrivieren, totdat zij tegen het zuidelijke grensgebergte stuitende zich op eens noordoostwaarts naar zee wendt. Het oostelijke gedeelte is een vlak meerendeels alluviaal terrein. De grond, hoewel vruchtbaar, is weinig bebouwd, en de landbouw levert niet meer op dan voor de behoefte der bevolking noodig is. De bergstreken zijn met bosschen bedekt, die zeer goede houtsoorten bevatten; de lagere streken brengen vooral rotting voort. De grond is rijk aan goud, inzonderheid aan het bovengedeelte der rivier; omtrent het midden van haren loop, in den omtrek van de kampong Boesoeï, liggen steenkolenlagen van zeer goede hoedanigheid; overigens zijn vogelnestjes en was de voornaamste voortbrengselen. Schildpad en *tripang* worden in vrij groote hoeveelheid op de kust gevangen.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

Melvill schatte de bevolking van Pasir op 13000, Gallois op slechts 3000 zielen, waaronder omstreeks 1000 Boegineezen; met deze laatste opgave stemden de mededeelingen van Von de Wall vrij goed overeen ([1]); later schijnt echter gebleken te zijn dat deze cijfers veel te laag zijn en de bevolking op 40000 zielen moet worden geschat ([2]). Zij is uit onderscheidene bestanddeelen samengesteld. Aan de kust wonen de Badjau of Badjoe, een Mahomedaansche volksstam, die gezegd wordt van het schiereiland Malaka, Sumatra's Oostkust en omliggende kleine eilanden afkomstig te zijn; zij houden zich uitsluitend met de visscherij, schildpad- en *tripang*-vangst bezig, en hebben veel neiging tot den zeeroof ([3]). Boegineezen maken het aanzienlijkste gedeelte van de bevolking der hoofdplaats uit en zijn ook in andere kampongs langs de rivier gevestigd; de handel is hun hoofdbedrijf. De eigenlijke Pasireezen zijn Maleische volkplanters doch, evenals in andere gedeelten van Borneo, met andere Mahomedaansche stammen vermengd. Zij wonen langs de oevers van de benedenste helft der Kendilo, en hebben eene eigene taal verschillend van het Maleisch en Boegineesch; Terobok is hunne laatste kampong. De noordelijker gelegene bovenlanden worden bewoond door den inheemschen heidenschen stam der Loeangan ([4]), die in kleeding en levenswijze weinig

---

([1]) *Tijdsch. v. N. I.*, 1849, Dl. II. *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 258. *Indisch Archief*, Dl. III, bl. 448. en volgg.
([2]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 20.
([3]) Zie ook Dl. I, bl. 807.
([4]) *Indisch Archief*, Dl. III. bl. 452.

van de andere inboorlingen van Borneo verschillen; zij zijn echter, zooverre bekend is, geene koppensnellers en niet getatouëerd. Aan de zijriviertjes van de beneden-Kendilo wonen ook nog Heidenen, die echter volstrekt niet met de Loeangan verwant en ook geene inboorlingen schijnen te zijn. Zij spreken dezelfde taal als de Mahomedaansche Pasireezen en behooren waarschijnlijk tot denzelfden stam als dezen, doch hebben het Islamisme laten varen of misschien nooit omhelsd.

Het bestuur berust bij eenen Sultan, die het gebied uitoefent volgens een contract met het Nederlandsche Gouvernement, dat ook den troonopvolger benoemt ([1]). Hij staat onder toezicht van den Adsistent Resident der Oostkust van Borneo. Het regeerend geslacht wordt gezegd van Mådjåpahit of Grĕsik afkomstig te zijn. De echte zonen van den Vorst voeren den titel van Adji of Pangéran, de onechte afstammelingen dien van Andèn. De inkomsten, van den Sultan bestaan in den goudhandel, waarvan hij het monopolie heeft; den handel in vogelnestjes, die echter gedeeltelijk aan zijne bloedverwanten is afgestaan; inkomende rechten op alle voorwerpen; uitgaande rechten op den rotting; hoofdgelden van de onderdanen; en boeten, die als straf worden opgelegd. Van deze opbrengsten verdwijnt echter een groot gedeelte in de handen der rijksbeambten, zoodat de inkomsten van den Vorst slechts bekrompen zijn.

De regeering wordt waargenomen door den Pangéran Mangkoe Boemi of Rijksbestuurder. Onder hem heeft elke volksstam zijne eigene Hoofden, van welke de Sjahbandar der Boegineezen de voornaamste is.

De belangrijkste plaatsen zijn:

Pasir, de hoofdplaats en residentie van den Sultan en den Sjahbandar der Boegineezen, aan de Kendilo, waar deze zich in twee armen splitst (bl. 31), met ongeveer 250 huizen. De *dalĕm* van den Vorst, een groot gebouw door eene ijzerhouten palissadeering omgeven, staat aan den rechteroever der rivier. De bevolking, die voor ruim de helft uit Boegineezen bestaat, vindt haar bestaan in den handel, die hier vrij belangrijk is; zoodat de waarde van den jaarlijkschen in- en uitvoer op *f* 150000 wordt geschat.

Rampa, eene groote kampong der Badjau, aan den mond der Kendilo.

Paraga, waar een rechterzijriviertje van denzelfden naam zich in de Kendilo stort. De Sultan heeft hier een lustverblijf.

([1]) Dit contract is geheel vernieuwd in het jaar 1862, in 1863 weder eenigszins gewijzigd, en in 1867, bij de optreding van den tegenwoordigen Sultan, nogmaals herzien. Zie de *Kol. Verslagen over* 1862 en 1863 en de *Bijlagen der Nederl. Staatscourant*, Zitting 1864—65.

Saboen Toeroeng, aan de Kendilo tegenover den mond van het rechterzijriviertje Samoe Prangan. Een vorige Sultan had hier een buitenverblijf, met palissaden versterkt tegen de invallen der bevolking van de boven-Nagara (Tabalong).

Boesoeï, hoogerop aan dezelfde rivier; in de nabijheid van deze kampong bevinden zich steenkolenlagen aan de beide oevers en in de rivier. Ook zijn in dezen omtrek goudgraverijen.

Terobok (of Pirobok), de noordelijkste der door Mahomedanen bewoonde kampongs, een weinig beneden de samenvloeiing van de Koman met de Kendilo.

Terinsing, aan den linkeroever der Koman; eene belangrijke Loeanganscbe kampong, bestaande uit twee gebouwen door ongeveer 20 huisgezinnen bewoond en geheel met eene sterke palissadeering omgeven tegen de invallen der westelijke naburen. Het Mahomedaansche opperhoofd bewoont een afzonderlijk huis binnen de omheining.

§ 4. Het rijk Koetei. [1]

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Het rijk Koetei bevat het land van het centraalgebergte van Borneo oost- en zuidoostwaarts tot aan de kust, waarlangs het zich van 1° 30′ Z. B. tot 1° N. B. uitstrekt. Ten zuidwesten wordt het door de Vierde bergketen van de Doesoensche landen en Pasir, en ten noorden door de Vijfde bergketen van Boeloengan en de Berouwsche landen gescheiden; terwijl het ten westen tegen de binnenlanden van de Afdeeling Sintang stuit. Het bevat het geheele stroomgebied van de Mahakam of Rivier van Koetei en hare talrijke zijrivieren, en heeft volgens Melvill eene grootte van 1478,1 □ mijlen [2]. Het westelijke gedeelte des rijks behoort tot het centrale bergland van Borneo; op ongeveer 115° 30′ O. L. gaan de bergen langzamerhand over in heuvels, welke zich tot op geringen afstand van, en hier en daar zelfs tot aan de kust uitstrekken en daar tot de kalkformatie behooren. In den omtrek van de monden der rivier is de kust geheel van alluvialen aard. Langs het gedeelte der rivier dat oostwaarts loopt (bl. 31), van ongeveer 115° 40′ tot 116° 52′ O. L., worden ter wederzijde

---

[1] Over Koetei en de Oostkust zie men ook: *Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin, in* 1879 *en* 1880, *door* Carl Bock. *Uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië*, 1881.

[2] Het bericht van Dalton, medegedeeld in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1856, Dl. II, bl. 277, dat Koetei zoo groot zoude zijn als geheel Java, is zeer overdreven.

eene menigte deels zeer aanzienlijke *Dano's* aangetroffen; van deze meren zijn de belangrijkste: D. Moeroeng, D. Oewis, D. Prian, D. Djembang aan de rechter-, D. Siran, D. Semajang, D. Malinan of Malintang en D. Kloempang aan de linkerzijde der rivier, met welke zij alle gemeenschap hebben. In dit gedeelte is de grond, die overal zeer vruchtbaar is, vrij goed bebouwd.

De voornaamste voortbrengselen, waarin ook een belangrijke handel wordt gedreven, zijn: rijst, rotting, vele houtsoorten, waaronder ook ebben- en kamferhout, *arèng*-suiker, was, gom- en harssoorten, vogelnestjes, goud, ijzer, lood, diamanten, waarvan echter geen werk wordt gemaakt, steenkolen in groote hoeveelheid langs de oevers der benedenrivier, schildpad, *tripang*, en in de meren een overvloed van visch.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

De bevolking, die door MELVILL op 60000, door GALLOIS en WEDDIK ([1]) op 100000 zielen geschat werd, schijnt inderdaad veel sterker te zijn en op 235000 zielen te moeten worden gerekend ([2]). Zij bestaat, volgens WEDDIK, uit Dajaks, Koeteineezen en Boegineezen, en woont bijna uitsluitend langs de oevers der rivieren. De Arabieren, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen zijn slechts weinigen in getal.

De Dajaks behooren tot verschillende stammen, waaronder de voornaamste zijn: de Modang, in verschillende elkander vijandige stammen verdeeld, aan de Klintjouw, de Telen en de Wahau (bl. 33); de Pari of Bahau, langs de boven-Makaham en hare zijrivieren; de Tering, die menscheneters zijn, mede aan de boven-Mahakam; terwijl in het binnenland ook Poenan (bl. 49 en 66) rondzwerven.

De Koeteineezen, elders Maleiers genoemd, zijn de beheerschers des lands. Zij zijn oorspronkelijk volkplanters uit het Hindoe-Javaansche rijk Mådjåpahit afkomstig, later met Maleiers en andere stammen vermengd, en belijden den Mahomedaanschen godsdienst; evenwel worden onder hen ook eenige Heidenen aangetroffen, evenals onder de Pasireezen (bl. 150). Het Maleisch is het hoofdbestanddeel van hunne taal, die echter ook vele vreemde woorden bevat.

De Boegineezen, onder welke benaming hier ook andere inboorlingen van zuidelijk Selébes worden verstaan, omstreeks 5500 in getal, zijn

---

([1]) *Indisch Archief*, Dl. I, bl. 84. *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Dl IV, bl. 230. Over de geschiedenis van Koetei zie men ook het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1866, Dl. II, bl. 231, en 1870, Dl. II, bl. 453.
([2]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 20.

de voornaamste handelaars des rijks en oefenen er een belangrijken invloed uit. Zij zijn voor een groot gedeelte te Samarinda en voorts in de andere plaatsen aan de benedenrivier gevestigd, en mogen slechts tot Tengaroeng de rivier opvaren, waar zij hunnen handel drijven met de bewoners der binnenlanden, die niet verder dan tot daar de rivier afzakken.

Het bestuur wordt uitgeoefend door den Vorst, die aanvankelijk den titel van Ratoe, later dien van Adji voerde en thans Sultan heet, en eenige Rijksgrooten (Mantri's), onder welke de Perdana Mantri of Rijksbestuurder, de Pangéran Bandahara, eene soort van Minister van Buitenlandsche Zaken, de Senopati of Krijgsbevelhebber, en de Sjahbandar of Opperhoofd van den handel, de voornaamsten zijn. Zijn onmiddellijk gezag strekt zich eigenlijk alleen uit over de Koeteineezen. Van de binnenslands wonende Dajaksche stammen betalen sommige alleen eene jaarlijksche schatting, terwijl andere inderdaad geheel onafhankelijk zijn. De inkomsten van den Vorst bestaan, behalve die schatting, in hoofdgelden van de Koeteineezen, inkomsten van de vogelnestklippen, boeten die als straf worden opgelegd, inkomende en uitgaande rechten op handelsartikelen, en de opbrengst der steenkolenmijnen. Het gezamenlijk bedrag van dit een en ander wordt op meer dan *f* 600 000 's jaars geschat. Volgens de, op eene oude overlevering berustende, *adat* mogen de Sultan en zijne kinderen de rivier niet hooger opvaren dan tot aan de kampong Radjoek (bl. 154).

De Boegineezen hebben te Samarinda hun eigen bestuur, samengesteld uit een Hoofd met den titel Poea Adoe, die het hoogste burgerlijk gezag uitoefent, chef der politie is, en uitspraak doet in alle civiele zaken behalve die den handel betreffen; een Sjahbandar, voor den handel; en een Imam voor geestelijke zaken. In belangrijke gevallen vereenigen zich deze drie ambtenaren tot eenen Raad.

De Sultan bestuurt zijn rijk volgens een met het Nederlandsch Gouvernement gesloten contract, het laatst vernieuwd in het jaar 1863 ([1]), hetwelk hoofdzakelijk dezelfde bepalingen inhoudt als die met de Vorsten der Westkust zijn aangegaan. Een Nederlandsch Adsistent Resident voor Koetei en Borneo's Oostkust is te Samarinda gevestigd, om in dit gedeelte de belangen van het Gouvernement te behartigen.

De voornaamste plaatsen zijn:

Samarinda, thans met eene bevolking van ruim 10000 zielen, gelegen op beide oevers der rivier ongeveer 8 mijlen hemelsbreedte van

([1]) Zie *Bijlagen der Ned. Staatscourant*, Zitting 1864—65, en *Tijdschr. v. Neêrl. Ind.*, 1870, Dl. II, bl. 466.

de kust, en bijna uitsluitend door Boegineezen bewoond, die hunne huizen meerendeels op den rechteroever hebben, terwijl de Inboorlingen en Chineezen op den linkeroever wonen. Het is de stapelplaats voor den geheelen buitenlandschen handel, die vooral met Java, Selébes en Singapoera wordt gedreven. Een dertig- of veertigtal inlandsche handelsvaartuigen behooren daar tehuis.

Batoe Pangal, even boven Samarinda, met eene steenkolenmijn.

Palarang, nagenoeg drie mijlen beneden Samarinda aan den rechteroever der Mahakam. De ontginning der in de nabijheid gelegene steenkolenmijnen, die vroeger van Gouvernementswege geschiedde, is in 1873 gestaakt en de exploitatie daarvan verder aan den Sultan afgestaan ([1]).

Sanga-Sanga, een weinig beneden Palarang, waar de Mahakam zich in drie armen splitst (bl. 31) en het kleine riviertje Sanga-Sanga opneemt.

Koetei, aan den zuidelijksten mond der rivier.

Tengaroeng, de residentie van den Sultan, omstreeks 6 mijlen boven Samarinda aan den rechteroever der rivier, waar zich het zijriviertje Tengaroeng daarin ontlast. De bevolking, die in 1847 bestond uit ongeveer 700 Koeteineezen en een honderdtal Boegineezen, welke meest in vlothuizen op de rivier woonden, bedraagt thans 5000 zielen op den oever gevestigd.

Moewara Kaman, aan den mond der zijrivier Kaman, eene kampong van elf huizen nagenoeg drie dagreizen boven Tengaroeng. In haren omtrek worden Hindoe-overblijfselen gevonden.

Kota Bangoen, aan den rechteroever der Mahakam, in 1844 en 1845 tijdelijk de residentie van den Sultan. Het heeft thans een duizendtal inwoners.

Moewara Pahoe, aan dezelfde zijde der rivier, waar zich de Telouw (in haren bovenloop Torok Pahoe geheeten; bl. 32) en de Baroe, die de uitwatering is van het meer Djembang (bl. 152), in de Mahakam storten. Het is het hoogst aan de rivier gelegen Maleische dorp in Koetei.

Radjoek, aan dezelfde zijde der rivier ongeveer halverwege van haren loop, zuidwaarts van het D. Kloempang (bl. 152).

Lirongsouw, aan den linkeroever der rivier en den mond der Langpare (bl. 32).

Long Merah, aan denzelfden oever der rivier en den mond der Merah (bl. 32).

([1]) *Kol. Verslag over* 1874, bl. 222.

Behalve de hier genoemde liggen langs de beide oevers der Mahakam eene menigte kampongs, waarvan er vele in het boven aangehaalde opstel in het *Indisch Archief* worden vermeld.

Long Wai, aan de boven-Klintjouw (bl. 33), eene der voornaamste kampongs van de Long Wai, eenen stam van de Modang (bl 152). De Vorst of het Hoofd, door de Koeteineezen Radja genoemd, heet bij de Modang Kapoeï; zijn gezag is beperkt door drie raadslieden, wier oordeel hij moet inwinnen en opvolgen; hij wordt door de bevolking gekozen en kan door haar worden afgezet.

Long Wahioe of Long Wahau, de voornaamste kampong van een anderen stam der Modang, de Wahau, die met de Long Wai in voortdurende vijandschap leeft. Zij ligt aan de samenvloeiing van de Telen en de Wahau. De Kapoeï van deze kampong is door den Sultan van Koetei tot Opperhoofd van alle Wahau aangesteld; zijn gezag als zoodanig heeft echter weinig te beduiden.

Long Toekong, eene groote Wahau-kampong, 1/4 mijl boven Long Wahioe.

Long Poetih, een groot Dajaksch dorp aan de Lawah (bl. 32), niet ver van de grens van het District Boven-Doesoen.

Tot het rijk Koetei behooren de langs de kust liggende eilandjes Miang, Birah Birahan en Setabak (hetzelfde als Panaroekan?), benevens de zeer kleine Krindingan en Pandjang.

§ 5. De Berouwsche landen.

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

De Berouwsche landen, uitmakende het stroomgebied van de rivier Berouw of Koeran en hare zijrivieren (bl. 33), liggen onmiddellijk ten noorden van Koetei, waarvan zij door de noordelijke grens van dit rijk (bl. 151) gescheiden zijn; ten noordwesten en noorden grenzen zij aan Boeloengan, waarvan zij gescheiden worden eerst door den noordwestwaarts loopenden zijtak van de Vijfde bergketen, waaruit zich de G. Loeangi, G. Kemangis, G. Batoe Bioek en G. Njamok verheffen (bl. 10), verder door eene denkbeeldige lijn, die van laatstgenoemden berg oostwaarts loopt, en eindelijk door het riviertje Karang Tigan, dat zich bij Tandj. Djaroem (bl. 39) in de baai Dalem Soembang (bl. 41) ontlast; terwijl zij ten oosten over eene breedte van 1°25′ (van T. Mangkalihat tot T. Djaroem) door de Straat van Mangkasar worden bespoeld.

De grootte van de Berouwsche landen met Boeloengan bedraagt volgens MELVILL 1118,8, volgens HAGEMAN ([1]) 1121,8 □ mijlen, waarvan naar gissing ongeveer drie vijfde gedeelten voor laatstgenoemd rijk zullen komen.

Zij bevatten de twee rijken Sambalioeng en Goenoeng Taboer.

Overzicht over de afzonderlijke rijken.

a. Sambalioeng.

Sambalioeng, voor 1850 Tandjong en voor 1834 Batoe Poetih geheeten, is het zuidelijkste der Berouwsche landen en bevat vooreerst al het land ten zuidoosten van de rivier Koeran of Berouw tot aan den mond van de Kelai (bl. 33) en vervolgens het geheele stroomgebied van laatstgenoemde rivier. Voorts behooren daartoe eenige eilandjes, waaronder Balikoekoep, Boedja, Menimbora, Oelaban, Pandjang, Kanioengan besar en Kanioengan ketjil de voornaamste zijn ([2]). Volgens HAGEMAN zoude dit rijkje eene grootte hebben van ruim 551 □ mijlen, welke berekening echter, in vergelijking met andere deelen van Berouw, zeker veel te hoog is; het cijfer 200 zal nader aan de waarheid zijn.

In het stroomgebied van de Kelai en verder oostwaarts langs de zuidelijke grens is de grond berg- en rotsachtig; de kuststreek echter vlak en grootendeels alluviaal.

De voortbrengselen zijn hoofdzakelijk: goud, ijzer, steenkolen, rijst, vele houtsoorten, rotting, *gĕtah pertja*, vogelnestjes, was, *tripang* en schildpad. In deze voorwerpen wordt eenige handel gedreven hoofdzakelijk met Boegineezen en Soeloe-eilanders, die daarvoor invoeren: tabak, *gambir*, olie, *arèng*-suiker, zout, lijnwaad, vuurwapenen en buskruit. De steenkolen worden door en voor rekening van den Sultan ontgonnen en door hem ook aan de Nederlandsche marine geleverd.

De voornaamste plaatsen zijn:

Sambalioeng, de tegenwoordige hoofdplaats en de residentie van den Sultan, aan den rechteroever der Koeran, nabij de vereeniging van de Kelai en de Segah. Zij telt zestig of zeventig huisgezinnen.

Tandjong, de voormalige hoofdplaats, tegenover Sambalioeng gelegen en nagenoeg van dezelfde grootte.

([1]) *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 71 en 423. De daar medegedeelde beschrijving van deze gewesten is onze voornaamste bron.

([2]) Volgens den *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 67, heeten de tot Sambalioeng behoorende eilandjes: Samsit, Kakaban, Bilang Bilangan, Kanioengan besar, Kanioengan Ketjil, Balikh Koekoep, Manimbora en Mataka.

Voorts langs de kust van het noorden naar het zuiden: Tabalar, Talasian, Doemaring, Soengei Doewa en Batoe Poetih, eene oude hoofdplaats aan den mond van een riviertje van dien naam, dat zich tegenover P. Pandjang in zee stort.

De bevolking werd vroeger begroot op 15000 zielen, waaronder ongeveer 6000 Mahomedanen; thans wordt zij op 40000 zielen geschat ([1]). De Mahomedanen zijn de Maleische kolonisten, meer of minder met Boegineezen en andere stammen vermengd, die het overheerschend bestanddeel der bevolking uitmaken. Tot hen behooren ook de Badjoe's, een in vaartuigen levende Maleische volksstam, die geheel overeenkomt met de Orang laoet en de Orang Sĕkah in de Riouw- en Bangkagroepen (Dl. I, bl. 807) ([2]). De inheemsche, heidensche en geheel onbeschaafde bevolking behoort voornamelijk tot twee stammen, de Bassaps en de Segai's. De Bassaps zijn een vreedzame stam, die in het oosten des rijks tusschen de rivier Koeran en het zuidelijke grensgebergte woont, in het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen des lands zijn bestaan vindt en daarvan een deel als schatting aan den Vorst opbrengt. Zij hebben veel van de naburige stammen uit Koetei te lijden. De Segai's, die hoofdzakelijk langs de rivier Kelai wonen, zijn een wreed en oorlogzuchtig volk, en groote liefhebbers van koppensnellen, waartoe zij dikwijls geregelde strooptochten naar hunne naburen in Koetei en Goenoeng Taboer ondernemen. Zij hebben hunne eigen opperhoofden en achten zich geheel onafhankelijk van den Sultan, wien zij ook geene schatting betalen. Zij schijnen alleen tabak te planten, en overigens te bestaan van het inzamelen van goud, was, vogelnestjes, enz., welke producten zij aan de Mahomedanen tegen hunne levensbehoeften in ruil geven. — In het gebergte boven de Kelai zwerven nu en dan eenige Poenans rond.

Het bestuur berust bij eenen leenroerigen Sultan, die te Sambalioeng gevestigd is en bijgestaan wordt door eenen Radja moeda of Rijksbestuurder. Ook de handhaving van het recht en de politie is aan hem overgelaten. Zijn gebied strekt zich eigenlijk alleen uit over de Mahomedaansche ingezetenen; daar de Bassaps slechts cijnsbaar zijn, en de overige stammen zich volstrekt niet aan den Sultan bekreunen. Zijne inkomsten bestaan uit de genoemde schatting der Bassaps, eene jaarlijksche belasting van elke familie der Badjoe's, en boeten die als straf worden opgelegd; overigens voorziet hij in zijn

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 20.

([2]) Over de Badjoe's langs de oostkust van Borneo zie men ook het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, bl. 1.

onderhoud door den handel. Inkomende of uitgaande rechten worden niet geheven.

b. Goenoeng Taboer.

Het rijk Goenoeng Taboer, ten noorden van Sambalioeng gelegen, welks bevolking op 40000 zielen wordt geschat ([1]), bevat het land ten noorden van den hoofdmond der rivier Koeran of Berouw beneden den mond van de Kelai, en verder het geheele stroomgebied van de rivier Segah hoogerop Bahoe genaamd (bl. 33). De zuidelijke grens vormen de waterscheidende hoogten tusschen deze rivier en de Kelai; de noordelijke is op bl. 155 opgegeven. Voorts behooren er toe de nabij de kust liggende eilandjes: Raboe Raboe, Pandjang, Darawan, Semanak, Sangalaki, Maratoewa, Kakaban, Boekangan, en andere ([2]). De door Hageman opgegevene grootte van 260 □ mijlen is wel in verhouding tot die van Sambalioeng te klein maar zal toch waarschijnlijk niet ver van de waarheid afwijken.

Het westelijke gedeelte van dit rijk, waar de Bahoe ontspringt, is geheel bergachtig; zoo ook gedeeltelijk de noordelijke en zuidelijke grensstreken. Het oostelijke gedeelte daarentegen is nagenoeg geheel vlak, en ook de Segah stroomt meerendeels door een vrij effen dal.

De voortbrengselen en handel van dit rijk komen met die van Sambalioeng overeen. De Sultan heeft in 1881 de ontginning der steenkolenlagen uit gebrek aan arbeiders moeten staken ([3]).

De hoofdplaats Goenoeng Taboer ligt op den linkeroever van de Segah nabij hare vereeniging met de Kelai, $^1/_4$ mijl van de hoofdplaats Sambalioeng en 8 of 9 mijlen hemelsbreedte van de kust, op 117° 25′ O. L. Zij bestaat uit ongeveer vijftig huizen met eene bevolking van 500 zielen. Iets lager aan de rivier ligt de kampong Goenoeng Kramas; en voorts nog vijf of zes dorpen daar en langs de kust. Hare gezamenlijke bevolking is vroeger, waarschijnlijk te laag, begroot op 8000 zielen (Mahomedanen en Bassaps), waaronder 200 Boegineezen Dit gedeelte maakt het eigenlijke gebied des Sultans uit. De bovenrivieren en de binnenlanden worden bewoond door de onafhankelijke Segai's, wier aantal, zoo het schijnt ook te laag, op 12 à 16000 is begroot.

([1]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 20.

([2]) Volgens den *Regerings-almanak:* Raboe Raboe, P. Pandjang, Manimbora, Derawan, Semamak, Singgalaki, Maratoea, Bakoengan, P. Kokokh, Tengeman, Beelakh, Noesa Kokokh, Belingsian, Tengalan, P. Semoet, Oemagi, Pendan Pendanan en Balambangan.

([3]) *Kol. Verslag over* 1882, bl. 222.

De leenroerige Sultan is gevestigd te Goenoeng Taboer. Van eenen Rijksbestuurder wordt geene melding gemaakt, doch wel van Inlandsche Grooten, die den Vorst in de uitoefening van zijn monarchaal gezag beperken. Zijne inkomsten zijn geheel van denzelfden aard als die van den Sultan van Sambalioeng.

§ 6. BOELOENGAN EN DE TIDOENGSCHE LANDEN.

Ligging, grenzen, grootte, voortbrengselen en voornaamste plaatsen van Boeloengan.

Het rijk Boeloengan of Boelangan, in 1846 aan de Nederlandsche bezittingen toegevoegd, bevat het stroomgebied van de rivier Kajan en hare zijrivieren, grenst ten westen aan Broenei, waarvan het gescheiden wordt door het gedeelte der Eerste bergketen begrepen tusschen den G. Rotouw en den G. Tampasang; ten zuiden, eerst aan Koetei, van den G. Rotouw tot den G. Mahakam, en vervolgens aan Goenoeng Taboer, welks noordelijke grens hier de zuidelijke uitmaakt; en ten noorden aan Tidoeng, waarvan het gescheiden wordt door eene lijn, welke van den G. Tampasang met eenige bochten oostwaarts loopt, vervolgens de rivier Atas (of Mas?) volgt en met deze aan de kust op 3° 20′ N. B. eindigt. De grootte van dit gebied wordt door HAGEMAN op 210 □ mijlen gesteld; deze opgave is echter te klein; in vergelijking met de twee voorgaande rijken zoude zij zeker 500 moeten zijn (¹).

Tot op acht of negen mijlen van de kust af is de grond vlak en laag; vandaar af wordt het terrein aan beide zijden der rivier heuvelachtig (²). Landwaarts in verheffen deze heuvelen zich hoe langer zoo meer, totdat zij in het hooge bergland overgaan, dat zich aan de Eerste bergketen aansluit.

De voortbrengselen zijn dezelfde als in de beide voorgaande gewesten, met uitzondering van goud, dat wel voorhanden is doch niet wordt ingezameld; daarentegen vindt men hier salpeter, hetwelk door de ingezetenen tot de vervaardiging van buskruit aangewend doch niet uitgevoerd wordt. De handel is niet onbelangrijk en wordt vooral gedreven met de Soeloe-eilanden, Pasir, Koetei en Selébes, met prauwen

---

(¹) De opgaven van HAGEMAN omtrent de grootte van dit en de beide voorgaande gewesten berusten op eene afmeting op de Kaart van MELVILL. Onze aanmerkingen daarop steunen op de latere en betere Kaart van VERSTEEG.

(²) Volgens de berichten van VON DE WALL door HAGEMAN medegedeeld in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*. Dl. IV, bl. 429, heeten de heuvelen op den rechteroever Serijang, en die aan de andere zijde Kroebang.

van die landen, daar de bevolking van Boeloengan zelve geene vaartuigen heeft.

De hoofdplaats Tandjong Pelas of Boeloengan ligt ongeveer 8 mijlen hemelsbreedte van zee op de beide oevers der Kajan, even boven hare splitsing in drie armen (bl. 34). De opgaven omtrent de sterkte harer bevolking verschillen van 1000 tot 5000 zielen [1]; deze bestaat uitsluitend uit Mahomedaansche volkplanters, die geene andere kampongs in dit rijk hebben. Verdere kampongs aan de benedenarmen der rivier zijn: Moewara Moendjoeng, Dras, Kajan, Telok Dalem, Tempo, Soengei Dawoen, enz.

Bevolking en bestuur van Boeloengan.

Ook omtrent de sterkte der bevolking van het geheele rijk zijn de opgaven zeer uitéénloopend en verschillen van 20 tot 100,000 zielen; en bij de eerstgenoemde opgave tellen sommigen op de 20000 zielen 18000 Mahomedanen, anderen slechts 8000. Deze groote verschillen zijn toe te schrijven aan de omstandigheden: dat sommigen onder de bevolking van Boeloengan ook die van de Tidoengsche landen begrijpen, en anderen niet; dat sommigen de geheele bevolking bedoelen, terwijl anderen alleen het gedeelte op het oog hebben, dat werkelijk aan den Sultan gehoorzaamt; terwijl eindelijk de geheele telling grootendeels op de opgaven van Inlandsche Hoofden en overigens op gissingen berust. Het *Koloniaal Verslag over* 1875 [2] stelt de bevolking op 53000 zielen.

Deze bevolking wordt onderscheiden in Mahomedaansche volkplanters, waartoe ook de Badjoe's behooren; eenige Mahomedaansche Inlanders; en de Heidensche stammen der Metimai's, die aan de boven-Kajan wonen en geheel onbekend zijn; der Segai's, langs de midden-Kajan; en der Kajans en Seloeï's in kleinen getale hier en daar verspreid.

Het rijk wordt bestuurd door eenen leenroerigen Vorst, die bij het Gouvernement Sultan heet, maar eigenlijk den titel voert van Amiro'l-moeminin (Vorst der geloovigen) en daarom gewoonlijk bij verkorting Amiril wordt genoemd. Hij resideert te Tandjong Pelas. De regeering wordt waargenomen door den Sultan Moeda of Onderkoning, wiens gezag zeer beperkt is door eenen Raad van vier Inlandsche Grooten, die den titel van Pangéran voeren. Behalve over

---

[1] *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, t. a. p. en *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 253.

[2] Bladz. 20.

Boeloengan strekt zijn gebied zich ook uit over de Tidoengsche landen, welke geenen afzonderlijken Sultan hebben maar slechts mindere Hoofden, welke de suprematie van dien van Boeloengan erkennen en hem schatting opbrengen. In laatstgenoemd land zelf schijnt zijn gezag zich slechts acht dagreizen ver de rivier opwaarts uit te strekken; de hooger wonende Segai's beschouwen zich als onafhankelijk. De inkomsten van den Vorst zijn van denzelfden aard als die in de Berouwsche landen; de schattingen worden hier bijna uitsluitend in rijst en vogelnestjes opgebracht.

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling en hoofdplaatsen van de Tidoengsche landen.

De Tidoengsche landen, ten noorden van Boeloengan gelegen, worden ten zuiden door de noordelijke grens van dit rijk bepaald; ten westen grenzen zij aan Broenei, waarvan zij door den G. Litjang, een deel van de Eerste bergketen, worden gescheiden; ten noorden aan het Gebied van Soeloe, waar de parallel van de landpunt Batoe Tinangat (bl. 39) aan den mond van het riviertje Tawan of Tawao de grenslijn is op 4° 12′ 22″ N. B. (¹); en ten oosten aan de Straat van Mangkasar. Zij beslaan, volgens HAGEMAN, eene oppervlakte van 390 □ mijlen.

Alleen het uiterste westelijke gedeelte van deze landen is bergachtig, overigens zijn zij vrij vlak, en in het oosten doorsneden door eene menigte rivieren, waarvan vele met elkander gemeenschap hebben. De voornaamste producten schijnen te zijn rijst, was en vogelnestjes.

Deze landen bestaan uit de volgende Afdeelingen, welke den naam dragen der rivieren, waardoor zij worden besproeid:

Seboekoe, grootendeels onbewoond, doch waar somtijds zeeroovers tijdelijk hun verblijf houden.

Sambakoeng, met de hoofdkampong Temelingan Djawa.

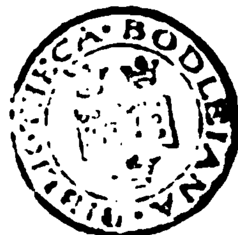
Sibawang, met de hoofdkampong Sibawang.

Sesajap, aan het benedengedeelte van de rivier Sibawang, met de hoofdkampong Sesajap.

Betajau, met de hoofdkampong Telok Ipil, waartoe ook de in de onmiddellijke nabijheid liggende kampong Bebangkoeng behoort.

Sekata Boedji, met de hoofdkampong Mentjigit.

(¹) *Indische Gids*, 1882, Dl. I, bl. 13. Volgens HAGEMAN, en naar hem ook volgens het *Kol. Verslag over* 1879, bl. 22, is dit 4° 21′ N. B.

Voorts behooren hiertoe de eilanden Sebitik (op sommige kaarten Sibalik genoemd) en Nenoekan, voor den mond der rivier Tawan; Lamanaka, ten zuiden van den mond der Seboekoe; Boenjoe en Tanah mérah, tegenover den mond der Sibawang; Tarikan of Tarakan, nabij de monding der Sekata Telantjang, en andere kleinere ([1]).

Bestuur en bevolking der Tidoengsche landen.

De bovengenoemde landschappen en eilanden staan onder het bestuur van acht Hoofden, die den titel van Pangéran, Panĕmbahan of Datoe voeren. Zij zijn gewoonlijk bloedverwanten van den Sultan van Boeloengan, erkennen zijne opperheerschappij en brengen hem schatting op (bl. 161).

De sterkte der bevolking is niet bekend. Langs de kust wonen Mahomedanen, wier aantal op 3000 wordt geschat. De binnenlanden zijn bevolkt met Heidenen, die tot verschillende stammen behooren en meerendeels van alle beschaving verstoken zijn. Men onderscheidt de volgende stammen:

De Beroessoe's, aan de rivieren Sekata Telantjang, Sekata Boedji, Betajau en Sebouwang. Hun aantal wordt begroot op 250 huisgezinnen; zij planten rijst en aardvruchten, en zijn geene koppensnellers.

De Tidoengs, aan dezelfde rivieren en de Sambakoeng en op de eilanden Sebitik en Nenoekan; zij tellen naar gissing 4000 of 5000 zielen. Zij zijn Mahomedanen, planten rijst en aardvruchten, vervaardigen aardewerk, vlechten matten en drijven handel met de Beroessoe's en met de bevolking van Boeloengan.

De Tinggalans of Daoets, een geheel wilde, koppensnellende stam, aan de boven-Sambakoeng. Zij verzamelen was en vogelnestjes, die zij in de benedenlanden verhandelen.

De Mentarangs, aan een linkertak der Sibawang in het binnenland. Zij hebben weinig of geene gemeenschap met de benedenlanden, maar drijven eenigen handel met de bovenlanden van Broenei.

De Semataloens, aan de boven-Seboekoe. Zij zijn vreedzamer dan de Tinggalans en leven gewoonlijk in vijandschap met dezen.

De Poenans, overal in de binnenlanden rondzwervende.

De Kennjahs, een weinig bekende, geheel onafhankelijk rondzwervende stam, evenals de Poenans.

([1]) De *Regerings-almanak* vermeldt alleen: Terrakan, Nenoekan en Sebittikh met toebehoorende kleinere eilanden.

De Baohs of Oebouws, in de binnenlanden aan de Sibawang; zij leveren was en vogelnestjes, en hebben overigens veel overeenkomst met de Segai's (bl. 157).

Verhouding der Vorsten van Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan tot het Nederlandsche Gouvernement.

In het jaar 1850 zijn voor het eerst met de Vorsten der drie genoemde rijken nagenoeg gelijkluidende contracten gesloten, hoofdzakelijk van den volgenden inhoud: De Vorsten erkennen de suprematie van het Nederlandsch-Indische Gouvernement, en erkennen het door hen beheerde en binnen de aangewezene grenzen bepaalde gebied in leen te bezitten van dat Gouvernement, met hetwelk zij beloven in vrede en vriendschap te leven, en welks goedkeuring zal worden gevraagd bij de troonopvolging, die overigens zooveel mogelijk bij erfopvolging plaats heeft. Zij beloven verder de zeerooverij tegen te gaan, den handel te bevorderen, aan schipbreukelingen allen mogelijken bijstand te verleenen, de bevelen van den Resident van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling na te komen, alle nederzettingen van vreemdelingen te weren, de vestigingen van het Nederlandsche Gouvernement in hun gebied te ondersteunen, geene staatkundige gemeenschap met vreemde Mogendheden te houden, en allen slavenhandel te verbieden. Daarentegen worden aan de Vorsten het geheele inwendig bestuur, de politie, justitie en alle inkomsten overgelaten. Deze contracten zijn in 1878 met de drie Vorsten vernieuwd.

DERDE HOOFDSTUK.

DE NIET AAN NEDERLAND ONDERHOORIGE GEWESTEN.

---

§ 1. Het rijk Broenei of Borneo proper en Serawak.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Het rijk Broenei of Boerneh ([1]) besloeg oorspronkelijk bijna het geheele noordwestelijke gedeelte van Borneo, van Tandj. Datoe tot

([1]) Aan dit gewest, dat het eerst door de Portugeezen werd bezocht in het begin der 16de eeuw, is door de Europeanen de naam van het geheele eiland ontleend. De Inlanders passen dien alleen op dit rijk toe; het westelijke gedeelte des eilands heet bij hen Kalamantan of Kalimantan; van het overige gedeelte is, zoomin als van het geheele eiland, een algemeene inlandsche naam bekend.

aan de rivier Kimanis op 5° 32′ N. B.; en ook het noordwaarts daarvan gelegene staatje Papar of Pappal, hoewel niet rechtstreeks tot Broenei behoorende, schijnt de suprematie van dit rijk te erkennen. Binnenslands grenst het aan de Afdeelingen Sambas en Sintang van de Wester-afdeeling, aan de tot het oostelijk deel der Zuider- en Ooster-afdeeling behoorende staten Koetei, Berouw en de Tidoengsche landen, en verder aan de Soeloesche bezittingen op de noordoostkust; van welk een en ander het door de Tweede en de Eerste bergketen wordt gescheiden. De zuidelijke helft van dit gebied, van T. Datoe af tot aan T. Kidorong (bl. 40), vormt den staat Serawak, die thans niet meer onmiddellijk tot Broenei behoort (zie bl. 165).

Eene opgave van de grootte van dit rijk is ons niet bekend; wanneer men het echter met andere rijken, b. v. met Koetei, vergelijkt, kan die veilig op minstens 2000 □ mijlen worden geschat. (¹)

Het kustland is over het geheel laag en vlak. Op sommige plaatsen echter verheffen zich niet ver van het strand heuvels en enkele bergtoppen; zooals de G. Tatan op ongeveer 3° N. B., G. Siloengoen op 3° 50′, G Loembir op 4° 15′, en andere. De aanzienlijkste maar ook veel verder in het binnenland ten oosten van de rivier van Broenei gelegene, is de G. Maloe, die gezegd wordt meer dan 8000 vt. hoog te zijn. Landwaarts in rijst het terrein meer en meer, totdat het overgaat in de groote bergketenen, die de grensscheiding uitmaken, en wier voornaamste toppen of deelen boven zijn opgegeven (bl. 8 en 9).

De voortbrengselen zijn: rijst, peper, suikerriet, kamfer, die als de beste van den Archipel wordt beschouwd, kassia, katoen, sago- en kokos-palmen, ebben- en ander uitmuntend hout (echter geen *djati*), rotting, enz.; verder, vogelnestjes, was en paarlen; en uit het delfstoffenrijk, uitmuntende steenkolen, ijzer en antimonium. In deze producten wordt door de strandbewoners handel gedreven vooral op Malaka, Singapoera, Riouw, China, Pontianak en de Soeloe-eilanden. Ingevoerd worden: wapenen, lijnwaden, aardewerk, tabak, *gambir*, tin, salpeter, zwavel en zout, welk laatste in Broenei zelf niet schijnt vervaardigd te worden.

(¹) Wanneer men met MELVILL voor de grootte van geheel Borneo 12962, en voor die van de Nederlandsche bezittingen aldaar 9373 □ mijlen neemt, en van de overschietende 3589 □ mijlen ²/₃ voor Broenei rekent, verkrijgt men nagenoeg 2400 □ mijlen voor dit rijk. Eene oppervlakkige meting op de Kaart, waarbij men de lengte op 7° en de breedte op 1° 10′ neemt, geeft ongeveer hetzelfde resultaat.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen en verdere bijzonderheden.

De bevolking, wier sterkte niet bekend doch door sommigen, zeker te hoog, op 225000 zielen geschat is, bestaat langs de kust voornamelijk uit Maleische volkplanters, Illano's van Mindanao, en Soeloereezen, die van handel en zeeroof leven, en deels Mahomedanen deels Heidenen zijn. De bevolking van het binnenland behoort tot verschillende inheemsche stammen van denzelfden aard als hunne naburen aan gene zijde der bergketenen; onder hen worden de Bisaja's en Moeroets genoemd. Zij zijn ten eenenmale onbeschaafd en woest, en komen met de strandbewoners niet meer in aanraking dan hoogst noodig is om de door hen ingezamelde natuurlijke producten des lands aan dezen te verruilen. De Chineezen, die zich het eerst in dit gedeelte van Borneo gevestigd hebben (bl. 79), waren vroeger sterker in aantal dan thans, nu de bearbeiding der meer zuidwaarts gelegene goudmijnen hun meer voordeelen oplevert dan met handel en landbouw in Broenei te behalen zijn. Men begroot hun aantal in dit rijk thans op ongeveer 500 personen, die meest in of nabij de hoofdplaats wonen en zich grootendeels met de pepercultuur bezig houden.

De regeering berust bij den Sultan, die een geheel onbeperkt gezag heeft en met zijne bloedverwanten en verdere rijksgrooten op dezelfde willekeurige wijze over de bevolking beschikt als wij dit boven omtrent de andere Maleische Vorsten op Borneo's Westkust hebben opgemerkt. Zijn Rijksbestuurder, tevens vermoedelijke opvolger, voert den titel van Pangéran Toemĕnggoeng. De macht van den Vorst schijnt zich echter slechts over een gedeelte van Broenei uit te strekken, en door sommige strandplaatsen flauw en door vele binnenlandsche stammen geheel niet erkend te worden. Het gewest Serawak, bevattende het stroomgebied der rivier van dien naam en verder de kuststreek tot aan T. Kidorong, is in 1841 door den Sultan tegen betaling van eene jaarlijksche schatting van 6000 dollars [1] afgestaan aan den Engelschman James Brooke, die daar onder den titel van Radja als leenroerig Vorst het opperbewind gevoerd, den zeeroof krachtig bestreden, en maatschappelijke orde en beschaving in het aan hem afgestane gewest vlijtig bevorderd heeft; hij heeft bij zijn overlijden in het jaar 1868 zijn gebied bij testament aan zijn neef Charles Johnson Brooke vermaakt. De bevolking van Serawak wordt geschat op 240000 zielen [2]. Overigens

---

[1] *Indische Gids*, 1882, Dl. I, bl. 15.
[2] Hatton, *The new Ceylon*, p. 36.

[illegible] 1847 [illegible] Britsche Gouvernement gesloten, waarbij hij [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Nederlandsch-Indisch [illegible] te buiten [illegible] [illegible] In het jaar 1850 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Nederlandsch-Indisch Gouvernement. [illegible] [illegible] [illegible] wederkeerige waarborging van den vrede en het [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (¹).

De voornaamste plaatsen zijn:

De hoofdplaats Broenei, de residentie des Sultans, gelegen op de beide oevers der rivier van denzelfden naam, omstreeks 14 mijlen van den [illegible] Even als te Pontianak en Sambas zijn de huizen op palen [illegible] in de rivier gebouwd, zoodat de gemeenschap tusschen de woningen alleen te water plaats heeft; ook de markten worden in vaartuigen op de rivier gehouden. De woning van den Sultan is een onaanzienlijk gebouw, deels van hout, deels van metselwerk opgetrokken en zeer slecht gelegen. De stad telt ongeveer 3000 huizen; en het getal inwoners wordt door sommigen op 15000, door anderen echter [illegible] op 25000 geschat.

Serawak of *Kotching*, aan de rivier van eerstgemelden naam, is de hoofdplaats van het landschap Serawak en de residentie van Radja *Brooke*, onder wiens bestuur zij zeer in welvaart is toegenomen.

Santoebong, aan den mond der Serawak.

Sinawan en *Samarahan*, in hetzelfde gewest.

Sadong, aan de rivier van dien naam.

Batoean, aan de Batang Loepar.

Kalaka, aan den mond van de Palo, een riviertje dat ten noorden van de Sarebas in zee valt.

Palo, aan het riviertje Tatan.

Matoew, aan het riviertje Bintoela.

Ilas, aan eene noordelijkere, ongenoemde rivier.

Towdan, Penat, Moka, Tikouw, Balingang en Mentoeloe, alle aan of nabij de kust tusschen T. Barram en de Baai van Broenei.

(¹) *Kol. Verslag over* 1850.

§ 2. Het noordelijke gedeelte des eilands en de omliggende kleinere eilanden (¹).

Ligging, grenzen, grootte, bestanddeelen.

De hier bedoelde gewesten beslaan het noordelijke gedeelte van Borneo, aan de westzijde tot aan de rivier Kimanis op 5° 32′ N. B., waar zij aan Broenei grenzen, en aan de oostzijde tot op 4° 12′ 22″ N. B., aan den mond van het riviertje Tawan of Tawao, waar zij tegen de Tidoengsche landen stuiten (bl. 161). Hunne gezamenlijke grootte zal wellicht 1100 of 1200 □ mijlen bedragen (verg. de Noot op bl. 164) met eene bevolking van 100000 of 150000 zielen. De landschappen Papar of Pappal, Maroedoe of Maloedoe en Mangidari of Mangedora maken de hoofdbestanddeelen uit.

Deze noordpunt van Borneo was oorspronkelijk gedeeltelijk onderhoorig aan den Sultan van Broenei, gedeeltelijk aan dien der Soeloe-eilanden. In 1865 werd door eerstgenoemden Sultan aan zekeren Amerikaan Torrey afgestaan »een grondgebied, beginnende aan de »oostzijde van Borneo in de Soeloe-zee op omstreeks 5° N. B., zich »over de eilanden uitstrekkende tot 12° N. B., en eindigende op de »westzijde van Borneo in de Chineesche zee op 6° N. B.," dus van de Darvel-baai tot aan de Gaia-baai met inbegrip van de ten noorden van Borneo gelegene eilanden, of van de Tidoengsche landen tot nabij het onmiddellijk gebied van den Sultan van Broenei. Het blijkt niet, dat bij dien afstand eenige acht is geslagen op het contract met Engeland (bl. 166), of de rechten van Soeloe op een deel der noordoostkust, of op die van Spanje op de bedoelde eilanden. Hoe dit zij, Torrey werd daar de stichter van eene *American Trading Company of Borneo*, die echter niet voorspoedig was in hare ondernemingen, zoodat hij tien jaren later zeer verlangde zijn niet rentegevend grondbezit van de hand te doen. De gelegenheid daartoe werd hem aangeboden door eene Engelsche maatschappij, wier voornaamste oprichters waren Alfred Dent en Baron Van Overbeck, die hem zijne rechten afkochten en met de Sultans van Broenei en de Soeloe-eilanden onderhandelingen aanknoopten (van de rechten van Spanje werd ook nu weder geene notitie genomen) (²), die ten gevolge hadden dat door

(¹) Men zie hierover St. John, *Life in the forests of the far East*, en een uittreksel daaruit in het *Tijdschr. v. N. Indië*, 1869, Dl. I, bl. 122, 343 en 431.

(²) De dagbladen vermelden dat thans (Februari 1884) tusschen Duitschland, Engeland en Spanje onderhandelingen worden gevoerd, van welke men verwacht dat zij spoedig tot eene schikking zullen leiden, waarbij de opperheerschappij van Spanje over de Soeloe-eilanden zoude worden erkend, terwijl dit rijk daarentegen afstand zoude doen van zijne aanspraken op Noord-Borneo.

hen aan de nieuwe *British North Borneo Company*, tegen betaling van 20000 dollars 's jaars, in vollen eigendom werden afgestaan:

1°. de streek op de noordwestkust, van T. Gaja tot T. Sontoet ([1]) met de omliggende eilanden, voor 4000 dollars 's jaars.

2°. de streek op de noordoostkust, tusschen de rivieren Soelaman en Païtan, voor 6000 dollars 's jaars.

3°. de streek langs de oostkust, van de Païtan tot aan de Seboekoe op de grens der Tidoengsche landen ([2]), met de omliggende eilanden, voor 2000 dollars 's jaars. Deze drie gewesten, waarin ook het landschap Papar is begrepen, behooren tot het gebied van Broenei.

4°. eene strook kustland, begrepen in het onder 3°. vermelde, waarop de Sultans van Broenei en de Soeloe-eilanden gelijkelijk aanspraak maken, voor 5000 dollars 's jaars, en

5°. de provinciën Kimanis en Benoni met bijbehoorende eilanden, onmiddellijk grenzende aan Broenei en daartoe behoorende, voor 3000 dollars 's jaars.

Deze overeenkomst werd met de bedoelde Sultans gesloten den 29 December 1877 en 22 Januari 1878. Sedert dien tijd is dus dit geheele gedeelte van Borneo, thans Sabah genaamd, eigendom van de *British North Borneo Company*, die met een kapitaal van nagenoeg *f* 5000000 is begonnen en bij een Koninklijk Charter van 7 November 1881 gesteld is onder bescherming van de Britsche kroon, onder andere met de volgende bepalingen: dat zij haar grondgebied of hare rechten aan geene andere vereenigingen of personen zal overdragen zonder voorafgaande toestemming van het Britsche Gouvernement; dat eventueele geschillen tusschen de Sultans en de Compagnie zullen worden onderworpen aan de beslissing van dat Gouvernement; dat de Compagnie geen handelsmonopolie zal invoeren of toestaan; dat de benoeming van den oppersten bestuurder van haar grondgebied moet worden goedgekeurd door het Gouvernement; dat de benoeming van de hoogste rechterlijke autoriteit, zoolang die geschiedt door de Compagnie en niet rechtstreeks door de Kroon, insgelijks door het Gouvernement zal moeten worden goedgekeurd; dat zij, onder goedkeuring van de Admiraliteit, hare eigen vlag mag voeren, die echter

---

([1]) Deze kaap is niet op de kaarten te vinden.

([2]) Hierbij valt op te merken dat de rivier Seboekoe, die als zuidelijke grens van het gebied der British Company wordt vermeld, gelegen is ten zuiden van de St. Luciabaai, waar een Nederlandsch maritiem station gevestigd en een Controleur geplaatst is (bl. 42), en dus ook ten zuiden van T. Batoe Tinangat, die de noordelijke grens is van ons gebied op de Oostkust (*Kol. Verslag over* 1879 bl. 22). De Sultan heeft dus over een gedeelte van ons grondgebied beschikt.

het Britsch karakter van de Compagnie moet vertoonen; enz. ([1]). Men ziet dus dat, hoewel er slechts van de vestiging van eene handelmaatschappij wordt gesproken, men toch feitelijk te doen heeft met de stichting van eene Britsche kolonie, waarop het Engelsche Gouvernement nu reeds een belangrijken invloed uitoefent, en die wellicht later geheel door de Kroon zal worden overgenomen, en daarom misschien bij voorbaat reeds Britsch Borneo wordt genoemd. Naar het ons voorkomt levert het Londensch tractaat van 1824 geen wettig bezwaar op tegen zoodanige annexatie; maar men zoude het kunnen betreuren, dat eene dergelijke vestiging in dit, naar het schijnt, rijkste gedeelte van Borneo niet van Nederlanders is uitgegaan ([2]).

Bijzonderheden omtrent de afzonderlijke gewesten.

a. Papar.

Dit gewest ligt onmiddellijk ten noorden van Broenei en heeft tot oostelijke grens het noordelijke gedeelte van de Eerste bergketen, waaruit zich hier de Kina Baloe, de hoogste bekende berg van Borneo, verheft. Van de landpunt, die in kaap Simpang Mengajau eindigt, wordt de oostelijke aan de Baai van Maroedoe grenzende helft niet tot Papar maar tot Maroedoe gerekend; het zuidelijkste gedeelte bevat de boven vermelde provinciën Kimanis, die onmiddellijk aan Broenei grenst en door de rivier van denzelfden naam wordt doorstroomd, en Benoni, die op de mij bekende kaarten niet wordt aangewezen. Alleen in het zuidelijke gedeelte zijn de kustlanden vlak, doch overigens is het geheele landschap met bergen bezet. Aan de kust bevindt zich een waterval, die voor den hoogsten der aarde wordt gehouden. JUNGHUHN noemt hem den waterval van Pandasan of van Tampasoek ([3]), hetwelk beide namen zijn van rivieren, die zich ontlasten, de eerste op nagenoeg 6° 35′, de laatste op 6° 23′ N. B. ([4]). Volgens den Schrijver van de *Bijdrage tot de*

([1]) Men zie over dit alles uitvoeriger: *The new Ceylon, being a sketch of British North Borneo or Sabah. From official and other exclusive sources of information, written and compiled by* JOSEPH HATTON. *London*, 1881; en een opstel van den Heer R. VAN ECK, in het *Tijdschr. voor Nederl. Indië*, *Juli*, 1882.

([2]) In Februari 1884 is te Hamburg eene Duitsche »Borneo-Compagnie" opgericht, die 10000 acres land van de »British North Borneo Company" heeft gekocht, om die in cultuur te brengen en daarop vooral tabak te kweeken.

([3]) JUNGHUHN, *Java*, Dl. III, bl. 1293.

([4]) Volgens de Kaart van MELVILL.

kennis van Borneo's Noordoosthoek ([1]) wordt hij gevormd door de op den Kina Baloe ontspringende rivier Kaloepis, die de voornaamste bron is van de Tampasoek (bl. 36), en heeft hij eene storting van misschien 1500 voet.

De voornaamste plaatsen zijn:

Papar nabij de kaap van dien naam, met eene vestiging van de British North Borneo Company.

Doempil, ten zuiden van de kaap van dien naam.

Lokporin, aan de Sapangar-baai.

Gantisan, eene Maleische vestiging, ten noorden van het vorige.

Ambong, aan de baai van dien naam.

Abai, aan de baai en de rivier van denzelfden naam.

Tampasoek, aan de gelijknamige rivier, mede met eene vestiging van de B. N. B. Company, en Tambaloelan meer noordwaarts.

De bevolking van dit gewest wordt geschat op minstens 45000 zielen. Zij bestaat uit: Illano's, die weinig in getal zijn, geen algemeen bestuur hebben maar zich aansluiten bij Hoofden, die liefst den titel van Sultan of Radja voeren; Badjoe's, Maleische vreemdelingen, die op de kustplaatsen gevestigd zijn, van vischvangst, handel en eenigen landbouw leven, en Hoofden hebben, van welke sommige den titel van Datoe voeren en door den Sultan van Broenei werden aangesteld, doch die weinig gezag hebben; en de inheemsche bevolking, die door de Badjoe's Idaäns doch door de Maleiers van Broenei Doesoens worden genoemd, hoofdzakelijk van den landbouw bestaan, en van de Bisaja's in Broenei en andere Dajaksche stammen slechts in ondergeschikte bijzonderheden verschillen, doch over het algemeen vreedzamer zijn dan dezen. De gewesten Kimanis en Benoni werden beschouwd als bijzonder eigendom van den Pangéran Toemĕnggoeng (bl. 165).

b. Maroedoe.

Het landschap Maroedoe of Maloedoe, ook wel Kina Baloe genoemd, deels eene onderhoorigheid van den Sultan van Broenei deels van dien der Soeloe-eilanden, grenst ten westen aan Papar en strekt zich zuidwaarts uit tot aan het westelijke gedeelte der Sandakan-baai. Als onderdeelen ervan worden genoemd de gewesten Païtan en Laboek, waarin zich de groote gelijknamige baaien bevinden; voorts vinden wij vermeld de Districten Oedat, Milau, Lotong, Andoean, Metoeng-

([1]) *Tijdschr. v. N. I.* 1869, Dl. I, bl. 122 en volgg.

gong, Birian, Tigaman, Taminoesan, Bintasan, Bingkoengan, Pantjoer, Boengoen of Bongon, Tandek en Bengkoka ([1]).

Maroedoe wordt beschouwd als een der vruchtbaarste en best bevolkte gewesten van Borneo; terwijl de Maroedoe-, Païtan-, Laboek- en Sandakan-baaien voor handel en scheepvaart de uitmuntendste gelegenheid aanbieden. In het binnenland plaatste men het meer Kina Baloe, door dorpen van Inboorlingen omgeven, doch welks bestaan thans wordt ontkend (bl. 37).

De bevolking bestaat in het binnenland uit inheemsche Heidensche stammen, die Idaäns worden genoemd en wier aantal op 52000 wordt begroot. De kusten zijn bevolkt met Mahomedanen, zijnde Maleiers, Badjoe's en Soeloereezen, wier cijfer op 5000 wordt geschat. De eerstgenoemden houden zich vooral bezig met den rijstbouw en de inzameling van de natuurlijke voortbrengselen van den grond; de laatsten met den handel en ook met den zeeroof, die vooral door de Soeloereezen wordt gepleegd.

De voornaamste plaatsen zijn:

Koedat, Gompah, Boengoen, Soengei besar, Boewen, Bassol, Maroedoe, Bawangan, Tandih en Bengkoka, alle aan of nabij de Baai van Maroedoe gelegen. Vroeger brachten deze omstreken veel peper op, doch de teelt daarvan is bijna teniet gegaan. Tegenwoordig zijn de belangrijkste producten: rijst, tabak, uitmuntende kamfer, *koelit lawang* of nagelbast, rotting, vogelnestjes, was en schildpad; benevens steenkolen aan de rivier Bengkoka.

Païtan, aan de baai van dien naam.

Soegoet aan de rivier van dien naam ten zuidoosten van de Baai van Païtan.

Sandakan aan de baai van dien naam, met eene vestiging van de B. N. B. Company.

Elopoera, eene door de B. N. B. Company aan de westzijde van den ingang der Sandakan-baai gestichte plaats, die reeds eene belangrijke uitbreiding schijnt te krijgen.

De voortbrengselen van deze plaatsen zijn dezelfde als die van de streken aan de Maroedoe-baai; zij werden vroeger hoofdzakelijk naar de Soeloe-eilanden uitgevoerd.

Ano of Laboek aan de Laboek-baai, vanwaar vooral katoen, was, rotting en kalk worden uitgevoerd.

([1]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1869, Dl. I, bl. 433. Deze namen, als ook de meeste hieronder te vermelden plaatsnamen, komen niet voor op de Kaart in HATTON's *New Ceylon;* daarentegen worden daar een aantal andere plaatsen vermeld, als: Timbang Batoe, Tesopong, Mandajo, Palioe, Katahanan, Tinagas, Tankal, Nabah, Kirokot, Rundo, Moroli, Mitoeo, Lasas, Danao enz.

De omtrek der Sandakan-baai wordt hoofdzakelijk bewoond door Idaäns, die vogelnestjes, kamfer, was, *tripang* en paarlen inzamelen.

c. Mangidari.

Mangidari of Mangedora ligt tusschen Maroedoe ten noorden, de Tidoengsche landen ten zuiden, en Papar en het noordelijkste gedeelte van Broenei ten westen, en bevat ook het landschap Oensang, eene zich ver oostwaarts uitstrekkende bergachtige landpunt, die in kaap Oensang, ook wel de Ongeluks-kaap genoemd, eindigt; de voornaamste bergen zijn de G. Kina Batangan en de Dubbele Piek. Zuidwestwaarts van de Darvel-baai vindt men den G. Madai en den G. Boedsilan. Ook dit gewest was grootendeels eene onderhoorigheid van de Soeloe-eilanden.

De bevolking is van denzelfden aard als in Maroedoe; ook de voortbrengselen komen met die van dat gewest overeen, maar bovendien vindt men hier eene groote hoeveelheid goud, en ivoor in het landschap Oensang.

De voornaamste handelplaatsen zijn:

Kina Batangan, aan de rivier van dien naam (bl. 36), zeven dagen roeiens landwaarts in, oorspronkelijk eene volkplanting der Chineezen, doch sedert lang door dezen geheel verlaten. Verder landwaarts in liggen vele groote kampongs der Idaäns, die zich bezighouden met de rijstteelt en het inzamelen van stofgoud, vogelnestjes en rotting. Een aantal vaartuigen voerde vroeger deze producten de rivier af naar de Soeloe-eilanden.

Sabahan, ten zuiden van de Darvel-baai, vijf dagen opvarens aan de rivier Sabahan gelegen, is mede eene zeer belangrijke handelplaats voor de Soeloereezen.

Omliggende eilanden.

Vóór en in de Baai van Broenei liggen de eilanden Laboean, Koeraman, Tiloeng, Moewara en andere kleinere, van welke een den naam van P. Victoria heeft gekregen. Het eerste, verreweg het grootste en wegens zijnen rijkdom aan steenkolen meest belangrijke, is in December 1846 door den Sultan van Broenei in volle souvereiniteit aan Engeland afgestaan.

P. Memanoekang en P. Gaja, voor de Gaja-baai (bl. 42), op nagenoeg 6° 8′ N. B.

P. Kalampoenoean, een klein eiland onmiddellijk ten noorden van T. Simpang Mengajau en daarvan gescheiden door eene smalle Straat, waarin een sterke stroom gaat, zoodat de vaart daardoor gevaarlijk is.

P. Balambangan of Berobangan, op 7° 20′ N. B. en 116° 55′ O. L., ten noorden van het voorgaande en daarvan gescheiden door eene breedere Straat, die een veilig vaarwater oplevert. Het is een vrij groot, aan de zuidzijde bergachtig aan de noordzijde meer vlak eiland. Aan de oostzijde vindt men de goed gedekte baai Barobok, en nog eene andere, wier naam ons onbekend is. De grond is vruchtbaar en levert goede houtsoorten op; de luchtsgesteldheid schijnt er echter zeer ongezond te zijn. Het was eene onderhoorigheid van den Sultan der Soeloe-eilanden, die het in 1762 afstond aan de Engelschen. Dezen vestigden er eene kolonie, die echter in 1775 door de Soeloereezen werd afgeloopen. In 1803 hebben zij er zich opnieuw gevestigd, doch wegens de ongezondheid en de geringe voordeelen dien post spoedig weder opgebroken. Thans schijnt het eiland onbewoond te zijn.

P. Bangoeëi of Bangouwi, onmiddellijk ten oosten van Balambangan en aanmerkelijk grooter dan dit. In het noordwesten verheft zich een bergtop van ongeveer 5000 vt. Het was eene onderhoorigheid van den Sultan der Soeloe-eilanden, doch is zeer weinig bekend. In de onmiddellijke nabijheid ervan liggen zuidwestwaarts Padoedangan of Palaroekan en Pataroenan benevens andere kleine eilandjes, en zuidoostwaarts het iets grootere Mali Wali of Malawalla.

Thans behooren al deze eilanden, behalve die in de Baai van Broenei gelegen zijn, aan de British North Borneo Company.

Ten noorden van Balambangan en Bangoeëi, en door Straat Balabak daarvan gescheiden, ligt het tot het gebied van Soeloe behoorende eiland Balabak, 8 of 9 □ mijlen groot. Aan de oostzijde is eene goede baai, Dalawan genaamd. De voortbrengselen zijn vooral sago, *pisang*, ebbenhout en was, in welke artikelen de bevolking inzonderheid met de Chineezen handel drijft.

Het nog meer noordwaarts gelegene en veel grootere eiland Palawan of Paragoa is voor het grootste zuidelijke gedeelte eene bezitting van den Sultan der Soeloe-eilanden; de kleinere noordelijke helft is door hem aan de Spanjaarden afgestaan en wordt gerekend tot de Philippijnsche eilanden te behooren. Dit Spaansche gedeelte draagt eigenlijk den naam van Paragoa, terwijl die van Palawan vooral op het zuidelijke deel wordt toegepast.

Langs de kusten van Maroedoe en Mangidari liggen eene menigte kleine eilandjes, die timmerhout, vogelnestjes, was en *tripang* opleveren, doch meerendeels onbewoond zijn.

VIERDE HOOFDGROEP.

SELÉBES EN ONDERHOORIGE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN SELÉBES.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Het eiland Selébes ([1]), ook wel ten onrechte Mangkasar genoemd, daar deze laatste naam alleen aan een klein gedeelte van het Zuidelijke schiereiland toekomt, ligt tusschen 1° 46′ N. B. (Tandj. Papaloempoengan) tot 5° 42′ Z. B. (Oedj. Boelo-Boelo) en 118° 45′ (de westelijke punt van Mandar) tot 125° 15′ O. L. (de oostelijkste punt van de Noordelijke landtong) ([1]). Het wordt ten westen bespoeld door de Straat van Mangkasar, die het van Borneo scheidt; ten noorden

---

([1]) De naam Selébes is, zegt men, verbasterd uit Soela-besi, IJzer-eiland. *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl 268. Zonder hieromtrent te willen beslissen heb ik thans in navolging van anderen ook de spelling Selébes (in plaats van Celébes) aangenomen, die in elk geval zeker beter is, daar in de meest bekende talen van den Archipel onze *c* niet voorkomt. VERSTEEG schrijft, in zijn *Maleischen Atlas*, *Selebessi*. Of de Inlanders wel een algemeenen naam voor het geheele eiland kennen, valt te betwijfelen.

De spelling der Mangkasaarsche en Boegineesche namen is volgens de aanwijzing van Dr. MATTHES, in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde Volgreeks, Dl. VII, bl. 1—91. Waar zulks wegens het groote verschil noodig scheen, zijn de namen zooals zij gewoonlijk worden geschreven er tusschen haakjes bijgevoegd.

([2]) Volgens de Kaarten van MELVILL in den *Moniteur des Indes* en in den *Algemeenen Atlas van N. Indië*.

door de Soeloe-zee of Zee van Selébes; ten oosten door de Straat der Molukken; terwijl ten zuiden de Soenda-zee tusschen Selébes en de Kleine Soenda-eilanden stroomt. De groote Golven, die aan de oostzijde diep het land indringen en daar de geheele kust bespoelen, zijn de Golf van Tomini of Gorontalo en de Golf van Tolo of Tomaiki; terwijl aan de zuidzijde eveneens de Golf van Bône twee groote schiereilanden van elkander scheidt.

De grootte van het geheele eiland bedraagt volgens MELVILL 3294 □ mijlen (¹); het is dus na Java het kleinste van de vier Groote Soenda-eilanden.

Gesteldheid van den grond, bergen.

Selébes bestaat uit vier groote, door bergketenen gevormde schiereilanden of landtongen, die zich in het midden des eilands in een centraal bergland vereenigen of, wil men liever, van dat centraalland uitgaan (²); dit binnenland is nagenoeg geheel onbekend; het middelste gedeelte ervan draagt den naam van Boeloe (Berg) Latimodjong of Latibodjong. Het eerste of Noordelijke en grootste schiereiland loopt van de westzijde van het centraalland eerst noordwaarts, wendt zich dan op eens recht oostwaarts, om later in eene noordoostwaarts loopende punt te eindigen. Het tweede of Oostelijke schiereiland strekt zich van de oostzijde van het centraalland oost-noordoostwaarts uit; het derde of Zuidoostelijke schiereiland loopt van dezelfde zijde zuid-zuidoostwaarts; terwijl eindelijk het vierde of Zuidelijke schiereiland van de zuidzijde van het centraalland recht zuidwaarts loopt. Deze schiereilanden sluiten de drie bovengenoemde groote Golven in. De bergketenen, waardoor zij gevormd worden, zijn meerendeels van vulkanischen aard. Zij bereiken over het algemeen geene zeer aanzienlijke hoogte; slechts weinige toppen verheffen zich meer dan 5000 vt. boven den zeespiegel; de voornaamste zijn: de G. Klabat of Kalawat (6377 vt.), de G. Sopoetan (5791 vt.), de G. Lokon (5090 vt.) met drie toppen genaamd Lokon, Tatawirang en Kasahe,

---

(¹) In het *Aardrijkskundig Woordenboek van Ned. Indië* wordt ten onrechte als de opgave van MELVILL genoemd 2149,9 □ mijlen; dat is volgens dien Schrijver de grootte van het Gouvernement van Mangkasar met de daartoe behoorende eilanden, maar niet die van het geheele eiland Selébes.

(²) De formatie van Selébes is dus in hoofdzaak gelijk aan die van de kern van Borneo (bl. 8); het verschil is, dat op laatstgenoemd eiland de ruimten tusschen de verschillende bergketenen langzamerhand met land zijn aangevuld, hetgeen op Selébes niet het geval is.

de G. Doewa Soedara of de Twee Gebroeders (4260 vt.), alle op de noordelijkste punt des eilands in de Minahasa; de berg bij Kaap Dondo aan den noordwesthoek des eilands (8922 vt.); het gebergte van Bantaëng, bestaande uit den Lompo-battang (9788 vt.), door onze zeelieden gewoonlijk Piek van Bantaëng (Bonthain) genoemd, en den nagenoeg even hoogen Bobo-Karaëng of Wawo-Karaëng, in het zuiden van het Zuidelijke schiereiland; en de Boeloe Saraoeng of Piek van Maros (3 à 4000 vt.) in het zuidwesten van hetzelfde schiereiland. Zij zijn voor een groot gedeelte met geboomte bedekt; evenwel worden er niet zulke zware wouden gevonden als op de andere Groote Soenda-eilanden, en de bosschen worden dikwijls door uitgestrekte gras- en *alang-alang*-velden afgewisseld. In het algemeen is de vruchtbaarheid niet zoo groot als op de meer westelijk gelegene eilanden (verg. Dl. I, bl. 90); waartoe hier ook bijdraagt dat slechts zeer weinige eenigszins belangrijke rivieren op het eiland worden gevonden, en de meeste tengevolge van den vorm der schiereilanden een zeer beperkten loop hebben en alleen de kuststreken besproeien. Deze kuststreken zijn over het geheel laag, vochtig en zandig, en zeer goed voor den landbouw geschikt. In het binnenland, vooral in het noordelijkste gedeelte des eilands, worden vele warme bronnen en ook modder- en gasbronnen, hoewel op kleinere schaal dan op Java (zie Dl. I, bl. 219), aangetroffen.

Luchtsgesteldheid, moessons.

De luchtsgesteldheid van Selébes wordt voor zeer gezond gehouden, hoewel tengevolge van de ligging des eilands de hitte, vooral in de kustlanden, zeer groot is en daar niet zelden bij dag 90° en bij nacht 70° Fahr. bereikt; in de bergstreken is zij natuurlijk aanmerkelijk minder. Menigvuldige onweders zuiveren en verkoelen echter de lucht.

In het grootste zuidelijke gedeelte des eilands duurt de Oost- of droge moesson gewoonlijk zeven of acht maanden, van omstreeks April tot in het begin van November; en de Westmoesson of regentijd van het einde van November tot Maart. Op het nagenoeg onder den Evenaar liggende Noordelijke schiereiland is de afwisseling der moessons minder regelmatig; en ten zuiden van het gebergte van Bantaëng en in de landen rondom de Golf van Tolo is de Oostmoesson de regentijd.

Baaien en ankerplaatsen.

Behalve de drie bovengenoemde groote Golven zijn de volgende baaien de belangrijkste, van het noorden af:

De Baai van Likoepang of Reede van Likoepang, in het noorden van de noordoostelijke landpunt des eilands; eene door de daar vóór liggende eilandjes vrij goed gedekte ankerplaats met 8 tot 12 vadem diepte.

De Baai van Menado, aan de westzijde van dezelfde landpunt; eene ruime, doch in den westmoesson niet veilige ankerplaats.

De Baai van Tanawanko, een weinig ten zuiden van de voorgaande en, evenals deze, voor den westenwind geheel open.

De Golf van Amoerang, een weinig ten zuiden van de voorgaande; zij loopt diep landwaarts in, en vooral het binnenste gedeelte, dat zuidwaarts loopt, vormt eene zeer veilige ankerplaats.

De Baai van Kwandang, aan de noordkust van de noordelijke landtong op 123° O. L.

De Bocht van Boewool, meer westwaarts aan dezelfde kust.

De Baai van Toli-toli of Tontoli, op den noordwesthoek des eilands; zij ligt geheel open.

De Baai van Paloe of Palos, eene diep zuidwaarts inloopende en veilige baai aan de westzijde des eilands, waar het Noordelijke schiereiland zich van het centraalland scheidt.

De Baai van Mamoedjoe, ten oosten van Kaap William (bl. 179) tusschen de daardoor gevormde punt en de vaste kust.

De Golf van Mandar of Manra aan de westzijde des eilands op 3° 30′ Z. B., waar het Zuidelijke schiereiland zich van het centraalland scheidt. Het is eene ruime doch tegen het zuidwesten geheel opene baai.

De Baai van Pare-Pare, aan de westzijde van het Zuidelijke schiereiland, op 4° 7′ Z. B.; het is eene noordwaarts inloopende en goed gedekte baai.

De Baai van Toeratea en onmiddellijk ten oosten daarvan de Baai van Malassor of Malassoro, beide in het zuidoosten van het Zuidelijke schiereiland; zij zijn tegen het zuiden geheel open. De eerste heeft aan den ingang eene diepte van 14, de andere van 5 vadem.

De Baai of Reede van Bantaëng (Bonthain), in het zuiden van het Zuidelijke schiereiland, met goeden ankergrond op 6 vadem diepte. De oostwaarts daarvan liggende Reede van Boeloekoempa (Boelekomba) heeft slechts 3 vadem.

De Baai van Bingkoka of Baaikongka, aan de westzijde van het Zuidoostelijke schiereiland; eene ruime en diepe baai, die zich eenige

minuten zuid- en noordwaarts van den 4den graad Z. B. uitstrekt, en waarin onderscheidene eilandjes liggen. Een inham hiervan is nog de Baai van Padamarang, op 4° 13′ Z. B.

De Baai Lahia, in het zuidoosten van het Zuidoostelijke schiereiland (landschap Poléyang).

De Baai Kolono of Kolona, een weinig ten oosten van de voorgaande, waarvan zij wordt gescheiden door het schiereilandje of de landpunt Tikola; in de baai ligt het kleine eilandje Tikola ([1]). Beide baaien worden door de eilanden Boeton en Moena gedekt.

De Baai Staring, aan de oostzijde van het Zuidoostelijke schiereiland; zij loopt zuidwaarts in en heeft haren mond tegen het noorden op 4° 2′ Z. B.

De Kendari- of Vosmaers-baai, eene smalle, westwaarts inloopende baai, een weinig ten noorden van de voorgaande.

De Baai Nipa-Nipa, eene ruime doch in het oosten geheel opene baai, ten noorden van de vorige, tusschen 3° 27′ en 3° 53′ Z. B.

Le Baai Matarape, onmiddellijk ten noorden van de voorgaande.

De Baai Talowa, iets noordelijker, op 2° 48′ Z. B.

De Golf van Mandonoe, ten noorden van de voorgaande.

De Baai of Golf van Tomori, het goed gedekte binnenste gedeelte van de Golf van Tolo, op 2° Z. B. De strekking van deze baai is naar het noordwesten; aan hare zuidzijde scheidt zich nog een inham zuidwaarts af, die den naam draagt van Poeloe Toko- (of P. Joko-) baai. In de Golf van Tomori liggen onderscheidene kleine eilandjes.

De Reede van Gorontalo, aan de zuidzijde van het Noordelijke schiereiland.

De Castricums-baai, bij Kota Boena in het rijkje Bolaäng Mongondou, aan de oostzijde van de noordoostwaarts loopende punt van het Noordelijke schiereiland (bl. 175) op ongeveer 0° 45′ N. B.

De Baai van Totok, door kaap Boejat gedekt, iets noordelijker dan de voorgaande, op 0° 51′ N. B.

De Baai van Belang, ten noorden van de voorgaande, op 0° 56′ N. B.; zij is in den Westmoesson eene zeer veilige ankerplaats, doch in den Oostmoesson aan hooge zeeën blootgesteld.

De Baai of liever Reede van Kema, aan dezelfde kust op 1° 22′ N. B , met eene afwisselende diepte van 5 tot 12 vadem; zij is mede alleen in den Westmoesson geheel veilig.

([1]) Volgens het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. I, bl. 203, is Tikola geen eilandje maar een schiereiland van Selébes. Het komt echter nog op de nieuwste kaarten als een eilandje voor; ik vermoed daarom, dat het dit werkelijk is en dat de tegenoverliggende landpunt denzelfden naam draagt.

Kapen en punten.

De voornaamste kapen en punten zijn:

a. Aan de noord- en westzijde des eilands, van het noorden naar het zuiden:

T. Papaloempoengan of de Noordkaap, de noordelijkste punt des eilands.

T. Pisoe of Pisok, ten noorden van de Baai van Menado.

T. Kalasej, ten zuiden van de Baai van Menado.

T. Tambala of Tamalang, ten zuiden van de Baai van Tanawanko.

T. Pasir poetih, ten noorden van de Golf van Amoerang.

T. Djiko Kapitoe, ten zuiden van de Golf van Amoerang.

T. Djiko Sapa, een weinig ten noordwesten van de voorgaande.

T. Besar, ten oosten van de Baai van Kwandang.

T. Kandi, ten noorden van de Bocht van Boewool.

De Stroomen-kaap of Kaap Rivers, ten noorden van de Baai van Toli-toli.

T. Dondo, ten zuiden van de Baai van Toli-toli.

T. Temoel of Samsa, onder den Evenaar.

Kaap Palos of Donggala, aan de westzijde van den ingang der Baai van Palos.

T. Baros, op 1°20′ Z. B.

Kaap William, op 2°38′ Z. B.

Oedjoeng Ongkona, op 3° Z. B.

O. Manra of Rangasa, ook O. Mandar genoemd, de zuidwestelijkste punt van het centraalland, ten westen van de Golf van Mandar.

O. Léro, aan den ingang van de Baai van Pare-Pare.

O. Batoe, aan de grens van Tanêtte en de Noorder-districten, op 4°33′ Z. B.

b. Aan de zuidzijde des eilands en in de Golf van Bône van het westen naar het oosten:

O. Laïkang, de zuidwestelijkste punt van het Zuidelijke schiereiland.

O. Boelo-Boelo, de zuidelijkste punt des eilands.

O. Petang, een weinig noordoostwaarts van de vorige, in het zuidwesten van de Baai van Bantaëng.

O. Lasowa of Bira, de zuidoostpunt van het Zuidelijke schiereiland.

O. Laboewa, aan de westzijde van de Golf van Bône, op 5°22′ Z. B.

O. Patiro, aan dezelfde zijde, bij den mond der rivier Tjenrana, op 4°19′ Z. B.

O. Amasangang, aan dezelfde zijde, op 3°52′ Z. B.

O. Soesoewa, aan de oostzijde van de Golf van Bòne, op 3°20′ Z. B.

O. Kanakea, aan dezelfde zijde, op 3°55′ Z. B.

O. Boenging Kalo, de zuidelijkste punt van het Zuidoostelijke schiereiland.

O. Lora, ten oosten van de voorgaande, nagenoeg op dezelfde breedte aan Straat Tioro.

O. Lahia en O. Tikola, nabij elkander ten westen van de Baai Kolona (bl. 178).

c. Aan de oostzijde des eilands, en in de Golven van Tolo en Tomini, van het zuiden naar het noorden:

O. Laonti, aan de oostzijde van de Baai Staring.

O. Samboeli, ten westen van dezelfde baai.

O. Nipa-Nipa, ten zuiden van de Baai Nipa-Nipa.

De baaien Nipa-Nipa en Matarape worden van elkander gescheiden door eene Kaap, welker naam ons niet bekend is, doch die waarschijnlijk O. Bilala of O. Labingki heet.

O. Tapoe Oeloena, een weinig ten noorden van de Baai Matarape, op 3°11′ Z. B.

Kaap Nederburgh, ten zuiden van de Talowa-baai.

T. Matoeboe, aan de noordzijde van den ingang der Baai van Tomori.

T. Talabo, de oostelijkste punt van het Noordoostelijke schiereiland.

T. Api, aan de noordzijde van hetzelfde schiereiland, op 121°37′ O. L. volgens de Kaart van Melvill, doch volgens Van der Hart op 121°48′30″ O. L. en 0°52′ Z. B. (1).

T. Talagonda of Tellogondo, in het zuidwesten van de Golf van Tomini, op 120°43′ O. L.

T. Amfibahoe, aan de westzijde van de Golf van Tomini, op 0°18′ Z. B.

T. Tomboli Lata, aan de zuidzijde van het Noordelijke schiereiland, op 123°23′ O. L.

T. Karbouw, die op de kaarten niet gevonden wordt maar waarschijnlijk tusschen de voorgaande en de volgende Kaap te zoeken is. Tot aan deze Kaap strekt zich westwaarts het rijk Bolaäng Mongondou uit.

---

(1) Op eene oudere Kaart vindt men op deze hoogte Kaap Belette of Hoek van Belette, waarschijnlijk dezelfde als de hier vermelde T. Api. Zie Von Rosenberg, *Reistochten in de Afdeeling Gorontalo*, bl. 153 en volgg.

T. Tolo, ten oosten van de voorgaande, op 124° 1′ O. L.

T. Flesko, ten noordoosten van de voorgaande, op 124° 33′ O. L. en 0° 26′ N. B.

T. Boejat, aan de Baai van Totok (bl. 178).

T. Polisang, de noordoostelijkste punt van het Noordelijke schiereiland, ten oosten van de Baai van Likoepang.

Meren.

Selébes heeft onderscheidene meren, die echter grootendeels nog onvolledig bekend zijn. Wij vermelden hier de volgende:

Het Meer van Tondano, in de noordoostelijke punt van het Noordelijke schiereiland, tusschen 1° 10′ tot 1° 17′ N. B. en 124° 56′ tot 125° 1′ O. L., in een vulkanisch hoogland omtrent 2300 vt. boven den zeespiegel gelegen. Het heeft eene lengte van nagenoeg drie uren, terwijl de breedte van $^1/_2$ tot $^1/_4$ uur afwisselt; de diepte bedraagt op sommige plaatsen 6, op andere 20 vadem. Vooral van het Lembean-gebergte, dat het hoogland aan de oostzijde begrenst, vloeien talrijke beken en riviertjes af, door welke het meer wordt gevoed, dat daarenboven ook uit onderaardsche wellen toevoer van water schijnt te ontvangen. Onder de beken, die aan de westzijde er in vallen, zijn er verscheidene, die uit warme bronnen haren oorsprong hebben. Het meer, dat zoet water heeft en zeer vischrijk is, ontlast zich alleen aan de noordzijde door de Rivier van Tondano of Menado.

Het Meer van Linow of Linoe, ongeveer eene mijl ten westen van het noordelijke uiteinde van het Meer van Tondano gelegen. Het is een kratermeer van kleinen omvang, met zwavelachtig water. In de nabijheid bevinden zich een zwavelpoel en eene menigte solfatara's, waaruit onophoudelijk zwaveldampen opstijgen.

In de Afdeeling Gorontalo op het Noordelijke schiereiland ligt op 123° 5′ O. L. tusschen de rijkjes Gorontalo en Limbotto het Meer van Limbotto, door de Inboorlingen *Boelalo daä* d. i. Het groote meer genaamd. Het is omstreeks 4 uren lang en $1^1/_2$ uur breed en hoogstens 15 vt. diep. Van de omliggende gebergten ontvangt het eene menigte riviertjes en beken, en ontlast zich aan de zuidoostzijde door twee smalle natuurlijke kanalen, die uitwateren in het riviertje Bolango of Tapa, eene der hoofdbronnen van de Rivier van Gorontalo.

Het Meer van Posso of Telaga Posso, een vrij aanzienlijk meer in het landschap Posso aan de zuidwestzijde van de Golf van Tomini, waaruit de rivier Posso ontstaat.

Volgens de kaart van Noord- en Oost-Selébes in den *Algemeenen Atlas van Ned. Indië* ligt een weinig ten westen van de Baai van Tomori op 2° Z. B. een meer, dat daar eenvoudig Meer of Ranoe heet, maar in den door Dr. J. DORNSEIFFEN bewerkten Atlas Meer Toe Eppee wordt genoemd; en recht zuidwaarts daarvan op 2° 15′ Z. B. het meer Tafoeti, dat zich door de Bahoe Solo (bl. 183) ontlast; van deze meren is ons verder niets bekend.

Het Meer Kariyângoeng, in het zuidwesten van het centraalland van Selébes in het staatje Masinrimpoeloe op 3° 8′ Z. B. en 119° 35′ O. L. Het watert uit in de Golf van Mandar, in het zuidwesten door het riviertje Soréyang of Binânga-karäëng, en in het zuidoosten door eene beek, die zich in de rivier Sadang ontlast.

Het Meer Tampârang Labâya (Zoetwater-zee) of Meer van Têmpe, in het Zuidelijke schiereiland tusschen 3° 57′ en 4° 14′ Z. B. Het ligt verscheidene honderden voeten boven den zeespiegel en wordt gevoed door vele van het omliggende gebergte afstroomende beken en riviertjes. Aan de oostzijde heeft het gemeenschap met de rivier Tjenrana, en dan door deze met de Golf van Bône. De naam Tampârang Labâya wordt door de Mangkasaren aan dit Meer gegeven; de Boegineezen noemen het oostelijke gedeelte daarvan Tappârang-rilâoe (Oostelijk meer), en het westelijke Tappârang-riyâdja (Westelijk meer) (1).

Rivieren.

Boven is reeds met een woord gezegd dat de rivieren van Selébes over het geheel van zeer weinig belang zijn. Wij zullen dan ook hier slechts de voornaamste opnoemen, en de overige, zooveel noodig, vermelden bij de behandeling der gewesten, waarin zij gevonden worden.

De Rivier van Menado of van Tondano is de uitwatering van het meer van laatstgemelden naam, aan welks noordelijk uiteinde zij ontstaat. Zij loopt eerst noordoostwaarts en dan noordwestwaarts totdat zij zich ontlast in de Baai van Menado, bij de hoofdplaats van dien naam. Aanvankelijk is zij smal en zeer ondiep. Omstreeks $1^1/_2$ uur beneden haren oorsprong heeft zij bij Tonsea lama eenen

(1) De vorm van dit Meer schijnt op de kaarten zeer onnauwkeurig te zijn; althans volgens de beschrijving van Dr. MATTHES (deels gedrukt, deels mij schriftelijk medegedeeld) bestaat het eigenlijk uit twee meren, die bij de Boegineezen de in den tekst vermelde namen dragen en met elkander verbonden zijn door de beek La-Sassanriwoë.

waterval van nagenoeg 100 vt. hoogte, en neemt later verscheidene beken op, van welke de voornaamste zijn:

R. de Taler,
de Sempot, en
de Merawas.

L. de Roön,
de Lewet,
de Koelow, en
de Tikalla, de grootste van alle, die zich ongeveer een uur boven den mond in de hoofdrivier stort.

Door dezen toevoer neemt de rivier langzamerhand in breedte en diepte toe; zij blijft echter slechts over het kleinste benedengedeelte van haren loop voor lichte prauwen bevaarbaar.

De Rano-i-apo. Zij ontspringt in het zuidwesten der Minahasa op het Mahatoes- of Saratoes-gebergte (ook G. Boejat geheeten), stroomt noordwaarts en valt met een 150 vt. breeden mond in de Baai van Amoerang, doch is slechts voor een klein deel bevaarbaar. Zij heeft verscheidene zijriviertjes, van welke het belangrijkste is

R. de Tewalen.

De Poïgar en de Boejat, die op hetzelfde gebergte ontspringen en van welke de eerste noordwest- en de laatste zuidoostwaarts naar zee stroomt, vormen te zamen de zuidelijke grens van de Minahasa.

De Sadang. Zij ontspringt op het gebergte in het midden van het centraalland van Selébes, stroomt in eene zuidwestwaartsche richting door het land der To-radja's, door Masinrimpoeloe en Adja Tapparang, waarin zij aan hare rechterzijde een gedeelte van het water van het meer Kariyàngoeng ontvangt, en valt op 3° 57′ Z. B. bij Djampoe in het zuidelijke gedeelte van de Golf van Mandar.

De Bahoe Solo, eene rivier van vrij uitgestrekten loop, komt voor op de straks genoemde Kaart van Noord- en Oost-Selébes als de uitwatering van het Meer Tafoeti, vanwaar zij zuidoostwaarts stroomt en zich in de Baai Matarape ontlast. Zij verdeelt zich op eenigen afstand van de kust in drie armen, en is over een aanmerkelijk gedeelte voor prauwen bevaarbaar.

De Tjenrana is de uitwatering van het Meer van Tèmpe, dat zij aan de oostzijde verlaat om, na eenen zuidoostwaartschen loop, als grensscheiding tusschen de rijken Bòne en Wadjo op 4° 18′ Z. B. met eenen tegen het noorden geopenden mond in de Golf van Bòne te vallen. Zij is voor middelmatige vaartuigen bruikbaar. Zijrivieren zijn:

L. de Bila, die op het gebergte Bila in het Latibodjongsche ontspringt,

door het westen van Loewoe en Wadjo stroomt en bij Têmpe op geringen afstand van het Meer in de Tjenrana valt.

R. de Walannaë, die op het gebergte van Bantaëng ontspringt, noordwaarts eerst door het zuidwestelijke gedeelte van Bône, dan door het tot Sòppeng behoorende vazalstaatje Mario-riwawo, vervolgens weder door of langs het westen van Bòne stroomt, en bij Sengkang, beneden Tèmpe, in de Tjenrana valt. De Walannaë (d. i. Rivier) draagt in verschillende gedeelten van haren loop de namen Salo Barang, Salo Bakoeng, Salo Bèngo en Salo Bira, naar plaatsen welke zij passeert.

Het gedeelte van de Tjenrana tusschen Tèmpe en Sengkang, waarin de drie rivieren elkander ontmoeten, draagt daarnaar den naam van La Padoeppa, d. i. De ontmoeters ([1]).

§ 2. Staatkundige verdeeling, bestuur, rechtswezen en militaire macht.

Verdeeling en bestuur.

Selébes wordt verdeeld in:

A. De Residentie Menado. Zij bevat, met uitzondering van het rijk Toli-toli of Tontoli op de noordwestkust, het geheele Noordelijke schiereiland en de landen langs de west- en zuidkust der Golf van Tomini tot aan Tandj. Api (bl. 180), en bestaat uit: de Minahasa of het Bondgenootschap van Menado; de rijkjes Bolaäng Mongondou, Bolaäng Bangka of Bolaäng Oeki, Bintaoena, Bolaäng Itam, Kaidipan en Boewool; de Gorontalosche landschappen, zijnde de rijkjes Gorontalo, Limbotto, Bone, Attingola en Boalemo; en de rijkjes Moeton, Tomini, Tinombo, Kasimbar, Toriboeloe, Amfibahoe, Parigi, Saoessoe, Posso, Tongko, Bongka en Todjo ([2]); benevens de onmiddellijk langs de kusten liggende eilanden, en voorts de Togean- of Schildpad-eilanden in de Golf van Tomini, en de Sangi- en Talaoet- of Salibabo-eilanden noordwaarts van de Minahasa gelegen.

Deze Residentie behoorde vroeger administratief tot het voormalige Gouvernement der Molukken, doch staat sedert het jaar 1864 op

---

([1]) Deze beschrijving van de Tjenrana, die van alle vroegere verschilt, is volgens een bericht van Dr. Matthes, medegedeeld in de *Bijdragen van het Instituut*, Vierde Volgr. Dl. I, bl 527, en dienende tot verbetering van het door dien Heer medegedeelde in dezelfde *Bijdragen*, Derde Volgr. Dl. VII, bl. 10.

([2]) *Kol. Verslag over* 1873 bl. 92, waar echter de betrekkelijke ligging van de twee laatste verkeerd is opgegeven; zie hierachter.

zichzelve, en wordt bestuurd door eenen Resident, die te Menado gevestigd is en de bevelen ontvangt van den Gouverneur Generaal. Hij wordt bijgestaan door eenen Adsistent Resident voor de Afdeeling Gorontalo (welke de Gorontalosche landschappen, de later genoemde rijkjes en de Togean-eilanden bevat), die in de plaats van dezen naam gevestigd is, door eenen Secretaris en negen Controleurs, benevens eenige andere ondergeschikte Europeesche ambtenaren. Onder hun toezicht oefenen de Inlandsche Hoofden in de Minahasa en de Vorsten der overige rijkjes het onmiddellijk bestuur over de Inboorlingen uit. De Secretaris der Residentie bekleedt tevens de functiën van Algemeen Ontvanger, Notaris, Vendumeester en Ambtenaar van den Burgerlijken stand.

B. Het Oostelijke schiereiland van T. Api af, en verder de landen om de Golf van Tolo gelegen tot aan het noordelijke uiteinde van de Baai Nipa-Nipa; benevens al de eilanden in de Golf van Tolo, van Peling af tot en met Wowoni. Dit gedeelte bevat: het rijk Banggaai, in het noorden; het rijk Temboekoe of Teboengkoe in het zuiden, welke beide weder uit verschillende landschappen bestaan; en het rijkje Tomori, tusschen deze twee rijken gelegen.

Deze landen en eilanden zijn eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate, en worden met diens overige bezittingen gerekend tot de Residentie Ternate te behooren. Zij worden bestuurd door Inlandsche Vorsten en Hoofden, die aan den Sultan van Ternate ondergeschikt zijn. Het Nederlandsche Gouvernement heeft er geenen vertegenwoordiger en oefent er ook geen rechtstreeksch gezag uit.

C. Het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden, bevattende het geheele overige gedeelte des eilands, benevens de eilanden Boeton, Moena, Silayara (Saleijer) en onderhoorige eilandjes, de Spermonde-groep, en andere kleinere eilanden in de onmiddellijke nabijheid van Selébes gelegen; alsmede het verder verwijderde Soembawa en het westelijke gedeelte van Flores, welke beide tot de Kleine Soenda-eilanden behooren (1).

(1) In en ten zuiden van de Straat van Mangkasar liggen eenige groepen zeer kleine en weinig bekende eilandjes, namelijk: de kleine Paternoster- of Palabalaga-eilanden, op 118° O. L. en tusschen 2° en 3° Z. B. tegenover Mandar; eene talrijke groep, waaronder Medemblik, Rotterdam, Middelburg, Hoorn, Amsterdam, Noesa Lima, Noesa Komba, Dandoengan enz., op dezelfde lengte en tusschen 5° en 5° 40′ Z. B., tegenover Mangkasar; en de Paternoster- en Sablas Anak- of Postiljons-eilanden op gemiddeld 7° Z. B. ten noorden van Soembawa. Ook deze, zoo het schijnt, onbelangrijke groepen behooren tot het Gouvernement van Selébes en worden van tijd tot tijd door een ambtenaar bezocht, vooral om de bevolking aan hare verplichting omtrent den zeeroof te herinneren.

De tot het Gouvernement van Selébes behoorende gewesten worden onderscheiden in:

A. De Gouvernementslanden, waartoe de volgende Afdeelingen behooren:

a. De Afdeeling Mangkasar met de daarbij behoorende eilanden van de Spermonde-groep en het voormalige leenvorstendom Tàllo, onder het onmiddellijk bestuur van eenen Adsistent Resident.

b. De Afdeeling Noorder-districten, bestuurd door eenen Adsistent Resident.

c. De Afdeeling Zuider-districten, bestuurd door eenen Adsistent Resident.

d. De Afdeeling Ooster-districten, bestuurd door eenen Adsistent Resident.

e. De Afdeeling Saleijer en onderhoorige eilanden, bestuurd door eenen Controleur.

Deze Gouvernementslanden staan gezamenlijk onder het bestuur van den Gouverneur van Selébes en Onderhoorigheden, die te Mangkasar gevestigd is; aan hem is een Adsistent Resident toegevoegd voor zendingen naar de binnenlanden, alsmede een Adsistent Resident voor de Politie ([1]).

B. De Leenroerige landen, welke zijn:

a. Bône, met het achterleen Lamoeroe.

b. Tanètte, met het achterleen Lipoekasi.

Zij worden bestuurd door Vorsten, die hun gebied van het Nederlandsche Gouvernement in leen hebben maar geheel vrij worden gelaten in de regeling der inwendige belangen huns rijks.

C. De Bondgenootschappelijke landen, zijnde:

a. Tontoli of Toli-Toli.

b. Kaïli (Kajeli).

c. Mandar.

d. Adja-tappàrang.

e. Sòppeng met de vazalstaatjes Mario-riyawa, Mario-riwawo, Laboso, Lampoko of Baloesoe, Kiroe-Kiroe en Batoe-poete.

f. Barroe.

g. Gòwa.

h. Laïkang.

i. Loewoe met de vazalstaatjes Oesoe, Lelewaoe en Bingkoka of Baaikongka.

([1]) De hier opgegevene verdeeling is volgens den *Regerings-Almanak* van 1863.

k. Laiwoeï.
l. Het eiland Boeton met de onderhoorige eilanden, en waartoe ook de landschappen Poléyang en Roembiya op het Zuid-oostelijk schiereiland van Selébes behooren.
m. Bima (waaronder ook Westelijk Flores behoort), Soembawa, Dompo en Sangar (het eiland Soembawa.)

De Vorsten dezer rijken zijn vroeger of later tot het Boengaaische contract (Dl. I, bl. 19) toegetreden en dus bondgenooten van het Nederlandsche Gouvernement, dat beschermheer van het bondgenootschap is en jegens hetwelk zij bepaalde verplichtingen hebben te vervullen, zooals: bescherming van den handel, wering van zeeroof, bijstand in geval van oorlog, enz. Zij zijn vrij in het inwendig bestuur van hun rijk, doch moeten bij hunne troonsbeklimming naar Mangkasar opkomen om door den Gouverneur te worden bevestigd en het bestaande contract te vernieuwen; bij wettige verhindering wordt van Gouvernementswege iemand met dat doel tot hen gezonden.

Behalve dit algemeene bondgenootschap bestond vroeger tusschen Bòne, Sòppeng en Wadjo een afzonderlijk verbond, *Talloempotjowe* (d. i. verbond der drie *botjo's* of voorname staten) genaamd, dat waarschijnlijk reeds in de 16de eeuw gesloten, in 1670 en later nog weder in 1855 vernieuwd is ([1]); toen bij de onderwerping van Bòne in 1859 dit rijk uit de rij der voorname staten verdween, is het verbond feitelijk vervallen.

D. De Niet-bondgenootschappelijke landen, zijnde:
a. Wâdjo.
b. Het land der To-radja's of Bergbewoners.
c. Masinrimpoeloe (Masenreng Boeloe).

Rechtswezen.

In de Residentie Menado staan de Europeanen en met hen gelijkgestelden te recht voor den Raad van Justitie te Mangkasar, als de te behandelen zaken van dien aard zijn dat zij voor zoodanige rechtbank behooren te worden vervolgd (zie Dl. I, bl. 127 en II, bl. 189). Overigens is de rechtspleging opgedragen aan Districtsgerechten, Magistraten, Landraden en Residentie-gerechten. — In elk District is een Districts-gerecht, samengesteld uit het Districtshoofd en eenige door den Resident aangewezene mindere Hoofden. Het oordeelt in eersten aanleg 1°. over alle door Inlanders of met hen gelijkgestelden tegen

---

([1]) *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1848, Dl. I, bl. 33 en 59. *Bijlagen van de Ned. Staatscourant*, Zitting 1859—1860, bl. 403. MATTHES, t. a. p. bl. 12.

eigenlijk-gezegde Inlanders (onderhoorigen der negorijen) ingestelde burgerlijke rechtsvorderingen, wanneer de waarde in geschil niet meer beloopt dan *f* 50; 2°. over alle klachten tegen eigenlijk-gezegde Inlanders ter zake van overtredingen van wettelijke bepalingen, op welke geene hoogere straf is gesteld dan eene boete van *f* 15 of gevangenis van één tot zes dagen. Van zijne vonnissen is in sommige burgerlijke zaken hooger beroep bij den Landraad, in sommige strafzaken bij den Magistraat. — De Magistratuur wordt uitgeoefend door de Europeesche gezagvoerende ambtenaren bij het Binnenlandsch bestuur, ieder binnen de grenzen van het gebied, waarover hem het bestuur is opgedragen. Zij nemen kennis van: 1°. alle binnen hun ressort ingebrachte klachten tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden (wat de eigenlijk-gezegde Inlanders betreft, voor zooverre de zaak niet behoort tot de bevoegdheid der Districtsgerechten) ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken voor drie maanden, of gevangenis van acht dagen; 2°. (met uitzondering van de Magistraten te Menado en te Gorontalo) over alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden, wanneer de waarde in geschil niet meer dan *f* 50 bedraagt. Bij de rechtspraak der Magistraten is, wanneer eigenlijk-gezegde Inlanders in rechten betrokken zijn, hun Districtshoofd tegenwoordig; en bij de rechtspraak der Magistraten te Menado en Gorontalo altijd de Inlandsche Officier van Justitie, waarnemende het Openbaar ministerie. De uitspraken der Magistraten zijn aan geenerhande voorziening onderhevig. — Landraden zijn gevestigd te Menado en te Gorontalo; zij bestaan uit eenige voorname Inlanders door den Gouverneur Generaal benoemd, te Menado onder voorzitterschap van een Europeeschen rechter, te Gorontalo onder dat van den Adsistent Resident, beiden bijgestaan door een Griffier, een Inlandschen Officier van Justitie en, wanneer de gedaagde den Mahomedaanschen godsdienst belijdt, een Mahomedaansch priester. Met uitzondering van zaken, waarvan de behandeling aan andere rechtbanken is opgedragen, nemen de Landraden in eersten aanleg kennis van: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; 2°. alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; 3°. alle overtredingen van reglementen van politie, plaatselijke keuren en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. In sommige gevallen is van de uitspraak van den Landraad hooger beroep bij den Raad van Justitie te Mangkasar. — Residentie-gerechten zijn gevestigd

te Menado en te Gorontalo, en samengesteld uit den Voorzitter van den Landraad, bijgestaan door den Griffier van die rechtbank, terwijl het Openbaar ministerie wordt waargenomen door den Magistraat ter plaatse. Het Residentie-gerecht oordeelt over: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen, die de waarde van *f* 500 niet te boven gaan, ingesteld tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden en tegen Inlanders, wanneer deze krachtens wettelijke voorschriften of overeenkomsten aan de voor Europeanen vastgestelde wettelijke bepalingen zijn onderworpen; 2°. alle klachten, ingebracht tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden, wegens overtreding van politiereglementen en plaatselijke keuren, verordeningen betreffende 's lands middelen en pachten, en alle andere algemeene verordeningen, wanneer op de overtreding geene zwaardere straf is gesteld dan gevangenis van drie maanden en eene geldboete van *f* 500 gezamenlijk of afzonderlijk. Van de vonnissen van het Residentie-gerecht is in sommige gevallen hooger beroep bij den Raad van Justitie te Mangkasar.

Voor de onder de Residentie Menado behoorende rijkjes, die, ofschoon het oppergezag van Nederland erkennende, niet onder het rechtstreeksche bestuur van het Nederlandsch-Indische Gouvernement staan, zijn Rijksraden gevestigd in de hoofdplaatsen Menado en Gorontalo, de eerste voorgezeten door den Resident, de tweede door den Adsistent Resident, beiden bijgestaan door een Europeeschen beambte als Griffier, en voorts bestaande uit den Radja en de Rijksgrooten van het landschap of rijkje, waartoe de gedaagde behoort; de functiën van het Openbaar ministerie worden vervuld door den Inlandschen Officier van Justitie bij den Landraad ter plaatse. Alle veroordeelende vonnissen van deze Rijksraden zijn onderworpen aan de revisie van den Raad van Justitie te Mangkasar ([1]).

In de landen van den Sultan van Ternate, om de Tolo-golf, is de rechtspleging geheel aan de Inlandsche Hoofden overgelaten.

In het Gouvernement van Selébes is ter hoofdplaats Mangkasar een Raad van Justitie, samengesteld uit een President, drie leden, een Officier en een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en een Substituut-Griffier, van welke alleen de President, de Officieren van Justitie en de Griffier rechtsgeleerden behoeven te zijn. Hij neemt kennis in eersten aanleg: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Europeanen en met hen gelijkgestelden, en tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden in zaken, waarin dezen krachtens wettelijke voorschriften of overeenkomsten aan de Europeesche wettelijke

---

([1]) Zie uitvoeriger het *Indisch Staatsblad voor* 1882, N°. 27, 28 en 235.

bepalingen zijn onderworpen; alles voor zooverre die zaken niet tot de bevoegdheid der beneden te vermelden Residentie-gerechten behooren; 2°. van alle geschillen in zaken van prijzen en buit, die door 's Rijks oorlogschepen of schepen door particulieren uitgerust worden achterhaald en opgebracht, alsmede van alle zee- en strandvonden; 3°. van alle overtredingen van politiereglementen en plaatselijke keuren, alsmede van wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Europeanen en met hen gelijkgestelden; voorzooverre de behandeling daarvan niet aan het Residentie-gerecht is opgedragen; 4°. van alle misdrijven, gepleegd door Europeanen of met hen gelijkgestelden; 5°. van de misdrijven ter gelegenheid van faillissement en bij kennelijk onvermogen of bij surséance van betaling begaan door Vreemde Oosterlingen en Inlanders, op welke de wettelijke bepalingen omtrent die onderwerpen toepasselijk zijn verklaard; 6°. van het misdrijf van zeerooverij, van alle misdrijven gepleegd aangaande prijzen en buiten hierboven vermeld, en van alle overtredingen der wettelijke bepalingen op het stuk van den slavenhandel; dit alles zonder onderscheid van den landaard der beklaagden. Voorts neemt de Raad in het hoogste ressort kennis: van alle jurisdictiegeschillen tusschen mindere rechterlijke autoriteiten in zijn rechtsgebied; van alle vonnissen, waarvan hooger beroep aan den Raad is toegelaten; en van alle persoonlijke, zakelijke of gemengde rechtsvorderingen, aan hooger beroep onderworpen, wanneer partijen verklaard hebben van dat beroep af te zien.

Behalve den Raad van Justitie heeft men in dit Gouvernement: Regentschapsgerechten, Magistraten, Landraden en Residentie-gerechten. — In elk Regentschap is een Regentschapsgerecht, bestaande uit den Regent of, bij afwezigheid, het in rang op hem volgend Hoofd en zoovele en zoodanige mindere Hoofden als daartoe door het Hoofd van gewestelijk bestuur worden aangewezen. Het oordeelt in eersten aanleg over: 1°. alle door Inlanders of met hen gelijkgestelden tegen eigenlijkgezegde Inlanders ingestelde rechtsvorderingen, wanneer de waarde in geschil niet meer dan *f* 25 beloopt; 2°. alle klachten tegen eigenlijkgezegde Inlanders wegens overtreding van wettelijke bepalingen, waarop geene hoogere straf is gesteld dan eene boete van *f* 15 of gevangenis van één tot zes dagen. In sommige gevallen zijn zijne vonnissen vatbaar voor hooger beroep bij den Magistraat. — Welke ambtenaren in elk ressort de Magistratuur uitoefenen, en hoever hun ressort zich uitstrekt, wordt door den Gouverneur Generaal bij Ordonnantie bepaald. Hunne rechtsbevoegdheid is dezelfde als die in de Residentie Menado. — Landraden zijn gevestigd ter hoofdplaats Mangkasar, op de hoofdplaatsen der Adsistent-Residentiën en voorts op zoodanige plaatsen als de

Gouverneur Generaal daartoe aanwijst (thans ook te Boeloekoempa). Hunne samenstelling en rechtsbevoegdheid zijn dezelfde als in de Residentie Menado. — Residentie-gerechten zijn gevestigd op alle plaatsen, waar een Landraad gezeteld is, behalve te Mangkasar. Hunne samenstelling en rechtsbevoegdheid zijn gelijk aan die in de Residentie Menado ([1]).

In de Leenroerige, Bondgenootschappelijke en Niet-bondgenootschappelijke landen is de rechtspleging aan de Inlandsche Hoofden overgelaten.

Militaire macht.

De krijgsmacht op Selébes bestaat uit het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden en Menado ([2]), een detachement Cavalerie en de 20ste compagnie Artillerie. Zij staat onder bevel van een Majoor, Militair Commandant van Selébes en Onderhoorigheden.

Het Garnizoens-bataljon bestaat uit den Staf en vijf compagnieën te Mangkasar, waarvan drie compagnieën mobiele colonnes. Detachementen zijn te Segéri, Balang-nipa, Pangkadjéné, Menado, Gorontalo, op Boeton en Bima.

De Cavalerie en Artillerie liggen in garnizoen te Mangkasar; de laatste heeft eene sectie Berg-artillerie.

Voorts zijn er Schutterijen te Mangkasar, Menado en Gorontalo.

§ 3. Voortbrengselen, handel en scheepvaart, bronnen van inkomsten voor het gouvernement.

Plantenrijk.

De natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk hebben over het algemeen een minder grootsch aanzien dan op de andere Groote Soenda-eilanden. De wouden, die meer door grasvlakten worden afgewisseld, hebben niet de reusachtige boomen, die op Sumatra worden aangetroffen; evenwel zijn zij rijk in soorten, onder welke er zijn, die goed timmerhout opleveren. *Djati*-hout wordt schaars in het zuiden des eilands gevonden; *sandel-* en *sapan*-hout komt vooral in Bantaëng voor; ebbenhout in het oosten des eilands; vele palmsoorten zijn overal verspreid, zoo ook rotting en bamboes; en de kokos-, sago- en *arèn*-palmen worden opzettelijk aangekweekt, de laatste niet alleen om de *arèng*-suiker en den *toewak* (palmwijn), die

---

([1]) Zie uitvoeriger het *Indisch Staatsblad voor* 1882, N°. 22 en 235.

([2]) Een detachement van dit bataljon ligt te Koepang op Timor.

uit de sappen worden verkregen, maar ook om het sterke *goemoeti*-touw, hetwelk vervaardigd wordt uit het zoogenaamde sagoeweer-haar, dat buiten aan den stam groeit en op paardenhaar gelijkt.

Onder de cultuurgewassen komen verder vooral in aanmerking: rijst, die in de Gouvernementslanden zoowel op *sawahs* als op droge velden wordt gekweekt, minder goed is dan die van Java en niet voldoende voor de behoefte der bevolking; koffie, waarvan de teelt in de Minahasa verplicht is, en die tegen bepaalde prijzen [1] aan het Gouvernement moet worden geleverd; suikerriet, in Mangkasar en de Zuider-districten; katoen, over het geheele eiland en vooral in de Afdeeling Gorontalo, waar de katoenspinnerij en weverij een belangrijken tak van nijverheid uitmaakt; turksch koorn (*miloe* of *djagoeng*), inzonderheid in de Minahasa en Gorontalo; cacao, waarvan de teelt in 1826 in de Residentie Menado is ingevoerd doch die, vooral ten gevolge van ziekte in de boomen, slecht slaagt; in de Minahasa is zij dan ook geheel gestaakt, doch Gorontalo en de rijkjes langs de noordkust brengen nog steeds niet onbelangrijke hoeveelheden cacao te Menado ter markt; de gelijktijdig ingevoerde aankweeking der *koffo*, eene wilde pisangsoort, van welker vezelen uitmuntende hennep wordt bereid, is geheel teniet gegaan; muskaatnoten, welker teelt ook op hoog gezag in de Minahasa is ingevoerd, doch zóó dat de vruchten ter beschikking van de bevolking blijven, en waarvan in 1874 reeds 198000 boomen bestonden, maar waaraan door haar weinig zorg wordt besteed; tabak van zeer goede hoedanigheid, in de Minahasa, de Zuider-districten en de Noorder-districten (vooral in het Regentschap Pangkadjéné) alleen voor binnenlandsch gebruik; indigo en Spaansche peper, in de Gouvernementslanden; en verder boom- en aardvruchten en groenten. De zee in den omtrek levert *agar-agar* op.

Dierenrijk.

Van de wilde dieren van den Archipel worden de olifant, tijger, rhinoceros, luipaard en tapir op Selébes niet gevonden. Wilde

---

(1) In 1860 was die prijs in de Minahasa bepaald op *f* 10,50, in 1861 op *f* 11, in 1862—1864 op *f* 11,50 en in 1865 op *f* 12 de pikol; later is hij gelijkgesteld met dien op Java, d. i. *f* 14. De jaarlijksche opbrengst was van 1855—1859 gemiddeld 22167, van 1859—1864 gemiddeld 13026, en in 1865 ruim 36894 pikols; toen is zij verminderd, althans in 1873 bedroeg zij slechts 10784 en in 1874 ruim 16000 pikols; doch in 1882 weder 18959 pikols.

In het Gouvernement van Selébes wordt de koffiecultuur zoowel in de Gouvernementslanden als daarbuiten door de bevolking voor eigen rekening gedreven; de opbrengst is dus niet met juistheid op te geven; in 1882 bedroeg de uitvoer uit Mangkasar 119512 pikols.

buffels, wilde zwijnen en herten, apen, enz. komen in menigte voor; ook eene soort van antilopen en, op het Noordelijke schiereiland en het eilandje Lembeh, hertzwijnen (*babi roesa*); voorts schapen, geiten, en de meeste Europeesche huisdieren. Vooral verdienen vermelding de paarden, die van uitmuntend ras en overvloedig zijn. Van de paardenfokkerij wordt echter over het geheel weinig werk gemaakt; zij leven meestal in het wild en worden door de Inboorlingen, naarmate van de behoefte, opgevangen, getemd en zeer goed afgericht. De Mangkasaarsche paarden, zooals zij veelal genoemd worden, maken een belangrijk artikel van uitvoer uit. Runderen worden aangefokt in voldoende hoeveelheid; de talrijker buffels worden zoowel voor ploeg- als voor slachtvee gebruikt.

Van de vogelen vermelden wij alleen: paradijsvogels, papegaaien, hoenders, eenden, duiven en de *boeroeng lawit* of *lajang boeki* (Dl. I, bl. 100); en van de insecten, eene menigte bijen, die honig en was leveren.

De zee in den omtrek van Selébes is rijk aan visch, schildpadden, parel-oesters, *tripang*, en ook aan haaien en krokodillen.

Delfstoffenrijk.

Het Noordelijke schiereiland van Selébes is rijk aan goud; de Oostkust heeft ijzer; in de Noorder-districten zijn steenkolenlagen, doch van geringe hoedanigheid, en salpeter; koper en tin worden volgens sommigen op verscheidene plaatsen aangetroffen, het laatste moet echter ver beneden het Bangka-tin staan; zout wordt in uitmuntende hoedanigheid uit het zeewater verkregen vooral in de Zuider-districten.

Handel en scheepvaart.

De voornaamste artikelen van invoer uit Europa zijn: aardewerk goud- en zilverdraad; glas-, koper- en ijzerwerk; kramerijen; geweren; kruit; wollen, lakensche en zijden stoffen; garens, scheepsbehoeften, enz. Vele van deze artikelen worden weder naar elders uitgevoerd, hetgeen eveneens het geval is met de meeste waren, die uit China, Siam, Bengalen en den Indischen Archipel worden ingevoerd. De uitvoer van inlandsche producten bestaat voornamelijk in: paarden, goud, paarlen, vogelnestjes, was, schildpad, *tripang*, *agaragar*, koffie, katoen en katoenen kleedjes (Mogondo-kleedjes), *goemoeti*-touw, sago, gom- en harssoorten, bamboes, rotting, houtwaren, mat- en stroowerk.

De belangrijkste handelplaatsen zijn de vrijhavens Mangkasar, Menado, Kema en Gorontalo, benevens Tontoli, Bonerate, Bantaëng, Kadjang, Saleijer en Bima. Gedurende het jaar 1881 zijn in de gezamenlijke havens onzer bezittingen op Selébes en Onderhoorigheden van buiten Nederlandsch Indië aangekomen 140 handelsvaartuigen metende 49982 ton, en vandaar naar buiten Nederlandsch Indië vertrokken 132 vaartuigen metende 51012 ton. Dat bedrag was over de verschillende havens volgenderwijze verdeeld:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Mangkasar	Aangek.	68	38267	27	8085	29	575
	Vertrokk.	63	35399	31	10925	21	560
Saleijer	Aangek.	»	»	»	»	1	11
	Vertrokk.	»	»	»	»	1	25
Tontoli	Aangek.	»	»	»	»	3	56
	Vertrokk.	1	206	1	68	1	42
Menado	Aangek.	3	824	6	1868	»	»
	Vertrokk.	2	772	1	273	»	»
Bonerate. Aangek.		»	»	»	»	2	22
Kema. Aangek.		»	»	1	274	»	»
Belang. Vertrokk.		»	»	1	826	»	»
Gorontalo. Vertrokk.		2	1610	1	180	»	»
Bima. Vertrokk.		»	»	1	38	5	88

Voor de kustvaart waren aangekomen 310 schepen metende 23807 ton, en vertrokken 427 schepen metende 23476 ton, verdeeld als volgt:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Mangkasar	Aangek.	11	3374	27	7235	97	2738
	Vertrokk.	9	2240	21	6190	176	3997
Kadjang..	Aangek.	»	»	»	»	6	66
	Vertrokk.	»	»	14	180	»	»
Bantaëng..	Aangek.	»	»	»	»	8	114
	Vertrokk.	»	»	1	93	2	52
Tontoli.........	Aangek.	2	412	2	588	11	120
	Vertrokk.	1	206	2	594	24	268
Bonerate.......	Aangek.	»	»	»	»	20	111
	Vertrokk.	»	»	»	»	22	123
Saleijer........	Aangek.	»	»	»	»	60	725
	Vertrokk.	»	»	»	»	71	1112
Bima..........	Aangek.	»	»	20	2897	13	288
	Vertrokk.	»	»	18	3062	29	304
Menado........	Aangek.	1	137	1	93	21	67
	Vertrokk.	»	»	1	93	15	63
Kema..........	Aangek.	»	»	5	1134	»	»
	Vertrokk.	»	»	5	857	9	798
Gorontalo......	Aangek.	3	3034	2	674	»	»
	Vertrokk.	3	2499	4	735	»	»

De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven.

Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

Behalve de indirecte voordeelen, welke het Gouvernement door den handel geniet, trekt het hoofdzakelijk de volgende rechtstreeksche inkomsten van Selébes: de winst op de door de bevolking van

de Minahasa geleverde koffie; de opiumpacht in het Gouvernement van Selébes *f* 114,000 en in de Residentie Menado *f* 13,500, in 1883;) personeele belasting voor Europeanen en met hen gelijkgestelden en Vreemde Oosterlingen in het Gouvernement v. S. *f* 22,215, in Menado *f* 5574, in 1882; patentrecht voor dezelfden in het Gouvernement v. S. *f* 9827, in Menado *f* 1881, in 1882; verponding in de Afdeelingen Mangkasar en de Noorder-districten *f* 38,393, in Menado *f* 8928, in 1882; bedrijfsbelasting voor Vreemde Oosterlingen in het Gouvernement v. S. *f* 17,457, in Menado *f* 3572, in 1882; pacht van pandhuizen in het Gouvernement v. S. *f* 2640, in 1883; kleine middelen in het Gouvernement v. S. (dobbelspelen, sterke dranken, slachterijen, vischmarkten en vischvijvers, *sirih*, overvaarten, enz.) *f* 174,590, in Menado (dobbelspelen en sterke dranken) *f* 7200, in 1883; huistaks van Inlanders ter hoofdplaats Mangkasar *f* 6212, in 1882; andere hoofdelijke belastingen (*haçil*) van Inlanders in het Gouvernement v. S. *f* 75,232, in Menado *f* 196,736, in 1882; vertiening of landrente op de padi-velden in het Gouvernement v. S. *f* 230,187, in 1882; vertiening der suikerrietvelden aldaar *f* 1280, in 1882; vertiening der zoutpannen aldaar *f* 739, in 1882; *tesang*-heffing, zijnde $^1/_3$ gedeelte van de opbrengst in natura der aan Inlanders in gebruik afgestane padivelden in de Noorder-districten en Tallo, gemiddeld ten bedrage van *f* 10,000; koffiebelasting in de Berg-regentschappen der Noorder-districten en sommige bergstreken der Ooster-districten, berekend tegen *f* 3 per huisgezin, *f* 5763 in 1882; bamboes-levering, gemiddeld *f* 40; jaarlijksche schatting van de rijkjes op de noordkust van Selébes en op de Sangi-eilanden *f* 7115, in 1882.

Heerendiensten zonder loon worden alleen gevorderd tot het onderhouden van bruggen en wegen, het bezetten van wachten, het vervoeren van gevangenen, het overbrengen van dienstbrieven, en het doen van zoodanige diensten aan de Inlandsche Hoofden als door de *adat* gewettigd zijn. Zij zijn voor het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden geregeld bij *Indisch Staatsblad* voor 1868, N°. 19, en voor de Residentie Menado, bij *Indisch Staatsblad* voor 1881, N°. 193.

Omtrent de verhouding tusschen de baten en lasten van Selébes zijn sedert vele jaren, zooverre ons bekend is, geene opgaven publiek gemaakt.

§ 4. Sterkte en verdeeling der bevolking.

Getalsterkte.

De sterkte der bevolking van Selébes is, wat het grootste gedeelte betreft, slechts bij gissing bekend of naar de opgave der Inlandsche Hoofden. Volgens de berekening van Melvill, in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849, Afl. 10, bedroeg toen de bevolking van:

Geheel Selébes 1.407000 zielen, waarvan in:

Het Gouvernement van Selébes (1)	1.230000	
De Residentie Menado (1)	147000	
te zamen	1.377000	zielen.
Dus voor de landen op de Oostkust, behoorende tot Ternate	30000	
Totaal voor Selébes alleen	1.407000	zielen.

Terwijl door hem wordt opgegeven voor:

Het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden .	1.569000
De Residentie Menado en onderhoorige eilanden. . . .	183000
De landen op de Oostkust, behoorende tot Ternate. .	30000
Dus voor het eiland Selébes en Onderhoorigheden. . .	1.782000

Volgens het *Kol. Verslag* over 1883 bedroeg op ult°. December 1881 de bevolking in:

Het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden:

1350	Europeanen,
4281	Chineezen,
219	Arabieren,
372200	Inlanders (2),

Totaal 378050 zielen (3).

(1) Hieronder niet begrepen de bevolking der kleinere tot deze gewesten behoorende eilanden.

(2) Dit cijfer is slechts bij benadering verkregen en onvolledig door het ontbreken van opgaven nopens de verschillende Vorstenrijken.

(3) Het groote verschil tusschen deze opgave en die van Melvill ontstaat doordat laatstgenoemde hier geheel Zuid-Selébes opgeeft, terwijl in de Regeeringsopgave alleen de eigenlijk-gezegde Gouvernementslanden bedoeld zijn. Voor de daartoe behoorende gewesten, behalve de Ooster-districten, geeft Melvill een totaal van 209000 zielen; zoodat zijne berekening slechts weinig verschilt. Overigens komt de berekening van Melvill, waarbij Selébes op 1,407000 zielen wordt begroot, vrij goed overeen met die van Junghuhn, die de sterkte der inheemsche bevolking op 1,262600 zielen berekent; zie *Die Battaländer auf Sumatra*, Th. II.

De Residentie Menado:

a. de Minahasa:

559 Europeanen,
2358 Chineezen,
48 Arabieren,
217205 Inlanders (1),

Totaal 220170 zielen.

b. de Afdeeling Gorontalo:

31 Europeanen,
158 Chineezen,
38 Arabieren,
318000 Inlanders (2),

Totaal 318227 zielen.

Dus voor geheel Selébes en Onderhoorigheden 916447 zielen, waarbij dan nog te voegen zijn de Bondgenootschappelijke, Niet-bondgenootschappelijke en Leenroerige rijken; de landen om de Tolo-golf, die tot de Residentie Ternate behooren; en misschien ook een gedeelte van Soembawa en het aan Bima onderhoorige gedeelte van Flores. Men zal dus vermoedelijk niet al te ver van de waarheid afwijken door met MELVILL de bevolking van het eiland Selébes op ongeveer $1^1/_2$ millioen zielen te schatten.

Verdeeling.

Behalve de Europeanen, die meerendeels ambtenaren, en de Chineezen, die koop- of ambachtslieden zijn, bestaat de bevolking van Selébes hoofdzakelijk uit drie stammen: de Alfoeren, Alifoeren of Harafoeren (3), waartoe wij ook de To-radja's of Bergbewoners van centraal-Selébes rekenen, de Boegineezen en de Mangkasaren. Buitendien houden zich, vooral langs de zuidelijke en oostelijke kusten, Badjoe's of Orang Laoet op (verg. 157), door de Boegineezen Badjo's, door de Mangkasaren Toe-ri-djéné's (watervolk) en door onze zeelieden bij verbastering Trojeenders genoemd, stoute zeelieden,

(1) Hieronder 85000 voor de bevolking der Sangi- en Talaoet-eilanden, welk cijfer alleen op gissing berust.

(2) Van dit grootendeels op gissing steunende cijfer zijn 24000 voor de noordkustlanden van Selébes en 127000 voor de landen om de Golf van Tomini.

(3) Behalve de verklaring van dezen naam, medegedeeld in Dl. I, bl. 109, heeft men nog die van MUSSCHENBROEK, die het woord afleidt van *foeroe*, *wild*, *nog ongetemd*. CRAWFURD spreekt van het Arabische lidwoord *al*, *de* en het Portugeesche *fora*, *buiten*, dus *de buiten wonenden*. *Indische Gids*, 1883, bl. 300. Zie ook hierachter bij Nieuw Guinea.

die niet alleen de visch- en *tripang*-vangst uitoefenen maar ook, inzonderheid op China, eenigen handel drijven in vogelnestjes, paarlen, schildpad en *tripang*.

De Alfoeren bewonen de Noordelijke, Oostelijke en Zuidoostelijke schiereilanden, en, als To-radja's, het binnenland van centraal-Selébes. Van de kusten, vooral van laatstgenoemd schiereiland, zijn zij echter voor een goed deel door de Boegineezen, Ternatanen en andere kolonisten naar het binnenland teruggedrongen.

De Boegineezen (To-Woegi, menschen van Woegi), naar het schijnt afkomstig van Woegi, eene plaats in Wadjo, bewonen een groot gedeelte van de Noorder-districten, Tanètte, Barroe, Adja-Tappàrang, Masinrimpoeloe, Mandar, Sôppeng, het grootste gedeelte van de Ooster-districten, Bône, Wadjo, Loewoe, Oesoe, Lelewaoe en Bingkoka. Buiten deze hunne eigenlijke woonplaatsen hebben de Boegineezen, en vooral de eigenlijke Wadjoreezen, zich ook op zeer vele andere gedeelten van de kusten des eilands gevestigd.

De Mangkasaren (Mangkàsara) zijn eigenlijk de bevolking van het rijk Mangkasar of Gowa in het westen van het Zuidelijke schiereiland. Voorts vindt men hen in Tallo, een klein gedeelte van de Noorder-districten, de Zuider-districten, het zuidelijke gedeelte van de Ooster-districten, en de eilandjes ten westen van het Zuidelijke schiereiland gelegen; ook de bevolking van het eiland Silayara (Saleijer) wordt tot dezen stam gerekend.

§ 5. De Alfoeren, Alifoeren of Harafoeren. [1]

Afstamming, uiterlijk voorkomen, kleeding, wapenen, woningen.

De Alfoeren zijn een der hoofdstammen van het onbeschaafde Maleische ras, waarover men in het algemeen zie Dl. I, bl. 109.

De geheele kleeding der mannen bestaat uit de *Tjidako*, zijnde een katoenen of van boomschors vervaardigde band, dien zij om de middel slaan, tusschen de beenen doorhalen en van achteren bevestigen. Veelal dragen zij ook een blauwen of rooden doek om het hoofd, en als sieraden ringen van koperdraad en snoeren van schelpen of kralen om den hals, de armen en de beenen. De vrouwen dragen eene *saroeng* en kabaai van katoenen stof, doch geen hoofddoek. Bij feesten en plechtige gelegenheden (*Kabesaran*, vooral eene feestelijke ontvangst

---

[1] Eene uitvoerige verhandeling over de Alfoeren van Noord-Selébes is geleverd door den Heer R. van Eck in de *Indische Gids* van Juli 1882 en volgende Afleveringen.

van Hoofden of Europeesche ambtenaren) zijn deze kleedingstukken van sits; en ook de mannen dragen dan broeken en kabaaien van die stof, en om de middel of over den schouder eene soort van sjaal of *salendang* (*kajin patola*), terwijl zij zich het hoofd met vederen van paradijs- en andere vogels versieren. De Vorsten en Hoofden in de Residentie Menado kleeden zich bij bijzondere gelegenheden, vooral wanneer zij met Europeanen in aanraking komen, gaarne op Europeesche wijze en trekken dan alle kleedingstukken aan, die zij kunnen machtig worden, onverschillig of zij hun al dan niet passen of eene halve eeuw uit den smaak zijn.

De mannen zijn altijd gewapend met pijl en boog, onderscheidene soorten van zwaarden, en lansen of werpspiesen; terwijl zij tot bescherming hebben een langwerpig vierkant schild (*salawako*) van koper of licht hout vervaardigd en van buiten met schelpen belegd; somtijds ook bedienen zij zich van eene soort van harnas (*badjoe tali*) uit *goemoeti*-touw gevlochten of van de huid van eenig dier vervaardigd.

De huizen worden eenige voeten boven den grond op ijzerhouten palen gebouwd en overigens grootendeels samengesteld uit bamboes, dat met rotting of *goemoeti*-touw aan elkander wordt verbonden. Zij strekken op de meeste plaatsen, evenals bij de Dajaks, aan vele familiën gezamenlijk tot woning, en zijn verdeeld in eene voorgaanderij tot gemeenschappelijk gebruik, en een achtergedeelte, waarin elk gezin zijn afzonderlijk vertrek heeft. De dorpen, door een levenden pagger omheind, zijn zeer verschillend in grootte, en worden daarnaar onderscheiden in negeriën of hoofdplaatsen en kampongs; ook worden dikwijls op zichzelf staande woningen in de rijstvelden aangetroffen.

Het huisraad is bij den gewonen Alfoer zeer eenvoudig en bestaat hoofdzakelijk uit eene bamboezen brits met een matje en somtijds een paar kussens van kapok, tot slaapstede; eene soort van tafel en eene bank, eenig grof aardewerk, en verder bamboezen gereedschap; terwijl de wanden dikwijls versierd zijn met koppen van wilde runderen, *babi roesa's* of andere dieren. De meer gegoeden stellen eene eer in koperen keukengereedschap; en in de Minahasa trachten de Hoofden thans zooveel mogelijk Europeesche meubelen te bekomen. Evenals de Javanen stellen de Alfoeren grooten prijs op geërfde familiestukken (*poesaka*), veelal bestaande in muziek-instrumenten, sabels, pieken, oor- en halssieraden, koperwerk, stukken laken en lijnwaad, *patola's*, enz., die in geen geval door hen verkocht worden maar van het eene geslacht op het andere overgaan.

Karakter, levenswijze, maatschappelijke en zedelijke toestand.

Zij zijn over het algemeen goedaardig; en het koppensnellen, dat, waar het niet door het Nederlandsche Gouvernement wordt tegengegaan, bij sommige gelegenheden plaats heeft, geschiedt niet uit bloeddorst maar uit een vermeend godsdienstig beginsel. Onder elkander leven zij vreedzaam; zij zijn vlijtig, gastvrij, vatbaar voor verstandelijke ontwikkeling en buigzaam van karakter; maar ook wantrouwend, verregaand licht- en bijgeloovig, lafhartig en zeer verslaafd aan allerlei zingenot, vooral het vieren van feesten (*fosso's*) en het drinken van arak en *sagoeweer* (palmwijn). Ook hunne denkbeelden omtrent zedelijkheid zijn zeer rekbaar.

Hoewel zij bij het vieren van feesten zich aan allerlei onmatigheid overgeven, is hunne gewone levenswijze zeer eenvoudig. Hun voedsel bestaat uit rijst, sago, turksch koorn of aardvruchten, met eenige groenten tot toespijs; terwijl varkensvleesch, kippen en visch slechts bij bijzondere gelegenheden door hen worden gebruikt. De gewone drank is water.

Overigens is de maatschappelijke en zedelijke toestand der Alfoeren in de onderscheidene gedeelten van Selébes zeer verschillend. In de Minahasa, die geheel onder Europeesch bestuur is gebracht en waar sinds langen tijd het Christendom groote vorderingen onder de Inboorlingen heeft gemaakt, staan zij op een hoogeren trap van beschaving en genieten eene grootere mate van welvaart dan overal elders. Onder de Hoofden treft men vrij beschaafde lieden aan, die het Maleisch, de taal waarvan de Europeanen zich in den omgang met de Inlanders gewoonlijk bedienen, niet slechts goed spreken maar ook lezen en schrijven, en zich gaarne naar de Europeesche gebruiken schikken. Het koppensnellen is er afgeschaft; en het Christelijke gedeelte der bevolking neemt geen deel aan de veel geld- en tijdroovende en de onzedelijkheid zeer bevorderende *fosso's*, hoewel het daarom toch op verre na niet van alle bijgeloof en andere verkeerdheden is genezen. Aan den veld- en tuinbouw, die het hoofdbedrijf is, wordt vrij veel zorg besteed; de werktuigen, daarbij in gebruik, zijn echter nog zeer gebrekkig; de ploeg was zelfs tot voor zeer korten tijd niet bij hen bekend. De verdere rijkjes tot de Residentie Menado behoorende hebben elk hun eigen Radja, wiens gezag evenwel dikwijls weinig te beteekenen heeft. De bevolking staat in beschaving en zedelijkheid ver achter die van de Minahasa, en twisten en oneenigheden tusschen de verschillende staatjes zijn menigvuldig. De landbouw is van veel minder belang en voorziet ter

nauwernood in de behoefte der bevolking, die overigens in het goudgraven en weven van kleedjes een middel van bestaan vindt. De To-radja's, die de weinig bekende bevolking der meer zuidelijke binnenlanden uitmaken, schijnen in elk opzicht op nog lageren trap te staan.

Godsdienstbegrippen.

De Heidensche bevolking gelooft aan een opperwezen, *Empoeng*, dat is Grootvader, genaamd, dat in de lucht woont, en aan vele mindere Geesten, waaronder ook de zielen der afgestorvenen, mede *Empoeng* geheeten, die in boomen, rotsen, rivieren, vogelen enz. hun verblijf houden en op de handelingen en lotgevallen der menschen en de werkingen der natuur invloed uitoefenen ([1]). De eerstgenoemde *Empoeng*, ook wel ter onderscheiding *Empoeng toewa* genaamd, wordt door sommigen voor den Schepper gehouden, volgens anderen heeft hij slechts de aarde bewoonbaar gemaakt en bevolkt; de andere *Empoengs* zijn afstammelingen van hem. Tempels of beelden worden te hunner eere niet vervaardigd; doch wel worden hun talrijke offeranden aangeboden en daarbij offerfeesten (*fosso's*, eigenlijk *posso* of *posan*) gevierd, die somtijds, zooals het feest *Mawalian*, negen dagen duren ([2]). Deze *fosso's*, welke ten doel hebben de gunst der *Empoengs* te verwerven of hunnen toorn te verzoenen, worden gehouden op plaatsen (*pamoïlan* of *paposanan*, offerplaatsen), die daarvoor door den *Tonas* of *Tooenahas* of wichelaar als gunstig zijn aangewezen, en geleid door Walians of Priesters, die daarvoor door de offeraars worden betaald ([3]). De offeranden kunnen worden onderscheiden in particuliere-, negeri- en tuin-offers. De eerste, die door elken Alfoer ten minste eenmaal in zijn leven behooren gedaan

([1]) Deze Empoengs hebben ieder hunne verschillende taak en daarnaar een bijzonderen naam; zooals Loemimoeoet, de bevruchter; Lembej, de uitdeeler van rijkdommen; Mandej, de beschermer van het gezaaide; Totokai, de patroon der koppensnellers; Tingkoelendeng, de verkondiger van den wil der Goden; Moealongan, de beschermer tegen de listen der Booze geesten; Mangkalawang, de Vorst der onderwereld; enz. Zie VAN ECK, t. a. p.

([2]) Men zie over deze offers uitvoeriger het *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1849, Dl. II, bl. 390.

([3]) Behalve de Walians en Tooenahassen onderscheidt men nog verschillende andere klassen van priesters, die de namen dragen van Mawasal, Meeres, Menanalinga, Toemoentoengep, Leleen en Teteroessan, van wier functiën eene uitvoerige beschrijving wordt gegeven door VAN ECK t. a. p. en in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. VII, bl. 118 en volgg., waar ook nog vele bijzonderheden omtrent de offeranden en andere gebruiken der Alfoeren worden medegedeeld. Men zie over dit en andere onderwerpen de Minahasa betreffende ook GRAAFLAND, *De Minahassa*, Rotterdam, 1867.

te worden, strekken om hem allerlei voorspoed te bezorgen; de tweede, waaraan het geheele dorp deelneemt, dienen om dit voor rampen te bewaren of daarvan te verlossen; de laatste worden òf door bijzondere personen òf door de gezamenlijke negeri gebracht om een voorspoedigen oogst te verwerven. Het offer zelf bestaat veelal uit een weinig rijst, *pisang*, *sirih*, eene kip of somtijds een varken; maar de bezweringen en ceremoniën der Walians moeten daaraan de noodige kracht bijzetten. De feestelijkheden daarbij bestaan hoofdzakelijk in eten, dansen, en het onmatig drinken van *sagoeweer*, en gaan met allerlei onzedelijkheid gepaard. Van een voortleven na den dood heeft de Alfoer vrij onbestemde denkbeelden. De rijken, voor wie de begrafenisplechtigheden (bl. 205) met den noodigen luister zijn gevierd, gaan door de onderwereld naar de *Kasendoekan*, het verblijf der Empoengs, vanwaar de mensch ook gekomen is; maar de zielen der armen blijven door de bosschen dwalen, of veranderen in dwaallichten, of gaan over in eenig dier, en wel, naar het meest algemeen gevoelen, in een varken. Daarom wordt ook, wanneer bij het koken van varkensvleesch zich veel schuim op het water vertoont, hetgeen een kwaad voorteeken is, nauwkeurig onderzocht of er onlangs iemand in den omtrek gestorven is, en in dat geval het vleesch niet gegeten. Overigens hechten zij veel aan allerlei voorteekenen: de beweging in het hart van een geslacht wordend varken en het gefluit van den vogel *Bakeker* voorspellen hun geluk of ongeluk in de toekomst en het al of niet slagen eener onderneming; het ontmoeten van eene muis of slang op den weg doet hen eene reis opgeven en naar huis terugkeeren, ook al hadden zij het doel van hunnen tocht bijna bereikt, enz.

Gebruiken en plechtigheden.

Deze zijn natuurlijk in de verschillende gewesten zeer onderscheiden en ook op verre na niet nauwkeurig bekend; wij vermelden daarvan alleen het een en ander, zooals het in de Minahasa wordt aangetroffen.

Wanneer eene vrouw voor de eerste maal bevalt en het kind een zoon is, gaat zij met dezen naar de naastbij gelegene rivier of beek om zich te baden. Na hare terugkomst begeeft de man zich derwaarts, gekleed in eene *badjoe tali*, voorzien van zijn *salawako* (bl. 200), en met drie dunne rietjes in de hand; hij wordt daar door de bevolking der negeri opgewacht en met rietslagen naar zijne woning teruggedreven; hier aangekomen schiet hij de rietjes over

zijn huis af, onder het uitspreken van een heilwensch voor zijn kind. Wanneer echter het kind eene dochter is, behoeft de vader zich niet aan deze formaliteit te onderwerpen. In andere Districten vindt het bovenvermelde niet plaats, maar wordt het kind onder het huis gebracht, waar zich een Walian bevindt met een varken, hetwelk hij het kind met de voeten doet aanraken; vervolgens wordt het varken geslacht, en het hoofd, de borst en de rechterhand van het kind met diens bloed bestreken. Overal wordt bij zoodanige gelegenheid een feest gevierd, waarbij het voornaamste gerecht bestaat in een varken, welks hart vooraf door den Walian over het toekomstig lot van het kind is geraadpleegd.

Bij het aangaan van een huwelijk is het algemeen beginsel, dat de vader zijne dochter aan den meestbiedende verkoopt of, met andere woorden, haar niet geeft aan iemand, die den door hem verlangden bruidschat (in het Maleisch *Arta*, in het Alfoersch *Toemoeoeroek meherok*) niet kan of wil betalen. Dit is de eenige afdoende voorwaarde; andere omstandigheden komen niet in aanmerking. Somtijds worden jongelieden reeds als kind met elkander verloofd en worden er zelfs huwelijksplechtigheden voor hen gevierd (*pesendèën*); dit verbindt hen echter tot niets en zij blijven later vrij in hunne keuze. Wanneer een jongeling een meisje wenscht te huwen, geeft hij daarvan aan zijne ouders kennis, die dan òf zelven òf door eene bejaarde vrouw uit de familie haar aan hare ouders gaan vragen (Mal. *boeka soewara*, Alf. *sinoepan*) onder het toezenden van geschenken, bestaande uit lijnwaden, kralen of andere sieraden, en eenige vruchten. Vervolgens wordt over den bruidschat onderhandeld, die, naarmate van den rijkdom der partijen, bestaat uit een grooter of kleiner aantal stukken lijnwaad, een paard, een stel muziek-instrumenten, enz. Nadat men het daarover eens geworden is, wordt het huwelijk door een Walian gesloten, eenige formaliteiten door de jonggehuwden verricht, nog verschillende geschenken van den bruidegom geëischt, en eindelijk alles besloten met een *fosso*, dat wel naar gelang van den rijkdom verschilt doch waarbij in geen geval een varken mag ontbreken. Behoeftige lieden trouwen somtijds op crediet; zoodat zij langen tijd met elkander leven, voor dat de bruidschat betaald en het huwelijk dus wettig gesloten is. Gewoonlijk heeft de Alfoer slechts éène vrouw; polygamie is echter geoorloofd en, wanneer deze plaats heeft, wordt de tweede vrouw bij voorkeur uit de bloedverwanten der eerste gekozen, zoo men zegt, omdat zij dan elkander het best verstaan.

Echtscheiding heeft zeer dikwijls plaats en zonder dat daartoe de tusschenkomst van een Walian noodig is. Geschiedt zulks met wederzijdsch goedvinden, dan bekomt de man $^2/_3$ van de gemeenschappelijke bezittingen en van den betaalden bruidschat, en is ook aansprakelijk voor $^2/_3$ der gemeenschappelijk gemaakte schulden. Wanneer de vrouw zonder geldige redenen den man wil verlaten, moet zij den ontvangen bruidschat teruggeven en bekomt niets van den gemeenschappelijken inboedel. Gaat het verlangen tot scheiding alleen van den man uit, dan geschiedt zulks gewoonlijk bij wijze van afkoop; in elk geval is de betaalde bruidschat dan geheel voor hem verloren. De kinderen voegen zich naar goedvinden bij den vader of de moeder. Wanneer gescheidene lieden wenschen zich te hereenigen, moet de man op nieuw eenige geschenken als bruidschat aan de betrekkingen zijner vrouw geven.

De begrafenis-plechtigheden verschillen mede zeer naar gelang van den rang en rijkdom des overledenen. De hoofdzaak komt op het volgende neder. Onmiddellijk nadat iemand gestorven is, en somtijds zelfs nog voordat hij den adem heeft uitgeblazen, wordt het lichaam, in de houding van iemand die op de hurken zit met de armen kruiselings over de borst, op eene soort van bamboezen stoel geplaatst en met eene menigte katoenen, sitsen of zijden lijnwaden omwonden om het in dien stand te doen blijven, en voorts met kralen en andere sieraden opgeschikt. Het benedengedeelte van het lichaam is vooraf in eene *saroeng* gewikkeld, die onder de voeten wordt toegebonden. Gelijktijdig wordt door het losbranden van eenig schietgeweer aan de Empoengs en aan de nabestaanden kennis gegeven van het overlijden, en in het sterfhuis een vreeselijk misbaar aangeheven door de bloedverwanten en verdere aanwezige vrouwen; waarbij al de verdiensten, de rijkdommen en somtijds ook het geslachtregister van den overledene worden vermeld; welk een en ander begeleid wordt door het slaan op de meest geraasmakende muziek-instrumenten. Wanneer het lijk zal begraven worden, wordt het met den bovenvermelden stoel op eene groote draagbaar gezet, waarop ook de kinderen of naaste bloedverwanten plaats nemen, en dan met veel luidruchtigheid driemaal rondom het huis of door het dorp gedragen, en zoo naar de begraafplaats gebracht. Deze begraafplaats is veelal midden in de negeri of zelfs vlak bij het huis, en bestaat in een vierkanten steenen pot (*tiwoekar*) met spits toeloopend deksel, ter hoogte van ongeveer vier voet, die somtijds gedeeltelijk in maar ook wel geheel boven den grond staat. Daar aangekomen wordt het lijk van de meeste sieraden ontdaan en, nadat de *saroeng* over het

hoofd gehaald en ook daar dichtgebonden is, in den pot geplaatst; vervolgens wordt er een matje en een stuk lijnwaad overheen gelegd, en de pot, die gewoonlijk nog de overblijfsels van vroegere lijken bevat, weder met het deksel gesloten. Bij het graf plaatst men eenige rijst en andere eetwaren ten behoeve van de ziel des overledenen, alsmede iets van elk gewas uit zijnen tuin, opdat hij ook daarvan zijn aandeel bekome en niet derwaarts ga om er verwoestingen aan te richten. Vroeger werden bij de begrafenis van een aanzienlijk man een paar koppen gesneld of een paar slaven onthalsd, en deze hoofden in de nabijheid van het graf in den grond gestopt, opdat het den overledene voortaan niet aan gezelschap of bediening mocht ontbreken ([1]).

Na den terugkeer van het graf wordt aan het sterfhuis een feest (*Fosso romomak*) gevierd, waartoe alle ingezetenen van het dorp iets moeten bijdragen en de bloedverwanten de noodige varkens leveren. Zoodanig feest duurt gewoonlijk vierentwintig uren. Vervolgens wordt nog gedurende drie dagen door de familie des morgens en des avonds in het sterfhuis een luidruchtig geween aangeheven en op bekkens en trommen geslagen.

De Christen-Alfoeren worden op de Europeesche wijze begraven; en ook bij sommige anderen begint dit navolging te vinden.

Wanneer eene vrouw sterft, is de man universeel erfgenaam; doch wanneer hij hertrouwt, hebben de kinderen aanspraak op $^1/_2$ gedeelte van den boedel. Sterft de man zonder weduwe na te laten, dan erven de kinderen alles; maar wanneer de moeder nog leeft, dan erft deze $^1/_3$ gedeelte. Sterft de man zonder kinderen, dan erft de weduwe $^1/_3$, en zijne bloedverwanten $^2/_3$ gedeelten; laatstgenoemden zijn dan echter ook verplicht voor de begrafenis te zorgen.

Het afleggen van den eed geschiedt volgenderwijze. Een Walian of ander aanzienlijk persoon (*Toemitiwah*, eed-afnemer) legt een geladen geweer op den grond, met de kolf naar het zuiden; aan de oostzijde daarvan wordt een stuk lijnwaad nedergelegd, en aan den westkant worden twee zwaarden kruiselings in den grond gestoken. De Walian draagt aan de aanwezigen de zaak voor, waarover gezworen zal worden, en bidt de Empoengs dat de meineedige door die wapens moge omkomen; dan maakt hij met een stok negen strepen op den

---

([1]) Het begraven der lijken in eene hurkende houding is eene kenmerkende bijzonderheid bij vele stammen van het onbeschaafde Maleische ras; men treft het ook aan in Temboekoe, op de Aroe- en Zuidwester-eilanden, in het rijk Bima op Soembawa, op Soemba en elders.

grond, die hij overluid natelt, en wandelt vervolgens driemaal tusschen de wapenen door. Hetzelfde geschiedt dan door hem, die den eed aflegt. Hierna wordt het geweer afgeschoten en het stuk lijnwaad tusschen de aanwezigen verdeeld ([1]).

Wanneer iemand een huis wil bouwen, wordt hij hierin geholpen door zijne dorpsgenooten, die daarvoor geene betaling maar alleen den kost genieten ([2]). Met den bouw wordt geen aanvang gemaakt voordat de Tonas de voorteekenen gunstig heeft bevonden en een feest is gevierd. Onder de vier hoekstijlen van het gebouw wordt een bord geplaatst, als een offer aan de Goden ter vergoeding voor den grond, dien men in beslag neemt; ook onder den middenstijl plaatst men thans een bord met een klein stuk koper of goud er op. Het oorspronkelijke gebruik eischt echter dat in plaats van dit laatste een menschenhoofd gebezigd wordt, hetwelk de huisheer door ten dien einde gehuurde personen heeft doen snellen; een tweede hoofd behoort in een stuk doek gewikkeld in den nok van het huis te worden opgehangen. In plaats van het menschenbloed, waarmede de verschillende deelen van het huis behooren te worden bestreken, behelpt men zich thans met dat van een varken.

Taal, literatuur, tijdrekening, muziek, vermaken.

De taal der Alfoeren is een tak van den grooten Polynesischen taalstam, maar door de Europeanen nog te weinig beoefend om met voldoenden grond nauwkeurig hare verwantschap met andere talen, den trap van hare ontwikkeling, enz. te kunnen mededeelen. De geringe kennis, welke wij er van hebben, is grootendeels te danken aan de Zendelingen, die in de Minahasa werkzaam zijn en enkele gedeelten der Heilige Schrift benevens eenige godsdienstige leerboekjes in het Alfoersch overgezet, vergelijkende woordenlijsten samengesteld en ook voor de spraakkunst verdienstelijke proeven geleverd hebben ([3]).

Het Alfoersch heeft vele dialecten, waarvan sommige zeer veel van elkander verschillen; alleen in de Minahasa worden er ten minste zeven onderscheidene aangetroffen. Het heeft geen eigen letterschrift;

([1]) Zie o. a. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 369.

([2]) Dat ook bij den veldarbeid dergelijke samenwerking plaats heeft zie men bl. 209.

([3]) Men zie over dit onderwerp o. a. *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXIII; *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XII, bl. 189, en *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgr. Dl. IV, bl. 205 en volgg., waar men tevens eene opgave vindt van het voornaamste, dat over de talen van Noord-Selébes is geschreven.

men gebruikt daarvoor het Romeinsche, dat op de scholen in de Minahasa wordt onderwezen. Er bestaat dus ook geene literatuur; de mythen omtrent de Godenleer, de overleveringen omtrent den oorsprong der Alfoeren, fabelen en vertelsels enz. worden slechts mondeling van het eene geslacht aan het andere overgebracht en zijn bijna in elk district verschillend. De poëtische voortbrengselen bestaan, voor zooverre bekend is, slechts in kleine gedichtjes of liedjes, die bij feestelijke gelegenheden worden gezongen, op de wijze der Maleische Pantoens.

De tijdsverdeeling wordt naar den veldbouw geregeld. Als omstreeks Augustus het Zevengesternte zich op zekere hoogte boven den horizon vertoont, is het tijd om de velden te ontginnen, en daarmede begint het jaar, of liever de nieuwe tijdkring, want jaartelling is niet bekend. De maanden vangen aan met elke nieuwe maan doch hebben geene namen, evenmin als de dagen der week, die alleen als de eerste, de tweede, enz. worden onderscheiden. De tijd van den dag wordt door de zonshoogte aangeduid.

De muziek, die meer geraasmakend dan harmonisch is, wordt gemaakt op *gongs* (metalen bekkens van verschillende grootte), *tifa's* (eene soort van trommen), en de *koelintang*, een stel instrumenten overeenkomende met de Javaansche *gambangs* (Dl. I, bl. 433).

De nationale vermaken der Alfoeren zijn, behalve de bovenvermelde *fosso's*, hoofdzakelijk het dansen onder begeleiding van muziek en zang. Hun dans bestaat niet, gelijk die der Javanen, in kunstmatige verdraaiingen van het lichaam, maar in vrij regelmatige bewegingen, welke door mannen en vrouwen in een grooten kring worden uitgevoerd op de pleinen der dorpen, die dan somtijds, inzonderheid ter gelegenheid van den rijstoogst, met loofwerk zijn versierd. Deze dansfeesten dragen, naarmate van de gelegenheid waarbij en de wijze waarop zij gevierd worden, de namen van *Maramba*, *Mahatoetoeron*, *Loemales*, *Maengket* en *Mahatatamboelelen* ([1]).

Vermelding verdienen ook de krijgshaftige vertooningen der *Kabesaran* ([2]), bij bijzonder feestelijke gelegenheden en vooral bij de plechtige

---

([1]) Eene nauwkeurige beschrijving van deze dansen zie men in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendeling-genootschap*, Dl. VII, bl. 296.

([2]) BLEEKER verklaart dit woord door *eene soort van inlandsche burgerwacht*, en deze verklaring is door den uitgever van de Reis van REINWARDT overgenomen. Wij zouden liever gelooven dat dit woord, hetwelk eigenlijk *grootheid* of *iets groots* beteekent, hier te kennen geeft *de feestelijke gelegenheid*, waarbij deze lieden hunne [illegible]ooningen geven; of een *ontvangst in staatsie*, gelijk het genoemd wordt in het [illegible] *v. Neêrl. Indië*, 1845, Dl. IV, bl. 313, waar ook eene beschrijving van Kabesaran voorkomt.

ontvangst van Hoofden of voorname Europeanen. Een aantal personen, met schild, piek en *kléwang* (de laatste meestal van hout) gewapend, met onderscheidene stukken fraai lijnwaad (*Kajin patola*) omhangen, en het hoofd met de vederen van paradijsvogels versierd, scharen zich door voorvechters aangevoerd in twee gelederen, en voeren dan krijgsdansen en spiegelgevechten uit op de maat der muziek. Men zoude echter zeer verkeerd doen met uit dit martiale spel tot hunne krijgshaftigheid te besluiten.

Dergelijke *Kabesarans* zijn ook in de Molukken in zwang.

Landbouw en nijverheid.

Behalve de cultuur van die gewassen, welker teelt in de Minahasa door het Gouvernement is voorgeschreven (bl. 192), bepaalt zich de akkerbouw der Alfoeren grootendeels tot rijst, turksch koorn, aardvruchten, eenige groenten, katoen en een weinig tabak. — In de Minahasa wordt de zware veldarbeid gewoonlijk gemeenschappelijk verricht. De ingezetenen van eene negeri, of zoovele landbouwers als zulks verlangen, vereenigen zich tot eene compagnieschap om elkanders velden te bearbeiden; zoodanige vereeniging heet *Mapaloes*. Als hoofd der vereeniging wordt een der leden gekozen, die bepaalt in welke volgorde de akkers der deelnemers zullen worden bearbeid en die ook bij het werk de orde handhaaft. Dit werk bepaalt zich tot het eerste ontginnen en omspitten van den grond, het oogsten van de *djagoeng*, en het tweemaal goed zuiveren van de velden. Daartoe worden op elken akker jaarlijks vier dagen door de compagnieschap besteed. Het planten, het dagelijksche schoonhouden van den grond en het oogsten van de rijst en andere gewassen blijft voor rekening van den eigenaar ([1]). Dergelijke vereenigingen hebben ook bij anderen belangrijken arbeid plaats, en worden altijd als feesten beschouwd, waarbij gezongen, gedanst, gegeten en gedronken wordt.

Zij verstaan het weven van katoen; inzonderheid is het rijkje Bolaäng Mongondou bekend voor de *bidangs* of *Mogondo-kleedjes*, welke daar vervaardigd worden en zeer gezocht zijn. Het vlechten van matten en stroolappen (welke laatste somtijds door de mannen als kleedingstuk over het bovenlijf worden gedragen) geschiedt uitsluitend door de vrouwen. Of het vervaardigen van het *goemoeti*-touw van hunne vinding is kunnen wij niet bepalen; maar zeker doen zij het

---

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*. Dl. XIII, bl. 190, en *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling-genootschap*. Dl. VIII, bl. 10.

op onvolmaaktere wijze dan zulks in de voormalige Gouvernements-lijnbaan te Romoön geschiedt; zij vlechten of weven er evenwel zakken en dergelijke voorwerpen van. Zout vervaardigen zij, hoewel zeer gebrekkig; zij verbranden namelijk met zeewater doortrokken hout, begieten de asch daarvan op nieuw met zeewater, filtreeren het zoo verkregen vocht en laten dit boven een zacht vuur verdampen, waardoor zij een grauwachtig en zeer onzuiver zout verkrijgen, hetwelk zij echter boven het Gouvernements-zout verkiezen. Het inzamelen van *sagoeweer* uit de bloemstengels van den Sago- en *Arèn*-palm (waarvan zij de uitvinding aan de Empoengs toeschrijven) en het vervaardigen van *Arèng*-suiker, kunnen hier nog worden bijgevoegd. In de rijkjes op het Noordelijke schiereiland wordt goud gegraven en aan de, te Palos en op andere kustplaatsen gevestigde, Boegineezen verkocht; in het oostelijke gedeelte des eilands wordt ijzer gedolven en bewerkt. Timmerlieden, smeden of andere ambachtslieden worden onder de Alfoeren niet aangetroffen; ieder voorziet in dit opzicht in zijne eigene behoeften.

§ 6. De Mangkasaren en Boegineezen (¹).

Afkomst, voorkomen, kleeding, wapenen, woningen.

De Mangkasaren en Boegineezen zijn twee nauw aan elkander verwante stammen, die door Junghuhn, volgens zijne rasverdeeling (zie Dl. I, bl. 102), tot het Bataksche ras worden gerekend, waaronder zij dan tot de beschaafdsten zouden behooren. Volgens onze verdeeling behooren zij tot de beschaafde Maleiers, en komen in levenswijze, zeden en gebruiken, lichaamsbouw en taalvormen in vele opzichten met andere stammen van dat ras overeen. Zij zijn redelijk groot van gestalte, goed gebouwd en sterk gespierd; de huidkleur is bij sommigen licht- bij anderen donkerbruin; de oogen zijn zwart en met veel uitdrukking; het voorhoofd is hoog, de neus breed en eenigszins plat, de mond vrij groot; het hoofdhaar is zwart en zacht, en wordt door de Boegineezen kort doch door de Mangkasaren lang gedragen. Onder de vrouwen worden er vele gevonden, die bevallig te noemen zijn.

De kleeding der mannen bestaat in eene katoenen broek, die tot een weinig boven de knieën reikt en waarover somtijds eene *saroeng* wordt gedragen, een openstaand katoenen buis, en eenen hoofddoek.

(¹) Zie over deze stammen de Verhandeling van den Heer R. van Eck in de *Indische Gids* van November 1881 en volgende Afleveringen.

Om de middel dragen zij eenen gordel, waarin aan de linkerzijde de *kris* steekt, en waaraan van voren een klein zakje hangt tot berging van *sirih*, tabak, geld en andere benoodigdheden. De aanzienlijken hebben lange zijden broeken en *badjoe's* van dezelfde stof. De vrouwen dragen *saroengs* en kabaaien met nauwe mouwen, welke aan de polsen met knoopjes worden dichtgemaakt; die der aanzienlijken daarbij lange zijden broeken. Gouden galon en borduursel is bij mannen en vrouwen zeer gezocht. Schoenen of voetzolen worden door niemand gebruikt. De kinderen der aanzienlijken dragen tot omstreeks hun zevende jaar alleen eene *saroeng;* die der mindere klassen volstrekt geene kleeding dan eenig bedeksel voor de schaamdeelen (1).

Hunne wapens zijn, behalve de *kris*, sabels, lansen, *kléwangs*, geweren en grof geschut; in de behandeling daarvan overtreffen zij verre alle andere volken van den Archipel. *Sappoe's* of blaasroeren benevens pijl en boog waren vroeger bij hen in gebruik, doch worden thans niet meer aangetroffen. Als bedekkingsmiddel hebben zij eene soort van uit ijzerdraad gevlochtene maliënkolders of pantserhemden (*badjoe rante* Mangk., *wadjoe rante* Boeg.), die het geheele bovenlijf bedekken.

De woningen zijn in den regel van bamboes op houten palen gebouwd en staan in kampongs dikwijls zeer onregelmatig bij elkander. Die der aanzienlijken, vooral in hoofdplaats Mangkasar, zijn echter beter en veelal vervaardigd uit houtsoorten van verschillende kleuren, welke zoo kunstig zijn samengevoegd dat de wanden ingelegd schijnen; zij zijn 20 tot 30 vt. lang en 15 tot 20 vt. breed, en hebben vensters, welke met eene soort van blinden van gevlochten bamboes kunnen worden gesloten.

Karakter, zedelijke en maatschappelijke toestand en regeeringsvorm.

De Mangkasaren en Boegineezen zijn dapper, oorlogzuchtig, jaloersch, eer- en wraakgierig, en laten eene aangedane beleediging nimmer ongewroken; moord wordt veelal met moord op den dader of iemand van zijne familie vergolden. Zij zijn echter vroolijk en vriendelijk in den omgang, en volmaakt te vertrouwen wanneer men hen met welwillendheid en billijkheid bejegent. Tegen een Europeaan zijn

(1) Afbeeldingen van deze en andere bedekselen, kleedingstukken en sieraden, woningen, huisraad enz. zie men in de *Ethnographische atlassen* behoorende bij de *Makassaarsche* en *Boegineesche Woordenboeken* van Dr. Matthes.

vooral de Mangkasaren uiterst beleefd en met zijn bezoek ten hoogste vereerd. Aan hanengevechten, amfioenschuiven en dobbelspelen zijn zij zeer verslaafd; en zeer velen verkwisten daarmede alle hunne bezittingen, zoodat zij zich voor hunne schulden bij anderen als pandeling moeten verbinden en in eenen toestand geraken, welke van dien der slavernij alleen in naam verschilt. Verregaande onzindelijkheid op hun lichaam en in hunne geheele levenswijze is een algemeen gebrek. De *sagoeweer* is een zeer geliefde drank, waaraan zij zich meermalen te buiten gaan; gelijk op hunne zedelijkheid in het algemeen dikwijls niet valt te roemen. Jagen, paardrijden, zwemmen, worstelen, dansen en allerlei lichaamsoefeningen, vooral dezulke, die op den wapenhandel en krijgsbewegingen betrekking hebben, zijn de gezochtste uitspanningen. Voorts zijn zij stoute zeelieden, die met hunne prauwen den geheelen Molukschen Archipel doorkruisen, en zelfs tot op de kusten van Nieuw Guinea en Nieuw Holland de visch-, schildpad- en *tripang*-vangst uitoefenen, en hunne waren tot naar Singapoera in den handel brengen. In dit opzicht worden de Mangkasaren nog door de Boegineezen overtroffen. Deze laatsten zijn ook kolonisten bij uitnemendheid; en nauwelijks zal men in den Archipel eene kustplaats vinden, waar eenige handel te drijven valt, of er hebben zich Boegineezen gevestigd.

Ook in schranderheid en verstandsontwikkeling munten zij boven alle Oosterlingen uit. Het onderwijs laat echter veel te wenschen over: op de Priesterscholen wordt alleen het lezen (*mangadji*) van den Koran en Arabische formulier-gebeden onderwezen (vergel. Dl. I, bl. 419); het lezen en schrijven van hunne moedertaal leeren slechts weinigen, wanneer en waar zij daartoe gelegenheid vinden. Om hierin verbetering te brengen zijn door het Gouvernement achtereenvolgens reeds elf lagere scholen voor Inlanders opgericht, te Mangkasar, Parang-loë, Maros, Pangkadjéné, Segéri, Tjamba, Djénéponto, Bikéroe, Kadjang, Boeloekoempa, en Galèsong, die echter in 1881 te zamen nog slechts 265 leerlingen telden; voorts is nog besloten tot de oprichting van dergelijke scholen te Bantaëng, Takalar, Balang-nipa en op het eiland Saleijer. Buitendien is in 1876 te Mangkasar eene Gouvernements kweekschool opgericht onder de leiding van Dr. B. F. Matthes, welke school in de eerste plaats moet dienen tot vorming van Inlandsche onderwijzers, maar verder ook zal strekken tot opleiding van Inlanders voor andere betrekkingen en tot vorming van tolken voor de Mangkasaarsche, Boegineesche en Maleische talen ([1]).

([1]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 113.

Onder de willekeurige heerschappij der Vorsten en Rijksgrooten is de toestand der volksklasse buiten de Gouvernementslanden dikwijls zeer ongelukkig. Geene wet beschermt haar tegen de onderdrukking en knevelarij van den Vorst, die zonder aarzelen den onderdaan alles ontneemt, wat hem van diens bezittingen bevalt; en ook de menigvuldige onderlinge vijandelijkheden der Vorsten, welke altijd met plundering en brandstichting gepaard gaan, oefenen op de welvaart der bevolking eenen zeer nadeeligen invloed uit. Het landbouwend deel der bevolking lijdt hieronder natuurlijk het meest; en daar men niet zeker is van te zullen oogsten wat men plant, wordt de landbouw verwaarloosd en alleen het volstrekt noodige aangekweekt; zoodat bij schralen oogst of misgewas dikwijls gebrek ontstaat. Ook voor de wet zijn aanzienlijken en geringen niet gelijk; terwijl de moord van iemand uit het volk door eenen Groote òf ongestraft blijft òf met geld kan worden goedgemaakt, ondergaat de mindere, die eenen aanzienlijke naar het leven staat, onvermijdelijk de doodstraf. In de Gouvernementslanden is echter aan dit alles sedert lang een einde gemaakt.

In de Staten van Zuidelijk Selébes heerscht het leenstelsel, hetwelk schijnt ontstaan te zijn deels uit de gewoonte der Vorsten om hunnen kinderen of bloedverwanten een gedeelte lands tot hun onderhoud in leen af te staan, in welk geval zoodanige leenmannen *Paseadjingang*, d. i. bloedverwanten, heeten, deels ook om getrouwe dienaren op die wijze te beloonen, of door de kans des oorlogs, wanneer een zwakkere Vorst door een machtigeren werd overwonnen, welke soort van leenmannen *Palili* worden genoemd. In dit laatste geval werd wel aan den overwonnene het bestuur in zijn eigen gebied overgelaten, doch overigens kwam hij in denzelfden toestand als de andere leenmannen. De verplichtingen der leenmannen jegens hunnen leenheer zijn: hem in den oorlog alle mogelijke hulp te verleenen; bij plechtige gelegenheden aan zijn hof te verschijnen; en de noodige bouwstoffen te leveren tot herstel of geheelen opbouw van de woning des leenheers. Indien eenig leengoed op eene erfdochter overgaat, mag zij geen huwelijk sluiten zonder de toestemming van haren leenheer. Overigens is ieder leenman onbeperkt heer en meester in zijn gebied en maakt oorlog en vrede met andere leenmannen of Vorsten, zonder dat de leenheer zich daarmede mag bemoeien; deze laatste kan zelfs niet door het gebied van zijnen leenman tegen een ander rijk optrekken zonder diens toestemming. De groote leenmannen kunnen weder op dezelfde wijze gedeelten van hun goed aan anderen in achterleen geven. Terwijl door deze versnippering

het aantal onderdrukkers der bevolking grootelijks wordt vermeerderd, wordt de macht der Vorsten, die alleen in hun eigen onmiddellijk gebied gezag uitoefenen, er zeer door verminderd. Deze laatste wordt bovendien nog meer beperkt door den invloed, dien in de meeste rijken de Kiesheeren daarop uitoefenen; want, behalve dat van hen de keus van eenen nieuwen Vorst afhangt, waarbij zij zich niet om het recht van eerstgeboorte behoeven te bekommeren, mogen ook geene regeeringszaken zonder hunne goedkeuring worden afgedaan; zoodat eigenlijk de monarchie slechts de vorm, maar de regeering inderdaad aristocratisch is. In Wadjo is dit zelfs geheel het geval, gelijk later zal blijken.

Godsdienst.

Tijdens de komst der Portugeezen op Selébes waren de Mangkasaren en Boegineezen nog Heidenen, en eerst omstreeks het begin der 17de eeuw werd het Islamisme, vooral door zendelingen van Sumatra en het schiereiland Malaka, naar het Zuiden van Selébes overgebracht, waar het spoedig groote vorderingen maakte en de algemeene volksgodsdienst werd, gelijk het tot heden gebleven is ([1]). Zoowel de kennis als de beoefening dier leer is echter bij het volk zeer gebrekkig, en bepaalt zich tot de uitwendige plechtigheden. Allerhande bijgeloovigheden en afgodische gebruiken zijn in volle kracht daarnevens blijven bestaan. De booze geesten *Pappo*, *Popokang*, *Parakang* en *Poentiyânà*, die op verschillende wijzen den menschen onheil aanbrengen, zijn voorwerpen zoo al niet van aanbidding dan toch van groote vrees. De vereering van krokodillen (te Boeloekoempa ook van eenige palingen) is mede zeer algemeen; daar het volksgeloof wil, dat de menschen dikwijls krokodillen onder hunne voorouders tellen, of wel dat de ziel bij den dood in zoodanig dier overgaat.

In Bantaëng, de Toeratea-landen en Sanrabone bestaat in de vereering van *Karaëng Lowe* (groote Heer) een overblijfsel van het Siwaïsme, dat daar waarschijnlijk in de 13de of 14de eeuw door Hindoe-Javanen uit het rijk Mådjåpahit is ingevoerd, doch zich niet verder heeft uitgebreid en ook slechts zeer onvolkomen is bewaard gebleven. Aan dezen *Karaëng Lowe*, hier vereerd onder de gedaante van steenen, die eenigszins den vorm der mannelijke en vrouwelijke

([1]) Over de invoering van het Islamisme in Zuid-Selébes vindt men het een en ander medegedeeld in Dr. B. F. MATTHES, *Over de Wadjorezen met hun handels- en scheepswetboek*, bl. 21, en het *Jaarboekje Celébes*, 1864, bl. 50, 1865, bl. 32.

geslachtsdeelen hebben als zinnebeelden van de voortbrengende kracht der natuur (Lingam-dienst), worden talrijke geloften gedaan en veelvuldige offers gebracht. Op sommige plaatsen worden deze symbolen in een afzonderlijk daarvoor ingericht huis bewaard en wordt de offerdienst door eene *Pinati* (priesteres) verricht, zooals te Gantarangkeke en Bisampole in Bantaëng, en te Djera en Tonrokassi in Toeratea; op andere vindt men ze in grotten of elders in de open lucht, zoodat ieder er den vrijen toegang heeft, zooals te Tjalindo-lindo in Bantaëng, bij Karampoeang in Boeloekoempa, bij Teja-Teja, Soeroelangi en andere plaatsen in Toeratea; voorts vindt men in zeer vele kampongs een *Karaëng Lowe*-huisje doch zonder de symbolen er in, en ook hebben de meeste Inlanders er een in het klein op hunnen zolder ([1]).

In Bantaëng en Boeloekoempa is geruimen tijd door Nederlandsche Zendelingen met ijver aan de invoering van het Christendom gearbeid. De vruchten bleven echter door verschillende omstandigheden schaarsch; en ook zij, die deze leer hebben aangenomen, zijn van de bovengenoemde en honderd andere bijgeloovigheden niet af te brengen. Thans is door het Gouvernement een hulpprediker te Bantaëng geplaatst.

Taal, literatuur, tijdrekening ([2]).

De Mangkasaren en Boegineezen spreken twee verschillende doch zeer nauw aan elkander verwante talen, die beide tot den Maleischen taalstam behooren en in haren bouw groote overeenkomst hebben met de meest beschaafde takken van dien stam, zooals het Javaansch en Maleisch. Zij zijn vrij rijk aan woorden, evenwel op verre na niet zooals het Javaansch; ook in ontwikkeling en rijkdom van grammatische vormen staan zij beneden laatstgenoemde taal; het Boegineesch heeft in deze opzichten echter veel boven het Mangkasaarsch vooruit. Verschil in taal naarmate van den verschillenden stand der sprekers wordt er niet in aangetroffen (verg. Dl. I, bl. 378). Onder de talen, welke tot de vermeerdering van den woordenschat van het Mangkasaarsch en Boegineesch hebben bijgedragen, komen vooral het Maleisch en Javaansch in aanmerking; door middel van welke ook

([1]) Men zie verder over dit onderwerp vooral de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling-genootschap*, Dl. IX, bl. 75—100 en 289—314.

([2]) Wat hier over taal en literatuur wordt gezegd is hoofdzakelijk ontleend aan verschillende geschriften van Dr. B. F. MATTHES, den eersten Geleerde, die zich op eene wetenschappelijke beoefening dezer talen heeft toegelegd en daarvan Spraakkunsten, Leesboeken en Woordenboeken met fraaie ethnographische atlassen samengesteld.

de Sanskritwoorden, die er in voorkomen, schijnen te zijn overgebracht. Sedert de invoering van het Islamisme hebben ook vele Arabische woorden het burgerrecht gekregen.

Na laatstgenoemd tijdstip worden beide talen, doch vooral het Mangkasaarsch door de priesters in Gowa, somtijds met het Arabische karakter geschreven, hoewel zij elk haar eigen letterschrift hebben. Deze Alfabets verschillen slechts in enkele bijzonderheden van elkander. Het Mangkasaarsch heeft negentien, het Boegineesch drie en twintig medeklinkers, waaraan de klinker *a* inhærent is, terwijl de overige klinkers en klankteekens door afzonderlijke, boven, onder of naast den medeklinker geplaatste teekens worden uitgedrukt. De medeklinkers worden onverbonden van de linker- naar de rechterzijde geschreven, evenals in het Javaansch; schoon zij in vorm noch daarmede, noch met het Sanskrit eenige overeenkomst hebben.

Het Mangkasaarsch wordt gesproken in de hoofdplaats Mangkasar en omstreken met Tallo en op de nabijgelegene eilanden, in Gowa, de Zuider-districten, een gedeelte van Boeloekoempa en van de Noorder-districten, en eenigszins verbasterd op het eiland Silayara (Saleijer); het Boegineesch, in het grootste gedeelte van Boeloekoempa en verder in de Ooster-districten, in Tanètte, Barroe, Adja-tapparang, Masinrimpoeloe, Mandar, Sòppeng, Bòne, Wadjo, Loewoe en verder langs de oostzijde der Golf van Bòne.

De Mangkasaarsche literatuur is niet rijk aan oorspronkelijke werken. De meeste romantische verhalen zijn aan het Maleisch, de godsdienstige geschriften aan het Arabisch ontleend. Tot de oorspronkelijke werken behooren: eenige geschiedverhalen omtrent sommige rijken op Selébes; de *Rapang*, zijnde eene verzameling van uitspraken en mededeelingen van oude Vorsten en Wijzen over recht, regeeringskunst, zedeleer, enz.; wetten, handels- en scheepvaartwetten (*oendang-oendang*) en gedichten. Deze laatste zijn te onderscheiden in twee soorten, namelijk de *Kèlongs* en de *Sinrili's* of *Lalakoengs*; de *Kèlongs* kunnen vergeleken worden met de Maleische *Pantoens* (¹), doch hebben meer waarde dan deze; de *Sinrili's* (zoo geheeten als zij onder begeleiding der viool worden opgezongen, doch *Lalakoeng* als zij slechts worden gereciteerd) komen overeen met de Maleische *Sjaïrs* (¹) en zijn heldenzangen, romantische gedichten, minneliederen, enz.

De oorspronkelijke literatuur der Boegineezen is rijker maar voor alsnog minder bekend dan die der Mangkasaren. Zij bevat: eene

(¹) Zie de *Handl. bij de beoefening der Maleische taal*, 5de uitg., bl. 303 en 306.

menigte van *Paoe-paoe's* of verhalen, waarvan vele met onze kindervertellingen overeenkomen; *Soera-bilangs* of dagregisters en *Atoriyolongs* of kronieken van oude Vorsten en rijken, en ook uitvoerigere geschiedverhalen omtrent verschillende Boegineesche staten; vele heldenzangen en andere gedichten van historischen, erotischen of romantischen aard; *Latowa's*, te vergelijken met de Mangkasaarsche *Rapangs*; *Elongs*, hetzelfde als de Mangkasaarsche *Kèlongs*; *Elong-òsongs* of krijgszangen, die meestal kort zijn en gezongen worden wanneer men ten strijde trekt; scheepvaart- en handelswetten, enz. Belangrijk worden ook geacht de *La-Galigo-* en *Menroerâna*-geschriften, zijnde oude gedichten van verschillenden aard, aan welke eene bovennatuurlijke kracht wordt toegeschreven, zoodat zij b. v. aan zieken als geneesmiddel worden voorgelezen. Vertalingen of navolgingen van Maleische verhalen en Arabische godsdienstige geschriften worden mede in het Boegineesch aangetroffen; onder deze komen vooral in aanmerking die, welke bekend zijn onder den naam van *Pangadja* of Onderwijs en, meestal in versmaat, onderrichtingen in den Mahomedaanschen godsdienst bevatten.

Overigens valt omtrent de literatuur van beide stammen nog op te merken, dat hare beoefening niet zoo zeer door de invoering van het Islamisme schijnt te hebben geleden, als die der Maleiers en Javanen ([1]). Terwijl bij de laatstgenoemde volken een nieuw letterkundig voortbrengsel een groote zeldzaamheid is, is zulks bij de Mangkasaren en Boegineezen geenszins het geval. Voorbeelden hiervan zijn: het Boegineesche heldendicht op DAËNG KALABBOE (uitgegeven door Dr. MATTHES), waarin eene in 1855 voorgevallene gebeurtenis wordt bezóngen; een gedicht op den laatsten oorlog der Nederlanders tegen Bòne; een ander op den oorlog tusschen de tegenwoordige Vorstin van Tanètte en haren echtgenoot; een Mangkasaarsch gedicht, getiteld *Datoe Moeseng*, uit het laatste gedeelte der 18de eeuw; en vele andere. Het gehalte dezer geschriften staat echter beneden dat der oudere, en hunne beste gedeelten zijn dikwijls aan laatstgenoemde ontleend.

De gewone Mahomedaansche tijdrekening (Dl. I, bl. 397) is thans bij beide volken in gebruik. Evenals bij de Javanen (ald. bl. 396) rekent men ook bij *Pariyama's* of *Windoes*, zijnde tijdkringen van acht jaren, waarin elk jaar een bijzonderen naam heeft; hier: 1. Alip. 2. Ehe, 3. Djim, 4. Djé, 5. Dal (de eerste Dal), 6. Be, 7 Wawoe, 8. Dal (de tweede Dal); in het 2de, 5de en 7de jaar van de *Pariyama*

([1]) Vergel. Dl. I, bl. 107, 380, en 590.

heeft de laatste maand van het jaar 30 in plaats van 29 dagen; zulk een schrikkeljaar heet *Kabisah*. Voor de invoering van het Islamisme had men ook in Zuid-Selébes de vijfdaagsche *pasar*-week (zie Dl. I, bl. 395), welker dagen genoemd werden naar de rijken Gowa, Loewoe, Bône, Wadjo en Sôppeng. De Boegineezen hebben vroeger ook gerekend bij zonnejaren, verdeeld in twaalf maanden: 1. Mangasatti, 2. Mangalompa, 3. Naga, 4. Palagoena, 5. Bisaka, 6. Djeta, 7. Sarawana, 8. Paddawarana, 9. Soedjiwa, 10. Patjeka, 11. Posiwa, 12. Mangasira; acht daarvan hadden 30, de 2de, 10de, 11de en 12de 31, en de laatste in een schrikkeljaar 32 dagen.

Nijverheid.

Over den landbouw en de veeteelt is op bl. 192 en 193 reeds met een woord gesproken. Uit het daar gezegde kan blijken dat de laatste weinig beteekent, terwijl de eerste alleen in de Gouvernementslanden van eenig belang is; dat daarbuiten de willekeur der Vorsten en Grooten hierop een allernadeeligsten invloed uitoefent is mede boven reeds aangewezen. Het is echter ook waar, dat het volk minder tot deze rustige bedrijven dan tot zeevaart, visscherij en handel geneigd is en zich op deze laatste bij voorkeur en met ijver toelegt. Hiermede staat in verband een andere tak van nijverheid, de scheepsbouw, die vrij belangrijk mag genoemd worden en zich uitstrekt tot alle soorten van inlandsche vaartuigen, als: *padoeakangs*, *biseyang-to's* (Mangk.) of *lopi-to's* (Boeg.), de Maleische *prahoe-toops*; *binta's* of rooversvaartuigen; *biseyangs* of *lopi's* der tripangvisschers; *djoeloeng-djoeloengs*; *banawa's*, vaartuigen tot het transporteeren van beesten; *papalimbangs*, vaartuigen tot het overbrengen van menschen en goederen; *soppé's*; *palari's* of pleiziervaartuigen; *birowangs*; *bilolangs*; *lépa-lépa's*, uit boomstammen vervaardigd, dikwijls met vlerken; en *sampans*, Maleische schuitjes of sloepen ([1]). De scheepstimmerlieden komen meest uit Bantaëng en Boeloekoempa en schijnen eene afzonderlijke kaste uit te maken, bekend onder den naam van *Lémo-lémo's*, naar de negeri van dien naam in laatstgemeld landschap. Velen hunner hebben zich te Mangkasar gevestigd. De vrouwen hebben eene groote bedrevenheid in het spinnen en weven van katoenen en andere stoffen; dit geschiedt niet slechts voor eigen gebruik maar ook voor den uitvoer, die vrij groot is. De grondstoffen zijn deels inlandsch, en worden

(1) Van deze soorten van vaartuigen vindt men eene beschrijving in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1854, Dl. II, bl. 362 en volgg. en van onderscheidene eene afbeelding in den *Atlas bij het Makasaarsche Woordenboek* van Dr. MATTHES.

deels van Singapoera aangevoerd; zij worden op Selébes met indigo en andere stoffen blauw, groen, rood of geel geverfd.

Zout wordt in de Zuider- en Noorder-districten en ook op vele kustplaatsen buiten de Gouvernementslanden door eenvoudige uitdamping van het zeewater vervaardigd, en gedeeltelijk naar Borneo's Oostkust uitgevoerd. — Steen- en pannenbakkerijen worden vooral in den omtrek van de hoofdplaats Mangkasar en ook in de Noorderdistricten gevonden; zoo ook kalk-branderijen uit koraal; de kalk is echter niet zeer deugdzaam, doordat zij met zeewater wordt gebluscht.

Het uitoefenen van andere ambachten, als goud-, ijzer- en wapensmederij, schrijnwerkerij, enz. schijnt zich voornamelijk tot de hoofdplaats te bepalen. Er zijn ook suikerfabrieken op Zuid-Selébes, waaronder twee stoomfabrieken te Batoe-bâssi bij Maros en te Batoebatoe bij Galêsong; deze behooren echter niet aan Inlanders, maar aan Europeesche of Chineesche firma's.

Het vervaardigen van de bekende Mangkasar-olie, die uit de pit van zekere boomvrucht, *bado* genaamd, geperst en met andere welriekende bestanddeelen vermengd wordt; het inzamelen en tot reukwerk (*doepa*, *istanggi*) bereiden van verschillende welriekende harssoorten; het vlechten van mandjes, en dergelijke kunnen als minder belangrijke takken van industrie worden beschouwd.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE MENADO.

---

§ 1. De Minahasa ([1]).

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling, bestuur.

De Minahasa of het Bondgenootschap van Menado beslaat de noordoostelijke punt van het Noordelijke schiereiland, aan de westzijde tot op 1° 4′, aan de oostzijde tot op 0° 50′ N. B., en grenst ten zuiden aan het rijk Bolaäng Mongondou, waarvan zij in het westen door de rivier Poïgar of Poijar, in het oosten door de Boejat (bl. 183) wordt

---

([1]) Over de Minahasa zie men uitvoeriger: *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, door Dr. P. Bleeker; *De Minahassa; haar verleden en haar tegenwoordige toestand*, door N. Graafland; en Bickmore, *Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl II, bl 31—87.

gescheiden. Ten westen wordt zij door de Zee van Selébes, ten noorden door Straat Likoepang of Bangka, en ten oosten door de Straat der Molukken bespoeld.

De grootte is 88,4 □ mijlen.

De Minahasa is verdeeld in vijf Afdeelingen, die alle weder in eenige Districten zijn onderverdeeld; namelijk:

1°. De Afdeeling Menado, hoofdplaats Menado; bevattende de Districten: Menado, Aris-Negeri baroe-Klabat di bawah (¹), Tombariri, Kakaskassen (Kekaskasen) en Bantik.

2°. De Afdeeling Kema, hoofdplaats Kema; bevattende de Districten: Tonsea (²) en Likoepang (³) met Klabat di atas.

3°. De Afdeeling Tondano, hoofdplaats Tondano; bevattende de Districten: Tondano Toelian, Tondano Toelimamboet, Tomohon, waarbij het voormalige District Sarongsong is ingelijfd, Rembokken, waarbij het voormalige District Kakas is ingelijfd, en Langowang.

4°. De Afdeeling Amoerang, hoofdplaats Amoerang; bevattende de Districten: Sonder, Kawangkoan, Tompasso, Tombassian en Romoön.

5°. De Afdeeling Belang, hoofdplaats Ratahan, bevattende de Districten: Tonsawang, en Ratahan-Passang-Ponosakan (⁴).

De hoofdplaats Menado staat rechtstreeks onder het bestuur van den Resident. In elke Afdeeling staat een Europeesch ambtenaar (Controleur) aan het hoofd (tot 1856 met den titel van Opziener), die aan den Resident ondergeschikt is en in de hoofdplaats der Afdeeling zijn verblijf houdt. Deze Controleurs zijn belast met het dagelijksch bestuur, de administratie, en het toezicht over de werkzaamheden der bevolking, gelijk in andere deelen onzer bezittingen.

Elk District heeft twee Inlandsche Hoofden, een Eerste of Kapala District met den titel van Majoor of Hoekoem besar (⁵), en een

---

(¹) Dit waren vroeger drie afzonderlijke Districten, die in 1881 tot één zijn samengevoegd.

(²) Tonsea, juister Tooe'n Sea, beteekent *menschen van Sea* en is dus eigenlijk de naam van den daar wonenden volksstam. Ook in de andere plaatsnamen, welke met de lettergreep *Ton* aanvangen, is deze op dezelfde wijze te verklaren.

(³) Ook dit waren tot 1881 twee afzonderlijke Districten.

(⁴) Ook dit waren tot 1881 drie afzonderlijke Districten. — Vroeger, en ook nog op de Kaart van MELVILL in den *Algemeenen Atlas* enz., was de Minahasa verdeeld in zeven Afdeelingen: de Afdeeling Kema bestond uit de Afdeelingen Tonsea en Likoepang, de Afdeeling Amoerang, uit Amoerang en Tanawangko.

(⁵) Alleen in de Districten Tonsea, Tondano toelian, Tondano toelimamboet, Langowang, Tombariri, Sonder, Kawangkoan, Tompasso en Ratahan-Passang-Ponosakan, draagt de Kapala District den titel van Majoor; deze is hooger dan die van Hoekoem

Tweede met dien van Hoekoem kadoewa; in sommige Districten zijn twee Hoekoem kadoewa's. De Eerste Districtshoofden worden, op voordracht van den Resident, benoemd en ontslagen door den Gouverneur Generaal, de Tweede, alsmede de aan de Eerste Districtshoofden toegevoegde Districtsschrijvers, door den Resident. Al deze ambtenaren genieten thans van Gouvernementswege vast traktement, evenredig aan den omvang van ieders werkkring; de Eerste Districtshoofden daarenboven *f* 0,20 van elke door hun District geleverde pikol koffie. De onbetaalde heerendiensten van de bevolking, waarop zij vroeger recht hadden, zijn bij de vaststelling van deze traktementen in 1881 vervallen. Hun onderscheidingsteeken is, evenals bij alle Inlandsche Regenten in de Molukken, een rotting met zwaren knop, bij de Majoors en de Hoekoem besars der 1ste klasse van goud, bij de overigen van zilver, waarop het Nederlandsche wapen (vroeger dat der Oost-Indische Compagnie) is gegraveerd; ook hebben de Eerste Districtshoofden een zonnescherm met de kleuren der Nederlandsche vlag er in en met gouden rand en knop, de Tweede een, waarvan het veld half oranje en half groen is.

Elke negeri of dorp in een District heeft zijn eigen Hoofd met den titel van Hoekoem toewa, die door de bevolking gekozen en, na goedkeuring der keuze door het Districtshoofd, door den Resident benoemd en, zoo noodig, ook ontslagen wordt. Deze Dorpshoofden hebben, naarmate van de grootte der negeri, weder een of meer mindere Hoofden onder zich, welke Hoekoem ketjil, Hoekoem kadoewa negeri of Kapala djaga heeten en over enkele wijken het opzicht hebben. De Dorpshoofden hebben als bezoldiging eenige percenten van het bedrag der *haçil* (bl. 196) van hunne negeri en *f* 0,40 van elke door haar geleverde pikol koffie; de Kapala djaga's zijn vrijgesteld van de betaling der *haçil*. Hunne onderscheidingsteekenen zijn zonneschermen, doch minder prachtig dan die der Districtshoofden.

Onder elken Kapala djaga heeft men eindelijk nog twee of drie Mewetengs, op sommige plaatsen Hoekoem sasakéjan genaamd, die met het innen der *haçil*, het verdeelen van het werk onder de bevolking, en dergelijke zaken belast zijn. Voorts zijn er nog

---

besar; beider gezag en werkzaamheid zijn echter volmaakt gelijk. De Hoekoem besars worden nog weder onderscheiden in die van de 1ste en van de 2de klasse. Volgens sommigen is het woord *Hoekoem* hier eene verbastering van het Alfoersche woord *Oekoeng*, dat Oudste beteekent. Ten tijde der O. I. Comp. heetten de Districtshoofden Kapala balk of Balkshoofden, naar de balken of het houtwerk, dat elk District verplicht was jaarlijks ten dienste van het bestuur te leveren.

Negeri-schrijvers. Al deze mindere ambtenaren worden aangesteld door de Districtshoofden; zij genieten geene belooning behalve de vrijstelling van alle cultuur- of andere verplichte diensten.

Bevolking, onderwijs.

De bevolking van de Minahasa bestond op het einde van het jaar 1881 uit:

	559	Europeanen en hunne afstammelingen,
	2358	Chineezen,
	48	Arabieren,
	132205	Inlanders,
te zamen	135170	zielen.

De Chineezen wonen meest in de hoofdplaats Menado, en voor een klein gedeelte te Amoerang. Zij mogen alleen in de Afdeelings-hoofdplaatsen wonen en in de andere dorpen zich slechts tijdelijk ophouden.

De Inlandsche bevolking behoort tot zes verschillende stammen, namelijk de Toe'n Sea (of Tonsea, zie bl. 220, noot (²)), de Toe'm-Boeloe, de Toe'm-Pakewa, de Toe'n-Singal, de Toe'm-Pasanbangko en de Toe'm-Bantik, van welke de drie eerstgenoemde de belangrijkste zijn (¹). Zij wordt bij het Gouvernement onderscheiden in Burgers en Inlanders, eene onderscheiding, die reeds uit den tijd der O. I. Compagnie dagteekent. Burgers zijn vrije lieden of de zoodanigen, die niet tot heerendiensten of cultuurwerkzaamheden worden opgeroepen; zij wonen in de hoofdplaatsen der Afdeelingen en zijn Christenen of Mahomedanen. Inlanders zijn degenen, die tot bovengenoemde diensten verplicht zijn; zij zijn Christenen, Mahomedanen of Heidenen. De heerendiensten in de Minahasa worden, behalve bij rampen van hoogerhand of tot afwending van algemeen gevaar, niet meer gevorderd dan gedurende 36 dagen per jaar, en wel zooveel mogelijk drie dagen per maand; zij worden onderscheiden

(¹) *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 510. GRAAFLAND onderscheidt de *Toöemboeloe*, de *Toöe'n sea*, de *Toöe loöer* (menschen van het meer, d. i. de bevolking rondom het meer van Tondano) en de *Toöem pakewa*, in welke verdeeling niet zijn opgenomen de hierboven vermelde Bantikkers, en ook niet de bevolking van de zuidelijke Districten Tonsawang, Ratahan, Passang en Ponosakan, voor welke hem geen afzonderlijke naam bekend is. Van de vier genoemde stammen geeft hij eene beschrijving in zijne *Minahassa*, Dl. I, bl. 198. Over het verschil in de spelling van die namen, waaromtrent de in de Minahasa gevestigde Zendelingen en andere Schrijvers het onderling niet eens schijnen te zijn, durf ik niet beslissen.

in *algemeene* en *bijzondere.* Algemeene heerendiensten zijn die ten behoeve van het aanleggen, herstellen en onderhouden van openbare werken van algemeen nut, zooals wegen, bruggen, duikers, dijken, dammen, waterwerken, pasarloodsen, wachthuizen en mijlpalen, alsmede het vervoeren van Gouvernements reizigers en goederen. Bijzondere heerendiensten zijn: het bezetten van wachthuizen, het vervoeren van gevangenen, en het bewaken van Districtsgevangenissen. Voorts kan, bij het uitvoeren van openbare werken, die in vrijen arbeid behooren te worden verricht, wanneer geene vrijwillige arbeiders te bekomen zijn, op machtiging van den Gouverneur Generaal, over heerendienstplichtigen worden beschikt tegen billijke belooning voor elk geval te bepalen (¹).

Op het einde van het jaar 1881 bedroeg het aantal Inlandsche Christenen 116735 en 208 Chineesche Christenen; zij belijden meerendeels den Hervormden godsdienst. Er zijn in de Minahasa een Predikant en negen Hulppredikers, de laatsten meerendeels Zendelingen, die door het Gouvernement als zoodanig zijn aangesteld; voorts zijn er nog twee Zendelingen van het Nederlandsche Zendeling-genootschap werkzaam (te Koemelemboeai en te Tanawangko), die geene aanstelling als Hulpprediker hebben.

Er zijn een betrekkelijk groot aantal scholen, die onderscheiden worden in Gouvernements- (83) en particuliere (140) scholen; de eerste worden bekostigd door het Gouvernement, de tweede voor het meerendeel door het Zendeling-genootschap. Het onderwijs is in alle hoofdzakelijk van denzelfden aard en wordt deels door Europeanen, deels door Inlanders, somtijds ook door de Zendelingen zelven gegeven; het omvat het lezen, schrijven en rekenen, de Maleische taal, de aardrijkskunde, den zang, en wat verder tot het lager onderwijs behoort. Voorts is in 1873 te Tondano van Gouvernementswege eene kweekschool opgericht tot opleiding van Inlandsche onderwijzers, en vroeger door het Zendeling-genootschap eene te Tanawangko; bovendien is te Tondano sedert 1880 nog eene school voor zonen van Inlandsche Hoofden van Gouvernementswege, en sedert 1881 te Tomohon eene particuliere dag- en kostschool voor dochters van aanzienlijke Inlanders, onder beheer van het Nederlandsche Zendeling-genootschap. Door hetzelfde Genootschap werd in 1868 mede te Tomohon eene school gesticht tot opleiding van Inlandsche Hulpzendelingen, die echter thans is opgeheven.

(¹) *Indisch Staatsblad*, 1881, N°. 193.

Grondbezit.

De tot een District behoorende gronden worden onderscheiden in: 1°. woeste, dat zijn dezulke die nog nooit ontgonnen en dus met oorspronkelijke wouden bedekt zijn; 2°. ontgonnen gronden, die òf duurzaam bebouwd worden, òf sedert korteren of langeren tijd braakliggen en daardoor minder of meer tot den staat van wildernis terugkeeren.

Omtrent de woeste gronden is in 1877 bepaald, dat zij, voor zooverre daarop door leden der inheemsche bevolking geene aan het ontginningsrecht ontleende rechten worden uitgeoefend, behooren tot het Staatsdomein, en dat de beschikking daarover, behoudens dat ontginningsrecht, uitsluitend berust bij het Gouvernement, dat deze gronden in erfpacht kan uitgeven ([1]). Voorzooverre dus daarover niet door het Gouvernement is beschikt mag ieder ingezetene van het District de natuurlijke producten van deze woeste gronden, door de Inlanders *Kalakeran*-gronden genoemd, inzamelen en ook hout kappen niet slechts voor eigen gebruik maar zelfs om daarmede handel te drijven; van dit laatste moet echter vooraf aan het Districts- of Negeri-hoofd worden kennis gegeven. Met vergunning van het Districtshoofd mag ook ieder ingezetene een gedeelte van den woesten grond ontginnen, en krijgt daardoor het bezitrecht of het uitsluitend recht van vruchtgebruik, dat ook op zijne erfgenamen overgaat en bij hen blijft, zelfs al laat men dien grond onbebouwd liggen, zoodat hij geheel of gedeeltelijk tot den staat van woestheid terugkeert. Ook aan buiten het District wonende personen kunnen woeste gronden ten gebruike worden afgestaan; geschiedt dit slechts voor één jaar, dan is de gebruiker alleen verplicht een gedeelte van zijnen oogst aan het District af te staan; doch is het voor een langeren termijn, dan moet hij ook zijn aandeel dragen in de lasten, welke op het District rusten.

Alle bebouwde gronden en dezulke, die dit eenmaal geweest zijn, zijn dus in het bezit van enkele personen (*tana pahisini* of *pasini*) of van familiën (*tana tulau* d. i. *tanah poesaka*). De *tana pasini*, welke één persoon door ontginning verkregen of geërfd heeft, kan de bezitter geheel naar goedvinden bebouwen, en ze ook verhuren of verkoopen, mits aan iemand uit hetzelfde District en met kennisgeving aan de Hoofden. *Tana tulau* zijn zulke gronden, die bij den dood van den ontginner niet tusschen zijne erfgenamen verdeeld, maar in

---

([1]) *Indisch Staatsblad*, 1877, N°. 55.

hun geheel als erfgoed in het gemeenschappelijk bezit der familie gebleven zijn, hetgeen vroeger gewoonlijk plaats had doch thans zelden geschiedt. Zulke gronden worden dan jaarlijks tusschen de familieleden ter bebouwing verdeeld of, wanneer zij daarvoor te klein zijn, beurtelings door hen bebouwd; de regeling van dit een en ander geschiedt door het oudste familielid of, in geval van geschil, door het Negeri- of Districtsbestuur. Zij mogen niet worden verkocht zonder toestemming van al de rechthebbenden, en alleen aan ingezetenen van het District; elk deelgenoot mag evenwel zijn aandeel, voor den tijd dien het hem is toegewezen, aan een ander verhuren.

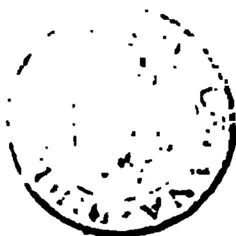
Alle rechten der bezitters bepalen zich echter tot het vruchtgebruik; het eigendomsrecht blijft altijd bij het District. Op grond daarvan wijst ook het Districts- en Negeri-bestuur jaarlijks aan ieder de plaats aan, waar hij tuinen moet aanleggen. Bezit iemand op de aangewezen plaats geen grond, dan moet hij dien huren van een ander, die er te missen heeft, en deze is dan verplicht tijdelijk een perceel aan hem af te staan. Als er vele personen zijn, die op de aangewezen plaats geene gronden bezitten, kan het Bestuur zelfs eene nieuwe verdeeling van den grond maken en aan elk hoofd van een huisgezin een perceel voor een jaar ter bebouwing aanwijzen, met tijdelijke opheffing van het verkregen bezitrecht, dat echter na afloop van den oogst weder in werking treedt ([1]).

Verdere bijzonderheden, voornaamste plaatsen.

De Minahasa is van eene jongere formatie dan het overige gedeelte van Selébes, en in later tijd door vulkanische krachten uit zee opgeheven en aan het eiland vastgehecht. Het landschap is dan ook geheel van vulkanischen aard en telt behalve de boven (bl. 175 en 176) vermelde eene menigte kleinere vulkanen, zooals: de G. Tampat Itam en G. Batoe Angoes in het noordoosten nabij de G. Doewa Soedara; de G. Empoeng, G. Kali, G. Tatawirang, G Mahawoe en G. Masarang, in het midden, in den omtrek van den G. Lokon; de G. Talankow, G. Tampoesoe en G. Kawin, rondom het meer van Tondano; de G. Tonderoekan, G. Sempo, G. Londei, G. Manimporok en G. Kawatak, in het zuiden, in den omtrek van den G. Sopoetan. GRAAFLAND vermeldt ook nog den Roemengan, den Kaséhé, den Lingkoan, den

---

([1]) Zie over dit onderwerp uitvoeriger de *Mededeelingen van wege het Zendelinggenootschap*, Dl. XVII, bl. 107 en volgg. en de *Indische Gids*, voor April 1879, en Juni 1883.

Kelelondej (misschien dezelfde als de Londei) en den Lolo'nboelan, doch zonder opgave van hunne ligging [1]. Sommige zijn uitgebrand, andere geven door solfatara's en slijkvulkanen bewijzen van voortdurende werkzaamheid. Het binnenland is dus geheel berg- en heuvelachtig; de kuststreken zijn, met uitzondering van het noordoostelijkste gedeelte, vlak. Van deze toppen en de bergketenen of heuvelrijen, waardoor zij verbonden zijn, stroomen in alle richtingen eene menigte riviertjes en beken af, die het land vruchtbaar maken doch meerendeels geheel onbevaarbaar zijn.

De voortbrengselen zijn hierboven reeds vermeld. In het zuiden (District Ponosakan) vangen de goudgronden aan, die verder over het Noordelijke schiereiland voortloopen.

De voornaamste plaatsen zijn:

Menado, door de Inboorlingen Wenang genaamd, de hoofdplaats der geheele Residentie en standplaats van den Resident, gelegen aan de linkerzijde van den mond der Rivier van Menado of Tondano. De wijken Barne, onmiddellijk ten zuiden van de hoofdplaats, en Bantik op de overzijde der rivier gelegen worden gewoonlijk gerekend mede tot haar te behooren. Met deze te zamen telt zij ongeveer 4000, doch zonder haar slechts 2500 zielen, waaronder 300 Europeanen of hunne afstammelingen, ruim 600 inlandsche Christenen, en nagenoeg evenveel Mahomedanen [2]; terwijl de overigen Chineezen zijn, die onder het bestuur van een Kapitein- en een Luitenant-Chinees staan. De bevolking van Barne en Bantik behoort tot een afzonderlijken Alfoerschen volksstam, de Toe'm Bantik of Bantikkers, die tot dusverre evenmin het Islamisme als het Christendom hebben willen aannemen, en nog elf negerijen noordwaarts van de hoofdplaats bewonen [3]. De eigenlijke negeri is in acht wijken verdeeld en door breede, rechte straten doorsneden. In het westelijke gedeelte, bij de baai, staan het Residentiekantoor, de kazerne, de Gouvernementspakhuizen, de markt en de woningen der Europeanen, alles beschermd door het fort Nieuw Amsterdam, dat ook de reede bestrijkt. Dit fort is een steenen gebouw, met grachten omgeven en van vier bastions voorzien; het bevat ook de infirmerie, het kruitmagazijn, het arsenaal en de gevangenis. De bezetting bestaat uit omstreeks

---

(1) *De Minahassa*, Dl. I, bl. 7.

(2) Deze opgave is echter reeds eenige jaren oud.

(3) De namen dezer negerieën zijn: Singkel, Maialayang, Kaiasen, Boeha, Bengkol, Bailang, Molas, Meras, Kampong Badjo Kima, Kampong Badjo Talawaan en Talawaan. *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1871, Dl. I, bl. 132.

50 man onder een 1sten Luitenant, behoorende tot het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden. Iets meer noordwaarts ligt de Chineesche kampong, aan welker oostelijk uiteinde het Residentiehuis staat. Verder oost- en zuidwaarts liggen de wijken der Inlanders. Sedert 1854 is Menado eene vrijhaven; men zie over den handel aldaar bl. 194 en 195. De uitvoer bestaat voornamelijk in Gouvernements-koffie, schildpad, *tripang*, vogelnestjes, lijnwaden en goud; en de invoer in Europeesche lijnwaden, thee, suiker, aardewerk, honig, was, *gambir*, kokosnoten en andere vruchten.

Bailang, eene Bantiksche negeri, ongeveer een uur noordwaarts van Menado, op geringen afstand van de kust aan het riviertje Toemoempah. In de nabijheid ligt aan den voet van den berg Toempah de kampong of het dorpje Toemoempah, waar vroeger de melaatschen uit de Minahasa werden afgezonderd en verpleegd; hoewel het leprozen-gesticht aldaar niet is opgeheven, is echter de afzondering dier lijders niet meer verplicht.

Tanawangko of Tombariri (Toe'm Bariri), de hoofdplaats van het District van laatstgemelden naam. Zij ligt aan de Baai van Tanawangko en den mond van het riviertje Ranawangko ([1]), dat zijne voornaamste bronnen heeft op den G. Lokon, en ook gedeeltelijk het water van den G. Tatawirang afvoert. Tanawangko ligt 15 palen zuidwestwaarts van Menado en is eene vrij groote negeri.

Amoerang, de hoofdplaats der gelijknamige Afdeeling en standplaats van den Controleur, gelegen aan de baai van dien naam op de rechterzijde van den mond der Rano-i-apo, die ook wel Rivier van Amoerang wordt genoemd, 21 palen ten zuidwesten van Tanawangko. Het is eene belangrijke, door rechte straten doorsnedene negeri met eene Alfoersche bevolking van 3000 zielen, waaronder 1000 Christenen. Er zijn nog overblijfselen van een steenen fort uit den tijd der O. I. Compagnie, doch dat thans niet meer bruikbaar is. Een over de rivier geslagene houten brug, die, gelijk andere bruggen in de Minahasa, overdekt is, verbindt Amoerang met

Romoön of Romoöng, eene niet onbelangrijke plaats, die aan den linkeroever derzelfde rivier ligt, en de hoofdplaats van het gelijknamige District is. Hier vindt men eene belangrijke *goemoeti*-lijnbaan, die vroeger aan het Gouvernement behoorde doch thans eigendom is van particulieren.

Likoepang, de hoofdplaats van het District Likoepang-Klabat di atas, gelegen aan Straat Likoepang en den linkeroever der rivier van

---

([1]) Ranawangko beteekent Groot water; Tanawangko, Groot land.

denzelfden naam, welke op den G. Klabat ontspringt. Het is eene weinig beduidende plaats.

Kema, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam en van het District Tonsea, standplaats van den Controleur, 21 palen zuidoostwaarts van Menado, aan de oostkust. Het ligt aan den mond van het riviertje Kema, dat zijn water deels van den G. Klabat, deels van het gebergte ten oosten van het Meer van Tondano ontvangt. Er bevinden zich Gouvernements pakhuizen. De bevolking bedraagt ongeveer 2000 zielen. Eene gepalissadeerde batterij, Nassau geheeten en met mobiel geschut bewapend, dient tot bescherming der kust. Over den handel aldaar en te Belang zie men bl. 194 en 195.

Belang, aan de Baai van Belang, vroeger de hoofdplaats der Afdeeling van denzelfden naam en van het District Ponosakan. De plaats is niet zeer belangrijk; de bevolking leeft deels van de vischvangst deels van het goudgraven in de mijnen van Ponosakan.

Ratahan, hoofdplaats der Afdeeling Belang en standplaats van den Controleur, ten noorden van Belang.

Atep, eene kustplaats tusschen Kema en Belang, ten oosten van het Meer van Tondano.

Tondano, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam en standplaats van den Controleur, gelegen op geringen afstand van den noordelijken oever van het meer van Tondano en op beide zijden van de daarnaar genoemde rivier, 600 el boven den zeespiegel. Het bestaat uit twee afzonderlijke negeriën, Toelian ten westen en Toelimamboet ten oosten van de rivier; het eerste is de hoofdplaats van het District Tondano Toelian, het andere die van Tondano Toelimamboet. De Controleur heeft zijne woning op een eilandje in de rivier midden tusschen de beide negeriën gelegen. Tondano is de fraaiste en grootste negeri van de Minahasa; zij telt meer dan 12000 zielen, waaronder omtrent 10000 Christenen. Beide gedeelten zijn met breede rechte wegen doorsneden, en hebben een vroolijk en welvarend voorkomen. Landbouw en visscherij op het Meer maken de hoofdbronnen van bestaan der ingezetenen uit. Men vindt hier de scholen, vermeld op bl. 223.

Tomohon, de hoofdplaats van het District Tomohon-Sarongsong, 5 of 6 palen ten westen van Tondano gelegen op 780 el boven het oppervlak der zee. Het is eene groote en welvarende negeri, waar de voornaamste hoofdwegen der Minahasa elkander kruisen; men vindt er de Inlandsche meisjesschool, vermeld op bl. 223.

Kakaskassen of Kekaskasen, de hoofdplaats van het gelijknamige District, een paar palen ten noorden van Tomohon, 813 el boven den zeespiegel.

Sonder, omstreeks 10 palen zuidwestwaarts van Tomohon, 519 el boven de zee gelegen. Het is de hoofdplaats van het District Sonder, en eene welvarende plaats met ongeveer 2000 inwoners. Twee en een halve paal ten westen van Sonder ligt de onbelangrijke negeri Tjintep, die bekend is door den prachtigen naar haar genoemden waterval, welke ontstaat na de samenvloeiing van eenige kleine riviertjes, waardoor eindelijk de Nimange wordt gevormd, die in het noordwesten van de Baai van Amoerang valt.

Rembokken, de hoofdplaats van het District Rembokken-Kakas, aan den westelijken oever van het Meer van Tondano.

Kakas, aan den zuidelijken oever van hetzelfde meer. Het is eene groote, met 3000 zielen bevolkte negeri. De koffie-cultuur slaagt hier vooral uitmuntend.

Langowang, 4 palen zuidwestwaarts van Kakas en 711 el boven het zeevlak gelegen. Het is de hoofdplaats van het District Langowang, en telt ongeveer 3000 inwoners.

Tompasso (Toe'm Paso) $3^1/_2$ paal noordwestwaarts van Langowang, 703 el boven de zee, de hoofdplaats van het District Tompasso. Langs den weg tusschen deze en de voorgaande plaats bevinden zich eene menigte warme bronnen, modderwellen en zwavelpoelen ([1]).

Kawangkoan, de hoofdplaats van het District van dien naam, 2 palen ten noordwesten van Tompasso en $4^1/_2$ paal ten zuiden van Sonder, 688 el boven den zeespiegel gelegen.

Wegen.

De Minahasa wordt in alle richtingen door goede wegen doorsneden, welke door de heerendienstplichtige bevolking worden onderhouden en, evenals op Java, tot aanduiding van den afstand met palen voorzien zijn. Door het bergachtige terrein zijn zij echter op vele plaatsen niet voor rijtuigen bruikbaar, maar kan men alleen te paard of in een draagstoel reizen.

De voornaamste van deze wegen zijn:

Van Menado noordwaarts naar Kima op de westkust.

Van Menado oostwaarts; deze weg splitst zich omstreeks 5 palen buiten de hoofdplaats in twee takken, van welke de eene noordoostwaarts naar Likoepang, de andere oost-zuidoostwaarts naar Kema (bl. 228) gaat.

([1]) Over deze vulkanische verschijnselen in den bodem van de Minahasa zie men o. a. BICKMORE, *Reizen in den Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 69 der Nederlandsche vertaling.

Van Menado zuidoostwaarts; deze weg splitst zich bij Tikalla, ruim 1 paal van de hoofdplaats, in twee takken, welke beide naar Sawangan aan de Rivier van Tondano leiden, en vandaar over Tonsea naar Tondano. Bij Sawangan gaat een tak noordoostwaarts naar den weg van Menado naar Kema, die dus Tondano met Kema verbindt.

Van Menado zuidwaarts langs de westzijde van den G. Mahawoe en den G. Masarang, over Kakaskassen naar Tomohon. Van dezen weg scheidt zich bij Lotta, omstreeks 10 palen van Menado, een zijtak af, die zich weldra weder bij Kembes in twee takken splitst, van welke de eene langs de oostzijde van dezelfde bergen naar Tondano, en de andere noordoostwaarts naar Sawangan loopt.

Van Menado zuidwestwaarts langs de kust naar Tanawangko.

Van Tanawangko zuidwaarts naar Amoerang, Romoön en Tombassian, en vandaar in verschillende richtingen naar de zuidelijke grenzen (Koemelemboeai, Poïgar, Ponosakan, enz.). Bij Moenteh, omstreeks halverwege tusschen Tanawangko en Amoerang, scheidt zich van dezen weg een tak oostwaarts af naar Sonder; en dichter bij Amoerang een tweede tak oostwaarts, over Tombassian atas naar Kawangkoan en Tompasso.

Van Tanawangko zuidoostwaarts naar Tomohon.

Van Tomohon zuidoostwaarts naar Tondano.

Van Tomohon zuidwaarts; deze weg splitst zich nabij Sarongsong, een paar palen van Tomohon, in twee takken, van welke de eene zuidwestwaarts gaat naar Sonder en vervolgens naar Kawangkoan en Tompasso, en de andere zuidwestwaarts naar Rembokken aan het Meer van Tondano en vervolgens naar Kakas.

Van Kakas naar Langowang. Hier splitst de weg zich in tweeën, en gaat de eene tak om de oostzijde van den G. Kawatak naar Ratahan en Passang, en vandaar naar Belang; terwijl de andere om de westzijde van dien berg naar de goudgronden van Ponosakan voert, en ook met een zijtak naar Ratahan, en met een anderen zijtak mede naar Belang.

Van Tondano, Kakas, Ratahan en Belang gaan verschillende wegen uit naar de plaatsen langs de oostkust.

Verdedigingsmiddelen.

De geregelde militaire macht in de geheele Minahasa bestaat alleen in het bovenvermelde garnizoen van Menado, ongeveer 50 man sterk.

Behalve deze heeft men echter een goed georganiseerde schutterij te Menado. Zij bestaat uit Europeanen en hunne afstammelingen en

Inlandsche burgers, beide Christenen en Mahomedanen; behalve den Kapitein-Commandant heeft zij een 1ste Luitenant-Adjudant, een 1ste Luitenant-Kwartiermeester, twee 1ste en vier 2de Luitenants (¹).

De Resident heeft tot zijne beschikking twee kruisbooten van de Gouvernements marine, om, zoo noodig, de kusten tegen aanvallen van zeeroovers te beschermen en andere diensten te bewijzen. Vroeger waren ook de kustplaatsen Tanawangko, Amoerang, Likoepang, Atep en Belang voorzien van kleine versterkingen met mobiel geschut, dat door de schutterij moest worden bediend; doch deze zijn thans ingetrokken.

§ 2. De Sangi- en Talaoet- of Saliboboe-groepen en verdere kleine eilandjes tot de Minahasa behoorende.

Eilandjes langs de kust der Minahasa.

De eilandjes in de onmiddellijke nabijheid der kust, welke tot de Minahasa kunnen gerekend worden, zijn voornamelijk:

Tatapaän en nog een paar kleinere onmiddellijk ten zuiden van T. Pasir poetih (bl. 179) aan den noordelijken ingang van de Golf van Amoerang.

Eene groep van zes eilandjes ten noordwesten van de Baai van Menado, zijnde: Boenaken, tusschen 1°35′ tot 1°38′ N. B. en op 124°50′ O. L.; Siladen, vlak ten noordoosten van Boenaken; Menado toewa of Babontehoeh, bestaande uit een 2600 vt. hoogen berg, tusschen 1°37′ tot 1°39′30″ N. B. en op 124°46′ O. L.; Mantahage, het grootste van de zes, tusschen 1°41′ tot 1°45′ N. B. en 124°48′ 30″ tot 124°52′ O. L.; en Naïn besar en Naïn ketjil, ten noordoosten van Mantahage. Zij zijn geen van alle duurzaam bewoond.

De Bangka-groep, ten noorden van de Minahasa en daarvan door Straat Bangka of Likoepang gescheiden. Zij bestaat uit de eilandjes: Bangka, dat het grootste is; Lehaga, Gangal of Gangga en Tindila in Straat Bangka; Talissei, het tweede in grootte; en Kaberoekan tusschen Talissei en Bangka. Uit eene beschrijving door den Heer Goldman van Bangka gegeven (²) blijkt dat dit eilandje door zijnen vruchtbaren bodem en overvloed van zoet stroomend water alleszins

---

(¹) *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 74 en Dl. II, bl. 231. Vroeger waren er ook schutterijen te Kema, Likoepang, Amoerang, Tanawangko en Belang; de sterkte bedroeg toen ruim 600 man.

(²) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. X, bl. 145.

voor ontginning en bewoning geschikt is en eene uitmuntende observatiepost tegen de zeeroovers zoude kunnen opleveren. Het is 15 □ palen groot en heeft drie vrij goede baaien: de Djiko (baai) Lalimata in het noordwesten, de Dj. Sahaong in het zuiden, en de Dj. Sago in het zuidoosten. In het jaar 1877 is het met Talissei aan een Europeesch ingezetene van Menado in erfpacht afgestaan ([1]).

Lembeh, door de nauwe, met klippen bezette en slechts voor kleine vaartuigen bruikbare Straat Lembeh van den vasten wal gescheiden. Het ligt tusschen 1° 23' 30" tot 1° 34' N. B. en 125° 15' 30" tot 125° 23' O. L., noordoostwaarts van Kema, welks reede het tegen windvlagen uit die hemelstreek dekt, en is geheel bezet met vulkanisch gebergte, dat eene afwisselende hoogte van 600 tot 1200 voet heeft. Het schijnt niet duurzaam bewoond te zijn maar van tijd tot tijd aan zeeroovers tot schuil- en ververschingsplaats te strekken.

Pakolor, Bentenang, Poentan, Bangkoang, Balibaling, Bohoi, Toelang en enkele andere zijn zeer kleine eilandjes vóór en in de Baai van Belang gelegen.

Ligging en voornaamste eilanden der Sangi- en Talaoet- of Salibaboe-groepen.

Deze groepen vormen te zamen eene Contrôle-afdeeling van de Residentie Menado en staan onder toezicht van een Controleur, wiens standplaats niet wordt vermeld doch die waarschijnlijk op Groot Sangi is gevestigd.

De Sangi-eilanden liggen bijna in eene rechte lijn noordwaarts van de Minahasa op gemiddeld 125° 30' O. L., en strekken zich uit van P. Biaro (op vele kaarten ten onrechte Bejaren genoemd) op 2° 7' 30" N. B. tot op ruim 5° N. B. niet ver van Mindanao. De Talaoet-eilanden liggen ruim een graad oostelijker tusschen 3° 45' en 4° 30' N. B.

Van de Sangi-eilanden zijn de volgende de belangrijkste:

Tagoelandang of Tagoelanda, behalve Biaro, dat hieronder behoort, het zuidelijkste van de groep, ongeveer vijf uren in omtrek groot, met de negeriën Tagoelandang in het noorden, Haas in het zuidoosten, en Menangang of Minanga in het noorden, die elk weder in onderscheidene kampongs verdeeld zijn. Het maakt een op zichzelf staand rijkje uit, onder eenen Radja, die te Tagoelandang zijn verblijf houdt en met wien in 1878 een nieuw contract is gesloten. Ten westen van dit eiland liggen de veel kleinere Roewang, bestaande uit den nog werkenden vulkaan van dien naam, die in de

([1]) *Kol. Verslag over* 1877, bl. 101.

jaren 1871 en 1874 hevige uitbarstingen heeft ondergaan, en Pasigi, een laag en vlak eilandje.

Siawoeh, op de Kaarten Siauw, ongeveer 6 mijlen ten noorden van Tagoelandang en grooter dan dit, met eene bevolking van ongeveer 30000 zielen. Het vormt ook een op zichzelf staand rijkje, en heeft twee in onderscheidene kampongs verdeelde negeriën: Oendong, waar de Radja resideert, in het westen, en Oeloe aan de oostzijde. In het noorden des eilands ligt de hooge en nog werkzame vulkaan Goenoeng Api. Rondom dit eiland liggen vele kleinere, die daaronder behooren, namelijk: ten westen, Makalehe: ten oosten, Boehias, Pandong, Mohoro, Laweang en Massane; ten noorden, Babondeke, Mamaloko, Sangaloeang, Nitoe, Parra, Sarankere, Siha, Mahangetang of Massape, Karakitang of Karatitan en Kalama. Van deze zijn alleen Makalehe, Parra, Karakitang en Kalama op den duur bewoond.

Sangi of Groot Sangi, omstreeks 10 mijlen ten noorden van Siawoeh, het grootste van de groep, en in niet minder dan twee of drie dagen rond te roeien, met eene bevolking van ongeveer 45000 zielen ([1]). Het is verdeeld in vier rijkjes onder even zoovele Radja's; namelijk: Taboekan, beslaande de geheele oostkust en bevattende de negeriën Taboekan, Triang, Petja, Koema, Koelor, Manaloe en Saloerang; en aan de westzijde van het noorden af de rijkjes: Kandar, met de negeri van dien naam, en Talawid; Taroena, met de negeriën Taroena, Kolongan en Sawang; en Manganitoe, met de negeriën Manganitoe of Larma en Pagoeloe (of Lapango ([2])). Al deze negeriën bestaan uit verscheidene kampongs. Buitendien liggen in het zuidwesten des eilands nog de negeri Tamako en de kampong Dago (elders Rago genoemd), welke onderhoorigheden zijn van den Radja van Siawoeh. In het noorden van Sangi ligt in het rijkje Taroena de Awoeh (vulkaan) Taroena of G. Aboe, die in 1812, 1856 en 1875 hevige uitbarstingen heeft ondergaan. Rondom Sangi liggen eene menigte eilandjes, van welke de belangrijkste zijn: aan de westzijde Bobarang en Mahomoe; aan de oostzijde Tehang en Batoe Benkong; en aan de noordzijde, Lipang, Kabaloesoe, Sarangganeï en Makalesoeng, welk laatste het noordelijkste van alle is ([3]).

([1]) *Kol. Verslag over* 1882, bl. 19.

([2]) Volgens de *Mededeelingen*, enz. bl. 53.

([3]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1871, Dl. I, bl. 289. Volgens de *Mededeelingen*, bl. 44 en 45, heeten de eilanden noordwaarts van Sangi gelegen Lipang, Noesa en Boekide, en zijn zij op den duur bewoond.

Van de Talaoet-eilanden, welke onderworpen zijn aan de Radja's der Sangi-eilanden en gezamenlijk ongeveer 5000 bewoners hebben, zijn de voornaamste:

Karkelang, het grootste van de groep. Het is grootendeels eene onderhoorigheid van Taboekan, en overigens verdeeld tusschen Tagoelandang, Manganitoe en Taroena.

Salibaboe of Lirong, ten zuiden van het voorgaande, geheel eene onderhoorigheid van Taboekan.

Kabroeang, ten zuidoosten van Salibaboe; het staat onder Siawoeh, met uitzondering van een klein gedeelte dat aan Taboekan behoort ([1]).

Meer noordwaarts liggen nog verscheidene geheel onbelangrijke eilandjes, die deels aan Taboekan deels aan Taroena behooren.

Natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, bevolking, bestuur enz. der Sangi- en Talaoet-groepen.

Deze eilandengroepen schijnen wat hare formatie betreft eene voortzetting te zijn van de Minahasa; zij zijn, evenals deze, van vulkanischen aard en ook buiten de bovenvermelde vulkanen geheel met bergen bezet; alleen de kusten zijn hier en daar vlak en laag en, vooral op Sangi, zelfs moerassig. De grond bestaat op sommige eilanden uit losse zwarte aarde vermengd met vulkanisch zand, op andere uit vette en vruchtbare klei. De luchtsgesteldheid wordt gezegd zeer gezond te zijn, behalve aan de kusten, waar dikwijls kwaadaardige moeraskoortsen heerschen.

Rivieren worden er niet aangetroffen. Het van de bergen en heuvels afkomende water vereenigt zich slechts tot beken, die soms in den regentijd met kleine schuitjes kunnen afgevaren worden.

Veilige ankerplaatsen heeft men alleen op het eiland Sangi; aan de westzijde in de baai van Taroena, en aan de oostzijde in de baai Mioeloe, een weinig ten noorden van de negeri Koema. In den Westmoesson is ook $^1/_2$ uur ten zuiden van de negeri Taboekan eene bruikbare ankerplaats.

Wegen zijn er niet, slechts langs de stranden en op enkele plaatsen dwars door het eiland zeer gebrekkige voetpaden. De gemeenschap tusschen de verschillende negeriën en kampongs heeft gewoonlijk plaats over zee.

([1]) Zoo was de verdeeling der Talaoet-eilanden voor eenige jaren: bij de menigvuldige op deze groepen heerschende onlusten is het echter zeer mogelijk dat die thans geheel anders is.

De eilanden zijn rijk in goede houtsoorten, zoowel voor den scheepsbouw als voor gewoon timmerwerk en meubelen geschikt. Zeer overvloedig zijn de kokosboomen, uit welker vruchten de olie geperst wordt, die den voornaamsten tak van handel uitmaakt. Verdere voortbrengselen zijn: sago, *pisang*, rijst, turksch koorn, aard- en peulvruchten, *koffo* (bl. 192), *kapas* en *kapok*; en uit het dierenrijk, wilde en tamme varkens, geiten, hoenders en vogelnestjes. De zee in den omtrek is rijk aan vischsoorten, schildpad en *tripang*, ook aan walvisschen, op welke laatste echter geen jacht wordt gemaakt.

De bevolking der beide groepen, die tot den Alfoerschen stam schijnt te behooren, werd in 1852 op ruim 66000 zielen begroot, van welke meer dan 43000 op Groot Sangi en zijne Talaoetsche onderhoorigheden woonden ([1]); in het *Koloniaal Verslag over* 1881 wordt zij op 85000 zielen gesteld. Die der Sangi-eilanden belijdt grootendeels het Christendom, althans in naam; in het staatje Kandar zijn een aantal Mahomedanen; die van de Talaoet-eilanden is voor het meerendeel heidensch; er zijn echter thans twee Zendelingen gevestigd op Karkelang en Kabroeang. Het onderwijs in en de voorgang bij den godsdienst geschiedt meerendeels door Inlandsche schoolmeesters, die door de Zendelingen in de Minahasa worden gevormd maar dikwijls zelven nog vrij onkundig zijn. Het bijgeloof is dan ook onder de Christenen nog zeer sterk; zij offeren aan Geesten en nemen bij al wat hun overkomt de toevlucht tot geestenbezweerders of wichelaars, die Ampoeangs ([2]), Walians of Pinto's heeten. Er zijn op de beide groepen thans 29 Gouvernements scholen en 23 Zendingsscholen ([3]); doch hoewel deze eilanders niet misdeeld zijn van verstandelijke vermogens, staat hunne ontwikkeling nog op zeer lagen trap ([4]); alleen in sommige handwerken, zooals het vervaardigen van wapenen, ijzeren gereedschappen, prauwen, en kleedingstukken uit *koffo* en *kapas* zijn zij goed bedreven. Overigens zijn zij goedaardig,

---

([1]) Volgens de opgave van BLEEKER in zijne *Reis*, Dl. I, bl. 129. Volgens eene opgave in het *Indisch Magazijn* van 1844, bl. 370, bedroeg de bevolking der Sangi-eilanden in 1825 slechts 22000, en volgens de *Mededeelingen*, enz. in 1855 omtrent 30000 zielen.

([2]) Deze naam staat blijkbaar in verband met of is hetzelfde als Empoeng. Zie bl. 202.

([3]) *Regerings-almanak* voor 1883, Dl. I, bl. 129. *Kol. Verslag over* 1883, Bijlage T. Het getal leerlingen wordt niet vermeld; in 1882 zoude dat van de toenmaals 30 Zendingsscholen ruim 1000 hebben bedragen.

([4]) Schrift of literatuur hebben zij niet. Van de taal van Manganitoe wordt eene woordenlijst gevonden in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. X, bl. 377. Dezelfde taal wordt ook met eenig dialectverschil in de andere gedeelten van Groot Sangi en op de naburige eilanden gesproken.

gastvrij, onderdanig, ouder- en kinderlievend, eerlijk, maken zich zelden aan zware misdrijven schuldig, zijn uitmuntende zeelieden en moedig in den strijd tegen de zeeroovers; maar ook zijn zij traag, zorgeloos, verslaafd aan het gebruik van *sagoeweer* en arak, en wreed jegens overwonnene vijanden, wier hoofden de voorvechters zelfs, zoo men zegt, gekookt opeten. Onder elkander leven de Sangireezen doorgaans vreedzaam; doch de Talaoet-eilanders, die ruwer en woester zijn, zijn bijna onophoudelijk met elkander in oorlog.

De bevolking wordt onderscheiden in adellijke geslachten (*papoeng* of *bangsa*), vrije ingezetenen (*kawanoa*), en slaven (*lang*). De adellijken zijn de afstammelingen van vorstelijke familiën, en nog weder in vier klassen verdeeld; behalve een zekeren voorrang bij feesten en dergelijke gelegenheden genieten zij geene voorrechten boven de overige vrije ingezetenen, zijn evenals dezen aan sommige verplichte diensten voor den Vorst onderworpen, en komen bij de benoeming van Hoofden niet meer dan anderen in aanmerking.

Slaven worden op deze eilanden in menigte gevonden bij de Vorsten en Hoofden. Zij vervallen tot dien stand door in den oorlog gevangen genomen te worden, wegens schulden, en wegens gepleegde misdrijven. Tusschen de beide groepen wordt de slavenhandel in het groot gedreven. De behandeling der slaven is echter zeer goed; zij, die tot den persoonlijken dienst van hunnen heer gebezigd worden, wonen met hem in hetzelfde huis en leven nagenoeg op gelijken voet; de overigen wonen hier en daar verspreid, leven bijna vrij, maar moeten jaarlijks een klein gedeelte van de door hen gekweekte producten opbrengen en de kokos-olie voor hunnen heer vervaardigen. Over deze laatsten oefenen eenige der oudste en vertrouwdste slaven, met de titels *sahada*, *manjira* of *marinjo*, het toezicht uit.

Het bestuur in elk rijkje berust bij eenen Radja, bijgestaan door een of meer Djoegoegoe's, Kapitein laoets, Hoekoem Majoors, Hoekoems, Sadaha Negeri's, Kapitein Bitjara's, Sanghadji's (Sengadji's), Koemelaha's en Sawohi's. Deze personen, gezamenlijk Bobato's genaamd, vormen met den Radja als Voorzitter den Rijksraad, die alle gewichtige belangen en ook de rechtzaken behandelt. Behalve deze hoofden zijn er nog andere van minderen rang, met den titel van Sahada ketjil, Sabandar, Djoeroe bahasa, Marinjo bitjara, Marinjo balla en Marinjo. De waardigheid van eenen Radja is erfelijk in zijn geslacht, doch niet altijd volgens het recht van eerstgeboorte; uit de zonen van den overleden Radja wordt door de bevolking de naar haar oordeel geschiktste gekozen en deze aan het Gouvernement ter bevestiging voorgesteld. De benoeming der overige Hoofden geschiedt

door de Radja's; ook de Vorsten der Talaoet-eilanden worden door die der Sangi-eilanden aangesteld.

De inkomsten der Radja's bestaan in belastingen, welke zij naar willekeur van hunne onderhoorigen heffen, en in een gedeelte der boeten, die als straffen voor sommige misdrijven worden opgelegd. Voorts hebben zij volgens de *adat* aanspraak op eenige heerendiensten, als het onderhouden van hunne woningen, het bewaken van deze en van hunne personen, en dergelijke. De ondergeschikte Hoofden hebben geene andere inkomsten dan een aandeel in opgelegde boeten.

De verhouding van deze groepen tot het Gouvernement wordt bepaald door contracten met de Radja's, waarbij zij de opperheerschappij erkennen der Nederlandsche Regeering, van welke zij hun gebied in leen hebben doch die zich niet met het inwendig bestuur bemoeit. Bij de overeenkomsten met de Radja's van Taboekan en Manganitoe in 1865 en 1866 vernieuwd, hebben dezen zich bepaaldelijk verbonden om de Zendelingen op deze eilanden te beschermen, het onderwijs der jeugd te bevorderen en te zorgen voor het bouwen en onderhouden van kerken en schoolgebouwen. In vroegere jaren waren de Radja's verplicht jaarlijks eene zekere hoeveelheid kokos-olie tegen een bepaalden prijs aan het Gouvernement te leveren; deze verplichte levering is later afgeschaft en vervangen door eene jaarlijksche belasting (*haçil*) van *f* 5 per huisgezin (¹).

In vroeger tijd had het Gouvernement op Groot Sangi eene loge (*roemah kompanie*) en een Posthouder, die echter sedert jaren was ingetrokken. Eerst in 1883 is hier weder een Controleur geplaatst, zoo het schijnt zeer ten genoege der Vorsten, die jegens ons Bestuur welgezind zijn en in de aanwezigheid van een Nederlandsch ambtenaar wellicht eenigen waarborg zien voor de binnenlandsche rust.

§ 3. De Afdeeling Gorontalo.

Ligging, bestanddeelen, grootte, sterkte der bevolking, bestuur.

De Afdeeling Gorontalo bevat het centraal gedeelte van het Noordelijke schiereiland en strekt zich verder uit langs de geheele noord- en westzijde der Golf van Gorontalo of Tomini, en langs de zuidzijde daarvan tot aan Tandj. Api. Zij bestaat uit: de Gorontalosche landschappen, zijnde de rijkjes Gorontalo, Limbotto, Bòne, Attingola en

---

(¹) *Bijlagen der Nederl. Staatscourant*, Zitting 1864—1865 en 1865—1866. *Kol. Verslag over* 1865, bl. 19 en 1866, bl. 24. Die *hacil* schijnt niet overal even groot te zijn; althans in de boven vermelde contracten met de Radja's van Taboekan en Manganitoe wordt gesproken van eene jaarlijksche schatting van *f* 1 per huisgezin.

Boalemo, welke zich langs de noordkust uitstrekken tot Boewool ten westen en Kaidipan ten oosten, en langs de zuidkust tot Moeton ten westen en Bolaäng Mongondou (bij T. Karbouw of T. Toloe ([1])) ten oosten; de rijkjes Bolaäng Mongondou, Bolaäng Oeki of Bolaäng Bangka, Bintaoena, Bolaäng Itam, Kaidipan en Boewool langs de noordkust van het schiereiland, Moeton en Tomini aan de zuidkust van het schiereiland, Tinombo, Kasimbar, Toriboloe, Amfibahoe en Parigi langs de westzijde der Golf, en Saoessoe, Posso, Tongko, Bongka, Todjo en Ampanan langs de zuidzijde der Golf; benevens de groep der Togean- of Schildpad-eilanden in de Tomini-golf gelegen.

De grootte van deze Afdeeling is niet met juistheid op te geven, daar de binnenlandsche grenzen der rijkjes aan de west- en zuidzijde der Golf geheel onbepaald zijn. De Gorontalosche landschappen worden op 238 □ geogr. mijlen gerekend ([2]), hetgeen zeker ruim genoeg is. De *Regerings-almanak* en het *Kol. Verslag over* 1883 geven voor de geheele Residentie Menado 1267,2 □ g. m., dat is dus, na aftrek van 88,4 □ g. m. voor de Minahasa, 1178,8 □ g. m. voor de Afdeeling Gorontalo.

De opgaven omtrent de sterkte der bevolking van deze Afdeeling berusten grootendeels op gissingen. Over het jaar 1881 wordt zij opgegeven als volgt: ([3])

Gorontalo:		
Europeanen.	31	
Chineezen.	158	
Arabieren.	38	
Inlanders.	97000	
		97227
De Tomini-landen en de rijkjes langs de noordkust, naar gissing:		
Inlanders.		221000
Totaal		318227 zielen.

Het bestuur of, juister, het toezicht over de Afdeeling berust bij eenen Adsistent Resident, die moet waken voor het nakomen der door de Vorsten aangegane contracten, het opzicht houden over de

([1]) Dezen laatsten naam heeft die Kaap op de Kaart van MUSSCHENBROEK in Dl. IV van het *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootschap.*

([2]) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIX, bl. 49, waar verder zeer belangrijke mededeelingen omtrent deze gewesten en hunne bevolking worden gevonden. Men zie ook VON ROSENBERG, *Der Malayische Archipel*, S. 223.

([3]) *Kol. Verslag over* 1883. BLEEKER, in zijne *Reis door de Minahassa*, schatte in 1854 de bevolking der Gorontalosche landschappen op 38684, en die der overige landen en eilanden tot deze Afdeeling behoorende op ruim 41000 zielen.

door het Gouvernement bevolene of aangemoedigde cultures, en overigens Voorzitter van den Landraad en Magistraat is, en ook de functiën van Ontvanger, Strandvonder, Notaris en Vendumeester bekleedt. Hij heeft onder zich drie Controleurs voor de Contrôle-afdeelingen Gorontalo-Bône, Limbotto-Kwandang en Boalemo. De invloed van den Adsistent Resident strekt zich echter alleen uit over de Gorontalosche landschappen, waar ook nog het inwendig bestuur aan hunne eigene Vorsten is overgelaten ([1]). In de overige gewesten bepaalt het gezag van het Gouvernement zich tot een meer of minder beteekenend toezicht en, wat de landen langs de noordkust betreft, de heffing van eenige belasting. Over dit een en ander zal uitvoeriger worden gesproken bij de beschouwing der afzonderlijke landschappen.

De Gorontalosche landschappen.

a. Gorontalo.

Gorontalo, eigenlijk Holontalo, en ook wel Goenoeng Tello genaamd, ligt aan de noordkust der Golf van Tomini en strekt zich van omstreeks den 122sten graad O. L. oostwaarts uit. Het grenst ten noorden aan Attingola, ten oosten aan Bône en Bolaäng Mongondou, ten westen aan Limbotto, en ten zuiden aan de zee; de tot Gorontalo behoorende landstreek Pagowat of Pagoeat (Pahoeato) grenst ten westen aan Moeton en Boewool, ten noorden en oosten aan Limbotto, ten zuiden aan de zee. De grootte wordt gesteld op 86,76 □ g. m. Het wordt doorsneden door onderscheidene riviertjes, onder welke de Bône en de Bolango of Tapa de belangrijkste zijn, en die deels in het Meer van Limbotto (bl. 181) deels in het omliggende gebergte hunnen oorsprong hebben, zich niet ver boven de hoofdplaats vereenigen, en daar beneden, op nagenoeg 123° 3′ (volgens VON ROSENBERG op 123° 2′ 5″) ([2]) O. L., met eenen 450 vt.

([1]) In 1873 is voor de Gorontalosche landschappen met goedvinden der Vorsten de volgende organisatie vastgesteld. De rijkjes Gorontalo, Limbotto, Bône, Attingola en Boalemo worden onder rechtstreeksch gezag van het Gouvernement gebracht. De Afdeeling, staande onder den Adsistent Resident, wordt verdeeld in vijf (thans drie) Onder-afdeelingen, elk onder een Controleur, en twaalf Districten, elk onder een Inlandsch Districtshoofd (Marsaoli) en een Tweede Hoofd (Walaäpoeloe); zij worden door het Gouvernement bezoldigd. — Bij dezelfde overeenkomst werden ook de belastingen en heerendiensten geregeld, welke regeling echter later weder is gewijzigd; zie bl. 196.

([2]) Der *Malayische Archipel* S. 223; doch op de volgende bladzijde geeft dezelfde Schrijver de cijfers 123° 12′ 30″; beide cijfers duiden daar wel de ligging van de hoofdplaats Gorontalo aan, doch, daar de rivier nagenoeg recht zuidwaarts daarvan in zee valt, kunnen zij ook voor dien mond worden aangenomen.

wijden doch ondiepen mond in zee vallen onder den naam van Rivier van Gorontalo of Koewala Gorontalo. Het landschap is eene zeer vruchtbare vlakte, omringd door gebergten, welke zich ten westen van de rivier tot aan de kust uitstrekken. De voortbrengselen zijn: rijst, die thans door de bemoeiingen van het Gouvernement ook op besproeibare velden (*sawahs*) wordt aangekweekt; turksch koorn (*miloe*); sago; *pisang;* kokosnoten; suikerriet; aardvruchten; katoen; tabak; muskaatnoten, koffie en cacao, van welke drie laatste gewassen de teelt door het Gouvernement wordt aangemoedigd. Buffels, geiten en paarden zijn er in overvloed, en ook eenige wilde runderen. De grond bevat goudmijnen, die het eigendom zijn van den Vorst; ook de bedding der rivier bevat stofgoud. De kusten zijn rijk aan visch; de visscherij wordt echter zeer belemmerd door de veelvuldige aanwezigheid van zeeroovers in de Golf. De handel is van weinig belang. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in kokos-olie, rotting, mandewerk, timmerhout, visch, schildpad en goud, welk een en ander meest aan Boegineesche handelaars wordt verkocht. De nijverheid bepaalt zich tot het weven van katoenen stoffen, hetwelk door de vrouwen geschiedt.

In het jaar 1852 was de bevolking 28700 zielen sterk, onder welke 325 inlandsche Burgers, 3683 *boedak di moeka* of erfslaven ([1]) en 750 Boegineezen waren; in 1863 telde zij 36800 ([2]) en in 1866, 43246 zielen, onder welke 41 Europeanen, 15 Chineezen en 2162 Boegineezen; er waren toen 150 Christenen en 40878 Mahomedanen ([3]). Zij is dus grootendeels althans in naam Mahomedaansch; er zijn zelfs een groot aantal priesters, die echter dikwijls kunnen lezen noch schrijven. De Inboorlingen kunnen onderscheiden worden in vier standen: de *bangsa*, waartoe de Vorstelijke familie, de voornaamste Hoofden en hunne afstammelingen behooren; de *waliali*, zijnde de mindere Hoofden, de adel, de Priesters en andere invloedrijke personen; de *toeango-lipoe* en de *wato*, twee verschillende klassen van den minderen man. De adellijken zijn zeer talrijk, trotsch, dom en lui; zij zijn de eenige grondbezitters en leven van den arbeid

---

([1]) Thans is de slavernij hier, evenals het pandelingschap, afgeschaft.

([2]) VON ROSENBERG, *Reistochten in de Afdeeling Gorontalo.* Er komt in die *Reistochten* ook eene Woordenlijst voor van de taal van Gorontalo, die echter niet zeer nauwkeurig schijnt te zijn. Men zie over die taal overigens *Tijdschr. v. Neêrl. Ind.*, 1871, Dl. I, bl 304; *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXIII; *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXI, bl 209, en de *Mededeelingen van wege het Zendeling-genootschap*, op verscheidene plaatsen.

([3]) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIX, bl. 64. In 1881 waren er, volgens het *Kol. Verslag over* 1883, in de geheele Afdeeling Gorontalo 147 Christenen.

der burgerij, die op alle wijzen door hen onderdrukt en gekneveld wordt, en wier toestand weinig beter is dan slavernij. Hoewel deze misbruiken door het Gouvernement zooveel mogelijk worden tegengegaan, zijn zij echter niet geheel te weren zoolang de bevolking onder het bestuur van hare eigene Hoofden blijft.

Het rijk is verdeeld in de vijf Districten: Kota, Telaga, Kabila, Tapa (dat ook het vroeger zelfstandige rijkje Bolango bevat ([1])) en Pagowat of Pagoeat (eigenlijk Pahoeata) ([2]), bestuurd door Districtshoofden met den titel van Olongia of Marsaoli; onder hen staan de Walaäpoeloe's, die over eenige kampongs het toezicht hebben, en de Kimelaha's of Taoedaä's, die kampongshoofden zijn. Met Bône (bl. 244) te zamen vormt dit rijk de Contrôle-afdeeling Gorontalo-Bône.

Het bestuur van het rijk berust bij eenen Radja ([3]), die verkozen en bijgestaan wordt door eenen rijksraad van tien leden, die uit Marsaoli's en Walaäpoeloe's is samengesteld en somtijds door den Adsistent Resident wordt gepresideerd. Hij heeft zijn gebied in leen van het Gouvernement, door hetwelk hij ook wordt aangesteld, en staat, hoewel hij vrij is in de regeling der inwendige belangen des rijks, onder de leiding en het toezicht van den Adsistent Resident. Zijne verplichtingen jegens het Gouvernement zijn bepaald bij een contract, dat van gelijksoortigen aard is als die met de Borneosche Vorsten. Vroeger waren de Vorsten van dit rijk, gelijk ook al de andere Vorsten in de Gorontalosche landschappen, verplicht tot de jaarlijksche levering van eene bepaalde hoeveelheid goud tegen een geringen prijs. Daar zij echter dit metaal gereedelijk tegen veel hoogeren prijs aan Boegineesche en andere handelaren konden afzetten, bleef de levering altijd grootendeels achterwege; daarom is deze sedert eenige jaren afgeschaft en vervangen door eene hoofdelijke belasting (*haçil*) van *f* 5 voor elk huisgezin.

([1]) Dit staatje met eene bevolking van hoogstens 500 zielen is in 1862 op verlangen der ingezetenen met Gorontalo vereenigd. De hoofdkampong Toeloeloboeto, die veelal ten onrechte Bolango wordt genoemd, is toen de hoofdplaats geworden van het District Tapa.

([2]) Volgens het meergemelde *Tijdschrift* heeten die Districten Hoengiaaä, Loepoio, Tapa, Waboe en Pahoeato; de in den tekst vermelde namen zijn echter de officieele.

([3]) Vroeger waren er twee Radja's, van welke de een den titel voerde van Radja Monoarfa of Gouvernements-Radja en de andere dien van Negeri-Radja. Zij hadden beiden hunne aanhangers of volgelingen, hetwelk tot veelvuldige botsingen aanleiding gaf. Alleen met den eerstgenoemde werd door het Gouvernement onderhandeld. De waardigheid van Negeri-Radja is in 1856 afgeschaft en toen de tegenwoordige regeling van het bestuur ingevoerd. Volgens het *Kol. Verslag over* 1864, bl. 19 hadden in dat jaar de Gorontalosche landschappen den wensch te kennen gegeven, dat de met hen geslotene contracten ontbonden en zij onder rechtstreeksch beheer van het Gouvernement mochten worden gebracht, en was door het Opperbestuur daartoe machtiging verleend. Dientengevolge is in 1873 de op bl. 239 vermelde organisatie vastgesteld.

Behalve de hierboven genoemde waardigheidsbekleeders heeft men nog den Djoegoegoe, aan wien de financiëele administratie en de inning der belastingen is opgedragen; den Pangangata of ceremoniemeester; den Doeloetoeli (Djoeroe toelis) of schrijver; den Kapitan laoet of Hoofd der krijgsmacht, en mindere titularissen.

De voornaamste plaatsen zijn:

De hoofdplaats Gorontalo (Holontalo) tevens de hoofdplaats van het District Kota en de standplaats van den Adsistent Resident en een Controleur, gelegen op 123° 3′ O. L. (zie bl. 239), omstreeks een halfuur van de kust nabij de samenvloeiing van de Bòne en de Bolango. Aan de oostzijde van den mond der rivier ziet men twee kleine fortjes, van welke thans een is ingericht tot seinfort, om van naderende vaartuigen kennis te geven; het andere is eene vierkante gebastionneerde aarden redoute, waarbinnen eene Officierswoning, kazerne, enz. Op den anderen oever staat het tolhuis. Gorontalo is eene groote en sterk bevolkte negeri [1]. In het midden der plaats ligt het fort Nassau, zijnde eene vierkante steenen muur met twee bastions en eene voorliggende gracht, met eene bezetting van ongeveer 40 man onder een Luitenant; deze maken, met het bovenvermelde garnizoen van Menado, de eenige militaire macht in de geheele Residentie uit. Er is ook eene schutterij, 60 of 70 man sterk, bestaande uit personen van verschillenden landaard, die in eene kampong bijeenwonen en 's avonds en 's nachts wachtposten betrekken; zij leven van de visscherij. Bij het fort ligt de woning van den Adsistent Resident en ook die van den Radja, alsmede de moskee. De ingezetenen zijn grootendeels Mahomedanen; er zijn echter ook eenige Christenen. Men vindt er twee Gouvernements scholen voor Inlanders. De hier gevestigde Boegineezen staan onder hunne eigene Hoofden met den titel van Kapitan. Over den handel te Gorontalo zie men bl. 194 en 195. Behalve de hoofdplaats zijn er in het District Kota, dat, in het jaar 1863, 10200 zielen telde, nog 31 kampongs.

Bolila, de hoofdplaats van het District Telaga, noordwestwaarts van Gorontalo. Dit District had in 1863 eene bevolking van 12100 zielen in 26 kampongs.

Negeri lama, vroeger Totoia genaamd, 10 uren ten oosten van de hoofdplaats.

Padeboeala, naar het schijnt ook Kabila genoemd, noordoostwaarts van Gorontalo, de hoofdplaats van het District Kabila, dat 9400

---

[1] Volgens VON ROSENBERG had zij in 1863 ongeveer 4600 inwoners.

zielen telde in 26 kampongs. Ook te Kabila is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Toeloeloboeto of Bolango, noordwaarts van Gorontalo, de hoofdplaats van het District Tapa, dat 11 kampongs heeft met eene bevolking van 3500 zielen (in 1866, 4350).

Bomboela, de hoofdplaats van het District Pagoeat, dat het westelijkste van alle is. Het heeft eene bevolking van 1600 (in 1866, 1730) zielen in 11 kampongs, van welke behalve de hoofdplaats de belangrijkste is

Pagoeat, 18 mijlen ten westen van Gorontalo, gelegen aan het strand en aan den mond eener rivier, welke ontstaat uit de samenvloeiing der rivieren Batoe Doejonga en Batoe Doelanga. De plaats zelve is onbeduidend; doch in haren omtrek worden rijke goudgronden aangetroffen, die voor den Radja van Gorontalo worden bewerkt, waarom er zich ook altijd een aanzienlijk ambtenaar van zijnentwege ophoudt; thans is er ook de Controleur gevestigd van de Contrôleafdeeling Boalemo, waaronder het District Pagoeat ressorteert.

b. Limbotto.

Limbotto, eigenlijk Limoeto, strekt zich ten noorden van het Meer van dien naam uit tot aan de noordkust des eilands, waar het eene vrij aanzienlijke uitgestrektheid beslaat en de rijkjes Kaidipan ten oosten en Boewool ten westen van elkander scheidt; en zuidwestwaarts van het Meer tot aan de zuidkust, waar het District Pagoeat erdoor wordt gescheiden van de overige tot het rijk Gorontalo behoorende Districten. De grootte wordt gesteld op 99 □ g. m. Het is over het geheel een bergachtig landschap, welks voortbrengselen dezelfde zijn als die van Gorontalo; doch vooral is het zeer rijk aan goud, waarvan bij Limbotto, Bilatoe en Soemalatta de voornaamste mijnen worden gevonden, wier bearbeiding het hoofdbedrijf der bevolking uitmaakt.

De bevolking bedroeg in 1852 volgens Bleeker 5954, in 1863 volgens Von Rosenberg 12960, in 1866, 15360 zielen, wier toestand nagenoeg dezelfde is als in Gorontalo. Ook de regeeringsvorm is dezelfde; alleen is hier de Djoegoegoe een persoon van meer gezag; hij is de tweede persoon na den Radja en heeft in den Rijksraad zitting boven de Marsaoli's. De verhouding tusschen den Radja ([1]) en het Gouvernement is dezelfde als in Gorontalo.

([1]) Vroeger waren ook hier, evenals in Gorontalo, twee Radja's, de Gouvernements- en de Negeri-Radja.

Het rijk is verdeeld in de vier Districten: Tibawa ([1]), zich uitstrekkende langs den noordelijken oever van het Meer van Limbotto en over een gedeelte van het binnenland; Batoedaä, langs den zuidwestelijken oever van het Meer; Pogoejama, zuidwestwaarts van het voorgaande, aan de zuidkust ten oosten van Pagoeat; en Kwandang, eene uitgestrekte landstreek langs de noordkust.

De voornaamste plaatsen zijn:

Limbotto of Limoeto, de hoofdplaats van het rijk en van het District Tibawa, de zetel van den Radja en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Limbotto-Kwandang, gelegen ruim $^1/_4$ uur ten noorden van het tien palen lange en zes palen breede Meer aan het riviertje Bionga, dat zich daarin uitstort; er is eene Gouvernements school voor Inlanders. Buitendien bevinden zich in dit District, dat, in 1866, 8231 zielen telde, nog 14 andere kampongs.

Panibi, de hoofdplaats van het District Batoedaä, dat, in 1866, 2750 zielen telde in 5 kampongs.

Bilatoe, de hoofdplaats van het District Pogoejama, dat buitendien slechts 3 kampongs heeft en, in 1866, 1411 zielen telde.

Kwandang, eigenlijk Moloö geheeten, de hoofdplaats van het District Kwandang aan de Baai van Kwandang en den mond van het riviertje Pinda, eene vrij belangrijke handelplaats met eene goede ankerplaats zelfs voor groote vaartuigen. Men vindt er de overblijfselen van een fort uit den tijd der O. I. Compagnie en eene Gouvernements steenkolenloods; ook hier is eene Gouvernements school gevestigd.

Soemalatta, eigenlijk Démé geheeten, in hetzelfde District meer westwaarts aan de noordkust, ook met overblijfselen van een oud fort. Vooral in den omtrek van deze en de voorgaande plaats zijn belangrijke goudgraverijen. Voorts zijn er in het District Kwandang nog 9 andere kampongs; de geheele bevolking bedroeg, in 1866, 2968 zielen.

c. Bône.

Het rijkje Bône grenst ten noorden aan Kaidipan, Bolaäng Itam en Bintaoena; ten oosten aan Bolaäng Mongondou en Bolaäng Oeki; ten zuiden aan de Golf van Tomini; en ten westen aan Gorontalo. Het is 44 □ mijlen groot met eene bevolking, in 1866, van 5311 zielen ([2]), en bestaat uit de drie, vroeger afzonderlijke doch thans

([1]) Dit District heette vroeger Kota.

([2]) Volgens VON ROSENBERG bedroeg de bevolking in 1863 slechts 4600 zielen.

onder éénen Radja vereenigde, rijkjes Bône, Bintaoena en Soewawa, die nu drie Districten van dezelfde namen vormen, het eerste met 6 kampongs en 2642 zielen, het tweede met 3 kampongs en 1003 zielen, het derde met 5 kampongs en 1666 bewoners. Zij beslaan eene aan de noord- en oostzijde door bergketenen ingeslotene vlakte, welke in hare geheele lengte door het riviertje Bône, eene der hoofdbronnen van de Rivier van Gorontalo, in zuidwestwaartsche richting wordt doorstroomd en dezelfde voortbrengselen heeft als Gorontalo. De hoofdplaats is Bône, de zetel van den Radja; zij ligt aan den rechteroever der rivier en heeft in hare nabijheid warme bronnen; ook alle overige kampongs liggen langs hare oevers, terwijl het overige gedeelte des lands slechts weinig of niet is bebouwd. Dit rijkje behoort tot de Contrôle-afdeeling Gorontalo-Bône en staat onder toezicht van den in het eerstgenoemde gevestigden Controleur.

d. Attingola.

Attingola of Kattingola is een zeer onbelangrijk rijkje in het gebergte van denzelfden naam ten noorden van het Meer van Limbotto; het grenst ten zuiden aan Gorontalo, ten noorden aan de zee, en wordt ten oosten en westen ingesloten door Kaidipan, is 40 □ mijlen groot en heeft (in 1866) 993 inwoners (¹). De Radja woont in de hoofdkampong Attingola, gelegen aan de linkerzijde van het riviertje Andagile, voor welks mond een eilandje van denzelfden naam ligt; het toezicht er op wordt uitgeoefend door den Controleur van Limbotto-Kwandang.

e. Boalemo.

Boalemo is een rijkje van 4,25 □ mijlen oppervlakte, ten zuidwesten van het Meer van Limbotto; het grenst ten zuiden aan de Golf van Tomini en is overigens ingesloten door Limbotto. De gelijknamige hoofdplaats, waar volgens oudere berichten de Radja resideert, wordt op de uitvoerige Kaart van MUSSCHENBROEK niet gevonden; daarentegen wordt daar als de voornaamste plaats aangewezen Tilamoeta of Tilioetan aan de kust. De bevolking bedroeg, in 1866, 1236 zielen. De Controleur van deze Afdeeling is gevestigd te Pagoeat.

(¹) Volgens VON ROSENBERG in 1863 slechts 300.

De rijkjes langs de noordkust.

De hier bedoelde rijkjes zijn, van het oosten af gerekend: Bolaäng Mongondou, Bolaäng Oeki, Bintaoena, Bolaäng Itam, Kaidipan en Boewool. Hunne gezamenlijke bevolking wordt in het *Koloniaal Verslag over* 1883 gesteld op 24000 zielen.

In geen van deze rijkjes wordt door het Gouvernement eenig rechtstreeksch gezag uitgeoefend. Met hunne Vorsten zijn echter op verschillende tijdstippen contracten gesloten en vernieuwd, waarbij zij erkennen onderdanen te zijn van het Nederlandsche Gouvernement, door hetwelk zij ook in hunne waardigheid worden bevestigd, en waaraan zij gehoorzaamheid en, des gevorderd, hulp verschuldigd zijn te bewijzen; op zich nemen handel, scheepvaart, nijverheid, landbouw en veeteelt, en in het algemeen het welzijn des volks zooveel mogelijk te bevorderen, zeeroof en slavenhandel te beletten, aan geene Oostersche of Westersche mogendheid eenigen afstand van grondgebied te doen of haar vergunning tot het ontginnen van mijnen te verleenen zonder goedkeuring van het Gouvernement; en aan het laatstgenoemde jaarlijks eene belasting op te brengen, berekend tegen *f* 5 per huisgezin.

Tot 1826 waren de Vorsten verplicht al het goud, dat het hoofdvoortbrengsel dezer rijkjes is, aan het Gouvernement te leveren tegen *f* 14 koper het ons. Daar zij echter dit product gereedelijk aan de Boegineezen tegen den dubbelen prijs konden verkoopen, bleef de levering grootendeels achterwege; waarom men hen van toen af slechts tot de levering van eene bepaalde hoeveelheid verplichtte. Daar echter ook hieraan om dezelfde reden slechts gebrekkig werd voldaan, is sedert 1854 de verplichte goudlevering achtereenvolgens overal afgeschaft en door bovengenoemde belasting vervangen, die beter, hoewel niet overal geregeld, wordt opgebracht.

a. Bolaäng Mongondou.

Bolaäng Mongondou of Bolaäng Mongondooe, ook wel genaamd Bolang Mogondo, grenst ten oosten aan de Minahasa en beslaat de geheele breedte van het schiereiland; aan de noordzijde strekt het zich westwaarts uit tot aan Bolaäng Oeki [1], en aan de zuidzijde

---

[1] Over Bolaäng Mongondou zie men vooral: *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIII, bl. 266; *Mededeelingen van wege het Ned. Zendeling-genootschap* Dl. XI en XX; en *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootschap*, Dl. VII, bl. 8 en 116. In de beide eerste wordt als westelijke grens aan de noordzijde opgegeven het rijkje Bolaäng Itam, zoodat dan Bolaäng Oeki en Bintaoena ook onder Bolaäng Mongondou

tot aan de Gorontalosche landschappen bij Tandj. Karbouw (bl. 180). Dit rijk is ontstaan uit de vereeniging der twee rijken Bolaäng, dat het noordelijke, en Mongondou, dat het zuidelijke gedeelte inneemt. Het is thans verdeeld in vier Afdeelingen: Pasisir Bolaäng, zijnde het voormalige rijk van dien naam, waartoe dus alle negeriën langs de noordkust behooren; Passi of Sablah-goenoeng; Lolajang of Sablah-rata, die te zamen het binnenland innemen; en Kotaboena of Sablah-pantej, dat de geheele zuidkust beslaat. De grond is bergachtig, op sommige plaatsen vulkanisch, en voor een groot gedeelte bedekt met bosschen, die uitnemend timmerhout opleveren. Verder zijn de voornaamste voortbrengselen cacao, koffie, katoen (van welk laatste door de vrouwen kleedjes worden geweven, die onder den naam van Bidangs of Mogondo-kleedjes bekend en in den handel zeer gezocht zijn), peper, tabak, allerlei vruchten, was, vogelnestjes en goud. Paarden en buffels zijn er weinig; wilde zwijnen, herten, geiten en kleinere diersoorten in overvloed.

De bevolking, die deels Heidensch deels Mahomedaansch is, werd in 1852 geschat op 25000 zielen; in de hierboven aangehaalde *Mededeelingen* wordt het cijfer 35000 genoemd; DE CLERCQ ([1]) schat haar zelfs op 50000. Zij behoort tot vijf of zes verschillende stammen, en is gedeeltelijk uit de Minahasa afkomstig ([2]). Naar haren maatschappelijken toestand kan men haar onderscheiden in drie standen: den adel, waartoe de zeer talrijke Vorstelijke familie en de voornaamste Hoofden behooren; de vrije burgers, die van den adel veel te lijden hebben; en de slaven, die zeer menigvuldig zijn doch wier lot alleszins draaglijk is.

Het bestuur berust bij eenen Radja, die door de gezamenlijke Rijksgrooten gekozen en door den Resident van Menado aangesteld wordt; hij is gebonden door een contract met het Gouvernement, dat in het jaar 1859 is vernieuwd ([3]). Onder hem staan de Djoegoegoe

---

zouden begrepen zijn; evenwel worden in de *Mededeelingen*, bl. 32 en volgg. die twee landschappen als op zichzelf staande staatjes met een afzonderlijk bestuur vermeld. Deze tegenstrijdigheid is misschien eenigszins op te lossen door de omstandigheid dat »Bolang Oeki enz. zeer onbeduidende rijkjes zijn, die geheel onder den invloed »van Bolang Mogondo staan," gelijk BLEEKER zegt in zijne *Reis*, Dl. I bl. 142. Volgens de *Mededeelingen* strekt Bolaäng Mongondou zich uit van 125° 20′ tot 124° 45′ O. L.; en volgens het *Tijdschrift* scheidt de rivier Boönton het van Bolaäng Itam.

([1]) *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. VII, bl. 118.

([2]) Over de taal in dit gewest zie men de *Mededeelingen*, Dl. XII, bl. 189 en volgg. en *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde Volgreeks, Dl. IV. bl. 205.

([3]) Zie *Bijlagen der Nederl. Staatscourant*, Zitting 1859—1860. Waarschijnlijk later meermalen; althans in 1862 is een volgende, en in 1880 de tegenwoordige Radja opgetreden.

of Rijksbestuurder, twee President-radja's, drie Kapitan-laoets, vier Panghoeloe's, verder Bobato's of Mantri's, Sengadji's, Kimelaha's, Kapitan-radja-negeri's, Hoekoem-majoors, een Kapitan-radja-dimoeka-radja, een Majoor, Luitenant, Kapala-Oepas en Kapala-Kadata. De Djoegoegoe, één President-radja en een Kapitan-laoet ontvangen hunne aanstelling van het Gouvernement. De Radja met den Djoegoegoe oefenen het onmiddellijke bestuur uit over de Afdeeling Pasisir Bolaäng, en het opperbestuur over de andere gedeelten des rijks; de President-radja's volgen in rang op den Djoegoegoe en schijnen eene soort van Gouverneurs van Provinciën of Gecommitteerden van den Radja te zijn; van de Kapitan-laoets is één met het bestuur van het zeewezen belast, de twee anderen zijn eenvoudig Negeri-hoofden; van de Panghoeloe's hebben drie het onmiddellijk bestuur over de Afdeelingen Passi, Lolajang en Kotaboena, en één dat over de negeri Sangkoeb; de Kapitan-radja-dimoeka-radja is de ceremoniemeester bij den Radja; de Majoor en later genoemde Hoofden hebben het bevel over de lijfwacht van den Vorst en de verdere krijgslieden; alle overige genoemde titularissen zijn dorpshoofden. Een ander ambtenaar is nog de Sahada, die geen deel aan het bestuur schijnt te hebben maar de particuliere Intendant van den Radja is ([1]).

De voornaamste plaatsen zijn:

Bolaäng Mongondou, de hoofdplaats, waar de Radja, de Djoegoegoe, een President-radja en een Kapitan-laoet gevestigd zijn, aan de noordkust op ongeveer 124° 20′ O. L.; zij heeft geen zeer welvarend voorkomen, en telt 34 huizen met omstreeks 1200 bewoners.

Bolaäng Bangka, zuidwestwaarts van het voorgaande, de voormalige hoofdplaats van een vroeger zelfstandig rijkje van dien naam.

Kotabangon, waar de Radja zich ook somtijds ophoudt, op de grens tusschen de Afdeelingen Passi en Lolajang, eene negeri met 32 huizen.

Wangga, met 37 huizen, Pontodon met 35 huizen, en Mongkonai, met 45 huizen, alle in de Afdeeling Passi.

Kaboh-besar, met 32, Mataboi-besar, met 50, Pajowa-besar, met 45, Tabang, met 38, Mataboi-ketjil, met 43, Matali-besar, met 80 huizen, enz., alle in de Afdeeling Lolajang.

Kotaboena, de voornaamste plaats der Afdeeling van dezen naam, aan de zuidoostkust bij den oosthoek der Castricums-baai, op 0° 48′ 7″ N. B. Zij is de zetel van den tweeden President-radja, en heeft in haren omtrek rijke goudmijnen.

([1]) *Mededeelingen* enz. Dl. XI, bl. 234.

b. Bolaäng Oeki.

Bolaäng Oeki of Bolango Oeki grenst ten oosten aan Bolaäng Mongondou, ten westen aan Bintaoena, en ten zuiden aan de Afdeeling Kotaboena van het rijk Bolaäng Mongondou. De geheel Mahomedaansche bevolking, die in het goudgraven, het katoenweven en een weinig landbouw een armoedig bestaan vindt, bedroeg in 1852 nog 450 zielen doch wordt thans op niet meer dan 300 geschat. Het bestuur berust bij eenen door de Rijksgrooten gekozenen en door den Resident van Menado aangestelden Radja, die beperkt wordt door eenen Raad van Rijksgrooten (Mantri's), die de titels voeren van Djoegoegoe, Kapitan-laoet, Marsaoli, Walaäpoeloe, Hoekoem, Kimelaha en Majoor, en zeer talrijk zijn. De hoofdplaats Bolaäng Oeki ligt aan de noordkust, aan eene baai in eene moerassige vlakte. Bolaäng Oeki schijnt, evenals de twee volgende rijkjes, geheel onder den invloed van Bolaäng Mongondou te staan.

c. Bintaoena.

Bintaoena (te onderscheiden van Bintaoena, dat tot de Gorontalosche landschappen behoort; bl. 244) grenst ten oosten aan Bolaäng Oeki, ten westen aan Bolaäng Itam, waarvan het gescheiden wordt door het riviertje Sangkoeb, en ten zuiden aan de Gorontalosche landschappen. De geheel Mahomedaansche, meest goudgravende bevolking bedroeg in 1852 nog 880 zielen doch wordt thans op niet meer dan 5 of 600 geschat. Het bestuur is gelijk in het voorgaande rijkje. De hoofdplaats Bintaoena ligt aan de noordkust, aan den mond van genoemd riviertje, dat ook wel Rivier van Bintaoena wordt genoemd, op 123° 37′ O. L. Volgens de *Mededeelingen* houdt de Radja thans niet daar zijn verblijf, maar in het gebied van Bolaäng Mongondou. Voorts zijn Baloedawa en Dolodoeo de eenige negeriën in dit rijkje.

d. Bolaäng Itam.

Bolaäng Itam of Bolango Itam, tusschen Bintaoena ten oosten en Kaidipan ten westen gelegen, stuit ten zuiden tegen de tot de Gorontalosche landschappen behoorende gewesten Bòne, Bintaoena en Soewawa (bl. 245). Het had in 1852 (de laatste ons bekende opgave) eene bevolking van 2750 zielen, die deels in het bearbeiden van goudmijnen deels in het bebouwen van rijstvelden hun bestaan vinden. De Radja en de Rijksgrooten zijn gevestigd in de uit 50 huizen bestaande hoofdplaats Bolaäng Itam, welke gelegen is op eenigen

afstand van de kust aan de oostzijde van eene rivier van denzelfden naam, die bij hoog water met middelmatige vaartuigen tot daar kan worden opgevaren. Deze rivier maakt de westelijke grensscheiding uit; de oostelijke wordt gevormd door de Sangkoeb (zie ook de Noot op bl. 246).

Contracten met dit rijkje zijn, zooverre bekend is, gesloten in 1855, 1859 en 1878. In 1880 is echter een nieuwe Radja opgetreden, met wien het weder vernieuwd zal zijn.

e. Kaidipan.

Kaidipan grenst ten oosten aan Bolaäng Itam, ten zuiden en westen aan het rijkje Limbotto, en ten westen ook aan het landschap Kwandang. Daarin is ook begrepen het landschap Bako of Boeko, dat ten westen van het eigenlijke Kaidipan ligt. De hoofdplaats Kaidipan, waar de Radja zijn verblijf houdt, ligt aan de westzijde van de rivier van Bolaäng Itam op ongeveer een uur afstands van de plaats van laatstgemelden naam; Bako of Boeko, aan de kust meer westwaarts. Of Andagile, eene negeri met 400 inwoners, vijf uren westwaarts van Kaidipan aan de kust, tot dit rijkje dan wel tot Kwandang gerekend wordt, is ons niet gebleken. Kaidipan telde in 1852 (laatste ons bekende opgave) 2200 inwoners, waarvan ongeveer 500 in de hoofdplaats. De voortbrengselen van Kaidipan zijn vooral goud, rijst, sago en katoen.

Contracten met dit rijkje zijn gesloten in 1855 en 1860 en waarschijnlijk ook in 1865, toen een nieuwe Radja is opgetreden.

f. Boewool.

Boewool grenst ten oosten aan Limbotto (District Kwandang), ten zuiden aan Gorontalo (District Pagoeat), en ten westen aan het thans tot het Gouvernement van Selébes behoorende rijkje Toli-toli ([1]). Het is 95 □ g. m. groot en had, in het jaar 1870, 5795 inwoners ([2]), onder welke vele Boegineezen, Mandareezen en inboorlingen van Palos en Kajéli zijn. Er worden onder de Hoofden enkele naam-Christenen gevonden; de Boegineezen en andere vreemdelingen zijn Mahomedanen; ook de inheemsche Alfoersche bevolking is thans grootendeels

[1]) Volgens het *Kol. Verslag over* 1877, bl. 26, behoort tot Boewool ook het landschap Kentanan, welks ligging niet wordt aangeduid en dat op geene mij bekende kaart is te vinden. Het heeft eene uit Boalemo afkomstige bevolking, die een eigen Hoofd heeft, met den titel van Majoor, ondergeschikt aan den Radja van Boewool.

([2]) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVIII, bl. 196.

tot het Islamisme overgegaan door den invloed der in het rijk gevestigde Arabieren. De grond bevat buitengemeen zuiver goud en zeer goed ijzer, en brengt overigens goede houtsoorten, sago, katoen en rijst voort, welk laatste artikel door Boegineesche kooplieden meest naar de noordoostkust van Borneo wordt uitgevoerd. De bevolking vindt haar bestaan in het aankweeken van laatstgenoemde producten, het goudgraven, het weven van kleedjes en het bereiden van *Arèng*-suiker. De handel is hoofdzakelijk in handen der vreemdelingen, onder welke vooral de Boegineezen en Arabieren zich niet alleen vrij onafhankelijk gedragen van, maar zelfs een grooten invloed uitoefenen op het inlandsch bestuur, dat samengesteld is uit den Radja, den Djoegoegoe, den Kapitan laoet, den Hoekoem en eenige Marsaoli's en Walaäpoeloe's. Dit bestuur is gevestigd te Boewool, de hoofdplaats, eene vrij belangrijke negeri, gelegen aan den mond der Rivier van Boewool, welke uitwatert in de bocht ten zuiden van kaap Kandi (bl. 179).

Het laatste contract met dit rijk is gesloten in 1864.

De rijkjes aan de Tomini-golf.

a. Moeton.

Het landschap Moeton strekte zich in vroegeren tijd uit van ten westen van Pagoeat langs de noord- en een gedeelte van de westkust der Golf van Tomini. Van tijd tot tijd heeft zich echter de bevolking langs de westkust der Golf aan de heerschappij van Moeton onttrokken, zoodat dit thans slechts de noordkust der Golf tot aan Tomini beslaat. De Alfoersche bevolking is sterk vermengd met Mangkasaren en vooral met Mandareezen, die zich hier reeds zeer lang gevestigd hebben en het overheerschend deel der bewoners uitmaken. De sterkte der geheel Mahomedaansche bevolking is niet bekend; Bleeker begroot die van Moeton en Parigi te zamen op meer dan 22000 zielen.

Het bestuur wordt uitgeoefend door eenen Mengaoe of Radja, een Djoegoegoe, twee Marsaoli's en een Kapitan laoet. In 1831 werd met den Radja een contract gesloten, waarbij hij de opperheerschappij van Nederland erkende en zich verbond tot de jaarlijksche levering van eene zekere hoeveelheid goud, welk metaal het voornaamste voortbrengsel des lands is. Daar deze levering echter slechts hoogst gebrekkig geschiedde, is bij de inhuldiging van een volgenden Radja in 1850 een ander contract met hem aangegaan, waarbij hij van

alle opbrengsten ontheven is, alleen de suprematie van het Gouvernement erkent, en op zich neemt landbouw en veeteelt met al zijn vermogen te bevorderen.

De hoofdplaats Moeton is eene onbelangrijke negeri, met ongeveer 400 zielen, gelegen aan den mond eener onbevaarbare rivier op 121° 30′ 18″ O. L. De woning van den Radja is eene armoedige bamboezen hut. Verder is de voornaamste plaats de landwaarts in, aan het meertje Bolano, gelegene negeri Lamboenoe of Lemboenan, die geheel met Boegineezen bevolkt is en het gezag van den Vorst van Moeton niet erkent.

b. Tomini, Tinombo, Kasimbar, Toriboloe en Amfibahoe.

Deze, in het *Koloniaal Verslag* ([1]) als afzonderlijke staatjes vermelde gewesten, zijn eigenlijk niet meer dan de kustplaatsen van die namen met haren omtrek; men kan met hetzelfde recht nog Lipajo en Sogenti noemen tusschen Tinombo en Kasimbar. Vroeger werden al deze plaatsen beschouwd als onderhoorigheden van Moeton, aan welks gebied zij zich achtereenvolgens hebben onttrokken; thans staan zij onder Mandareesche of Boegineesche Hoofden, wier gezag buiten de hoofdplaatsen weinig of niet schijnt erkend te worden, en met welke het Gouvernement in geene rechtstreeksche betrekking staat. De Alfoersche bevolking der bovenlanden wordt als zeer ruw en wreed afgeschilderd.

c. Parigi.

Parigi of, gelijk het eigenlijk schijnt te zijn, Pahigi ligt aan den zuidwestelijken hoek van de Golf van Tomini, en is eene vruchtbare landstreek, zich uitstrekkende van T. Amfibahoe tot aan de rivier Doelagoe. Er heerscht meer welvaart dan in Moeton en andere kustplaatsen, hetgeen is toe te schrijven aan den vrij belangrijken handel, welke door de bevolking gedreven wordt met de plaatsen aan de Baai van Palos gelegen. Die handel is echter geheel in handen van hier gevestigde Boegineezen, en heeft plaats over land langs wegen door het gebergte, welke alleen te voet of te paard begaanbaar zijn. Onder de voorwerpen van handel behooren vooral paarden, die van een zeer goed ras zijn.

Het bestuur berust bij eenen Magaoe of Radja en verdere Hoofden,

---

([1]) 1873, bl. 92.

die de titels voeren van Djoegoegoe, Madiki matoea, Madiki malolo, Kapitan-laoet, Majoor, Hoekoem en Glarang. Hun gezag is echter niet zeer groot, daar alle belangrijke zaken in volksvergaderingen moeten worden behandeld. De inlandsche bevolking, die door de Hoofden zeer wordt onderdrukt, is traag en verslaafd aan amfioenschuiven, hanengevechten en dobbelspelen, welke beide laatste door de Hoofden worden aangemoedigd, omdat zij percenten trekken van de daarbij verspeelde sommen.

De verhouding van ons Gouvernement tot Parigi is bepaald bij contract van 1850, later met den tegenwoordigen Vorst vernieuwd, en geheel dezelfde als die op bl. 252 omtrent Moeton is vermeld.

De hoofdplaats is Parigi, gelegen aan den mond van een riviertje op 0° 48′ Z. B., en bestaat uit twee negeriën Parigi di bawah en Parigi di atas (Beneden- en Boven-Parigi). Zij is goed bevolkt, de stapelplaats van den handel op Palos, en de residentie van den Radja en de voornaamste Hoofden. Men vindt er nog de overblijfselen van een fort, dat daar vroeger door de O. I. Compagnie is gebouwd. Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Pelawa, Doelagoe, Tololi, Toboli, Kaibokko en Tobinankali.

d. Saoessoe, Posso, Tongko, Bongka, Todjo en Ampanan.

Deze gewesten behooren tot de minst bekende van dit gedeelte van Selébes. Het schemerlicht, dat BLEEKER en VAN DER HART in hunne reisbeschrijvingen er over hadden doen opgaan, is echter eenigszins verhelderd door VON ROSENBERG, die althans omtrent hunne betrekkelijke ligging de zekerheid verschaft heeft, dat zij in de hier opgegevene volgorde te vinden zijn tusschen Parigi en T. Api (bl. 180) (¹). Zij behooren slechts in naam tot de Residentie Menado maar staan inderdaad tot het Gouvernement in geenerlei betrekking.

Saoessoe ligt ten zuidoosten van Parigi, en wordt besproeid door de rivier van denzelfden naam, aan welke ook de hoofdkampong

(¹) Wij hadden dit vroeger reeds vermoed (zie de Eerste uitgave van deze Handleiding, bl. 222) niettegenstaande op de Kaarten van MELVILL Posso ten oosten van Todjo ligt, en Saoessoe en Tongko er in 't geheel niet te vinden zijn. Op eene oude Kaart getiteld: *de Bocht van Tomine, beseilt met de Hoeker de Brandtgans, Anno* 1682, die bij de *Reistochten* van VON ROSENBERG gedrukt is, komen Saoessoe en Posso op de rechte plaats voor; Tongko en Todjo worden ook daar niet gevonden, maar wel Ampana (Ampanan); zie BLEEKER, *Reis door de Minahassa*, enz. Dl. I, bl. 135, die Ampanan met de handelplaats Bonka eene onderhoorigheid, althans in naam, van Todjo noemt. Ook op de Kaart van MUSSCHENBROEK komen Ampanan en Bongka voor als de oostelijkste gewesten.

Saoessoe ligt; binnenslands bevinden zich nog verscheidene andere kampongs. De kuststreken zijn laag en moerassig en met dicht geboomte begroeid.

Posso of Poso ligt ten oosten van Saoessoe. Het wordt besproeid door de rivier van Posso, die uit het vijf dagreizen landwaarts in gelegene Meer van Posso (bl. 181) ontspringt. Aan den mond dezer rivier ligt de door eene palissadeering versterkte hoofdkampong Posso; hoogerop liggen langs hare oevers de kampongs Pototroö, Tomasa, Toragi en Bandau of Mandau; in het gebergte, de kampongs Kawinia, Batoengongo en Poesoeng; rondom het Meer, Tobalee, Lamoesa, Oewini en een aantal andere ([1]). De binnenlandsche kampongs zijn bewoond door eene vrij sterke Alfoersche bevolking, die eenigen ruilhandel drijft met de aan de kust gevestigde Boegineezen. Nabij de kust is het land vlak, doch verderop is het bezet met heuvelruggen, welke echter niet in verband schijnen te staan met het centraalgebergte van Selébes. Het land is zeer boschrijk, in het benedengedeelte zijn uitgestrekte tuinen en rijstvelden aangelegd; het bovenland moet rijk zijn aan metalen.

Tongko ligt ten oosten van Posso, en heeft eene gelijknamige hoofdkampong aan een klein riviertje.

Bongka of Pongka, door Bleeker Ampanan genoemd, ligt ten oosten van Tongko. Het wordt doorsneden door de Rivier van Bongka, die met drie monden in zee valt. Aan den oorsprong der door deze monden gevormde delta ligt de gepalissadeerde hoofdkampong Bongka, die door handeldrijvende Boegineezen wordt bewoond; op geringen afstand vandaar bevinden zich de deels met Boegineezen deels met Alfoeren bevolkte kampongs Batoe-makoeni, Rampakoka ([2]) en Legis.

Todjo en Ampanan zijn de oostelijkste onder Menado gerekende landschappen aan de zuidzijde der Golf, en strekken zich uit tot Tandj. Api. Het is eene schoone en vruchtbare landstreek met eene zeer vrijheidlievende en oorlogzuchtige Alfoersche bevolking; langs de kust zijn op onderscheidene plaatsen Boegineezen gevestigd. De voornaamste plaats, Todjo, ligt aan eene rivier op 121° 19′ 23″ O. L. en 1° 14′ 43″ Z. B.

([1]) In het *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootsch.* Dl. VII, bl. 153 der *Mededeelingen*, vindt men nog een aantal namen van kampongs langs de rivier en rondom het Meer van Posso gelegen.

([2]) Volgens de Kaart van Musschenbroek schijnen deze plaatsen eer tot Todjo te behooren. Gelijk boven reeds gezegd is heerscht omtrent dit gedeelte van Selébes nog veel onzekerheid; ook de namen van de kampongs in de onderscheidene gewesten zijn op de Kaarten zeer verschillend.

De Vorst of het Hoofd, die den titel van Kaboesena voert, houdt zijn verblijf te Kompah, een uur van de kust in het gebergte gelegen. Het Gouvernement oefent hier volstrekt geenen invloed uit; de Kaboesena en verdere Hoofden verklaarden zelfs in 1850 in het geheel niet te weten dat hun land eene onderhoorigheid van Nederland was, en waren ook niet geneigd een verdrag van vriend- of bondgenootschap aan te gaan Zij noemden zich eene onderhoorigheid van Bóne, hoewel zij ook aan dat rijk geene schatting betaalden.

De Togean- of Schildpad-eilanden.

De Togean-groep of, zooals het eigenlijk schijnt te zijn, Tooehia-groep ligt tusschen 121°46′ tot 122°50′ O. L. en 0°16′ tot 0°43′ Z. B. en bestaat uit de volgende eilanden: Togean (Tooehia), het grootste van de groep, gelegen op 122° O. L. en tusschen 0°20′ tot 0°30′ Z. B.; Dalak-poenoeh, ten oosten van Togean en door de 300 tot 600 el breede Straat Slamaleni daarvan gescheiden; Walean besar of Malingi-daä, Walean ketjil, Soeloe-aga, Poa, Maradja, Dondo, Bahn en Sendiri, ten noordoosten van Dalak-poenoeh; Malingi of Boeboengko, ten noorden van Dalak-poenoeh; Mogo, Wahala en Tolako, ten zuiden van Togean; Boeka-Boeka, zuidwestwaarts vandaar nabij Tandj. Api; Oena-Oena of Binang-oenang noordwestwaarts; en vele andere, die echter meerendeels slechts koraalklippen of zandbanken zijn; de grootere eilanden bestaan meest uit zandsteen. Zij zijn alle met eene dunne *humus*-laag bedekt, die slechts eene schrale plantbekleeding heeft.

Alleen Togean en Malingi zijn bewoond. De bevolking, die in de laatste jaren zeer verminderd is, bedraagt omstreeks 400 zielen, deels Inboorlingen deels Boegineezen, van welke de laatsten aan het strand de eersten in het binnenland wonen. Op Togean vindt men de Boegineesche kampongs Togean, aan de oostzijde, aan de kleine doch veilige Baai Laboean Mogon, en Balabatang, door eenen muur tegen de zeeroovers versterkt, aan de zuidzijde; en op Malingi, de Boegineesche kampong Malingi, aan de westkust.

De Boegineezen hebben hun eigen Hoofd met den titel van Kapitan, welke aan dien van Gorontalo ondergeschikt is. De Inboorlingen staan altijd onder het bestuur van eene vrouw, die den titel voert van Olingia of Olongia en bijgestaan wordt door eenen Raad van twee Djoegoegoe's, twee Marsaoli's, een Tolomato en een Kimelaha. Deze Regentes is gevestigd in de kampong Togean en schijnt zeer onder den invloed van den Kapitan der Boegineezen te staan; ook het rijkje

Todjo maakt aanspraak op de suprematie over deze groep. Ons Gouvernement oefent er geenerlei gezag uit.

Het hoofdvoortbrengsel der Togean-eilanden is sago, die in vrij grooten overvloed wordt gekweekt en waarvan eene zekere hoeveelheid als jaarlijksche schatting aan Todjo moet worden opgebracht. Overigens is de visscherij, en vooral de schildpad- en *tripang*-vangst, het hoofdbedrijf der Inboorlingen; terwijl de Boegineezen zich met den handel bezighouden.

DERDE HOOFDSTUK.

HET OOSTELIJKE SCHIEREILAND EN DE LANDEN OM DE GOLF VAN TOLO GELEGEN, MET DE DAARTOE BEHOORENDE EILANDEN [1].

---

§ 1. HET RIJK BANGGAJA OF BANGGAAI.

Bestanddeelen, ligging, algemeen overzicht.

Dit rijkje bestaat uit de eilandengroep van dien naam, gelegen aan den noordelijken ingang van de Tolo-golf, tusschen 1° tot 2° Z. B. en 122° 52′ tot 124° 26′ O. L., en het reeds meer dan twee eeuwen daaraan onderworpene gedeelte van het Oostelijke schiereiland van Selébes, van Tandj. Api op de noordkust af tot aan een riviertje dat tegenover het kleine eiland Togantioe of Tegonteja aan de zuidkust op ongeveer 1° 37′ Z. B. uitwatert.

De Banggaai-groep bestaat uit een veertigtal eilanden, van welke echter slechts de vier grootste, namelijk Peling, Banggaja of Banggaai, Bangkoeloe en Lebobo bewoond zijn. De overige zijn, volgens BOSSCHER en MATTHYSSEN, zuidwaarts: Bangkoeli, Kanau, Tompakka,

---

[1] Voor dit weinig bekende gedeelte zijn onze voornaamste bronnen de berichten van de Heeren BOSSCHER en MATTHYSSEN, medegedeeld in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 63 en volgg.; en de *Reis* van VAN DER HART. De eersten bezochten deze gewesten in 1832—33, de laatste in 1850.

Volgens MELVILL, *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1849 is de gezamenlijke grootte van deze gewesten 451,7 □ mijlen, waarvan 412,2 □ mijlen voor de landen op Selébes, en 39,5 voor de Banggaai-eilanden.

Melappa, Popiesti, Mololiessi, Tongoe, Boekan, Timpoes, Marsoni, Piloekoe, Boeloe, Bianko, Manika, Malamboeloenge en Tanawanna; westwaarts: Poönoe, Bandoe, Baloenana, P. Sagoe, Boeauw, Tankoeta, Pokka, Tolonbondo, Delapan en Sosopoean; noordwaarts: Bankalan, Matawaloe besar, Matawaloe ketjil, P. Sendiri, P. Poewat en Basinpelan; oostwaarts: P. Tongopilla en P. Kelapa ([1]). Deze eilanden, met uitzondering van Peling alle van koraalvorming, zijn zeer boschrijk en leveren vele fijne houtsoorten voor den handel op; overigens zijn de voornaamste voortbrengselen *tripang*, die in zeer groote hoeveelheid op de menigvuldige riffen tusschen de eilanden wordt gevonden, schildpad, was en vogelnestjes. Van de viervoetige dieren is er alleen het varken inheemsch. Het klimaat schijnt zeer ongezond te zijn.

Het gebied van Banggaai op Selébes grenst ten westen aan het landschap Todjo, dat tot de Residentie Ménado behoort, en ten zuiden aan het rijk Temboekoe, dat evenals Banggaai eene onderhoorigheid is van Ternate. Dit gebied bestaat uit de landschappen: Balante, in het noordoosten; Boalemo, Pati-Pati, Saloewan en Loenan of Loeïnan, langs de noordkust van het oosten naar het westen; Pokkomondono, in het zuidoosten, en Batoeï of Mondono, in het zuiden. Met uitzondering van de zuidoostkust zijn deze gewesten zeer weinig bekend. Het land moet boschrijk en vrij goed bebouwd zijn. Rijst, sago, turksch koorn, aardvruchten, katoen, kokos- en *kanari*-boomen zijn de belangrijkste voortbrengselen van het plantenrijk; buffels en geiten, die van het dierenrijk; van het delfstoffenrijk is niets met zekerheid bekend, hoewel men zegt dat de grond ijzer bevat.

([1]) De namen dezer eilanden verschillen ten eenenmale van de officieele Gouvernements-opgave, zijnde: 1°. De groep der Banggaai-eilanden, waaronder Baloeka, Bakakan, Tongakat, P. Tiga, Tanlau, Sossan, Tompotele, Pandaboboi, Molilis, Kambongan, Tiwalat, Poetat, Boeang-Boeang, Tetepon, Timpano en Massoni; 2°. De eilanden bewesten de Banggaai-groep, zijnde: Bangkoeloe, Lamoenan, Linsaweh, Togang pelogot, Mariboeboe, Tatoebek, Tamoton, Teloh boeloe, Sajoe, Mandibon, Toenoewan en Togong bajoko; 3°. De Labobo-groep, zijnde: Labobo, Malamoelang, Sailomanok, Toembak-paona en Toembak (twee eilanden); 4°. De groep tusschen Banggaai en Temboekoe, zijnde: Lilepan, Togong bedajong (zeven eilanden), Sompoean en Mentoeleh. VERSTEEG geeft in zijn *Maleischen Atlas* weder grootendeels andere namen, te weten: Peling; ten noorden daarvan, Bangkallang; ten westen, P. Daloppo; ten zuiden Bangaja (Banggaai), Kanan, Laboeboe, Boeroeng, Bangka, Bangkoeloe, Tolo-bondo, Salawej, Bawokan, Bahai, Toembak, Massep, Walli, Welansas en verscheidene ongenoemde. Op de kaart van MUSSCHENBROEK zijn de voornaamste eilanden: Peling; ten westen daarvan, de Alepo- of Dalopo-eilanden; ten zuiden, Bangkoeloe, Bangko, Leboeboe, Boeroeng, Masingki, Sago; ten zuidoosten, Banggaja of Banggaai, de Kalapa-eilanden, Kanau, West-Bangko-eilanden, Oost-Bangko-eilanden, Toembak, Bowokan, Masepe, Salahoei of Salawei, Masepe, Bohoi, de Wali-eilanden en Timpan.

Bijzonderheden omtrent de verschillende deelen.

Het eiland Banggaai, het tweede in grootte, is de zetel van het bestuur. Het ligt op 123° 33′ 37″ O. L. en 1° 31′ Z. B. en heeft aan de westzijde eene baai, die zelfs voor groote schepen eene veilige ligplaats aanbiedt. Er zijn vijf dorpen of negeriën: Soasio of Banggaai, de hoofdplaats waar de Vorst resideert en thans ook een Ambtenaar ter beschikking van den Resident van Ternate als Posthouder geplaatst is, Tanan Bonoa, Gonggong, Doedong en Bontonge, met eene gezamenlijke bevolking van omstreeks 700 zielen. Badjau's, Boegineezen en Chineezen drijven er handel in Boegineesche kleedjes, Chineesch aardewerk, gouden en zilveren ringen, koperdraad, *parangs* (kapmessen) en arak, waartegen zij *tripang*, schildpad en was uitvoeren. De handelsvaartuigen betalen naarmate van hunne grootte 10 tot 40 realen ankergeld. Het eiland schijnt geene genoegzame voedingsmiddelen voor de bevolking op te leveren; althans de rijst en sago worden grootendeels van de naburige kust van Selébes aangevoerd. De bevolking wordt beschreven als lui en verslaafd aan het gebruik van opium, sterken drank en dobbelspelen; zij is weinig ontwikkeld en geniet niet veel welvaart.

Het eiland Peling, eigenlijk Gape geheeten en wegens zijn vrij hoog gebergte ook wel P. Tinggi (Hoog eiland) genoemd, ligt op geringen afstand ten noordwesten van Banggaai, en is verreweg het grootste van de groep. Het is van dezelfde formatie als het oostelijke gedeelte van Selébes, waarvan het door Straat Peling gescheiden is. Aan de zuidzijde vindt men eene zeer diep inloopende baai, welke met eene aan de noordzijde daar tegenover liggende het eiland in twee schiereilanden verdeelt. De landpunt aan de oostzijde van den ingang der noordelijke baai heet T. Kolokko, die aan de westzijde T. Montok, de noordwesthoek van het eiland T. Angoes. De voortbrengselen zijn: rijst van slechte hoedanigheid, aard- en peulvruchten, *sirih*, *pinang* en kokosnoten. Het eiland telt 17 Districten en vier op zichzelf staande negeriën, met eene gezamenlijke bevolking van bijna 6000 zielen, die wat de Inboorlingen betreft van alle beschaving verstoken zijn. Het dorp Peling aan de baai op de zuidkust schijnt de voornaamste plaats te zijn; op de oostkust vindt men Pondeh; ook wordt eene kampong Lalanta vermeld zonder aanduiding van hare ligging. ([1]).

De eilanden Lebobo, ten zuidwesten van Banggaai, met 160

([1]) *Indische Gids*, 1883, Dl. II, bl. 515.

bewoners, en Bangkoeloe, ten zuidwesten van Lebobo, met 280 zielen, leveren zoover bekend is niets bijzonders op. Zij schijnen elk slechts éene negeri te hebben.

Het landschap Balante beslaat de oostpunt van het Oostelijke schiereiland van Selébes; de hoofdnegeri van denzelfden naam ligt aan de oostkust nagenoeg tegenover twee kleine eilandjes, P. Doewa geheeten. Hoever dit landschap geacht wordt zich westwaarts uit te strekken is ons niet bekend. Wij kunnen dus ook niet opgeven of de gewesten Boalemo en Pati-Pati langs de noordkust, die elders als afzonderlijke landschappen vermeld worden, tot Balante of tot eenig ander landschap worden gerekend (1). De voortbrengselen van Balante zijn: rijst, die vandaar naar de Banggaai-eilanden wordt uitgevoerd, sago, maïs en katoen. Suikerriet en indigo moeten daar en in de meer zuidwaarts gelegene gewesten goed voortkomen. Runderen en geiten leven er in het wild. De bevolking, wier sterkte niet bekend is, leeft voornamelijk van landbouw en visscherij; ook worden er kleedjes geweven en prauwen gebouwd, de laatste vooral om ze te verkoopen.

Saloewan, met de hoofdnegeri van denzelfden naam, ligt westwaarts van Pati-Pati aan de noordkust; Loenan of Loeïnan, ten westen van het vorige en aan Todjo (2) grenzende, met de negeriën Loenan, Hatah en andere. Tot 1854 werden al de landschappen langs de noordkust van het Oostelijke schiereiland, Loenan, Saloewan, Pati-Pati en Boalemon, tot de Residentie Menado gerekend; doch sedert dien tijd is de geheele streek ten oosten van Tandj. Api daarvan afgescheiden en onder de Residentie Ternate gebracht. Zij is weinig meer dan bij naam bekend.

Het door Bosscher vermelde landschap Pokkomondonong of Pokkomondono komt op de oudere Kaarten niet voor. Wij vermoeden dat het hetzelfde is wat door Van der Hart Toekomondalo wordt genoemd, en dan ten zuiden van Balante moet liggen. De hoofdplaats draagt denzelfden naam (3).

---

(1) Volgens Van der Hart zijn de landschappen Balante en Mondono (Batoeï) verdeeld in twaalf Districten, zijnde van het oosten naar het zuidwesten: Toekomondalo, Lamolo, Besama, Lowok, Nanko, Lentoeh, Mondono, Kentong (Kantoen), Tankian, Batoeï, Pombalan en Sedongalan.

(2) Volgens de Kaart van Musschenbroek aan Bongka en Ampanan.

(3) Op de *Kaart van Celébes en de Molukken* in den *Atlas* van Dr. Dornseiffen (1870) ligt Pokkomondono geheel in het oosten van het schiereiland ten zuiden van Balante; in den *Maleischen Atlas* van Versteeg (1875) ligt het veel westelijker; Musschenbroek heeft het in 't geheel niet.

Het landschap Batoeï of Mondono, welke beide namen het draagt naar de twee belangrijkste negeriën, is betrekkelijk het best bekend. Het strekt zich langs de zuidoostkust en in het binnenland uit tot aan de grenzen van Tomboekoe, en is een welvarend en vruchtbaar land door eene talrijke en ijverige bevolking bewoond: in 1852 bedroeg deze 9843 zielen. De voortbrengselen zijn dezelfde als in Balante, doch in grootere hoeveelheid. De voornaamste plaatsen zijn, langs de kust, van het noorden af: Loewoek, Mondono, Katoen of Kintom, Tankean en Batoeï (¹); en in het binnenland: La-Inang timor, La-Inang barat, Kintow en Lantio.

Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement, regtswezen.

De sterkte der bevolking van het Banggaaisch gebied op Selébes wordt door Van der Hart volgens onzekere opgaven op 40 à 50000 zielen gesteld; van de eilanden geeft hij geene bevolkingssterkte op. Bosscher geeft, als het resultaat van eene op zijnen last in 1852 verrichte telling, voor de Banggaai-eilanden 7024, en voor het landschap Mondono 9843 zielen; van de overige landschappen heeft hij geene opgaven.

Deze bevolking, zoowel op de eilanden als op Selébes, kan onderscheiden worden in strand- en bergbewoners. De eersten zijn een gemengd ras van Ternatanen, Serammers en andere eilanders, die zich van tijd tot tijd hier hebben gevestigd. Zij zijn Mahomedanen en nemen de uitwendige gebruiken van hunnen godsdienst vrij getrouw in acht. Handel en visscherij zijn hunne hoofdbedrijven. In beschaving staan zij ver boven de Inboorlingen. De bergbewoners of binnenlanders, die de eigenlijke inheemsche bevolking uitmaken, behooren tot den Alfoerschen stam en zijn Heidenen, die aan eene menigte booze geesten *(djin)* gelooven, welke zij van tijd tot tijd door offeranden trachten te bevredigen. Die van het eiland Peling leven nagenoeg in den natuurstaat; zelfs het huwelijk is bij hen niet bekend; zij wonen in de bosschen, nu hier dan daar hunne hutten opslaande of in de boomen huizende in de nabijheid der velden, welke zij bebouwen, en zooveel mogelijk alle aanraking met de strandbewoners, die hunne overheerschers zijn, vermijdende. De Alfoeren in de Banggaaische bezittingen op Selébes zijn iets minder onbeschaafd, en vooral onderscheiden die van het landschap Mondono

---

(¹) Deze en nog eenige andere worden door Van der Hart afzonderlijke Districten genoemd. Zie de Noot (¹) op bl. 259.

zich gunstig boven de overigen. Zij wonen in kampongs of negeriën bij elkander en beoefenen, behalve den landbouw, ook enkele takken van nijverheid, zooals het weven en verven van katoenen kleedjes.

De taal der Alfoeren van Peling en Noordelijk Selébes is met eenig dialectverschil dezelfde, zoodat zij elkander kunnen verstaan. In de korte door Bosscher medegedeelde woordenlijst komen eenige met het Maleisch verwante woorden voor.

Men onderscheidt bij de bevolking van het Banggaaisch gebied drie standen: dien der adellijken, der vrijen en der slaven. De eersten zijn natuurlijk de aanzienlijken onder de vreemde overheerschers; de laatsten zijn of Banggaai-eilanders of anderen, die door Mandareezen of zeeroovers aan hen worden verkocht. De toestand dier slaven is echter zeer draaglijk; zij worden gewoonlijk als leden der familie behandeld, doch zijn alleen verplicht voor hunnen meester te arbeiden.

Het rijk Banggaai, eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate, die zelf zijn gebied van Nederland in leen heeft, is dus een achterleen van ons Gouvernement. Het wordt bestuurd door eenen te Banggaai of Soasio op het eiland Banggaai gevestigden Radja of Vorst en eenen Rijksraad, bestaande uit een Djoegoegoe, een Kapitan laoet, een Majoor, een Kapitan Kompani en de Sengadji's of Hoofden der hoofdplaats; deze Rijksgrooten heeten gezamenlijk Bobato's. Tot de benoeming van eenen Radja wordt door de Bobato's uit de leden van het Vorstelijk geslacht een drietal opgemaakt, waaruit door den Sultan van Ternate eene keus wordt gedaan, die vervolgens door den Resident van Ternate moet worden goedgekeurd, en daarna door de Hooge regeering bekrachtigd. De Bobato's worden mede door den Rijksraad gekozen en door den Sultan, na goedkeuring van den Resident, aangesteld.

Het negeri-bestuur wordt uitgeoefend door eenen Raad, samengesteld uit een Sengadji of Hoofd en eenige Oudsten van het dorp.

De macht der Banggaaische Vorsten en Hoofden wordt echter zeer beperkt door de nevens hen gestelde Ternataansche ambtenaren. De Sultan heeft namelijk op Banggaai eenen Oetoesan of Gecommitteerde geplaatst met eenen Secretaris en eene kleine met geweren gewapende krijgsmacht Deze Oetoesan met zijnen Secretaris en twee Hoofden dier krijgsmacht hebben zitting in den Rijksraad, om te zorgen dat er geene met de belangen des Sultans strijdige besluiten worden genomen; ook heeft de Oetoesan de macht om de uitvoering van een genomen besluit te doen opschorten totdat het gevoelen des Sultans daarover is ingewonnen. Met een gelijk doel is in elke

negeri een Ternataansch ambtenaar, met den titel Alfiris, en te Mondono, een met den titel van Secretaris, aan wien al de Ternataansche ambtenaren in het Banggaaisch gebied op Selébes ondergeschikt zijn, terwijl hijzelf de bevelen van den Oetoesan ontvangt.

De rechtspraak over geringe geschillen of misdrijven geschiedt door de negeri-besturen; zij kunnen een klein getal rottingslagen of eene boete van hoogstens *f* 60 opleggen. Van hunne uitspraken kan worden geappelleerd bij den Rijksraad, die ook in eerste instantie behandelt zwaardere overtredingen en geschillen over schuldvorderingen het bedrag van *f* 100 niet te boven gaande. Zware crimineele zaken of grootere civiele vorderingen worden voor de rechtbanken te Ternate behandeld.

§ 2. Het rijk Temboekoe.

Ligging, bestanddeelen, verdeeling, voornaamste plaatsen.

Het rijk Temboekoe of Teboengkoe strekt zich uit om de Tolo-golf van 1° 37′ Z. B. (tegenover het eilandje Togantioe) tot aan de kaap, die de baaien Nipa-Nipa en Matarape van elkander scheidt, op 3° 27′ Z. B. Het grenst ten noorden aan de Banggaaische bezittingen; ten westen aan de landschappen Todjo, het land der To-radja's en het rijk Loewoe; en ten zuiden aan Laiwoeï. Het landschap Tomori, rondom de baai van dien naam, niet tot Temboekoe behoorende, scheidt dit rijk in een noordelijk en een zuidelijk deel. Verder behooren tot Temboekoe de langs en op eenigen afstand van de kust gelegene eilanden tot op ruim 4° Z. B., van welke de voornaamste zijn: Boboni of Wowoni, Lenoeï, Manoeï, Pada-eja, Lambiki of Labingki, P. Tiga, Matarape, P. Doewa, Safa-eli, Toko-eja of Ambeli, Padoe-Padoe, Pakoe, Mandonoe en vele kleinere, die of niet of onder andere namen op de kaarten voorkomen. Alleen de drie eerstgenoemde zijn bewoond; de overige zijn weinig meer dan klippen, en omringd door riffen, die eene groote hoeveelheid *tripang* opleveren.

Het rijk Temboekoe is verdeeld in vijf Districten, namelijk: [1]

1°. Het Noorder-district, dat het noordwestelijke gedeelte des rijks uitmakende zich van de Banggaaische grenzen zuidwaarts uitstrekt, ten westen aan Todjo en ten oosten aan het District Temboekoe grenst. De zuidelijke grens is niet bepaald, daar het landschap bijna

[1] De hier volgens Bosscher gegevene verdeeling verschilt zeer van die welke gevonden wordt bij Van der Hart, in zijne *Reis*, bl. 70.

niet bevolkt en alleen in het binnenland misschien door eenige Alfoeren bewoond is, die volstrekt geen gezag erkennen.

2°. Het District Toffi, grenzende ten noorden aan het voorgaande, ten westen aan Todjo, en ten zuiden en oosten aan het landschap Tomori, welks bevolking zich ook van dit District heeft meester gemaakt, zoodat het slechts in naam aan Temboekoe behoort. De voornaamste plaatsen zijn Toffi, op eenigen afstand ten noorden van de Tomori-baai gelegen, Tambilalan en Tapada.

3°. Het District Temboekoe of Teboenkoe, door de Baai van Tomori in twee deelen gescheiden, en vandaar zich in eene smalle kuststreek zuidwaarts uitstrekkende tot aan de negeri Faja bij kaap Tapoe Oeloena (bl. 180), en noordwaarts tot aan de Banggaaische grenzen; het noordelijke deel grenst ten westen aan het Noorder-district, en het zuidelijke aan het District Toe Eppee. De voornaamste plaatsen zijn: Temboekoe of Lanona, de hoofdplaats des rijks met ruim 1400 zielen, gelegen aan den mond eener rivier op 2° 28′ Z. B., met eene goede ankerplaats in den Westmoesson. Zuidwaarts vandaar Sakita ([1]) en Faja, en noordwaarts Wosso, Kolono, Bahoe, Amboenoe en, ten noorden van de Tomori-baai, Teronga of Troeng en Toekala, te zamen met ruim 5000 inwoners, en Bahoe-soeaai. Behalve deze worden nog door BOSSCHER vermeld: Tanda-olio, Faro, Taja, Bette-Bette, Bahoe-eja, Tafaroe, Tala-bahoe, Tokon-didi, Topo-garoe en Tokon-oewa, wier ligging ons onbekend is. De bevolking van Temboekoe is weinig beschaafd, doch geniet door den handel meer welvaart dan die van Banggaai.

4°. Het District Toe Eppee, waarin het Meer van dien naam (bl. 182) ligt, grenzende ten noorden aan het landschap Tomori en gedeeltelijk aan het District Temboekoe, ten oosten aan het zuidelijke deel van Temboekoe, en ten westen en zuiden aan het rijk Loewoe, waartegen het in eene punt uitloopt. De hiertoe behoorende negeriën zijn: Toro-oeta, Pada-bahoe, Tafaro, Tarongtong-doewa, Masara, Topodoie, Tiferano, Tifi-jao, Fatoe-pali en Tapo-didi. Deze plaatsen komen niet op de kaarten voor.

5°. Het District Bahoe Solo, het stroomgebied der rivier van dien naam uitmakende. Het strekt zich langs de kust uit van Tandj. Tapoe Oeloena tot aan de negeri Bilala tegenover het eilandje Labingki of Labenki op 3° 27′ Z. B., dat door de smalle doch diepe Straat Labingki van den vasten wal is gescheiden; grenst ten zuiden aan

([1]) In de *Ind. Gids van* 1883, Dl. II, bl. 524 wordt dit Sakita of Seketta de hoofdplaats van Temboekoe genoemd; ook op de kaart van MUSSCHENBROEK schijnt het als zoodanig te worden aangewezen.

Laiwoeï, ten westen aan het rijk Loewoe en het District Toe Eppee, en ten noorden en oosten aan het District Temboekoe. De negeriën zijn: Matarape, aan de baai van dien naam; Bahoe Inso; Bahoe Solo, aan den mond der rivier; Tomofi en Bilala de zuidelijkste negeri. Tot dit District behoort ook het eiland Manoeï, met negen negeriën.

Wononi of Boboni, het grootste der tot Temboekoe behoorende eilanden, ligt tusschen 4° tot 4°10′ Z. B. en 123° tot 123°10′ O. L., in de onmiddellijke nabijheid der kust van Selébes, waarvan het door de smalle Straat Wononi gescheiden is, terwijl Straat Boeton tusschen dit eiland en het zuidwaarts gelegene Boeton stroomt. Of het eiland Wowoni ook tot het District Bahoe Solo gerekend wordt is ons niet bekend.

Natuurlijke gesteldheid van lucht en grond, voortbrengselen.

De Westmoesson, gedurende welken de wind tusschen het Noorden het Zuidwesten afwisselt, heerscht van November tot Maart; schoon dit de droge moesson heet, valt er ook gedurende dezen tijd bijna elken avond en nacht overvloedige regen van donderbuien vergezeld. De Oostmoesson heerscht van omstreeks April tot September; dit is de regentijd, waarin, vooral gedurende de maanden Juni, Juli en Augustus, bijna onophoudelijk, zware stortregens vallen. De kentering-maanden zijn veelal door zware onweders bij afwisselende winden gekenmerkt. De hitte is des daags zeer drukkend; de nachten zijn koel.

De kuststreken zijn grootendeels moerassig en met Rhizophoren (*Bakoe*-boomen) begroeid. Het binnenland is geheel bezet met bergen, die tot de kalkformatie schijnen te behooren doch geene belangrijke hoogte bereiken; de voornaamste spits is de G. Toekala in het noordelijke gedeelte van het District Temboekoe. Eene menigte riviertjes stroomen van het gebergte zeewaarts; met uitzondering van de Bahoe Solo (bl. 183) zijn zij echter weinig meer dan kustriviertjes en onbevaarbaar.

De grond bevat veel ijzer, dat van goede hoedanigheid is en door de bergbewoners tot den vorm van ruwe, onafgewerkte *kléwangs* en *parangs* gesmeed naar Temboekoe wordt gezonden, waar deze wapens verder worden afgewerkt en in den handel gebracht. Het plantenrijk levert: rijst, vooral in de Districten Bahoe Solo en Toe Eppee; tabak, in geringe hoeveelheid; aardvruchten; kokosnoten; sago; *pinang;* katoen; en in het gebergte veel timmerhout voor prauwen en

woningen; vooral het eiland Manoeï is rijk aan goede houtsoorten. Het dierenrijk heeft: buffels, wilde runderen, wilde en tamme zwijnen, geiten, herten, *tinggalong* of *timpoes* (muskusdieren), apen, slangen, eene menigte krokodillen, kippen, eenden, bijen en andere insecten. De zee in den omtrek is rijk aan visch, *tripang* en oesters. De eilanden Wowoni en Lenoeï leveren rijst, kokosnoten, rotting en vele soorten van vruchten op; ook worden er talrijke buffels en geiten gevonden.

Bevolking, handel, nijverheid, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement, rechtswezen.

De sterkte der bevolking van het rijk Temboekoe wordt door Bosscher voor het jaar 1852 aldus opgegeven:

Het Noorder-District.	onbekend.
Het District Toffi.	1115
» Temboekoe.	9687
» Toe Eppee.	2186
» Bahoe Solo	423
Het tot laatstgenoemd District behoorende eiland Manoeï	1619
Totaal	15030 zielen,

waaronder echter de bevolking van Wowoni en Lenoeï niet begrepen is.

Deze bevolking wordt onderscheiden in strand- en bergbewoners. De strandbewoners zijn een gemengd ras van Boegineezen, Ternatanen, Serammers, en andere eilanders. Zij zijn Mahomedanen, en leven van handel en visscherij.

De bergbewoners of binnenlanders zijn Alfoeren, van eene rijzige gestalte, sterken lichaamsbouw, en lichtbruine huidkleur; de vrouwen vooral hebben een zeer goed voorkomen. Hunne kleeding, wapenen en woningen zijn die, welke vermeld zijn op bl. 199 en 200. Van hunne taal kennen wij alleen het zeer beknopte Woordenlijstje bij Bosscher, en daaruit blijkt slechts weinig verwantschap met die der Alfoersche stammen van Noord-Selébes en zelfs met die van het rijk Banggaai. Van hunne godsdienstige begrippen is niets bekend. De polygamie is bij hen geoorloofd doch weinig in gebruik; omdat niemand eene tweede vrouw mag nemen zoo hij niet behoorlijk voor haar onderhoud kan of wil zorgen, hetgeen bij de aangeboren traagheid dezer lieden, die zelden meer willen werken dan volstrekt noodig is, niet dikwijls het geval is. Bij het aangaan van een huwelijk hebben geene plechtigheden plaats, ook een bruidschat wordt niet gegeven;

de toestemming der bloedverwanten, en een feest door de jongelieden gegeven, zijn voldoende om dien band te sluiten. — Een lijk wordt in eene hurkende houding (zie bl. 206 noot ([1])) in eene vierkante houten kist geplaatst, welker naden goed worden dicht gemaakt, waarna de kist op paaltjes onder de woning van den naasten bloedverwant wordt nedergezet. Als men berekent dat het vleesch geheel verteerd is, wordt de kist geopend en de beenderen onder de naaste betrekkingen verdeeld, die daaraan eene heilzame tooverkracht toekennen.

Het hoofdbedrijf der Alfoeren is de landbouw, die door de mannen wordt uitgeoefend en waarbij zij van buffels gebruik maken. Van het door hen gekweekte katoen worden door de vrouwen kleedjes geweven, die onder den naam van Temboeksche kleedjes bekend en wegens hunne sterkte zeer gezocht zijn. Zij maken met pijl en boog jacht op herten, wier vleesch zij tot *dinding* (gedroogd vleesch) bereiden en aan de strandbewoners verkoopen. Overigens is de eenige tak van nijverheid het inzamelen van was en ijzererts, en het bewerken van dit laatste tot ruwe klingen (bl. 264). De bevolking van het eiland Manoeï is bijzonder bekend wegens hare bedrevenheid in het bouwen van verschillende soorten van vaartuigen.

Bij gebrek aan vervoermiddelen worden alle voor den handel bestemde producten door menschen naar de kustplaatsen gedragen. De handel, die geheel in handen der Hoofden is, is echter van niet veel belang. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in de bovenvermelde klingen en was, tot een gemiddeld bedrag van *f* 12000 's jaars; ingevoerd worden: lijnwaden, *gongs*, aarden borden en kommen en koperdraad. Elk handelsvaartuig betaalt in Temboekoe *f* 40 ankergeld, en elke *tripang*-visschersprauw *f* 2, welke gelden tusschen de Temboekoesche en Ternataansche Hoofden worden verdeeld.

De verdeeling der bevolking in adellijken, vrijen en slaven, het rechtswezen, de wijze van bestuur, en de verhouding van Temboekoe tot Ternate en het Nederlandsche Gouvernement, zijn in allen opzichte geheel hetzelfde als in de vorige § omtrent Banggaai is medegedeeld.

§ 3. Het landschap Tomori.

Ligging, voornaamste plaatsen.

Het zeer weinig bekende landschap of rijkje Tomori, ook wel Tomaiki genoemd, strekt zich westwaarts van de baai van dien naam uit, grenst ten noorden aan het tot Temboekoe behoorende District Toffi, ten zuiden aan Toe Eppee, en ten westen aan Toffi en het

centraal-bergland der To-radja's. Het wordt van het westen naar het oosten doorsneden door de rivier Tampira of Tampoera, die in genoemd bergland ontspringt, volgens sommigen 6 of 7 mijlen volgens anderen 24 uren ver voor prauwen bevaarbaar is, en zich met twee armen aan den ingang der Baai van Tomori tegenover het kleine Vesuvius-eiland of P.-Boenga Timboel ontlast. Nabij den mond stort zich in haren linkerarm het riviertje Lampi, dat uit het noordwesten komt. Langs het benedengedeelte der rivier is de grond laag en vlak, meer landwaarts in bezet met bergen en steile rotsen, en overal met bosschen bedekt.

De voornaamste bekende plaatsen aan of nabij de rivier gelegen zijn van beneden af: Tampira, Toeka Oewa, Oessan Dahoe of Oessan Dako op eene steile rots gebouwd, Tomaiki, Oessan Batoe, Tofontoekoe, Petasséa en Tomori.

Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

De bevolking bestaat uit Alfoeren van hetzelfde voorkomen als die van Temboekoe, maar veel ruwer, oorlog- en moordzuchtiger dan dezen. Zij zijn gewapend met werpspiesen en pijlen, die beide vergiftigd zijn, en *klewangs*, welke zij zelven uitmuntend smeden uit het ijzer, dat hunne bergen opleveren; voorts hebben zij geweren, die zij echter niet zelven vervaardigen; ook buskruit wordt hun aangevoerd, schoon zij dit ook zelven, hoewel slecht, weten te maken. Hun hoofdbedrijf is de rijstbouw.

Het bestuur berust bij eenen Radja of Vorst, die den titel van Makalé voert en in 1856 te Petasséa gevestigd was. Voorts heeft elke kampong een Hoofd, dat Sengadji of Karroea genoemd wordt.

Tomori is in naam eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate en dus ook van het Nederlandsche Gouvernement, doch erkent inderdaad noch het gezag van den eerste noch dat van het laatste, en tracht zich steeds ten koste van Temboekoe uit te breiden. Ernstige vijandelijkheden tegen dit rijk, die door den Sultan niet konden worden bedwongen, en miskenning van het gezag des Gouvernements noodzaakten dit laatste in 1856 tot eene expeditie tegen Tomori, welke, na de verovering van Oessan Dahoe, eindigde met de onderwerping der Tomoriërs. Het teeken dier onderwerping bestond in het aanbieden van eene jonge witte kip, een ei en een *sirih*-blad [1].

---

[1] Men zie over deze expeditie de *Militaire Spectator* van 1856, bl. 527 en volgg.

VIERDE HOOFDSTUK.

HET GOUVERNEMENT VAN SELÉBES EN ONDERHOORIGHEDEN (1).

A. DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

§ 1. De Afdeeling Mangkasar met de daarbij behoorende eilanden van de Spermonde-groep.

Bestanddeelen, grenzen.

De Afdeeling Mangkasar bestaat uit de hoofdplaats van dien naam en haren onmiddellijken omtrek, omstreeks een uur rondom de stad, en de Onder-afdeeling Tàllo, bestaande in het kleine, noordwaarts daarvan gelegene, voormalige leenvorstendom Tàllo, dat in 1856 bij Mangkasar is ingelijfd. Het wordt ten noorden en oosten door de Noorder-districten, ten zuiden door het rijk Gôwa begrensd (2) en is verdeeld in de drie Glarangschappen (Districten) Bira, Biringkanaya en Monjtjong-lowe (3). Verder behooren hiertoe de bewoonde eilanden van de zeer talrijke Spermonde-groep, die zich langs het zuidelijke gedeelte van het Zuidelijke schiereiland uitstrekt, zijnde van het noorden af: Kalerowang, Sakoewala, Salêmo, Sagára, Sabangko, Sapoeli, Saboetoeng, Saoegi, Satàndo, Bàngko-bangkowang, Koelàmbing, Laïya, Karànrang-tjadi, Karànrang-lômpo (Klein- en Groot Karànrang) Saràppo, Balang-tjadi, Balang-lômpo, Bàrrang-lômpo, Bàrrang-tjadi, Kodingareng en Samalona vroeger Samalokoe genaamd.

---

(1) Men zie hierover ook de *Indische Gids* van 1883, Dl. I, bl. 171 en volgg. Afleveringen.

(2) Hoe ver Tàllo thans geacht wordt zich noord- en oostwaarts uit te strekken kunnen wij niet met juistheid opgeven; oorspronkelijk strekte het zich uit tot tegenover de Koeri-eilanden een weinig ten zuiden van de rivier van Maros; oostwaarts bevatte het ook het landschap Sodiyang, dat thans tot de Noorder-districten behoort. *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1848, Dl. I, bl. 25. Het dorp Maroempa, ten noorden van de rivier van Tàllo, ligt op de tegenwoordige zuidelijke grens der Noorder-districten. Zie *Berichten betreffende de bijbelverspreiding*, N°. 96, bl. 17.

(3) *Ind. Staatsbl.* 1875, N°. 51. Vroeger bevatte het de Glarangschappen Biringkanaya, Bira, Bone-lèngga, Monjtjong-lowe, Bontowa, Patjeràkkang en Manjdjàling, die thans tot de drie genoemde zijn samengesmolten.

De bevolking der Afdeeling bedroeg in 1869:

747	Europeanen,
3944	Chineezen,
14	Arabieren,
37165	Inlanders (en Vreemde Oosterlingen),

te zamen 41870 zielen. Eene verouderde opgave, die thans weinig waarde meer heeft.

Voornaamste plaatsen en verdere bijzonderheden.

Mangkasar ([1]), ook wel Vlaardingen genoemd, de hoofdplaats van het geheele Gouvernement, beslaat met zijnen onmiddellijken omtrek 1,6 □ mijl en ligt aan de westkust ten noorden van de rivier van Gôwa, op 5° 7′ 45″ Z. B., in eene grootendeels met rijstvelden bedekte vlakte. De oude stad, het eigenlijke Vlaardingen, is op Europeesche wijze gebouwd, met rechte straten doorsneden en door een klipsteenen muur omgeven. De huizen zijn meestal van twee verdiepingen en, wat het oude gedeelte betreft, van een somber en vervallen aanzien. Behalve de stad Vlaardingen telt Mangkasar achtentwintig wijken of kampongs, waarvan sommige uitsluitend door vreemdelingen, zooals Chineezen, Maleiers, Wadjoreezen enz., worden bewoond. De Europeanen wonen gedeeltelijk in de Kampong Baroe, maar vooral in de wijk Hooge pad of Prins Hendrikspad; daar is ook het Gouvernementshuis of hôtel van den Gouverneur, en in de Gouverneurslaan, die van Kampong Baroe naar het Hooge pad loopt, eene in 1852 gestichte Protestantsche kerk, de Hendrikskerk genaamd. Aan de zeezijde wordt de stad beschermd door het fort Rotterdam, vroeger Oedjoeng Pandang geheeten; het is van klipsteen gebouwd, heeft vijf bastions, breede grachten, een ravelijn en eene kustbatterij. Binnen het fort is een vrij ruim plein, waarop de oude Protestantsche kerk, thans voor kleeding- en kruitmagazijn dienende, en verscheidene andere gebouwen, waarin vroeger de Gouverneur en de voornaamste ambtenaren woonden, worden gevonden. De Officierswoningen en de kazerne bevinden zich nog binnen het fort; het hospitaal ligt er buiten, aan de zuidoostzijde der stad ([2]). De

([1]) De Inlanders kennen Mangkasar als plaatsnaam niet, alleen Mangkâsara als volksnaam (bl. 199); de hoofdplaats noemen zij, naar hare ligging, Oedjoeng Pandang of Oedjoempandang, de landpunt waar Pandan-boomen groeien.

([2]) Het voornemen heeft vroeger bestaan om deze sterkte, als zijnde bezwaarlijk tegen eenen Europeeschen vijand te verdedigen, niet meer te behouden dan, zoo mogelijk, voor een gedeelte als kustbatterij; de troepen te huisvesten in een kampement aan de landzijde der stad, en de zeezijde door een paar op te werpen kustbatterijen te verdedigen.

bezetting, ongeveer 260 man sterk, bestaat uit een Garnizoensbataljon, dat ook naar de overige gedeelten der Gouvernementslanden detacheert, eenige artillerie, cavalerie en sappeurs. Aan de land- of oostzijde der stad ligt aan het Hooge pad een tweede fortje, Vredenburg geheeten, bestaande uit eene vierkante aarden redoute met voorliggende gracht en een steenen reduit; het dient thans tot logies der bergartillerie en magazijnen. In de nabijheid daarvan bevindt zich het Christenkerkhof, met vele monumenten versierd, en een weinig verder de graven der oude Vorsten van Gòwa. — Mangkasar is de zetel van den Gouverneur, en de verblijfplaats van den Adsistent Resident voor de Politie, die als Magistraat fungeert; zij worden in hunne werkzaamheden bijgestaan door eenen Secretaris van het Gouvernement en een Secretaris voor de inlandsche zaken, eenige Commiezen en mindere ambtenaren. Bovendien heeft de Gouverneur te zijner beschikking een Adsistent Resident als reizend ambtenaar. Voorts zijn er gevestigd de Raad van Justitie en de op bl. 190 vermelde rechtbanken. Er zijn eene Gouvernements lagere school; de kweekschool, vermeld op bl. 212; eene boekdrukkerij, waar ook met het Boegineesch en Mangkasaarsch karakter wordt gedrukt; ook verschijnt er wekelijks een Advertentieblad. De bevolking is tusschen de 15 en 20000 zielen sterk. Onder haar bevinden zich een aantal Maleiers, Wadjoreezen en andere Boegineezen, Endeneezen (van Flores), Chineezen en Arabieren; deze staan onder hunne eigene Hoofden, die hier allen den titel van Kapitein voeren, behalve de Arabier, die slechts Hoofd heet; die der Maleiers en Chineezen worden door Luitenants bijgestaan (¹). Deze vreemdelingen hebben het grootste aandeel in den handel, die sedert Mangkasar in 1846 tot eene vrijhaven is verklaard meer dan verviervoudigd is (bl. 194 en 195). De stad is daarvoor uitstekend gelegen; zij heeft eene zeer goede reede, een ver in zee uitloopend ijzeren havenhoofd met onderscheidene zeesteigers, en sedert 1860 een uitmuntenden vuurtoren met katadioptrisch licht en, sedert 1870, een 12 M. hoogen toren met wit en rood licht, geplaatst op 900 M. ten zuiden van het Monument of de Naald van Losari, ter vervanging van het vuurschip, dat vroeger gestationneerd was bij Laë-laë, de zandbank tegenover Mangkasar. Behalve met den handel houden de inwoners zich bezig met de vischvangst, den scheepsbouw, het breien

---

(¹) Ook zes wijken der Mangkasaren, namelijk Kampong Baroe, Kampong Malokoe, Kampong Galèsong, Kampong Bâssi, Mariso en Samboeng-Djawa, zijn vereenigd onder één Hoofd, met den titel Kapitein der Mangkasaren. De Hoofden der overige kampongs hebben den titel van Glarang (eigenlijk Gallarrang). *Ind. Staatsbl.*, 1872, N°. 181.

van netten, het vervaardigen van welriekende oliën en het maken van mat- en vlechtwerk (bl. 219).

Tàllo, de oude hoofdplaats van het rijkje van dien naam, ligt noordwaarts van Mangkasar aan de kust en den mond der Rivier van Tàllo, die in het rijk Gòwa haren oorsprong heeft en slechts weinig bevaarbaar is.

Parang Lowe, noordoostwaarts van Tàllo binnenslands gelegen, is thans de voornaamste plaats in het voormalige rijkje Tàllo, en de standplaats van den Controleur der Onder-afdeeling. Ook is er eene Gouvernements school voor Inlanders. Het vroeger hier gevestigde militaire detachement is vervangen door een korps gewapende politiedienaren.

Van de bovenvermelde eilanden der Spermonde-groep schijnt Samalona (vroeger Samalokoe), tegenover de hoofdplaats Mangkasar bij de zandbank Laë-Laë gelegen, het grootste en belangrijkste te zijn. De bevolking houdt zich, evenals die der andere eilanden, met handel en visscherij bezig.

§ 2. De afdeeling Noorder-districten.

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling, natuurlijke gesteldheid.

De Afdeeling Noorder-districten, onmiddellijk ten noorden van Tàllo gelegen, strekt zich vandaar langs de kust uit tot Oedj. Batoe (bl. 179), nagenoeg recht tegenover het eiland of juister de zandbank Kalerowang, en grenst voorts ten noorden aan Tanêtte en het tot Bône behoorende landschap Lamoeroe, ten oosten aan Bône en voor een klein gedeelte aan de Ooster-districten, ten zuiden aan Gôwa en de Afdeeling Mangkasar. Van de grootte is ons geene nauwkeurige opgave bekend; in die van Melvill, van 24,4 □ mijlen, schijnen, althans volgens zijne Kaart, de Berg-districten niet begrepen te zijn; zij is dus waarschijnlijk te klein. De Berg-districten worden elders gesteld op 400 □ palen, d. i. nagenoeg 17 □ mijlen [1].

Die bevolking bestond in 1869 uit:

104	Europeanen,
286	Chineezen,
4	Arabieren,
87664	Inlanders,

te zamen 88058 zielen. In 1880 was dit cijfer 91444, zoodat de vermeerdering in dat elftal jaren niet belangrijk is.

[1] *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 352, waar men meerdere bijzonderheden omtrent de Berg-districten vindt.

De Afdeeling is verdeeld in vier Onder-afdeelingen of Districten, van welke de drie langs de kust gelegene ook wel de Pacht-districten genoemd worden en de vierde de Berg-regentschappen of Berg-districten heet, en die elk uit onderscheidene Regentschappen bestaan, waaromtrent echter in beginsel is aangenomen ze langzamerhand tot drie in elke Onder-afdeeling samen te smelten.

De Onder-afdeeling Maros, of het 1ste Pacht-district, die de zuidelijkste is, bevat de Regentschappen of Districten: Maros (samengesmolten uit Maros en Ri-timboro), Bontowa, Tangkoeroe, Tanralili (Tanralili en Sodiyang), Toe-rikale (Toe-rikale en Simbang), Ri-laoe en Ri-raya (¹).

De Onder-afdeeling Pangkadjéné, of het 2de Pacht-district, ten noorden van de vorige, bevat de Regentschappen of Districten: Pangkadjéné of Siyang (samengesmolten uit Pangkadjéné en Pagang) en Labàkkang (Labàkkang, Talatjoe, Boengoro en Kaba) (²).

De Onder-afdeeling Segéri, of het 3de Pacht-district, de noordelijkste van de drie, bestaat uit de Regentschappen of Districten: Segéri (samengesmolten uit Segéri, Kaloekoewa en Tala), Mandàlle en Marang (³).

De Onder-afdeeling Berg-regentschappen of Berg-districten, die het binnenland inneemt, bestaat uit de Regentschappen: Tjàmba, Malawa, Balotji of Balosi, Tjenrana (samengesmolten uit Tjenrana, Bêngo en Laboewadja) en Laïya (⁴).

Voorts behooren tot deze Afdeeling eenige kleine eilanden, als Groot Koeri, Klein Koeri enz.

Met uitzondering van het Regentschap Tanralili, dat het zuidoostelijkste gedeelte van de Onder-afdeeling Maros uitmaakt, zijn de drie eerstgenoemde Onder-afdeelingen over het algemeen vlak en vruchtbaar land, doorsneden door eene menigte riviertjes, onder welke die van Maros, de rivier Sangkara, die van Pangkadjéné en van Tala de belangrijkste zijn. Uitgestrekte rijstvelden en andere aanplantingen, hier en daar met bosschen afgewisseld, bedekken den bodem. De Berg-districten maken een gedeelte uit van de keten, die het geheele

(¹) *Kol. Verslag over* 1868, bl. 108, 1873, bl. 92. *Regerings-almanak voor* 1883, Dl. I, bladz. 68.

(²) *Kol. Verslag over* 1864, bl. 16, 1866, bl. 130. Het vroeger zelfstandige Kaba is thans met Labàkkang samengesmolten, zoodat de Onder-afdeeling Pangkadjéné nu slechts twee Regentschappen of Districten telt.

(³) *Kol. Verslag over* 1868, bl. 108. *Regerings-almanak*, 1883.

(⁴) Ibid. Het Regentschap Patoekoe, dat slechts acht negeriën telt en in oude tijden aan Gôwa en later aan Bône behoorde, heeft zich in 1862 bij de Noorder-districten aangesloten, doch is thans weder onder Bône gebracht. *Kol. Verslag over* 1862, bl. 23; *Bijdragen van het Instituut enz.* Derde Volgr. Dl. VII, bl. 38.

schiereiland doorsnijdt, en waaruit zich in het Regentschap Tjenrana de Boeloe Saraoeng of Piek van Maros, op 4° 55′ Z. B., tot eene hoogte van 3 à 4000 vt., en verder de Bowong-langi, de Mandallé, de Matjongi, de Wawo Batoe, de Bowongi, de Mana Bole, de Patoenoewang-asoe en andere tot eene mindere hoogte verheffen.

Bestuur, voornaamste plaatsen en verdere bijzonderheden.

Het bestuur over de Afdeeling en ook dat over de Onder-afdeeling Maros berust bij eenen te Maros gevestigden Adsistent Resident, die tevens de functiën van Magistraat, Notaris, Vendumeester en Voorzitter van den Landraad bekleedt, en aan wien daar een Adspirant-controleur is toegevoegd; voorts wordt hij bijgestaan door drie Controleurs, die onder hem het bestuur over de andere Onder-afdeelingen hebben, Collecteurs en mindere beambten. Hij ontvangt de bevelen van den Gouverneur. Voorts heeft elk Regentschap een door het Gouvernement aangesteld Inlandsch Hoofd, aan wien het onmiddellijk bestuur in zijn gewest is opgedragen. Deze Hoofden zijn altijd lieden van hooge afkomst en voeren meestal den adellijken titel *Daëng*. Hun ambtstitel is op sommige plaatsen Karaëng (Kraing) op andere Aroe of Aroeng, Lomo of Soelewatang; bij het Gouvernement worden zij Regenten genoemd. Soelewatang is eigenlijk de titel van een Hoofd, dat onmiddellijk onder den Regent staat, en bij ontstentenis van dezen als plaatsvervanger (*Soelewatang*) optreedt. De Dorpshoofden, ook veelal Daëngs, heeten gewoonlijk Glarang (eigenlijk Gallårrang) of Matowa.

De voornaamste plaatsen zijn in de Onder-afdeeling Maros:

Maros of Soerodjirang, de hoofdplaats der Afdeeling, de zetel van het bestuur en van den Landraad, aan de rivier van Maros vijf uren boven haren mond gelegen. Deze rivier ontspringt in het Berg-district Laboewadja, neemt aan hare linkerzijde de rivier Tanralili op, welke uit het District van dien naam komt, heeft bij Bantimoeroeng niet ver boven Maros eenen schoonen waterval, en stroomt met eenige kronkelingen westwaarts naar zee; zij is weinig bevaarbaar en zelfs aan den mond ondiep. De vroeger bij Maros aangelegde redoute Valkenburg is sedert eenige jaren ontruimd en overgegeven aan de burgerlijke autoriteit, ten einde haar in zoodanigen staat te onderhouden dat zij in geval van opstand of oorlog weder zoude kunnen worden bezet en verdedigd; de militaire bezetting is vervangen door een korps gewapende politie-dienaren. Er is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Tanralili, de hoofdplaats van het Regentschap van dien naam, eene vrij belangrijke kampong, ligt geheel in den zuidoosthoek op de grens van Gòwa; de Regent houdt echter zijn verblijf te Amarang. Voorts zijn in dit District de voornaamste plaatsen: Tjindàkko, aan de zuidoostelijke grens van het Regentschap, Tangkoeroe en Bontowa ten noorden, en Sodiyang ten zuiden van Maros.

De scheiding tusschen de Onder-afdeelingen Maros en Pangkadjéné wordt gemaakt door de rivier van Kala-Bone of Kaba. De rivier Sangkara, juister Binanga-sangkara (breede rivier), die op de Kaarten wordt voorgesteld als ontspringende op de Piek van Maros, heeft haren oorsprong niet op dat gebergte en is meer als eèn inham der zee dan als eene rivier te beschouwen [1].

In de Onder-afdeeling Pangkadjéné is Pangkadjéné, omstreeks vijf uren ten noorden van Maros, de belangrijkste plaats en standplaats van den Controleur. Zij ligt ruim twee uren van de kust aan de Rivier van Pangkadjéné, die op de noordelijke hellingen van de Piek van Maros ontstaat, eerst noordwest- en dan zuidwestwaarts stroomt tot even beneden Pangkadjéné, waar zij zich in twee armen splitst, van welke de noordelijkste onder den naam van Towa, de zuidelijkste onder dien van Patong in zee valt. Er ligt een detachement van het Garnizoens-bataljon; ook is er eene Gouvernements school voor Inlanders. Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Pagang ten zuidoosten, Boengoro ten noordwesten, Labakkang ten noorden, en Tatjoe ten oosten van Pangkadjéné.

De scheiding tusschen de Onder-afdeelingen Pangkadjéné en Segéri wordt gemaakt door de rivier van Laikang.

De hoofdplaats van de Onder-afdeeling Segéri en standplaats van den Controleur is Segéri, aan een naar haar genoemd riviertje niet ver van de kust gelegen. Er is eene vierkante aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene natte gracht, met eene bezetting, die van Mangkasar derwaarts wordt gedetacheerd. Ook hier is eene Gouvernements school voor Inlanders. Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Kakekoewa, Marang en Tala ten zuiden, en Kalanna en Mandalle ten noorden van Segéri. Tala ligt in het voormalige Regentschap van dien naam (bl. 272) op eenigen afstand ten noorden van de rivier Tala, waarvan de Pasimbangan eene linker-zijrivier is, en die op de grenzen van Tanètte ontspringt en in eene zuidwestwaartsche richting naar zee vloeit.

[1] *Bijdragen v. h. Instituut*, t. a. p. bl. 38.

Door de drie genoemde Onder-afdeelingen loopt een goede weg, die bij Mangkasar aanvangt en over Tållo, Parang Lowe, Maros, Bontowa, Pagang, Pangkadjéné, Marang, Segéri, Kalanna en Mandalla gaat tot aan Padaëlo in Tanètte, waar de Vorstin van dat rijkje verblijf houdt. In Tàllo en de Noorder-districten scheiden zich op verschillende plaatsen van den weg voetpaden af, die naar de Berg-districten en verder oostwaarts leiden. Ook heeft men een zeer goeden en vrij breeden weg van Maros naar en door de Berg-districten, waar overigens een aantal goede voetpaden zijn ([1]). Tusschen Mangkasar en Balang-nipa, de hoofdplaats der Ooster-districten, aan de oostkust is thans een geregelde postdienst ingericht, die over Takallara en Bantaëng, door de Zuider- en Ooster-districten gaat.

Van de Berg-districten, die zich langs de Onder-afdeelingen Maros en Pangkadjéné uitstrekken, is de juiste westelijke grenslijn ons niet bekend. Voorname plaatsen daarin zijn: Tjåmba, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, met eene Gouvernements school voor Inlanders, en Sawaroe, beide in het Regentschap Tjåmba; Malawa, de hoofdplaats van het Regentschap van dien naam, in het noordoosten, aan eene der bronnen van de rivier Walannaë (bl. 184); Takêmpong, in het Regentschap Tjenrana; Takalasi en Takalalla, in het Regentschap Malawa ([2]).

§ 3. De Afdeeling Zuider-districten.

Ligging, grenzen, grootte, verdeeling, natuurlijke gesteldheid.

De Afdeeling Zuider-districten bevat het zuidwestelijke gedeelte van het Zuidelijke schiereiland, van den mond der rivier van Gôwa af tot aan de Kalimåssang, die haar van de Afdeeling Ooster-districten scheidt; met uitzondering van het tot nog toe Bondgenootschappelijke staatje Laïkang, dat het westelijke gedeelte van de Toeratea-landen uitmaakt en tusschen de verschillende deelen dezer Afdeeling ligt ingesloten. Binnenslands wordt zij nagenoeg geheel door het rijk Gòwa begrensd, en aan de west- en zuidzijde door de zee bespoeld. De eilandjes Sanrabêngi (of Galêsong?) en De drie Gebroeders, met name Baoeloewang, Satânga en Dayang-Dayangang, alsmede Tanakêke behooren tot deze Afdeeling.

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVI, bl. 358.

([2]) De opgave van deze laatste plaatsen is volgens Dr. Matthes. Op de Kaarten van Versteeg, waar zij Takalama en Takalata heeten, liggen zij in het Regentschap Bèngo.

Zij is verdeeld in de vier Onder-afdeelingen Bantaëng, Binamoe of Djénéponto, Bângkala of Alloe en Takâllara. Binamoe en Bângkala, in 1863 bij de Gouvernementslanden ingelijfd, zijn de belangrijkste der Toeratea-landen, van welke het derde, Laïkang, tot dusverre een Bondgenootschappelijk staatje is ([1]). Van de grootte der Afdeeling en de sterkte van hare bevolking worden in de Regeringsverslagen geene officieele opgaven medegedeeld; volgens de berekeningen van MELVILL zouden de gewesten, welke thans daartoe behooren, gezamenlijk eene oppervlakte hebben van omstreeks 50 □ mijlen.

De bevolking bestond in het jaar 1869 uit:

205	Europeanen,
158	Chineezen,
6	Arabieren,
74170	Inlanders,

te zamen 74539 zielen. In het jaar 1880 was dit cijfer vermeerderd tot 101755 zielen.

De Onder-afdeeling Bantaëng (Bonthain) is samengesteld uit het staatje van dien naam en de gewesten Tarowang, Tino en Roembiya, die oorspronkelijk tot Binamoe behoorden doch in 1864 daarvan zijn afgenomen. Zij wordt door de Kalimâssang gescheiden van de Ooster-districten, grenst ten noorden aan deze en aan Gòwa, ten westen aan Binamoe, en wordt ten zuiden door de zee bespoeld. Tot haar behooren de Regentschappen Bantaëng (waarbij Tino is ingelijfd) en Tarowang, benevens de Onder-regentschappen Tompoboeloe en Roembiya ([2]).

De Onder-afdeeling Binamoe of Djénéponto bestaat uit het Regentschap van eerstgemelden naam, dat het oostelijkste der Toeratea-landen bevat. Zij wordt ten zuiden door de zee bespoeld, grenst ten oosten aan Bantaëng, ten noorden aan Gôwa en ten westen aan Bângkala.

De Onder-afdeeling Bângkala of Alloe bestaat uit het Regentschap van eerstgemelden naam, dat het middelste der Toeratea-landen bevat. Zij grenst ten oosten aan Binamoe, ten noorden aan Gòwa, ten westen aan het Bondgenootschappelijke Toeratea-land Laïkang, en wordt ten zuiden door de zee bespoeld ([3]).

([1]) De oorspronkelijke organisatie der Zuider-districten, in 1866 vastgesteld (zie het *Indisch Staatsblad* over dat jaar, N°. 69), is later herhaaldelijk gewijzigd en thans zooals zij hierboven in den tekst wordt medegedeeld.

([2]) Volgens MATTHES; dit laatste wordt echter in den *Regerings-almanak* niet als afzonderlijk Onder-regentschap vermeld en is dus misschien later bij een ander ingesmolten.

([3]) Bijzonderheden over deze Onder-afdeeling vindt men in het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. IV, bl. 362.

De Onder-afdeeling Takâllara (gewoonlijk Takalar genoemd) bevat de Regentschappen Topedjâwa, Polombângkeng, Galèsong (waarbij Monjtjongkomba en Bontolebang zijn ingelijfd ([1])) en Sanrabone (vroeger een Bondgenootschappelijk rijkje, dat in 1867 bij de Zuider-districten is ingelijfd ([2])); voorts noemt de *Regerings-almanak* ([3]) nog de Districten Takâllara, Pâppa, Lêngkesé of Linkes en Lakâtong. Ook de bovengenoemde eilandjes behooren tot deze Onder-afdeeling. Zij bestaat dus uit dezelfde gewesten, die vroeger alleen den naam van Zuider-districten droegen en door MELVILL berekend zijn op eene grootte van 3,7 □ mijlen met eene zeker veel te hoog geraamde bevolking van 60000 zielen, en het rijkje Sanrabone ongeveer 7 □ mijlen groot met 2000 zielen. Van de eilandjes ligt Sanrabêngi (waarschijnlijk hetzelfde, dat op de Kaarten Galèsong wordt genoemd) nabij de kust op 119° 18′ O. L. en 5° 19′ Z. B., en Tanakêke, het grootste van alle, op 119° 16′ O. L. en 5° 28′ Z. B.; deze beide zijn door visschers bewoond, evenals De drie Gebroeders, die zuidelijker en verder uit den wal liggen.

De kuststreken zijn over het algemeen laag en hier en daar moerassig. Zij worden door talrijke riviertjes besproeid, van welke de voornaamste zijn, van het westen af: de Bèba, die door Sawakoeng stroomt; de rivier van Takâllara; de Djamada, die in Gôwa haren oorsprong heeft en het voormalige rijkje Sanrabone van het noorden naar het zuiden doorstroomt; de Binânga lâmboesoe ([4]), bij de oostelijke grens van Sanrabone; de Bangkala, die in het zuidoostelijke gedeelte van de Toeratea-baai uitwatert; de Tamanroya, die zich in de Malâssoro-baai stort; de rivier van Djénépontó, die op den Lompo-bâttang ontspringt en ten oosten van Oedj. Boelo-Boelo (bl. 179) in zee valt; de Tino, op de voormalige grens tusschen Bantaëng en de Toeratea-landen; de rivier van Bantaëng; en de Kalimâssang, de oostelijke grensrivier. Landwaarts in begint de grond te rijzen, en in het noorden van Bantaëng verheft zich het gebergte

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1868, bl. 107.

([2]) Sanrabone was in 1824 tot het Boengaaische contract toegetreden. Het werd evenals de andere Mangkasaarsche staten door eenen Vorst of eene Vorstin met eenen *Hadat* bestuurd. In 1860 was met de toen gekozene Vorstin een nieuw contract gesloten en daarbij door het Gouvernement de bevoegdheid tot inlijving bedongen, indien de omstandigheden zulks mochten vereischen; de eigendunkelijke handelingen der Vorstin hebben later het toepassen van deze bepaling noodzakelijk gemaakt. *Kol. Verslag over* 1865, bl. 18, noot ([3]).

([3]) Jaargang 1883, Dl. I, bl. 68; uit denzelfden Jaargang Dl. II, bl. 196 blijkt echter dat dit geen Regentschappen maar slechts Onder-regentschappen zijn.

([4]) Volgens de Kaart van VERSTEEG.

van Bantaëng met zijne twee toppen (bl. 176), den Wawo- of Bobo-Karäëng (ook wel ten onrechte Bàwa-Karàëng genoemd) en den Lompo-bàttang, op welken laatsten de Walannaë, de Tino, de rivier van Bantaëng, de Kaëli, de Kalimàssang en andere rivieren haren oorsprong hebben. De voortbrengselen zijn: in de benedenlanden vooral rijst, die op de door middel van de riviertjes bevochtigde *sawahs* wordt gekweekt, en meer landwaarts in *djagoeng*, koffie, groenten, aardvruchten en, in Bantaëng, voortreffelijke druiven. Hoewel aan de kust de hitte vrij groot is, wordt de luchtsgesteldheid voor gezond gehouden; daar het strand geene schadelijke uitdampingen opgeeft, en de lucht het geheele jaar door, ook in den West- of drogen moesson, van tijd tot tijd door regenbuien wordt verfrischt. Ten zuiden van den Lompo-bàttang in Bantaëng heerscht van April tot November de Zuidoostmoesson en brengt in de maanden Juni en Juli den meesten regen aan, terwijl dan ten noorden van dat gebergte de grootste droogte heerscht (bl. 176). Onweders zijn niet menigvuldig en aard- en zeebevingen zeldzaam.

Bestuur, voornaamste plaatsen.

Het bestuur over deze Afdeeling en tevens ook over de Onder-afdeeling Bantaëng berust bij eenen Adsistent Resident, die ook als Notaris en Vendumeester fungeert en daar bijgestaan wordt door een Controleur; voorts zijn er drie Controleurs of Adspirant-controleurs, die onder hem aan het hoofd der andere Onder-afdeelingen staan, benevens mindere ambtenaren. Het aan hem ondergeschikte Inlandsche bestuur, dat het onmiddellijk toezicht over de bevolking heeft, is van denzelfden aard als in de Noorder-districten.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Bantaëng:

Bantaëng, de uit verscheidene kampongs bestaande hoofdplaats der geheele Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident. Zij ligt vlak aan de kust, aan de Baai van Bantaëng, die eene veilige ligplaats voor schepen aanbiedt in 4 tot 8 vadem water, en heeft eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions, doch thans zonder bezetting. Er wordt door inlandsche prauwen een vrij belangrijke handel gedreven, vooral met Mangkasar en het eiland Saleijer. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: aardappelen, koffie en *Kemiri*-noten (voor olie, zie Dl. I, bl. 98 en 236); die van invoer: gesponnen en geweven katoen, *gambir*, aarde- en ijzerwerk. De bevolking bedraagt tusschen de 3 en 4000 zielen, waaronder een honderdtal Chineezen en een honderdtal afstammelingen van Europeanen; deze

laatsten zijn in naam Christenen, doch staan, of stonden althans voor eenige jaren, in beschaving en zedelijkheid vooral niet boven de Mahomedaansche bevolking. Gedurende eenige jaren is hier een Zendeling gevestigd geweest, die zijne krachten zoowel aan het onderwijs als aan de verkondiging van het Evangelie wijdde; hij is echter na zijn overlijden in 1864 niet vervangen, en om het verloopen der school, die een 70-tal leerlingen telde, te voorkomen is aanvankelijk een der Gouvernements-onderwijzers van Mangkasar tijdelijk met de waarneming daarvan belast ([1]). Later is door het Gouvernement te Bantaëng eene school voor Inlanders opgericht. — Niet ver van Bantaëng vindt men bij Bisàppoe een prachtigen waterval van 80 M. hoogte.

Aan of nabij de kust liggen verder van het westen naar het oosten: Tino, Bisampole, Tanga-Tanga, Limbang Tjina, Letta, Tompong, Passarongi, Loempangang en Nipa-Nipa; meer landwaarts in op de vlakte: Sorebaja, Biangkeke, Bonto-Bonto, Djamboewa, Rappowa en Kalimbaoeng; in het gebergte: Boeloi, Manrowa, Sinowa, Tamaona, Lokka 4000 vt. boven de oppervlakte der zee gelegen en om zijn gezond klimaat somtijds door Europeanen als herstellings-oord gebezigd, Pànjdjang, Gantarang-kèke, Onto, en andere.

In de Onder-afdeeling Binamoe of Djénéponto:

Bela-Galoeng, aan de rivier van Djénéponto en den Grooten weg, de standplaats van den Adspirant-controleur en een Collecteur bij de landelijke inkomsten.

Djénéponto, aan den mond derzelfde rivier. Hier is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Binamoe, de voormalige hoofdplaats van het landschap van dien naam, vrij ver landwaarts in aan dezelfde rivier.

Boeloe-Boeloe, nabij den mond derzelfde rivier.

Tamanroya, meer westwaarts aan de zuidkust.

Pétang en Kaëli, aan de westzijde van de Baai van Bantaëng.

In de Onder-afdeeling Bàngkala of Alloe:

Alloe, waar de Adspirant-controleur gevestigd is, in het landschap Bàngkala.

([1]) *Kol. Verslag over* 1864. — De bevolking der overige voornaamste kampongs in Bantaëng is op 4570 zielen geschat; die van het geheele landschap Bantaëng met Boeloekoempa te zamen door sommigen op 30000 door anderen op 50000. Zie *Kol. Verslag over* 1849 en *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Dl. III, bl. 163 en 166. De grootte van Bantaëng met Boeloekoempa is door MELVILL op 35 □ mijlen gesteld, waarvan Bantaëng hoogstens de helft beslaat. Men vergelijke voor de bevolking hierboven bl. 276.

Bángkala, de voormalige hoofdplaats des landschaps, aan den mond der gelijknamige rivier.

Malássoro, op de landpunt, welke de baai van dezen naam van die van Toeratea scheidt.

Násara aan de Melássoro-baai.

In het binnenland liggen: Mònjtjong, Toedjoe, Parigi, Kado-Kado, Sappéya, enz. (¹).

In de Onder-afdeeling Takàllara:

Takalar, eigenlijk Takàllara, Districtshoofdplaats, de standplaats van den Controleur, op eenigen afstand van de westkust aan een klein riviertje op de westelijke grens van Sanrabone. De vroeger hier aanwezige sterkte is geslecht en de bezetting vervangen door een korps gewapende politie-dienaren. Er is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Manoedjoe, meer noordwaarts aan dezelfde grens.

Galésong (Glissong), Districtshoofdplaats, waar een Collecteur der landelijke inkomsten gevestigd is, westwaarts van Manoedjoe aan de kust, tegenover het eilandje Sanrabèngi. Deze plaats heeft eene goede haven; vischvangst en zeevaart zijn de hoofdbedrijven der bevolking.

Tamasongo, Sawakoeng aan het riviertje Bèba, Batoe-Batoe en Aëng-towa, meer noordwaarts langs de kust.

Alle tot hiertoe genoemde plaatsen liggen in het westelijke tusschen Mangkasar en Sanrabone gelegene gedeelte.

Sanrabone, de door eenen steenen muur omgevene hoofdplaats van het voormalige rijkje van dien naam, gelegen aan het riviertje Djamada (bl. 277) op eenigen afstand van zee.

In het oostelijke, tusschen Sanrabone en Laïkang gelegene gedeelte, vindt men van het zuiden af de plaatsen: Lakatong, Bontolebang, Lèngkesé, Topedjawa, Bàllo, de twee laatste aan de grens van Sanrabone, Polombangkeng in het midden, en Lèyang en Tamoe-lowe, beide in het noordelijke bergachtige gedeelte des lands; gedeeltelijk hoofdplaatsen van de gelijknamige Districten (zie bl. 277).

(¹) De grootte der Toeratea-landen met Sanrabone te zamen is door MELVILL berekend op 26,2 □ mijlen met eene bevolking van 38000 zielen; hiervan zouden ongeveer 20 □ mijlen met 36000 zielen voor de Toeratea-landen moeten gerekend worden, daar Sanrabone volgens het *Kol. Verslag over* 1865 niet meer dan 2000 zielen telt. Vergelijk bl. 276.

§ 4. De Afdeeling Ooster-districten ([1]).

Bestanddeelen, ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Deze Afdeeling bestaat uit het, vroeger met Bantaëng vereenigde, landschap Boeloekoempa (Boelekomba), dat zich noordwaarts uitstrekt tot aan de rivier Kadjang een weinig ten noorden van O. Laboewa (bl. 179), en waartoe thans ook de Boegeroens-eilanden behooren ([2]), benevens de in 1860 van Bòne afgenomene gewesten tot aan de Tangka (zie Dl. I, bl. 66) Sindjai, Kadjang, Oud-Boeloekompa en de eilandjes Boeloenroewe of Bolongdoewa, Lêang-lêang, Kamboene, Kodingareng, Kanalo, Kanalo-doewa, Lànre-anrêyang en Batang-làmpé ([3]). Zij maakt de zuidoostelijke punt van het Zuidelijke schiereiland uit en grenst ten westen aan Bantaëng, waarvan de Kalimàssang de grensscheiding vormt, aan Gòwa, en voor een klein gedeelte aan de Noorder-districten; ten noorden aan Bòne, waarvan zij eerst wordt gescheiden door de rivier Tangka, die haren mond heeft op 5° 4′ Z. B., vervolgens door de bergen Patiro, Kahoe en Bowong-làngi, en vandaar door eene denkbeeldige lijn, die recht westwaarts loopt naar den top van den berg Lehé op de grens van het Regentschap Laïya in de Noorder-districten. Ten oosten en zuiden wordt zij door de zee bespoeld ([4]).

Omtrent de grootte van deze Afdeeling is ons geene opgave bekend; zij zal weinig van die der Noorder-districten verschillen. De bevolking van Boeloekoempa behoort tot den Mangkasaarschen, die van het overige gedeelte tot den Boegineeschen stam.

Zij bestond in 1869 uit:

107	Europeanen,
106	Chineezen,
6	Arabieren,
75498	Inlanders,

te zamen 75717 zielen, welk aantal in 1880 tot 91313 zielen was aangegroeid.

([1]) Eene uitvoerige, tot in bijzonderheden afdalende beschrijving van deze Afdeeling heeft de Heer Bakkers geleverd in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 262—374.

([2]) *Kol. Verslag over* 1864, bl. 16. Volgens Matthes, *Bijdragen* enz. behoort alleen Liyoekang-lowe (zie bl. 285) tot de Afdeeling Ooster-districten, en de overige eilandjes tot Saleijer.

([3]) De namen dezer eilanden verschillen in spelling eenigszins van de officieele opgaven, maar aanmerkelijk van die, welke op de kaarten worden gevonden; als, Bolang roea, Lariaria, Kadang aroe, Latoepi, Batoe Lampe, Kanaloe en Batoe maloe.

([4]) Men zie deze grenzen uitvoeriger omschreven in de *Bijlagen der Staatscourant*, Zitting 1861—62, bl. 785.

De gesteldheid van grond en lucht is in het zuidelijke gedeelte van Boeloekoempa geheel gelijk aan die in Bantaëng. Op een paar uren afstands van de kust, achter de hoofdplaats Boeloekoempa, verheft zich één kegelberg, de Slangenberg of Piek van Boeloekoempa, eigenlijk Bankeng-boeki geheeten, tot eene hoogte van omstreeks 2000 vt. De zuidoostpunt van het schiereiland is echter rotsachtig en heeft een schralen grond, die alleen de teelt van Turksch koorn en gierst toelaat. Het noordoostelijke gedeelte van Boeloekoempa, ten noorden van de rivier Tiro, is heuvelachtig en vruchtbaar en met eene weelderige vegetatie bedekt. De voornaamste der talrijke rivieren in dit landschap zijn, aan de zuidkust: de Teko, die op het gebergte van Bantaëng ontspringt en langs de negeri Boeloekoempa stroomt; de Kaloemême; de Limbang; de Danoewang; de Sapoebêroe en de Bampang; en aan de oostkust: de Tiro en de Kadjang.

De ten noorden van de rivier Kadjang gelegene gewesten zijn geheel heuvel- en bergachtig. De voornaamste top is de Boeloe Saoekang, nagenoeg in het midden des lands. Zware bosschen, door rijst- en *djagoeng*-velden afgewisseld, bedekken den vruchtbaren bodem, die besproeid wordt door talrijke beken en rivieren, onder welke de voornaamste zijn: de Kassi, die op den G. Lompo-bàttang ontspringt; de Baringang en de noordelijke grensrivier, de Tangka, die mede op den Lompo-bàttang haren oorsprong heeft.

Verdeeling, bestuur, voornaamste plaatsen.

De Afdeeling Ooster-districten is verdeeld in de vier Onder-afdeelingen Balang-nipa, Bikêroe, Kadjang en Boeloekoempa. Deze Afdeeling bevatte oorspronkelijk een zeer groot aantal Regentschappen, die langzamerhand zijn samengesmolten tot de hieronder vermelde ([1]).

De Onder-afdeeling Balang-nipa, die het noordoostelijke gedeelte der Afdeeling bevat, bestaat uit de Regentschappen Boelo-Boelo rilaoe of Oost-Boelo-Boelo (met Baringang), Tòndong en Lamàtti (met Toeroengang).

De Onder-afdeeling Bikêroe, ten westen van de voorgaande, bevat de Regentschappen Boelo-Boelo ri-adja of West-Boelo-Boelo, Manimpahoï en Manipi (met Toeroengang).

De Onder-afdeeling Kadjang bestaat uit het zuidelijke gedeelte der in 1860 van Bône afgenomene gewesten en het oostelijk deel van

([1]) Men zie zulks in het *Kol. Verslag over* 1861, bl. 18; 1864, bl. 16; 1865, bl. 18; 1868, bl. 107; 1869, bl. 56 en de *Indische Staatsbladen* van die jaren en van 1870, N°. 67.

Boeloekoempa; zij bevat de Regentschappen Kadjang (met Lêmbang), Djodjolo (met Wèro, Lange-Lange, Borong en Garàssing) en Bira (met Tiro, Tanabèroe, Bontotanga, Bâttang, Lêmo-lêmo en Ara).

De Onder-afdeeling Boeloekoempa bestaat uit het westelijke gedeelte van het voormalige staatje van dien naam, en bevat de Regentschappen Gantarang (met Paliyowi en Tala), Oedjoeng-lohe (met Panjikokang) en Boeloekoempa towa of Oud-Boeloekoempa.

Het Europeesch bestuur wordt uitgeoefend door eenen Adsistent Resident, tevens Voorzitter van den Landraad en fungeerend Notaris en Vendumeester te Balang-nipa gevestigd, waar hij door een Adspirant-controleur wordt bijgestaan, en drie Controleurs, die onder hem in de andere Onder-afdeelingen het gezag voeren; voorts zijn er in de drie laatstgenoemde Onder-afdeelingen Collecteurs bij de landelijke inkomsten en mindere beambten. Onder hen wordt het rechtstreeksch bestuur over de Inlanders in elk Regentschap uitgeoefend door een adellijken Regent (*Daëng*) en een Onderregent, wier ambtstitels verschillen doch meestal Aroe of Aroeng zijn, met eenige Oudsten; in enkele gewesten alleen door een Glarang. Aan hen zijn weder de Dorpshoofden ondergeschikt, die ook veelal den titel van Glarang hebben. De Regent vormt met de Oudsten in het District, en evenzoo het Kampongshoofd met de hem toegevoegde Oudsten in het dorp, den *Hadat* of Raad van bestuur van het District of dorp.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Balang-nipa:

Balang-nipa, de hoofdplaats der geheele Afdeeling, de standplaats van den Adsistent Resident en zetel van den Landraad. Het ligt aan den rechteroever van de rivier Tangka, ruim een uur van haren mond; langs eenen in 1861 aangelegden weg kan men echter in een halfuur de kust bereiken. Het wordt beschermd door eene vierhoekige aarden redoute met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken en eene gracht, met eene bezetting van 75 man. Er is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Sinjdjàï of Sanjdjàï, zuidwestwaarts van Balang-nipa, aan een klein riviertje.

Baringang, aan de rivier van dien naam, nabij de kust.

Takalàlla (op de kaarten Taka) meer zuidwaarts aan de kust. Vanhier loopt een goed voetpad langs de kust naar Balang-nipa.

Aroehoe, Biroro, Maladjang, Mangopi en andere, in het binnenland westwaarts van Balang-nipa. Langs deze plaatsen loopt een weg van Balang-nipa over Tanralili naar Mangkasar, die vroeger de postweg was.

Van de boven vermelde in 1860 in bezit genomene eilandjes, alle tegenover het noordelijke gedeelte van Sinjdjäï gelegen, zijn ons geene bijzonderheden bekend; op Boeloenroewe wonen eenige visschers en vindt men een paar kalkbranderijen. Het hoofddoel van hunne inbezitneming door het Gouvernement schijnt geweest te zijn het beteugelen der zeeroovers, die daar geschikte schuilplaatsen vonden.

In de Onder-afdeeling Bikêroe:

Bikêroe, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur en een Collecteur bij de landelijke inkomsten. Er is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Manipi, de hoofdplaats van het Regentschap van dien naam, aan den bovengenoemden weg.

Toeroengang, vroeger de hoofdplaats van een Regentschap, aan denzelfden weg.

Manimpahoï, hoofdplaats van het Regentschap van dien naam.

In de Onder-afdeeling Kadjang:

Kadjang, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het Regentschap van dien naam, en standplaats van den Controleur en een Collecteur bij de landelijke inkomsten, aan de gelijknamige rivier. Ook hier is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Tanabêroe, 7 uren oostwaarts van Boeloekoempa aan het strand gelegen. Het was de hoofdplaats van het voormalige gelijknamige Regentschap, doch is tegenwoordig eene armoedige plaats met ongeveer 200 inwoners.

Lêmo-Lêmo, vroeger de hoofdplaats van het voormalige Regentschap van dien naam, drie uren ten oosten van Tanabêroe op eenigen afstand van zee gelegen. Zij is omgeven door eenen zwaren muur van los op elkander gestapelde klipsteenen, en heeft eene bevolking van omstreeks 1000 zielen, die hoofdzakelijk haar bestaan vindt in het bouwen van vaartuigen, waarvoor zij in geheel Zuid-Selébes beroemd is (bl. 218). Het hout daarvoor wordt meest uit het voormalige Regentschap Tiro aangevoerd. De grond in den omtrek is weinig geschikt voor den landbouw maar bezet met rotsen, waaruit ook door de bewoners kalk wordt gebrand. Binnen de kampong is eene grot ter diepte van 50 vt., in welker bodem eene wel van zoet water is, die in de behoeften der bevolking voorziet. Ook vindt men er eene steenen moskee.

Bira, de hoofdplaats van het Regentschap Bira, twee uren van Lêmo-Lêmo en een halfuur van de oostkust gelegen. Het is eene uitgestrekte kampong, aan de landzijde met een zwaren muur omgeven, en met eene talrijke bevolking; die van het geheele gewest bedraagt

ongeveer 3000 zielen. De handel is het hoofdbedrijf der ingezetenen, daar ook hier de rotsachtige grond weinig landbouw toelaat; het weven van kleedjes en het vlechten van mandwerk zijn mede middelen van bestaan. In deze plaats is insgelijks eene steenen moskee.

Ara, de voormalige hoofdplaats van het thans bij Bira ingelijfde Onder-regentschap van dien naam. Het ligt een paar uur ten noorden van Bira. De bevolking van het geheele gewest bedraagt slechts 400 zielen.

Tiro, drie uren meer noordwaarts en eenigszins binnenslands, aan het riviertje van denzelfden naam; het was de hoofdplaats van het voormalige Regentschap Tiro, dat 800 zielen telt. De grond is zeer geschikt voor den landbouw en levert ook veel hout voor den scheepsbouw op.

Lange-Lange, de oude hoofdplaats van het voormalige Regentschap van dien naam, noordwaarts van Tiro.

Wèro, de oude hoofdplaats van het voormalige Regentschap Wèro.

Bontotanga, twee uren ten westen van Wèro gelegen. Het was de hoofdplaats van het voormalige Regentschap van dien naam, dat 400 zielen telde.

In de Onder-afdeeling Boeloekoempa:

Boeloekoempa, de oude hoofdplaats van dit gewest, thans de standplaats van den Controleur en een Collecteur bij de landelijke inkomsten, en zetel van eenen Landraad, aan den mond der rivier Teko in het Regentschap Gantarang, dat 5000 zielen telt. Het daarbij liggende fort Carolina, met een aarden wal omringd, is tegenwoordig niet meer bezet. De bevolking bedraagt ruim 3000 zielen, waaronder een zestigtal afstammelingen van Europeanen; zij bestaat meest van landbouw en visscherij. De handel is van weinig belang; daar eene breede zandbank vaartuigen van eenigen diepgang belet nabij den wal te komen, en de reede in den Westmoesson gevaarlijk is.

Baraba, de hoofdplaats van het Regentschap Gantarang, bij de grens van Bantaëng.

Karampoewang, aan het strand op den weg tusschen Boeloekoempa en Bantaëng.

Oedjoeng-lohe, vier uren ten westen van Bontotanga, de hoofdplaats van het Regentschap Oedjoeng-lohe, dat vooral rijst en koffie oplevert en 500 zielen telt.

De Boegeroens-eilanden, door de zeelieden gewoonlijk de Boezeroens genoemd, liggen in Straat Saleijer nabij de kust van Selébes. Zij zijn drie in getal: Liyoekang-lowe (ook Noorder-eiland of St.-Andries genoemd), Saròntang (ook het Midden-eiland, Batang-kèke of St.-George),

en Pasi Tanètte (ook Zuid-eiland of St.-Patrick). Het eerste, dat het eenige bewoonde schijnt te zijn, is in 1864 onder het Regentschap Bira (Onder-afdeeling Kadjang) gebracht; de beide andere worden gerekend tot de Afdeeling Saleijer te behooren.

§ 5. De Afdeeling Saleijer en onderhoorige eilanden [1].

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van Saleijer.

Het eiland Saleijer (in het Mangkasaarsch Silâyara, in het Boegineesch Silâdja), ook wel Tana-dowang (garnalen-land) genaamd, ligt recht zuidwaarts van Oedj. Lasowa, op gemiddeld 120° 30′ O. L. en tusschen 5° 48′ (O. Tanètte, de Noordpunt) en 6° 27′ Z. B. [2], en wordt door de nagenoeg eene geogr. mijl breede Straat Saleijer van Selébes gescheiden. Het heeft eene gemiddelde breedte van twee, bij eene lengte van omstreeks tien mijlen, met eene oppervlakte van weinig meer dan 15 □ mijlen [3].

Het eiland is grootendeels rotsachtig en heeft over zijne geheele lengte eene het dichtst langs de oostzijde loopende keten, welke van vulkanischen aard is; het westelijke gedeelte is van kalk- en koraalformatie. Er zijn geene hooge bergen; de aanzienlijkste top is de Bontana Haroe op de oostkust, omtrent welks hoogte de opgaven verschillen van 1000 tot 3000 vt. [4]. De westkust is laag, vlak en zandig, de oostkust steil en rotsachtig. Bevaarbare rivieren worden er niet gevonden; alleen eene menigte beken, die echter in den Westmoesson veelal uitdrogen en van welke de grootste zijn de Tamanroja, de Bang-Siang, de Toelang, de Appo-batoe, de Giring-Giring en de Pasobang, alle aan de westzijde. De afwisseling der moessons en de geheele luchtsgesteldheid is gelijk aan die in Bantaëng en Boeloekoempa (bl. 278); evenwel is Saleijer vooral in den Oostmoesson zeer ongezond.

---

[1] De uitvoerigste berichten omtrent Saleijer zijn gegeven door den Zendeling Donselaar in de *Mededeelingen van wege het Zendeling-genootschap*, Dl. I, bl. 277; door den Heer Van der Stok, in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 398; en laatstelijk door den Heer H. E. D. Engelhard, in de *Indische Gids*, 1884, Dl. I, bl. 519 en volgg.

[2] Volgens eene andere opgave ligt de noordelijkste punt op 120° 40′ O. L. en 5° 45′ Z. B., en de zuidelijkste op 120° 35′ O. L. en 6° 10′ Z. B.

[3] Volgens Zollinger (*Verhand. van het Bat. Genootschap*, Dl. XXIII, bl. 9).

[4] Volgens Engelhard is hij ruim 1700 meters, d. i. meer dan 5000 vt. hoog, en heeft een met boesschen bedekten top.

De grond, hoewel vruchtbaar genoeg, is voor den rijstbouw niet zeer geschikt, doch brengt Turksch koorn, gierst, aardvruchten, tabak, koffie, indigo en de meeste keerkringsvruchten voort; alsmede bamboes, katoen, kokos-, *arèn-* en *kanari*-boomen, en uitmuntend timmerhout, waaronder ook ebben- en *djati*-boomen, welke laatste als Gouvernements-eigendom worden beschouwd. Metalen worden er niet gevonden. Paarden, buffels, geiten, schapen, wilde zwijnen, herten, eekhorens (*kalabînting*), eene soort van boschkat, *lâkoe* genaamd, die uitsluitend hier gevonden wordt, en gevogelte zijn de voornaamste diersoorten. De zee in den omtrek is vischrijk, en aan de kusten houden zich veel krokodillen op.

Bevolking, verdeeling, bestuur en voornaamste plaatsen van Saleijer.

De bevolking bedroeg in het jaar 1869:

19	Europeanen,
17	Chineezen,
2	Arabieren,
57538	Inlanders,
te zamen 57576	zielen [1].

Zij is volgens hare overleveringen uit Loewoe afkomstig, doch thans een gemengd ras van Mangkasaren, Boegineezen, Loewoeërs en Boetonners, waaronder echter de eerstgenoemden het hoofdbestanddeel uitmaken, gelijk ook de taal het Mangkasaarsch is, hoewel met vele van genoemde volken overgenomene woorden vermengd; ook het letterschrift is het Mangkasaarsche. De kennis van lezen en schrijven is niet algemeen. In uiterlijk voorkomen komen deze eilanders met de Mangkasaren overeen, alleen zijn zij iets donkerder van huidkleur; ook zijn zij minder ondernemend en krijgshaftig, maar buigzamer dan dezen. Overigens worden zij afgeschilderd als traag, valsch, afgunstig, nijdig, lafhartig, diefachtig en zeer gesteld op hanengevechten, dansen [2] en dergelijke vermaken, maar niet verslaafd aan het amfioenschuiven. Moord heeft dikwijls onder hen

[1] Ook in 1880 was, volgens ENGELHARD, de bevolking ruim 57000 zielen; zij is dus in die tien jaren stationnair gebleven; doch volgens het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 422, bedroeg zij in 1864 slechts 47222 zielen; de bevolking der Onderhoorige eilanden wordt daar op 4139 zielen gesteld; vergelijk echter bl. 291.

[2] Het dansen, begeleid door gezang, geschiedt vooral door de Pakarena's, dat zijn de huwbare dochters der aanzienlijkste lieden, die daarin van der jeugd af worden onderwezen.

plaats. ENGELHARD daarentegen noemt hen een rustig, bescheiden, opgewekt, zachtmoedig, nijver en spaarzaam volk. Hunne kleeding bestaat in eene lange, wijde broek van witte of gekleurde stof, een hemd van eigen of Europeesch maaksel, en een wit katoenen buis aan den hals met gouden of zilveren knoopen gesloten. Bij plechtige gelegenheden dragen zij daarover nog een buis van donkerblauw laken of satijn, met een met goud geborduurden kraag en van voren geheel open. Als hoofddeksel hebben zij de *songko*, dat is een van paardenhaar of palmbladeren gevlochten kapje. Het dragen van de kris is algemeen.

Behalve de afstammelingen van Europeanen op de hoofdplaats, die in naam Christenen zijn doch in volslagene onkunde leven, en de weinige Chineezen, is de bevolking Mahomedaansch. In elke hoofdkampong van een Regentschap is eene moskee en een Priester, die veelal den titel van Goeroe voert; in de hoofdplaats des eilands is een Hoofdpriester, Goeroe bakka, gevestigd. De kennis en beoefening van het Islamisme is echter zeer oppervlakkig en gaat met veel afgoderij gepaard; de vereering der booze geesten Popokang, Parakang en Poentiyânà (vergel. bl. 214), en het offeren onder boomen, bij rotsen of op graven tot bereiking van een of ander doel, zijn algemeen in zwang.

De bevolking vindt haar bestaan in landbouw, vischvangst, zeevaart, handel, het vervaardigen van zout aan de zuidkust, en het weven van kleedjes, die zeer gezocht zijn en door de vrouwen vervaardigd worden. De arbeid op het veld wordt verricht door slaven of pandelingen, die vrij talrijk zijn; de landbouw is echter nog gebrekkig Aan de westkust houden zich Toe-ri-djéné's (bl. 198) op, die voor de schildpad- en *tripang*-vangst verre tochten ondernemen. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: ruw en bewerkt katoen, kokosnoten en olie, tabak, *tripang*, schildpad en zout; en die van invoer: rijst, tabak, *gambir*, ijzer- en koperwerk, Europeesche lijnwaden en kramerijen. De handel wordt vooral gedreven op Mangkasar, Palembang, de Lampongsche Districten, Bima, Boeton en Ambon. Hunne handelsvloot bestond in 1879 uit 425 vaartuigen. Over de handelsbeweging op Saleijer zie men bl. 194 en 195.

Het eiland is verdeeld in acht Regentschappen, namelijk in het noorden: Tanètte, Batammata, of Batang-mata, waarbij het vroeger zelfstandige Regentschap Onto in 1865 is ingelijfd, Boeki en Bonêya, waarbij in 1881 het Regentschap Mare-Mare is ingelijfd [1]; in het

[1] Het komt echter in den *Regerings-almanak van* 1883 nog als afzonderlijk Regentschap voor.

zuiden: Bontobangoeng, Bålla-boelo, Layolo en Barambarang, bij welke de vroeger op zichzelf staande Regentschappen Gantarang, Poetabangoeng, Tabang of Opa-opa en Bontoboroso achtereenvolgens zijn ingelijfd; terwijl de twee zelfstandige Glarangschappen Boa-Boa en Panggiliyang, thans tot één samengesmolten, op de westkust de hoofdplaats Panggiliyang of Benteng uitmaken.

Elk dezer Regentschappen of Districten (behalve de hoofdplaats, die door een Glarang wordt bestuurd) staat onder het bestuur van eenen Regent, hier Opoe geheeten, welke titel met het Mangkasaarsche Karaëng overeenkomt en in Loewoe de gewone benaming voor een Vorst is. Hij heeft nevens zich eenen Opoe-lolo of Onder-regent, die hem bij ziekte of ontstentenis vervangt, en wordt voorts bijgestaan door een Tweede Hoofd, in sommige Regentschappen Baligaoe, in andere Poenggawa geheeten, die zijne bevelen aan de Gallårrangs (Glarangs) of Kampongshoofden overbrengt en hem ook somtijds vervangt. De Opoe van Bontobangoeng werd eertijds als de eerste in rang beschouwd, ook door het Nederlandsche bewind, en oefende als zoodanig eene zekere suprematie over de andere Opoe's uit. Deze Regenten zijn ondergeschikt aan het Europeesche bestuur, hetwelk wordt uitgeoefend door eenen Controleur, die niet alleen Civiel Gezaghebber maar tevens Magistraat, Havenmeester, Ontvanger, Vendumeester en Voorzitter van den Landraad is, en wien twee Collecteurs der landelijke inkomsten, een Klerk, een Tolk, een Inlandsche Fiskaal en eenige mindere beambten zijn toegevoegd. Alleen de Regenten genieten traktement van het Gouvernement. Voorts hebben zij het vruchtgebruik van eenige apanage-gronden, beschikken willekeurig over de diensten der bevolking en leggen aan deze verschillende belastingen op, zonder dat daarop tot dusverre door het Gouvernement voldoend toezicht wordt uitgeoefend; van deze belastingen genieten ook de mindere Hoofden hun aandeel. De geldboeten, die door de Regenten als straf worden opgelegd en in 's lands kas behoorden gestort te worden, blijven ook meerendeels in hunne handen ([1]).

De belangrijkste kampongs liggen langs de westkust, en zijn van het noorden af:

Batammata of Batang-mata, ook Patamata genoemd ([2]), Boeki, Onto, Djong, Boa-Boa, Panggiliyang, Bontobangoeng, Padang en

([1]) Volgens den Heer ENGELHARD. Waarom op dit een en ander geen toezicht wordt gehouden blijkt niet.

([2]) Volgens ENGELHARD ligt deze plaats aan de oostkust en is zij daar de eenige veilige ankerplaats.

Bâlla-boelo. Zij zijn alle door een goeden weg met elkander verbonden.

Panggiliyang of Benteng, ook wel Saleijer genoemd, op 3° 6′ 3″ Z. B. en 120° 31′ 48″ O. L. aan de westkust gelegen, is de uit twee kampongs, die thans één Glarangschap vormen, bestaande hoofdplaats (bl. 289) en de zetel van het Nederlandsche bestuur. Het is de beste ankerplaats van het geheele eiland, daar de reede geheel gedekt wordt door het onmiddellijk tegenover liggende P. Pasi of Varkens-eiland; er is ook een zeehoofd aangelegd. De sterkte Defensie, eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions, is ontwapend en ontruimd en aan het burgerlijk bestuur overgegeven om haar zoodanig te onderhouden dat zij, des noodig, later weder zoude kunnen worden bezet. In 1864 werd op deze hoofdplaats eene school opgericht voor zonen van Inlandsche Hoofden, die echter spoedig te niet ging; doch sedert 1879 is er eene Gouvernements school voor Inlanders, die weldra door een dertigtal kinderen ook uit de naburige Regentschappen werd bezocht.

Eilanden tot de Afdeeling Saleijer behoorende.

P. Pasi, ook Sariwa, P. Babi, Hog-island of Varkens-eiland genaamd, ligt tusschen 6° 6′ tot 6° 12′ Z. B. en op 120° 29′ O. L. onmiddellijk ten westen van Saleijer, waarvan het gescheiden is door eene smalle voor schepen van 12 vt. diepgang bevaarbare straat, die de reede van Panggiliyang vormt. Het is van kalkformatie en slechts met eene dunne aardlaag overdekt. De bevolking, wier sterkte niet bekend is, schijnt van denzelfden aard te zijn als die van Saleijer; administratief behoort het onder het Regentschap Bontobangoeng van laatstgenoemd eiland.

Voorts behooren onder Saleijer de twee Boegeroens-eilanden Sarôntang en Pasi Tanêtte (bl. 285) en eene menigte zuid- en zuidoostwaarts van het hoofdeiland, tusschen dit en Flores, gelegene eilandjes, als: Gowang, Malìmboe, Bahoeloewang, Tambalongang, Poelâssi, Poeloeroessa, Mamalâkki of Mamalinjtjong, Kayoe-wadi of Kajoeadi [1], Tana-Djampêya met de daarom liggende eilandjes Katêla, Poeloebêmbe, Poeloe-sisir, Djaï-lamoe, Poeloe-tiga en Tana-malâla; voorts Kasoewari, Badja, Kompa, Groot en Klein Latonda, Kajoe Panggang,

---

[1] De eilanden Tambalongang, Poelâssi en Kayoe-wadi hadden volgens ENGELHARD in 1880 te zamen 2500 bewoners.

Kalâo-towa op 7°24′40″ Z. B. en 121°52′ O. L., Groot en Klein Karompa, Madoe of P. Pandjang, Zuid-eiland, Kaoena of het Postpaard, de Baars-eilanden, Kalâo of Lambêgo en Bonerate. De meeste van deze eilanden zijn weinig bekend en, zoo het schijnt, schaars of niet bewoond. De belangrijkste zijn:

Tambalongang, Poelâssi en Bahoeloewang, die gezamenlijk door een Hoofd, met den titel van Gallârrang (Glarang) worden bestuurd; en Kayoe-wadi, dat een afzonderlijk Glarangschap vormt.

Tana-Djampêya, het grootste van alle, aan welks zuidkust in de Maringi-baai eene goede ankerplaats is. Het staat onder bestuur van een Hoofd, dat den titel van Poenggawa voert en ondergeschikt is aan den Posthouder van Bonerate. De schaarsche en grootendeels vlottende bevolking bestaat uit Mangkasaren, lieden van Bonerate en Toe-ri-djéné's (bl. 198), en houdt zich hoofdzakelijk bezig met vischvangst, het bouwen van prauwen en eenigen landbouw.

De eilanden Kalâo en Bonerate ([1]), door de ruim een halfuur breede Straat Bonerate van elkander gescheiden, en een weinig ten zuidoosten van Tana-Djampêya tusschen 120°57′ 30″ tot 121°16′ O. L. en 7°15′ tot 7°21′ Z B. gelegen. Zij zijn deels rots- deels zandachtig en bezet met heuvels, welke hoogstens 500 vt. bereiken. Hunne gezamenlijke grootte is ruim 82 □ palen; de bevolking, die zeer ruw en onbeschaafd is, bedraagt ongeveer 6000 zielen ([2]) en bestaat uit Mangkasaren, Boegineezen, Saleijereezen, Boetonners, Timoreezen en lieden van Soembawa en Flores, die in de visch-, schildpad- en *tripang*-vangst, het inzamelen van vogelnestjes en den handel in deze voorwerpen hun bestaan vinden, en ook dikwijls, wanneer zij kunnen, gemeene zaak maken met zeeroovers. Zij zijn, althans in naam, Mahomedanen. Wegens de onvruchtbaarheid van den bodem is de landbouw van zeer weinig beteekenis. Aan zoet water is gebrek. Op Kalâo (hoofdplaats Lambêgo, waarnaar het geheele eiland ook wel zoo wordt genoemd) zijn vijf kampongs met omstreeks 830, en op Bonerate (hoofdplaats Orowali) zes kampongs met nagenoeg 4890 inwoners. Door de O. I. Compagnie waren deze twee eilanden aan Bône in leen afgestaan, doch bij het contract van 1860 zijn zij teruggenomen, met het doel om den invloed van Bône

---

([1]) Over deze twee eilanden vindt men een belangrijk artikel van den Heer Bakkers in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 215 en volgg.

([2]) Volgens de op bl. 287 noot ([1]) medegedeelde opgave zoude dit bevolkingscijfer te hoog zijn. Engelhard geeft voor Kalâo, Bonerate en Tana-Djampêya te zamen 6600 zielen.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

wordt door de op bl. 281 vermelde grenslijn; ten noorden aan Wadjo, waar de rivier Tjenràna (bl. 183) de grensscheiding uitmaakt; en ten westen aan de Noorder-districten, het vazalstaatje Lamoeroe, Mariyo-riwawo, Sòppeng, Mariyo-riyawa en Wadjo, van welke vier laatste het voornamelijk door de rivier Walannaë (bl. 184) wordt gescheiden; de grensscheiding met Lamoeroe en de Noorder-districten is eene denkbeeldige lijn, welker hoofdpunten ons niet bekend zijn.

Het staatje Lamoeroe ligt ingesloten tusschen Mariyo-riwawo ten noorden, Bône ten oosten, Tanètte ten westen, en de Noorder-districten ten zuiden. Het heeft een eigen Vorst, die vazal is van dien van Bône. De hoofdplaats Lamoeroe ligt aan de rivier Salo-Lamoeroe (Rivier van Lamoeroe), een rechter-zijriviertje van de Walannaë. Overigens is van dit gewest weinig of niets bekend.

Pitoempanoewâë of De zeven landen is een gedeelte van de kuststreek ten noorden van de Tjenrana, ten noorden grenzende aan Loewoe en overigens ingesloten door Wadjo en de Golf van Bône, waarvan ons geene verdere bijzonderheden bekend zijn.

Tjìmpoe, Malêla en Tjakeâwo zijn drie kampongs in het zuiden van Loewoe aan den mond van het riviertje Tjìmpoe gelegen.

Vóór de afscheiding van het zuidelijke gedeelte (bl. 281) had Bône, volgens Melvill, eene grootte van 122,2 □ mijlen met eene bevolking van 200000 zielen; het zal dus thans omstreeks 100 □ mijlen bevatten ([1]). Het zielental zal evenwel niet in dezelfde verhouding verminderd zijn, daar de in 1860 door ons in bezit genomene gewesten tot de minst sterk bevolkte schijnen te behooren. Volgens Bakkers heeft men zich echter de bevolking van Bône veel sterker voorgesteld dan zij inderdaad is ([2]).

Het binnenland van Bône is geheel berg- en heuvelachtig; hooge toppen worden er echter niet gevonden; de voornaamste zijn in het zuiden en zuidwesten: Boeloe (berg) Pônre (2540 vt.), B. Malênteng, B. Karampoewang, B. Pationgi en B. Kalamisoe (beide 2220 vt.), B. Darapoeng (2060 vt.), B. Salakang (1430 vt.), B. Tanètte en B. Letempoe (beide 1270 vt.), B. Wawodada en B Garattjing (beide 1110 vt.), B. Lawi en B. Atimatiroe (beide 950 vt.); en in het noorden en noordwesten: B. Boewa (1590 vt.), B. Tamping (1430 vt.),

---

([1]) Volgens Bakkers, in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 10, is de lengte ongeveer 65 en de breedte 45, dus de oppervlakte 2925 □ palen, hetgeen nagenoeg gelijk is aan 125 □ mijlen.

([2]) T. a p. bl. 24. Er is later door de regeering eene topographische en statistieke opname bevolen, die hieromtrent meerdere zekerheid zal kunnen verschaffen.

B. Kahoe (1110 vt.), B. Kalling, B. Batoe-làppa, B. Tjakareme, B. Mampoe, B. Sinri en B. Lapitoe (alle 950 vt.), en andere lagere. De kustlanden zijn vlak en laag, en hier en daar moerassig. Zij worden doorsneden door eene groote menigte uit het binnenland afkomende riviertjes, onder welke de voornaamste zijn, van het noorden af: de Latònro en de Maroeloewatoe, zijnde twee monden van de Tjenrana, de Barang (een gedeelte der Walannaë, bl. 184), de Kadjoe, de Salangkêto, de Saloméko, de Tarasoe en de Taboene; sommige ervan zijn nabij den mond voor booten of kleine prauwen bevaarbaar, en vele zouden met vrucht aan den rijstbouw kunnen worden dienstbaar gemaakt. De Tjenrana en de Walannaë zijn vermeld op bl. 183 en 184.

De belangrijkste voortbrengselen zijn: turksch koorn, rijst, peulvruchten (*katjang*), sago, kokosnoten, tabak, katoen, suikerriet en koffie. In het bewerken van goud, ijzer en katoen en het vervaardigen van mat- en mandwerk is de bevolking zeer bedreven; overigens zijn handel, visscherij en landbouw de voornaamste middelen van bestaan.

Bestuur, bestanddeelen en voornaamste plaatsen.

Bòne wordt geregeerd door eenen Vorst, die den titel Aroe of Aroeng (eigenlijk Aroem-Pone, d. i. Aroeng van Bòne, of ook wel Patta Mangkàoeë, dat is, onze regeerende Vorst) voert, welke met het Mangkasaarsche Karaëng overeenkomt; ook eene vrouw kan den troon bekleeden, hetgeen thans het geval is. Hij wordt bijgestaan door eenen To-marīlàlang (de persoon, die binnen is) of Rijksbestuurder, en in zijne macht beperkt door den Raad der Aroe pitoe (Zeven Vorsten of Rijksgrooten), die den Hadat of Rijksraad vormen, alle regeeringszaken mede behandelen en tevens de Kiesheeren zijn, door welke bij overlijden of anderszins een nieuwe Vorst wordt gekozen [1], welke keuze dan door het Gouvernement moet worden goedgekeurd en bekrachtigd; deze Raad kan ook de afzetting van den Vorst aan het Gouvernement voordragen. Ook de Rijksbestuurder wordt op dezelfde wijze aangesteld en ontslagen.

De Hadat, die tevens opperste rechtbank is, wordt gepresideerd door den Rijksbestuurder. De waardigheid van lid van dien Raad is erfelijk zoowel in de vrouwelijke als in de mannelijke linie. Zij hebben elk eenen Soelewatang en deze weder eenen Mado als plaatsvervanger onder zich.

---

[1] Over den regeeringsvorm der staten van Zuidelijk Selébes zie men voorts bl. 218.

Verder zijn de aanzienlijkste beambten:

de Djèmma-tòngang, het Hoofd der Soero's of Zendelingen, die de brieven en bevelen van den Vorst of Hadat overal in het land moeten overbrengen. Deze zendelingen behooren 40 in getal te zijn, doch gewoonlijk zijn er slechts twaalf.

de Aronggoeroe anakaroeng of het Hoofd van de jonge Prinsen, die geene waardigheid in het bestuur bekleeden.

de To-malompòna Towangkê, het Hoofd der Towangkê's, afstammelingen van een aanzienlijk geslacht, die het voornaamste gedeelte van de vorstelijke lijfwacht uitmaken.

de Panjtjannângangs of Administrateurs van 's Vorsten goederen, omstreeks honderd in getal. Onder hen zijn de voornaamsten: de Panjtjannângang tjilaong, die het beheer heeft over alle eigendommen van den Vorst, en de producten van den grond voor dezen doet inzamelen; de Sabannara (*Sjahbandar*) of Havenmeester, die al wat van buiten af te Badjòwe wordt aangevoerd voor den Vorst verzamelt, en de ankerage-gelden en andere belastingen door handelsvaartuigen aldaar te betalen ontvangt; en de Anregoeroe Tjenrana of het Hoofd van Tjenrana, die te Tjenrana en voor de vaart op de rivier van dien naam hetzelfde te doen heeft als de Sabannara te Badjòwe (¹).

de Poenggawa of Opperveldheer, de Pangoeloe's of veldheeren en de Doeloengs, welke laatsten zes in getal en ook krijgsbevelhebbers zijn; deze moeten altijd personen van vorstelijke afkomst zijn en hebben ook sommige inkomsten van den Vorst onder hun beheer; zij voeren als zoodanig den titel van Paonro, welke hooger is dan die van Panjtjannângang.

Voorts heeft men nog een groot aantal autoriteiten van minderen rang. De Dorpshoofden, die veelal Daëngs, d. i. adellijke personen, zijn, voeren den titel van Matowa of Gallàrrang (Glarang).

Behalve het bovenvermelde Lamoeroe bestaat het rijk Bòne uit de vazallanden: Tjitta, Bòne-tanga, Adjangala of Lili-riyadja, en Lilirilaoe.

Het vazalschap Tjitta, waarvan de juiste ligging ons niet bekend is, heeft de hoofdnegeriën Lempong, Woengàë, Belawa, Kampiri, Tìntjo, Data, Talla, Maroewala en Barang.

Het vazalschap Bòne-tanga, dat het middengedeelte des rijks inneemt, bestaat uit de volgende landschappen:

Palàkka, met de hoofdnegeriën Tjinannoeng, het versterkte Pasêmpa en Oerang.

(¹) Over deze en andere Hoofden zie men uitvoeriger MATTHES, *Berigten betreffende de Bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 54 en volgg.

Awampòne, met de hoofdnegeriën Pattjing, Matoedjoe, Djaling, Tjoempiga en Oenra.

Tjina, met de hoofdnegeriën Kampoeboe, Woela, Pao, Welanreng, Boeki, Ladjoe en Pationgi.

Barabbo, met de hoofdnegeriën Wowong-langi, Tjinong, Menegaloeng, Lampoko en Batjoe.

Het vazalschap Adjangâla of Lili-riyadja, d. i. Westelijke vazallanden, bestaat uit de volgende landschappen van het noorden af:

Pitoe-taddoeng-tânre, met de hoofdnegeriën Mampoe, Saïlong, Timoeroeng, Amali, Oelâwang, Bèngo en Ponre.

Limampanoewa, met de hoofdnegeriën Otting, Lantja, Woelo, Palongki en Tadjong.

Patangkâïe, met de hoofdnegeriën Mampoe-riyadja, Mampoeriyawa, Koeng en Sidjalling.

Talloempanoewâë, met de hoofdnegeriën Soera-Soera, Alinge en Teamoesoe.

Lappa-riyadja of Annange bila-bila, met de hoofdnegeriën Liboerang, Matjera, Boeloe, Tea, Tjempaga en Baringang.

Patampidange, met de hoofdnegeriën Lamontjong, Sanrego, Teko en Beroe.

Annange bila-bila-rilaoe, met de hoofdnegeriën Bolli, Mitjo, Sanjtjêra, Lônrong, Todja en Sawe.

Het vazalschap Lili-rilaoe, d. i. de Oostelijke vazallanden, beslaat het oostelijke gedeelte des rijks en bestaat uit de volgende landschappen van het noorden af:

Siboeloe, met de hoofdnegeriën Patiro, Kadjoe, Tjinong, Sampobia, Kalibong, Panjili, Boeloe en Baliëng.

Wawo-boeloe-riyawang, met de hoofdnegeriën, Towang, Pationgi, Lemo, Pasaka, Soenabba, Ala en Tjenrana, eene vrij belangrijke handelplaats aan de rechterzijde der rivier van denzelfden naam op eenigen afstand van haren mond gelegen.

Talloe-limpo-riyawang, met de hoofdnegeriën Mâra, Salangketo en Tonra.

Awa-tângka, met de hoofdnegeriën Salomekko, Meroe, Tjina, Patimpeng, Boeloe-tana, Tjani en Gona.

Verder behooren nog tot Bône de volgende op zichzelf staande hoofdnegeriën, welke echter geene vazalschappen zijn: Malle, Padjakka, Karalla, Ampalang, Boeloe, Awo, Kawarrang, Tjalloe, Biroe, Bolakang, Boeloe, Maloi, Madoeri en Soga.

Behalve de bovengenoemde, door Bakkers vermelde, plaatsen heeft men nog:

Bòne, eene weinig belangrijke plaats, met eenen aarden wal omgeven, op omstreeks eene mijl van de kust aan een riviertje gelegen. Als hoofdplaats heet het Watampòne of Rilàlambàta (binnen de omwalling); het is echter niet de vaste verblijfplaats van den Vorst.

Badjowe of Badjowa, aan den mond derzelfde rivier. Het is de voornaamste handelplaats van het rijk en heeft eene talrijke bevolking. Noordwaarts is het verbonden met het dorp Bêna, dat weder aan Tipoeloeë grenst, waar de Vorst zich veelal ophoudt.

Palàkka, westwaarts van Bòne, in het tot het vazalschap Bònetanga behoorende landschap Palàkka.

Oedjoeng, boven Tjenrana aan de rivier van dien naam.

Pompanoewa, eene aanzienlijke kampong, mede aan de Tjenrana doch veel hoogerop gelegen.

Voorts liggen door het geheele binnenland eene menigte kampongs verspreid, die alleen door voet- of paardenpaden met elkander gemeenschap hebben. Wegen worden door de bevolking uit eigen beweging nimmer aangelegd. In 1859 is er door de Nederlandsche troepen een gemaakt van Badjowe naar Palàkka; en in 1861 is door den toenmaligen Vorst beloofd dien voort te zetten noordwaarts naar Pompanoewa en zuidwaarts naar Balang-nipa (Ooster-districten); aan die belofte is echter geen gevolg gegeven.

§ 2. Tanètte met het achterleen Lipoekasi. [1]

Ligging, grenzen, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid.

Het rijkje Tanètte ligt aan de westzijde van het Zuidelijke schiereiland; het grenst ten zuiden aan de Noorder-districten, waarvan het door eene denkbeeldige zeer onregelmatig loopende lijn gescheiden is; ten noorden aan Barroe, waarmede de rivier Ladjàri gedeeltelijk de grensscheiding uitmaakt [2], en ten oosten aan Mariyo-riwawo en Lamoeroe, waarvan het ook gescheiden is door eene denkbeeldige lijn, wier hoofdpunten ons, evenals van die aan de zuidzijde onbekend zijn.

---

(1) Men zie hierover ook: *Tanette en Barroe*, door J. A. Bakkers, in het *Tijdschrift v. Ind., taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XII, bl. 255.

(2) Volgens Matthes; volgens de kaart in den *Algemeenen Atlas* heet de noordelijke grensrivier Lipoekasi. In de *Bijlagen der Ned. Staatscourant*, Zitting 1861—1862, bl. 786, komt eene nauwkeurige beschrijving der grenzen tusschen Tanètte en Barroe voor, zooals zij zijn vastgesteld bij overeenkomst van 18 Oct. 1861. Deze grenzen worden afgebakend door rivieren en bergtoppen, welke op de kaarten niet te vinden zijn.

Volgens BAKKERS bedraagt de grootte van dit gebied 219 □ palen of ongeveer 14 □ mijlen, en de bevolking (in 1861) 13362 zielen ([1]). Het is verdeeld in de vijf districten: Lompo-rilâoe, Lompo-ritanga, Lompo-riyadja, Patappa en Gattarang.

Het westelijke gedeelte is vlak, het binnenland daarentegen heuvel- en bergachtig. De voornaamste rivieren zijn: de Panjtjana of Rivier van Tanêtte, welke ontstaat uit twee in het gebergte ontspringende hoofdarmen, die zich op eenigen afstand van de kust vereenigen; zij heeft eenen loop van ruim 16 palen en is over een klein gedeelte voor lichte prauwen bevaarbaar; en de Lipoekasi, die ook haren loop geheel tot Tanêtte bepaalt. Verscheidene andere riviertjes of beken, welke zich meest in de twee genoemde ontlasten, kunnen niet bevaren worden en zijn veelal doorwaadbaar. De lage kustlanden, welke door deze wateren besproeid worden, zijn grootendeels tot rijstvelden aangelegd. Het binnenslands gelegene gebergte verheft zich op vele plaatsen meer dan 3000 vt. boven den zeespiegel. Het voornaamste voortbrengsel is rijst; het gebergte levert ook goud op, hoewel in geringe hoeveelheid.

In 1865 heeft de Vorstin eenen weg doen aanleggen, die haar geheele gebied tot aan Barroe doorkruist en zich aan dien in de Noorder-districten aansluit.

Bestuur en voornaamste plaatsen van Tanêtte.

De regeeringsvorm is in de hoofdzaak dezelfde als in Bône en de meeste andere inlandsche staten van Zuid-Selébes. Het berust thans bij eene Vorstin, met welke in 1868 een nieuw contract is gesloten. Zij wordt bijgestaan door een Hadat, en in belangrijke zaken worden ook de leenman en de Priesters geraadpleegd. De keus van de Vorsten geschiedt door den Hadat in overleg met de overige rijksgrooten en wordt door het Gouvernement bekrachtigd. De leden van den Hadat en de overige Volkshoofden worden in naam door den Hadat doch inderdaad door de Vorstin benoemd.

De hoofdplaats Padaëlo ligt op eenigen afstand van de kust aan de rivier van Lipoekasi; vroeger hield de Vorstin verblijf in de kampong Pompalalângang, in het District Lompo-rilâoe ([2]). Verder behooren tot de voornaamste plaatsen: Boengi, Lisoe, Sappo-batoe,

---

([1]) De opgave van MELVILL, waarbij Tanêtte met Barroe en Nepo op 31,1 □ mijl en 30000 inwoners gesteld wordt, ziet op eene verouderde indeeling der vroegere Strand-districten.

([2]) MATTHES, *Berigten betreffende de bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 29.

Djampoewe, Manjaka en Boetoeng. Eene opgave van vele kampongs in dit gebied, met aanwijzing der Districten waarin zij gelegen zijn, is te vinden in de boven aangehaalde beschrijving van Bakkers.

Het achterleen Lipoekasi, noordwaarts van Tanètte gelegen, wordt bestuurd door eenen aan de Vorstin van laatstgenoemd rijkje leenroerigen Vorst en een Hadat, die zeven leden telt. Het bevat 19 kampongs, van welke Lipoekasi en Tjàppa-banoewa of Tjàppa-wanoewa de voornaamste zijn.

Voorts zijn door de tegenwoordige Vorstin bij Tanètte ingelijfd de voormalige vazalstaatjes: Lalòlang, met negen kampongs, waarvan de voornaamste zijn Padaëlo en Sorêyang; Panjtjana, met vier kampongs, onder welke Panjtjana de belangrijkste is; en Tjinakko, met slechts ééne kampong van denzelfden naam.

Verder behoort tot Tanètte het nabij de kust liggende eilandje Poete-ànging, waarop slechts ééne kampong van denzelfden naam wordt gevonden.

C. DE BONDGENOOTSCHAPPELIJKE LANDEN.

§ 1. Toli-toli.

Ligging, grenzen, bevolking, voortbrengselen.

Toli-toli of Tontoli ligt in het noordwesten van het Noordelijke schiereiland van Selébes. Het grenst ten oosten aan Boewool en ten zuidoosten aan Moeton en de verdere kleine staatjes ten westen der Tomini-golf (bl. 252), en strekt zich zuidwestwaarts uit naar Kaïli (Kajeli), maar waarschijnlijk niet geheel tot aan laatstgenoemd rijk; het is althans zeer twijfelachtig of de ver zuidwaarts gelegene kustplaatsen wel het gezag van den Vorst van Toli-toli erkennen.

De juiste grenzen van dit gebied zijn geheel niet bekend, dus ook niet zijne grootte. De bevolking werd in 1852 op 560 zielen berekend; in 1869 bestond zij uit 2 Europeanen en 933 Inlanders, welke cijfers echter waarschijnlijk alleen de hoofdplaats en haren naasten omtrek betreffen; zij is van denzelfden aard als die van Boewool (bl. 250).

De voortbrengselen van den geheel bergachtigen grond zijn voornamelijk sago en goud, welk laatste hier van bijzonder goede hoedanigheid is en meest aan handelaren van Palos en Boegineezen wordt verkocht. Voorts heeft men er eenige rijst, *djagoeng*, aardvruchten, suikerriet, koffie en cacao, doch alleen voor eigen gebruik.

Onder de diersoorten heeft men hier de *Mêmoe*, die eenigszins op eene kat gelijkt en gegeten wordt; en de *Timpâoesoe*, die van de voorgaande vooral door den vorm van den staart verschilt en in eenige uitwassen aan het lichaam het, eveneens *timpâoesoe* genaamde, vocht draagt, dat bij de bereiding der Mangkasar-olie (bl. 219) wordt gebezigd.

Bestuur, voornaamste plaatsen.

Vroeger behoorde dit rijkje tot de Residentie Menado, doch in 1858 is het tot beteren tegengang der zeerooverij daarvan afgescheiden en bij het Gouvernement van Selébes gevoegd.

Het wordt bestuurd door eenen Radja, die tot het Gouvernement in dezelfde verhouding staat als de overige Vorsten der Noordkust (bl. 246), eenen Rijksbestuurder met den titel Djoegoegoe, en andere Rijksgrooten, onder welke de Kapitan Laoet de voornaamste is. De Districtshoofden hebben den titel van Anakapoeno, en de Dorpshoofden dien van Marsaoli. Het contract, dat na de inlijving van dit rijkje bij het Gouvernement van Selébes met den Radja is gesloten, is waarschijnlijk bij de optreding van den tegenwoordigen Vorst in 1867 vernieuwd.

De voornaamste plaatsen zijn:

Toli-toli of Tontoli, de hoofdplaats aan eenen door eenige eilandjes gedekten inham der Baai van Toli-toli. Er wordt eenige handel gedreven, vooral door daar gevestigde Boegineezen, die het grootste gedeelte uitmaken der bevolking van de tot de hoofdplaats behoorende Kampong baroe.

Ngaloe is de naam van de kampong, waar de Vorst woont.

Laboean Dedeh of Laboewang Dède, een weinig ten noorden van Toli-toli, niet ver van Kampong baroe, is de plaats waar het Gouvernements steenkolen-depôt zich bevindt en nabij welke de Nederlandsche Posthouder is gevestigd in de kampong Malosong.

Noordwaarts van Toli-toli liggen langs de kust: Kalangkângang, Kaloempang, Kâpasa en Lingada; en zuidwaarts: Dôndo bij de Kaap van dien naam, Tampela, Sitjêllo en Dampelas. Deze plaatsen schijnen meest door Boegineezen en Mandareezen bewoond te zijn.

Langs de kust liggen verscheidene eilandjes, waaronder de voornaamste zijn: de eilandjes tegenover de hoofdplaats Toli-toli; dat tegenover Kaap Dôndo; P. Pangalassian of de Zeven eilanden, tegenover Sitjêllo; en Noordwachter, ten noordwesten van de laatstgenoemde.

§ 2. Kaïli (Kajeli).

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Kaïli of, zooals het gewoonlijk wordt genoemd, Kajeli, ligt in het noordelijke gedeelte van Selébes' westkust, en grenst ten zuiden aan Mandar en het land der To-radja's volgens eene denkbeeldige lijn, welke zich van 1° 50′ Z. B. oost-noordoostwaarts uitstrekt tot aan de grens van Posso; ten oosten aan Posso, Parigi, Amfibahoe, Lipajo en Sogenti (bl. 252—254), waarvan het door eenen bergrug wordt gescheiden; ten noorden aan Toli-toli (vergel. bl. 299). De grootte is niet bekend.

Het land is berg- en heuvelachtig. De veilige Baai van Palos, aan welke de voornaamste plaatsen gelegen zijn, dringt diep het land in en maakt het zeer geschikt voor den handel. Vele in het binnenlandsche gebergte ontspringende riviertjes besproeien de kuststreken en bevorderen hare vruchtbaarheid; de voornaamste daaronder zijn de rivier van Palos, welke in de Baai van dien naam valt, en meer zuidwaarts de Rivier van Kajeli, die zich in de Straat van Mangkasar ontlast; zij zijn slechts weinig bevaarbaar.

De voornaamste voortbrengselen zijn rijst, koffie, kokosnoten en stofgoud. De drie laatste artikelen benevens schapen met vetstaarten worden uitgevoerd in ruil tegen lijnwaden, Chineesch aardewerk, ijzerwaren, enz.

Verdeeling, bestuur, bevolking, voornaamste plaatsen.

Kajeli bestaat uit de drie landschappen: Palos of, volgens de Inlanders, Paloe, ten zuiden en oosten van de Baai van dien naam; Donggala, ten westen van de Baai; Towaëli of Towaïli, zuidwaarts langs de kust ([1]). Het nagenoeg geheel onbekende binnenland is in deze verdeeling niet begrepen.

Elk van deze landschappen wordt afzonderlijk bestuurd door eenen Radja of Vorst en eenige Rijksgrooten, onder welke de Bitjara Boetta de voornaamste is. Het gezag van deze zeer weinig beschaafde Vorsten is echter uiterst gering; en de Hoofden der Boegineezen zijn feitelijk de machthebbenden. In 1854 is een contract met hen gesloten; of dit later is vernieuwd is ons niet gebleken.

([1]) In het *Aardrijkskundig woordenboek van Nederl. Indië* wordt eene verdeeling opgegeven in de zes districten: Palos of Taboe, Banawa, Kajeli, Sigi, Typa en Loli; de in den tekst genoemde verdeeling is echter de officieele.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is, bestaat in het binnenland uit Alfoeren of To-radja's (bergbewoners), die nog geheel onbeschaafd en woest zijn; zij schijnen hoofdzakelijk van den landbouw te leven en van de Radja's nagenoeg onafhankelijk te zijn. In de kustlanden maakt de Alfoersche bevolking de minderheid uit, zoo niet in aantal dan toch in invloed en belangrijkheid; de daar gevestigde Boegineezen en Mandareezen zijn de beheerschers des lands, en de niet onbelangrijke buitenlandsche handel is geheel in hunne handen; terwijl de Inboorlingen uit traagheid en onverschilligheid niet meer werken dan ter voorziening in hunne dagelijksche behoeften volstrekt noodig is.

De voornaamste plaatsen zijn:

Palos (Paloe), aan het zuidelijke uiteinde der Baai en de door haren snellen stroom onbevaarbare rivier van denzelfden naam. Het is de residentie van den Radja van Palos, en eene belangrijke handelplaats met eene bevolking van meer dan 2000 zielen.

Noordwaarts van Palos liggen langs de oostzijde der Baai: Tôndo, Mamboro, Taïpa, Wani, Leri, Towaja en Batoe-Mapida.

Donggala, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, ligt aan de westzijde van den ingang der Baai van Palos, en drijft een aanzienlijken handel. Zuidwaarts vandaar liggen langs de Baai: Kabònga, Pangang en Loli. Gânti, eene in het binnenland gelegene kampong, is de gewone verblijfplaats van den Radja.

Towaëli, zuidwestwaarts van Donggala aan de kust, de hoofdplaats van het landschap van dien naam.

Kajeli ligt geheel in het zuiden, aan de westkust en den mond van een riviertje van denzelfden naam.

§ 3. Mandar.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Mandar (in het Mangkasaarsch Mândarà, in het Boegineesch Manra) strekt zich langs de westkust van centraal-Selébes uit van de Golf van Mandar noordwaarts tot op ongeveer 1° 50′ Z. B., waar het tegen Kajeli stuit. Ten oosten grenst het aan Masinrimpoeloe en het land der To-radja's; van het eerste wordt het gescheiden door het riviertje Sorêyang en het Meer Kariyângoeng; van het laatste door eene denkbeeldige lijn, welke van den noordelijken oever van dat Meer recht noordwaarts loopt tot waar zij de grens van Kajeli ontmoet.

Van de grootte is geene opgave bekend.

De kuststreek is over het geheel laag en vlak. Het binnenland is bezet met heuvels en bergen, die evenwel geene aanzienlijke hoogte bereiken maar aan de zijde der To-radja's zeer woest en bijna ontoegankelijk zijn. Het benedenland wordt besproeid door onderscheidene rivieren, onder welke de voornaamste zijn: de Tampalang en de Balang-nipa, die in de Golf van Mandar uitwateren, en de Tappâlang, die zich in de Straat van Mangkasar ontlast. De grond moet vrij vruchtbaar zijn, hoewel niet geschikt voor den rijstbouw. De voortbrengselen zijn vooral: *djagoeng*, kokosnoten, *pisang*, koffie en katoen.

Bestanddeelen, bestuur, voornaamste plaatsen, bevolking.

Mandar bestaat uit zeven Vorstendommen: Binoewang, Balang-nipa of Balannipa en Madjene aan de zuidkust, en Pambaoewang, Tjenrana, Tappâlang en Mamoedjoe aan de westkust. Zij hebben elk eenen Vorst, die den titel van Maradiya voert, en overigens denzelfden regeeringsvorm als elders in de onafhankelijke staten van Zuid-Selébes, en zijn vereenigd tot een bondgenootschap, waarvan vroeger de Vorst van Balang-nipa het hoofd was, die als zoodanig eene zekere suprematie over de anderen uitoefende; doch sedert 1868 is deze waardigheid afgeschaft en heeft hij slechts gelijke rechten en verantwoordelijkheid met de overige Vorsten ([1]). Zij zijn in 1674 voor het eerst tot het Boengaaisch Contract toegetreden, en in 1825 hebben de vier eerstgenoemden dit, op aansporing van den Vorst van Sidênreng, opnieuw onderteekend. Sedert dien tijd heeft het Gouvernement weinig of geene betrekking met hen onderhouden en het zich getroost dat zij in verscheidene opzichten de bepalingen van het Contract overtraden ([2]), totdat het in 1850 en later weder in 1862 met alle zeven Vorsten vernieuwd is, vooral ook met het doel om hunne medewerking te bekomen tot beteugeling van den zeeroof. Die medewerking is echter nooit door hen verleend; integendeel

([1]) *Koloniaal Verslag over* 1866, bl. 22.

([2]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1843, Dl. I, bl. 422; 1848, Dl. I, bl. 56, en 1860, Dl. I, bl. 429. Op de beide eerstgenoemde plaatsen wordt vermeld dat Mandar in vorige tijden uit tien staatjes (daar *stenden* genoemd) bestond, en worden behalve de in den tekst vermelde nog genoemd Mapili, Bonko (lees: Boekoe) en Tjampalagi (of Tjampalagiyang), van welke wordt gezegd dat zij uit vrijen wil tot de Compagnie zijn overgekomen. Hoe of wanneer dit geschied is blijkt niet; doch waarschijnlijk reeds voor het sluiten van het Boengaaisch Contract, daar het laatstgenoemde gewest reeds in 1674 aan den toen op den troon van Bône geplaatsten AROE PALAKA werd geschonken. Thans behooren de drie genoemde gewesten tot het rijkje Balang-nipa.

hebben sommigen hunner zich na de genoemde hernieuwing van het contract herhaaldelijk aan strand- en menschenroof schuldig gemaakt, waarvoor zij in 1867 door een paar oorlogschepen ernstig getuchtigd zijn. Daarna zijn weder in 1867 (waarschijnlijk ook in 1878 bij het optreden van den tegenwoordigen Vorst) met Madjene en in 1868 met Tappâlang en Mamoedjoe nieuwe contracten gesloten.

De voornaamste plaatsen zijn, langs de zuidkust: Pasôboe, Binoewang, Tonjâmang, Mampeja, Bòmbang, Pamboesoewang, Balang-nipa en Madjene; en langs de westkust: Sorêyang, Baoeroe, Rawang, Pambaoewang, Tjenrana, Lòmbo, Batorang, Balâdong, Tappâlang, Sampêlang, Mamoedjoe en Kaloekoe. Meer noordwaarts liggen nog langs de kust: Tiporo, Karâma, Lama en andere, die waarschijnlijk niet aan Mamoedjoe onderhoorig maar op zichzelf staande Boegineesche kampongs zijn.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is, kan worden onderscheiden in berg- en kustbewoners. De eersten zijn Alfoeren, geheel onbeschaafd en heidensch; de laatsten, onder den naam van Mandareezen bekend, behooren tot den Boegineeschen stam, spreken de Boegineesche taal, en belijden den Mahomedaanschen godsdienst. De Mandareezen zijn een ondernemend en geslepen volk; zeevaart en handel zijn hunne geliefdste bezigheden. Zij voeren niet slechts hunne eigene producten, katoen, kokosolie, vogelnestjes, *tripang*, enz. uit, maar varen ook naar andere kusten van Selébes en Borneo om de voortbrengselen vandaar in te koopen en in andere deelen van den Archipel weder van de hand te zetten.

§ 4. Adja-tappârang.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Adja-tappârang (d. i. bewesten het Meer) ligt in het noorden van het Zuidelijke schiereiland aan de westkust, waar het door de Golf van Mandar wordt bespoeld; ten noorden grenst het aan Masinrimpoeloe; ten oosten aan Loewoe en Wadjo, van welk laatste het gedeeltelijk gescheiden wordt door de rivier van Belâwa, die in het Meer van Têmpe valt; ten zuiden, aan dat Meer, Mario-riyâwa, Sòppeng en de daaraan onderhoorige Strand-districten. Met uitzondering van genoemde rivier, zijn alle grensscheidingen slechts denkbeeldige lijnen. Van het tot Adja-tappârang behoorende rijkje Sidênreng is het ten zuiden daarvan gelegene Strand-district Nepo een vazalstaatje Melvill geeft voor Adja-tappârang *enz.* eene grootte

van 86,9 □ mijlen met eene bevolking van 120000 zielen; het is echter niet duidelijk wat door dit *enz.* moet verstaan worden. Adja-tappârang zelf zal hoogstens 70 □ mijlen bedragen.

Het wordt van het noorden naar het zuidwesten doorsneden door de rivier Sadang. Het land ten westen van die rivier, en ook ten zuiden ervan tot aan de Baai van Pare-pare, is nagenoeg geheel vlak; ten oosten ervan is het overal bezet met bergen, waarop verscheidene riviertjes ontspringen, die zich gedeeltelijk in de Sadang gedeeltelijk in het Meer ontlasten.

De voortbrengselen zijn rijst, *djagoeng*, koffie, aard- en boomvruchten; het Meer van Têmpe is rijk aan visch. De Boegineesche bevolking houdt zich, behalve met landbouw en visscherij, ook met den handel bezig; vooral onder de aanzienlijken vindt men voorname kooplieden.

Bestanddeelen, bestuur, voornaamste plaatsen.

Adja-tappârang bestaat uit vijf rijkjes: Sidênreng (vroeger Galingkang geheeten), in het zuidoosten, met het vazalstaatje Nepo, dat ten zuiden van de Baai van Pare-pare aan de kust ligt; Soeppa, langs de westkust; Alitta, in het midden; Sawìtto, in het noorden; en Râppang, in het noordoosten. Zij hebben elk hun eigen Vorst of Vorstin en vormen te zamen een bondgenootschap, van hetwelk de Vorst van Sidênreng het hoofd is, die als zoodanig den titel van Adatoewang (Vorst) of Adatoewâtta (onze Vorst) voert. De regeeringsvorm verschilt in zooverre van dien der andere staten van Zuid-Selébes, dat de macht des Vorsten hier niet door Kiesheeren of andere Rijksgrooten wordt beperkt, maar hij geheel willekeurig regeert door middel van eenen door hemzelven gekozenen Rijksbestuurder, die den titel heeft van Patta Talloe-lâttaë en gewoonlijk een der naaste bloedverwanten van den Vorst is. Het leenstelsel is er echter ook in zwang, en in 1840 had Sidênreng 29 kroonvazallen.

Sidênreng is reeds dadelijk bij de sluiting van het Boengaaisch Contract daartoe toegetreden en er altijd getrouw aan gebleven.

De voornaamste plaatsen zijn:

Têtc-âdji, de ten noorden van het Meer gelegene hoofdplaats van het rijk Sidênreng; het is echter niet bestendig de residentie van den Vorst, die ook beurtelings te Alakkoewang, Batoemasappâë, Pamantingang, Rompegâding, Masêpe, Kampong-bêroe en Makôring zijn verblijf houdt. Noch deze plaatsen noch de vorstelijke woningen hebben iets bijzonders. Het Hoofd der plaats heeft gewoonlijk den

titel van Aroeng en, wanneer hij aan het hoofd staat van de eenigszins op Europeesche wijze gekleede en geoefende soldaten, dien van Kapitang (Kapitein); ook is er een Toewang Sikäoe (verbastering van het Hollandsche Schout), die met de handhaving der politie is belast en een aantal Djöwa's of politie-dienaren onder zijne bevelen heeft.

Pare-pare, eene handelplaats aan de oostzijde der Baai van dien naam; het behoort tot Sidënreng, welks tegenwoordige Rijksbestuurder er zijn gewoon verblijf heeft; ook de Vorst bezit er eene woning. De plaats heeft echter geen behaaglijk voorkomen; zij bestaat grootendeels uit bamboezen op palen gebouwde huizen, die onregelmatig door elkander staan, en is evenals alle Boegineesche plaatsen zeer vuil. Er is hier, evenals te Tête-adji, een Toewang Sikäoe.

Nepo, de hoofdplaats van het vazalstaatje van dien naam, aan de kust ten zuiden der baai van Pare-pare.

Soeppa, aan de noordwestzijde der baai van Pare-pare, de hoofdplaats van het rijkje Soeppa. Lanrissang aan den mond der Sadang, en Sadang iets hooger aan dezelfde rivier, behoorende mede tot dit rijkje.

Alitta, de hoofdplaats van het rijkje van dien naam, aan de Sadang. Zuidelijker liggen Siwang en Ala, nabij dezelfde rivier.

Sawitto, de hoofdplaats van het rijkje Sawitto, aan de Sadang nabij de grens van Masenrempoeloe. Westwaarts daarvan liggen Lampa, Djaring en Ala.

Rappang, de hoofdplaats van het rijkje van dien naam, in het noordoosten aan de grens van Masenrempoeloe.

Verder liggen in het oostelijke gedeelte van Adja-tapparang nog Bale, Gilira, Mapeampi, Wasu, Mita, Maiang en Paneki; en in het westelijke gedeelte Barra, Kassa, Tamanamu, Boengeng, Kinon, Marowe, Masari, Otelo, Tangkorang en andere.

§ 3. Soppeng en onderhoorigheden.

Ligging, grenzen en natuurlijke gesteldheid van Soppeng.

Soppeng ligt in het midden van het Zuidelijke schiereiland, ingesloten tusschen Barroe en de Strand-districten ten westen, het zamenstaatje Masenrempoeloe ten noorden, Tanette en het zamenstaatje [illegible] ten zuiden, en [illegible] Bone Wadjo en [illegible] van Tempe ten oosten, van Bone wordt het [illegible] door de rivier Walanae gescheiden. Soppeng met zijne onderhoorigheden wordt begrensd door Tanette, Barroe, de Straat van Makassar en

Nepo ten westen, Sidênreng, het Meer van Têmpe en Wådjo ten noorden, Wådjo en Bône ten oosten, en Lamoeroe en Tanêtte ten zuiden.

Het geheele land, dat uitstekend vruchtbaar is, bestaat uit bergen en valleien, waar zich onderscheidene rivieren vormen, die meerendeels eenen oostwaartschen loop hebben en zich in de Walannâë ontlasten. De hoofdvoortbrengselen van Sòppeng zijn: rijst, *djagoeng*, aard- en peulvruchten, kokosnoten, *pisang* en andere vruchten.

Bevolking, bestuur en voornaamste plaatsen van Sôppeng.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is, behoort tot den Boegineeschen stam en spreekt ook de Boegineesche taal.

De regeeringsvorm is evenals in Bône. De macht van den Datoe of Vorst wordt beperkt door zeven Kiesheeren, onder welke vier, die Groote Kiesheeren genoemd worden en den titel van Pangêpa dragen, altijd van vorstelijke afkomst moeten zijn en mede recht hebben op den openvallenden troon, hetgeen met de drie andere of Kleine Kiesheeren, die Pabitjåra ([1]) heeten, niet het geval is. In 1824 was de Vorst van Sidênreng een der Groote Kiesheeren van Sôppeng. Overigens telde Sòppeng in 1840 twee en dertig kroonvazallen.

In 1824 is Sòppeng tot het Boengaaisch Contract toegetreden; evenwel heulde het later, en ook in 1859, met Bône. Na de onderwerping van laatstgenoemd rijk is in 1860 met Sòppeng een nieuw contract gesloten.

De voornaamste plaatsen, van welke wij echter geene bijzonderheden weten, zijn:

Watang-Sòppeng of Watassòppeng, de hoofdplaats des rijks, in het westen daarvan gelegen.

Sengkång, in het oosten gelegen, waar de Vorst veelal zijn verblijf houdt.

Voorts worden op de kaarten nog vermeld Malaka, Boeloe, Batoememåna, Bêlo, Watoe-watoe, Kanjdjilo, Patòdjo en andere.

Onderhoorigheden van Sôppeng.

De onderhoorigheden van Sôppeng zijn de vazalstaatjes Mario-riyåwa en Mario-riwåwo benevens de Strand-districten (van het zuiden af) Labòso, Lampôko of Baloesoe, Kiroe-kiroe en Batoe Poete.

([1]) *Pangêppa* beteekent: degene, die op den arm draagt, d. i. in dit geval, degene, die voor den Vorst zorg draagt gelijk eene moeder voor haar kind; *Pabitjåra* beteekent: Raadsman.

Mario-riyâwa of Beneden-Mario ligt ten noorden van Sòppeng aan het Meer van Têmpe, en wordt ten westen door de Strand-districten begrensd. Het heeft zijn eigen Vorst, welke leenman is van dien van Sôppeng. De voornaamste plaatsen zijn de hoofdplaats Bâtoebâtoe of Panînjtjong, ten noorden van de hoofdplaats Wâtang-Sòppeng, en Lipanno, aan een riviertje nabij het Meer.

Mario-riwâwo of Boven-Mario ligt ten zuiden van Sòppeng, en wordt verder ingesloten ten oosten door Bòne, ten zuiden door Lamoeroe, en ten westen door Tanêtte. De regeeringsvorm is gelijk in het voorgaande staatje. De voornaamste plaatsen zijn: de hoofdplaats Takalâlla, Gowariye of Lâlambâta de voormalige hoofdplaats, Lalangi, Latassi en Bodi. De natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van deze twee staatjes komen met die van Sòppeng overeen.

De Strand-districten beslaan de kuststreek van Barroe af tot aan Nepo, dat een vazalstaatje is van Sidênreng (bl. 304); hoever zij zich oostwaarts uitstrekken is niet met juistheid bekend. Zij zijn grootendeels laag en vlak, hier en daar moerassig, en deels met rijstvelden deels met bosschen bedekt; in het oosten is de grond hooger. De hiertoe behoorende gewesten hebben geene afzonderlijke Vorsten, maar slechts een ondergeschikt bestuur onder dat van Sôppeng. De voornaamste plaatsen zijn: Labòso, in het District van dien naam, aan de kust; Baloesoe, meer landwaarts in, in het District Baloesoe; en Labâë, aan den mond der rivier van Batoepoete.

Voorts worden nog op de Kaarten vermeld langs den westelijken oever van het Meer van Têmpe: Lisa-Baroewa, Ala en Watta.

§ 6. Barroe.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Barroe ligt aan Selébes' westkust en grenst ten zuiden aan Tanêtte, waarvan de rivier Ladjâri de grensscheiding uitmaakt (¹); ten oosten aan Sòppeng, en ten noorden aan het tot Sòppeng behoorende Strand-district Labòso.

Volgens Bakkers (²) bedraagt de grootte van Barroe 71,85 □ palen of omstreeks 5 □ mijlen. De kust is laag en vlak en gedeeltelijk moerassig; op sommige plaatsen is zij met rijstvelden, op andere met bosschen bedekt. Doch weldra rijst de bodem en verheft zich

(¹) Over de grenzen tusschen Barroe en Tanêtte zie men de noot (²) op bl. 297.

(²) *Tijdschr. v. Indische taal-, land en volkenkunde*, Dl. XII, bl. 329.

in het oostelijke grensgebergte, waarvan de Boeloe (berg) Maboeloe een der voornaamste gedeelten is, tot ruim 3000 vt. Deze gebergten zijn met bosschen, kreupelhout en *alang-alang*-velden begroeid; slechts op enkele plaatsen zijn *djagoeng-* en *sirih*-plantages aangelegd. De voornaamste rivieren zijn: de Barroe, die op den B. Lapòso ontspringt, 16 palen lang en gedeeltelijk bevaarbaar is; en de Takalasse, die uit eene menigte beken op den B. Lapadjoeng ontstaat en onbevaarbaar is. — De voornaamste voortbrengselen zijn rijst, *djagoeng*, *sirih* en timmerhout.

De Vorst van Barroe is in 1830 door bemiddeling van dien van Sidènreng tot het Contract toegetreden, en in 1861 is een nader Contract met de thans regeerende Vorstin gesloten.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

De bevolking van deze geheele kuststreek is Boegineesch; zij bedroeg voor Barroe alleen, in 1861, volgens BAKKERS 9332 zielen; die van Tanètte, Barroe en Nepo te zamen werd in 1849 door MELVILL op 30000 zielen gesteld.

Barroe, niet in Districten verdeeld, is een kiesrijk, dat zoowel door eene vrouw als door een man kan worden bestuurd. De regeeringsvorm is dezelfde als in Tanètte en de meeste andere staten van Zuid-Selébes. Thans wordt het geregeerd door eene Vorstin, die met den Kroonprins van Gòwa gehuwd is.

De hoofdplaats van Barroe is Soempang-minanga, aan de rivier van Barroe (1). De Vorstin, die veelal reizende is, houdt zich evenwel slechts zelden daar op; het bestuur berust inmiddels bij den Hadat.

Mangempang, Malawa, Padongko, Soempampalaë, Toehoeng, Madallo en Batoe-làppa zijn voorts de belangrijkste kampongs in Barroe.

§ 7. GÒWA.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Het rijk Gòwa, in het zuiden van het Zuidelijke schiereiland gelegen, is het overblijfsel van het vroeger machtige rijk van dezen naam, dat zijn gebied over een groot gedeelte van het schiereiland uitstrekte. Het grenst ten noorden aan de Noorder-districten, ten

(1) MATTHES, *Berigten betreffende de bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 23.

westen aan de Afdeeling Mangkasar, ten zuidwesten aan de Zuider-districten, ten zuiden aan de Zuider-districten (Binamoe en Bàngkala), en ten oosten aan de Zuider-districten (Bantaëng) en de Ooster-districten. De grenzen worden overal gevormd door denkbeeldige lijnen, welker hoofdpunten ons onbekend zijn.

De grootte wordt door MELVILL gesteld op 25,3 □ mijlen.

Het geheele land is eene golvende, vrij vruchtbare vlakte, bedekt met rijstvelden hier en daar afgewisseld door grasvlakten en bosschen. Alleen het oostelijke gedeelte is bezet met bergen, onder welke de B. Bôwong-làngi of Bòng-làngi in het noorden de voornaamste top is. Op deze bergen ontspringen verscheidene rivieren, van welke de Djéné-bêrang de voornaamste is, en die zich later vereenigen en dan de Samboeng-djàwa of Rivier van Gòwa vormen, welke aan de westkust uitwatert.

De voortbrengselen zijn vooral: rijst, suikerriet, katoen, ebben-, sandel- en sapanhout en eenige specerijen; en uit het dierenrijk inzonderheid paarden, runderen en geiten.

Bevolking, bestuur, voornaamste plaatsen.

De bevolking behoort tot den Mangkasaarschen stam en werd in 1849 op 65000 zielen geschat. De nabijheid van den hoofdzetel van het Europeesch bestuur schijnt op hare beschaving eenen gunstigen invloed uit te oefenen.

Aan het hoofd der regeering staat de Karàëng of Vorst, die daarin wordt bijgestaan door eenen Bitjàra-boetta of Rijksbestuurder. De Bàte-salâpang (negen vaandels) of Raad van negen, bestaande uit de negen Kiesheeren van Gòwa, die den Hadat of Rijksraad vormen, oefent echter den grootsten invloed op het bestuur uit. Door dezen wordt ook zoowel de Bitjàra-boetta als de Vorst gekozen. De onderdeelen of districten des rijks worden bestuurd door Karàëngs of Regenten; ook dezen mogen geene gewichtige besluiten nemen zonder de goedkeuring der Kiesheeren.

De oude hoofdplaats van het rijk is Gòwa, een paar uren landwaarts in ter rechterzijde van de rivier gelegen en door eenen grooten weg met Mangkasar (Vlaardingen) verbonden. Zij is slechts het overblijfsel van eene vroeger aanzienlijke stad en levert thans weinig bijzonderheden op. In hare nabijheid vindt men de slecht onderhoudene praalgraven der Vorsten.

Djongàya, de tegenwoordige zetel van den Vorst, nabij Mangkasar.

Samboeng-djâwa, de woonplaats van een vroegeren Vorst, ligt aan de rivier op ongeveer een uur afstands van Mangkasar.

Meer landwaarts in liggen aan de rivier: Goenoeng Sàri, Boekitinggi, beide voormalige residentieplaatsen, en Borong-lòwe. In het oostelijke bergland liggen: Têko, Lantêbong, Tino, Pangirang, Têppo, Bêlo en Bâtoe-poete; en in het zuidoosten: Patambirang, Dilêmpang, Popo, Gantârang, Pitoe en andere.

§ 8. Laïkang.

Laïkang is het westelijke, tot dusverre nog niet ingelijfde, gedeelte der Toeratea-landen, grenzende ten westen aan de Onder-afdeeling Takàllara, ten oosten aan de Onder-afdeeling Bângkala der Afdeeling Zuider-districten, en overigens door de Toeratea-baai bespoeld. Het voornaamste gedeelte ervan is het schiereiland, dat in O. Laïkang eindigt en waarop ook de hoofdplaats Laïkang aan de zuidpunt ligt; verder vindt men daarop Poentàdo, Kâssi-boemboeng en Djongôwa, en ten noorden van de Baai, Pasoewâkkang.

Bij de inlijving van het overige gedeelte der Toeratea-landen in 1863 (bl. 276) is het staatje Laïkang daarvan uitgezonderd en met de toenmalige Vorstin een contract aangegaan, dat met den tegenwoordigen, in 1879 opgetreden, Vorst is vernieuwd ([1]). De regeeringsvorm is gelijk aan dien in de andere Mangkasaarsche gewesten.

§ 9. Loewoe en onderhoorigheden.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van Loewoe.

Het rijk Loewoe, ook Loehoe en Loeboe genoemd, strekt zich ten noorden van Wâdjo uit langs de west- en noordzijde der Golf van Bòne. Ten westen grenst het aan Adja-tappârang, Masinrimpoeloe en het land der To-radja's; ten noorden aan het land der To-radja's;

([1]) In dat contract worden de onderdeelen van Laïkang (daar *landen* genoemd) opgegeven als volgt: 1. Bonto tjinde, 2. Djongowa, 3. Tjikowang, 4. Bonto tanga, 5. Djenelabaija, 6. Goesoenga, 7. Palemba, 8. Kassi boemboe, 9. Tamalaba, 10. Laikang, 11. Sapang. 12. Loere, 13. Panjakalang, 14. Talaka, 15. Bontopara, 16. Patopakang, 17. Batoelateija, 18. Boronglema, 19. Kampong beroe, 20. Poenpedo, 21. Palekokang, 22. Solisinga, 23. Koijokanga, 24. Boengoengleija, 25. Bonto tjowe, 26. Parangtjina, 27. Poenaga, 28. Pateloe, 29. Salaboe, 30. Toebaranija, 31. Tompobalang, 32. Bontomanai, 33. Bodija, 34. Poentodo, 35. Sogaija, 36. Sambelengan, 37. Poepoede, 38. Kampong para.

en ten noordoosten aan Temboekoe. Een bergrug maakt overal de natuurlijke grensscheiding uit, behalve met Wâdjo, waar de mond der rivier Bariko en eene vandaar westwaarts loopende lijn de scheiding vormt. Hoever Loewoe zich op het Zuidoostelijke schiereiland uitstrekt is niet met juistheid bekend ([1]).

De westelijke en noordelijke kuststreken zijn grootendeels vlak en besproeid door eene menigte riviertjes, onder welke de Bariko, de Tjimpoe en de Palôpo de voornaamste zijn; doch overigens is het land geheel bezet met gebergten, onder welke de B. Tjenrâna in het noordwesten, en de B. Tampôki in het noordoosten, de belangrijkste gedeelten zijn. De grond is zeer vruchtbaar en brengt veel rijst en sago voort. De bergen leveren uitmuntend ijzer en daaronder ook het zoogenaamde *Pamor*, dat tot het damasceeren van klingen wordt gebezigd. De rivieren bevatten stofgoud.

Bevolking en voornaamste plaatsen.

De bevolking, wier sterkte niet bekend is, kan worden onderscheiden in strand- en bergbewoners. De strandbewoners behooren tot den Boegineeschen stam en zijn Mahomedanen; men houdt zelfs Loewoe voor den moederstaat der Boegineezen. De bergbewoners zijn in het westen en noorden To-radja's, in het oosten Alfoeren, overeenkomende met die van Temboekoe.

De regeeringsvorm verschilt niet van dien in andere Boegineesche staten. Het gezag van den Vorst of de Vorstin bepaalt zich echter alleen tot de strandbewoners; de bergbewoners in het binnenland leven inderdaad onafhankelijk onder hunne eigene Hoofden.

Loewoe was vroeger een der machtigste staten van Zuid-Selébes, doch heeft door de opkomst van Gòwa en Bône zijne grootheid en zijnen bloei grootendeels verloren. In 1667 behoorde het reeds tot de bondgenooten der O. I. Compagnie; in het volgende jaar viel het haar echter af om zich met het ons vijandige Tàllo te vereenigen; doch later heeft het doorgaans de zijde gehouden van het Bondgenootschap of juister van Bône, het machtigste lid daarvan, dat door zijne ligging en de familie-betrekking der Vorsten eenen overwegenden invloed op Loewoe uitoefende. De onderwerping van Bône zal daaraan echter een einde hebben gemaakt. De vorige Vorst van Loewoe werd gezegd ons Gouvernement zeer genegen te zijn en stond als goed bondgenoot daarvan bekend. In het jaar 1861 is met hem

[1] Dat de binnen deze grenzen liggende kampongs Tjimpoe, Malèla en Tjakeàwo, aan den mond der rivier Tjimpoe, tot Bône behooren is opgemerkt op bl. 293.

een contract aangegaan, gelijkluidend met dat hetwelk met den Vorst van Sòppeng is gesloten ([1]). Thans berust de regeering bij eene Vorstin, met welke natuurlijk het contract is vernieuwd.

De voornaamste plaatsen zijn:

La-Ròmpong, aan een riviertje van denzelfden naam aan de westzijde der Golf van Bòne, niet ver van de grenzen van Wâdjo, op ruim 3° 33′ Z. B.

Latenta op dezelfde breedte, en Lamario iets noordelijker aan de rivier Tjìmpoe, beide in het binnenland.

Palòpo, de hoofdplaats van Loewoe, aan de rivier Palòpo, mede aan de westzijde der Golf, op 2° 57′ Z. B.

Loewoe, een weinig ten noorden van Palòpo.

Tjappasalo, Tamekoe, Boeroeng en Watoe, aan de noordzijde der Golf.

De aan Bòne behoorende kampongs Tjìmpoe, Malèla en Tjakeàwo, aan den mond der Tjìmpoe.

Onderhoorigheden van Loewoe.

De onderhoorigheden van Loewoe zijn de vazalstaatjes Oesoe, Lelewaoe en Bingkoka of Baaikongka, tot welk laatste de voor de Baai van Bingkoka liggende eilandjes Padamarang, Dàmara, Manang en Tampia behooren. Deze staatjes liggen in de hier opgegevene volgorde ten zuiden van Loewoe op de westzijde van het Zuidoostelijke schiereiland; zij grenzen dus ten oosten aan Temboekoe, Laiwoeï en Polèyang, welk laatste eene onderhoorigheid is van het eiland Boeton, en worden voorts door de Golf van Bòne bespoeld. De bevolking bestaat langs de kust uit Boegineezen, en in het binnenland waarschijnlijk grootendeels uit Alfoeren gelijk in Temboekoe. Bijzonderheden zijn ons overigens omtrent deze gewesten niet bekend.

De voornaamste plaatsen zijn:

Oesoe, de hoofdplaats van het staatje van dien naam, aan den noordoosthoek der Golf.

Lelewaoe, de hoofdplaats van Lelewaoe, aan de oostzijde der Golf, op 3° 5′ Z. B.

Pâoe-pâoe, in het binnenland van Bingkoka, aan eene rivier welke zich ten zuiden van O. Kanakea (bl. 180) in de Golf ontlast.

Pondaï en Kalaka, op eenigen afstand van de kust bij de Baai van Bingkoka.

([1]) *Kol. Verslag over* 1861, bl. 19.

Passoelòwi, de hoofdplaats van Bingkoka, aan dezelfde Baai. De Boegineesche bevolking drijft een vrij aanzienlijken handel vooral in rijst, sago, kokosnoten en olie.

Padamarang, het grootste der tot Bingkoka behoorende eilandjes, ligt voor de baai van dien naam (bl. 178) op 4°13′ Z. B. Dàmara en Manang liggen in de nabijheid daarvan. Tampia, het noordelijkste, ligt bij O. Kanakèa. Van geen van deze eilandjes is iets belangrijks bekend.

§ 10. LAIWOEÏ.

Ligging, grenzen, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Laiwoeï of Lawoeï beslaat de oostzijde van het zuidelijke gedeelte van het Zuidoostelijke schiereiland, en grenst ten noorden aan het rijk Temboekoe, ten westen aan Lelewaoe en Bingkoka, ten zuiden aan de landschappen Polèvang en Roembiva en Straat Tioro, en wordt aan de oostzijde door de zee bespoeld. Het bestaat uit de rijkjes: Laiwoeï, Latoma en Koenàwei of Toenàwe in het binnenland, en Waiwoeki, Lanomoetoeng, Kendàri en Sampàra langs de kust [1].

Van de grootte zijn ons geene opgaven bekend; zij zal op 95 of 100 □ mijlen kunnen worden geschat.

De kuststreek is bijna overal vlak en laag, het binnenland echter geheel heuvel- en bergachtig. Van de riviertjes, die aan de oostkust uitwateren, zijn de voornaamste: de Sampàra, die de uitwatering is van het binnenslands gelegene meertje Jopa en zich ten noorden van Oedj. Nipa-Nipa in de baai van dezen naam stort; en de Kendàri, welke zich in de baai van dien naam ontlast.

De voortbrengselen zijn vooral: rijst, sago, was, houtsoorten, waaronder sommige voor den scheepsbouw geschikt, wilde runderen, herten en varkens.

Bevolking, bestuur.

De bevolking is te onderscheiden in strand- en bergbewoners. De strandbewoners zijn een gemengd ras van Boegineezen, Ternatanen,

---

(1) Volgens de officieele opgave. VOSMAER *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap*, Dl. XVII) en ook de Kaarten van MELVILL en PIJNAPPEL vermelden de Districten: Lacati, Moeramoe, Wowobatoe, Loepe-Loepe, Sampara, Limbo, Timoeboe Lasolo Matarape, Lapoeloe, Waja, Boeloeboe, Ompoa en Labetto langs de kust: en Koenawi, Latoma en Laiwoei in het binnenland.

Serammers en andere eilanders; zij zijn Mahomedanen, en leven grootendeels van handel en visscherij; hun aantal wordt, althans wat de Boegineezen betreft, op ongeveer 1300 geschat ([1]). De artikelen van uitvoer zijn: rijst, sago, was, vogelnestjes, *tripang* en schildpad; die van invoer hoofdzakelijk lijnwaden, ijzerwaren en tabak. De bergbewoners zijn Alfoeren, hier To-kea's genoemd ([2]), omtrent welke, voor zooverre zij bekend zijn, hetzelfde valt op te merken als omtrent die van Temboekoe (bl. 265); hun aantal wordt op minstens 20000 begroot.

Elk landschap heeft zijnen Radja of Vorst; die van Koenâwei of Toenâwe voert den titel van Lakina ([3]); die van Kendâri heeft een Rijksbestuurder met den titel Sapâti. Hoe de verhouding van deze Vorsten tot elkander is, hebben wij niet met zekerheid kunnen ontdekken; waarschijnlijk wordt die van Kendâri als de voornaamste onder hen beschouwd; althans alleen met dezen is in 1859 door het Gouvernement een contract gesloten en met zijnen opvolger in 1880 vernieuwd.

Vroeger matigde Bòne zich de opperheerschappij over deze gewesten aan, en was o. a. de Vorst van Koenâwei verplicht aan dat rijk eene jaarlijksche schatting op te brengen, bestaande in één slaaf, 50 pikols rijst en 50 houten lansstelen; dit heeft echter thans opgehouden.

Kendâri, aan de rivier van dien naam, wordt als de hoofdplaats beschouwd. Hoewel het de voornaamste handelplaats is, is het eene onaanzienlijke kampong, bestaande uit een honderdtal houten op hooge stijlen gebouwde huizen, die bij den dagelijkschen vloed geheel in het water staan.

Aan de baai liggen verder de kampongs To-Bâdjo, Tanjdjong-pemâli en Lahoendâpi; en aan de rivier vijf uren roeiens landwaarts in, de kampong Lêpo-Lêpo, de tegenwoordige verblijfplaats van den Vorst, die er eene op hooge palen gebouwde bamboezen woning heeft, zonder vensters of deur, en waartoe eene opening in den bodem den toegang verleent. Nog verder landwaarts in ligt de kampong Poedaï.

Koenâwei of Toenâwe ligt vijf dagreizen van de kust.

([1]) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 19.

([2]) MATTHES noemt hen To-radja's en schijnt hen dus van de bevolking van Temboekoe te onderscheiden; volgens hem zijn zij koppensnellers en, zoowel vrouwen als mannen, steeds met eene bloote kléwang gewapend.

([3]) VOSMAER t. a. p. Ook de Vorst van het daar vermelde District Loepa-Loepa voert denzelfden titel. Zie ook VAN DER HART, *Reis om Celébes*, bl. 37. Volgens eene mededeeling in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.* Vierde Volgreeks, Dl. II, bl. 16, is die titel Lelaki of Laki, waaraan het achtervoegsel *na* alleen wordt gehecht, wanneer de naam van het rijk er wordt bijgevoegd, dus: Lakina Koenâwei, de Vorst van Koenâwei.

§ 11. Het eiland Boeton en onderhoorigheden ([1]).

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen van Boeton.

Boeton of Boliyo ligt onmiddellijk ten zuidoosten van het Zuid-oostelijke schiereiland van Selébes, tusschen 4° 25′ tot 5° 45′ Z. B. en 122° 30′ tot 123° 15′ O. L., en is van Selébes en het ten westen liggende eiland Moena gescheiden door Straat Boeton, die op sommige plaatsen vier en zes uren breed doch op andere zeer nauw is en een vrij sterken stroom heeft. Het heeft eene grootte van 86,5 (of volgens eene andere opgave 82) □ mijlen.

Het eiland bestaat grootendeels uit kalkgesteenten van betrekkelijk jonge formatie, evenals Madoera ([2]), en is geheel bergachtig hoewel het geene zeer hooge toppen heeft; de belangrijkste zijn de Tafelberg en de G. Lambeli, beide nabij de westkust. Langs de zuid- en west-zijde is de kust veelal steil en rotsachtig, met uitzondering der bochten en inhammen, welke een vlak en zandig strand hebben; de noordkust is op vele plaatsen moerassig en met Rhizophoren begroeid; aan de oostzijde is eene groote en diep inloopende baai, de Dwaalbaai of Baai Kalesoessoe geheeten, die in den Westmoesson eene veilige ankerplaats aanbiedt. Aan haren zuidelijken ingang steekt eene landpunt ver oostwaarts uit, welke den naam draagt van Oostkaap en op 5° 18′ Z. B. ligt. De zuidelijkste punt des eilands heet Zuidkaap.

De vruchtbaarheid is niet bijzonder groot; op sommige plaatsen is de plantengroei zelfs schraal en worden groote grasvelden en heiachtige plekken alleen door eenig in het wild groeiend geboomte afgewisseld. Evenwel zoude meerdere vlijt der bevolking daarin veel verbetering kunnen aanbrengen.

De voornaamste voortbrengselen zijn: *djagoeng*, sago, rijst, aard- en peulvruchten, Spaansche peper, katoen, *kemiri*-boomen (voor olie), kokospalmen langs de kust, bamboes, rotting en goede houtsoorten. Het dierenrijk bevat buffels, paarden, geiten, varkens en gevogelte; de zee in den omtrek is rijk aan visch.

Bevolking, bestuur en voornaamste plaatsen van Boeton.

De bevolking van Boeton, die op 17000 zielen wordt geschat, komt in voorkomen en kleur met de Mangkasaren en Boegineezen overeen; ook de kleeding is nagenoeg dezelfde, doch de taal verschilt

---

([1]) Men zie over dit eiland en zijne geschiedenis ook de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Vierde volgreeks, Dl. II, bl. 1—112.

([2]) S. Müller, *Reizen in den Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 13 der uitgave van 1857.

aanmerkelijk; de correspondentie met het Gouvernement geschiedt in het Maleisch. De huizen staan op palen en zijn of van hout of van bamboes vervaardigd en met *atap* gedekt; zij staan niet in geregelde orde in de kampongs, en zijn van binnen zeer vuil, evenals de paden er tusschen. De Boetonners belijden den Mahomedaanschen godsdienst en zijn overigens traag, eer- en wraakzuchtig en bloedgierig van aard; MÜLLER zag bij hen zware houwers, welker gevesten met bossen menschenhaar versierd waren. Aan den veldbouw besteden zij niet meer zorg dan volstrekt noodig is om in hunne behoeften te voorzien; overigens leven zij van visscherij en handel, waarvoor zij zelven de prauwen bouwen.

Het bestuur berust bij een Padjoeng of Sultan [1] en een Hadat of Rijksraad, bestaande uit den Sapâti of Rijksbestuurder, den Radja Kenepoeloeh, den Eersten Kapitan Laoet of Kapitan Laoet Mantanajo, den Tweeden Kapitan Laoet of Kapitan Laoet Soekanajo, den Radja Soerabolio en den Radja Badia. Op hen volgen in rang twee mindere Rijksgrooten, de Bontogena Matanajo en de Bontogena Soekanajo, en voorts een aantal Bonto's, welke titel door het Maleische Mantri wordt vertaald. De Vorst heeft eene Europeesche lijfwacht, bestaande uit een sergeant, een korporaal en twee man.

In het jaar 1667 zijn de Boetonners tot het Boengaaisch Contract toegetreden, en schoon zij van tijd tot tijd sommige bepalingen daarvan hebben geschonden heeft ons Bestuur zelden noemenswaardige onaangenaamheden met hen gehad. In 1824 heeft de Sultan eene afzonderlijke verbintenis met het Gouvernement aangegaan, en in 1826 het vernieuwde Boengaaische Contract mede onderteekend. Met den in 1873 opgetreden Sultan is in het volgende jaar het contract vernieuwd. In 1827 hebben de Boetonsche hulptroepen ons in den Javaanschen oorlog goede diensten bewezen.

De voornaamste plaatsen zijn:

Boeton of Boliyo, de hoofdplaats en gewone verblijfplaats van den Vorst, gelegen op eene hoogte in het zuidelijke gedeelte aan de westzijde des eilands, ongeveer een halfuur van de kust, op 5° 28′ Z. B. en 122° 31′ 54″ O. L. Het is eene vrij groote plaats, door eenen muur omgeven en met nauwe rechte straten doorsneden. Er is een oud fort, waarin het *roemah bitjâra* of raadhuis staat, dat o. a. dient om de officieele bezoeken van Gouvernements ambtenaren te ontvangen, en waarin ook het detachement van het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden ligt.

---

[1] De eigenlijke inlandsche titel schijnt ook hier Laki te zijn, of, met het achtervoegsel, Lakina, zie bl. 315, Noot 3.

Badia, een weinig ten noorden van het voorgaande.

Bâoe-bâoe, aan de Baai, waar de schepen gewoonlijk ten anker komen en ook een Gouvernements steenkolen-depôt is. Het is de voornaamste handelplaats van het rijk, en de eenige waar zich vreemdelingen mogen vestigen, die er hunne afzonderlijke wijken hebben.

Mejong-mejong, aan dezelfde baai.

Kalagoesang, mede aan het strand.

Soera-bolivo, landwaarts in gelegen, niet ver van de hoofdplaats.

Talloki, aan de westkust omstreeks het midden van Straat Boeton.

Goran of Kalesoessoe, aan den noordelijken ingang van de Baai Kalesoessoe.

Komboewaha en Takempong, aan de zuidoostkust.

Onderhoorigheden van Boeton.

De onderhoorigheden van Boeton zijn:

Polêyang en Roembiya, twee zeer weinig bekende gewesten op het uiteinde van het Zuidoostelijke schiereiland van Selébes gelegen, ten zuiden door Straat Tioro bespoeld, ten westen door Bingkoka en ten noorden door Laiwoeï begrensd.

Het eiland Moena of Pangasane, onmiddellijk ten westen van Boeton en daarvan door Straat Boeton, en van Selébes door Straat Tioro gescheiden. De noordwesthoek heet O. Torio, de noordoosthoek O. Tobèa. De grootte is 40,5 (of volgens eene andere opgave 49) □ mijlen. Het eiland is van dezelfde formatie als Boeton en heeft geen hoog gebergte; het is zeer boschrijk, en levert dezelfde voortbrengselen op als laatstgenoemd eiland, en ook koffie. Op de koraalbanken in den omtrek wordt veel *tripang* gevischt, die het voornaamste handelsartikel uitmaakt. De talrijke bevolking komt met die van Boeton overeen doch spreekt een eenigszins verschillend dialect; onder haar houden zich eenige Wadjoërs op, die de voornaamste handelaars zijn. De belangrijkste plaatsen zijn van het noorden af: Tioro of Tiworo, waar de meeste handel gedreven wordt, aan de noordkust; Lohia, aan Straat Boeton; Moena, de hoofdplaats des eilands, in het binnenland; Lakabohe, Labora en Lambaka, aan Straat Boeton ([1]); en Wasaleke, aan de westkust.

In de vrij breede en goed bevaarbare Straat Tioro liggen eene groote menigte eilandjes, onder welke Groot en Klein Tobèa, welk

[1]) Volgens de kaart in de *Bijdragen van het Instituut* liggen in het zuiden van Moena aan Straat Boeton de plaatsen: Baroeta, Mengkoli, Wara, Lolona-Waribi, Katembe, Boneoge, Loeliboe en Mawasangka.

laatste ook Sampâlo schijnt te heeten, en Tikola, ten noorden van Groot Tobêa, de grootste zijn; zij liggen recht noordwaarts van O. Tobêa ([1]).

Kambaêna of Koebeina, recht westwaarts van de zuidpunt van Moena op 5° 21′ Z. B. en 121° 57′ O. L. gelegen. Het zal omstreeks 5 □ mijlen groot zijn, is bergachtig, en heeft eene vrij hooge piek, welke den zeelieden als verkenningsteeken dient. Het eiland is goed bebouwd, en bewoond door eene deels Mahomedaansche deels Heidensche bevolking, welke den naam heeft van jegens ons Gouvernement slecht gezind te zijn. De vaart is ten zuidwesten van het eiland onveilig wegens daar liggende koraalriffen, die op de zeekaarten niet nauwkeurig zijn aangewezen ([2]).

Het Hagedis-eiland, een klein eilandje recht zuidwaarts van Boeton op 6° 5′ Z. B. en 122° 51′ O. L. gelegen. Recht oostwaarts daarvan ligt het even kleine Groenewoud, op 123° 20′ O. L.; en nog meer oostwaarts Binongko, op 124° O. L. en 6° 10′ Z. B.

De Wangi-Wangi-eilanden, recht oostwaarts van Boeton's Oostkaap op 5° 18′ Z. B. en 123° 32′ O. L.; en op dezelfde breedte en 124° 16′ O. L. de St. Mattheus-eilanden, die twee in getal en door een rif met elkander verbonden zijn.

Tusschen de Wangi-Wangi- en St. Mattheus-eilanden ten noorden en Groenewoud en Binongko ten zuiden liggen: de Toekang-besi-groep, bestaande uit eene menigte eilandjes, van welke Kadoepan of Kaledoepa het grootste is; de Boompjes-eilanden, die ook wel tot de Toekang-besi-groep worden gerekend en waarvan Tomeja het grootste is; en het eiland Veldhoen of Langkesi, op 6° Z. B. en 124° 45′ O. L. Behalve de genoemde bevinden zich op deze hoogte nog verscheidene andere eilandjes en riffen, welker namen en juiste ligging nog onbekend zijn.

De grootte van Boeton met zijne onderhoorigheden, behalve de gewesten Polêyang en Roembiya, wordt door Melvill gesteld op 167,2 □ mijlen, met eene bevolking van 100000 zielen. Van de kleine eilanden is overigens zeer weinig bekend.

([1]) Tikola, is volgens het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I, bl. 203 geen eiland, maar een schiereilandje van Selébes. Zie ook hiervóór, bl. 178.

([2]) Van der Hart, *Reis om Celébes* bl. 2.

§ 12. Bima. (Het eiland Soembawa en onderhoorigheden).

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, bevolking en verdeeling van Soembawa (¹).

Soembawa (dat eigenlijk Sambawa of Samawa schijnt te heeten), een der Kleine Soenda-eilanden, ligt tusschen 116° 47′ tot 119° 12′ O. L. en 8° 6′ tot 9° 3′ Z. B. onmiddellijk ten oosten van Lombok, waarvan het door de smalle Straat Allas is gescheiden; ten zuiden wordt het bespoeld door de Indische zee; ten noorden door de Soenda-zee, die hier ook reeds Zee van Flores begint genoemd te worden; en ten oosten door Straat Sapi, die tusschen Soembawa en het kleine eiland Komodo stroomt. In de onmiddellijke nabijheid liggen nog verscheidene er toe behoorende kleine eilandjes, van welke de voornaamste later zullen vermeld worden. Ook het westelijke gedeelte van Flores, Mangerai genaamd, is eene onderhoorigheid van het Soembawasche rijk Bima en wordt daarmede gerekend tot het Gouvernement van Selébes te behooren.

De grootte, door Melvill met de omliggende eilandjes op 285,3 ☐ mijlen gesteld, bedraagt volgens Zollinger slechts 222,83 of met de omliggende eilandjes 246,83 ☐ mijlen.

De zeer groote Baai van Salee of Soembawa aan de noordzijde en de aan de zuidzijde daar tegenover liggende wel nauwe maar ook diep inloopende Baai van Tjempi verdeelen Soembawa in twee groote schiereilanden, welke slechts door eene smalle landengte met elkander verbonden zijn. Het Oostelijke schiereiland wordt nog weder door de smalle maar van het noorden af zeer ver landwaarts indringende Baai van Bima (verdeeld in Buiten- en Binnenbaai) in twee deelen gescheiden. Behalve de drie genoemde baaien heeft het eiland nog verscheidene bochten of inhammen, van welke de grootste zijn:

De Laboe Taliwang of Bocht van Taliwang, eigenlijk Kerta Sahari geheeten, en onmiddellijk ten zuiden daarvan de Laboe of Bocht van Tjereweh (eigenlijk Djarêwe), beide in het zuidelijke gedeelte van de westzijde des eilands aan Straat Allas.

De Bocht van Soembawa, aan de noordkust van het Westelijke schiereiland.

(¹) Eene zeer uitvoerige beschrijving van dit eiland door den Heer H. Zollinger komt voor in Dl. XXIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*. Wij hebben daaruit hier slechts de voornaamste bijzonderheden kunnen overnemen. Over het rijk Soembawa zie men ook het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIII, bl. 555.

De Bocht Banga, Bocht Koeris en Bocht Tiris, inhammen in de westzijde van de Baai van Soembawa; de Bocht Kollong, Bocht Ampang, Bocht Kowangko en Bocht Napa, aan de zuidzijde, en Bocht Gempo aan de oostzijde van dezelfde Baai.

De Bocht van Sanggar of Dompo, aan de noordkust van het Oostelijke schiereiland, waarin weder de kleinere bochten van Bioe, Belambo of Sanggar, Kamboe en Kilo worden gevonden. Deze bocht maakt met de tegenover liggende Baai van Soembawa een gedeelte van dit schiereiland tot eene ver noordwestwaarts uitstekende landtong.

De Bocht Kallo en de Bocht Sapi, aan de oostzijde des eilands.

Behalve de hier genoemde zijn er nog verscheidene andere, die echter voor de scheepvaart niet van belang zijn.

De voornaamste bij name bekende kapen zijn: T. Laboe Boea ten westen, en T. Menangis ten oosten van de Bocht van Soembawa; T. Ai Raras aan de westzijde, en T. Pekka aan de oostzijde van den ingang der Baai van Soembawa; T. Kilo, aan de westzijde van de Bocht van Sanggar; T. Djati, de oostelijkste punt, en de Tafelberg of Tafelhoek, de zuidwesthoek des eilands.

Soembawa is geheel bergachtig en heeft geene vlakten van eenige uitgestrektheid; alleen langs de kusten worden hier en daar smalle strooken alluviaalgrond aangetroffen. Het gebergte is bijna uitsluitend van vulkanischen aard; slechts eenige heuvelrijen van kalkformatie vertoonen zich daartusschen. De voornaamste toppen zijn;

In het Westelijke schiereiland: G. Ngenges (5400 Rijnl. vt.); G. Lanteh (5090 vt.); G. Ropang (4000 vt); G. Dodo (3600 vt.); en G. Djaran Poessan (3000 vt.).

In het Oostelijke schiereiland: G. Tambora, die gezegd wordt bij de uitbarsting van 1815 een derde gedeelte van zijne hoogte te hebben verloren (8747 vt.); G. Dempi (3000 vt.); G. Snahi (3000 vt.); G. Dende (4000 vt.); G. Dindi (5000 vt.); G. Sore Mandi of Vader Smit (4421 vt.); G. Aroe Hassa (5340 vt.); G. Wo-Sahe; G. Djara Doendoe (2500 vt.); G. Lewi (3800 vt.); G. Tjewoe 1660 vt.); G. Maria of Ara (5000 vt.); G. Tongo (2800 vt.); G. Sambori (4000 vt.); G. Massa (3800 vt.) en G. Lamboe (4500 vt.). Van deze allen is alleen de G. Tambora als werkende vulkaan bekend; de overige zijn uitgebrand of althans rustend.

Rivieren van eenig belang worden op het eiland niet gevonden. Die er zijn kunnen alleen in den regentijd nabij de monding met booten worden bevaren, hoewel de sterke stroom zulks dan nog moeielijk maakt; in den drogen moesson hebben de meeste volstrekt geen water. Tot de belangrijkste behooren, aan de westkust: de

Tjerewoeh, Djariwe, en de Taliwang, die in de Bochten van die namen vallen; aan de zuidkust: de Oesia, de Poenik en de Baroewang-amok, in het Westelijke schiereiland; de Nangamiro, die in de Baai van Soembawa valt, op de noordwestwaarts loopende landtong, waar zij de grens vormt tusschen Dompo en Sanggar; en de Kampo, die in de Bocht van Sanggar valt en daar dit rijkje van Dompo scheidt.

De afwisseling der moessons is gelijk aan die op Java; evenwel is in den kwaden moesson de regen heviger, en in den goeden de droogte aanhoudender dan daar. De gemiddelde thermometerstand is ook hooger. Soembawa heeft den naam van ongezond te zijn; de meest voorkomende ziekten zijn: koortsen, vooral aan de kusten, huidziekte en oogontstekingen.

De natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk zijn over het algemeen dezelfde als die van de drie benedenste Gordels van Java, schoon in minderen rijkdom. De cultuurgewassen zijn: rijst, djagong, aard- en peulvruchten, suikerriet, koffie, katoen, indigo, kasoemba (oranje-verfstof), djati- en andere houtsoorten voor timmer- en meubelwerk. De diersoorten zijn voornamelijk: paarden van zeer goed ras, buffels, geiten, herten, wilde zwijnen, eene soort van apen, wilde katten, slangen en krokodillen. Van de mineralen komen vooral zwavel, arsenicum, asphalt en aardolie in aanmerking. Zout wordt langs de kusten vervaardigd.

De bevolking, met die der omliggende eilandjes door Melvill (1849) op 200000 geschat, bedroeg volgens Zollinger (1847) niet meer dan 74500 zielen; onder dezen waren ruim 11000 vreemdelingen, namelijk:

70 Europeanen of met hen gelijkgestelden,
6 Chinezen,
2000 Arabieren, Maleiers, Balinezen, enz.
8000 menschen van Selebes, Salejer, enz.
1000 menschen van Flores, Timor, Soemba, enz.

te zamen 11076 zielen.

De inheemsche bevolking behoort volgens Zollinger tot hetzelfde ras als die van het naburige Lombok, dus tot het Maleische, en wel tot denzelfden stam als de Soendaneezen. Zij is onderscheiden in twee stammen, van welke de eene het Westelijke, de andere het Oostelijke schiereiland bewoont. De eersten komen in uiterlijk voorkomen, kleeding, wapenen, zeden en gebruiken geheel overeen met de Sassaks (Dl. I, bl. 490); ook hunne taal is nauw met die van dezen verwant. De laatsten zijn kleiner en meer ineen gedrongen van gestalte, zijn gekleed en gewapend als de Boeginezen en

Mangkasaren, verschillen in zeden en gewoonten veel van hunne westelijke naburen, en spreken ook eene geheel andere taal, die nog weder in twee dialecten of takken onderscheiden is. Het Mangkasaarsche letterschrift is op Soembawa in gebruik; men bedient zich echter meer van het Maleische (Arabische), gelijk ook de Maleische taal onder de voornaamste Inlanders vrij algemeen bekend is; in haar wordt ook de correspondentie met het Gouvernement gevoerd. In Bima bestaat een oud letterschrift, waarvan bij RAFFLES en ZOLLINGER zeer verschillende afbeeldingen voorkomen; het volk kent dit echter niet, en er is zooverre men weet ook geene literatuur ([1]).

De heerschende godsdienst is over het geheele eiland het Islamisme; slechts in het Oostelijke schiereiland is een gedeelte der bergbewoners (Dôoe-dônggo of Orang goenoeng) nog heidensch. Over het algemeen is het volk verregaand bijgeloovig, vreesachtig en laf, kruipend onderdanig jegens zijne Hoofden, leugenachtig, traag, zeer aan oude gebruiken gehecht, en in verstandsontwikkeling ver beneden zijne naburen. Moord, diefstal en andere zware misdrijven komen zelden voor. Verdere bijzonderheden omtrent de bevolking zullen worden medegedeeld bij het overzicht der afzonderlijke rijkjes.

Het eiland Soembawa is verdeeld in de vier op zichzelf staande rijkjes Soembawa, Dompo, Sanggar en Bima Vroeger bestonden nog de rijkjes Tambora en Papekat, te zamen 24 □ mijlen groot, op de noordelijke landtong des eilands, in den omtrek van den berg Tambora; door de verschrikkelijke uitbarsting van dien berg in 1815 ([2]), waarbij al hunne inwoners omkwamen, zijn zij geheel verwoest en langen tijd onbewoond gebleven of strekten tot schuilplaats aan boosdoeners, waarom zij in 1866 bij Dompo en Sanggar zijn ingedeeld.

Overzicht der afzonderlijke rijkjes.

a. Soembawa.

Het rijk Soembawa strekt zich uit over het geheele Westelijke schiereiland en heeft, volgens ZOLLINGER, eene grootte van 90,8, of met de daartoe behoorende eilanden 98,8 □ mijlen, en is dus verreweg het grootste rijk. De oostelijke grens wordt gevormd door eene lijn, die van Oedjoeng Pekat aan de zuidzijde der Baai van Soembawa,

---

([1]) Uitvoerige woordenlijsten van de talen van Soembawa zie men bij ZOLLINGER t. a. p.

([2]) Men zie over deze uitbarsting o. a. JUNGHUHN, *Java* enz., 2de Afd., 3de Hoofdstuk, bl. 1205 en volgg.

over Ajer lampa, naar Batoe Karbo aan de Indische Zee loopt (1). Het heeft door de uitbarsting van den G. Tambora meer geleden dan het oostelijke gedeelte des eilands en zich minder daarvan hersteld; de voortbrengselen zijn dan ook hier minder belangrijk dan in de andere rijkjes.

Het bestuur berust bij eenen Sultan, die gekozen en in zijne macht zeer beperkt wordt door eenen Raad van vijf Rijksgrooten, zijnde de Dêa (2) Rânga of Nene Rânga (Rijksbestuurder), de Dêa Kâli-Belâ (Opperbevelhebber in oorlogstijd), de Dêa Kemâng, de Dêa Tâmmi en de Dêa Adipâtti, van welke drie laatsten de bijzondere functiën ons niet bekend zijn. De in dezen Raad door overlijden openvallende plaatsen worden door den Sultan aangevuld. Verder zijn er Districts- en Dorpshoofden, van welke sommigen zich als onafhankelijk beschouwen van den Sultan, wien het aan macht ontbreekt om zich te doen gelden. Nederlandsche ambtenaren zijn in Soembawa niet gevestigd. In 1674 is dit rijk het eerst tot het Contract toegetreden doch veelmalen daaraan ontrouw geworden; zoodat nu en dan de gewapende tusschenkomst van ons bewind noodig was. Met den tegenwoordigen Sultan is het contract in het jaar 1875 vernieuwd (3).

De inkomsten van den Vorst en de Rijksgrooten bestaan hoofdzakelijk in de heerendiensten en willekeurige belastingen, welke zij het volk opleggen, en aandeelen in de boeten, die als straf voor sommige misdrijven worden betaald. De rechters zijn ter eerste instantie de Dorpshoofden, dan de Districtshoofden, en eindelijk de Dêa Rânga met of zonder de overige Rijksgrooten.

De voornaamste plaatsen zijn:

Soembawa, de door grachten en palissaden omgevene hoofdplaats des rijks en de residentie van den Sultan, op 117°25′ O. L. en 8°28′ Z. B. bij de Bocht van Soembawa op een halfuur afstands van de kust, in eene vruchtbare met riviertjes doorsnedene vlakte gelegen. Tusschen de negeri en de kust ligt de niet versterkte, uit meer dan 200 huizen bestaande, Boegineesche kampong. Onmiddellijk naast de

---

(1) *Kol. Verslag over* 1876, bl. 24. Vroeger werd als oostelijke grens van Soembawa beschouwd het riviertje Kowangko, dat zich ontlast in de Bocht van dien naam (bl. 321) op 118°12′ O. L. De juiste ligging van de tegenwoordige in den tekst vermelde grenspunten is ons niet bekend; zij komen op geene kaart voor.

(2) Dêa is een adellijke titel, overeenkomende met het Javaansche Radèn.

(3) Het Gouvernement moest jaarlijks van den Vorst van Soembawa 40, van dien van Bima 50 Kojans (1 Kojan = 30 pikols) *sapan*-hout in ontvangst nemen tegen *f* 50 de Kojan. Bij het nieuwe contract met Soembawa is deze bepaling voor dat rijk vervallen.

hoofdplaats ligt de versterkte kampong van eenen der Rijksgrooten, die zich als onafhankelijk beschouwt.

Re, twee of drie uren ten westen van Soembawa aan een riviertje van denzelfden naam omstreeks een uur van zee gelegen; het telt 40 of 50 huizen.

Oetan, iets meer westwaarts aan het riviertje van denzelfden naam een uur van de kust gelegen; het is eene groote en versterkte plaats. Van hier af liggen langs de noordwestkust vele dorpen, bewoond door Boegineezen, Mangkasaren en Badjau's, die als slecht volk bekend en gevreesd zijn.

Boeër, een groot versterkt dorp aan een riviertje, een uur van zee.

Allas, eene groote versterkte plaats op een uur afstands van de westkust gelegen. Het wordt omringd door drie dorpjes en verscheidene gehuchten, en vormt daarmede een zich als onafhankelijk beschouwend staatje, welks hoofd den titel voert van Dâmong.

Setêllok, meer zuidwaarts in een vruchtbaar dal twee uren van de kust gelegen. Het is mede een groot en versterkt dorp, dat zich met eenige omliggende plaatsen als een onafhankelijk staatje beschouwt onder een Hoofd met den titel Datoe.

Taliwang, aan de rivier van dien naam, welke op den G. Ngenges haren oorsprong heeft; het ligt in een schoon dal op eenigen afstand van de Bocht van Taliwang, is versterkt en telt meer dan 400 huizen. Het vormt met het oostwaarts in het gebergte liggende Reba en eenige andere dorpen een op zichzelf staand staatje onder een Hoofd, dat zich Radja Dessa noemt.

Tjereweh (Djarêwe), niet ver van den mond der rivier van denzelfden naam, die op den G. Songkar ontspringt en zich in de Bocht Tjereweh ontlast. Het vormt ook met eenige andere kampongs een onafhankelijk staatje, welks Hoofd zich Datoe Tjereweh noemt.

Lapi, zuidoostwaarts van de hoofdplaats Soembawa, aan eene rivier, die zich in de Bocht Tiris ontlast, een paar uren van de kust in een met vulkanische overblijfselen bedekt heuvelland gelegen. Het is eene uitgestrekte, goed versterkte plaats, waartoe ook het noordwestwaarts gelegene, insgelijks versterkte Lopok en eenige andere kampongs behooren, waarmede het een nagenoeg onafhankelijk staatje vormt onder het bestuur van een Districtshoofd of Onderkoning, Dêa Aroen.

Koeris, gelegen ten noorden van Lapi aan de Bocht Koeris en den mond derzelfde rivier, aan welke hoogerop het zoo even vermelde Lopok ligt.

Ampang, eene groote en versterkte plaats in de vlakte ten zuiden van de Baai van Soembawa op eenigen afstand van de Bocht Ampang

aan een riviertje gelegen. Er wordt een vrij levendige handel met Soembawa gedreven. De plaats staat ook onder een zoogenaamden Onderkoning of eigen onafhankelijk Hoofd.

Plampang, westwaarts van Ampang en ten zuiden van de Bocht Kollong, mede onder een nagenoeg onafhankelijk Hoofd.

Mata, bij de oostelijke grens van het rijk Soembawa in een vruchtbaar dal, 2½ uur ten zuiden van de Bocht Kowangko. Het is eene versterkte plaats, die meer gemeenschap met het rijk Dompo dan met Soembawa onderhoudt.

De bevolking wordt door ZOLLINGER geschat op 26000 zielen, waaronder minstens 6000 Mangkasaren, Boegineezen en Badjoo's (bl. 325). De inheemsche bevolking komt, gelijk boven reeds gezegd is, in vele opzichten met de Sasaks overeen. De huizen, gedeeltelijk van hout gedeeltelijk van bamboes vervaardigd, staan altijd op zeer hooge palen: eene bamboezen ladder leidt naar eene opene of overdekte gaanderij, waarop alle kamers, drie tot zes in getal, uitkomen. Het huisraad en de levenswijze zijn zeer eenvoudig; zoete en met onmatig veel olie toebereide spijzen zijn zeer geliefd. De drank is alleen water; het gebruik van *toewak* is verboden, evenals dat van amfioen, maar toch aan de westkust niet buiten gebruik. Gezang, muziek en dans zijn veracht: er zijn zelfs geene muziek-instrumenten. Scholen bestaan er niet; het onderwijs in het lezen en schrijven wordt door de Priesters gegeven. Het eenige boek, dat gelezen wordt, is de Koran; of er eene oorspronkelijke literatuur bestaat is niet met zekerheid bekend. Een eigen letterschrift hebben de Soembawaërs niet, maar bedienen zich van het Maleische en somtijds van het Mangkasaarsche. De voorschriften van het Islamisme worden overal met de meeste nauwgezetheid betracht; niettemin heerscht er, vooral onder de Grooten, veel zedeloosheid.

De voornaamste takken van nijverheid zijn: de teelt van paarden en runderen, de landbouw in mindere mate dan in de andere deelen des eilands, het smeden van zeer goede lansen, krissen en klewangs, het weven en verven van grove katoenen stoffen, het vervaardigen van zout (niet voldoende voor de bevolking), grof aardewerk en vlechtwerk van *lontar*-bladeren.

In de kustplaatsen wordt een vrij levendige handel gedreven. De uitvoer bestaat vooral in: paarden, buffels, geiten, *dinding* (gedroogd vleesch), huiden, vogelnestjes, was, rijst, *katjang*, *sapan*-hout, katoen en geweven kleedjes; de invoer in: katoenen en zijden stoffen, ijzer- en koperwerk, wapenen, buffels, kokosolie en zout. Van alle vaartuigen worden naar gelang van hunne grootte haven- en

ankerage-gelden gevorderd, en van alle koopwaren uitgaande rechten geheven ten bedrage van 1½ of 2 pCt. van hare waarde. De ontvangst van deze gelden geschiedt door den Sabandar, die ze aan den Sultan behoort te verantwoorden.

De voornaamste eilanden, welke tot het rijk Soembawa behooren, zijn:

Mojo, dat vlak voor den ingang van de Baai van Soembawa ligt en aan de zuidzijde door Straat Salee en aan de noordoostzijde door Straat Batahai van het hoofdeiland is gescheiden. Het is 6 □ mijlen groot, van eene jonge kalkformatie, heuvelachtig en met bosschen bedekt, doch tegenwoordig onbewoond, daar de vroegere bevolking het eiland wegens de gedurige aanvallen der zeeroovers heeft verlaten. De zuidoostpunt heet T. Taliwang; aan de westzijde is de bocht Laboe Hadji, welke den zeeroovers dikwijls tot schuilplaats of hinderlaag dient.

P. Medang, noordwestwaarts van P. Mojo, is onbewoond.

In de Baai van Soembawa liggen van het noorden naar het zuiden de eilandjes: Groot en Klein Dangar, Liang, Ngali, Tengar, Tapan, Dempoe, Taikebo, Ragi of Rakit en onderscheidene kleinere. Zij bestaan meest uit vulkanische overblijfselen, zijn met geboomte bedekt en onbewoond.

Langs de westkust van Soembawa liggen in Straat Allas van het noorden af de eilandjes: Kamoedoeng, Ai-tawar, Segattel, P. Pandjang of Gili Belo, Boesser of P. Kalong, Genang of Rangeh, Pakoekoe, Passoenet, Tatagen, Belang, P. Boeroeng, P. Lawang en Gili Satoe. In de Bocht van Tjereweh liggen twee eilandjes, Groeneiland en Knop-eiland genaamd. Sommige van deze eilandjes zijn laag en van koraalvorming, andere hoog en van vulkanische formatie; zij zijn alle onbewoond.

b. Dompo.

Dompo beslaat grootendeels de westelijke helft van het oostelijke schiereiland. Het grenst ten westen aan Soembawa (bl. 323); ten oosten aan Bima, waarvan het gescheiden wordt door eene denkbeeldige lijn, welke van 118° 37′ aan de noordkust, over den G. Wo Sahe, naar 118° 38′ 30″ op de zuidkust loopt; en ten zuiden aan de Indische zee. Van de noordwestwaarts uitstekende landtong des eilands (bl. 321), die vroeger de rijkjes Tambora en Papekat bevatte (bl. 323), behoort het zuidwestelijke gedeelte aan Dompo, in dier voege dat de grenslijn loopt van den mond van het riviertje Nangamiro

dwars over de landtong in zuidoostelijke richting tot aan het binnenslands gelegene Kilo en verder naar het riviertje Kâmbo, dat aan de oostzijde de grens tusschen Dompo en Sanggar vormt en in de Bocht van Sanggar valt.

De grootte van Dompo is nagenoeg 55 of met inbegrip van eenige kleine onbewoonde eilandjes, zooals Satônda, aan den ingang van Straat Batahai, Kowangko, Koedoe, enz., in de Baai van Soembawa gelegen, ongeveer 59 □ mijlen.

De regeering berust bij eenen Rijksraad, samengesteld uit den Sultan bijgestaan door den Radja Bitjara of Rijksbestuurder en eenige Rijksgrooten, van welke de voornaamsten de titels voeren van Sabandar, Danêli en Boemi; van hen hangt ook de keuze van den nieuwen Sultan af, welke echter gewoonlijk op den oudsten zoon of naasten bloedverwant van zijnen voorganger wordt bepaald. Verder zijn er Mantri's, Districtshoofden met verschillende titels, en eindelijk Glarangs of Dorpshoofden. De Vorst heeft eenige inkomsten van belastingen, verplichte geschenken en heerendiensten van de bevolking, die evenwel slechts weinig opbrengen, en moet overigens uit zijne eigene bezittingen in zijne behoeften voorzien.

In 1669 is Dompo tot het bondgenootschap met de O. I. Compagnie toegetreden en heeft zich doorgaans getrouw daaraan gehouden; in het jaar 1871 is het contract met den toen opgetreden Sultan vernieuwd. Het Gouvernement heeft er geenen vertegenwoordiger.

De rechtspraak geschiedt ter eerste instantie door het Dorpshoofd, dan door het Districtshoofd, en indien deze de zaak niet kan uitmaken door den Boemi loema (rechter, fiskaal), van wiens uitspraak men nog in hooger beroep kan komen bij den boven vermelden Rijksraad. De straffen bestaan meest in boeten; slechts in enkele gevallen wordt de doodstraf toegepast.

De hoofdplaats Dompo ligt in het midden des lands in eene vlakte ten westen van den G. Wo Sâhe aan eene vrij belangrijke rivier, die op den G. Aroe Hassa of den G. Dindi ontspringt en in de Baai van Tjempi uitwatert. Het is eene vrij groote negeri met omstreeks 1900 inwoners. De Sultan houdt echter zijn verblijf te Bada, westwaarts van Dompo gelegen. De overige plaatsen zijn klein en weinig in getal; de belangrijkste zijn: Ranga, ten zuiden van Dompo; Kowangko, aan de Bocht van dien naam; Bango, westwaarts van Dompo, aan de rivier Lantji, die in de Bocht van Sanggar valt; Gempo, meer noordwestwaarts aan de Bocht van denzelfden naam; Tompo, iets noordelijker aan de Baai van Soembawa; en Kilo, aan de noordkust aan de Bocht van Sanggar. Voorts vermeldt ZOLLINGER

nog: Roemoe, Hoe-oe, Rodi, Daha, Matoea, Saneo of Sneho en Katoea. Deze plaatsen hebben alle door wegen gemeenschap met elkander.

De bevolking, die door ZOLLINGER op 3000 en in het *Aardrijkskundig Woordenboek* op 6000 zielen wordt gesteld, komt geheel met die van Bima overeen, bij welk rijk daarover meer zal gezegd worden; vreemdelingen houden zich onder haar niet op.

Het land heeft veel paarden en buffels, en is ook zeer rijk aan herten, zoodat er veel gejaagd wordt vooral door den Sultan en de Rijksgrooten, die zich daarbij telkens door een gedeelte van het volk, bij wijze van heerendienst, doen vergezellen.

Hoewel de grond vrij vruchtbaar is wordt van den landbouw weinig werk gemaakt; rijst is het eenige belangrijke product, waarvan ook een gedeelte wordt uitgevoerd. *Sapan*-hout en *djati*-bosschen zijn er wel, doch worden wegens de geringheid der bevolking niet geëxploiteerd. Daar Dompo geene handelplaatsen aan de kust bezit, worden de handelsartikelen over land naar Bima en Soembawa gebracht en daar geruild; geld is in Dompo weinig of niet voorhanden. De artikelen van uitvoer zijn: rijst, paarden, buffels, geiten, gedroogd vleesch, huiden en was; die van invoer dezelfde als in Soembawa. De nijverheid staat op lagen trap en bepaalt zich tot het vervaardigen van grove lijnwaden, aarden potten en eenige wapenen.

c. Sanggar.

Het rijkje Sanggar beslaat het grootste gedeelte van de noordwestwaarts uitstekende landtong des eilands, en is aan de landzijde geheel ingesloten door Dompo, volgens de grenslijn vermeld op bl. 328. Het zal ruim 20 □ mijlen groot zijn. Het noordelijke, onbewoonde gedeelte bestaat uit den vulkaan Tambora; het overige wordt grootendeels ingenomen door een vulkanisch gebergte met vier toppen, van welke de Dempi de belangrijkste is; de hoogere gedeelten zijn met bosschen, de lagere meest met *alang-alang* begroeid. De voornaamste rivier is de Lantji in het oosten des lands; zij komt uit het rijk Dompo, waar zij langs Bango stroomt (bl. 328), en ontlast zich in de Bocht Kamboe (bl. 321). Iets meer westelijk vloeit de beek Koempossi of Sanggar, die in de bocht Belamboe valt. De Kâmpo is de oostelijke grensrivier.

Het rijkje bevatte in het jaar 1869 slechts de twee armoedige kampongs Blambo en Tloko, in het zuidoosten gelegen, met eene bevolking van ongeveer 200 zielen, die haar bestaan vond in de

vischvangst, de hertenjacht en eenigen handel in paarden, was, honig en enkele andere producten. Het bestuur berust bij een Vorst, die Radja wordt genoemd, een Rijksbestuurder en een achttal andere Rijksgrooten, onder welke ook de Sabandar of Havenmeester en de Imam of Opperpriester eene plaats bekleeden [1]. De Vorst heeft als zoodanig geene andere inkomsten dan dat het volk zijne schamele woning onderhoudt, zijne rijstvelden bebouwt, met hem op de hertenjacht gaat en hem somtijds kleine geschenken geeft. Het in 1858 met dit rijkje gesloten contract is in 1869 met den tegenwoordigen Vorst vernieuwd. Een Nederlandsch ambtenaar is er niet gevestigd.

De bevolking van Sanggar wordt voorgesteld als goedhartig, gastvrij, vreedzaam, vlijtig en moedig. Zij heeft eene afzonderlijke taal, welke echter met die van Bima nauw verwant is. De zeden en gebruiken zijn dezelfde als in Bima en Dompo. Handel en nijverheid zijn niet noemenswaardig; de welvaart is gering.

d. Bima.

Het rijk Bima beslaat het oostelijke gedeelte des eilands en grenst ten westen aan Dompo, waarvan het gescheiden is volgens de grenslijn vermeld op bl. 327, terwijl het aan alle andere zijden door de zee wordt bespoeld. Tot Bima behooren de eilandjes gelegen langs zijne zuidkust en in de Baai van Bima, alle eilanden in Straat Sapi, en het westelijke gedeelte van het eiland Flores (Mangerai); zij worden daarom ook geacht tot het Gouvernement van Selébes te behooren.

De grootte van het rijk Bima op het eiland Soembawa is 57 □ mijlen, en wordt met de onderhoorige eilanden (zonder Flores) op 71,5 □ mijlen gesteld.

Het bestuur wordt uitgeoefend door eenen Rijksraad, bestaande uit den Sultan, die evenals in Dompo gekozen wordt, den Radja Bitjara of Rijksbestuurder, den Boemi Loema Rasanäë (eersten fiskaal), den Boemi Loema Bolo (tweeden fiskaal), den Boemi Renda (bevelhebber der landmacht) en den Amanggoeroe Pabisi Bódjo (bevelhebber der zeemacht). Voorts zijn er twaalf Ratoe's of Regenten, van welke zes den titel van Djanèli en zes dien van Torèli voeren; een van de Torèli's is Sabandar of Opperhoofd van den handel. Aan iederen Djanèli en Torèli zijn twaalf Boemi Rinjtjawo's toegevoegd, die den dienst doen van Afgezanten. Verder heeft men twaalf Boemi Naë's

[1] MATTHES in de *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgr., Dl. VII, bl. 85.

of Onder-regenten en vier en twintig Boemi Nggeko's of Djarra's, d. i. Kleinere Hoofden. Verscheidene van de hier vermelde waardigheid-bekleeders staan aan het hoofd der Dari's of Gilden (zie hierachter bl. 334), welker overige Hoofden ook tot de aanzienlijke beambten behooren. De Sultan heeft zijne eigene Afgezanten, drie in getal, den Boemi Parisi Bodjo, den Boemi Parisi Bolo en den Boemi Parisi Kaë. De Dorpshoofden heeten Gallårrang (Glarang).

De inkomsten van den Vorst bestaan in: de opbrengst van zijne eigene rijstvelden; den paardenhandel; den alleenhandel in vogelnestjes en opium; de uitgaande rechten op de uitgevoerde paarden; een gedeelte van de winst op het *sapan*-hout; verplichte geschenken of huldegeschenken (*ange adda*), die het volk hem opbrengt, en heerendiensten.

De rechtspraak geschiedt op dezelfde wijze als in Dompo (bl. 328). De doodstraf wordt zelden anders toegepast dan op moord en echtbreuk, in welke gevallen de schuldige wordt gewurgd. De gewone straffen zijn boeten, welke tusschen den Rijksbestuurder en de mindere Hoofden worden verdeeld.

Het eerste contract tusschen Bima en de O. I. Compagnie is gesloten in 1669, doch niet altijd getrouw nageleefd. In lateren tijd is het meermalen gewijzigd, en door den tegenwoordigen Sultan onderteekend bij zijne optreding in 1881. Het Nederlandsche Gouvernement wordt hier vertegenwoordigd door eenen Controleur als Civiel Gezaghebber tevens Vendumeester en een Klerk tevens Ambtenaar van den Burgerlijken Stand.

De voornaamste plaatsen zijn:

Bima of Bodjo, de hoofdplaats des rijks, gelegen aan de oostzijde der Baai van eerstgemelden naam in eene vlakte, die doorsneden wordt door onderscheidene riviertjes, welke zich hier in de Baai ontlasten. Het bestaat uit de eigenlijke kampong Bima, die meer dan 300 huizen bevat en waarin ook de door eene steenen muur omgevene woning van den Sultan en de moskee staan, en de ten westen daarvan aan het strand gelegene Kampong Wolanda, Kampong Boegi en Kampong Melajoe, die rechtstreeks aan het Gouvernement onderhoorig zijn. De Kampong Wolanda wordt bewoond door enkele Europeanen en de Christen-inlanders, en staat onder een Hoofd met den titel Kapala. Hier ligt aan de Baai het Nederlandsche fortje, eene vierhoekige aarden redoute met vier bastions en eene gracht; de bezetting bedraagt gewoonlijk 15 man, die uit het Garnizoens-bataljon van Selébes en Onderhoorigheden hierheen wordt gedetacheerd. Op eenigen afstand vandaar is de woning van den

Controleur. De Kampong Boegi, ten noorden van de vorige, wordt door Boeginezen bewoond en staat onder een Hoofd met den titel Mataowa. In de nog meer noordwaarts gelegene Kampong Melajoe wonen de Maleiers en andere vreemde Oosterlingen, onder een Hoofd met den titel Panghoeloe. Deze drie Kampongshoofden worden door de ingezetenen gekozen en door het Gouvernement bevestigd. Nog een vierde kampong, de Kampong Bali, wordt thans weinig of niet meer door Balinezen bewoond (1).

Sapi, omstreeks 8 uren zuidoostwaarts van Bima, bij de Bocht van Sapi nagenoeg een uur van het strand aan een riviertje gelegen. Het is eene groote plaats met ruim 700 huizen; er bevindt zich een Roemah Kompani, dat is een huis voor den Gezaghebber, wanneer deze zich hier ophoudt. Vroeger was er ook een fortje, dat thans vervallen is. Tusschen deze plaats en de kust bevinden zich de er toe behoorende Kampongs Boegi, Melajoe en Badjau. Aan den weg, die Sapi met Bima verbindt, liggen nog vele andere plaatsen, zoo als: Mangenkom, Pena, Kàba, Wabo, Kodo, Lampé, Sari, Wodi, enz.

Wira, in het noordoosten op eenigen afstand van de kust aan een riviertje gelegen, en in dat gedeelte des lands de belangrijkste plaats. Zij is door drie verschillende wegen, waaraan vele kleinere kampongs liggen, met Bima verbonden.

In het westen des rijks op eenigen afstand van de zuidkust ligt het groote en goed bevolkte Prado. Het is met Bima verbonden door eenen weg, waaraan de kampongs Tente, Semili, Bioe, Dolo, Helo en andere gelegen zijn.

Ook langs de zuid- en westzijde der Baai worden vele kampongs aangetroffen.

Geen van deze dorpen is versterkt gelijk die in het rijk Soembawa. De eenige inlandsche versterkingen, welke in Bima worden aangetroffen, zijn het zoogenaamde Zuider- en Noorderfort, het laatste op een eilandje in de Baai van Bima; het zijn twee met eenige oude stukken bewapende verschansingen ter bescherming van die Baai, doch die zelfs niet in staat zijn aan zeeroovers ontzag in te boezemen.

De bevolking van het Gouvernements grondgebied bestond in 1869 uit 37 Arabieren en 1108 Inlanders (2); die van het geheele rijk wordt door ZOLLINGER geschat op 45000 zielen; eene nauwkeurige

(1) Andere merkwaardigheden in den omtrek van Bima zie men bij MATTHES, t. a. p. bl. [illegible].

(2) Hieronder zijn natuurlijk de andere vreemde Oosterlingen begrepen: Chineezen waren er niet. Het aantal Europeanen wordt niet opgegeven.

telling heeft noch het Gouvernement noch de Sultan ooit durven ondernemen, omdat bij het volk de overtuiging bestaat dat daarom aan het land groote onheilen zouden overkomen. De vreemdelingen, als Mangkasaren, Boegineezen, Maleiers, Badjau's, enz., wonen alleen te Bima, Sapi en Wira. De huizen worden laag bij den grond gebouwd en bestaan uit eene opene voorgalerij en een groot binnenvertrek, waarvan nog een paar kleine kamertjes zijn afgeschoten; de bouwstoffen zijn gedeeltelijk bamboes, gedeeltelijk de in smalle reepen gespletene bladscheeden van den *arèn*- en *lontar*-palm, die verschillende kleuren hebben en kunstig worden samengesteld. Het dak is van *alang-alang* of *sirappen* (Dl. I, bl. 403). De moskee staat gewoonlijk midden in het dorp. Het huisraad bestaat uit eenige potten, pannen, manden, spin- en weefgereedschappen. De slaapplaats is eene op den grond uitgespreide mat en eenige met kapok gevulde kussens, waarvoor somtijds gordijnen hangen. De spijzen zijn *djagoeng*, rijst, buffel- en geitenvleesch, kippen, visch en gebak; de dranken, water, *toewak*, *broem* (een uit rijst vervaardigde bedwelmende drank) en koffie. Het gebruik van opium, *sirih* en tabak is algemeen. Het volk houdt veel van feesten, die met maaltijden, zang, muziek en dans gevierd worden. De muziek-instrumenten zijn alleen *gongs* en trommen; de dans wordt slechts door ongehuwde personen uitgeoefend. Jongelingen voeren somtijds gewapende dansen uit, die met eene soort van spiegelgevecht eindigen.

Bij het sluiten van een huwelijk moet de jongeling aan de ouders van het meisje, naar gelang van hunnen stand, een bruidschat ter waarde van 22, 44 of 88 realen betalen, die gewoonlijk in paarden, buffels, kleedingstukken of andere voorwerpen wordt voldaan. Erfenissen worden tusschen de zonen en dochters gelijkelijk verdeeld; ook de weduwe ontvangt een kindsgedeelte; bij ontstentenis van kinderen vervalt de nalatenschap aan de verdere bloedverwanten.

Het onderwijs bestaat in het van buiten leeren van eenige gebeden en gezangen; alleen de kinderen der aanzienlijken leeren het lezen en schrijven, vooral van het Maleisch en Mangkasaarsch. Voor de kinderen der Christen-inlanders is te Bima eene school, waar het lezen en schrijven der Nederlandsche en Maleische talen met Romeinsch karakter, alsook het rekenen, worden onderwezen. In 1874 is daar ook voor kinderen van Europeanen en met hen gelijkgestelden eene Gouvernements lagere school opgericht ([1]).

([1]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 105. In den *Regerings-almanak voor* 1883 wordt die school voor Inlanders niet meer vermeld.

Het volk is verdeeld in Dari's of gilden, welke verdeeling voornamelijk op de voor den Sultan te verrichten heerendiensten betrekking heeft. Zoo onderscheidt men:

de Dari Ratto, wier hoofd den titel heeft van Boemi Loema; het is de klasse der adellijken of Mantri's, wier kinderen bij den Sultan moeten dansen en, als zij volwassen zijn, kamerheeren of hofdames worden.

de Dari Djarra Ngotjo Bodjo, onder den Boemi Djarra Bodjo, en de Dari Djarra Ngotjo Bolo, onder den Boemi Djarra Bolo; de eersten zijn wapendragers, de laatsten dansers; beiden moeten bij sommige gelegenheden voor de woningen van den Sultan en den Radja Bitjara dansen.

de Dari Ngadji of het gild der Priesters, onder den Imam; zij onderhouden de moskee en moeten bij den Sultan den Koran voorlezen.

de Dari Soeba, onder den Boemi Renda; zij zijn degenen, die geene rijstvelden bezitten en als soldaten dienst doen; in oorlogstijd worden zij door de overige bevolking gevoed.

de Dari Damber Mori, onder den Nenti Mori-toij; zij hebben beurtelings het toezicht over de dagelijksche bezigheden in de woning van den Sultan, of verrichten die zelven.

de Dari Djara, onder den Djene Djara Asi en den Djene Djara Kappa; zij zijn de bevelhebbers der ruiters en hebben het opzicht over de paarden van den Sultan, die in de dorpen door de inwoners worden onderhouden; de beide Hoofden moeten de paarden voor den Sultan opzoeken.

de Dari Tadolo, onder den Boemi Mangga Djawe; zij zijn de timmerlieden, die de woning van den Sultan en den Radja Bitjara voor niet, en die van de Mantri's voor een gering loon moeten onderhouden.

de Dari Deddeh, onder den Boemi Deddeh; zij zijn de goud- en zilversmeden.

de Dari Pakora, onder den Boemi Djero; zij zijn de schrijnwerkers, wagen- en geweermakers.

de Dari Owa, onder den Amanggoeroe Owa; zij zijn de koperslagers. De drie laatstgenoemde gilden moeten op dezelfde voorwaarden bij dezelfde personen als de Dari Tadolo de werkzaamheden van hun beroep uitoefenen.

de Dari Pabisi; dezen zijn de schippers. Zij staan onder drie Hoofden, den Amanggoeroe Pabisi Bodjo, den Amanggoeroe Pabisi Bolo en den Amanggoeroe Pabisi Satorêli; de eerste moet de prauwen

van den Sultan, de beide anderen die van zijn gevolg bemannen en met hen medevaren.

de Dari Sajanêli, onder den Boemi Naë en den Boemi Bata Bani; zij zijn de arbeidslieden, moeten voor den Sultan en de Rijksgrooten de rijstvelden bebouwen en allen arbeid verrichten, die niet aan de andere Dari's is opgedragen.

Het Islamisme is omstreeks het midden der 17de eeuw, waarschijnlijk van Mangkasar, herwaarts overgebracht en telt thans het grootste deel der bevolking onder zijne belijders. Te Bima zijn eenige Christenen, deels Protestanten deels Katholieken; Geestelijken zijn er echter niet gevestigd maar bezoeken deze plaats slechts van tijd tot tijd. Een klein gedeelte der bergbewoners, de Dòoe-dònggo of Orang goenoeng, is nog heidensch.

Deze Dòoe-dônggo wonen op het gebergte ten westen en zuidoosten van de Baai van Bima en hebben in levenswijze veel overeenkomst met de Heidenen van het Tengger-gebergte op Java. Zij zijn waarschijnlijk het overblijfsel van de oorspronkelijke bevolking des lands, en verschillen in gestalte niet van de overige Bimaneezen, alleen zijn zij, vooral de vrouwen, leelijker van voorkomen; ook hunne taal is dezelfde doch met een eenigszins verschillend dialect. Hunne op steile bergtoppen gebouwde dorpen bestaan uit kleine armoedige hutten, op hooge palen gebouwd; huisraad en kleeding zijn nagenoeg gelijk aan die der overige bevolking. Zij leven van landbouw, veeteelt en jacht en eten voorts alle dieren, welke zij kunnen machtig worden, waarom de Mahomedanen een afschuw van hen hebben. Zij gelooven aan eene groote menigte goede en booze geesten, Déwa genaamd, die in bergen, boomen, steenen, enz. wonen, en in geval van nood worden aangeroepen zonder tusschenkomst van Priesters; en zijn overigens stille, arbeidzame en vreesachtige lieden, onder welke moord, diefstal en andere zware misdaden niet bekend zijn. De veelwijverij is bij hen geoorloofd doch komt zelden voor. Bij het huwelijk betaalt de man een bruidschat hoogstens ter waarde van 50 realen. Erfenissen worden gelijkelijk tusschen de nablijvenden verdeeld; ook de overledene krijgt een aandeel, dat gedeeltelijk verbrand gedeeltelijk met hem begraven wordt; zijn aandeel in het vee wordt geslacht en daarvan een feestmaal aangericht, dat aanhoudt totdat alles op is. Het begraven geschiedt op sommige plaatsen in een diepen kuil, waarin het lijk in eene zittende houding wordt geplaatst (bl. 205); op andere wordt het tusschen de twee helften van een uitgeholden boomstam ingepakt en in de wildernis weggezet.

Industrie bestaat in Bima zeer weinig; zij bepaalt zich hoofdzakelijk tot het weven van grof lijnwaad, het smeden van wapenen,

het maken van matwerk uit bamboes en *lontar*-bladeren, en het bereiden van zout; goudsmederij, steen-, potten- en pannenbakkerij zijn van weinig belang. Landbouw, veeteelt en handel zijn de hoofdbedrijven der bevolking. Rijst wordt zoowel op *sawahs* als op droge velden gebouwd; voorts worden aangekweekt: *djagoeng*, tabak, uien, peul- en aardvruchten, katoen, suikerriet, koffie en indigo; en in het wild groeien kokos-, *sapan*- en *bingkoeroe*- (*bengkoedoe*-) boomen, van welke laatste de wortels eene roode verfstof opleveren. De veefokkerij bepaalt zich tot paarden en buffels, maar daarvan wordt weinig werk gemaakt. De meeste leven in het wild, vooral de paarden in zeer groote menigte, en worden slechts opgevangen als men ze noodig heeft. Deze beide diersoorten zijn een zeer belangrijk handelsartikel; zij worden veelal over land naar Soembawa vervoerd en daar ingescheept. Verdere artikelen van uitvoer zijn: geiten, vogelnestjes (monopolie van den Sultan), schildpad, *tripang*, *dinding* (gedroogd vleesch), huiden, was, rijst, katoen, *katjang* (peulvruchten), uien, en andere van minder belang. Op alle uitgevoerde artikelen wordt door den Sultan een zeker recht geheven; ook moeten de handelsvaartuigen haven- en ankerage-geld betalen, verschillend naar hunne grootte. Ingevoerd worden: opium (monopolie van den Sultan), *gambir*, tabak, rotting, Europeesche dranken, katoenen en zijden stoffen, ijzer- en koperwerk, wapenen, aardewerk, goud en zilver, enz. Hoewel de handel veel bij ruiling geschiedt, zijn bijna alle gouden en zilveren munten in Bima gangbaar tegen een vrij willekeurigen koers; als pasmunt gebruikt men de Chineesche *pitjis* (Dl. I, bl. 470); de reaal, eene denkbeeldige munt, geldt *f* 2 zilver.

Tot Bima behooren de volgende eilandjes:

Sido en Tengani, nabij elkander aan de zuidkust gelegen [1].

In de Baai van Bima liggen van het noorden af: aan den ingang der Binnenbaai het eilandje, waarop het Noorderfort (bl. 332) staat; P. Kambing, tegenover Bima, met Gouvernements steenkolenloodsen en als heilig vereerde graven; en Nissa (eiland) Sedoe in den achtergrond der Baai, eveneens met heilige graven.

In de Bocht van Sapi liggen Nissa Naë, Nissa Entossa en Nissa Todo. Ten zuiden van T. Djati ligt niet ver van de kust Nissa Komoro.

---

[1] Zoo wordt het voorgesteld op alle kaarten, ook op de nieuwste in den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG; doch volgens de mededeeling van Dr. MATTHES, t. a. p. bl. 90 vormen Sido en Tengani te zamen één schiereiland, dat aan de westzijde met het vasteland van Bima verbonden is en (aan de noordoostzijde) de Baai van Karoemboe vormt.

In Straat Sapi heeft men: aan den noordelijken ingang Goenoeng Api of Sangeang, op 8°11′ Z. B. en 119°5′ O. L., bestaande uit eenen vulkaan met twee toppen, ruim 7000 vt. hoog; het was vroeger bewoond, doch is thans wegens de invallen der zeeroovers verlaten. — Gilli Banta, op 8°21′ Z. B. en 119°18′ O. L., een bergachtig eiland, welks hoogste top 1200 vt. bereikt. Iets meer zuidwaarts liggen Mata Sétan en andere, die weinig meer dan klippen zijn. — Komodo of Ratteneiland, 10 □ mijlen groot, gelegen tusschen 8°25′ en 8°45′ Z. B. en op 119°23′ O. L. Het is met vulkanisch gebergte bezet en had vroeger eene kleine bevolking, die echter voor de zeeroovers is gevlucht. — P. Rindja, onmiddellijk ten oosten van Komodo en daarvan door Straat Mangerai en van Flores door Straat Molo gescheiden; ook een onbewoond eiland, dat eigenlijk tot Flores behoort maar met het westelijke gedeelte van dit eiland als eene onderhoorigheid van Bima wordt beschouwd ([1]).

Mangerai of Westelijk Flores zal met het overige gedeelte van dat eiland worden behandeld bij de Residentie Timor en Onderhoorigheden.

D. DE NIET-BONDGENOOTSCHAPPELIJKE LANDEN.

§ 1. Wâdjo.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Wâdjo ligt aan de westzijde der Golf van Bône, en grenst ten zuiden aan Bône, waarvan het gescheiden is door de rivier Tjenrana; ten westen aan het Meer van Têmpe en het rijk Adja-tappârang, welks oostelijke grens (bl. 304) hier de scheiding maakt; en ten noorden aan Loewoe, waar de mond der rivier Bariko en de vandaar westwaarts loopende lijn de grensscheiding vormt ([2]).

([1]) In den *Algemeenen Atlas van Ned. Indië* is op de Kaart van de *Westerhelft der Residentie Timor* door Versteeg het eiland Rindja abusievelijk nog aan Flores vastgehecht, gelijk men vroeger meende dat het geval was; op de *Algemeene Kaart der Moluksche eilanden* in denzelfden Atlas, is het echter terecht als een afzonderlijk eiland voorgesteld. Deze onnauwkeurigheid is te erger, als men opmerkt dat de eerstgenoemde kaart in 1860 en die van de Molukken reeds in 1855 geteekend is; zij is dan ook in den *Maleischen Atlas* verbeterd. Overigens zie men over Straat Molo vooral de *Reis van* Buddingh, Dl. III, bl. 352 en volgg., waaruit blijkt dat deze Straat door den geweldigen stroom en de uitstekende rotsblokken niet dan met groot gevaar te passeeren is; en over Straat Sapi Bickmore, *Reizen in den O. I. Archipel*, Dl. I, bl. 108 der Hollandsche vertaling.

([2]) Dat de binnen deze grenzen liggende landstreek Pitoempanoewaë of De zeven landen aan Bône behoort is opgemerkt op bl. 293.

De grootte bedraagt volgens MELVILL 92,2 □ mijlen.

Het land is grootendeels vlak en laag, hier en daar zelfs moerassig; alleen het zuidwestelijke gedeelte in den omtrek van het Meer van Tèmpe heeft bergen, doch van geringe hoogte. Er zijn onderscheidene rivieren, die allen eene oostwaartsche richting hebben, en onder welke de Peneki, de Akotèngang en de Kera de belangrijkste zijn. Rijst schijnt het hoofdvoortbrengsel van den grond te wezen.

Bevolking, regeeringsvorm, voornaamste plaatsen.

In 1849 werd de bevolking, die tot den Boegineeschen stam behoort, door MELVILL geschat op 110000 zielen, wier hoofdbedrijven handel, visscherij en landbouw zijn. Volgens hare eigene overleveringen is zij afkomstig uit Loewoe, vanwaar voor eeuwen eene Prinses en eenige familiën naar het toen nog onbewoonde Wâdjo verbannen of, volgens eene andere overlevering, vrijwillig verhuisd waren om de onderdrukking van hunnen Vorst te ontvluchten. Bij die vluchtelingen voegden zich weldra Boniërs; de Loewoesche prinses huwde met een prins van Bône, en zoo nam de bevolking spoedig in aantal toe. Deze verdeelde zich langzamerhand in drie afdeelingen of stammen: de Bêtempòla, of zij die op het gebergte woonden; de Limpòwe-ri-Toewa, of zij die zich met de vischvangst bezig hielden; en de Tàlo-tanreng of zij die *sagoeweer* vervaardigden (landbouwers?). Over elke van deze afdeelingen werd een der afstammelingen van de Loewoesche prinses Vorst, en zoo ontstonden dus de Patta (Vorst, letterlijk: onze Heer) Bêtempòla, de Patta Rânrange-i-Toewa en de Patta Rânrange Tàlo-tanreng. Elk hunner nam nevens zich eenen plaatsvervanger, namelijk de eerste den Patta Pilâë of den Vorst met een rood vaandel; de tweede den Patta Tjakoridive of den Vorst met een geel vaandel; en de derde den Patta Patolâë of den Vorst met een veelkleurig vaandel. Deze vormden te zamen den Raad der Patta annange of Zes Vorsten, en kozen later, om bij beraadslagingen het bezwaar van het staken der stemmen te voorkomen, nog een zevenden als President, die den titel van Patta Matowa of Aroe Matowa verkreeg, voor een onbepaalden tijd werd benoemd, en door de zes anderen kon worden afgezet. Vervolgens werden uit elke der drie Afdeelingen nog tien Vorsten van minderen rang, bij wijze van Volksvertegenwoordigers, en een Soero of Zendeling, gekozen; zoodat de geheele regeeringsraad uit een aantal van veertig Vorsten werd samengesteld.

Het bovenstaande is het, hoofdzakelijk aan MATTHES (¹) ontleende, verhaal omtrent den oorsprong van den nog tegenwoordig in Wàdjo bestaanden regeeringsvorm. Wàdjo is namelijk nog heden eene aristocratische republiek, bestuurd door eenen Raad van veertig Vorsten, van welke de zes bovenvermelde Patta's met den Aroe Matowa de uitvoerende macht zijn; terwijl de drie-en-dertig anderen slechts worden opgeroepen bij de beraadslaging over vrede of oorlog, de keuze van eenen nieuwen Aroe Matowa, of andere bijzonder gewichtige omstandigheden. Indien bij ontstentenis van een der leden de stemmen staken, heeft de Aroe Matowa eene beslissende stem. Een nieuwe Patta wordt altijd uit de naaste bloedverwanten van zijnen voorganger gekozen; bij den Aroe Matowa of de overige Raadsleden behoeft daarop niet te worden gelet.

De drie Vorsten met de vaandels hebben het bestuur over de krijgszaken, en in oorlogstijd is de Patta Piláë de Poenggawa of opperveldheer.

De drie andere Patta's oefenen het burgerlijk bestuur uit; onder hen is de Patta Bêtempôla de voornaamste. Zijne macht staat nagenoeg gelijk met die van den To-marilàlang of Rijksbestuurder in Bône. De Aroe Matowa is de President der republiek.

De drie Soero's zijn de personen, aan welke gewichtige zendingen worden opgedragen; zij bekleeden dus ook bij voorkomende gelegenheden de betrekking van gezanten.

Vele Vorstelijke personen in Bône en Sidênreng zijn aan die van Wàdjo vermaagschapt en kunnen ook deel uitmaken van het bestuur in laatstgenoemd land. Zoo is de broeder van den Koning van Sidênreng, die in dit rijk de betrekking van Patta Talloe-làttaē (bl. 305) bekleedt, tevens Aroe Matowa van Wàdjo.

Overigens heerscht ook in Wàdjo het leenstelsel en worden de familieleden der regeeringspersonen dienovereenkomstig met bezittingen beleend. In 1840 bedroeg het aantal groote leenmannen 47.

Eene verdeeling van Wàdjo in Districten of dergelijke onderdeelen is ons niet bekend. De Kaart van VERSTEEG schijnt echter te wijzen op eene zoodanige verdeeling in de drie landschappen: Peneki, Akotêngang en Kera, naar de hoofdrivieren van dezelfde namen.

(¹) Men zie dit uitvoeriger in zijn werkje *Over de Wadjoreezen met hun handels- en scheepswetboek*, bl. 2 en volgg.; en *Berigten betreffende de bijbelverspreiding*, N°. 96—99, bl. 66 en volgg. Vergelijk het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1840, Dl. I, bl. 572; 1843, Dl. I, bl. 418; 1848, Dl. I, bl. 58, en 1854, Dl. II, bl. 238.

De voornaamste plaatsen zijn:

Tossora, de zetel van het bestuur, in het binnenland niet ver van de rivier Tjenrana gelegen.

Akotêngang, op eenigen afstand van den mond der rivier van dien naam.

Kera, aan de rivier van dien naam niet ver boven haren mond.

Bariko, nabij den mond der rivier van dien naam.

Verder liggen langs de rivier Tjenrana nog: Lagoesi, de voornaamste plaats van het tot Wådjo behoorende staatje Pamåna, Baringang, Sôlo, Bòla, Balåkang, Tampångang, enz.; en langs den oostelijken oever van het Meer Tappårang-rilåoe of Meer van Têmpe: Data, Têmpe, waarnaar het Meer door de Europeanen genoemd wordt, Kading, Oedjoeng, Båtoe-roessa, Piråhi, Tanjtjoeng, Belåwa, enz.

§ 2. Het land der To-radja's.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Dit zeer uitgestrekt doch weinig bekend gewest in het centraalbergland van Selébes grenst ten noorden aan Kajeli, Posso en Todjo; ten westen aan Mandar; ten zuiden aan het Meer Kariyångoeng (bl. 182) en Masinrimpoeloe; ten zuidoosten aan Loewoe; ten oosten aan Temboekoe. Door welke lijnen die grenzen bepaald worden is ons evenmin bekend als de grootte van het landschap en de sterkte zijner bevolking.

Het gebergte Latibodjong of Latimodjong (bl. 175) is het aanzienlijkste van dit geheel bergachtige land; zijne hoogte is evenwel niet bekend. Daarop, of op de oostelijke voortzetting ervan, ontspringt de rivier Sadang (bl. 183), die eene zuidwestwaarts loopende vallei doorstroomt en het van de gebergten ter wederzijde afkomende water naar de Golf van Mandar afvoert. Het gebergte is zeer boschrijk; doch overigens is omtreht de voortbrengselen niets bekend.

Bevolking en verdere bijzonderheden.

De bevolking bestaat uit de zeer weinig bekende To-radja's d. i. Binnenlanders of Bergbewoners, Alfoeren, die geheel onbeschaafd en woest zijn, en bij welke ook het koppensnellen en tatoeeren nog in zwang is; zij zijn stevig gebouwd en hebben een goed voorkomen.

Van eene verdeeling van dit landschap is niets bekend, evenmin als van het bestuur. Waarschijnlijk zal elke kampong haar eigen

Hoofd hebben, en het gezag van de Opperhoofden der verschillende gewesten (indien zoodanige verdeeling bestaat) niet groot zijn ([1]).

De eenige kampong, die op de kaarten voorkomt, is To-radja (?) aan de boven-Sadang.

§ 3. Masinrimpoeloe.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid.

Het kleine landschap Masinrimpoeloe (d. i. Het nabij het gebergte gelegene), ook wel Masenreng Boeloe genoemd, ligt ten zuiden van het land der To-radja's, waarvan het gescheiden wordt door eene denkbeeldige lijn, die van de noordzijde van het Meer Kariyângoeng noordoostwaarts loopt tot aan de rivier Sadang; ten oosten grenst het aan Loewoe, waarvan het gescheiden wordt door de rivier Sadang en vervolgens door eene bergketen, die zich vandaar zuidwaarts uitstrekt; ten westen wordt het van Mandar gescheiden door het Meer Kariyângoeng en diens uitwatering, het riviertje Sorêyang of Binânga-Karâëng; ten zuiden grenst het voor een klein gedeelte aan de Golf van Mandar en voorts aan Adja-Tapparang, waarvan het volgens eene onregelmatig noordwaarts loopende lijn is gescheiden.

Aan de oost- en westzijde is het bergachtig; het grootste gedeelte is vlak en wordt doorsneden door de rivier Sadang en hare zijrivieren, welke gedeeltelijk in het bergland der To-radja's gedeeltelijk uit het Meer Kariyângoeng haren oorsprong hebben. Ook van het gebergte in het westen des lands stroomen riviertjes af, welke zich òf in de Golf van Mandar òf lager in de Sadang ontlasten.

Van de grootte en de voortbrengselen des lands en de sterkte der tot den Boegineeschen stam behoorende bevolking zijn ons geene opgaven bekend.

Verdeeling, voornaamste plaatsen.

Dit gewest bestaat uit de zes rijkjes: Enrêkang, Doeri, Maïwa, Kàssa, Batoe-Làppa en Lêtta, die elk hun eigen Vorst en op de Boegineesche wijze ingericht bestuur hebben. Bij de vernieuwing van het Boengaaisch Contract in 1824, tot welk Contract de Vorsten van Enrêkang en Lêtta reeds in 1669 waren toegetreden ([2]), werden,

---

([1]) Wat de Generaal LAHURE in zijn *Les Indes Orientales Neérlandaises* p. 173—191 van zijn verblijf bij den Vorst van Toeradja vertelt is louter verdichting.

([2]) *Tijdschr. v. Neérl. Indie*, 1843, Dl. I, bl. 421; en 1848, Dl. I, bl. 62.

[illegible] Vorsten [illegible] naar [illegible] werd den [illegible] men de [illegible] 1835 [illegible] niet te [illegible]

[illegible] Salim- [illegible] Ka- [illegible] naam; [illegible] Pao. [illegible]

[illegible] ook [illegible]

VIJFDE HOOFDGROEP.

DE MOLUKSCHE EILANDEN EN NIEUW GUINEA MET DE PAPOEWA-EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE MOLUKSCHE EN VERDERE BOVENGENOEMDE EILANDEN.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, BESTANDDEELEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen.

De Moluksche of Specerij-eilanden zijn eigenlijk alleen de Ternataansche eilanden; men verstaat echter tegenwoordig onder de benaming van Moluksche eilanden of Archipel der Molukken, ook wel de Groote Oost genoemd, al de eilanden gelegen tusschen Selébes ten westen, de Papoewa-eilanden en Nieuw Guinea ten oosten, Timor ten zuiden, en den Grooten Oceaan ten noorden. Zij liggen dus tusschen 2° 43′ N. B. (de noordelijkste punt van Morotaï of Moro) tot 8° 23′ Z. B. (de zuidelijkste punt van Timor laoet), en 124° 22′ (de westelijkste punt van Taliaboe) tot het oostelijkste der Aroe-eilanden (± 135° O. L.)

De Papoewa-eilanden en onze bezittingen op Nieuw Guinea strekken zich uit van 129° 20′ (het eiland Gebeh) tot 141° O. L., en liggen tusschen 1° N. B. (de Asia- en de St. Davids-eilanden) en 8° 45′ Z. B.

Bestanddeelen, grootte.

Volgens de bovenstaande bepaling behooren dus tot de Moluksche eilanden de volgende: de Ternataansche of eigenlijk-Moluksche eilanden, van welke Halémahéra of Djilolo het grootste en Ternate het hoofdeiland is; zuid- en zuidwestwaarts vandaar de Batjan-, Obi en Soela-groepen; de Ambonsche eilanden, zuidwaarts van Halémahéra, van welke Seram en Boeroe de grootste zijn en Ambon het hoofdeiland is; ten zuiden van Seram de Banda-eilanden, van welke Lontor of Lontar of Groot-Banda het grootste en Neira het hoofdeiland is; de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden, benevens de Aroe-, Kei-, Tenimber- en Timor laoet-groepen, alle zuidoost- en zuidwaarts van Seram. Van de Papoewa-eilanden zijn de voornaamste Gebeh, Waigeoe, Salawatti en Misool, tusschen Halémahéra en Nieuw Guinea gelegen.

Van deze eilanden hebben, behalve Nieuw Guinea, alleen Halémahéra, Seram en Boeroe eene eenigszins belangrijke uitgestrektheid; alle overige kunnen tot de kleine eilanden gerekend worden. Van vele is de grootte niet nauwkeurig maar slechts bij benadering bekend. Volgens Melvill ([1]) hebben

de Ternataansche eilanden	eene	grootte	van	360,4	□ mijlen.
de Batjan-, Obi- en Soela-groepen.	»	»	»	157,6	»
de Ambonsche eilanden ([2])	»	»	»	543,6	»
de Banda-eilanden.	»	»	»	0,9	»
de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden	»	»	»	105,4	»
de Aroe-, Kei- en Tenimber-groepen ([3])	»	»	»	250,0	»
de Papoewa-eilanden	»	»	»	160,0	»
de Nederlandsche bezittingen op Nieuw Guinea	»	»	»	3210,0	»

Dus de Moluksche en Papoewa-eilanden en onze bezittingen op Nieuw Guinea te zamen 4787,9 □ mijlen.

Hierbij valt echter op te merken dat de opgave omtrent Nieuw Guinea veel te klein is, daar de grootte van dit eiland op 12 of 13000 □ mijlen kan geschat worden, waarvan de grootste helft geacht wordt aan Nederland te behooren. Indien men nu daarvoor 6000 □ mijlen neemt, wordt de gezamenlijke grootte dezer bezittingen ongeveer 7578 □ mijlen.

([1]) *Moniteur des Indes*, 1847, en de Statistieke Kaart in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1849, Dl. II. Deze opgaven verschillen echter in onderscheidene opzichten van die van denzelfden Schrijver in den *Moniteur* van 1846 en het *Tijdschr. v. N. I.*, 1843, Dl. II.

([2]) Vergelijk Bleeker, *Reis door de Minahassa* enz., Dl. II, bl. 5.

([3]) Hiervoor leze men de Aroe-, Kei-, Tenimber- en Timor laoet-groepen.

Natuurlijke gesteldheid.

De Moluksche eilanden zijn allen bezet met bergen, welke grootendeels van vulkanischen aard zijn en waaronder zich verscheidene nog werkende vulkanen bevinden. Het niet-vulkanische gedeelte der bergen is van verschillende formatie, gelijk bij de behandeling der afzonderlijke eilanden, voor zooveel noodig, zal worden aangewezen. Bijzonder hooge toppen worden slechts op enkele eilanden gevonden; daartoe behooren vooral de G. Tomahoe of Piek van Boeroe, op het eiland van laatstgemelden naam (± 10000 vt); de G. Noesa Heli op Seram (± 8500 vt.); de Piek van Ternate en die van Tidore, op de eilanden van deze namen (beide ruim 5000 vt.); en de G. Arfak (8700 vt.) en andere toppen op Nieuw Guinea. Het hoogste in den geheelen Nederlandsch-Indischen Archipel is het Sneeuwgebergte in de westelijke helft van Nieuw Guinea, dat eene hoogte van 16000 vt. bereikt.

Daar de meeste eilanden zeer klein zijn, en de grootere over het algemeen eene smalle langwerpige gedaante hebben of uit zoodanige schiereilanden zijn samengesteld en volgens hunne lengte-as door de bergketenen worden doorsneden, worden er nergens in de Molukken belangrijke rivieren aangetroffen en zijn er slechts enkele over een klein gedeelte van haren benedenloop voor booten of kleine inlandsche prauwen bevaarbaar; de meeste drogen in den goeden moesson geheel uit of blijven niets dan gemakkelijk doorwaadbare beken, en zijn dus noch voor den landbouw noch voor den handel belangrijk. Op Nieuw Guinea schijnen groote rivieren te zijn; maar onze gebrekkige kennis van dit eiland bepaalt zich hoofdzakelijk tot de kuststreken.

De mate van vruchtbaarheid van den grond is op de onderscheidene plaatsen verschillend, en Boeroe schijnt in dit opzicht tot de meest begunstigde te behooren; maar in het algemeen is zij minder dan die van de westelijker gelegene landen. De rijstbouw is dan ook van weinig belang, en, voor zooverre dat product niet wordt aangevoerd, maakt de sago het hoofdvoedsel der bevolking uit. Evenwel is de grond bij uitstek geschikt vóór de teelt van specerijen, vooral muskaatnoten en kruidnagelen, die hier haar vaderland hebben en het hoofdvoortbrengsel dezer gewesten zijn. Overigens zijn de meeste eilanden met meer of minder zware bosschen bedekt, die vele goede houtsoorten opleveren.

In het zuidelijke gedeelte van den Molukschen Archipel heerscht van Mei tot October de Oostmoesson, die hier de regentijd is en

[illegible] lening van die eilanden.

§ 2. [illegible]

[illegible]

[illegible] 344 vermelde eilanden.[1]

Over de tot de Residentie Ternate behoorende eilandengroepen oefent het Gouvernement direkt middellijk gezag uit, behalve over de Obi-eilanden en kleine gedeelten van de eilanden Ternate, Halémahéra en Batjan, die Gouvernements grondgebied zijn; maar overigens staan zij onder het rechtstreeksch bestuur van Inlandsche Vorsten, die hun gebied in leen houden van het Gouvernement. Deze Vorsten zijn de Sultan van Ternate, aan wien behalve het eiland van dezen naam ook een groot deel van Halémahéra met Morotai en vele omliggende eilandjes, benevens Motir, Makjan de Kajoa- en Goearitji-groepen en de Soela-eilanden behooren [2]; de Sultan van Tidore, wiens gebied zich uitstrekt over Tidore, Mareh en eenige kleinere eilanden, een deel van Halémahéra, de Papoewa-eilanden, de westelijke helft van Nieuw Guinea en de eilanden in de Geelvink-baai; en de Sultan van Batjan, die de Batjan-groep beheerscht en aan wien vroeger ook de Obi-groep en eenige daar nabij gelegene eilanden

(1) Deze verdeeling is vastgesteld bij besluit van 6 December 1866. Vroeger vormden de hier bedoelde eilanden met de landen en eilanden om en in de Golf van Tolo gelegen (bl. 185 en 260) het Gouvernement der Moluksche eilanden, dat bestuurd werd door eenen Gouverneur en verdeeld was in de drie Residentiën Amboina, Banda en Ternate. Tot het jaar 1864 behoorde tot dat Gouvernement ook de Residentie Menado op Celébes.

(2) Dat ook de Banggaai-eilanden, de landen om de Tolo-golf en eenige eilanden in het zuiden van die Golf gelegen aan den Sultan van Ternate onderhoorig zijn, is reeds vermeld op bl. 185 en bij de behandeling dier gewesten op bl. 256 en volgg.

behoorden; deze laatste zijn echter in 1683 door den toenmaligen Sultan aan de O. I. Compagnie verkocht.

Op het eiland Ternate is een Resident gevestigd, die de Vorsten leidt en bewaakt en voor de belangen van het Gouvernement zorgt; hij wordt bijgestaan door eenen Secretaris, die tevens de functiën van Algemeen Ontvanger, Magistraat, Notaris en Vendumeester waarneemt, en door eenige mindere ambtenaren. Voorts zijn alleen op de eilanden Halémahéra, Besi (Soela-eilanden) en Batjan Europeesche ambtenaren gevestigd.

De Residentie Ambon, staande onder het rechtstreeksch bestuur van een ter hoofdplaats Ambon gevestigden Resident, is, buiten die hoofdplaats, gesplitst in de volgende Afdeelingen:

a. Ambon (Amboina), bestaande uit het eiland van dien naam; onder het bestuur van een Controleur, gevestigd ter hoofdplaats.

b. Saparoewa, bestaande uit het eiland van dien naam, benevens Noesa laoet, Oma en de kleinere daaromheen gelegene eilanden; onder een Controleur te Saparoewa.

c. Kajéli, bestaande uit het oostelijke gedeelte van het eiland Boeroe benevens het eiland Amblaoe (Amblauw) en de kleinere daaromheen gelegene eilanden; onder een Posthouder, te Kajéli op Boeroe.

d. Massarete, bestaande uit het westelijke gedeelte van het eiland Boeroe en de kleinere daaromheen gelegene eilanden; onder een Posthouder, te Massarete op Boeroe.

e. Kairatoe, bestaande uit het westelijke gedeelte van het eiland Seram, benevens de eilanden Manipa, Kélang, Bonoa (Boano) en de kleinere daaromheen gelegene eilanden; onder een Posthouder, te Kairatoe op Seram.

f. Amahai, bestaande uit het zuidelijke gedeelte van Midden-Seram; onder een Posthouder, te Amahai op Seram.

g. Wahai, bevattende de noordkust van Seram, van Noekoehai tot en met Arsoli ten noordwesten van de baai van Waroe; onder een Civiel Gezaghebber, te Wahai.

h. Kei, bestaande uit de eilandengroep van dien naam benevens de ten westen daarvan liggende eilanden Ikat, Kandar of Kameer, Kanaloor (Koor) en de Poeloe tiga-groep; onder een Posthouder te Doella op Klein Kei (Doella Darat).

i. Wammer, bestaande uit het noordelijke gedeelte van het eiland Kobroor, benevens de eilanden Maikoor, Wammer, Wokam, Kalfari, Kala (Kola), Lotta (Lolla?) en de verdere noordelijke eilandjes van den Aroe-archipel; onder een Posthouder, te Dobo op Wammer.

k. Watoelei, bestaande uit het zuidelijke gedeelte van het eiland Kobroor, benevens de eilanden Trangan, Workai, Gomo-Gomo, Penamboelai (Penamboeloeai) en de verdere eilandjes van den Aroe-archipel; onder een Posthouder op Gomo-Gomo.

l. Larat, bestaande uit het noordelijke gedeelte van het eiland Timor laoet, benevens de eilanden Larat, Vordate, Maloe (Moeloe?) en de kleinere in de nabijheid gelegene eilanden; onder een Posthouder, te Larat op het eiland van dien naam.

m. Sejrah, bestaande uit het zuidelijke gedeelte van het eiland Timor laoet, benevens de eilanden Sejrah, Seloe, Oeniara (Oeniari) en de kleinere daaromheen gelegene eilandjes, de groep waarin Sabobar, Teen en Maling liggen daaronder begrepen; onder een Posthouder, te Sejrah op het eiland van dien naam.

n. Babber, Loeang en Sermatta, bestaande uit de eilanden van die namen en de in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegene; onder een Posthouder, te Tepa op Babber.

o. Dammer (Damme), Teon, Nila en Seroea, bestaande uit de eilanden van die namen en de in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegene kleinere; onder een Posthouder, te Batoe mejrah op Damme.

p. Letti, Moa, Leikor, Kisser en Roma, bestaande uit de aldus genaamde en de kleinere daaromheen gelegene eilanden; onder een Posthouder, te Toetoekei op Letti.

q. Wetter, bestaande uit het eiland van dien naam en de kleinere daaromheen liggende; onder een Posthouder, te Ilwakki op Wetter.

r. Banda, bevattende de Banda-groep, den oosthoek van Seram, gewoonlijk Tobo of Waroe genoemd, en de zuidoost- en zuidwaarts van Seram gelegene groepen zooverre die niet in de bovengenoemde Afdeelingen zijn begrepen. Deze Afdeeling staat onder het bestuur van een te Neira op het eiland van dien naam gevestigden Adsistent Resident, die tevens fungeerend Notaris, Vendumeester en Algemeen Ontvanger van 's lands kas is. Buiten de eigenlijke Banda-eilanden heeft deze Afdeeling twee Onder-afdeelingen namelijk:

1°. Waroe, bestaande uit het oostelijke gedeelte van Seram en de daaromheen gelegene eilandjes, behalve Kefling en de ten oosten daarvan liggende eilanden; onder een Posthouder, te Waroe op Seram.

2°. Seram laoet en Goram (Gorom), bestaande uit de eilanden Keffing, Klein Kefling, Gessir, Kilwaroe, Seram laoet,

Salowaki of Soeroeaki ([1]), Goram (Gorom), Manawoka, Matabella (Watoebella), Kessewooi (Kassiwoei), Tehor (Tioor) en verdere kleinere eilanden van de Seram laoet- en Matabella-groepen; onder een Posthouder, op het eiland Gessir ([2]).

Rechtswezen.

Voor belangrijke zaken van Europeanen en met hen gelijkgestelden had men vroeger te Ambon, Neira (Banda) en Ternate Raden van Justitie, die echter vervallen zijn bij de invoering der nieuwe regeling van het rechtswezen in deze beide Residenties in 1882. Thans ressorteeren zij onder den Raad van Justitie te Mangkasar.

In de Residentie Amboina wordt de rechtspleging uitgeoefend door de Regentsgerechten, de Magistraten, de Landraden en de Residentiegerechten. — In elke negeri der Residentie (behalve in de Afdeeling Banda) is een Regentsgerecht, bestaande uit den Regent of diens wettigen plaatsvervanger bijgestaan door de Kapala Soa's of Oudsten der negeri als raadslieden. Zij oordeelen over alle klachten tegen onderhoorigen hunner negeri wegens overtredingen van wettelijke bepalingen, op welke is gesteld eene boete van niet meer dan *f* 15 of gevangenisstraf van hoogstens zes dagen. In sommige gevallen is van hunne vonnissen beroep op den Magistraat. — De Magistratuur wordt uitgeoefend door den in elk gewest bescheiden Europeeschen gezagvoerenden Ambtenaar, ieder binnen de grenzen van het gebied, waarover hem het dagelijksch bestuur is opgedragen, daaronder begrepen de Opziener der eilanden Ai en Run (Ron) der Afdeeling Banda. Bij hunne rechtspraak zijn tegenwoordig een Inlandsch Officier van Justitie en de Regenten of Hoofden der gedaagden. Zij nemen kennis: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer de waarde in geschil niet meer dan *f* 25 bedraagt; 2°. van alle klachten tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, of ten arbeidstelling aan de publieke werken voor den tijd van drie maanden, of gevangenisstraf van acht dagen. — Landraden zijn gevestigd te Ambon, Saparoewa, Neira en Wahai; te Ambon en Neira houden zij wekelijks zitting, elders alleen wanneer zulks wordt vereischt. Zij bestaan uit zooveel leden als daartoe door den Gouverneur Generaal uit de voornaamste en bekwaamste Inlanders worden

---

([1]) In het *Indisch Staatsblad* wordt dit eiland ten onrechte Salawatti genoemd.
([2]) *Indisch Staatsblad*, 1882, N°. 36.

benoemd, onder voorzitting van een Europeeschen rechter, bijgestaan door een Griffier en een Inlandschen Officier van Justitie. De Voorzitter en Griffier dienen voor alle Landraden, behalve dien te Neira; bij laatstgenoemden Landraad kunnen, bij ontstentenis van geschikte Inlanders, ook met dezen gelijkgestelde personen of Europeanen als leden optreden. Het rechtsgebied van deze Landraden strekt zich uit: dat van dien te Neira over de Banda-eilanden en de Afdeelingen Waroe, Seram laoet en Goram; dat van die te Wahai en te Saparoewa over de Afdeelingen van die namen; dat van dien te Ambon over de overige gedeelten der Residentie. Zij nemen kennis: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; 2°. van alle misdrijven, overtredingen van politie-reglementen en plaatselijke keuren, en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. In sommige gevallen is van de uitspraken der Landraden hooger beroep bij den Raad van Justitie te Mangkasar. — De Residentiegerechten worden gehouden door de rechterlijke ambtenaren, die de Landraden voorzitten, bijgestaan door de Griffiers dier rechtbanken; de functiën van het Openbaar Ministerie worden in de Afdeeling Banda waargenomen door een Commies op het bureau van den Adsistent Resident, elders door den Magistraat. Hun rechtsgebied strekt zich evenver uit als dat van de Landraden. Zij houden wekelijks zitting in de hoofdplaatsen Ambon en Neira, tenzij de Gouverneur Generaal vergunt dat dit ook op andere plaatsen geschiede. Hunne rechtsbevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Menado (bl. 189). In sommige gevallen is hooger beroep toegestaan bij den Raad van Justitie te Mangkasar.

In de Residentie Ternate is, voor zooverre de rechtsbedeeling niet krachtens de met de Sultans van Ternate, Tidore en Batjan gesloten contracten aan inlandsche rechtbanken is overgelaten of voorbehouden aan den hieronder te vermelden Rijksraad, de rechtspraak opgedragen aan de Magistraten, den Landraad en het Residentiegerecht. — De Magistratuur wordt binnen het gebied der hoofdplaats Ternate uitgeoefend door den Secretaris der Residentie, elders door den gezagvoerenden Europeeschen ambtenaar of Posthouder, ieder voor zoover zijn ressort zich uitstrekt. Hunne bevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Ambon. — De Landraad is op de hoofdplaats Ternate gevestigd en bestaat uit den Resident als Voorzitter, den Commies van het Residentiekantoor als Griffier, en zoovele leden als door den Gouverneur Generaal uit de inlandsche of met haar gelijkgestelde bevolking worden benoemd; voorts is daarbij tegenwoordig een

Inlandsch Officier van Justitie, een Mahomedaansch priester of een tot den landaard des gedaagden behoorend Hoofd. Zijne rechtsbevoegdheid is dezelfde als die van de Landraden in de Residentie Ambon. — Het Residentiegerecht wordt wekelijks ter hoofdplaats Ternate gehouden door den Resident, bijgestaan door den Commies van het Residentiekantoor als Griffier, en den Secretaris der Residentie waarnemende de functiën van het Openbaar Ministerie. Zijne rechtsbevoegdheid is dezelfde als in de Residentie Ambon.

Voorts is ter hoofdplaats Ternate gevestigd een Rijksraad (vroeger Landraad geheeten), samengesteld uit den Resident als Voorzitter, een Gouvernements-ambtenaar als Griffier, een Djaksa, en den Djoegoegoe (Rijksbestuurder), den Kadi (Hoogepriester) en een Imam (Priester) van het rijk Ternate, Tidore of Batjan, naar gelang de gedaagden tot een van deze rijken behooren; de Secretaris van dat rijk neemt dan ook de functiën van het Openbaar Ministerie waar. Hoewel deze Rijksraad maandelijks te Ternate moet zitting houden, kan zulks buitendien op last van den Resident ook op de hoofdplaats van Tidore of Batjan geschieden. Deze Rijksraad oordeelt: 1°. over alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld door onderdanen van het Gouvernement tegen onderdanen der Sultans van Ternate, Tidore en Batjan; 2°. over alle door onderdanen van die Sultans begane overtredingen van door het Gouvernement vastgestelde pachtvoorwaarden; 3°. over alle door onderdanen van die Sultans gepleegde misdrijven, welke met den dood of met de straf naast die des doods kunnen worden gestraft, als: moord, doodslag, menschenroof, slavenhandel, brandstichting, vervalsching of besnoeiing van munten, oproer, diefstal, enz.; 4°. over alle door onderdanen der Sultans tegen dienaren van het Gouvernement begane misdrijven, geene uitgezonderd. — Alle veroordeelende vonnissen van den Rijksraad zijn onderworpen aan de revisie van den Raad van Justitie te Mangkasar.

Onderdanen van een der Sultans, die misdrijven plegen te 'zamen met onderdanen van het Gouvernement of van een der andere Sultans, staan terecht voor de rechtbanken, waarvoor de Gouvernements onderdanen justiciabel zijn [1].

Militaire macht.

De militaire macht bestaat uit het Garnizoens-bataljon der Moluksche eilanden, samengesteld uit den Staf en vijf compagnieën (gemiddeld 30 officieren en 1000 onderofficieren en manschappen), benevens de

[1] *Indisch Staatsblad*, 1882, N°. 29, 32, 83 en 235; 1874 N° 144.

11de compagnie Artillerie. Zij staat onder het bevel van een Luitenant-Kolonel, Militairen Commandant der Molukken, en is thans gestationneerd als volgt ([1]):

de Infanterie: Staf en drie compagnieën te Ambon (fort Nieuw Victoria), detachementen te Saparoewa (fort Duurstede), Wahai en Amahai op Seram; eene compagnie te Neira (forten Belgica en Nassau), detachement op Ai; eene compagnie te Ternate (fort Oranje), detachementen op Tidore en Batjan (fort Barneveld).

de Artillerie te Ambon (fort Nieuw Victoria), te Neira in een van de forten Belgica of Nassau, en te Ternate.

Buitendien heeft men schutterijen:

in de Residentie Ambon: op Ambon te Ambon en Hila, op Saparoewa, Boeroe en Neira;

in de Residentie Ternate: te Ternate.

De schutterijen bestaan meerendeels uit Christen-Inlanders, en te Ternate uit de Christenen, Arabieren, Mangkasaren en Javanen ter hoofdplaats, die onder het onmiddellijk bestuur van het Gouvernement staan. Zij zijn deels met geweren deels (die te Ambon, op Saparoewa en Boeroe) met pieken gewapend. In gewone tijden bestaan de diensten in het betrekken van eenige wachten, het verleenen van hulp aan de politie, het transporteeren van gevangenen, enz.; in oorlogstijd kunnen zij mobiel verklaard worden en hebben meermalen goede diensten bewezen.

§ 3. Voortbrengselen, handel en scheepvaart, bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

Plantenrijk.

Van de natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk vermelden wij als de belangrijkste alleen de houtsoorten, die op de meeste eilanden in overvloed voorkomen en deels voor meubelhout, deels voor den scheepsbouw, deels voor gewoon timmerwerk, deels ook voor brandhout en verfstof geschikt zijn. Eene uitvoerige opgave met aanwijzing van het gebruik der verschillende soorten komt voor in het *Indisch Archief*, Dl. III, bl. 183 en volgg. Wij noemen hier als voorbeelden slechts: het ebbenhout, ijzerhout, *djati*-hout (op Boeroe en Rosengain), *lingua*-hout, wortelhout, *kajoe mejrah*, *kajoe samar*, *kajoe nanni*, *kajoe bintangor*, *kajoe kamoeni*, *kajoe nangka*,

---

([1]) Sedert de uitgave van het 1ste Deel zijn deze garnizoenen eenigszins veranderd. Vergelijk aldaar, bl. 162 en 164.

kajoe kanari, *kajoe poetih* (waaruit de *Kajoe poetih-olie* getrokken wordt, vooral op Boeroe en Ambon), enz.

Van de cultuurgewassen komen inzonderheid in aanmerking: muskaatnoot- en kruidnagelboomen, kokos- en sagopalmen, *djagoeng*, weinig rijst, koffie, cacao, tabak en katoen. Ook op de aanplanting van *djati*-boomen wordt door het Gouvernement geregeld toezicht gehouden. Omtrent de hoeveelheid der geproduceerde specerijen in de Residentie Ambon zijn, sedert de verplichte levering aan het Gouvernement heeft opgehouden en zij thans door de planters zelven worden verkocht, geene nauwkeurige mededeelingen meer mogelijk. Volgens het *Koloniaal Verslag over* 1883 waren in het jaar 1882 van Ambon uitgevoerd 2665 pikols kruidnagelen, tegen gemiddeld *f* 40 de pikol (¹), 1246 pikols muskaatnoten en 104 pikols foelie, ter gezamenlijke waarde van *f* 70749, en 187 pikols cacao ter waarde van *f* 11250; en van de Banda-eilanden 7562 pikols muskaatnoten ter waarde van *f* 937700 en 2049 pikols foelie ter waarde van *f* 164300. Op Ternate telde men 128000 koffie- en 30000 cacaoboomen; op Tidore 153000 koffieboomen; op Batjan 8000 koffie- en 7500 cacao-boomen. Halémahéra, Batjan en Makjan leveren tabak; 123 pikols ter waarde *f* 10540 werden vandaar uitgevoerd. Nieuw Guinea en omliggende eilanden leveren vooral massooi (Dl. I, bl. 93) tot verfstof, 115 pikols ter waarde van *f* 4580, en gomcopal, 16000 pikols ter waarde van ruim *f* 200000.

Dierenrijk.

Van de wilde dieren van den Indischen Archipel komen de groote soorten in de Molukken niet voor. Men vindt er zwijnen, herten, geiten, civetkatten, egels, weinig apen, slangen, schildpadden, en aan de mondingen der rivieren krokodillen. Rundvee, paarden en schapen zijn er niet inheemsch maar van elders aangebracht. De Moluksche zeeën zijn bij uitstek rijk aan vischsoorten; ook walvisschen houden er zich in vrij groot aantal op. In de nabijheid van Halémahéra en der Aroe-eilanden bevinden zich uitgestrekte parelbanken.

Delfstoffenrijk.

Op vele eilanden, inzonderheid op Ambon, Seram, Saparoewa en Haroekoe, worden een aantal warme en koude minerale bronnen

(¹) In het voorgaande jaar bedroeg die prijs van *f* 70 tot *f* 100 de pikol; deze daling was een gevolg van den grooten toevoer van kruidnagelen uit Zanzibar naar de Europeesche markt.

gevonden ([1]), wier bestanddeelen en kracht echter nog niet voldoende zijn onderzocht. Overigens zijn de Molukken, voor zooverre bekend is, arm aan delfstoffen. Op de zuidkust van Seram zijn op verschillende plaatsen meer of minder rijke tingronden, steenkolenlagen en aardolie-bronnen ontdekt; het eiland Batjan bevat steenkolenlagen, welke zeer goede kolen opleveren, benevens goud ([2]). Voorts wordt op enkele plaatsen ijzerhoudende grond, stofgoud en aluin gevonden, doch van weinig belang. Sommige Ambonsche eilanden leveren kalksteen en krijt op. Op de eilanden ten oosten van Ambon (Oeliasers) komt eene soort van klei voor, *ampo* ook *batoe poan* of *poang* geheeten, die somtijds door de inboorlingen, vooral door de vrouwen, wordt gegeten ([3]).

Handel en scheepvaart.

De handel wordt hoofdzakelijk gedreven op de hoofdplaatsen Ambon, Banda en Ternate, welke sedert 1854 vrijhavens zijn. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: de specerijen, die tot ult°. December 1863 tegen een bepaalden prijs aan het Gouvernement moesten worden geleverd (zie bl. 355), sago, velerlei houtsoorten, *kajoe poetih*-olie, schildpad, *tripang*, vogelnestjes, was, koffie, cacao, tabak en katoen. Ingevoerd worden: paarden en runderen, rijst, opium, zout, lijnwaden, ijzer-, koper- en aardewerk. Gedurende het jaar 1881 zijn in de havens onzer bezittingen in de Molukken van buiten Nederlandsch Indië aangekomen 23 handelsvaartuigen metende 15613 ton, en vandaar naar buiten Nederlandsch Indië vertrokken 17 vaartuigen metende 10716 ton. Dat bedrag was over de onderstaande havens volgenderwijze verdeeld:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Ambon	Aangek.	1	1337	6	3738	»	»
	Vertrokk.	»	»	7	2033	»	»
Banda	Aangek.	7	8753	8	1775	1	10
	Vertrokk.	7	8198	2	478	1	7

([1]) Zie o. a. het *Natuurk. Tijdschr. v. N. Indië*, Dl. XX, bl. 209.

([2]) *Natuurk. Tijdschr.*, Dl. IV, bl. 204, Dl. VI, bl. 163 en 365, Dl. XII, bl. 325 en 482, Dl. XXVI, bl. 117.

([3]) Zie o. a. *Bijdr. van het Instit.*, Derde Volgreeks, Dl. VIII, bl. 287. De *ampo* komt ook op Java voor en wordt daar insgelijks gegeten. VETH, *Java*, Dl. I, bl. 122.

Voor de kustvaart waren aangekomen 102 schepen, metende 18382 ton, en vertrokken 101 schepen, metende 19869 ton, verdeeld als volgt:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Ambon.	Aangek.	6	4560	14	5635	12	189
	Vertrokk.	6	5469	18	7171	9	79
Kajeli....	Aangek.	»	»	2	136	5	105
	Vertrokk.	»	»	1	14	»	»
Saparoewa.	Aangek.	»	»	»	»	»	»
	Vertrokk.	1	752	»	»	»	»
Banda..........	Aangek.	»	»	10	878	28	429
	Vertrokk.	»	»	13	2295	30	176
Ternate........	Aangek.	4	2108	13	4119	8	223
	Vertrokk.	»	»	15	3690	8	223

De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven.

Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

De bronnen van inkomsten voor het Gouvernement in de beide Residentiën zijn voornamelijk de volgende: de opiumpacht in de Residentie Ambon, behalve de Banda-eilanden, *f* 12960, op de Banda-eilanden *f* 60600, in de Residentie Ternate *f* 8580, in het jaar 1883; belasting op de hoofden der huisgezinnen in de Residentie Ambon, behalve de Banda-eilanden, *f* 33622, in 1882 (¹); belasting op de waarde der huizen en onroerende eigendommen in de hoofdplaats Ambon *f* 5511, in 1882; belasting op de specerijperken op de Banda-eilanden *f* 78196, in 1882; verponding in de Residentie Ambon behalve de Banda-eilanden *f* 12147, in de Residentie Ternate

(¹) Deze belasting is ingevoerd ter vervanging van de vroeger verplichte teelt en levering van specerijen door het Negeri-volk (zie hierachter Hoofdst. III, § 2), welke verplichting is afgeschaft bij besluit van 2 December 1863, waarmede het laatste overblijfsel van het oude specerij-monopolie in de Molukken verviel.

f 2562, in 1882; verpachte middelen in de Residentie Ambon (sterke dranken) *f* 25632, in de Residentie Ternate (sterke dranken en slachterijen) *f* 2200, in 1883; personeele belasting van Europeanen en met hen gelijkgestelden in de Residentie Ambon *f* 11942, in de Residentie Ternate *f* 2640, in 1882; patentrecht van Europeanen en met hen gelijkgestelden in de Residentie Ambon *f* 7971, in de Residentie Ternate 2097, in 1882; bedrijfsbelasting van Vreemde Oosterlingen in de Residentie Ambon *f* 3355, in de Residentie Ternate *f* 1924, in 1882. Heerendiensten ten behoeve van het Gouvernement zijn in beide Residentiën afgeschaft; ook het Pandelingschap is verboden. Omtrent de verhouding tusschen de baten en lasten van deze beide Residentiën zijn sedert vele jaren, zooverre ons bekend is, geene opgaven publiek gemaakt.

§ 4. Bevolking.

Getalsterkte.

Volgens de opgave van Melvill (¹) was in 1849 de bevolking van de toenmalige Residentiën

Ambon	277508
Banda	155765
Ternate (met inbegrip van N. Guinea, maar zonder het Ternataansch gebied op Selébes en de Banggaai-eilanden) (²)	258329
dus	691602 zielen

voor de Moluksche en Papoewa-eilanden en Nieuw Guinea.

Volgens het *Koloniaal Verslag over* 1883 was de bevolking der Molukken op 31 December 1881 als volgt:

Residentie Ternate:

Europeanen	187	
Chineezen	485	
Arabieren	103	
Inlanders (bij benadering)	101100 (³)	
Totaal	101875	
Transporteeren		101875

(¹) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849, Dl. II.

(²) Terzelfde plaatse wordt de bevolking van het Ternataansche gebied op Selébes berekend op 30000, en op de Banggaai-eilanden op 9000 zielen; zoodat de geheele bevolking van de Residentie Ternate zoude bedragen 297329 zielen.

(³) Hieronder 3100 Inlanders, die rechtstreeksche onderdanen zijn van het Gouvernement, en 98000 (naar gissing) onderdanen van de Sultans van Ternate, Tidore en Batjan.

Transport 101875

Residentie Ambon:

Europeanen	1481	
Chineezen	535	
Arabieren	304	
Andere Vreemde Oosterlingen	14	
Inlanders	279063 (¹)	
Totaal		281397
Dus te zamen		383272 zielen.

Hieronder is dus niet begrepen de hoofdbevolking van Seram en ook niet de bevolking van Nieuw Guinea en de Papoewa-eilanden, welke laatste door MELVILL te zamen op 210000 zielen wordt geschat.

Stamverdeeling.

Volgens sommigen zouden van de Moluksche eilanden oorspronkelijk alleen Seram, Boeroe en Halémahéra eene inheemsche tot den Alfoerschen stam (onbeschaafde Maleiers; Dl. I, bl. 109) behoorende bevolking hebben gehad (²), en alle andere eilanden eerst in latere eeuwen langzamerhand door vreemde kolonisten bevolkt zijn. En zeker is het, dat vele kleine eilanden tegenwoordig alleen door volkplanters zijn bewoond; maar wanneer men in aanmerking neemt dat ook nu nog op sommige van deze eilanden (b. v. de Banggaai-, de Aroe- en Kei-eilanden) zich Alfoersche stammen en Papoewa's bevinden, is het, bij den bekenden afkeer, dien deze volken van de zeevaart hebben, toch niet waarschijnlijk dat zij in lateren tijd derwaarts zijn overgestoken, en komt men eer tot het vermoeden dat zij vroeger ook nog wel op andere eilanden werden aangetroffen maar daar door de kolonisten zijn verdrongen of uitgeroeid, gelijk altijd het geval is waar geheel ruwe stammen met minder onbeschaafde in aanraking komen.

De onbetwiste hoofdzaak is echter deze, dat de inheemsche bevolking der Molukken bestaat uit tot het ras der Onbeschaafde Maleiers

(¹) Hieronder 132063 voor de Afdeelingen Ambon, Massarete, Kajeli, Saparoewa, Amahai, Wahai en de Banda-eilanden, en 147000 (naar gissing) voor de overige eilanden, die, buiten de eigenlijke Banda-groep, tot de Afdeeling Banda behooren. Omtrent het aantal Alfoeren op Seram zijn geene cijfers verstrekt. — Voorzooverre wij omtrent de bevolking van sommige eilanden niet-officieele opgaven bezitten, worden die medegedeeld bij de behandeling van deze eilanden.

(²) VALENTYN, uitgave van KEYZER, Dl. II, bl. 377. *Tijdschrift v. Neérl. Indië*, 1856, Dl. I, bl. 76.

behoorende Alfoeren ([1]), die de binnenlanden der grootere en ook sommige kleine eilanden bewonen en slechts weinig aan de kusten worden aangetroffen. Zij zijn Heidenen, ruw en onbeschaafd, en komen in de hoofdtrekken met die van de binnenlanden van Selébes overeen. Bijzonderheden daaromtrent zullen, zooveel noodig, later worden opgegeven. Zij, die zich aan de stranden hebben nedergezet, zijn minder onbeschaafd maar vermengen zich toch niet met de overige kustbewoners.

Deze kustbewoners der grootere eilanden en de geheele bevolking der meeste kleine zijn volkplanters uit onderscheidene oorden van den Indischen Archipel, en behooren tot verschillende stammen, waaronder de Maleische het hoofdbestanddeel schijnt uit te maken. Zij zijn deels Mahomedanen; doch velen hunner, vooral in de Residentie Ambon, hebben het Christendom aangenomen. In het jaar 1881 waren in de Residentie Ambon 53720, en in de Residentie Ternate 430 Inlandsche Christenen ([2]). Dat echter onder Mahomedanen en Christenen nog zeer vele bijgeloovige begrippen heerschen kan blijken uit de bijzonderheden, welke te dien opzichte worden medegedeeld omtrent de bevolking der eilanden Saparoewa, Haroekoe, Noesa laoet en de zuidkust van Seram, in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1843, Dl. II, en door G. W. W. C. van Hoëvell in zijn werk *Ambon en de Oeliasers*, bl. 115 en volgg.

De bevolking van Nieuw Guinea en de omliggende eilanden bestaat uit Papoewa's of Negrito's, van welke eene algemeene beschrijving gegeven is in Dl. I, bl. 102; de verder omtrent hen bekende bijzonderheden zullen worden medegedeeld bij de behandeling van Nieuw Guinea.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE TERNATE.

---

§ 1. Ligging, bestanddeelen en grootte van deze Residentie.

De Residentie Ternate bestaat uit vele, deels ver van elkander verwijderd liggende, eilanden en gewesten tusschen 121° (het westen van het landschap Tomori) tot 141° (de oostelijke grens van onze

([1]) Dat zij hier en daar sterk met Papoewa's vermengd zijn zal bij de behandeling der afzonderlijke eilanden blijken.

([2]) *Koloniaal Verslag over* 1883.

bezittingen op Nieuw Guinea) O. L. en 2° 43' N. B. (de noordelijkste punt van het eiland Morotaï) tot 8° 45' Z. B. (waar de meridiaan van den 141sten graad O. L. de zuidkust van Nieuw Guinea snijdt).

Behalve de boven (bl. 256—267) behandelde gewesten om de Golf van Tolo op Selébes en de eilanden in en voor die Golf gelegen, behooren tot deze Residentie:

1°. De Halémahéra-groep, bestaande uit de eilanden: Halémahéra of Djaïlollo, dat gedeeltelijk aan den Sultan van Ternate gedeeltelijk aan dien van Tidore behoort, Morotaï, Riaoe of Raoe, Ternate, Hiri, Tifore, Majoe, Makjan, Motir, Miskin, Kajoa of Kiouw, Laloeïn, de Goearitji-eilanden, Ganneh, Dammar, welke alle tot het gebied van den Sultan van Ternate behooren, en Tidore, Mitarra, Filongia, Siboe en Mareh, die aan den Sultan van Tidore behooren; en andere kleinere ([1]).

2°. De Batjan-groep, bestaande uit de eilanden: Batjan, Mandioli, Botang loman, Tawali of Kasiroeta, Tambeli, Latta-Latta, Tawali ketjil, Mamboeat en eenige kleinere; behoorende aan den Sultan van Batjan, behalve een der eilanden van de Latta-Latta-groep, dat aan dien van Ternate is toegewezen ([2]).

3°. De Obi-groep, zijnde de eilanden: Obi of Ombirah, Gomono, Obi Latta, Belang, Tapa, Bissa, Lojang, Gasse en eenige kleinere.

4°. De Soela-eilanden, zijnde: Taliaboe, Mangoeli, Soela Besi, Liffa Matoela, Passi Korra, Tonghaja en eenige kleinere.

5°. De Papoewa- of Papoesche eilanden, zijnde: *a*. De Gebeh-groep, bestaande uit de eilanden: Gebeh, Fau of Fow, Yoe en Oetoe; *b*. De Waigeoe-groep, zijnde: Waigeoe, Gemien, Koning Willems-eiland, Gagi, Tanikki, Biantji, Piamis, Batampele, Roeib, Wiang, Sajang, Baba en de Ajoe- en Asia-eilanden; *c*. De Salawatti-groep, waartoe behooren: Salawatti, Batante, Poppa (Koffiau), de Boh-eilanden, en eenige kleinere, en waaraan ook een gedeelte van de noordwestkust van Nieuw Guinea onderhoorig is; *d*. De Mesowal- of Misool-groep, bestaande uit: Misool, Kanari, Mateloh, Onim laoet, en vele kleinere.

([1]) De hier en vervolgens vermelde eilanden zijn opgegeven volgens de Kaart van Melvill in den *Algemeenen Atlas*. Zij verschillen, wat de kleine eilanden betreft, aanmerkelijk van de opgaven van Bleeker (*Reis*, Dl. I, bl. 182 en volgg.), die hieronder bij elke groep zullen worden medegedeeld. Ook in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVII, bl. 79 en volgg., komen eenige berichten van Dr. Bernstein over deze eilanden voor; maar vele van de goed bekende namen zijn daarin zoo verminkt, dat de minder bekende ons weinig vertrouwen inboezemen.

([2]) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 21.

6°. De westelijke helft van Nieuw Guinea tot op 141° O. L., benevens de eilanden in de Groote Geelvink-baai gelegen, van welke de voornaamste zijn: de Willem Schouten-eilanden (Korrido, Biak en Meossoir of Manor), Jobi of Jappen, Koeroedoe, Ron, Roswaar of Miaswar, Amberpoer en Mifore of Mafor; alsmede het Prins Frederik Hendrik-eiland, Adi, en vele kleinere langs de zuidwestkust, en eenige eilandjes in de baaien van de westkust van Nieuw Guinea.

Volgens de op bl. 344 medegedeelde berekening hebben de hier vermelde gewesten te zamen eene grootte van 3888 □ mijlen, hetgeen met bijvoeging van de landen en eilanden om en in de Tolo-golf (bl. 256 noot) voor de geheele Residentie eene grootte geeft van 4339,7 □ mijlen; waarbij men dan echter nog ongeveer 3000 □ mijlen kan voegen voor de te lage berekening van onze bezittingen op Nieuw Guinea.

Omtrent de totaal-sterkte der bevolking zie men bl. 356; en omtrent de verdeeling der tot deze Residentie behoorende eilanden tusschen de Vorsten van Ternate, Tidore en Batjan, bl. 346 en 359.

§ 2. De Halémahéra-groep.

Het eiland Halémahéra (1).

Het eiland Halémahéra, ook wel Djilolo (eigenlijk Djaïlollo) genoemd naar een District van dien naam op de westkust, is verreweg het grootste van de groep en heeft eene oppervlakte van 313 of, met de talrijke kleine eilandjes langs zijne kusten, van 353 □ mijlen. Het ligt (2) tusschen 2° 14′ N. B. tot 0° 56′ 20″ Z. B. en 127° 21′ 10″ tot 128° 53′ 15″ O. L., en bestaat uit vier groote schiereilanden, het Noordelijke, het Noordoostelijke, het Zuidoostelijke en het Zuidelijke, welke door diep inloopende golven van elkander gescheiden zijn en zich in een centraalland van betrekkelijk geringe uitgestrektheid vereenigen. De Straat der Molukken bespoelt het eiland aan de westzijde, de Groote Oceaan aan de noordzijde, de Zee van Halémahéra

---

(1) Men zie over dit eiland de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indie*, Vierde volgreeks, Dl. I, bl. 495; het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII, bl. 438, Dl. XXVIII, bl. 240 en 337; en verschillende opstellen in de *Indische Gids* voor 1882 en 1883.

(2) Volgens de Kaart van Melvill. — De naam Halémahéra beteekent »de aarde" of »het land, waaruit al het andere is voortgekomen." Bernstein deelt mede dat dit eiland door de Ternatanen Tanah besar (groot land) en door de Tidoreezen Hallijohrat wordt genoemd; en dat de naam van Weda eigenlijk is Wehret, hetgeen beteekent Orang brani (Dapper man). *Tijdschr.* enz., Dl. XVII. bl. 102.

of Straat van Djaïlollo aan de oostzijde, en de Seramsche Zee of Pitt's Straat aan de zuidzijde; de Straat Patientie scheidt het zuidwestelijke gedeelte van dit eiland van de Batjan-groep.

De drie groote golven zijn: die van Kaoe tusschen het Noordelijke en het Noordoostelijke, die van Bitjoli of Boeli tusschen het Noordoostelijke en het Zuidoostelijke, die van Weda tusschen het Zuidoostelijke en het Zuidelijke schiereiland. De baai van Dodingga scheidt aan de westzijde het Noordelijke schiereiland van het centraalland. Behalve deze hebben de kusten nog eene menigte kleinere inhammen, van welke meerendeels geene namen bekend zijn, doch waaronder de belangrijkste zijn de baaien van Djaïlollo, Sahoe en Loloda aan de west-, die van Galella aan de oostzijde van het Noordelijke schiereiland, en die van Lollobatta aan de westzijde van het Noordoostelijke schiereiland in de Golf van Kaoe. Geschikte ankerplaatsen voor stoomschepen zijn o. a. de baaijen van Loloda, Djaïlollo, Dodingga, Pajahi, Saketta, Gani, Foija, Weda, Bitjoli, Maba, Boerro-Boerro, Lollobatta, Bobane, Kaoe en Galella; voor zeilschepen is alleen die van Loloda in alle moessons veilig.

De vier schiereilanden worden elk in de richting van zijne lengte-as door eene zware met dichte wouden begroeide bergketen doorsneden, wier zijtakken zich op vele plaatsen tot aan de stranden uitstrekken en de gemeenschap over land tusschen de kustplaatsen belemmeren. Zij eindigen in het noorden in Tandj. Batoe Bisoa en T. Djodjeffa, in het noordoosten in T. Lelewi of Salawai, in het oosten in T. Ngollo Poppo, ook T. Tabo of Toetoeli, elders T. Patani genoemd, en in het zuiden in T. Libobo of Liboba. Behalve deze kapen zijn nog belangrijk T. Dehe poddo of Daipodo (op de kaarten Djojopa genoemd) en T. Foija, recht tegenover elkander, op de west- en oostzijde van het Zuidelijke schiereiland op nagenoeg 0° 10′ Z. B. gelegen (¹), en T. Waijameli op de oostkust van het Noordoostelijke schiereiland.

Slechts op enkele plaatsen wordt het bergachtige terrein door kleine, meest met *alang-alang* bedekte, vlakten afgewisseld. Van den aard van deze bergketenen is zeer weinig bekend; men weet echter dat er zich talrijke vulkanen uit verheffen. In het zuidwesten van het Noordelijke schiereiland vindt men (²) den Gamma-Koenorra ma-kieë,

---

(¹) Op de Kaart van Melvill en de daaraan ontleende jongere ligt T. Foija aanmerkelijk noordelijker. De ligging schijnt te moeten zijn zooals in den tekst is opgegeven, dus op de plaats waar Melvill Taja heeft. Zie *Bijdr. van het Instituut, Derde Volgreeks*, Dl. VII, bl. 241 en de Kaart in de *Ind. Gids* van Januari 1883.

(²) Valentijn en Junghuhn, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1285. *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1856, Dl. III, bl. 209. *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIV, bl. 399, Dl. XXVIII, bl. 246.

een werkenden vulkaan van 5000 vt. hoogte, met een koud zwavelmeer in den top; noordoostwaarts vandaar den bijna even hoogen uitgebranden vulkaan Iboe of Toebaroe; meer noordwaarts den Loloda (± 2700 vt.); bij de baai van Galella den 3000 vt. hoogen Dodokkoe, d. i. Vuurberg, waarschijnlijk dezelfde, die op de kaarten Tollo of G. Api heet; en aan de oostkust den 900 vt. hoogen uitgebranden Tarakken ([1]). Op de Noord- en Zuidoostelijke schiereilanden, die eene samenhangende bergreeks vormen, zijn de voornaamste toppen de Tattam, de Papoedooi (± 2500 vt.), de Lollobatta, de Watto-Watto-nonau (± 2500 vt.), de Watto-Watto-fohekka, de Toeboelang (± 3500 vt.), de Wattileo, de Wagimlo (± 4000 vt.), de Diffa en de Speramdie, waarna de reeks overgaat in het Gebergte van Patani, dat in den lagen tafelberg Gohebba eindigt. De bergketen van het Zuidelijke schiereiland begint, ten zuiden van de vlakte van Kobee of Kobi, met den ± 2700 vt. hoogen Obahlatta, draagt vervolgens de namen Baait, Weda, Pajahi, Sinopa, Jelblok, Saketta en Ohan, om in den heuvel Libobo aan de zuidpunt te eindigen.

De rivieren zijn zeer talrijk maar uit den aard der zaak van weinig belang; de meeste zijn niet meer dan beken, die in den drogen moesson geen water houden. Als de belangrijkste, die een eind landwaarts in voor inlandsche vaartuigen bruikbaar zijn, worden vermeld: de Loloda, die in de baai van dezen naam valt; de Dodingga en de Tonikkoe, die gedeeltelijk het Noordelijk schiereiland van het centraalland scheidt, beide uitwaterende in de baai van Dodingga; de Kaoe en de Towollas, in de baai van Kaoe; en de Sengadji en de Kimelaha, in de baai van Bitjoli. Van minder belang zijn de Akkee lamo, die in de baai van Sahoe valt, en de Kaijassa een weinig bezuiden de Tonikkoe ([2]).

Aan de kusten is de gemiddelde temperatuur op den middag ruim 85° F., des nachts daalt zij nooit lager dan tot 73°. De dampkring is over het algemeen vochtig. Het klimaat kan als vrij gezond worden beschouwd; en zelfs de moerassige streken, die op sommige plaatsen langs de kusten worden gevonden, schijnen voor de Inboorlingen niet

([1]) Op de Kaart van MELVILL heet deze berg Karakan en wordt daar te aanzienlijk voorgesteld.

([2]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVIII, bl. 242, gewijzigd naar schriftelijke inlichtingen van den Schrijver, den Luit. C. F. H. CAMPEN. Door de belangrijke mededeelingen van dien Heer zijn verbeterd de berichten van WILLER in het *Indisch Archief*, Dl. I, bl. 345 en *Het eiland Boeroe*, enz. bl. 33. Nog verscheidene andere riviertjes worden opgenoemd in het *Tijdschr. van N. I.*, Dl. II, bl. 210, en op de Kaart van MELVILL, die hier echter niet nauwkeurig is.

nadeelig te zijn; de dagelijksche afwisseling van land- en zeewind, die zich door den vorm van het eiland overal laat gevoelen, draagt hiertoe in groote mate bij. De West- of regenmoesson begint tegen het einde van November en duurt met de Kentering tot Maart; in het zuidelijke gedeelte des eilands kenmerkt hij zich door hevige wind- en regenvlagen uit het noorden en noordwesten.

Omtrent de voortbrengselen van Halémahéra is nog zeer weinig bekend. Muskaat- en kruidnagel-boomen groeien hier en daar in het wild, doch hunne vruchten worden zelden ingezameld. Sago-palmen komen op sommige vochtige kustplaatsen voor en worden opzettelijk aangekweekt. Rijst wordt hier en daar in tamelijke hoeveelheid geteeld; *djagoeng* zeer weinig. Kokos- en andere vruchtboomen benevens vele goede houtsoorten ([1]) komen er rijkelijk voor, van welke laatste echter geen gebruik wordt gemaakt. Het dierenrijk levert buffels, eene menigte wilde zwijnen en herten, papegaaien, duiven, raven en ander wild gevogelte, eetbare vogelnestjes, schildpadden, leguanen, eenen overvloed van visch, en in de baai van Kaoe parelbanken, die voor rekening van den Sultan van Ternate worden geëxploiteerd. Het delfstoffenrijk is nog volstrekt onbekend, evenals de geheele geologische formatie des eilands. ([2])

([1]) Eene opgave van deze houtsoorten en haar gebruik komt voor in de *Indische Gids* van 1883, Dl. I, bl. 139.

([2]) In het vertrouwen dat de Schrijver mij zulks niet zal ten kwade duiden, voeg ik hier de volgende, mij door den Heer Campen welwillend toegezonden schriftelijke mededeeling bij. »Halémahéra bestaat, voorzooverre zich uit de blootliggende gedeelten »laat opmaken, uit opheffingen van sedimentair gesteente, dat bedekt wordt door »tertiaire of secondaire lagen, die op hare beurt bekroond worden door alluvium of »koraal. Door dit gesteente en deze lagen hebben zich dan waarschijnlijk, behalve »de andere doorbraken van Plutonische structuur, ook de vulkanische massa's met »schrikbarende kracht een uitweg gebaand en daardoor aan het eiland zijn tegenwoordig »karakter en voorkomen gegeven. Deze onderstelling schijnt wel niet zeer aanneme»lijk, wanneer men alleen rekening houdt met de twee, slechts nog zwakjes rookende, »vulkanen, die daar thans gevonden worden; doch wanneer men een blik slaat op »de menigte uit trachiet bestaande en met lava overtrokken uitgedoofde vulkanen »met hunne zuiver of afgeknotte kegelachtige gedaante of grillig gescheurde en soms »door ontzettende uitbarstingen geheel in puin liggende vormen; — beschouwt men »daarbij tevens de massa's van vulkanisch zand en rapilli, of de uitgestrekte met »vulkanische steenen bezaaide terreinen en de enorme basaltbrokken, allen vaak op »uren afstands van den vuurhaard gelegen, — dan verkrijgt men de zekere over»tuiging, dat zulke krachten, als hier werkzaam waren, ook in staat geweest zijn »om eene geheele landstreek te doen dalen of rijzen. Daar echter fossielen van dieren »en planten, zoo belangrijk voor eene juiste determinatie, tot nu toe niet zijn opge»spoord, noch de aanwezigheid van kolenlagen en kostbare of nuttige metalen en »aardsoorten (die toch op het naburige Batjan niet ontbreken) evenmin als die van »petroleum en geneeskrachtige minerale bronnen is aangetoond, zal Halémahéra »vrijwel eene *terra incognita* blijven, totdat er meer methodische onderzoekingen »door deskundigen hebben plaats gehad."

Wanneer men den uitvoer van rijst en sago naar Ternate uitzondert, is de handel van weinig belang. Hij wordt door Mangkasaren, Ternatanen en Tidoreezen gedreven. Ingevoerd worden: wapenen, aarde- en ijzerwerk, lijnwaden, oude Europeesche kleederen en andere voorwerpen voor den opschik, kramerijen en zout. De hoofdartikelen van den uitvoer zijn: rijst, sago en schildpad. De handel geschiedt hoofdzakelijk bij ruiling; aan de kusten is echter ook eenig kopergeld in omloop. Van het bedrag van den in- en uitvoer zijn geene opgaven bekend.

Het Noordelijke schiereiland is gesplitst in negen Djiko's of Districten, wier grenzen ons niet nauwkeurig bekend zijn, doch van welke zes in de westelijke helft liggen, namelijk van het zuiden af: Dodingga, Djaïlollo, Sahoe (welker twee hoofdplaatsen door een goeden weg gemeenschap met elkander hebben), Gamma-koenorra met (het vroeger zelfstandige District) Toebaroe, Tolofoea en Loloda. De drie andere liggen aan de oostzijde, en zijn van het noorden af: Galella, Tobello en Kaoe of Kau. Zij hebben alle gelijknamige aan de kust gelegene hoofdplaatsen, behalve Sahoe, welks hoofdplaats Soa raha heet, terwijl de hoofdplaats van Kaoe ook Goroea wordt genoemd. Galella, Djaïlollo en Dodingga liggen aan de daarnaar genoemde baaien of bochten. Bij laatstgenoemde plaats is het fortje Dodingga, op eenigen afstand van den mond van een klein riviertje; het bestaat uit eenen steenen ringmuur, waarbinnen eenige houten gebouwen staan tot logies voor de van Ternate daarheen te detacheeren bezetting, doch is in 1866 ontruimd en aan de burgerlijke autoriteit overgegeven ten einde het zoodanig te onderhouden, dat het in geval van oorlog of opstand weder kan worden bezet en verdedigd ([1]). Dit fortje met het bijbehoorende terrein is het eenige rechtstreeksche Gouvernements grondgebied op Halémahéra. Voorts heeft men aan de Baai van Dodingga nog de meer of minder belangrijke plaatsen Gani ten zuiden van Dodingga, Tonekka, Kaijassa, Sida-ngoli, eene Ternataansche vestiging onder een Ternataansch Hoofd met den titel Sodeka, gelegen aan de westkust tusschen Dodingga en Djaïlollo; en tegenover Dodingga aan de andere zijde der landengte, welke daar nauwelijks een uur breed is, Bobane; deze twee plaatsen hebben door een bruikbaren landweg gemeenschap met elkander; in het zuiden van de Golf van Kaoe ligt Sahot, en aan Straat Morotaï, ongeveer halverwege tusschen Tobello en Galella, Papilo.

De drie andere schiereilanden bevatten de volgende landschappen of districten, sommige ook Positie geheeten. Het Noordoostelijke,

([1]) Dit is in 1877 weder tijdelijk het geval geweest.

langs de westzijde van het zuiden af, Ekor, Lollobatta en Boeli, langs de oostzijde van het noorden af, Bitjoli, Waija-meli, Sengadji of Maba en Boeli; het Zuidoostelijke, langs de noordzijde van het westen af, de Positie Maba (naar het schijnt onderverdeeld in Maba-proper, Gottowassi, Wadji, Bitjoli en Sakam) en Patani of Potton; langs de zuidzijde strekt zich van het oosten af de Positie Weda uit ook langs de oostzijde van het Zuidelijke schiereiland tot aan T. Foija (onderverdeeld in de particuliere onderneming Morialla en de landschappen Spo, Dottee, Messa, Sagea, Kobee en Weda-proper); het Zuidelijke schiereiland, langs de westzijde van het noorden af, eerst eene uitgestrekte Tidoreesche vestiging waarin de particuliere onderneming Oba, en vervolgens de landschappen Gitta, Pajahi, Maïdi, Saketta en Gani di dalam, en langs de oostzijde van het zuiden af, Gani di loewar, Wossi, Boli of Maffa en Foija, dat tegen Weda-proper stuit.

Langs de westkust van het centraalland en het Zuidelijke schiereiland liggen, van het noorden naar het zuiden, de negeriën: Kalam, Taoena, Gitta, Pajahi, Maïdi, Saketta, Gani di dalam en Talangani; en langs de oostkust: Weda, Foija, Boli of Maffa, Wossi, en Gani di loewar. — Het Noordoostelijke schiereiland heeft aan de westzijde de negeriën: Tofongo, Pongga, Wossilee en Lollobatta, en aan de zuidoostzijde: Boesboes, Loleo en Maba. — Het Zuidoostelijke schiereiland heeft aan zijne noordkust de negeriën: Gottowassi, Wadji, Bitjoli en Sakam; en aan de zuidkust: Gam Soengi (de hoofdplaats van Patani), Bobanee Mo, Morialla, Spo, Dottee, Messa, Goem, Sagea en Kobee.

Gelijk boven gezegd is, bestaat het rechtstreeksche Nederlandsche grondgebied alleen uit het fortje te Dodingga en omliggend terrein, waar een Posthouder is gevestigd [1]; voorts zijn Posthouders geplaatst te Galella en te Weda mede voor Patani en Maba. Het bestuur berust verder bij een te Tidore gevestigden Controleur.

Overigens is Halémahéra staatkundig verdeeld in Onderhoorigheden van den Sultan van Ternate en van dien van Tidore. Aan Ternate behoort het geheele Noordelijke schiereiland tot aan den mond der rivier Kaijassa op de westkust en voorts volgens eene noordoostwaarts loopende lijn tot Tofongo aan de baai van Kaoe, benevens de zuidelijke helft van het Zuidelijke schiereiland, bezuiden 0° 10′ Z. B., volgens eene denkbeeldige grenslijn, die van T. Dehe poddo op de westkust naar T. Foija op de oostkust loopt. Hiertoe behooren, volgens de

---

[1] In den *Regerings-almanak van* 1883 wordt deze Posthouder echter niet vermeld.

opgave van Bleeker, de volgende kleine eilandjes: langs de westkust van het Noordelijke schiereiland: Manamadek, Djoerangrood, veertig ongenoemde eilandjes in de bocht van Sida-ngoli, Dooi, Toba, Tongoai, Tjera, Toewah-Kara, Goeai, Salangadi, Diti, Goeralama, Aroebaik, Sengaroe, Toengoesoeng, Mareh-porotjo, Foetoe, Gohakake, Njawolakko, Adoei, Lidoewah, Tamoe, Djerek, Moestagi-tagi, Leloe, Saoraga, Sabol en Oessololi; langs de oostkust van het Noordelijke schiereiland: Metti, Golarai, Takawo, Toppo-Toppo, Barang-Kanek, Wobi, Tolonaën, Koewoem, Kokare-lawoe, Kokare-itji, Powaleh, Meddek, Popilo, Solat en nog vijf ongenoemde; en ten oosten en zuiden van het Zuidelijke schiereiland: Doeroe-lawoe, Doeroe-itji, Katinai-lawoe, Katinai-itji, Gaëneh of Ganneh, Wedah of Widi, Djerongan, Kobei, Orangkaja, Topa, Solomakit, Katoedockoe, Djodigaila, en een twintigtal ongenoemde eilandjes (1).

Aan den Sultan van Tidore is het geheele overige gedeelte van Halémahéra onderworpen. Daartoe behooren, volgens Bleeker, de eilandjes Jehoe en Roniri aan de westkust; Woda, Radja, Liawohoe, Tamin, Goratoe, Djodi, Baja-eh, Kappal, Ef-pakkal, Gee-eeh, Samedi, Sau, Ef-miloeas, Nailoei-pakkal, Seloton, Saje, Nasloei-miakol, Man, Belengsel, Lai-lai, Ef-mia, Kapaja, Oroe, Ingalan, Ota, Tjampanesmoleles, Se-ofi, Lan, Eeoë, Mor, Moetoe-maja, Oe-ef en Telingimendi, in de Baai van Bitjoli; en Liab, Je-ef, Oelo-i-ef en Salotan, langs de oostkust van het Zuidelijke schiereiland. Door Bleeker worden niet vermeld de eilandjes Balili, Baleh of Bobale en, ten zuiden daarvan, het kleinere Rongi in de Golf van Kaoe (2).

(1) Verreweg de minste van deze eilandjes komen op de Kaart van Melvill voor: het betrekkelijk groote eiland Dammar, ten zuiden van Halémahéra, komt hier voor onder den naam van Solomakit, eene, zoo het schijnt, minder juiste spelling van Salomati of Salo-ma-kieë, welke naam door de Ternatanen aan dit eiland wordt gegeven (vergelijk Noot (2)).

(2) Wij hebben hier de namen van die eilanden onveranderd medegedeeld. Op de Kaart in de *Indische Gids* van 1883 komen voor: langs de westkust van het noorden naar het zuiden: de Noord-Loloda- en de Zuid-Loloda-eilanden, tegenover het District Loloda: de groep in de Bocht van Sida-ngoli: twee kleine eilandjes, tegenover Gitta: Dorro Somola en Dorro Koessoe, tegenover Saketta in Straat Patientie; de Ganeh-(Gani?) eilanden, tegenover Gani di dalam; tegenover de zuidpunt van Halémahéra: de Dammar-groep, Djeronga, Salo-ma-kieë en Libobo: en langs de oostkust van het noorden naar het zuiden: de Tobello-eilanden, tegenover het District van dien naam; Bobalee in de Golf van Kaoe: twee ongenoemde groepen in de Golf van Bitjoli, tegenover Maba-proper en Bitjoli en Sakam; de Weda-eilanden, in de Golf van Weda tegenover Weda-proper; Mof, tegenover T. Foija: de Widi-eilanden en Madodera, tegenover Gani di loewar. — Bij het in 1880 met den Sultan van Ternate gesloten contract zijn ook de namen der tot zijn gebied behoorende eilandjes vermeld (*Indische Gids*, 1882, Dl. I, bl. 704), meerendeels met die van Bleeker overeenkomende; maar de namen zelfs van goed bekende plaatsen op Halémahéra zijn in dat officieele stuk zoo verbasterd, dat wij het niet als betrouwbare bron kunnen aannemen.

In de hoofdplaats van elk District (Djiko of Positie) is het Ternataansch of Tidoreesch bestuur gevestigd, bestaande in den regel uit een Oetoesan of Gecommitteerde van den Sultan, een Djoeroe toelis of Secretaris, een Littenan (Luitenant), een Alferez (Onder-luitenant), een Sirdjetti (Sergeant), eenige Kabo's (Politie-oppassers) en eenige Orang baroe's (hulppolitie). Naast en onder dit bestuur staat het inlandsche Districtshoofd, dat veelal den titel van Sengadji of Djoegoegoe, in Loloda dien van Radja, voert, en aan wien gewoonlijk een Hoekoem of Rechter, en somtijds een Imam of Priester, voor den Mahomedaanschen godsdienst en daarmede in verband staande zaken, zijn toegevoegd. Deze personen vormen te zamen den Districtsraad, op sommige plaatsen *Saje kamatahoe wokka* genaamd, die wanneer er belangrijke zaken voorvallen ten huize van den Oetoesan vergadert. Die Raad handelt over de wijze van uitvoering van de bevelen des Sultans en voorts over alle aangelegenheden, welke het geheele District aangaan. Ook spreekt hij recht in alle zaken, waarin Dopollo's (bl. 374) betrokken zijn; in zaken tusschen Heidenen en Mahomedanen; en in alle zaken, die de rechtsmacht der Dorpsbesturen te boven gaan, doch waarvoor geene zwaardere straf dan 24 rottingslagen of 30 realen boete kan worden opgelegd Zaken van meer belang moeten te Ternate of Tidore worden behandeld. De straffen bestaan in blok-arrest, geldboeten en rottingslagen, welke echter ook kunnen worden afgekocht. De geldboeten worden verdeeld tusschen den Oetoesan, den Sengadji en het Dorpshoofd van den veroordeelde, die echter weder met hunne ondergeschikten moeten deelen. De rechtspraak geschiedt volgens de niet beschrevene oude instellingen, en volgens de bevelen des Sultans voorzooverre deze niet met die adat in strijd zijn.

De Districten zijn veelal verdeeld in Gams of Gamoe's of Landschappen, die een zeker aantal Soa's of dorpen bevatten; in sommige Districten bestaat de verdeeling in Gams niet. Elke Soa heeft zijn eigen bestuur, bestaande uit een Kimalaha, een Hoekoem, een Ngoffama-njira en een Kapita, die rechtstreeks onder het inlandsche Districtshoofd staan en met de Mahimo's of Oudsten den *Foïki-fo-biljara* of Dorpsraad vormen. Deze Raad houdt zijne vergaderingen in een daartoe bestemd gebouw, *Seboea* of *Orom* geheeten, regelt de verdeeling der belastingen en werkzaamheden, die door de gemeenteleden gemeenschappelijk moeten worden verricht, en doet ook uitspraak in kleine zaken, waarop geene zwaardere straf staat dan 12 rottingslagen of eene boete van 5 realen. Als bezoldiging genieten de Dorpshoofden slechts een gering deel van de belasting en hun

aandeel in de opgelegde boeten; echter weten zoowel zij als de hoogere Hoofden hunne inkomsten door allerlei ongeoorloofde middelen te vermeerderen.

De waardigheid der Districts- en Dorpshoofden is erfelijk in hun geslacht, doch de persoon wordt door de gezamenlijke Hoofden en Oudsten gekozen, welke keuze door het bestuur van den Sultan of door dat van het District moet worden goedgekeurd. De voornaamste Hoofden ontvangen thans mede eene aanstelling van het Gouvernement, waaraan zij ook den eed van trouw moeten afleggen.

Behalve het bovenvermelde aandeel in boeten en belastingen genieten noch de Ternataansche en Tidoreesche noch de Inlandsche Hoofden eenige wettige inkomsten, maar moeten zij door landbouw, handel of op andere wijzen in hun eigen onderhoud voorzien. Alleen in het District Sahoe ontvangen de Oetoesan en de Sengadji eene kleine hoeveelheid rijst van elk gewas. Voorts heeft, of had althans vroeger, overal de Oetoesan te zijner beschikking eenige *kokki's*, dat zijn lieden, die zonder belooning allen huis- of veldarbeid voor hem moeten verrichten en om de maand worden afgewisseld; evenzoo heeft de Sengadji recht op één *Ngongare iłji*, dat is een knaap uit den gegoeden stand, die hem overal vergezellen en lichte diensten bewijzen moet. De woningen der Hoofden worden door hunne onderhoorigen kosteloos gebouwd maar niet onderhouden; doch van de openbare gebouwen, de raadzaal (*Seboea* of *Orom*), het Geestenhuis (*Koki-roba*) (bl. 373) en de moskee komt zoowel het onderhoud als de oprichting voor rekening der bevolking.

De lasten en diensten, waartoe de bevolking ten behoeve van den Sultan van Ternate verplicht was, waren de volgende: behalve Dodingga, Djaïlollo en Sahoe leverde ieder District voor elken krijgstocht van den Sultan zooveel man als hij behoefde, waaraan gaarne werd voldaan omdat deze tochten hen in de gelegenheid stelden om koppen te snellen, of althans de scherpte van hun zwaard op een afgehouwen vijandelijken kop te beproeven. Behalve Dodingga en Djaïlollo leverde elk District jaarlijks één tot vier Korakora's of geheel uitgeruste, bewapende en met 30 tot 40 koppen bemande vaartuigen, die dan door een Ternataansch Gezaghebber werden gecommandeerd; de munitie werd door den Sultan verstrekt, en ook de voeding der manschappen nadat de medegebrachte voorraad was opgeteerd. Het District Sahoe moest voortdurend aan den Sultan op Ternate leveren de *manoesia-ratoes*, dat zijn *honderd* volwassen *mannen*, die daar alleen voor den kost werkten en van tijd tot tijd werden afgewisseld; dertig van hen werden door den Sultan beschikbaar

gesteld om bij de Europeesche ingezetenen als bedienden werkzaam te zijn; ook de anderen hadden dikwijls gelegenheid om als roeiers of koeli's iets te verdienen; over deze verdiensten konden zij vrij beschikken. De Districten Galella, Sahoe en Djaïlollo leverden jaarlijks aan den Sultan eene bepaalde hoeveelheid rijst, het eerste zonder, de beide andere tegen geringe betaling; en hij had het recht om, wanneer hij meer rijst behoefde, het ontbrekende tegen betaling te doen leveren door de Districten Toebaroe en Tabello. Door het District Loloda moesten jaarlijks de daar voorkomende vogelnestjes kosteloos voor den Sultan worden ingezameld, en door Toebaroe en Dodingga eene zekere hoeveelheid *damar* (hars). Eindelijk moest het District Kaoe kosteloos de prauwtjes en manschappen leveren, die noodig waren voor de exploitatie van de parelbanken in de Baai van Kaoe, die een monopolie van den Sultan zijn.

Voor den Sultan van Tidore waren de gewone lasten hoofdzakelijk de volgende: wanneer de Sultan Korakora's verlangde, moesten zij gebouwd en met bewapening en bemanning geleverd worden. De districten Maba, Bitjoli en Weda moesten eene bepaalde hoeveelheid sago leveren, en daarbij als geschenk eene onbepaalde hoeveelheid pijlen, bogen, werpspiesen, tifa's (trommen), zonneschermen, linnen en zijden stoffen en slaven. De belasting van het District Patani bestond alleen in slaven. Voorts moesten alle transporten van goederen enz. zonder betaling door de bevolking worden verricht, en waren sommige negeriën aangewezen als *Roemah dapor*, dat wil zeggen dat zij de woning en de tuinen van den Sultan moesten schoon- en in orde houden en al het particuliere werk voor hem verrichten.

Na den opstand van 1877 zijn daarin door het Gouvernement veranderingen gebracht, waarvan de volgende de voornaamste zijn: De Districten Tobello en Galella zijn voortaan vrij van heerendiensten; in plaats van de vroegere belasting betalen zij een hoofdgeld van *f* 2 voor elk ongetrouwd man en van *f* 4 per huisgezin. De oostkust van Tidoreesch Halémahéra is aan het rechtstreeksche bewind van Tidore onttrokken; de verschillende Districten hebben hun eigen bestuur; ook zij brengen de bovengemelde hoofdelijke belasting aan hunnen Sultan op. Met geheel zuidelijk Halémahéra is hetzelfde het geval ten opzichte van het Sultanaat van Ternate. Op de belangrijkste plaatsen worden Nederlandsche Posthouders gestationneerd. Geen der Ternataansche of Tidoreesche Prinsen of Rijksgrooten mag zich zonder toestemming van den Resident naar Halémahéra begeven. De levering van de rijst, de *damar* en de *manoesia-ratoes* door

noord-Halémahéra aan den Sultan van Ternate zijn daarbij onveranderd gebleven ([1]).

Volgens de mededeelingen van BLEEKER bedroeg de bevolking ([2]) van Halémahéra omstreeks het jaar 1854 nagenoeg 27700 zielen, van welke ruim 4600 in het Tidoreesche en 23600 in het Ternataansche gedeelte des eilands woonden; van deze laatsten bevonden zich meer dan 20000 op het Noordelijke schiereiland, zoodat dit verreweg het sterkst bevolkt was. Dit was ook nog het geval in 1881, toen die bevolking berekend werd op ruim 23350 zielen, namelijk in Gamma-koenorra 5900, in Loloda 1900, in Tolofoea 300, in Sahoe 5000, in Djaïlollo 320, in Dodingga 253, in Kaoe 3204, in Tobello 2540 en in Galella 3940 ([3]).

De eigenlijk gezegde Inboorlingen behooren tot den Alfoerschen stam (het onbeschaafde Maleische ras) ([4]), zijn van het Noordelijke schiereiland afkomstig en bewonen meerendeels het Ternataansche gebied; Tidoreesch Halémahéra is voor verre het grootste gedeelte bevolkt met afstammelingen van de omliggende eilanden Mareh, Motir, Makjan en Kajoa, die in vroegere eeuwen vandaar uitgeweken of

---

([1]) Zie *Indische Gids*, 1881, Dl. II, bl. 396 en 1882, Dl. I, bl. 706.

([2]) Over de bevolking van Halémahéra vergelijke men vooral het reeds een en andermaal aangehaalde opstel in het *Tijdschrift van N. I.*, 1856, Dl. II. Wat de sterkte der bevolking van Tidoreesch Halémahéra en van het Ternataansche gedeelte van het Zuidelijke schiereiland betreft, komen de berichten van BLEEKER vrij goed overeen met het medegedeelde in de *Bijdragen*, t. a. p. bl. 250. VAN DER CRAB, *de Moluksche eilanden*, stelt echter de eerste op 8000 en de laatste op 500.

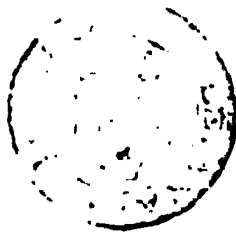
([3]) *Indische Gids*, 1882, Dl. II, bl. 843.

([4]) WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 488 zegt: »Het Noordelijk schiereiland van »Halmaheira wordt bewoond door een ras van inboorlingen, de Alfoeren van Sahoe »en Galela. Deze lieden zijn geheel verschillend van de Maleiers, maar bijna even»zeer van de Papoea's. Zij zijn lang en welgemaakt, met Papoesche gelaatstrekken »en krullend haar, zij zijn gebaard en behaard van huid, maar schier even licht van »kleur als de Maleiers. Zij zijn een arbeidzaam en ondernemend ras, telen rijst en »groenten, en zijn onvermoeid in het opsporen van wild, visch, *tripang*, paarlen en »karet." En op bl. 23: »Zij verschillen radicaal van alle Maleische rassen. Hunne »gestalte en trekken zoowel als hunne levenswijze en neigingen zijn nagenoeg dezelfde »als die der Papoea's. Hun haar is half Papoesch: het is noch recht, zacht en »glanzig, zooals bij alle echte Maleiers, noch zoo kroezig en wollig als het volkomen »Papoesche type, maar altijd krullend, golvend en stug, zooals het dikwijls onder de »echte Papoea's en nooit onder de Maleiers voorkomt." Uit deze omstandigheden trekt WALLACE het besluit »dat op Halmaheira de ware grenslijn tusschen het Maleische »en Papoesche ras wordt gevonden," hetgeen zal willen zeggen dat die bevolking den overgang tusschen de twee rassen uitmaakt. Het is echter ook zeer licht mogelijk dat die gedeeltelijke overeenkomst met de Papoea's eenvoudig het gevolg is van vermenging der inboorlingen met de slaven, die gedurende eeuwen door de Sultans van Tidore uit Nieuw Guinea naar Halémahéra zijn overgevoerd. — Ook volgens WALLACE hebben de Oostelijke en Zuidelijke schiereilanden van Halémahéra geene echte inheemsche bevolking.

overgebracht zijn. De Alfoeren zijn, wat de mannen betreft, over het algemeen vrij groot van gestalte en sterk gespierd; de vrouwen daarentegen klein. Zij zijn matig, gehard tegen vermoeienissen, ijverig, zacht van inborst, gehoorzaam aan hunne Hoofden, zoolang dezen niets vorderen wat tegen de oude gebruiken strijdt, en geene dobbelaars of amfioenschuivers; doch zij zijn verregaand bijgeloovig, van alle wetenschappelijke beschaving verstoken, liefhebbers van sterken drank, en beschouwen het koppensnellen als iets dat volgens de lands-instellingen noodzakelijk moet geschieden ([1]). De bewoners van de Districten Tabello en Galella zijn het ruwst van zeden en als zeeroovers in den Molukschen Archipel gevreesd; die der overige Districten vinden in den landbouw, de jacht en de visscherij hun bestaan. Hunne nijverheid is zeer gering; het spinnen en weven is hun onbekend; de vrouwen vervaardigen alleen zakken van *nipah*-bladeren. Ambachtslieden zijn er niet, en het noodige smidswerk wordt door reizende Tidoreezen verricht. Alleen vindt men in elk District eenige personen, die vaartuigen van verschillende grootte bouwen, welke echter zeer weinig duurzaam zijn.

De gewone kleeding bij mannen en vrouwen bestaat alleen in de *tjidako* en eenen hoofddoek; doch bij feesten schikken zij zich op met allerlei Europeesche en andere kleedingstukken en versierselen, welke zij kunnen bekomen. In de Districten Djaïlollo en Sahoe dragen de mannen lange sitsen kabaaien en broeken, welke door eenen gordel worden opgehouden; de vrouwen eene soort van wambuis, naar het schijnt van Spaansche afkomst, en een kapsel bestaande uit eenen platten band om het hoofd, waaruit bij de ooren twee punten opsteken, of ook wel de gewone Maleische kleeding. Gouden en zilveren sieraden zijn, wegens hun hoogen prijs, weinig in gebruik. — De woningen zijn vrij groot, en in sommige Districten op palen in andere onmiddellijk op den grond gebouwd uit houten stijlen, met wanden van *gabba-gabba* (gespleten takken van den *nipah*- of *sago*-palm) en een dak van *atap;* hoewel zij slechts één huisgezin bevatten zijn zij in verscheidene kamers verdeeld, omdat elk volwassen doch ongehuwd lid des gezins een afzonderlijk vertrek moet hebben. Het huisraad is zeer eenvoudig; bamboes en klapperdoppen voorzien in alle behoeften; evenwel komt ook het gebruik van aarde-, glas- en ijzerwerk meer en meer in zwang. Versterkte of omheinde negeriën of kampongs zijn er niet. Alleen de hoofdplaatsen aan de

([1]) In het boven vermelde opstel in het *Tijdschr. v. N. I.* wordt uitdrukkelijk gezegd dat zij geen koppensnellers zijn.

kusten verdienen den naam van dorpen; maar overigens bestaan de gemeenten of gehuchten uit verspreid staande woningen.

Een huwelijk kan alleen gesloten worden met goedvinden van beide partijen en met toestemming der wederzijdsche ouders; bepaalde graden van bloedverwantschap zijn hierbij verboden. Het aanzoek daartoe moet van den vader des jongelings uitgaan en vergezeld zijn van een klein geschenk (*haka*); daarop volgt de openlijke verloving, en daarna het huwelijk, waarbij voor de bruid eene zekere koopsom (*besi*) betaald wordt, welke verschilt van 30 tot 100 realen te voldoen in geld, wapens, aardewerk of andere voorwerpen; deze koopsom kan echter voor een gedeelte ook later worden betaald en wordt tot zoolang als eene gewone schuld beschouwd. Uithuwelijking van kinderen, gelijk op Boeroe en de Aroe-eilanden, heeft hier niet plaats; en, behalve in de Districten Sahoe, Djaïlollo en Dodingga, mag een man niet trouwen voordat hij een vijandelijken kop heeft gesneld. Alle huis- en veldarbeid, met uitzondering van de eerste ontginning van den grond, komt voor rekening van de vrouw; de man is alleen verplicht de noodige sago te verschaffen (te kloppen) en houdt zich overigens desverkiezende met jacht of visscherij bezig. Veelwijverij is niet in gebruik, doch echtscheidingen komen dikwijls voor; indien het verlangen daartoe alleen van de vrouw uitgaat, moet haar koopprijs worden terugbetaald, in andere gevallen niet; de kinderen blijven altijd bij den vader, tot wiens stam zij ook gerekend worden te behooren. Bij overlijden van den man keert de vrouw tot hare familie terug, en kan hertrouwen met wien zij wil, behalve met een bloedverwant van haren eersten man. De nalatenschap van ouders, zoowel bezittingen als schulden, worden gelijkelijk tusschen de zonen of naaste mannelijke bloedverwanten verdeeld, die ook verplicht zijn de ongehuwde dochters te onderhouden doch daarvoor aanspraak hebben op haren bruidschat. Vrouwen erven in geen geval.

Alleen aan de kusten worden hier en daar Mahomedanen aangetroffen, die steeds in afzonderlijke gehuchten of kampongs wonen; overigens is de bevolking heidensch. Deze gelooft in een almachtig Opperwezen, *Djohoe ma di hoetoe* (de Heer daar boven) of *Gikkimooi* (Alvader) genaamd, dat alles geschapen heeft en onderhoudt en ook de zielen der afgestorvenen beloont of straft, maar te verheven is om door menschen te worden aangebeden, en te goed om hun kwaad te doen, waarom zoodanige aanbidding dan ook minder noodig wordt geacht. Volgens de berichten van Willer heeft dit Opperwezen in oude tijden eenen wijze, genaamd *Gomma soeng* of

Gosoeong, naar Halémahéra gezonden om den Alfoeren zijne *lara's* of voorschriften mede te deelen, welke zeven in getal zijn en overspel, schaking, diefstal, gewapende rooftochten, mishandeling van den naaste, en oneerbiedigheid jegens ouders verbieden, en het koppensnellen omtrent overspelers, toovenaars en vijanden des lands voorschrijven. Na het vormen van eenige leerlingen, die *Gomatir* heetten en priesters, wichelaars en geneesheeren waren, is *Gosoeong* weder verdwenen; thans kan iedereen *Gomatir* worden, die zich daarop eenigen tijd bij een bekwamen priester toelegt. Volgens CAMPEN (¹) echter is WILLER hieromtrent verkeerd ingelicht geworden, is er van zoodanigen *Gosoeong* op Halémahéra niets bekend, en bestaat er zelfs geen enkel voorschrift van zedelijken aard behalve de ongeschreven adat.

Onder dat Opperwezen zijn er een aantal booze en goede geesten, die rechtstreeks invloed uitoefenen op de lotgevallen der menschen, voornamelijk de *Tjakka's*, de *Swangi's*, de *Djins* en de *Wongi's*. De *Tjakka's* zijn duivels, die meestal in de bosschen wonen, allerlei gedaanten, vooral die van venijnige dieren, aannemen en voor den mensch zeer gevaarlijk zijn. De *Swangi's* (*Soewangi's*) zijn eene soort van vampiers, die des nachts in de gedaante van een vogel of ook wel onzichtbaar rondzweven, de woningen binnendringen en zich met het bloed en de ingewanden hunner slachtoffers voeden zonder dat men aan dezen eene wond kan zien. De *Djins* zijn mannelijke en vrouwelijke beschermengelen, die altijd onzichtbaar blijven maar zich op de eene of andere wijze aan hunne gunstelingen openbaren, en dan ook met offeranden en op andere wijzen vereerd worden. De *Wongi's* zijn de geesten van overleden familiebetrekkingen, en in het algemeen van afgestorvenen. De geest van een overleden Alfoer keert dadelijk naar zijn dorp terug en vestigt zich daar in het een of ander voorwerp, maar bij voorkeur in het *Gomma-wongi*, *Gommi-ma-falla* of *Dilikki-ma-falla* of Geestenhuis, zijnde een afdak of klein huisje, dat bij de woning van den gestorvene wordt aangebracht. Voor de geesten van reeds lang overledenen vindt men in de negeri eene gezamenlijke woning, *Koki roba* geheeten, dat somtijds een afzonderlijk gebouw is, somtijds ook slechts een afgeschoten gedeelte van de *Seboea* of loods, die tot het houden van vergaderingen dient. Aan deze geesten worden van tijd tot tijd spijs en drank en andere benoodigdheden aangeboden; ook worden zij over alle eenigszins belangrijke aangelegenheden geraadpleegd, hetgeen geschiedt door

---

(¹) *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII, bl. 450.

tusschenkomst van eene soort van priesters of priesteressen of toovenaars, *Gomma-hattée* of *Idoe* geheeten, die daarvoor van de belanghebbenden eene geldelijke belooning ontvangen, evenals voor het doen van voorspellingen en het genezen van ziekten, tot welk laatste bezweringen en sommige geneeskrachtige kruiden worden aangewend. De *Gomma-hattée's* vormen geen afzonderlijken stand; ieder kan het worden, zoo hij slechts de daartoe noodige kunsten bij een bekwamen collega leert. ([1])

Omtrent de bevolking van het Tidoreesche gedeelte van Halémahéra, die niet tot de eigenlijke Inboorlingen behoort (bl. 370), wordt nog afzonderlijk het volgende medegedeeld ([2]). Zij zijn sterk van lichaamsgestel, niet misdeeld van verstandelijke vermogens, dapper en wreed in den oorlog, maar traag behalve op de jacht en andere tochten. Matigheid, eerlijkheid, ouder- en kinderliefde zijn hun meer eigen dan gehoorzaamheid en onderwerping aan hunne Hoofden. Zij zijn voor het grootste gedeelte in naam Mahomedanen, maar zeer onkundig en aan allerlei bijgeloovige heidensche gebruiken gehecht. Alleen de kinderen der Hoofden ontvangen van de Priesters eenig onderwijs in den godsdienst en het schrijven van het Tidoreesch met Arabische karakters; de overige genieten geen ander onderricht dan in het gebruik hunner wapenen, pijl en boog, werpspies en kléwang. Slaven en pandelingen zijn zeer talrijk, doch worden goed behandeld (dezen zijn na 1879 vervallen). Visscherij, jacht en het inzamelen van sago zijn de voornaamste bezigheden; voorts bouwen zij kleine prauwen met zeilen van boombladeren, en vervaardigen hunne eigene pijlen, bogen en werpspiesen; de vrouwen maken matten, doozen en ander vlechtwerk uit verschillende bladeren. De landbouw is van weinig beteekenis en wordt zeer gebrekkig beoefend. De lijken worden in kisten, of ook wel in matten ingenaaid, begraven of boven den grond in kleine huisjes bijgezet, somtijds ook in een grooten boom nedergelegd. De wapenen van een overledene en zijn voornaamste huisraad (?) worden met hem begraven; overigens wordt de nalatenschap gelijkelijk tusschen de kinderen verdeeld.

Sedert de opheffing van de slavernij en het pandelingschap in 1879 worden bij de bevolking van Halémahéra slechts twee standen onderscheiden, namelijk de *Dopollo's* of Hoofden (aanzienlijken) en de *Balla* of het gewone volk. Ook eene verdeeling in stammen, zooals

---

([1]) Men zie over dit onderwerp en andere bijgeloovigheden der Alfoeren uitvoerig het *Tijdschr. v. I. t. l. en v.*, Dl. XXVII, bl 438—451. Deze *Gomma-hattée's* zijn natuurlijk de *Gomatirs* van WILLER (bl. 373).

([2]) Verslag van den Gecommitteerde J. P. C. CAMBIER in de *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgr. Dl. VII, bl. 240.

op Boeroe en Seram, is niet bekend; met de verdeeling in familiën houdt men alleen in zooverre rekening, dat binnen zekere graden van bloedverwantschap geene huwelijken mogen worden aangegaan ([1]).

De Sultans beschouwen zich als eigenaars van den grond, dien zij aan de bevolking slechts in leen geven, en waarvoor deze tot allerlei willekeurige diensten en lasten verplicht was (bl. 368 en 369). Doch volgens de Alfoersche instellingen bestaan, volgens WILLER, op het Noordelijke schiereiland van Halémahéra de volgende bepalingen omtrent den eigendom en het gebruik van den grond: de gronden kunnen worden onderscheiden in: *Ofo ngana*, of ver afgelegene wildernissen; zij behooren aan het geheele District, en ieder ingezetene mag er de natuurlijke voortbrengselen gaan inzamelen; *Oba ngana*, meer nabijgelegene nog woeste maar voor beplanting vatbare gronden; deze behooren aan de gemeente, evenals de *Gogojowa* of beplante akkers; *Gamoe*, de bodem waarop het gehucht of dorp is gebouwd; *Madjiko malalata* of sago-aanplantingen, die aan het geheele District behooren en alleen in Kaoe gevonden worden; *Soa masamoeda* of sago-plantsoenen, die aan de gemeente behooren en waar elk lid in gewone tijden sago mag inzamelen met voorkennis van het Dorpshoofd, doch die door de geheele gemeente gezamenlijk onder leiding van het Gemeentebestuur worden geëxploiteerd, wanneer de sago op Ternate schaarsch is en daardoor aanmerkelijk in prijs stijgt; en *Ngori lalata* of sago-aanplantingen van particulieren. — Districten en gemeenten tot hetzelfde District behoorende kunnen aan elkander gronden uitleenen tot beplanting met éénjarige gewassen. Gemeenten kunnen aan elkander grond uitleenen tot aanplanting van sago-palmen, doch na den eersten oogst vervallen de jonge en nog niet gevelde boomen met het grondbezit weder aan den uitleener. Persoonlijk grondeigendom bestaat niet; de bezitting bepaalt zich alleen tot het gewas, en het recht daarop wordt verkregen door ontginning van den grond. Alleen sago-aanplantingen van bijzondere personen kunnen verkocht worden of bij erfopvolging overgaan; alle andere gronden van Districten, Gemeenten en particulieren zijn onvervreemdbaar.

([1]) *Indische Gids*, 1882, Dl. II, bl. 390. Volgens WILLER is de bevolking verdeeld in *tofa's* of stammen, welke verdeeling echter alleen betrekking heeft op het aangaan van huwelijken, inzooverre niemand mag huwen met iemand van zijne *tofa* tot in het vierde geslacht. Voor verdere graden houdt dit verbod op, en wordt ook de *tofa* niet meer onderscheiden.

Latere schrijvers, die wij thans hoofdzakelijk volgen, beweren dat WILLER door gebrek aan kennis der taal dikwijls zijne berichtgevers verkeerd heeft begrepen, en ook dikwijls zich heeft laten verleiden door de zucht om de toestanden op Halémahéra in overeenstemming te brengen met die op Boeroe en Seram.

De eilanden Morotaï, Raoe, enz.

Morotaï of Moro, ten noordoosten van het Noordelijke schiereiland van Halémahéra en door Straat Morotaï daarvan gescheiden, ligt tusschen 1°45′ tot 2°44′ N. B. en 128°20′ tot 128°45′ O. L. en heeft eene grootte van omstreeks 53 □ mijlen. Het wordt in zijne geheele lengte door een hoog en boschrijk gebergte doorsneden, dat in het noorden in den Noordhoek, in het zuiden in den Zuidhoek eindigt en volgens oudere Schrijvers van vulkanischen aard is; volgens WALLACE echter bestaat het eiland uit koraal en zand, en ook BERNSTEIN maakt geen gewag van vulkanische verschijnselen ([1]). De zuidwestelijkste hoek van het eiland heet T. Degila, de zuidoostelijkste T. Dejo; een weinig ten noorden van laatstgenoemde kaap ligt T. Mokko-madoto. Aan de noordzijde is het eiland door een rif omgeven, dat zich meer dan eene mijl ver in zee uitstrekt; en ook langs het zuidelijke gedeelte der westkust bevinden zich in Straat Morotaï riffen en klippen, die de vaart gevaarlijk maken. Sago- en kokospalmen komen er in vrij groote hoeveelheid voor; rijst, *djagoeng*, *pisang* en aardvruchten zijn verder de voornaamste voortbrengselen van het plantenrijk. Herten, wilde zwijnen en vele vogelsoorten bevolken de dichte wouden; de zee in den omtrek is zeer vischrijk.

De voornaamste kampongs, die meest door lieden van Tabello en Galella bewoond zijn, liggen in het westen des eilands en zijn van het zuiden af: Tjio, nabij den mond der belangrijkste hoewel niet bevaarbare rivier van denzelfden naam, Wajaboela, Sangoh, Mira en Sakita. De sterkte der bevolking is niet bekend.

In de onmiddellijke nabijheid van dit eiland liggen, meest in Straat Morotaï, de zeer kleine eilandjes Na-ai-morodera, Ngele-lawoe, Ngele-itji, Nobela-lawoe, Nobela-itji, Dodola-lawoe, Dodola-itji, Peiloe, Galoegaloe-lawoe, Galoegaloe-itji, Tagalaja, Kokoja, Soessoem-lawoe, Soessoem-itji, Kodogoeroe, Mekita of Sakita, Pedang, en het iets grootere Raoe of Riaoe op 2°30′ N. B. en 128°10′ O. L., waartoe nog vier kleinere behooren. Zij zijn allen onbewoond en worden met Morotaï gerekend tot het gebied van den Sultan van Ternate te behooren.

([1]) WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 25. De vulkaan Tolo, die op sommige kaarten voorkomt en volgens VALENTIJN in vroegere eeuwen menigvuldige en zware uitbarstingen zoude hebben ondergaan, is volgens Dr. BERNSTEIN op dit eiland niet te vinden; wellicht heeft men den G. Tollo of G. Api op Halémahéra daarmede verward. Zoo ook bestaan niet de kampongs Tisao, Tolo en Soppi, die op de Kaart van MELVILL voorkomen.

De eilanden Ternate, Hiri, Tifore en Majoe.

Het eiland Ternate of, zooals het eigenlijk schijnt te zijn, Tahinate ligt op geringen afstand van de westkust van Halémahéra, voor de Baai van Dodingga, op 0° 50′ N. B. en 127° 20′ O. L., en is iets minder dan éene □ mijl groot (¹). Het bestaat geheel uit eenen nog werkzamen vulkaan, den Gamma lama of Piek van Ternate, van ruim 5300 vt. hoogte, wiens voet aan de oostzijde de zachtste helling en de grootste uitgestrektheid heeft, en wiens kruin door vroegere uitbarstingen thans is gesplitst in drie toppen, den Madina, den Arfat en den Kekau, van welke de middelste de hoogste is; in de nabijheid van den Arfat bevindt zich de krater, die van de noordkust des eilands duidelijk zichtbaar is (²). Langs de zijden van den berg vertoonen zich aan verschillende kanten verticale ribben, welke door uit den krater gevloeide lavastroomen zijn ontstaan; eene van de jongst gevormde (men zegt in 1763) bevindt zich aan de noordzijde des eilands en loopt als eene breede zwarte streep door tot aan het strand, waarom dat gedeelte der kust Batoe angoes of Verbrande hoek wordt genoemd. Het benedengedeelte van den berg is, althans aan de oostzijde, met vruchtboomen beplant; tusschen de twee en drieduizend vt. hoogte strekt zich een gordel van bebouwden grond uit; hoogerop vindt men oorspronkelijke wouden, terwijl de kruin grootendeels met *alang-alang* is begroeid.

Aan de noordwestzijde des eilands bevinden zich niet ver van de kust een paar kleine meertjes, Soela Takomi di bawah en Soela Takomi di atas (Beneden- en Boven-Soela Takomi), zoo geheeten naar eene in den grond verzwolgene negeri van dien naam, en ook wel onder den van de Portugeezen overgenomen naam Laguna, en bij de Inlanders onder dien van Tanah tinggelam (verzonken grond), bekend; zij hebben het voorkomen van kratermeren en zijn ook ontstaan door vulkanische werkingen, welke echter thans op die plaats geheel hebben opgehouden. Nabij de zuidkust bevindt zich een dergelijk meertje. Aan de noordkust (waar men de kleine baai Saumatiha vindt) en de noordoostkust des eilands liggen tusschen de lavaribben kleine vruchtbare vlakten met rijst, *djagoeng* en kokospalmen beplant.

(¹) Volgens Melvill's *Statistieke Kaart* is het 1,6 □ mijlen groot.

(²) Talrijke uitbarstingen van dezen vulkaan zijn bekend, als in 1608, 1635, 1653, 1673, 1686, 1763, 1812, 1838, 1839, 1840, 1847, 1849, 1855, 1862, 1868, en vele van minder belang. De hevigste zijn geweest die van 1686, 1840 en 1855, bij welke gelegenheden vele menschen zijn omgekomen en bijna alle gebouwen op het eiland vernield.

Aan de oost- en zuidzijde heeft de bebouwbare grond eenige meerdere uitgestrektheid, doch ook hier is de land- en tuinbouw van weinig beteekenis. Aan de zuidoostzijde is de kuststreek op sommige plaatsen moerassig en met rhizophoren begroeid. Hier bevindt zich ook bij de kampong Talangami een klein riviertje, waarschijnlijk het eenige op het eiland.

De voornaamste cultuurgewassen op Ternate zijn, behalve de zoo even genoemde rijst en *djagoeng*, wier hoeveelheid op verre na niet voldoende is voor de bevolking: sagopalmen, koffie, peper, kruidnagels, muskaatnoten en katoen, alles in zeer geringe hoeveelheid en slechts weinig voor den uitvoer; eenig meerder werk wordt gemaakt van *sagoeweer*-palmen, vruchtboomen en aardvruchten. De pogingen, welke van tijd tot tijd zijn aangewend tot het aankweeken van cacao, tabak, indigo en *djati*-boomen zijn met uitzondering van de eerstgenoemde geheel mislukt. Gebrek aan ijver en zorg van de zijde der bevolking schijnt echter de hoofdoorzaak van deze uitkomst te zijn. Van de zonder aankweeking voorkomende boomen en gewassen zijn ons geene opgaven bekend; er worden echter goede houtsoorten op de berghellingen aangetroffen, doch waarvan wegens de moeielijkheid van het vervoer geen gebruik wordt gemaakt. — Herten en zwijnen zijn de voornaamste viervoetige diersoorten, welke in het wild voorkomen; voorts zijn er eene menigte papegaaien en andere roofvogels, duiven en vledermuizen; langs de kusten krokodillen en een overvloed van visschen, schaal- en weekdieren. De veefokkerij bepaalt zich tot een paarhonderd runderen, weinige paarden en varkens, en een duizendtal schapen en geiten. — Het delfstoffenrijk is nog niet onderzocht, doch levert waarschijnlijk niets anders op dan zwavel en andere vulkanische producten.

De handel van Ternate bestaat wat den uitvoer betreft alleen in artikelen, die eerst van Halémahéra, Nieuw Guinea, de Papoewa- en andere naburige eilanden daar worden aangebracht, zooals voornamelijk: wilde muskaatnoten, schildpad, parelschelpen, *tripang*, vogelnestjes, was, verfhout en massooi (*masoewi*). Ingevoerd worden: Europeesche en Inlandsche lijnwaden, rijst, sago, zout en olie. Deze handel wordt echter grootendeels gedreven tusschen de op dit eiland gevestigde vreemdelingen en den Sultan en zijne familie, zoodat de bevolking daarvan weinig voordeelen geniet. Over de handelsbeweging op Ternate zie men blz. 355.

Het klimaat is zeer gezond; de dampkring is helder en zuiver, en de hitte overdag aan het strand zelden hooger dan 85° F. Bepaalde moessons heerschen er niet; evenwel hebben van April tot

November noorden- en noordwesten- en in het overige gedeelte des jaars zuiden- en zuidoostenwinden de overhand.

De hoofdplaats Ternate, de zetel van den Sultan en van het Europeesch bestuur der geheele Residentie, strekt zich langs een aanmerkelijk gedeelte van de oostkust des eilands uit in twee of drie hoofdstraten, welke evenwijdig met het strand loopen en door dwarsstraten met elkander verbonden zijn. Eigenlijk heet alleen het noordelijke gedeelte Ternate; het vangt aan bij het fortje Terlokko of Hollandia, dat op eene in zee uitstekende rots van steen opgetrokken is doch thans geene bezetting heeft. Hierop volgen de door de Ternatanen bewoonde wijken, in wier midden de moskee en aan wier zuidelijk uiteinde het paleis des Sultans ligt, een vervallen steenen gebouw, in Europeeschen stijl op eenen heuvel gebouwd. Zuidwaarts van het paleis is eerst de wijk der Mangkasaren en andere Vreemde Oosterlingen, dan die der Chineezen, en eindelijk die der Europeanen. Alleen dit zuidelijke gedeelte der stad is Gouvernements grondgebied en draagt ook wel den naam van Malajoe. Tusschen de Mangkasaarsche en Chineesche wijken ligt het fort Oranje, een groote met steenen wallen voorziene gebastionneerde vierhoek, waarbinnen zich kazernen, Officierswoningen en magazijnen bevinden; het is bezet door eene compagnie van het Garnizoens-bataljon der Molukken, van welke echter een detachement op Tidore en een op Batjan is, en een detachement Artillerie. Op eenigen afstand van het fort ligt de infirmerie, door eenen steenen ringmuur omgeven ([1]). In de Europeesche wijk vindt men het Residentiehuis, eene Protestantsche kerk, eene school voor Inlandsche Christenen, eene Gouvernements lagere school, eene marktplaats en pakhuizen; hier, evenals in de Chineesche kampong, zijn de huizen meest van steen gebouwd. Voorts is er eene wees- en boedelkamer, een armenhuis, en op geruimen afstand zuidwaarts van de stad een leprozengesticht. De geheele bevolking der hoofdplaats bedraagt omstreeks 6000 zielen, waaronder in het noordelijke gedeelte ruim 4000 Ternatanen, die onderdanen van den Sultan zijn; een duizendtal Mangkasaren en andere Vreemde Oosterlingen, ongeveer 400 Chineezen, en 450 Europeanen en Kleurlingen van verschillende afkomst, welke allen Gouvernements-onderdanen zijn. Onder deze Europeanen en Kleurlingen zijn nagenoeg 400 Christenen ([2]).

([1]) Het fortje Kajoe mejrah of 's Konings Zeehoofd ten zuiden van de Europeesche wijk, dat nog op de Kaart van PIJNAPPEL en in het *Aardrijkskundig woordenboek* voorkomt, wordt niet meer bewapend. Andere oude sterkten zijn geheel ontmanteld. Over de Schutterij op Ternate zie men bl. 352.

([2]) Met deze reeds eenigszins verouderde mededeeling vergelijke men echter de opgaven op bl. 356 en 358.

Behalve de hoofdplaats zijn Kalapa Pindah en Talangami, aan de zuidoostkust, en Doefa-Doefa, ten noorden van het fortje Terlokko, de belangrijkste kampongs.

Het bestuur van Ternate (buiten het kleine Gouvernements grondgebied) en der overige tot dit rijk behoorende eilanden en gewesten (bl. 358—360) berust bij den Sultan, wiens inlandsche titel Kolano is. Hij wordt, zonder bepaalde erfopvolging, aangesteld door het Nederlandsche Gouvernement, van hetwelk hij zijn gebied in leen heeft, en bestuurt zijn rijk naar welgevallen behoudens de inachtneming van het met het Gouvernement gesloten contract. Dit contract, in 1880 met den 's jaars tevoren opgetreden Sultan gesloten, behelst in hoofdzaak de volgende bepalingen: De Sultan mag zijn rijk aan geene andere natie dan de Nederlandsche afstaan of met haar overeenkomsten of betrekkingen aangaan. Hij zal met de Sultans van Tidore en Batjan in vrede en vriendschap leven, evenals met het Gouvernement, en aan dit laatste desgevorderd alle mogelijke hulp verleenen door het leveren van manschappen, wapenen en vaartuigen, tegen zoodanige vergoeding als het Gouvernement billijk zal achten. De binnen zijn rijk bestaande versterkingen moeten op de eerste aanzegging van het Gouvernement worden geslecht. Het Gouvernement heeft het recht om alle Rijksgrooten en ambtenaren zonder uitzondering te benoemen en te ontslaan; benoemingen door den Sultan moeten vooraf aan het Gouvernement voorgedragen en daardoor goedgekeurd worden; de benoemden leggen den eed van trouw aan het Gouvernement af en ontvangen daarvan eene acte van aanstelling. Het Gouvernement kan, waar het zulks verlangt, Europeesche ambtenaren vestigen en, zoodra het dit goedvindt, zelf het bestuur over het geheele Sultanaat in handen nemen; het kan, waar het zulks verkiest, versterkingen en etablissementen aanleggen, waarvoor de Sultan tegen billijke vergoeding terrein en, zoo noodig, werklieden en materialen zal leveren. Ter vergoeding van de in vroeger tijd uitgeroeide specerijboomen geniet de Sultan jaarlijks een subsidie van ƒ 11200, de Rijksgrooten en Hoofden van Ternate en Motir gezamenlijk ƒ 3200, de Hoofden van Makjan ƒ 3000. Alle vreemdelingen, die zich in het rijk vestigen, worden beschouwd als onderdanen van het Gouvernement; zoodanige vestiging mag buiten de havenplaatsen niet geschieden zonder voorkennis of toestemming van het Gouvernement; handelaars, niet behoorende tot de inheemsche bevolking van Nederlandsch Indië, mogen zich zonder zoodanige voorkennis niet langer dan drie maanden in die havens ophouden. De handhaving der politie blijft, onder de leiding van het Gouvernement, opgedragen

aan den Sultan en zijne Rijksgrooten, zoo ook de rechtspleging over zijne onderdanen, voor zooverre zij aan zijne rechtsmacht onderworpen zijn ([1]). De slavernij en het pandelingschap zijn sedert September 1879 in het geheele Sultanaat afgeschaft; invoer van slaven en pandelingen is dus verboden. De Sultan zal zee-, strand- en rivierroof zooveel mogelijk tegengaan; daarentegen handel, landbouw en nijverheid beschermen en bevorderen. Ondernemingen van landbouw of mijnontginning mogen aan vreemdelingen niet worden toegestaan zonder vergunning van het Gouvernement. De Sultan en de Rijksgrooten mogen te hunnen behoeve geene nieuwe belastingen invoeren zonder toestemming van het Gouvernement. Alle door het Gouvernement vastgestelde verordeningen betreffende rechten, belastingen of andere inkomsten van het Gouvernement zijn van verbindende kracht voor alle ingezetenen van die plaatsen in het Sultanaat van Ternate, waar zoodanige inkomsten aan het Gouvernement zijn of zullen worden afgestaan. Alle door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement in omloop gebrachte muntsoorten hebben in het gebied van Ternate wettigen koers ([2]).

De Sultan wordt bijgestaan, of eigenlijk de regeering wordt voor hem waargenomen, door eenen Rijksbestuurder, die den titel van Djoegoegoe voert en uit de volksklasse gekozen wordt door den Sultan onder bekrachtiging van den Resident. De Rijks- of Regeeringsraad, zonder welken geene belangrijke zaken mogen behandeld worden en wier leden als zoodanig den titel van Bobato's hebben, is samengesteld uit den Djoegoegoe, den Kapitan laoet, die het oppertoezicht over het zeewezen heeft en gewoonlijk een bloedverwant van den Sultan is, de Sengadji's of Districtshoofden en de Kimelaha's en Pomenila's of Ngofamanira's of Dorpshoofden. Deze Raad, vroeger veelal de Raad van achttienen genoemd, vormt onder voorzitterschap van den Djoegoegoe tevens het hoogste rechterlijk lichaam, dat uitspraak doet in zaken van misdrijf of overtreding door de onderdanen van den Sultan begaan binnen het rechtsgebied van Ternate of van de Sultanaten van Tidore en Batjan, voor zooverre zij niet vervolgbaar zijn voor den Rijksraad (den vroegeren Landraad; bl. 351) of eene andere der boven vermelde rechtbanken. Deze Raad mag echter geene lijfstraffen of algemeene verbeurdverklaring van goederen uitspreken. — De Chineezen, Mangkasaren en andere Vreemde Oosterlingen hebben hunne eigene Hoofden, die rechtstreeks aan de Nederlandsche autoriteit onderworpen zijn; zij staan terecht voor de door het Gouvernement ingestelde

([1]) Vergelijk bl. 350 en 351.
([2]) Men vindt dit contract in zijn geheel in de *Indische Gids*, 1882, Dl. I. bl. 693.

rechtbanken. Overigens zie men over de rechtspraak voor Europeanen en de Inlanders op Gouvernements grondgebied hierboven, bl. 349 en 350.

De Sultan heeft zijne eigene krijgsmacht, die eenigszins op Europeesche wijze gekleed en gewapend is, en waaruit ook, des gevorderd, aan het Gouvernement hulptroepen moeten worden verstrekt; en eene zeemacht, bestaande uit Korakora's, die insgelijks diensten ten behoeve van het Gouvernement moet verrichten.

De bevolking van het geheele eiland bestond op het einde van 1855 uit:

109	Europeanen, ...	Gouvernements-onderdanen.
345	Kleurlingen, ...	
385	Chineezen, ...	
21	Arabieren, ...	
2056	Mangkasaren en Inlanders, ...	
5250	Inlanders, ...	onderdanen van den Sultan.
323	Slaven (Papoewa's?),	

te zamen 8489 zielen; waarbij nog te voegen zijn een dertigtal leprozen in het gesticht en eenige bannelingen en kettinggangers ([1]).

De Europeanen zijn Gouvernements-ambtenaren of kooplieden. De Kleurlingen, gewoonlijk Serani (Arab. Naçrani, d. i. Nazarener, Christen) genoemd, zijn meerendeels nog afstammelingen van de Portugeezen. Onder hen bevinden zich eenige ondergeschikte ambtenaren; sommigen oefenen het een of ander beroep uit, en velen leven armoedig van de opbrengst van een klein tuintje of van het overschot der hun door hunne ouders of voorouders nagelatene bezitting, zonder zelf iets ter vermeerdering van hunnen welstand te doen. Hun zedelijke toestand laat veel te wenschen over. — De Arabieren en Chineezen vinden hun bestaan in den handel; de laatstgenoemden ook in het pachten van 's lands belastingen op den opium, arak, *sagoeweer* en het slachten van varkens en rundvee ([2]); zij schijnen zich in vele opzichten gunstig van hunne landgenooten in andere deelen van den Archipel te onderscheiden. — De Mangkasaren en overige Inlandsche Gouvernements-onderdanen leven van de vischvangst, den landbouw, den kleinhandel, en enkelen van

---

([1]) De bovenstaande opgave omtrent de bevolking van dit eiland is aan BLEEKER ontleend; volgens de *Statistieke Kaart* van MELVILL was zij in 1849 slechts 6140 zielen sterk. Volgens BICKMORE, *Reizen in den Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 6, bedroeg zij in 1865 ongeveer 9000 zielen, waaronder 100 Europeanen, 300 Kleurlingen, 200 Arabieren, 400 Chineezen, en de overigen Inboorlingen van dit en de naburige eilanden; eene latere opgave is ons niet bekend.

([2]) Andere lands-inkomsten worden niet verpacht maar rechtstreeks door de Gouvernements-ambtenaren ontvangen.

eenig ambacht; zij genieten over het algemeen weinig welvaart. De onderdanen van den Sultan hebben dezelfde middelen van bestaan en genieten even weinig voorspoed. De oorzaken van dezen ongunstigen toestand zijn de traagheid der bevolking en, wat de onderdanen van den Sultan betreft, de drukkende lasten, waaronder zij vroeger gebukt gingen, doch die door de tusschenkomst van het Gouvernement aanmerkelijk zijn beperkt. Thans moeten steeds 152 heerendienstplichtigen worden geleverd, van welke 6 dienst doen bij den Sultan en de overigen als oppassers of wachters bij de gevangenis enz. worden gebezigd. Voorts zijn vele der van elders aangevoerde benoodigdheden der bevolking een monopolie van den Sultan en de Prinsen, die ze aan haar tegen onevenredig hooge prijzen verkoopen.

De eigenlijk-gezegde Ternatanen, die door JUNGHUHN onder de Maleische cosmopolieten worden gerekend (zie Dl. I, bl. 108) en door anderen, zeker met veel minder recht, wel eens als van Chineeschen oorsprong zijn voorgesteld, zijn een zeer gemengd ras, welks afkomst bezwaarlijk te bepalen is. Volgens WALLACE zouden zij verwant zijn met de Mangkasaren, de oorspronkelijke bewoners, welke zeker van hetzelfde ras waren als die van het naburige Halémahéra, hebben verdreven en uit dezen wellicht meerendeels hunne vrouwen genomen. Zij hebben eene middelmatige gestalte, fijnen lichaamsbouw, een vrij rond gelaat, en in wezenstrekken meer gelijkenis op Europeanen dan op eenig volk uit den Indischen Archipel ([1]). Aan wellevendheid in den omgang paren zij eene zekere fierheid. Zij zijn traag en onverschillig omtrent hunne tijdelijke welvaart, maar zeer gezet op den dans (*menari*) en andere zinnelijke vermaken; ook *sagoeweer* en arak vallen zeer in hunnen smaak. Het gewone voedsel bestaat in sago, visch en groenten; rijst en vleesch worden slechts bij bijzondere gelegenheden gebruikt. De kleeding is nagenoeg dezelfde als die der Maleiers, behalve dat de mannen geen *kris* of ander wapen bij zich dragen; doch de Sultan, de Prinsen en Rijksgrooten kleeden zich op Europeesche wijze, hoewel altijd met een doek of tulband tot hoofddeksel. De Godsdienst en tijdrekening zijn de Mahomedaansche; de taal is een verbasterd Maleisch. Als bijzondere volksvermaken worden vermeld de Dodingo, de La Galega en de Tjakalele ([2]). De Dodingo is eene soort van spiegelgevecht, dat

---

([1]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië* 1844, Dl. II, bl. 210.

([2]) De La Galega en de Tjakalele komen ook op Halémahéra voor. *Tijdschrift van Neêrl. Indië*, 1856, Dl. II.

[illegible] … [illegible] gevangene [illegible] … [illegible] waarin [illegible] … [illegible] aan [illegible] … [illegible] Sultan wordt uitgevoerd. [illegible] … [illegible] tegenwoordig aan. De Tjakalele wordt bij bijzondere gelegenheden in den Sultan [illegible] uitgevoerd. [illegible] andere versiersels opgeschikte [illegible] gewapend. [illegible] Inlandsche muziek [illegible] eene soort [illegible] waarbij zij echter nauwkeurig toezien [illegible] 209.)

Een ander gebruik, hetwelk men zegt van Portugeeschen oorsprong te zijn en waaraan alleen Christenen deelnemen, is de Tjakaiba. Op den tijd wanneer het Chineesche Nieuwjaar invalt, welk feest hier ook door de zonen van het Hemelsche rijk lustig wordt gevierd, trekken eenige [illegible] lieden in oud-Hollandsche kleeding met muziek door de geheele stad en dansen voor de huizen der voornaamste ingezetenen totdat hun eenig geschenk gegeven wordt, waarna zij hunnen tocht voortzetten.

Het eilandje Hiri of Hira ligt ten noorden van Ternate en is daarvan slechts door eene nauwe doch goed bevaarbare straat gescheiden. Het bestaat alleen uit eenen vulkaankegel van ongeveer [illegible] vt. hoogte, is geheel met dicht geboomte begroeid doch onbewoond.

Het eilandje, of eigenlijk de twee eilandjes, Tifore of Tafoeri ligt in de Straat der Molukken nagenoeg in het midden tusschen de Minahasa en Halmahera op 1° N. B. en 126°20′ O. L. Het is bezet met heuveltjes van 300 of 400 vt. hoogte en heeft geen vulkanisch voorkomen. Het is bedekt met geboomte, waaronder zich vooral kokospalmen bevinden. Er houden zich veel wilde geiten op. Het is onbewoond doch wordt dikwijls gebruikt als ververschingsplaats door de Sangireezen en andere zeevaarders op hunne tochten naar Ternate.

Majoe ligt noordoostwaarts van Tifore op 1°17′ N. B. en 126°32′ O. L. Het komt in alle opzichten met laatstgenoemd eilandje overeen, doch is omtrent dubbel zoo hoog.

Beide eilandjes zijn onderhoorigheden van den Sultan van Ternate.

[illegible] gemaakt ook in Palem- [illegible]

De eilanden Makjan, Motir, Miskin, Kajoa, Laloën, de Goearitji-groep, Ganneh en Dammar.

Het eiland Makjan ([1]), iets kleiner dan Ternate, ligt recht zuidwaarts van daar op 0°18′ N. B. en bestaat evenals dit uit eenen vulkaan (den Mosso?), die in December 1861 vreeselijk heeft gewoed en ook vroeger, o. a. in 1646 en 1760 of 1761, hevige uitbarstingen moet hebben gehad. Bij die van 1646 is de berg in tweeën gespleten en had sedert dien tijd twee spitse toppen van omstreeks 4000 vt. hoogte, tusschen welke zich een kleine eruptiekegel had opgeheven; bij de uitbarsting van 1861 heeft de berg weder eene aanmerkelijke verandering van gedaante ondergaan. De kusten zijn steil en met koraalriffen omgeven. Het geheele eiland heeft een ruw en door groote overal verspreid liggende rotsblokken oneffen voorkomen doch moet bijzonder vruchtbaar zijn. Voor sagopalmen is de grond niet geschikt; maar rijst, *djagoeng*, tabak, *kanari*-boomen (voor olie), aard- en boomvruchten worden er met zeer goed gevolg gekweekt. De specerijboomen, die er vroeger welig groeiden, zijn door de O. I. Compagnie uitgeroeid; voor deze en ook voor de koffiecultuur biedt het eiland uitmuntende gelegenheid aan.

Tabak van zeer goede hoedanigheid, *kanari*-olie en sommige andere producten, ook gezouten en gedroogde visch, worden als handelsartikelen uitgevoerd.

Makjan had verscheidene groote en welvarende negeriën, onder welke, behalve de hoofdplaats Njofogita in het noorden, Njofomofakia in het noordoosten en Mofensita en Powati in het oosten tot de belangrijkste schijnen te hebben behoord. Bij de laatste uitbarsting van den vulkaan zijn vijftien negeriën, en daaronder de hoofdplaats, geheel of gedeeltelijk verwoest; van deze ramp schijnt het eiland zich thans echter weder geheel te hebben hersteld. Onder de na de verwoesting nieuw aangelegde dorpen wordt genoemd Tohane op de oostkust aan de Silai-baai ([2]).

De geheel Mahomedaansche bevolking, omtrent wier afkomst wij niets weten, had tot 1861 ruim 6000 zielen bedragen doch is toen aanmerkelijk verminderd, daar velen bij de uitbarsting zijn omgekomen en zeer velen ook het eiland hebben verlaten; thans zal zij echter

---

([1]) Behalve de oudere berichten zie men over dit eiland de *Reis* van BLEEKER, Dl. I, bl. 225; BRUMUND, *Fragment mijner reize door de Molukko's; Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 435 en Dl. XVII, bl. 81, waar echter, door het gemis van eene kaart, de geographische beschrijving niet zeer duidelijk is.

([2]) *Kol. Verslag over* 1874, bl. 21. *Tijdschr.* enz. Dl. XVII, bl. 88.

[illegible] zijn [illegible]. Zij [illegible] eene tamelijke [illegible] landbouw, handel en visscherij; de verdere takken van nijverheid worden [illegible] het smeden van [illegible], het weven van [illegible], het maken van [illegible] en het vervaardigen van [illegible]. De woningen [illegible], verschillen echter [illegible] zij zijn van [illegible] op den grond ge-bouwd, [illegible] en van voren met eene smalle [illegible] dak voorzien; het [illegible].

De [illegible] in de Molukken [illegible] en [illegible]. Boven of naast deze [illegible] den Sultan van Ternate [illegible], in naam van zijn Vorst het gezag uitoefent [illegible] heerendiensten [illegible] Ternate worden opgezonden; [illegible] aan den Sultan worden geleverd. De [illegible] de overheersching van den Sultan [illegible] openlijk verzet komen [illegible] Nederlandsche ambtenaren op [illegible] het geval was. Van onze Nederlandsche [illegible] te zien; [illegible] beaatte [illegible].

[illegible] van Makjan op [illegible] veel kleiner [illegible] wordt ver-[illegible] Tabareezen. [illegible] Sultan van Ternate [illegible] hebben [illegible] parelbank.

[illegible] van Makjan op [illegible] gelegen.

[illegible] Kajoa [illegible] 3' N. B. [illegible] Makjan verschillen. [illegible] van Kajoa liggende [illegible] waarvan het dan [illegible] westwaarts gelegene [illegible] maken alleen deze [illegible] Kajoa en Beurjan zie bl. 387. [illegible] genoemd Kajoa

[illegible] het Nederlandsche [illegible] te brengen.

is van vulkanischen aard; aan de noordzijde bestaat het op vele plaatsen uit steile rotswanden van 100 en meer vt. hoogte, en is, evenals de beide andere eilanden, door koraalriffen omringd. De bevolking is een gemengd ras, dat, volgens denzelfden Schrijver, zoowel tot de Maleiers als tot de Papoewa's in betrekking staat en nauw verwant is met die van Ternate en Halémahéra. Zij is ongeveer 500 zielen sterk, belijdt den Mahomedaanschen godsdienst, staat onder het bestuur van eenen Sengadji, en vindt haar bestaan in rijstbouw en vischvangst. Voorts brengt het eiland kokosnoten, vogelnestjes, *tripang*, paarlen en schildpad voort. Aan den Sultan van Ternate moeten jaarlijks twee heerendienstplichtigen, twee Korakora's en eene Sultansprauw worden geleverd. De hoofdnegeri Goaripin, die bestuurd wordt door een Hoofd met den titel Kapala, ligt aan de zuidzijde op eene koraalbank nagenoeg gelijk met de oppervlakte der zee ([1]).

Laloën of Loeloën ligt onmiddellijk ten zuiden van Kajoa en is daarvan slechts door eene zeer smalle zee-engte gescheiden. Het heeft aan de oostzijde eene vrij ruime baai, waarvoor de kleine eilandjes Torada, Ellemdik, Lagolian, Doewahmeloen en Dok liggen. De zuidpunt van Laloën heet T. Samolla ([2]). Het eiland is onbewoond.

De eigenlijk-gezegde Goearitji-eilanden, die ten westen van Kajoa verspreid liggen en niet bewoond worden, zijn Laigoma, Goenange, Sikou, Leali en andere kleinere.

Ganneh of Ganne ([3]) is een klein eilandje, gelegen ten westen van de zuidpunt van Halémahéra op 0° 52′ Z. B. en 123° 10′ O. L., doch van hetwelk ons verder geene bijzonderheden bekend zijn. Noordoostwaarts van daar ligt, niet ver uit den wal van Halémahéra, het veel kleinere Dewora of Doworra.

Dammar of Salomati (Salo-ma-kieë), zooals het door de Ternatanen wordt genoemd, ligt op 1° Z. B. en 128° 22′ O. L. recht tegenover Halémahéra's zuidpunt, waarvan het gescheiden is door de ruime en veilig bevaarbare straat Dammar of Libobo, in welke P. Babi, Libobo

([1]) Bernstein noemt deze plaats Goerapingi, en het eiland Motir altijd Motie.

([2]) *Tijdschr.* enz. Dl. XVII, bl. 89. — Wallace noemt het eiland ten zuiden van Kajoa Bentjan; ook op de kaart van Gregory draagt het dien naam; Bleeker noemt het Laloeïn, maar vermeldt ook een eilandje Bentjan zonder aanduiding van zijne ligging; op de oude kaart, voorkomende in de *Bijdragen v. het Instituut*, Derde volgr. Dl. VII, heet het Verlaten eiland. Laloën en Bentjan zijn dus waarschijnlijk twee namen voor hetzelfde eiland; of wel Bentjan is de naam van een der zeer kleine eilandjes onmiddellijk ten oosten van Laloën, die op de genoemde oude kaart gezamelijk den naam Wayrora dragen.

([3]) Deze naam zal wel eigenlijk Gani zijn, evenals die van de tegenoverliggende kust van Halémahéra.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

De hoofdplaats Tidore, als residentie des Sultans ook Soasio geneeten, ligt aan het oosterstrand amphitheatersgewijze op den voet des bergs, en bestaat grootendeels uit steenen wit gepleisterde huizen. Van de sterkte harer bevolking is ons geene opgave bekend. Het op den achtergrond gelegene paleis van den Vorst onderscheidt zich van de overige gebouwen weinig anders dan door zijne meerdere grootte. Voor Soasio strekt zich een kunstmatig opgehoogd rif in zee uit; waardoor slechts vaartuigen van weinig diepgang aan de hoofdplaats kunnen komen over een smal niet opgehoogd gedeelte van het rif. Er ligt een detachement van het garnizoen van Ternate. Ook is er een Controleur gevestigd, die tevens belast is met het bestuur over Halémahéra.

Langs de oostkust bevinden zich nog enkele negeriën, wier namen ons niet bekend zijn; en aan het noorderstrand zijn hier en daar op de kleine vlakten woningen van visschers of landbouwers, die zich daar tijdelijk ophouden tot uitoefening van hun bedrijf. — De door de Portugeezen gestichte forten, Tahoela aan de oostkust en Romi en Mareico aan de westkust, zijn sinds lang geheel vervallen of gesloopt; de laatste worden door de bevolking Kota Roem genoemd.

Het bestuur van Tidore en zijne onderhoorigheden berust bij den Sultan of Kolano, en is nagenoeg geheel op dezelfde wijze ingericht als dat van Ternate. Ook hij heeft zijn gebied in leen van het Nederlandsche Gouvernement, en is gebonden aan een contract, dat in 1872 vernieuwd en hoofdzakelijk van denzelfden inhoud is als dat met Ternate (bl. 380); aan dat contract is in 1879 een supplement toegevoegd, waarbij met den 1sten Juli van dat jaar in het geheele gebied van Tidore met uitzondering van Nieuw Guinea en de daaronder ressorteerende eilanden de slavernij wordt afgeschaft en het houden van slaven verboden. — De vergoeding voor de vroeger uitgeroeide specerijboomen bedraagt hier voor den Sultan ƒ 6400, voor de Rijksgrooten, Sengadji's en Kimelaha's van Tidore ƒ 4200, en voor de Hoofden der aan Tidore onderhoorige negeriën Maba, Weda en Patani op Halémahéra ƒ 2200.

De eigene krijgsmacht des Sultans, uit Infanterie en Artillerie bestaande, is gebrekkig op Europeesche wijze gekleed en gewapend. Zijne zeemacht, uit Korakora's samengesteld en onder bevel van den Kapitan laoet staande, diende vroeger hoofdzakelijk om de aan hem onderhoorige eilanden in onderwerping te houden en door de jaarlijksche zoogenaamde hongi-tochten de verplichte schatting van hen te innen; doch in het jaar 1861 zijn door het Gouvernement

[illegible]

[illegible]

[illegible] van [illegible] met [illegible] van [illegible]

Filongia of Filonga, ook Djaïlollo genoemd, ten oosten van Tidore gelegen, is niet meer dan eene begroeide doch onbewoonde rots, ongeveer 100 vt. lang en breed en 60 vt. hoog.

Siboe, dat door BLEEKER wordt vermeld, komt op de te onzer beschikking staande Kaarten niet voor en wordt ook in den *Regeringsalmanak* niet genoemd.

Mareh of Maree of het Pottenbakkers-eiland ligt recht zuidwaarts van Tidore op 0° 34′ N. B. en schijnt het overblijfsel te zijn van een ingestorten vulkaan, die thans nog ongeveer 1000 vt. hoogte heeft. Het is zeer klein en bevolkt met een paarhonderd Tidoreezen, die hun bestaan vinden in de vischvangst en het vervaardigen van aardewerk, waarvoor de grond goede klei bevat.

Deze vier eilandjes zijn onderhoorigheden van den Sultan van Tidore.

§ 3. DE BATJAN-GROEP [1].

Het eiland Batjan.

Batjan, het hoofdeiland van de groep, ligt tusschen 0° 13′ tot 0° 55′ Z. B. en 127° 22′ tot 128° O. L., ten westen van het Zuidelijke schiereiland van Halémahéra, waarvan het door de Straat Patientie (door de Inlanders Dorokoesoe genoemd, naar een in het noorden gelegen eilandje van dien naam) gescheiden is, terwijl aan de westzijde des eilands Straat Herberg (door de Inlanders Straat Beroe genoemd) tusschen Batjan en Groot Tawali, Mandjoli en andere kleinere eilanden stroomt. Deze Straat Herberg wordt ook nog wel in drie deelen onderscheiden, van welke dan het noordelijkste Straat Sembaki, het

---

[1] Volgens de opgave van BLEEKER, Dl. I, bl. 245, bestaat deze groep uit de eilanden: Batjan, Mandiolo, Botang loman, Ora-Ora, Embatoe, Waindi (drie eilandjes), Jojo, Embatin, Kasiroeta of Groot Tawali, Wiri, Batoe ampat, Wai-Apokan, Nanoang, Lintang barat, Oewah, Bamilajoe, Tambeli, Tiwada, Onoh, Beroe, Lintang timor, Salipogat, Tawalla (drie eilanden), Raloeit, Babi, Djilalan, Allang-Allang, Roewo, Pigiradja, Latta-Latta (Lawe en Moring), Towapin, Goranofodjojo en Kappal, die echter behalve het hoofdeiland allen onbewoond zijn. Daarenboven vermeldt hij, op bl. 235, nog de eilandjes Mamboeat, Ra en Dekat (Dikit of Noesa Dikit). Op verre na niet alle komen op de ons bekende Kaarten voor; de meeste worden nog gevonden, hoewel gedeeltelijk met eenigszins verschillende namen, op de *Figurative schets van Batjan* door den Heer CORNETS DE GROOT, voorkomende in het *Fragment der reis door de Molukko's* van BRUMUND. Voorts vergelijke men over Batjan nog het belangrijke opstel van Dr. BERNELOT MOENS, in het XIIde Dl. van het *Natuurkundig Tijdschr. v. Ned. Indië*, waar voor de kleine eilanden weder grootendeels andere namen worden opgegeven; WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 43; *Tijdschr. v Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XVII bl. 90 en volgg., waar insgelijks verschillende namen voorkomen; en *Tijdschr. v. Nerl. Indië*, 1881, Dl. II, bl. 161, 241 en 321.

middelste Straat Herberg, en het zuidelijkste Straat Batjan of Mamboeat heet. Batjan, dat volgens MELVILL 50 □ mijlen groot is, bestaat uit twee schiereilanden, van welke het Noordelijke en grootste Batjan of Ombatjan en het Zuidelijke Laboeha heet. Deze schiereilanden zijn van elkander gescheiden door de Baai van Laboeha of Amasing of Batjan aan de west-, en die van Lepan aan de oostzijde ([1]), tusschen welke zich eene vlakke en lage landengte bevindt van ongeveer anderhalf uur gaans breedte. Behalve deze twee baaien heeft men nog aan de zuidzijde de Baaien Waja Oewa of Waja Oga en Silang, en aan de noordoostzijde de Baai Loid of Loeit; in laatstgenoemde liggen de onbewoonde eilandjes Raloid of Raloeit en Babi.

Van de kapen worden o. a. met name vermeld: T. Papaliwang ([2]), zoo het schijnt dezelfde, die bij BERNSTEIN T. Panamboang heet, waarbij eene ankerplaats is, aan den hoek van den zuidelijken ingang der Baai van Laboeha; T. Lia-rampa en T. Maleiaffeh, tusschen welke eene groote baai ligt, aan den noordwesthoek des eilands.

Het Noordelijke schiereiland is bezet met door vlakten afgewisselde heuvels, die niet van vulkanischen aard zijn ([3]) en geene aanmerkelijke hoogte bereiken; de voornaamste zijn van het noorden af: de Boekit Sabatan, B. Loid of Loeit, B. Sembaki, B. Amas en B. Tepoek. Het zuidelijke gedeelte des eilands, hetwelk althans gedeeltelijk vulkanisch schijnt te zijn, heeft hoogere toppen, waaronder vooral de B Sindapa, B. Sibela of Sabellah (± 4500 vt.) B. Paloe en B. Sigaroe. Volgens BLEEKER heeft de Sibela eene kegelvormige gedaante; volgens de berichten van CORNETS DE GROOT ([4]) is dat niet het geval,

---

([1]) De Baai van Lepan is eigenlijk alleen het noordelijke gedeelte van de groote baai, die door eene landpunt in tweeën wordt gesplitst, en van wier zuidelijk gedeelte de tegenwoordige naam ons niet bekend is. Op de bl. 387 Noot ([2]) vermelde oude kaart heet het noordelijke gedeelte Bocht Siwoan (Sajoan of Sajoang?) en het zuidelijke Bocht Sielam; in het eerste ligt daar Noesa Bone of Ouwerkerk, in het laatste Noesa Gouwan.

([2]) Volgens VON ROSENBERG, *Reistochten naar de Geelvinkbaai*, bl. 71, moet deze kaap Maringoerango heeten; doch volgens den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG ligt Marigarango geheel aan de zuidkust van Batjan. Op de kaart van GREGORY is Marigorang een andere naam voor Mandjoli; zie ook *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. II, bl. 113.

([3]) BERNSTEIN vermeldt hier echter de heete bron Alori en andere sporen van vulkanische werking. *Tijdschr.* enz. Dl. XVII, bl. 96.

([4]) In het *Fragment der reis* van BRUMUND, bl. 24 en volgg. De Heer CORNETS DE GROOT heeft zich als Ingenieur van het mijnwezen geruimen tijd op Batjan opgehouden, terwijl BLEEKER dit eiland slechts ter loops heeft bezocht. — BERNSTEIN noemt dezen berg het Labellat-gebergte, en eene van de meer oostwaarts nabij de zuidkust gelegene bronnen, de warme bron Taubenkit. *Tijdschr.* enz. Dl. XVII, bl. 91. VON ROSENBERG, *Reistochten*, bl. 73 spreekt van den berg Sebela of Laboea. De Sibela is met muskaatnotenbosschen en overigens met zwaar geboomte begroeid.

maar zoude de Sindapa waarschijnlijk een vulkaan zijn; niet ver beneden den niet hoogen kruin van dezen laatste bevindt zich een meer, dat geheel het voorkomen van een kratermeer heeft; en nabij den berg zijn heete bronnen, in welker omtrek zwaveldampen uit spleten in den grond oprijzen. De kusten zijn afwisselend steil en vlak. — Het klimaat is gezond, niettegenstaande de temperatuur dikwijls des middags 95° en des avonds 70° F. is. De droge moesson, gedurende welken de wind meest zuidelijk is, heerscht van Mei tot October of November; in December valt gewoonlijk de meeste regen, met noordenwind.

Van de heuvels of bergen stroomen eene menigte beken en riviertjes zeewaarts, die wel somtijds overstroomen doch van welke slechts weinige over een zeer klein gedeelte van hunnen loop voor lichte prauwtjes bevaarbaar zijn. De voornaamste zijn: de Soengei Amasing, die op den B. Tepoek ontspringt en, na de Ajer Limon en de Ajer Membia te hebben opgenomen, in de Baai van Amasing of Laboeha valt; de S. Besar of Ajer Besar en de S. Poang of Poeang, die op den B. Amas ontstaan en iets noordelijker aan de westkust uitwateren; de S. Loid, welke in de Baai van dien naam valt; en de grootste van alle, de S. Sajoan, die op de hellingen in het midden van het Noordelijke schiereiland ontstaat en zich aan de oostkust in de Baai van Lepan ontlast.

De heuvels en bergen zijn bedekt met in het wild groeiende specerij- vooral kruidnagelboomen en ook met zwaar geboomte, dat uitmuntend timmer- en meubelhout oplevert. De vlakten, die hier en daar moerassig zijn, zijn begroeid met sagopalmen, bamboes, varens en eene menigte andere boom- en heestersoorten; terwijl de kusten met een overvloed van kokospalmen prijken. Aan den landbouw wordt door de geringe en trage bevolking weinig gedaan; eenige rijst, aardvruchten, tabak en cacao zijn zijne voornaamste producten. — Van het dierenrijk weet men weinig meer dan dat eene menigte herten, wilde zwijnen, apen en papegaaien en ook paradijsvogels de wouden bevolken. De zee is rijk aan visch en schelpdieren; de kust, aan krokodillen en leguanen; en in Straat Sembaki ligt eene parelbank.

Het delfstoffenrijk, hoewel nog slechts gebrekkig bekend, moet zeer belangrijk zijn. Steenkolenlagen worden aangetroffen in de vlakte van Membia of Ajer Membia ruim 2 uren landwaarts in aan de S. Amasing, en in de daar omliggende heuvels; de resultaten van een van Gouvernementswege daarnaar ingesteld onderzoek zijn echter niet van dien aard geweest, dat zij tot de ontginning deden besluiten. Goud moet op vele plaatsen in overvloed aanwezig zijn

en ook koper komt voor [1]. In 1881 is door den Sultan onder goedkeuring van de Nederlandsche regeering eene overeenkomst tot exploitatie van Batjan aangegaan met eenen Nederlander, den, sedert overleden, heer ELOUT. Deze concessie is in 1882 overgegaan op de te 's Gravenhage gevestigde Batjan-maatschappij; zij heeft voor een tijdvak van 75 jaren het uitsluitend recht tot exploitatie van alle delfstoffen, bosschen, woeste gronden en parelbanken in het gebied van Batjan, tegen betaling aan den Sultan van eene vaste jaarlijksche cijns van *f* 1000, en eene pachtsom van *f* 1 per bouw (7096,5 □ meter), die in exploitatie wordt genomen. Tot dusverre houdt de Maatschappij zich hoofdzakelijk bezig met de cultuur van muskaatnoten, cacao, koffie-, kapok- en klapperboomen, het inzamelen van sago, gom elastiek en gom copal en met gouddelving. Over het jaar 1882 had zij reeds ruim *f* 24000 zuivere winst gemaakt [2].

De bevolking van Batjan, die in 1854 ruim 1800 zielen bedroeg, is grootendeels samengedrongen in de hoofdnegeri Batjan of Laboeha, gelegen op de westkust aan de Baai van Batjan of Laboeha. Deze negeri bestaat uit de Christenkampong, die eigenlijk Laboeha heet, en de Mahomedaansche, welke naar de rivier, die haar besproeit, Amasing (of, volgens VON ROSENBERG, Sebela, waarschijnlijk naar den berg van dien naam) wordt genoemd. Tusschen de beide kampongs ligt het paleis van den Sultan, een vervallen steenen gebouw; overigens zijn de huizen der ingezetenen alle van bamboes of *gabba-gabba* en met *atap* gedekt. In de kampong Laboeha staat het Gouvernementsgebouw op een steenen fondament van planken opgetrokken, eene steenen Protestantsche Kerk, eene Christenschool en een zeer goed ingericht hospitaal; achter haar ligt het fort Barneveld, eene vierkante steenen redoute met eene bezetting van 25 man, die van Ternate derwaarts wordt gedetacheerd (bl. 352). De Mahomedaansche kampong bevat behalve de steenen moskee geene bijzondere gebouwen.

De Christenwijk had in 1871 eene bevolking van 258 zielen, voor verreweg het grootste gedeelte Kleurlingen, Orang Serani (bl. 382), zoowel van Batjan als van Ambon en elders afkomstig [3], die in hun voorkomen en hunne gebruiken nog veel van hunne Portugeesche voorouders hebben overgehouden, en groote liefhebbers zijn van muziek en Europeesche dansen. Zij staan onder een Hoofd met den titel van Sergeant Laboeha, die eenige mindere Hoofden met den titel Kapala Laboeha onder zich heeft. Hun hoofdmiddel van bestaan is

(1) Zie ook hiervóór, bl. 354 en de Noot (1) aldaar.

(2) *Kol. Verslag over* 1883, bl. 212 en 220. *Ind. Gids*, 1883, Dl. II, bl. 526.

(3) *Kol. Verslag over* 1879, bl. 29.

de kleinhandel. Er is thans een Hulpprediker en eene Gouvernements school gevestigd.

De Mahomedaansche wijk telde in 1869 nagenoeg 1100 zielen.

De Mahomedaansche bevolking van het eiland, de eigenlijke Batjanners, waaronder ook verscheiden Ternatanen voorkomen, is mede een gemengd ras van een zeer goed uiterlijk; vooral hebben de vrouwen een goeden gelaatsvorm en eene vrij blanke huidkleur. Zij zijn ijverige Mahomedanen en nemen de voorschriften van den Koran nauwkeurig in acht; doch niettemin zijn zij verregaand bijgeloovig en zeer voor *soewangi's* en andere booze geesten beducht, aan welke zij ook hunne ziekten toeschrijven, die dus meest door tooverformulieren moeten worden genezen; voorts zijn zij trotsch, lafhartig, wreed, tot diefstal geneigd, lui en zorgeloos. Zij leven hoofdzakelijk van de visscherij; hun handel en landbouw zijn van weinig beteekenis. Voorts vermeldt WALLACE nog onder de bevolking van Batjan Galellaërs van Noord-Halémahéra, en eene kolonie van Tomoriërs van de oostkust van Selébes, die omstreeks 1860 hierheen is overgebracht, steeds in bloei toeneemt en een voorbeeld van goed inlandsch bestuur wordt genoemd ([1]). Het gewone voedsel is sago en visch; rijst wordt alleen bij feesten gebruikt. De kleeding is voor de Christenen kabaaien en *saroengs*, voor de Mahomedanen alleen eene lange geslotene *badjoe;* de slaven dragen niets dan de *tjidako* De Sultan en de Prinsen kleeden zich zooveel mogelijk op Europeesche wijze, en hunne vrouwen met kabaai en *saroeng*.

Het hoofdbestanddeel van de taal dezer eilanders is het Maleisch, doch met Ternataansch, Mangkasaarsch en andere tongvallen vermengd; het Maleisch der Orang Serani bevat vele Portugeesche woorden. Velen verstaan echter ook het zuivere Maleisch.

Het inlandsch bestuur is geheel op dezelfde wijze ingericht als op Ternate en Tidore; de Sultan, die wordt bijgestaan door een Djoegoegoe of Rijksbestuurder, staat ook in dezelfde verhouding tot ons Gouvernement, dat hier door een Posthouder wordt vertegenwoordigd. De tegenwoordige Sultan is in 1862 aan de regeering gekomen; het contract met hem is in 1865 vernieuwd ([2]) en in 1878 uitgebreid met het verbod van slavenhandel en het houden van slaven. Hij geniet jaarlijks van het Gouvernement *f* 1920 tot vergoeding voor de vroeger uitgeroeide specerijboomen. De eigene krijgs- en zeemacht van den Sultan is zeer gering; de troonopvolger bekleedt echter

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1877, bl. 35.
([2]) *Bijlagen van de Ned. Staatscourant*, Zitting 1865—1866.

den rang van Kapitan laoet of Admiraal en draagt als zoodanig eene soort van Europeesche kolonels-uniform.

Behalve ter hoofdplaats Batjan wonen eenige menschen bij de mijnwerken van Membia en Soengei Poang; voorts worden nog vermeld de gehuchten of kampongs Ajer besar, aan den mond der rivier van dien naam, Ne-neri en Indommoet, in het binnenland, waar eenige tuinbouw wordt gedreven, meest door vreemdelingen; en aan Straat Sembaki nog Salap, Sampatari en Sembaki, welk laatste de voornaamste kampong schijnt te zijn. Op de Kaart van Dornseiffen vindt men daarenboven Sawanbiadji, ten zuiden van de Baai van Laboeha, en Sajoan (zie Noot (1) op bl. 392) aan de Baai van Lepan.

Meer of minder bruikbare wegen zijn op Batjan alleen van de hoofdplaats naar Soengei Poang, naar Membia, en over Ne-neri naar de Straat Patientie.

De eilandjes Mandjoli, Botang loman, Tawali of Kasiroeta, Tambeli, Latta-Latta, Tawali ketjil, enz.

Mandjoli ligt tegenover de Baai van Batjan op 0° 45′ Z. B. en 127° 20′ O. L. Het is van Batjan gescheiden door het zuidelijke gedeelte van Straat Herberg (Straat Mamboeat), waarin ook het kleinere eiland Botang loman en de nog kleinere Mamboeat, Ra en Noesa Dikit liggen. Ten noorden van Mandjoli, tusschen dit en Kasiroeta, liggen Sow of Siao en Bali.

Tawali of Groot Tawali, ook Sigara en Kasiroeta geheeten, wordt door het noordelijke gedeelte van Straat Herberg (Straat Sembaki) van de westkust van het Noordelijke schiereiland van Batjan gescheiden. Het ligt op 0° 13′ tot 0° 30′ Z. B. en 127° 12′ O. L., en is na het hoofdeiland verreweg het grootste van de groep. Vroeger hebben de Sultans hier, althans tijdelijk, verblijf gehouden in het dorp Kasiroeta; hunne woning bestaat er nog. De weinig talrijke bevolking houdt zich bezig met jacht, visscherij en het inzamelen van sago en andere natuurlijke producten. Aan den zuidelijken ingang van de Straat liggen nog de kleinere eilandjes Tambeli, Tara, Tiang, Wiri, Noesa-Oewa en Bambitajoe, en aan den noordelijken Lintang.

Tawali ketjil of Klein Tawali ligt recht noordwaarts van Groot Tawali op 0° 5′ Z. B.

Wij hebben hier de namen Tawali of Kasiroeta en Tawali ketjil blijven geven aan de eilanden, die er op de Kaarten mede worden aangeduid, doch waarschijnlijk verkeerd. Groot Tawali of Kasiroeta, welken laatsten naam het ontleent aan een daarop gelegen dorp, zal

moeten heeten Manene; twee eilandjes bij den noordoosthoek hiervan gelegen zullen Groot en Klein Tawali zijn; en het eilandje, dat op de Kaarten Tawali ketjil heet, zal Tomelli of Tomeli moeten zijn (1).

Latta-Latta zijn eigenlijk twee eilanden, van welke het eene Lawe en het andere Moeari of Moring heet; dit laatste behoort sedert 1880 aan den Sultan van Ternate, die er een Sengadji heeft (2). Zij liggen ten westen van de noordelijke helft van Groot Tawali tusschen 0° 12′ en 0° 20′ Z. B., en zijn nog door andere kleine eilandjes of rotsen omgeven.

De Salipogat- of Salipogot-eilanden, vijf in getal, liggen bij den noordwesthoek van Batjan; de twee Bori- (Babi-?) eilanden en Atori bij de noordkust.

Raloid of Raloeit en P. Babi liggen in de Baai van Loid; en in Straat Patientie liggen er verscheidene, van welke Djilalang of Ngilalang, Allang-Allang of Dorokoesoe en Atori de voornaamste zijn, die op de Kaarten worden vermeld.

Al deze eilanden, die tot het gebied van den Sultan van Batjan behooren, zijn, met uitzondering van Tawali en enkele andere, geheel onbewoond. Vele van de kleinere zijn niet meer dan rotsen of koraalriffen; de grootere zijn bergachtig doch niet zeer hoog noch vulkanisch; zij zijn alle met een weelderigen plantengroei bedekt. Op het kleine eilandje Langoendi, tusschen Tawali en Batjan, hielden zich tijdens het bezoek van WALLACE eenige Galellaërs op, tot het inzamelen van *damar* (hars), waarvan zij fakkels maakten, die te Ternate in den handel werden gebracht.

§ 4. DE OBI-GROEP.

Het eiland Obi.

Obi, ook Groot Obi, Obi major of Ombirah geheeten, ligt ten zuiden van Batjan en Halémahéra tusschen 1° 18′ tot 1° 42′ Z. B. en 127° 28′ tot 128° 5′ O. L. en heeft volgens MELVILL (3) eene grootte van 39 □ mijlen, terwijl de overige tot deze groep behoorende eilandjes, die er rondom liggen, te zamen door hem op 7 □ mijlen worden berekend. Het westelijke gedeelte der noordkust heet Taboedi;

(1) Zie VON ROSENBERG, *Reistochten naar de Geelvinkbaai*, bl. 71, en de Aanteekening van den Heer ROBIDÉ VAN DER AA aldaar. Op de Kaart van DORNSEIFFEN, uitgave van 1878, vindt men Kasiroeta of Manene en Klein Tawali of Tomelli.

(2) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 21. Ook in het bijvoegsel bij het nieuwe contract met den Sultan van Ternate wordt het onder zijne bezittingen genoemd.

(3) *Moniteur des Indes*, 1846—1847, pag. 47. In het *Aardrijkskundig Woordenboek* wordt 28,5 □ mijl opgegeven.

[illegible]

De eilanden Gomono, Obi Latta, Belang, Tapa, Bissa, Lojang, Gasar en de Pekik en Lawin-groepen.

Gomono of Gomomo is een eilandje van omtrent 1 □ mijl groot, gelegen ten zuiden van Obi op 1°44'50" Z.B. en 127°40' O.L.

Obi Latta of Obi Latter, ook wel Klein Obi genaamd, ligt ten westen van het hoofdeiland op 1°25' Z.B. en 127°23' O.L.; het is ongeveer even groot als Gomono, bergachtig en heeft eene zeer hooge piek. Tusschen Groot Obi en Obi Latta liggen nog tegenover den zuidoosthoek het zeer kleine eilandje Mata-Mata en tegenover den noordoosthoek het even kleine Toessah.

Belang is mede een zeer klein en laag eilandje tusschen Groot Obi en het noordelijke gedeelte van Obi Latta gelegen, op 1° 23′ Z. B. en 127° 28′ O. L. Ten zuiden van Belang ligt het veel kleinere P. Telor.

Tapa, dat volgens GOLDMAN (¹) twee eilanden zijn, ligt ten noordwesten van Obi op 1° 17′ Z. B. en 127° 26′ tot 127° 36′ O. L. Het is grooter dan de vroeger genoemde.

Bissa of Bissoa ligt ten noorden van Obi op 1° 20′ Z. B. en tusschen 127° 40′ tot 127° 50′ O. L. Het is ongeveer even groot als Tapa.

Lojang, ten oosten van Obi op 1° 40′ Z. B. en 128° 6′ O. L., zal hoogstens ½ □ mijl groot zijn. Waarschijnlijk is dit hetzelfde eiland, dat elders Lokisong wordt genoemd.

Gasse ligt ten oosten van Lojang op 1° 39′ 54″ Z. B. en 128° 15′ 4″ O. L., en is aanmerkelijk kleiner dan dit. De Straat Gasse, tusschen deze beide eilanden, is een zeer goed vaarwater, vooral in den Westmoesson.

De Pekik- en Lawin-groepen, noordoostwaarts van Gasse tusschen 128° 40′ tot 128° 49′ O. L. en op 1° 31′ Z. B. gelegen, bestaan uit eenige onbeduidende eilandjes, van welke Pekik (²), Lawin en het daartusschen liggende Toppershoedje de grootste zijn. (Het ten noorden van Lawin gelegene P. Pisang wordt gerekend tot de Salawatti-groep te behooren; zie bl. 412).

Al deze eilanden zijn berg- of heuvelachtig en met geboomte bedekt doch onbewoond. Overigens weet men er weinig van dan dat op Obi Latta en Tapa eene groote menigte muskaatnotenboomen worden gevonden.

§ 5. DE SOELA-EILANDEN (³).

Algemeen overzicht der ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking; bestuur.

De Soela-eilanden, eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate, liggen in de Moluksche zee onmiddellijk ten oosten van de Banggaai-eilanden, van welke zij door Straat Greyhound gescheiden zijn.

(¹) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VII, bl. 205.

(²) Deze naam moet eigenlijk Kateek zijn, volgens de door het Instituut uitgegeven *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl. 468 en de Kaart aldaar.

(³) BLEEKER, *Reis*, Dl. I, bl. 183, geeft de volgende eilanden op als tot de Soela-groep behoorende: Taliabo, Sehoe, Bawana, Djeni, Lemboe, Daloema, Aroe, Sano, Kano, Mangkololi, Toenassim, Matete, Damain, Tabalami, Ketoep, Makanateh, Noesa

Volgens Van der Hart ([1]) strekken zij zich uit tusschen 1°55′ tot 2°30′ Z. B. en 123°6′ tot 126°15′ O. L.; doch volgens de Kaart van Melvill en den *Maleischen Atlas* van Versteeg liggen zij tusschen ruim 124° tot 126°30′ O. L., hetgeen beter overeenkomt met de opgave van de Heeren Bosscher en Matthyssen, volgens wier berichten ([2]) de Banggaai-eilanden zich uitstrekken tot 124°26′ O. L. (bl. 256). Hunne gezamenlijke grootte is door Melvill berekend op 67 □ mijlen. Zij zijn bergachtig en bedekt met bosschen, die niet slechts eenen overvloed van sagopalmen maar ook uitmuntende houtsoorten voor scheepsbouw, timmer- en meubelwerk opleveren. Voorts is de grond in het algemeen zeer vruchtbaar en brengt eene aanzienlijke hoeveelheid rijst en andere voedingsmiddelen voort; ook wordt er eenige katoen verbouwd. Was en vogelnestjes worden in de bosschen ingezameld, *tripang* en schildpad in menigte langs de kusten gevangen.

Op Besi is eenige handel, die vooral met de Mandareezen (Westkust van Selébes) en Ternatanen wordt gedreven. De invoer bestaat hoofdzakelijk in: sitsen, wit en zwart katoen, *parangs* (zwaarden), Chineesch aardewerk, zout en *damar* (hars); de uitvoer in: rijst, sago, *dinding* (gedroogd vleesch), was, vogelnestjes, *tripang* en schildpad. De belangrijkste invoer-artikelen worden echter door of voor rekening van den Sultan en zijne familie gemonopoliseerd, zoodat de bevolking daarvan geen voordeel trekt.

De bevolking, die alleen op de eilanden Taliaboe en Besi wordt aangetroffen, was in het jaar 1853 omstreeks 7200 zielen sterk. Hiervan wonen in het gebergte in het oosten van Taliaboe een paarduizend Heidenen, halfwilde Maleiers, die waarschijnlijk met de Alfoeren van de binnenlanden van Selébes verwant zijn, alle beschaving ten eenenmale missen, geheel naakt gaan, den omgang met de strandbewoners schuwen, en het gezag van den Sultan van Ternate nauwelijks erkennen, maar hem toch eene bijzondere, boven die aan de Mahomedanen opgelegde, belasting moeten opbrengen, welke in

---

Hai, Noesa Mehoedjoe, Aäla, Saroembah, Passikaja, Toentangan, Lahi, Penoe, Soela Mangoli (waaronder Toeboeloe en Paskoro), Soela Besi, Liffa Matoela, Pagama, Paskora en twee ongenoemde eilanden; en zij worden ook in het contract met den Sultan van Ternate zoo genoemd. Van deze allen komen slechts die, welke wij op bl. 359 vermeld hebben, met dezelfde namen op de kaarten voor. Versteeg noemt in zijn *Maleischen Atlas* P. Tiga, Samadan, Massawi, Tipan, Limba (waarschijnlijk het Lemboe van Bleeker), Sehoe en Kano, allen ten westen van Taliaboe gelegen.

([1]) *Reize rondom Celébes;* bl. 118.

([2]) *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 90.

geval van overgang tot het Islamisme vervalt [1]. Het overige gedeelte der bevolking, dat in verscheidene negeriën langs de kusten woont, is een gemengd ras waarschijnlijk van de verschillende naburige eilanden afkomstig, en belijdt althans in naam den Mahomedaanschen godsdienst. Dezen zijn bekend als goede landbouwers, scheepstimmerlieden en meubelmakers, doch genieten evenwel geene bijzondere welvaart ten gevolge van de zware lasten, welke hun door den Sultan worden opgelegd; behalve tot het leveren van eene bepaalde hoeveelheid rijst en sago zijn zij verplicht tot het vervaardigen en herstellen van vaartuigen en meubelen, het doen van koeli-werk, het vellen van hout, en andere zoodanige heerendiensten meer. Zij hebben hunne eigene Hoofden, die evenals elders in de Molukken den titel van Sengadji en dergelijke voeren doch ondergeschikt zijn aan eenen Ternataanschen ambtenaar, die hier Salahakan heet en op Besi gevestigd is; een aan den Salahakan ondergeschikt Ternataansch beambte, met den titel van Alfiris, houdt zijn verblijf op Taliaboe. De Salahakan met de Sengadji's vormen eenen Raad van bestuur, die ook in kleine rechtszaken beslist; zware misdrijven of gewichtige geschillen moeten echter te Ternate worden behandeld.

Bijzonderheden omtrent de voornaamste eilanden.

Taliaboe of Taliabo, het westelijkste en grootste der eilanden, wordt van de Banggaai-eilanden door de Straat Greyhound, en van het ten oosten liggende Mangoeli door de nauwe Straat Sapalaloe of Suriname gescheiden. De noordelijkste punt heet T. Damar. Het heeft van het westen naar het oosten eene lengte van ongeveer 15 mijlen, doch zal gemiddeld niet meer dan 2 mijlen breed zijn. De Mahomedaansche bevolking, tusschen de 2000 en 3000 zielen sterk, woont in het westelijke gedeelte des eilands, in vier negeriën, van welke de voornaamste zijn Taliaboe aan de noordkust, en Likitabi, Lokitobo of Lekitobi, waar de Ternataansche Alfiris woont, aan de zuidkust; deze laatste plaats heeft meer dan 600 inwoners en eene vrij goede reede. Over de Heidensche bewoners zie men bl. 400.

Onmiddellijk ten noorden van Taliaboe ligt het kleine eilandje Tonghaja, met nog verscheidene andere, welke allen onbewoond zijn.

Mangoeli, omstreeks even lang doch niet zoo breed als Taliaboe, ligt recht oostwaarts van dit eiland in eene eenigszins noordoostwaartsche richting. Het is onbewoond, evenals het kleine Passi

[1] *Verhand. van het Bataviaasch genootschap*, Dl. XXXVIII, bl. 47.

Korra of Paskoro, dat met nog andere eilandjes langs de noordkust van Mangoeli ligt. Aan den zuidwesthoek van Mangoeli is eene schoone baai, de Vesuvius-baai genaamd, die eene goede ankerplaats aanbiedt.

Besi strekt zich, op 126° O. L., ten zuiden van Mangoeli in eene noord- en zuidwaartsche richting uit tot 2° 28′ Z. B.; het zal eene grootte hebben van ongeveer 12 □ mijlen. De smalle straat tusschen de beide eilanden is met riffen en klippen bezet. Het is het belangrijkste eiland der Soela-groep, en heeft eene bevolking van omstreeks 2500 zielen, die in elf langs de oostkust liggende negeriën of kampongs woont. De hoofdplaats is Senana, in het noordelijke gedeelte, waar ook de Ternataansche Salahakan en een Nederlandsch Posthouder gevestigd zijn. Voorts worden nog op de Kaarten vermeld Fagoedoe, Sabi en Ipa, in het zuidelijke gedeelte des eilands. Ten zuiden van Besi liggen nog enkele kleine eilandjes tot deze groep behoorende.

Liffa Matoela, het oostelijkste der Soela-eilanden, ligt recht tegenover de noordoostpunt van Mangoeli, waarvan het door de enge Straat Liffa Matoela gescheiden is. Het eiland zal omstreeks 1½ □ mijl groot zijn en is onbewoond.

§ 6. De Papoewa-eilanden ([1]).

Algemeen overzicht der ligging, bestanddeelen, voortbrengselen en bevolking.

De Papoewa- of Papoesche eilanden, ook wel de Waigeoe-Misoolarchipel en Radja Ampat-eilanden (de eilanden der vier vorsten) geheeten, zijn de eilanden gelegen tusschen Halémahéra en de Obigroep ten westen, Seram ten zuiden, en Nieuw Guinea ten oosten; zij strekken zich dus uit tusschen 128° 50′ (de Pisang-eilanden) tot 131° 42′ O. L. (de Onim-laoet-eilanden) en 1° N. B. (de Asia-eilanden) tot 2° 40′ Z. B. (de Onim-laoet-eilanden). Somtijds worden ook wel eenige nog oostelijker, in de baaien van Nieuw Guinea's westkust gelegene eilandjes tot dezen Archipel gerekend; wij brengen die echter liever onder Nieuw Guinea.

([1]) Volgens de *Indische Gids*, 1883, Dl. I, bl. 299, dragen deze eilanden dien naam naar de bewoners, de Papoewa's (Dl. I, bl. 103). *Papoewa* beteekent in de Molukken (Ambon) *verward*, *in de war zijn*, en ziet waarschijnlijk op het hoofdhaar van dezen stam, dat zich van het gladde, sluike haar der Maleiers zoo in het oog vallend onderscheidt, dat dezen hun daarnaar wellicht den naam *Orang papoewa* hebben gegeven.

De eilanden, welke tot dezen archipel behooren zijn: Waigeoe of Wageoe, Batampele, Roeib, Wiang, Sajang (Siang), Tamagoei, Lontjoei, Wagloel, Alioe-Keteo, Esmal, Eritopago, Kamtoem, Alebas, Fagi, Tip, Keboe, Moeter, Biantji, Beankeli, Gof-pial, Gof-kali, Kofani, Kapegog, Gemien, Koning Willem's eiland, Mangoleh, Oewoffo, Kapatboes, Boeiem, Ballabollah, Oewajagoe, Metjee, Jen, Bag, Patjao, Alifin, Oneh, Sipasipa, Mamnau, Lau-lau, Asia (drie eilanden), Ajoe (negen eilanden), Gebeh of Gebe (waaronder Ajoe, Oetoe, Tanau, Solil, Fau of Fow, Gag en Yoe), Gagi met Ajoe, de Faam-groep (vijftien eilanden), Pisang (twee eilanden), Boo of Boh (twee eilanden), Poppa of Koffiau (tien eilanden), Salawatti, Batanta, Ijoef, Wariri, Man, Man ketjil, Kessim, Djaudjaha, Kebiah, Balbil, Mai-mai, Iref, Menil, Moh, Bih, Messigit, Gellewoh, Peleh, Labah, Pahan, Denneh, Jegin (vier eilanden), Misool, Temmee (dertien eilanden), Daram (zevenentwintig eilanden), Oea (vierentwintig eilanden), Mateloh (acht eilanden), Kanari (dertien eilanden) en Onim-laoet (zes eilanden) (¹). Zij kunnen gevoeglijk verdeeld worden in de vier hoofdgroepen, welke wij op bl. 359 hebben opgegeven en waaromtrent hieronder eenige bijzonderheden zullen worden medegedeeld. Onze kennis omtrent deze eilanden is echter nog zeer oppervlakkig en bepaalt zich alleen tot sommige van de voornaamste; van de meeste weten wij niets dan met meerdere of mindere nauwkeurigheid de namen en de ligging. Velen er van zijn onbewoond.

De Papoewa-eilanden zijn allen bezet met bergen van zeer verschillende hoogte, doch die voor zooverre bekend is niet van vulkanischen aard zijn. Zij zijn bedekt met bosschen, die uitmuntend timmerhout bevatten; sago- en kokospalmen, muskaatnoten, en de Masoewi-boom, welks schors, onder den naam van Massooi bekend, als specerij, geneesmiddel en verfstof vooral in China gewild is, komen er in overvloed voor. Ook voor de cultuur van vele andere gewassen is de grond zeer geschikt. — Van het dierenrijk kent men: herten, zwijnen, slangen, krokodillen, leguanen en hagedissen; en onder de vogelen vooral de om hunne vederenpracht beroemde paradijsvogels en eene menigte papegaaien en duiven. De zee is rijk

---

(¹) Deze opgave, met eene enkele bijvoeging aan BLEEKER ontleend, verschilt wat de namen betreft in sommige opzichten van de Kaarten van MELVILL, waarop zij ook niet alle voorkomen. Overigens zie men over deze eilanden ook het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 456 en volgg.; Dl. XV, bl. 475 en volgg.; Dl. XVII, bl. 103; *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgr. Dl. X, en de *Reizen naar Nieuw Guinea*, uitgegeven door het Instituut in 1879, waar ook weder gedeeltelijk andere namen voorkomen.

aan visch, schildpad en *tripang*. — Het delfstoffenrijk is nog geheel onbekend.

Al deze eilanden behooren tot het gebied van den Sultan van Tidore en maken als zoodanig een onderdeel uit van de Residentie Ternate. Op de voornaamste eilanden zijn Tidoreesche ambtenaren geplaatst; doch het gezag van den Sultan wordt op vele plaatsen slechts flauw en met weerzin geëerbiedigd. De schattingen, welke zij hem moeten opbrengen en die hoofdzakelijk in sago, massooi, schildpad, *tripang*, paradijsvogels en werklieden (slaven) bestaan, werden vroeger jaarlijks door de zoogenaamde *hongi*-vloten (een zeker aantal Korakora's of Tidoreesche oorlogsvaartuigen) afgehaald, door welke dan dikwijls allerlei gewelddadigheden werden gepleegd, waarom deze tochten thans door het Gouvernement zijn verboden (bl. 390).

De gezamenlijke grootte dezer eilanden werd door Melvill ([1]) op 160 □ mijlen, en hunne bevolking op 10000 zielen gesteld. Doch indien men al kan aannemen dat deze opgave wat de grootte betreft niet ver van de waarheid afwijkt, is zulks waarschijnlijk omtrent de bevolking niet het geval en kan men haar voor niet meer dan eene gissing houden. Immers men weet thans dat alleen de eilanden Misool 4000 en Salawatti 3000 bewoners tellen; terwijl die van Waigeoe op ongeveer 6000 worden geschat, waarvan omstreeks 2500 voor de bevolking der voornaamste kustplaatsen en de overigen voor die van het binnenland Schoon wij nu omtrent de meeste bewoonde eilanden geene betrouwbare gegevens hebben, is dus toch vermoedelijk het cijfer van Melvill te laag gesteld.

De bevolking behoort, wat de Inboorlingen betreft, tot het Negritenras (Papoewa's), en is nagenoeg van alle beschaving verstoken. Op de kusten zijn ook vele vreemdelingen gevestigd van Halémahéra, Ternate, Tidore en de Seramsche eilanden afkomstig. De voornaamste bekende bijzonderheden omtrent de bevolking zullen bij de beschouwing der afzonderlijke groepen worden medegedeeld.

De Gebeh-groep.

Deze westelijkste der hoofdgroepen ligt in Straat Djaïlollo of de Zee van Halémahéra onder den Evenaar tusschen 129° 18′ en 129° 40′ O. L.

Het hoofdeiland Gebeh of Gebe strekt zich in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting ongeveer $6^1/_2$ mijl uit, doch heeft slechts

([1]) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849.

eene geringe breedte. Aan de zuidzijde, tusschen dit eiland en Fau, is eene veilige ankerplaats, en aan de zuidoostzijde zijn de twee tot havens voor prauwen geschikte inhammen Ataloh en Ingaloh. Gebeh is 400 tot 500 vt. hoog, en heeft overvloed van aard- en boomvruchten, en timmer- en brandhout; er wordt ook een weinig rijst, *djagoeng*, tabak en suikerriet gekweekt. Varkens, krokodillen, papegaaien, duiven en snippen zijn de voornaamste daar voorkomende diersoorten.

Het eiland heeft vijf kampongs, alle langs de noordkust gelegen, namelijk Ketjepi of Katjeppe, Ali-Ali, Sanaffe, Oemérah en Alai, wier huizen meestal armoedig van *gabba-gabba* gebouwd en met *atap* gedekt zijn. De bevolking, wier sterkte op 1000 zielen geschat is, bestaat deels uit Papoewa's (¹) deels uit lieden van de Ternataansche of Tidoreesche eilanden afkomstig. De eersten gaan geheel naakt met uitzondering van de *tjawat* of *tjidako* (bl. 53 en 199); de anderen kleeden zich als de Ternatanen. Zij staan onder het bestuur van eenen Sengadji, die te Ketjepi woont, en vier aan hem ondergeschikte Kimelaha's, die in de andere dorpen gevestigd zijn; de eerste kleedt zich, behalve dat hij den hoofddoek draagt, geheel op Europeesche wijze in het zwart; de anderen met eene kabaai en broek. Hoewel de Sengadji aan den Sultan van Tidore onderhoorig is, bekreunt hij zich weinig om diens bevelen; daarentegen heeft hij zich op een gedeelte der west- en noordkust van Nieuw Guinea, zelfs tot Dorei toe (zie § 7), eenig gezag weten te verschaffen, zoodat ook de orders van den Sultan daar door zijne tusschenkomst worden uitgevoerd. Met de meeste Hoofden kan men zich in het Maleisch onderhouden; sommigen verstaan ook een weinig Engelsch, hetwelk zij hebben overgenomen van de Britsche en Amerikaansche walvischvaarders, die dikwijls dit eiland aandoen.

Fau of Fow, op 0° 6′ Z. B. en 129° 35′ O. L., is een klein eiland onder den zuidwal van Gebeh, waarvan het gescheiden is door eene smalle straat, die in het midden 15 tot 20 vadem diep is doch aan de kanten riffen en zandbanken heeft. Aan de noordzijde van het eiland is eene diepe baai, welke groot genoeg is om aan een aantal schepen eene veilige ligplaats aan te bieden. Het is onbewoond doch schijnt sterk bevolkt te zijn met *kalongs* (vliegende honden).

(¹) Volgens DE BRUYN KOPS, in het *Natuurkundig Tijdschr. voor Ned. Indië*, Dl. I, bl. 169. BLEEKER noemt hen Alfoeren, met welke benaming natuurlijk hier en elders de heidensche bevolking van het binnenland wordt bedoeld in onderscheiding van de Mahomedaansche kolonisten op de kusten; op andere eilanden worden zij Hindoes genoemd.

Joe of Joei en Oeta of Oetoe zijn twee kleine en lage eilandjes, omstreeks 1½ mijl ten noorden van Gebeh gelegen; zij zijn zeer rijk aan kokospalmen. Een gedeelte van de bevolking van laatstgenoemd eiland heeft hier tuinen aangelegd en houdt er voortdurend of tijdelijk verblijf.

Van de overige eilandjes, die tot deze groep behooren, zooals Solil, Ajoe, enz., is niets bekend.

De Waigeoe-groep.

De Waigeoe- of Waigioe- of Wageoe-groep ligt oostwaarts van de Gebeh-groep, tusschen deze en Nieuw Guinea, en wordt ten zuiden door Straat Dampier of Gemien van de Salawatti-groep gescheiden; terwijl zij zich noordwaarts tot en met de Asia-eilanden uitstrekt. Zij ligt dus tusschen 1° N. B. tot 0° 35′ Z. B. en 129° 50′ tot 131° 25′ O. L.

Het hoofdeiland Waigeoe, tusschen 0° tot 0° 20′ Z. B. en 130° 17′ tot 131° 20′ O. L. gelegen, is van het westen naar het oosten ongeveer 16 mijlen lang doch op verre na niet zoo breed; de grootte wordt geschat op 60 □ mijlen. Het heeft aan de zuidzijde twee zeer diep inloopende baaien, van welke de oostelijkste, Baai Chabral geheeten, het eiland verdeelt in twee schiereilanden, die slechts door eene smalle landengte, die van Fakfak of Offak, in het noorden verbonden zijn; zij is echter eigenlijk een binnenmeer, Telaga Waigeoe geheeten, 11 mijlen lang en 3 tot 5 mijlen breed, dat aan de zuidzijde door eene kreek, Straat Kabiai genaamd, met de zee gemeenschap heeft (1). De westelijke baai is weinig minder diep inloopend en veel wijder; in deze ligt het eiland Gemien, waarnaar men haar de Baai van Gemien kan noemen. Tusschen deze twee baaien strekt zich zuidoostwaarts eene landtong uit, welke in vorm overeenkomst heeft met het schiereiland Italië. Aan de noordkust bevinden zich nog een paar kleinere baaien: de Arago- of Piapis-baai, in het westelijke gedeelte, en de Fakfak- of Offak-baai, recht tegenover de Baai Chabral; de Arago-baai is veilig en voor groote schepen bruikbaar; op het daar vóór gelegene eilandje Sisipa kan men versch water innemen. De noordoostpunt des eilands heet Kaap Lamarche, de zuidoostpunt Kaap Pigot. Het binnenland is geheel met bergketenen bezet, welke niet zeer hoog zijn en waaruit zich eenige toppen verheffen, onder welke de Buffelspiek in het westelijke gedeelte des eilands de hoogste top

(1) Volgens VON ROSENBERG, in het *Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIV, bl. 374 en 392.

is en ongeveer 8000 vt. bereikt. De kusten zijn laag en op vele plaatsen moerassig; het klimaat is vochtig en heet. Het eiland is overal met eene rijke vegetatie bedekt; kokos- en sagopalmen komen in overvloed voor; de laatste leveren aan de bewoners hun hoofdvoedsel. De grootere diersoorten en de vogels schijnen hoofdzakelijk dezelfde te zijn als op de voorgaande groep; voorts vermeldt BLEEKER eene menigte insecten, schaaldieren en visschen, welke op en bij dit eiland gevonden worden. — Van de sterkte der bevolking is geene betrouwbare opgave bekend; dat zij echter zeker vrij groot is blijkt o. a. uit de berichten medegedeeld op bladz. 404 ([1]). Die der binnenlanden bestaat uit Papoewa's (volgens WALLACE een gemengd ras, deels van Halémahéra deels van Nieuw Guinea afkomstig, wier taal echter geheel Papoesch is en dezelfde, die ook op Misool, Salawatti, de noordwestkust van Nieuw Guinea en de eilanden in de Groote Geelvinkbaai wordt gesproken), die der kusten uit een gemengd ras van volken uit het oostelijke gedeelte van den Archipel. Zij wordt bestuurd door zes Hoofden, onder welke een, die den titel van Radja voert, het Opperhoofd is en door den Sultan van Tidore wordt aangesteld; de vijf anderen, die den titel van Sengadji hebben, schijnen van den Radja nagenoeg onafhankelijk te zijn. In hoeverre de bevolking der binnenlanden het gezag dier Hoofden erkent is ons niet gebleken; waarschijnlijk bepaalt hun invloed zich grootendeels tot de kustlanden. De voornaamste bij name bekende kampongs zijn: Samsam of Waigeoe ([2]), waar de Radja zijn verblijf houdt, aan het binnenslands gelegen Meer Telaga Waigeoe; Fakfak of Offak op de noordkust aan de baai van dien naam; Wakré, Kapiboi of Oemka, Waridjo, Oesba en Besser, waar de vijf Sengadji's gevestigd zijn. Omtrent de ligging en de namen van die plaatsen heerscht echter nog veel onzekerheid; elders worden zij genoemd Wateri, Amba of Amka, Waïdjoe, Oesta en Besser; zij hebben te zamen naar gissing eene bevolking van 2500 zielen. Bovendien worden dan nog vermeld Saonek-Kapiboi, Moeka of Oemka, Ampaien, Breei, Kweei, Nok, Kawaleei en andere ([3]).

([1]) DUMONT D'URVILLE schatte haar zelfs op 100000 zielen.

([2]) Samsam schijnt de eigenlijke naam van deze kampong te zijn; zoo heet ook een klein riviertje, waaraan zij ligt en dat in het Meer uitwatert. Op de Kaart van MELVILL in den *Atlas* is zij ten onrechte geplaatst aan den noordwesthoek der Baai van Gemien; daar ligt de kleine kampong Wajai. Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIV, bl. 467 en 476.

([3]) Zie het verslag van de reis van Z. M. stoomschip *Soerabaja* in 1875—1876, in het *Kol. Verslag over* 1876, bl. 29, en uitvoeriger in het *Tijdschr. v. h. Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. II, bl. 175 en volgg. en de *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl. 287 en volgg.

Onmiddellijk onder de zuidkust van het oostelijke gedeelte van Waigeoe ligt het kleine eilandje Saonek, aan welks noordzijde eene geschikte ankerplaats is bij de kampong Saonek, die onder het bestuur staat van den Sengadji van het recht daartegenover liggende Kapiboi op Waigeoe.

Gemien of Gammen is een vrij groot eiland in de even genoemde baai ten zuiden van Waigeoe gelegen en door Straat Gemien of Kaboë daarvan gescheiden. Het is vrij goed bevolkt en schijnt de suprematie van den Sultan van Tidore niet te erkennen. De westhoek schijnt T. Waisilip te heeten. Op den zuidoosthoek des eilands ligt de kampong Besseoe; en aan den zuidhoek Ef-Froeïn of Froeïn met eene goede ankerplaats tegenover een klein schaars bewoond eilandje van denzelfden naam. WALLACE vermeldt een eilandje Bessir, met een dorp van denzelfden naam, dat ook op deze hoogte schijnt te liggen ([1]).

Koning Willem's eiland of Meosmansaar ([2]) ligt ten zuiden van Gemien in Straat Dampier op 0° 32′ Z. B. en 130° 35′ O. L. Het is hoog en vertoont zich op een afstand uit het oosten gezien als drie afzonderlijke eilanden; aan de zuidzijde eindigt het in eene hooge steile kaap. De bevolking is zeer gering.

Gagi ligt recht westwaarts van Gemien op 0° 23′ Z. B. en 129° 55′ O. L. Het zal ongeveer 1 □ mijl groot zijn, is niet zeer hoog en schaars bevolkt. Aan de zuidoostzijde is eene goede ankerplaats. Het levert veel sago, timmerhout en visch op. De Sengadji van Gebeh schijnt zich als heer van dit eilandje te beschouwen, waarom het ook wel tot de Gebeh-groep wordt gerekend.

Piamis (of Piapis?) is een klein, door Papoewa's en vreemdelingen bewoond eilandje, nagenoeg midden tusschen Gagi en Gemien op 0° 22′ Z. B. en 130° 16′ O. L. gelegen. In de nabijheid daarvan liggen de zeer kleine doch bewoonde eilandjes Tanikki en Biantji, en het iets grootere doch onbewoonde Tomogoe, P. Kalapa, Noe en verscheidene andere.

Batangpalé of Batampele, twee eilandjes, liggen iets noordelijker op geringen afstand van den zuidwestwal van Waigeoe, op 0° 18′ Z. B. en 130° 16′ O. L.

Roeib ligt noordwestwaarts van Waigeoe nagenoeg onder den Evenaar op 130° 10′ O. L., met een hoogen kegelberg.

([1]) *Insulinde*, Dl. II, bl. 394.

([2]) Veelal wordt dit eiland Mesmessara genoemd. Het woord *meos*, dat hier in de samenstelling van vele eilandennamen voorkomt, beteekent in het Mefoorsch *eiland*, evenals *ef* of *jef* in het Salawattisch en Misoolsch, zooals in Ef-Froeïn; dit laatste zal dan ook wel alleen de naam van het eiland, en Froeïn die van de kampong zijn.

Wajag of Wiang, noordwestwaarts van Roeib, op 0° 10′ N. B. en 130° 5′ O. L.

Sajang of Siang, noordwestwaarts van Wajag, op 0° 20′ N. B. en 129° 57′ O. L.

Manoeran en Ramak of Lawai, twee bewoonde eilandjes, die met nog eenige andere nabij de noordkust van het oostelijke gedeelte van Waigeoe liggen op ongeveer 131° O. L.

De Ajoe-eilanden, volgens BLEEKER negen in getal, ook wel Fan-eilanden geheeten, liggen tusschen 0° 22′ tot 0° 45′ N. B. en 130° 55′ tot 131° 20′ O. L. Het zijn kleine eilandjes en klippen (volgens de Kaarten veel meer dan negen), van welke slechts drie bewoond zijn door ongeveer 1500 zielen. Op het hoofdeiland Ajoe Baba is in de voornaamste kampong Otba een door den Radja van Waigeoe aangestelde Kimelaha gevestigd; op Abdon woont een dergelijk Hoofd; het derde bewoonde eiland heet Konibar. Onbewoond zijn Moesbekan, Kapamoeki, Sebemoeki, Roetni, Reeni en Popi (¹). Op grooteren afstand liggen nog Kafoli, Jauri en Wirisoi. De zee in den omtrek is rijk aan schildpadden.

De Asia- of Pani-eilanden (op bijna alle kaarten ten onrechte Passi-eilanden genoemd), drie in getal, liggen ten noorden van de Ajoe-eilanden op 1° N. B. en tusschen 131° 10′ tot 131° 15′ O. L. Zij zijn zeer klein en onbewoond, doch worden nu en dan om de schildpadvangst door de bewoners van naburige eilanden bezocht.

De Salawatti-groep.

De Salawatti- of Salawati-groep bevat de eilanden tusschen de Gebeh- en Waigeoe-groepen ten noorden, de Misool-groep ten zuiden, Halémahéra en de Obi-groep ten westen, en Nieuw Guinea ten oosten. Zij strekt zich uit tusschen 0° 35′ tot 1° 30′ Z. B. en 128° 50′ tot 131° 12′ O. L.

Het hoofdeiland Salawatti ligt nabij de westkust van Nieuw Guinea tusschen 0° 55′ tot 1° 22′ Z. B. en 130° 40′ tot 131° 12′ O. L., en wordt geschat op eene grootte van ongeveer 33 □ mijlen. De Straat tusschen Salawatti en de westelijkste punt van Nieuw Guinea heet Straat Gallewo of Sakaboe (volgens VON ROSENBERG Gallowelo) en ligt vol kleine eilandjes en klippen.

Door het noordelijke gedeelte van het eiland loopt van het westen naar het oosten eene bergketen, die grootendeels uit kalkgesteente

(¹) Deze laatste naam wordt op sommige kaarten ten onrechte aan Abdon gegeven. Volgens het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVII, bl. 410, is Popi bewoond en bevindt zich daar de tweede Kimelaha.

bestaat en gemiddeld 2000 voet hoog is. Aan de noordzijde daalt dit gebergte steil in zee af; maar aan de zuidzijde gaat het langzamerhand over in eene vlakte, die aan de kusten zelfs moerassig is. De riviertjes, die van dit gebergte afstroomen, zijn van weinig belang. De voornaamste kapen zijn: T. Samatee en T. Matoefgele onmiddellijk ten zuiden en ten noorden van de hoofdplaats Samatee aan de oostkust, tusschen welke kapen eene goede ankerplaats is; T. Manamba, aan den noordoost- en T. Salawak of Salawaho, aan den noordwesthoek des eilands; en T. Gelakasoe, in het zuiden, aan den westelijken ingang van Straat Gallewo. — Het eiland brengt veel sago en wilde muskaatnoten voort; de zee in den omtrek is rijk aan schildpad en *tripang*. Er wordt door de bewoners een vrij uitgebreide handel gedreven, op Waigeoe met hunne eigene vaartuigen, op Tidore, Ternate, Seram, Mangkasar en Mandar met vaartuigen van die plaatsen; uitgevoerd worden vooral: *tripang*, schildpad en sago, dit laatste tot eene hoeveelheid van gemiddeld 200 *kojans* (5400 pikols) 's jaars. — De bevolking wordt door VON ROSENBERG geschat op hoogstens 3000 zielen, van welke 700 in de langs het strand liggende Mahomedaansche dorpen, de overigen in het binnenland ([1]). Zij bestaat dus slechts voor een klein gedeelte uit Mahomedanen van de Moluksche eilanden afkomstig; de kustnegeriën, welke zij bewonen, zijn: Samatee of Kawoknililin en Wapelelen, op de oostkust; Salawak of Dadi, Kalwal, Wai-akar of Motabe en Sailolo, aan de westkust; en Segetserim, Segetselle of Selle, Segetpasir en Waileo, in het zuidoosten aan Straat Gallewo. Verreweg het grootste deel der bewoners behoort tot Papoesche stammen ([2]) en houdt zich in het binnenland op; zij zijn geheel woest, in sommige gevallen kannibalen, en houden met de strandbewoners geene gemeenschap dan voor zooverre noodig is om hunne producten van de hand te zetten. — Het bestuur berust bij eenen Radja, die te Samatee gevestigd is en daar wordt bijgestaan door eenen Djoegoegoe, een Majoor, een Sengadji, een Kapitein, een Imam (priester) en een Hoekoem of Hakim (rechter); te Sailolo zijn

---

([1]) Volgens GOLDMAN, die daaronder dan nog niet de Mahomedaansche bevolking begrijpt, zou zij 8000 of 10000 zielen sterk zijn; *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VII, bl. 206. BLEEKER spreekt ook slechts van eene binnenlandsche bevolking van 4000 zielen; *Reis*, Dl. I, bl. 223.

([2]) Volgens VON ROSENBERG en het verslag der Gouvernements Commissie, die in 1858 Nieuw Guinea bezocht en deze eilanden passeerde. Zie de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk. van N. I.*, Nieuwe volgreeks, Dl. V, bl. 65. GOLDMAN noemt ze Alfoersche stammen.

nog een Kapitein laoet, een Djoegoegoe en een Imam. De Radja en de Kapitein laoet worden door de bevolking uit de familie hunner voorgangers gekozen, welke keuzen door den Sultan van Tidore en, volgens het contract, ook door het Nederlandsche Gouvernement moeten worden bekrachtigd; de overige Hoofden worden door den Radja benoemd onder nadere goedkeuring des Sultans. De rechtspleging berust, wat gewone zaken betreft, bij den Radja en den Hoekoem; belangrijke gevallen moeten voor den Rijksraad te Tidore worden gebracht. Het gezag dezer Hoofden bepaalt zich echter alleen tot de Mahomedaansche bevolking en weinige Inboorlingen, die zich nabij de kust hebben nedergezet; de bevolking van het binnenland leeft geheel onafhankelijk en brengt geene schatting op. — De Sultan van Tidore wordt op Salawatti vertegenwoordigd door eenen te Samatee gevestigden Alfiris. De jaarlijksche schatting aan hem op te brengen bestaat in honderd pakken sago en honderd paradijsvogels; de laatste worden door den Radja getrokken van Nieuw Guinea's noordwestkust, waar de landschappen ten noorden van de Telok Berow of Golf van Mac Cluer aan Salawatti onderhoorig zijn (vergelijk § 7).

Batante of Batanta, eene onderhoorigheid van Salawatti, ligt noordwestwaarts daarvan op 0° 50′ Z. B. en 130° 22′ tot 131° O. L. Het wordt ten noorden door Straat Dampier, ten zuiden door Straat Sagewien of Pitt's-Straat [1] bespoeld, en is 13 of volgens anderen slechts 9 □ mijlen groot. De westelijkste punt van het eiland heet Kaap Mabo of Koffiau, de oostelijkste Kaap Enanas of Evanas. Ten noorden van Batante ligt een uitgestrekt rif, van Sittart's rif genaamd; en drie mijlen ten oosten ervan het rif van Batante. Het eiland brengt sago, vruchten en gevogelte voort. Volgens Von Rosenberg heeft het geene vaste bevolking, maar wordt het jaarlijks op bepaalde tijden door de bewoners der naburige eilanden bezocht voor de visch-, schildpad- en *tripang*-vangst; volgens hem zijn dan ook al de op de kaarten voorkomende plaatsnamen geheel verdicht. Melvill en Goldman daarentegen spreken van een duizendtal Papoewa's (Goldman zegt Alfoeren), die zich grootendeels aan de zuidkust ophouden, van sago en visch leven, en wier voornaamste negeri nabij den zuidoosthoek van Straat Sagewien ligt.

---

[1] Wel te onderscheiden van de Pitt's-Straat of Seramsche zee ten noorden van Seram. Op eene Kaart in Petermann's *Mittheilungen*, 1873, heet deze Straat Rogewin, welke naam wel aan dien van den Nederlandschen zeevaarder Roggeveen doet denken, die in 1722 deze streken bezocht, maar waarschijnlijk toch slechts eene schrijffout is voor Sagewien of (zooals op sommige kaarten staat) Sagoewien, daar het niet bekend is, dat Roggeveen deze Straat heeft bevaren.

Ten noorden van Salawatti ligt aan den noordelijken ingang van Straat Gallewo een klein eiland, dat naar zijnen vorm P. Snapang (snaphaan) en Lepel-eiland wordt genoemd, en ook Jackson en Doef heet.

Gallewo en Ef-Kalin, twee kleine eilandjes aan den ingang der Straat van dien naam. Voorts liggen nog in deze Straat de bewoonde eilandjes Doem of Sorrong, Baam of Raam, Ef-Man en Roembobo, en vlak bij de kust van Salawatti, het iets grootere Warir.

Sagewien of Ef-Kesem, een klein eilandje aan den westelijken ingang der Straat van dien naam.

De Tameai- of Faam-groep bestaat uit eene menigte onbewoonde eilandjes en klippen in het westelijke gedeelte van Straat Dampier, op omstreeks 0° 40′ Z. B. en 130° 15′ O. L. gelegen ([1]). Zuidwestwaarts van deze groep, tusschen haar en Poppa, liggen nog nabij elkander de eilandjes Vlaming, Schoteroog, Klaarbeek en Kommerrust.

Poppa of Koffiau, het voornaamste van eene groep van tien eilandjes, welke echter weinig meer dan klippen zijn, ligt ten westen van Salawatti op 1° 9′ Z. B. en 129° 45′ O. L. Het is bijna 6 □ mijlen groot, in het westelijke gedeelte heuvelachtig en in het oosten vrij vlak. Het is bewoond en heeft de negeriën Moepalli, Sobang en Matta. Sago en kokosnoten zijn de voornaamste voortbrengselen. Van de omliggende eilandjes is Kalap, dat aan de westzijde ligt, het grootste.

De Boo- of Boh-eilanden, bestaande uit twee kleine eilandjes en eenige klippen, liggen westwaarts van Poppa op 1° 9′ Z. B. en 129° 15′ O. L. Zij zijn bewoond en leveren sago, kokosnoten, visch en geiten op.

P. Pisang, eigenlijk twee eilandjes, is het westelijkste van de Salawatti-groep en ligt op 1° 22′ Z. B. en 128° 52′ O. L., onmiddellijk ten noorden van het tot de Obi-groep behoorende eilandje Lawin (bl. 399). Het is vrij hoog doch niet op den duur bewoond.

De Misool- of Mesowal-groep.

De Misool-groep is de zuidelijkste der tot de Papoewa-eilanden behoorende groepen, en ligt tusschen de Salawatti-groep en Seram,

---

([1]) Op sommige Kaarten, ook op die van DORNSEIFFEN, worden de Tameai- en Faam-groepen van elkander onderscheiden; de laatste bevat dan de zuidelijkste eilanden. Op oudere Kaarten wordt echter de geheele groep Famiay of Faam genoemd, zoodat deze naam waarschijnlijk juister is dan Tameai of, zooals men ook vindt, Tamean.

van welk laatste zij door de Seramsche zee of Pitt's Straat is gescheiden. Zij bevat de eilanden gelegen tusschen 1° 22′ tot 2° 45′ Z. B. en 129° 37′ tot 131° 45′ O. L.

Het hoofdeiland Misool of Mesowal, ook wel Waigamme genoemd, ligt tusschen 1° 43′ tot 2° 4′ Z. B. en 129° 46′ tot 130° 30′ O. L. en is ongeveer 37 □ mijlen groot. Waigamme is eigenlijk de naam van het noordelijke, Misool of Roemasol die van het zuidelijke gedeelte des eilands. De noordoosthoek heet T. Opondo, de westpunt T. Loemoet. Het binnenland is bergachtig, de kusten zijn op vele plaatsen vlak en laag. Aan de oostzijde is eene ruime, diep inloopende doch met kleine eilandjes en klippen bezette baai, aan welker zuidzijde de negeri Kakap, Kapopop of Koppop ligt; aan de noordwestzijde is eene uitmuntende baai, die vele schepen kan bevatten, en aan welke de negeri Fageoe of Waigamme ligt. Behalve de twee genoemde plaatsen zijn Kassim en Goe aan de noordkust, Misool of Roemasol, Lilinta, Adoa, aan de Bocht en een riviertje van denzelfden naam, en Kamta of Gantah aan de zuidkust de voornaamste. — Het eiland is verdeeld tusschen twee Radja's, welke op dezelfde wijze als die van Salawatti door den Sultan van Tidore worden aangesteld. De Radja van het noordelijke gedeelte, Waigamme, woonde vroeger te Fageoe, maar houdt thans zijn verblijf te Kassim, eene sedert kort gestichte doch welvarende plaats. De Radja van het zuidelijke gedeelte, Misool, is gevestigd te Lilinta ([1]); aan hem zijn ook eenige plaatsen op Nieuw Guinea's Westkust langs de zuidzijde van de Golf van Mac Cluer (bl. 415) onderhoorig ([2]). Te Kakap is een Kapitan laoet en te Kamta een Djodjau of Djoegoegoe gevestigd. De bevolking van Misool, die op ongeveer 4000 zielen wordt begroot, bestaat aan de kusten uit Mahomedanen van de Molukken afkomstig, en in het binnenland uit Papoewa's, ook Alfoeren genoemd; het gezag van de Radja's zal zich waarschijnlijk wel hoofdzakelijk tot de eerstgenoemden bepalen. De bekende voortbrengselen zijn sago, paradijsvogels, papegaaien, schildpad en *tripang*.

Eene menigte kleine eilandjes, weinig meer dan klippen, omringen Misool aan alle zijden; de voornaamste daaronder zijn, Ef-Be ten

---

([1]) Volgens het *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootsch.* Dl. V, bl. 84 schijnt hij later naar Adoa verhuisd te zijn.

([2]) Zie het verslag van de reis der *Soerabaja*, en het verslag der Gouvernements Commissie, medegedeeld in de *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde*, Nieuwe volgreeks, Dl. V, bl. 199. In andere berichten wordt echter uitdrukkelijk slechts van één Radja en van mindere Hoofden melding gemaakt, hetgeen dus onjuist is.

zuiden, en Temmeh of Femen (volgens VERSTEEG) ten zuidoosten des eilands; en op iets grooteren afstand zuidoostwaarts de Valsche Pisangs of Pinangs, van welke groep Daram of Daran het grootste eiland is, en onmiddellijk ten noorden daarvan de Zeven eilanden.

Loos of Groot-Kanari (in den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG P. Loemolol genoemd), het voornaamste van het uit dertien kleine eilandjes bestaande groepje der Kanari-eilanden, eene onderhoorigheid van Misool, ligt westwaarts vandaar op 1° 48′ Z. B. en 129° 30′ O. L., doch is overigens weinig of niet bekend. Loemolol schijnt de naam van een ander eilandje van dezelfde groep te zijn. Noordoostwaarts van de eigenlijke Kanari-eilanden strekken zich eene reeks kleine eilanden uit, waaronder de Duiven-eilanden, Mateloh enz., die ook wel alle tot de Kanari-eilanden worden gerekend tot en met Weoem, Weiëm of Wien (1).

Onim-laoet (2) of Saboeda, het voornaamste eiland van het groepje van dien naam, gelegen zuidoostwaarts van Misool, vóór de Golf van Mac Cluer, op 2° 40′ Z. B. en 131° 40′ O. L. is weinig bekend. De kleine onmiddellijk ten zuidoosten ervan liggende eilandjes dragen den naam van de Pisangs.

§ 7. NIEUW GUINEA.

Algemeen overzicht van het eiland.

Het eiland Nieuw Guinea ligt tusschen 130° 55′ tot 151° 5′ O. L. en 0° 21′ tot 10° 40′ Z. B. Het wordt ten westen door de Moluksche zee, en ten noorden, oosten en zuiden door den Grooten Oceaan bespoeld; Straat Torres stroomt tusschen de noordelijkste punt van Nieuw Holland en een gedeelte van Nieuw Guinea's zuidkust (3). De grootte wordt gesteld op minstens 12000 □ mijlen (4).

---

(1) De Kaarten van de Engelsche Admiraliteit hebben van dit Wien Vienna gemaakt, en ook DORNSEIFFEN heeft zich tot Weenen laten verleiden.

(2) Op de Kaarten van MELVILL en ook nog in den *Mal. Atlas* van VERSTEEG, heet dit eiland Wonie-melot, hetgeen blijkbaar een verkeerd verstane naam is; men vergelijke Onim di bawah en Onim di atas op Nieuw Guinea. In de *Reizen naar Nieuw Guinea* wordt, ook door den Heer ROBIDÉ VAN DER AA, Onin geschreven; ik weet niet op welken grond; de wanspelling Wonie-melot wijst juist op Onim.

(3) De grootste diepte der zee tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland, die zij slechts op een enkel punt, ten zuidwesten van het Frederik Hendrik-eiland, bereikt, is 62 vadem; overigens wisselt zij af tusschen de 40 en 20 vadem. Zie *Tiefen-karte des Indischen Oceans, von* OTTO KRÜMMEL, in het *Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie, von* J. I. KETTLER. 2ter Jahrg. 1882

(4) *Handbuch der Geographie und Statistik, begründet durch* Dr. STEIN *und* Dr. HÖRSCHELMANN, *neu bearbeitet von* Dr. WAPPÄUS. Band II, Abth. II, S. 386. Er wordt daar gezegd dat »Nieuw Guinea het grootste eiland der wereld is, hoewel

Het eiland, welks lengte-as zich in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting uitstrekt, heeft eenen zeer onregelmatigen vorm. Terwijl het middengedeelte van het noorden naar het zuiden eene breedte van meer dan 80 mijlen heeft en de kusten daar geene noemenswaardige bochten aanbieden, worden de beide uiteinden eensklaps slechts betrekkelijk smalle landtongen, die door diep inloopende baaien in schiereilanden worden gesplitst; dit laatste is inzonderheid in het westelijke gedeelte het geval ([1]). De Groote Geelvinkbaai aan de noordzijde, die aan haren ingang meer dan 50 mijlen breed is en omtrent 40 mijlen landwaarts inloopt, scheidt in het westen een groot schiereiland af, dat door eene landengte van slechts 6 mijlen breedte met het centraalgedeelte des eilands verbonden blijft; en dat schiereiland zelf wordt door de Telok Berau of Golf van Mac Cluer (vroeger Vinck's Golf genoemd), die van de westzijde af ongeveer 25 mijlen diep landwaarts ingaat, weder in twee schiereilanden gesplitst, welke men het Noordwestelijke en het Zuidwestelijke schiereiland kan noemen. De zuidwesthoek van laatstgenoemd schiereiland vormt weder een schiereiland, Koemawa, Baaik of Oranje Nassau geheeten, dat vroeger voor eene eilandengroep gehouden en toen Archipel van Oranje Nassau genoemd werd.

Behalve de twee genoemde groote golven heeft men nog eene menigte kleinere baaien, van welke de voornaamste zijn:

aan de noordkust van het westen naar het oosten:

de Kleine Geelvinkbaai, op 133°45′ O. L.; de Dorei- of Doreh-baai, in de westkust van de Groote Geelvinkbaai, op 1° Z. B., en meer zuidwaarts aan diezelfde kust Telok Boesoek (Vuile Bocht) of de Baai van Warboesi, tegenover het eiland Amberpoon; de Baai van Wairoor of Weroer; de belangrijke Baai van Wandammen, die aan de oostzijde wordt ingesloten door het groote schiereiland Jopengaar, aan welks

»het Borneo slechts weinig overtreft"; evenwel leest men ook in hetzelfde werk, Band II, Abth. III, S. 390, dat »Borneo 12962 □ mijlen groot en, behalve Nieuw Holland, het grootste eiland der wereld is." In KRAMER'S *Woordenboek* wordt voor Nieuw Guinea 10 à 13000 □ mijlen opgegeven. De onvolledige bekendheid der kusten is natuurlijk oorzaak, dat de grootte niet juist kan worden bepaald; maar bij vergelijking op de Kaart blijkt althans dat het verschil met Borneo niet groot kan zijn.

([1]) Volgens berichten der Officieren van het Engelsche oorlogschip *Basilisk* (1873) is het oostelijke uiteinde van Nieuw Guinea geen samenhangende landtong, maar bestaat het uit drie afzonderlijke eilanden, door bevaarbare straten van elkander gescheiden, welke eilanden naar drie Officieren van dat schip de namen Moresby, Hayter en Mourilyan hebben gekregen. De grond is rijk aan goud. De bevolking behoort tot het Maleisch Polynesische ras. is goedaardig maar geheel onbeschaafd; zij kent het gebruik van het ijzer niet, doch is bedreven in den landbouw. — Zijn dit misschien dezelfde drie eilanden, die op de *Kaart van Nieuw Guinea*, in den *Atlas* van MELVILL, d'Entrecasteaux-eilanden heeten?

oostzijde men de Telok Oemar vindt. Ten oosten van de Groote Geelvink-baai heeft men aan de noordkust de Walckenaers-baai, op 139° 48′, de Matterer-baai, op 140° 8′, de Sadipi- of Sadipi Dorri-baai, op 140° 20′ O. L.; Telok Lintjoe of Humboldt's baai, op 140° 45′; Cornelis Knier's-baai, op 143° 45′; en de Golf der Astrolabe, op 145° 50′ O. L.

aan de oostzijde:

de Golf Huon op 7° Z. B.;

aan de westzijde:

Telok Serni, in het Noordwestelijke schiereiland op 1° 50′ Z. B.; Telok Kapaur of Kapawer en Telok Sebekor of Rijklof van Goens-baai, in het Zuidwestelijke schiereiland, ten noordwesten van het schiereiland Koemawa of Baaik, op 3° en 3° 30′ Z. B.; in deze baai liggen de eilandjes Faoer, Karas en Toeboeroeassa, elders Kani of Ani, Karas en Botoer of Betoer geheeten, en gezamenlijk Koning Willem III-eilanden genoemd (1); de Speelmans-baai, ten zuiden van de voorgaande (2).

aan de zuidzijde:

de Kamrao- of Kamrau-baai, ten oosten van het schiereiland Koemawa of Baaik, op 133° 40′; de Argoeni-baai, eene diep het land indringende baai ten noordoosten van de vorige, op ongeveer 133° 47′; de Bocht of Baai van Kaimani, op 3° 40′ Z. B. en 133° 50′ O. L. ten noordwesten van het eilandje Namatotte; de T. Bitjaroe of Quaelberghs-baai of bocht, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande en slechts door eene smalle bergachtige landtong daarvan gescheiden, aan welker ingang het zoo even genoemde eilandje ligt; de Triton-baai, op 134° 15′; T. Kajoe merah, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande; de baai van Lakahia met de Etna- of Kiroeroe-baai,

---

(1) Dezen laatsten naam ontvingen die eilanden van de Commissie aan boord van de *Soerabaja*, welke ze op 19 Februari 1876, 's Konings geboortedag, bezocht. — Op de Kaart van GREGORY liggen deze eilanden te noordelijk, voor de Golf van Mac Cluer.

(2) Het schijnt thans voldoende zeker, dat de Speelmans-baai hier moet geplaatst worden en niet ergens ten oosten van het schiereiland Koemawa of Baaik; de verwarring is ontstaan doordat men deze baai voor dezelfde hield als de T. Bitjaroe bij het eiland Namatotte. Zie de *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl. 156 en de Kaarten aldaar. Over de verschillende meeningen daaromtrent zie men voorts de *Schets der Zuidwestkust van Nieuw Guinea*, behoorende bij het verslag der Gouvernements Commissie, dat medegedeeld is in de *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I.* Nieuwe volgreeks, Dl. V; het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indie*, Dl. XIX, bl. 407; O. FINSCH, *Neu Guinea und seine Bewohner*, S. 73, den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG; en de *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgr. Dl. VI, bl. 128 en Dl. X, bl. 77.

ook T. Tiamba en T. Bavia genoemd, op 3° 55′ Z. B. en 134° 5′ O L.; de Pisang-baai, op 136° 25′ O. L. en 4° 36′ Z. B.; de Tafel-baai, op 149° en de Oranjerie-baai, op 149° 40′ O. L.

De voornaamste met name bekende Kapen zijn:

aan de noordkust:

T. Elpapa of Hoek van Dorei ketjil of Drempel-kaap (Tresholdpoint) op ongeveer 131° 35′ O. L.; Kaap Sedaria, waarbij de twee kleine Meospaloe-eilanden liggen, op 132° 8′; T. Jamoeseba of T. Kajin-Kajin Beba of Kaap de Goede Hoop, op 132° 30′ (¹); T. Amberbaken, op 133° 22′; T. Rata of T. Ignesooi ten oosten van de Kleine Geelvinkbaai, op 134° 5′; T. Mamori, aan den westelijken ingang der Groote Geelvinkbaai, op 134° 9′; T. Woeranswari of Oranswari aan de westzijde van de Groote Geelvinkbaai, op 1° 22′ Z. B.; en zuidelijker de Boezeroens-hoek, het uiteinde van het schiereiland Jopengaar; T. Fakir of Monnikshoek, ten oosten van Telok Oemar; T. Amberno of Kaap d'Urville, op 137° 52′ O. L. en 1° 30′ Z. B.; en Hoek Bonpland, aan de oostzijde van de Humboldt's-baai, op 140° 47′ (²).

aan de oostkust:

Koning Willem's Kaap, op 6° 20′ Z. B. en 147° 40′ O. L.; de Zuidoostkaap, op 10° 35′ Z. B. en 151° 5′ O. L.

aan de westkust:

Kaap Spencer of Tandj. Sorrong, ten noordoosten van het eiland Salawatti, op 0° 53′ Z. B.; T. Sele of de Westhoek, zijnde de westelijkste punt van Nieuw Guinea, ten zuiden van Salawatti, op 1° 30′ Z. B.; en T. Baaik, aan de zuidzijde van de Rijklof van Goens-baai, op 3° 44′ Z. B. en 132° 40′ O. L.

aan de zuidkust:

Kaap Van den Bosch, op 4° 12′ Z. B. en 132° 50′ O. L. (³); T. Awoera of Kaap Boi, ten westen, en T. Bohia ten oosten van den ingang der Baai van Lakahia; T. Boeroe, op 135° O. L. en 4° 16′ Z. B.; Kaap Steenboom, ten oosten van den mond der rivier Oetanata aan de westzijde van de Pisang-baai op 136° 24′ O. L. en 4° 36′ Z. B.; en voorts langs de zuidkust van de Oostelijke landtong verscheidene

(¹) Volgens de Kaart van MELVILL; volgens andere opgaven ligt deze kaap op 132° 45′ O. L.

(²) Deze kaap wordt ten onrechte ook T. Saprop mani genoemd; deze naam behoor aan eene meer westelijk gelegen landstreek; zie bl. 432.

(³) T. Katimoen, in de Atlassen van VERSTEEG, schijnt een andere naam voor dezelfde kaap te zijn. Een weinig ten noordwesten van Kaap Van den Bosch ligt het kleine eilandje Katoemin, volgens de Kaart in de *Reizen naar Nieuw Guinea.*

kapen, welke meest van de Engelschen hare namen hebben ontvangen, zoo als: K. [illegible], K. Mulgrave, K. Possession, K. Suckling, K. [illegible], [illegible] Kaap, K. Hood, K. Keppel en K. Rodney, welke alle tusschen 144°25' en 148°25' O. L. liggen.

Het centraal gedeelte van Nieuw Guinea is zoowel wat zijne natuurlijke gesteldheid betreft als ook in andere opzigten nagenoeg geheel onbekend, zoodat zelfs de kusten nog niet overal naauwkeurig bepaald zijn; dit laatste is ook met de noordkust van de Oostelijke landtong het geval. Maar ook omtrent het overige gedeelte des eilands strekt onze wetenschap zich weinig verder uit dan tot de kuststreken. De west- en zuidwestkusten tot op 135° O. L. zijn over het algemeen laag en vlak en op sommige plaatsen moerassig. De voornaamste bergen, welke zich in dit gedeelte verheffen, zijn: het Baaik-gebergte (3600 vt.), in het schiereiland van dien naam, dat zich ook noordwaarts uitstrekt in de rigting van de Golf van Mac Cluer; de G. Goeffo (4500 vt.), ten oosten van de Kamrau-baai; de G. Lamangiri of Lamansiri (2250 vt.), bij de Triton-baai; en de G. Mairassi, ten noorden van dezelfde baai. Op 135° O. L. begint met den G. Lakahia bij Tandj. Boerie eene bergketen, welke zich oostwaarts naar het binnenland voortzet, tot op omstreeks 137°30' den naam draagt van Gebergte Charles Louis, en van 4000 tot 8100 vt. hoog is; meer oostwaarts krijgt zij den naam van Sneeuwgebergte en stijgt, op 138°40', tot omstreeks 16000 vt. — Langs de noordkust van het Westelijke schiereiland strekt zich eene bergketen uit, die bij de Kaap de Goede Hoop 7500, bij Kaap Amberbaken 8100 vt. hoog is, en zich in den G. Arfak aan de Dorei-baai tot ruim 8700 vt. verheft. Zuidwaarts loopt dit gebergte nog op eenigen afstand van de kust der Groote Geelvinksbaai voort tot aan de Golf van Mac Cluer; ten zuiden daarvan schijnen zich slechts heuvelen te bevinden, die echter ten zuiden der Baai weder in eene eenigszins hoogere bergketen overgaan. De oostkust der Baai schijnt, met uitzondering van enkele hier en daar verspreide hoogten, grootendeels vlak te zijn en op sommige plaatsen moerassig, welk laatste inzonderheid het geval is in het noordelijke gedeelte en tot voorbij Kaap d'Urville. Meer oostwaarts verheffen zich langs de noordkust gebergten, onder welke de G. Wakseri op 138°20', de G. Baslassi, aan de kust op 138°42', het Gautier-gebergte, meer landwaarts in op 139°, de G. Benoist op 139°41' O. L., de G. Sadipi aan de Matterer-baai, en het Cycloop-gebergte ten westen van de Humboldt's-baai, meerendeels 6000 vt. bereiken. Dezelfde hoogte heeft ook het Eyries-gebergte ten oosten van die Baai. Ten oosten van de Golf der Astrolabe ligt het Gebergte

van Finisterre, dat van 10000 tot 12000 vt. hoog is; en de Oostelijke landtong is geheel bezet met eene bergketen, die den algemeenen naam van Owen Stanley-gebergte draagt en in den Owen Stanley, op 147°30′ O L., eene hoogte van nagenoeg 13000 vt. bereikt; andere toppen van dezelfde keten zijn: de Yule (9200 vt.), de Obree (9400 vt.), de Suckling (10300 vt.), de Simpson (9100 vt.), de Thompson, de Cloudy en andere, die langzamerhand in hoogte afnemen totdat de keten in de Zuidoostkaap eindigt. — Hoewel het westelijke gedeelte des eilands van tijd tot tijd aan aardbevingen onderhevig was, hield men echter de gebergten aldaar voor niet-vulkanisch; doch in het voorjaar van 1864 is het tegendeel gebleken, toen de G. Arfak onverwachts eene hevige uitbarsting gepaard met aard- en zeebeving onderging (1). Ook in het oostelijke gedeelte des eilands vermoedt men vulkanen, welke met die der West-Australische eilanden zouden samenhangen.

De grootste bekende rivier is de Amberno of Rochussen, die op het Sneeuwgebergte haren oorsprong schijnt te hebben, eerst noordwest- en vervolgens noordwaarts loopt, en met vele armen zich deels in de Groote Geelvinkbaai deels in den Grooten Oceaan ter wederzijde van T. Amberno of d'Urville ontlast. Vóór haren hoofdmond aan de noordkust ligt het Koning Willem's eiland. In Straat Gallewo ontlast zich de Wa Samson, eene rivier die van het Arfak-gebergte komende in eene westwaartsche richting het geheele noordwestelijke schiereiland doorloopt en dus den voornaamsten waterafvoer daarvan vormt (2). — Vele kleinere rivieren vallen op verscheidene plaatsen der kusten in zee; doch van haren loop is weinig of niets bekend. Hiertoe behooren de Karoefa, aan de oostzijde van het schiereiland Koemawa ten zuiden van de Kamrau-baai, en de Wamoeka en Oetanata, die aan de zuidkust op ongeveer 136°10′ en 136°16′ in zee vallen en op de kaarten worden voorgesteld als twee takken van ééne rivier, welke op het oostelijke gedeelte van het Gebergte Charles Louis haren oorsprong heeft; in hoeverre deze voorstelling juist is valt nog niet te bepalen. De Fly-rivier valt ten oosten van 141° aan de zuidkust in zee, doch heeft haren oorsprong en haren loop tot op 7°30′ Z. B. ten westen van dien meridiaan (3).

(1) *Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië*, Dl. XXVIII, bl. 285.

(2) Deze rivier is in 1875 ontdekt door den Italiaanschen reiziger, Dr. O. BECCARI, die de bovenvermelde reis der *Soerabaja* mede maakte. De door VON ROSENBERG (*Reistochten*, bl. 17) vermelde rivieren Mamoela, Kassoeni en Koerau, »van welke de twee eerste een uur ver met kano's kunnen bevaren worden," schijnen dus ten noorden van de Wa Samson in zee te vallen.

(3) Zie D'ALBERTIS, *New Guinea*, II, p. 373 en *Tijdschr. van het Ind. Aardrijksk. Genootschap*, Jaargang I, bl. 12.

De hitte is zeer hevig en stijgt aan de noordkust in den Oostmoesson somtijds tot 96° F.; de geregelde afwisseling van land- en zeewind brengt hier echter eenige verfrissching te weeg. Ook op dit eiland valt, evenals op Seram, Boeroe en andere, op te merken dat het binnenlandsche gebergte eene afscheiding tusschen de moessons schijnt te veroorzaken; op de noordkust heerscht van September tot April de Westmoesson of regentijd, terwijl gedurende dezelfde maanden aan de zuidkust de Oostmoesson waait; en eveneens is in de andere maanden des jaars op de noordkust de Oostmoesson, terwijl op de zuidkust de Westmoesson heerscht. Echter is, gelijk elders onder of nabij den Evenaar, ook hier de werking der moessons niet regelmatig, en ook gedurende den Oostmoesson regent het bijna dagelijks in meerdere of mindere mate.

De bekende voortbrengselen van Nieuw Guinea zijn voornamelijk: sago- en andere palmsoorten, kruidnagel- en muskaatnotenboomen, welke laatste even goede vruchten opleveren als die op Banda ([1]), ebben-, ijzer- en andere houtsoorten, ook dezulke die welriekende harsen bevatten en als reukwerk gebruikt worden, *massooi* in groote hoeveelheid, bamboes, rotting, boom- en aardvruchten, en hars; en uit het dierenrijk: wilde zwijnen, kangoeroe's, slangen, krokodillen, hagedissen, land-schildpadden, paradijsvogels, papegaaien, duiven, *boeroeng lawit* (zie Dl. I, bl. 100), eene menigte insecten; en van de zeedieren: vele vischsoorten, schildpadden, parel-oesters, *tripang*, en andere schaal- en weekdieren ([2]). Metalen zijn er tot dusverre niet ontdekt.

De bevolking, omtrent wier gezamenlijke sterkte bij de volstrekte onbekendheid van het binnenland zelfs bij gissing geene opgave is te doen, bestaat in de kustlanden uit Papoewa's, terwijl zich in het meer landwaarts in gelegene gebergte verschillende stammen ophouden, die somtijds Alfoeren genoemd worden (welke uitdrukking in dit geval wel niets anders zal beteekenen dan bergvolken of binnenlanders) maar in uiterlijk voorkomen niet van de kustbewoners verschillen ([3]).

([1]) *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. II, bl. 69.

([2]) Uitvoerige opgaven van de diersoorten van Nieuw Guinea zijn door BLEEKER medegedeeld in zijne *Reis*, Dl. I, bl. 276 en volgg.; in de *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap*, Dl. VI, en in het *Natuurkundig Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Dl. XXII.

([3]) *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenk.*, Nieuwe volgr.. Dl. V, bl. 187. — De oorsprong en beteekenis van de benaming Alfoeren (ook Alifoeren en Arafoeren of Harafoeren) is niet bekend. Prof. NIEMANN geeft de volgende gissing: in het binnenland van Dorch woont een stam, die onder den naam Arfoeren

Deze bergbewoners zijn echter geheel woest en leven in den natuurstaat; zoodat zij in dit opzicht nog ver beneden de kust-Papoewa's staan, bij welke intusschen de beschaving ook zeer gering is. Aan de kusten hebben zich hier en daar Maleische kosmopolieten gevestigd. In de westelijke helft van Nieuw Guinea zijn de kustlanden veelal onderworpen aan de in hunne nabijheid liggende kleinere eilanden, en erkennen zij met deze het oppergezag van den Sultan van Tidore, voor zooverre hij in staat is dit te doen gelden.

De Nederlandsche bezittingen op Nieuw Guinea ([1]).

Op den 24sten Augustus 1828 werd het westelijke gedeelte van Nieuw Guinea met de omliggende eilanden in bezit genomen van den 141sten graad op de zuidkust tot aan de Kaap de Goede Hoop, op 132°45′ aan de noordkust. Bij besluit van 30 Juni 1848 werd echter als oostelijke grens vastgesteld eene denkbeeldige lijn, die van 141° op de zuidkust dwars over het eiland loopt tot Hoek Bonpland (toen T. Seprop mana genoemd; zie bl. 417) op 140°47′ aan de noordkust. Het aanvankelijk in bezit genomen gedeelte besloeg, volgens MELVILL, eene oppervlakte van 3210 □ mijlen, met eene bevolking van naar gissing 200000 zielen; daar onze tegenwoordige bezitting echter ongeveer de helft van het eiland inneemt, kan men daarvoor eene oppervlakte van 6000 □ mijlen stellen. Bij de eerste officieele inbezitneming is aan de Triton-baai het Nederlandsche etablissement Merkus-oord met het fortje Du Bus gesticht; doch in 1838 is, om de ongezondheid der plaats of om andere redenen, die vestiging weder opgeheven en de sterkte geslecht, waarvan nu alleen nog eenige overblijfselen te zien zijn bij de armoedige kampong Lobo. In de latere jaren zijn wel een en andermaal op last van het Gouvernement onderzoekingen gedaan naar eene geschikte plaats voor

---

onderscheiden wordt van de Arfakkers en van de Meforen langs de kust (in de Geelvinksbaai ligt volgens MELVILL een eilandje Arfoe, en volgens GOUDSWAARD en de *Reis van de Soerabaja* eene negeri Arfoe op de noordkust ten oosten van Amberbaken); wellicht is die stamnaam Arfoeren door Ternatanen en Tidoreezen naar de Molukken en Selébes overgebracht als volksnaam voor de bewoners der binnenlanden of de bergvolkeren der verschillende eilanden. *Mededeelingen van wege het Zendelinggenootschap*, Dl XVI, bl. 56. Het komt ons echter niet zeer waarschijnlijk voor dat een weinig of niet bekende stam op Nieuw Guinea op die wijze zijn naam zoude hebben medegedeeld aan een groot gedeelte der bevolking van het oostelijke gedeelte van den Archipel. Andere verklaringen van dien naam zie men Dl. I, bl. 109 en hiervóór bl. 198 Noot ([3]).

([1]) Men zie hierover ook het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXVII, bl. 409 en volgg.

eene nieuwe vestiging op de noordkust, doch tot dusverre zonder gevolg. Vermits wij er nu nergens eenigen post of ambtenaar hebben, berust ons gezag over dit uitgestrekt gebied alleen op onze suprematie over den Sultan van Tidore, die een groot gedeelte van de kustlanden als zijne onderhoorigheid beschouwt, en op merkpalen ([1]), die hier en daar langs de kusten en op een aantal der kleinere eilanden zijn opgericht, en die de bevolking gaarne schijnt te zien, deels als waarborgen tegen de Tidoreesche overheersching en deels als voorbehoedmiddelen tegen ziekten en andere onheilen.

Vroeger behoorden al onze bezittingen op en langs Nieuw Guinea tot de Residentie Ternate; doch sedert weinige jaren zijn de zuidkustlanden van omstreeks 133° tot 141° O. L. met de daar langs gelegene eilanden, waar het gezag van den Sultan van Tidore weinig of geheel niet wordt erkend, administratief onder de toenmalige Residentie, thans Afdeeling, Banda gebracht, en wordt het toezicht daarover uitgeoefend door eenen aan den Resident van Ambon toegevoegden ambtenaar.

Volgens vroegere beschrijvingen zouden de west- en zuidkustlanden verdeeld zijn in de twee groote afdeelingen Onim di atas (Boven-Onim) en Onim di bawah (Beneden-Onim); de eerste bevatte dan het Noordwestelijke en het Zuidwestelijke schiereiland tot omstreeks de Kamrau-baai, de laatste, de kustlanden van de Kamrau-baai af oostwaarts. Volgens de *Reizen naar Nieuw Guinea* en de Kaart aldaar hebben echter deze benamingen alleen betrekking op het schiereiland tusschen de Golf van Mac Cluer en de Kamrau-baai; het oostelijke gedeelte van de kuststreek langs die Golf is dan Onim di atas, en het westelijke gedeelte met het geheele overige schiereiland Onim di bawah. In elk geval zijn deze afdeelingen slechts geographische benamingen en vormen zij volstrekt geen staatkundig geheel. Ten opzichte van de staatkundige verdeeling, voorzooverre men daarvan op Nieuw Guinea kan spreken, is het binnenland geheel onbekend; langs de kusten schijnen op sommige plaatsen de verspreide dorpen elk geheel op zichzelf te staan; op andere is eene grootere of kleinere uitgestrektheid lands aan het Hoofd van eene groote negeri onderhoorig; terwijl elders weder de kuststreek aan den Vorst van een nabijliggend eiland is onderworpen. Die Vorsten voeren veelal den titel van Radja, Kolano of Sengadji; terwijl de mindere Hoofden Kapitein laoet, Kapitein, Hoekoem, Majoor, Djoedau (Djodjau, Djadja, waarschijnlijk het

---

([1]) Deze merkpalen zijn voorzien van eene ijzeren somtijds vergulde plaat, waarop het Nederlandsche wapen met het omschrift *Nederlandsch Indië*.

Moluksche Djoegoegoe), Sahada, enz. heeten. Zoover het gebied van den Sultan van Tidore zich uitstrekt, worden zij door dezen aangesteld en zijn hem het opbrengen van eene jaarlijksche schatting schuldig. Die rijkjes of gebieden en onze verdere onderhoorigheden op Nieuw Guinea zijn de volgende:

a. Langs de zuidkust van het oosten af:

Timakowa of Timoraka, dat zich schijnt uit te strekken tot omstreeks de Pisang-baai.

Kapia, waarvan de oostelijke grens niet bepaald is, doch dat zich westwaarts uitstrekt tot aan de Etna- of Kiroeroë-baai. Het wordt bestuurd door eenen Radja, die gevestigd is in de negeri Kapia een weinig ten oosten van Kaap Boeroe. Aan den mond van de rivier Oetanata ligt de negeri Oeta. Nog verder oostwaarts worden op de Kaart van MELVILL dertien negeriën vermeld, van welke wij evenwel niet weten of zij ook tot dit rijk gerekend worden; op die Kaart heet de kuststreek dáár Timakowa, en meer westwaarts, waar Kapia ligt, Koiwai. Dit Koiwai of Kowiai schijnt echter de benaming te zijn van de landstreek tusschen de Etna- en Argoeni-baaien, waarin dus het gebied van Aidoema en Namatotte ligt.

Aidoema, zich uitstrekkende van de Baai van Lakahia tot op de helft der Triton-baai. Het staat onder eenen Radja, die gevestigd is op het eiland Aidoema, dat aan den oostelijken ingang van die baai ligt en door Straat Saraweri of de Iris-straat van den vasten wal wordt gescheiden. Meer oostwaarts liggen langs de kust van dit rijk de daaraan onderhoorige eilandjes Dramaai, Kajoe Mérah en andere kleinere. Het eiland Lakahia ligt in de daarnaar genoemde baai ten westen van T. Boeroe. Het wordt bestuurd door een Radja, die ondergeschikt is aan dien van het westelijker gelegene Namatotte en behalve de kampong Olla, waar hij verblijf houdt, nog vijf kampongs aan de Baai van Lakahia onder zijn gezag heeft, met eene gezamenlijke bevolking van omstreeks 300 zielen. De Sultan van Tidore wordt er niet erkend. Het eiland Lakahia zelf bevat steenkolenlagen (bruinkool) van zeer jonge formatie en levert sago op, waarin er handel wordt gedreven ([1]). Voorts worden in dit gebied op den vasten wal op de Kaart nog vermeld de negeriën Tamsoeroean en Warongara.

Namatotte, van het midden der Triton-baai tot aan Kamrau in de baai van dien naam. Het staat onder eenen Radja, die op het eiland Namatotte zijn verblijf houdt; bij het bezoek van de *Soerabaja* was

---

([1]) *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indie*, Dl. XIX, bl. 413, en het verslag van de reis der *Soerabaja* in het *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap* en het *Kol. Verslag*.

echter het eiland pas door de bevolking verlaten, en vernam men dat de Radja zich tijdelijk op het eilandje Kajoe Mérah ophield [1]. Het eiland Namatotte ligt voor den ingang der T. Bitjaroe of Van den Bergh's baai ([2]) ten westen van de Triton-baai en wordt aan de oostzijde van den vasten wal gescheiden door de Koningin Sophia-straat. Het bestaat uit kalksteengebergte van omstreeks 1000 vt. hoogte, dat bijna overal steil in zee afloopt, en zal ongeveer 2 □ mijlen groot zijn. Het noordelijke gedeelte des eilands heet Erami en is weinig bewoond; en ook in het zuidelijke gedeelte, Kowai genaamd, is de bevolking niet sterk. In dit laatste gedeelte ligt de voorname plaats Namatotte. Het eiland is eene belangrijke stapelplaats voor den *massoi* handel, die daar vooral door de Serammers gedreven wordt; ook worden er ebbenhout en slaven gehaald. Een en ander wordt vooral met rijst en groote glaskralen betaald. Onmiddellijk ten zuiden van Namatotte ligt het kleine eilandje Sagil. — Volgens de Kaart behooren tot dit rijk op de vaste kust vier-en-veertig negeriën.

Adi, zich uitstrekkende van Kamrau tot T. Baaik met inbegrip van de eilanden Adi en de Waardenburgs-eilanden (Simba, Oenaga, Hasadi, Toekar watoe en Selim allam). Het staat onder eenen Radja, die eenen Kapitein laoet, twee Kapiteins, een Majoor en een Sahada onder zich heeft. Het eiland Adi of Wezel-eiland, omstreeks 12 □ mijlen groot, ligt ten zuidoosten van Kaap Van den Bosch, regt zuidwaarts van de Kamrau-baai op 4° 10′ Z. B. en 133° 30′ O. L. en is door Straat Nautilus van het schiereiland Koemawa of Baaik gescheiden. Het bestaat uit eene koraalrots, welke zich slechts op weinige plaatsen meer dan 50 vt. boven den zeespiegel verheft, is over het geheel vruchtbaar doch slecht bebouwd. De hoofdkampong Mangawitoe ligt aan de noordkust en bestaat uit slechts vijf huizen. Ten oosten daarvan ligt de kampong Tawassi, waar vroeger de Radja verblijf hield, doch tengevolge van een inval van zeeroovers, in het begin van het jaar 1876, was hij met het grootste gedeelte der bevolking, die ongeveer 200 zielen bedroeg, naar den vasten wal van Nieuw Guinea verhuisd, en zoude zich daar waarschijnlijk vestigen in de kampong Karawawi, ten oosten van Kaap Van den Bosch. Ook op Adi wordt vooral door de Serammers handel gedreven in lijnwaden,

[1] [illegible] van Namatotte [illegible] de Serammers [illegible] kappersplaatsen.

[2] [illegible]

koperdraad, *parangs*, aarde- en ijzerwerk en tabak, waarvoor zij *tripang*, schildpad en paarlen inruilen, welke op de ten noorden van Adi liggende onbewoonde Waardenburgs-eilanden worden gevischt. — Op den vasten wal behooren, volgens de Kaart, dertig negeriën tot dit rijk.

Bij de zuidkustlanden van Nieuw Guinea moet nog vermeld worden het groote Prins Frederik Hendrik-eiland, dat bezuiden Timakowa ligt, tusschen 7° 23′ tot 8° 30′ Z. B. en 137° 35′ tot 139° 10′ O. L. Het heeft de gedaante van eenen driehoek, welks oostelijke zijde door de nauwe Prinses Marianne-Straat (vroeger gehouden voor eene rivier, die de Doerga genoemd werd) van Nieuw Guinea is gescheiden. De noordpunt heet Kaap Kolff, de zuidoostpunt Kaap Kool, en de westpunt Kaap Valsch. Het heeft eene geheel woeste bevolking.

b. Langs de westkust, van het zuiden af:

Van T. Baaik noordwaarts en langs de zuidzijde van de Golf van Mac Cluer zijn de kustlanden eene onderhoorigheid van den Radja van Misool (Lilinta), aan wien de Radja's van de verschillende negeriën en haren omtrek ondergeschikt zijn. De kusten van de Rijklof van Goens- en Kapaur-baaien schijnen weinig bewoond te zijn; aan laatstgenoemde heeft men de negerie Woerbo. Doch ten noorden van de Kapaur-baai en langs de zuidzijde der Golf vindt men de negeriën Fataga, Atti-Atti (1), Roembatti en Patipi, in Onim di bawah; Sisir, Kapitoear (beide aan de Baai van Sekaar), Pattiboera, Mandani, Argoeni, Ogir of Oega op een eilandje, Fonin, Dorimba, Arkwana of Ikoanos, Bidoeana of Bidawanas, Bombarai of Omombarai en Bintoeni, en een eind landwaarts in Wartoear, aan het riviertje Kajaoeni, allen in Onim di atas. De Radja van Roembatti schijnt de machtigste te zijn; hij heeft het bestuur over tien negeriën. — Atti-Atti is eene negeri van twintig huizen met eene bevolking van 300 zielen, uit Serammers, Boegineezen en Papoewa's, bestaande; voorts zijn aan den Radja onderworpen een 500tal bergbewoners in het binnenland. Aan Atti-Atti behooren ook de Koning Willem III-eilanden (bl. 416) in de Rijklof van Goens-baai; het grootste eiland Karas is ruim 1000 voet hoog; de geheele groep heeft ongeveer 1000 bewoners. — De overige kustnegeriën zijn verdeeld tusschen de Radja's van Roembatti, Atti-Atti, Fataga en Patipi; in de kampong Sisir schijnt het bestuur te worden uitgeoefend door een Kapitein en een

(1) Volgens het *Kol. Verslag over* 1881, bl. 22 was de negeri Atti-Atti geheel verloopen en had de Radja zich op het eiland Ega bij de Kapaur-baai gevestigd; dientengevolge was ook het Nederlandsche wapenbord vandaar verplaatst naar Roembatti.

Majoor. — Wartoear is de collectieve benaming voor de twaalf kampongs Mabonboeni, Mandani, Pattiboera, Karem, Tinaam, Pipiek, Kajonim, Kombemoer, Kaboerboer, Oebardaner, Bassandaner en Kawaskotin, die onder eenen aan Roembatti cijnsbaren Radja staan. — In het binnenland van het Zuidwestelijke schiereiland huist eene geheel woeste bevolking (¹).

Van de noordzijde van de Golf van Mac Cluer tot aan de Kaap de Goede Hoop strekt zich langs de kust het gebied van Salawatti uit (²). Dit gedeelte bevat, volgens Von Rosenberg, de landschappen Sorrong, As (Asi?), Mega, Berau, Karbra, Sarewoek, Samei, Roebakain, Karroro en Argoen, die gezamenlijk den noordwesthoek van Nieuw Guinea innemen. Omtrent de ligging van onderscheidene van deze landschappen, wier namen van elders niet bekend zijn, blijven wij echter in het onzekere. Sorrong, As en Mega liggen bij en oostwaarts van Kaap Spencer; As is blijkbaar hetzelfde, dat in de *Reis* van de *Soerabaja* Has en op de Kaart bij de *Reizen* Asi heet en negen uren ten oosten van die Kaap ligt. Berau of Tanah Berau is de landstreek langs de noordzijde van de Golf van Mac Cluer. Roebakain ligt op de kaarten van Melvill en Versteeg aan den noordelijken ingang van diezelfde Golf. Van de overige weten wij niets; want Argoen kan niet hetzelfde zijn als Argoeni, dat ten zuiden van de Golf ligt en eene onderhoorigheid is van Misool. In genoemde *Reis* worden voorts nog ten oosten van As vermeld de, ook op de Kaart van Melvill voorkomende, kleine kampongs Warsaai en Maar of Mas, terwijl verder wordt bericht dat de geheele noordkust zeer schaars bevolkt is en de bevolking verspreid woont in het binnenland, in kleine hutten, welke zij tusschen de takken van zware boomen bouwt. Op de Kaart van Melvill vindt men voorts nog de kampong Sele aan den zuidelijken ingang van Straat Gallewo, en Oeabim, oostwaarts daarvan op de kust, met het bericht dat verder oostwaarts aan de Mac Cluer-golf nog zes, waaronder Tambani (³), en in het binnenland dertig negeriën liggen, de laatste met eene bevolking van wellicht 40000 zielen. Het gezag van den Radja van Salawatti zal zich echter wel alleen tot de kustplaatsen bepalen.

(¹) Volgens eene mededeeling in het *Tijdschr. v. h. Aardr. Genootschap*, Dl. II, bl. 69 zouden langs de Mac Cluer-golf een veertigtal negeriën liggen met ongeveer 12000 bewoners, die de tusschenpersonen zijn tusschen de vreemde handelaars en de bevolking van het binnenland.

(²) Volgens de *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl. 43 zouden zoowel de noord- als de zuidkustlanden van de Golf van Mac Cluer tot het gebied van den Radja van Misool behooren.

(³) *Reizen*, bl. 47.

c. Langs de noordkust van het westen af:

Ten oosten van de Kaap de Goede Hoop, of eigenlijk ten oosten van 132° O. L., liggen de landschappen Karoon, Amberbaken en Arfoe, wier bewoners ook grootendeels in het binnenland verspreid leven; alleen in Karoon ligt aan de kust de kleine kampong Saokris, en in Amberbaken ook nabij de kust eene kleine kampong van denzelfden naam, en drie uren binnenslands de kampong Sankorim. De bevolking van het laatstgenoemde gewest houdt zich met landbouw en handel bezig; die der beide andere landschappen is uiterst onbeschaafd en woest, die van Karoon zijn zelfs menscheneters. Ten zuiden van Karoon ligt in het binnenland het landschap der Kébars, een even woesten volksstam, die echter eenigen meerderen landbouw drijven, hoofdzakelijk in tabak, aardvruchten en groenten, welke producten zij aan hunne noordelijke naburen verruilen tegen voorwerpen, welke dezen bekomen van de prauwen die nu en dan te Saokris komen handeldrijven ([1]).

Van de Kleine Geelvinkbaai tot voorbij de Dorei-baai strekt zich het gebied van Dorei of Doreh uit. Dorei bestaat uit de vijf aan de baai liggende negeriën of kampongs Makwari, Rodi, Rasambori, Kwawi en Ambobridai ([2]); de beide laatstgenoemde, slechts door eene uitstekende landtong van elkander gescheiden, dragen ook te zamen den naam van Longfabi of Roemfabi. Zij tellen alle gezamenlijk slechts twintig of dertig huizen, die echter elk door een geheel geslacht worden bewoond, zoodat één huis dikwijls twintig mannen bevat behalve de vrouwen en kinderen; de geheele bevolking wordt op 1000 zielen geschat. Er is een Gouvernements steenkolen-depot gevestigd. Het bestuur berust bij vijf Hoofden, wier gezag zich hier ook eenigszins over de binnenlandsche bevolking uitstrekt en die de titels van Korano (Kolano) of Radja, Kapitein laoet, Majoor, Soeroehan en Djoedau voeren. De Radja is gevestigd te Ambobridai, de Kapitein laoet te Kwawi, de Majoor te Rasambori, de Soeroehan te Rodi, en de Djoedau te Makwari; zij oefenen elk in zijne kampong een zelfstandig gezag uit doch ondergeschikt aan den Radja. Ruim een uur landwaarts in ligt de kampong Ajambori uit acht huizen bestaande. — In de Dorei-baai liggen de eilandjes Meosmapi en Manaswari, die uit niet zeer hooge koraalrotsen bestaan. Het eerste is onbewoond en wordt door de bevolking der Baai somtijds als

---

([1]) *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. III, bl. 102.

([2]) In de *Reis* van de *Soerabaja* wordt gezegd dat Dorei uit vier negeriën bestaat; namen worden echter niet vermeld; Kwawi en Ambobridai zullen dus daar waarschijnlijk als één worden beschouwd.

begraafplaats gebruikt. Op Manaswari ligt de uit veertien huizen bestaande negeri Mansinam, naar welke het geheele eiland ook wel zoo wordt genoemd. Het wordt bestuurd door een Hoekoem en een Sengadji; de eerste is het voornaamste Hoofd, en zijn gezag wordt ook door sommige naburige eilanders geëerbiedigd ([1]). De handel der bewoners van de Dorei-baai is van weinig belang; hij bepaalt zich vooral tot *massooi*, parelmoer, schildpad en *tripang*, welke artikelen zij naar andere eilanden, tot zelfs naar Tidore, brengen in ruil tegen lijnwaden, koperdraad, messen, *parangs* en ander ijzerwerk en gekleurde glaskralen. — Sedert 1863 is, op last van het Gouvernement, in de Baai eene gewapende Tidoreesche Korakora gestationneerd, die om de drie of vier maanden wordt afgelost, met bepaling dat de Commandant van dat vaartuig daar namens den Sultan gezag zal uitoefenen en met zijne onderhoorigen des gevorderd de Europeanen beschermen ([2]). Deze Europeanen zijn voornamelijk de Zendelingen en hunne huisgezinnen, die sedert eenige jaren te Dorei en Mansinam gevestigd zijn met het doel om daar aanvankelijk eenige beschaving te brengen en zoodoende den weg te banen voor de latere invoering van het Christendom.

Ten zuiden van Dorei strekt zich het bergachtige landschap Arfak uit tot ten zuiden van Kaap Woeranswari of Oranswari. De voornaamste plaats, Andai, waar ook een Zendeling is gevestigd, ligt ongeveer een uur landwaarts in aan eene weinig bevaarbare rivier. Zuidelijker liggen nog nabij de kust de kampongs Masima en Mansenam. De Arfakkers of Andaiers, die de kuststreken bewonen, zijn een tamelijk vreedzame stam en staan onder het bestuur van eenen Korano. Het Arfaksche bergland draagt, althans gedeeltelijk, den naam van Hatam of Hattam en wordt bewoond door den geheel onbeschaafden stam der Hatammers.

Hierop volgt zuidwaarts het landschap Wariap tot aan Telok Boesoek of de Vuile bocht. Men vindt er langs de kust de negeriën Wariap met 150, Siari met 240, Moom, aan eene rivier, met 400 bewoners, en Warboesi. Een Korano of dergelijk algemeen Opperhoofd

---

([1]) Volgens de *Reis* zijn er slechts twee Hoofden te Dorei en twee op Manaswari, van welke laatsten een ook te Dorei eenig gezag uitoefent. Hun titel is Sengadji, Korano of Majoor. Zij ontvangen hunne aanstelling dikwijls van Ternataansche of Mangkasaarsche handelaars, uit erkentelijkheid voor bewezen diensten, en het teeken hunner waardigheid is dan een gekleurde rok, welken zij van die kooplieden ten geschenke krijgen. Uit deze wijze van aanstelling verklaart zich gereedelijk het verschil in de opgaven van het aantal dier Hoofden en hunner titels.

([2]) *Koloniaal Verslag over* 1863, bl. 18.

schijnt er niet te zijn, maar slechts mindere Hoofden, die zichzelven door buitengewone lichaamskracht of slimheid dien titel verwerven maar weinig gezag hebben. Ook te Moom is een Zendeling gevestigd.

Ten zuiden van Wariap ligt Wandesi, welks hoofdkampong Wairoer of Weroer, aan de daarnaar genoemde baai, tijdens het bezoek van VON ROSENBERG in 1868, ongeveer 500 inwoners had doch bij de komst van de *Soerabaja*, in 1875, verlaten was om de rooftochten der naburige bergbewoners. De naam van eene tweede kleinere kampong aan de kust was aan eerstgenoemden reiziger onbekend en wordt ook door de laatste niet vermeld. Een Korano had het bestuur over dit landschap.

Op Wandesi volgt Wandammen, dat zich uitstrekt tot het schiereiland Jopengaar, minder bergachtig en beter bevolkt is dan het voorgaande. MELVILL (1853) noemt hier de kampongs Dosener, Tjandia en Wandammen; de Gouvernements Commissie, die in 1858 Nieuw Guinea bezocht, vermeldt in dit landschap de twaalf kampongs Wandebij, Raäsi, Kabauw, Isoeri, Antaribawa, Ramiki, Kaïbi, Maropi, Wamati, Koeari, Manikessi en Tjotir, elk onder het bestuur van een Radja of Sengadji ([1]); VON ROSENBERG vond er in 1868 slechts zes, namelijk Waseor of Wassior, Kabau, Ramik, Manap, Rasei en Assini, met eene gezamenlijke bevolking van 1300 of 1400 zielen in 125 huizen; terwijl de Commissie aan boord van de *Soerabaja* in 1875 slechts de vier kampongs Mei, Warasior, Wasior of Wasioor en Kamboerai vond, te zamen bestaande uit 27 huizen met 1000 of 1200 bewoners, waarbij slechts van één Korano en mindere Hoofden wordt melding gemaakt. VON ROSENBERG vond dus slechts vier kampongs van die van 1858, en de *Soerabaja* niet meer dan ééne van die van 1868. Deze afwisseling, die, al neemt men ook aan dat niet alle berichten volkomen juist zijn, toch zeker bijzonder groot is, laat zich verklaren uit den onrustigen aard dezer Papoewa's, die afgeschilderd worden als berucht en gevreesd wegens hunne roof- en moordtochten en ook kannibalen schijnen te zijn.

Het overige gedeelte van de zuidwestkust der Geelvinkbaai wordt ingenomen door het landschap Jaoer of Jaur, waarin men de kampongs Napen, Manoekwari en Kwatsori vindt, met eene gezamenlijke bevolking van 700 zielen. Op de Kaart van MELVILL (1853) komen in dit gebied voor de plaatsnamen Woendes, Jaour, Irisam, Waynam en Makien, meerendeels op eenigen afstand van de kust gelegen.

([1]) *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde*, Nieuwe volgreeks, Dl. V, bl. 198.

Langs de zuidkust der Geelvinkbaai strekt zich het bergachtige maar weinig bekende landschap Taroega uit, welks bewoners verstrooid in het binnenland wonen en kannibalen zijn. De op sommige kaarten aan de kust voorkomende dorpsnamen, Waisoro en Maware, verdienen volgens Von Rosenberg weinig vertrouwen.

Langs de weinig bekende oostkust der Geelvinkbaai heeft men van het zuiden af de landschappen Moor, tot op omstreeks 3° Z. B.; Makini, tot omstreeks 2°40′; Aropen of Aropin, tot 2°15′; en Koeroedoe, tot aan de noordkust. In de *Reizen naar Nieuw Guinea* ([1]) vindt men voor deze drie landschappen te zamen alleen den naam Aropen.

In het landschap Moor geeft de Kaart van Von Rosenberg de dorpen Warin, Sanke en Oijon. Nabij de kust liggen de twee kleine eilandjes Moor.

In het landschap Makini, waarin men den Olifantsberg en den Doodkistenberg vindt, liggen volgens dezelfde Kaart de dorpen Demba, Wapiri en Serapi.

In het gebied van Aropen, waartoe ook het onbewoonde eiland Aropen of Nawi op 2°12′ Z. B. en 136°22′ O. L. behoort, liggen volgens die Kaart de dorpen Kairari, Dimba en Kai, het laatste aan een arm der Amberno. Volgens het verslag der bovenvermelde Commissie van 1858 had men in het gebied van Aropen de veertien kampongs Makien, Wainaam, Wasahoe, Manawari, Waskarin, Singki, Waoejo, Kaij, Waidobo, Risi, Demba, Wafari, Sarabi en Waisiem, meest alle uit enkele huizen bestaande en elk door een Radja of Sengadji bestuurd. Het blijkt echter uit sommige der hier vermelde namen, dat het gebied van Aropen daarbij verder zuidwaarts is uitgestrekt en zeker ook Makini en misschien Moor omvat; immers Sarabi is blijkbaar hetzelfde als Serajoi, en Singki waarschijnlijk hetzelfde als Sanke. Op de Kaart van Melvill ligt Makien zelfs ten zuidwesten van de Geelvinkbaai (zie bl. 429), en worden voorts langs de oostzijde vermeld de kampongs Wijsaroe, Manoare, Warim, Sanke, Oijon, Rise, Demba, Waparie, Serabie, Kayrarie, Dimba en Kaij, die meerendeels met de bovengenoemde overeenkomen. Omtrent Kaij, dat in alle berichten voorkomt, valt optemerken dat het volgens de Kaart in de *Reizen* op aanmerkelijken afstand bezuiden den zuidelijksten arm van de Amberno ligt en dan blijkbaar tot Aropen behoort; terwijl Von Rosenberg het plaatst aan de rechterzijde van dien rivierarm, die hier de natuurlijke grensscheiding vormt met Koeroedoe, waardoor het in dit gebied zoude gebracht worden.

([1]) Bladz. 404 en de Kaart.

Het gebied van Koeroedoe is eene door de armen der Amberno doorsnedene vlakke en gedeeltelijk moerassige streek, die onderhoorig is aan den Sengadji van het eiland Koeroedoe of Koeroedoes, dat in de Geelvinkbaai ligt op 1°52′ Z. B. en 137°3′ O. L. Het is een klein heuvelachtig eiland, 1½ geogr. mijl lang en ½ mijl breed. Aan de westzijde ligt eene kampong, die volgens VON ROSENBERG Koeroedoe heet en 12 huizen met 256 bewoners heeft; doch volgens de Commissie aan boord van de *Soerabaja*, die er ankerde, ligt daar Manoepoei met 14 huizen en 300 bewoners. Volgens laatstgenoemde liggen alle overige negeriën, genaamd Brori, Moenoebai, Moenoekwari, Itiendate, Noesendoe en Menoebori, aan de noord- en oostkust; VON ROSENBERG daarentegen verhaalt dat daar slechts ééne negeri is, Kaipori genaamd, met 7 huizen en 160 bewoners, die de eenige ankerplaats voor schepen van weinig diepgang aanbiedt. De bevolking van Koeroedoe (door genoemde Commissie op ruim 2000, doch door haar medereiziger BECCARI op slechts 900 zielen geschat) wordt voorgesteld als diefachtig en arglistig maar beleefd; die van het daaraan onderhoorige gedeelte van Nieuw Guinea, als bestaande uit geheel wilde stammen.

Ten oosten van de Geelvinkbaai oefent de Sultan van Tidore volstrekt geen gezag uit, zoomin langs de oostkust der Baai zelve als langs de noordkust des eilands. Deze laatste is, althans gedeeltelijk, onderhoorig aan de Arimoa- of Koemamba-eilanden, eene groep van drie, overigens weinig bekende eilandjes, die op de Kaarten Koemamba, Riki en Jomi of Jami worden genoemd; waarschijnlijk zijn dit echter slechts namen van kampongs, en heeten de eilandjes zelve Arimoa, Insoe en Moa. Zij liggen op 138°40′ tot 138°50′ O. L., en 1°35′ Z. B. op geringen afstand van de kust, waarvan zij door eene bevaarbare zeeëngte zijn gescheiden. — Aan de iets verder oostwaarts gelegene Sadipi-baai (bl. 416) woont eene vreedzame bevolking. — Aan de Humboldt's-baai, die in eene buiten- en binnenbaai kan worden onderscheiden, liggen zes geregelde en vrij groote kampongs, namelijk aan de binnenbaai: Tobodi of Tobaddi, de hoofdkampong, met negentig huizen, Oengramo of Oengrauw, Todoes en Wawah; en aan de buitenbaai, twee ongenoemde. De zeer ruwe en woeste bevolking, vroeger op ruim 5000 zielen geschat, wordt door de Commissie van de *Soerabaja* op 2000 of 3000 gesteld. In de buitenbaai ligt het eiland Magdalena, op de Kaart van VERSTEEG P. Tamaris genoemd, waarop men de kampong Oensan [1] vindt. —

[1] In het *Koloniaal Verslag over* 1876, bl. 29 staat Oensai. Is dit wellicht eene der twee ongenoemde kampongs van de buitenbaai?

In de *Reizen naar Nieuw Guinea* en op de daarbij behoorende Kaart wordt deze geheele kuststreek verdeeld in drie groote afdeelingen, namelijk: Tabi, zich van het westen af uitstrekkende tot omstreeks 138° 50′ O. L. (misschien de onderhoorigheid van de Arimoa-eilanden); Saprop-mani of Tanah mérah (Roode aarde), vandaar tot omstreeks 140°; en Papoewa Telandjang (het land der naaktloopende Papoewa's), verder oostwaarts tot voorbij de Humboldt's-baai. — Voorts liggen nog tusschen de Arimoa-groep en de Walckenaars-baai een aantal kleine eilandjes, als Jamma, Kwakeda, Bongka, Padimo, Toerabi, Aroe, enz., waarvan niets bekend is.

d. De eilanden voor en in de Groote Geelvinkbaai.

Behalve de hiervóór reeds vermelde eilanden zijn de volgende de voornaamste, over welke de Sultan van Tidore, hetzij werkelijk of in naam, eenig gezag uitoefent:

Korrido ([1]), midden voor de Baai gelegen tusschen 0° 37′ tot 0° 55′ Z. B. en 135° 10′ tot 135° 40′ O. L. De westpunt heet Iwoniswari of Kaap de Goede hoop, de zuidoosthoek Kaap Imbirri of Pointe Ceres. Het eiland is geheel bergachtig en heeft tot hoogsten top den Sipiori, die 1500 vt. bereikt. Het is verdeeld in de twee landschappen Korrido, dat het oostelijke, en Soëk of Sowek, dat het westelijke gedeelte des eilands inneemt; zij worden elk bestuurd door een Korano of Radja, bijgestaan door een Sengadji. In Korrido vindt men de dorpen Warefondi, met 7, Gabau, met 13, Oemassir, met 17, en Awabiabi, met 9 huizen; Gabau is de woonplaats van den Korano, daarvóór is ook de eenige goede ankerplaats, gewoonlijk Reede van Korrido genoemd; te Oemassir, waar de Gouvernements-merkpaal staat, houdt de Sengadji verblijf. In Sowek vindt men de dorpen Odo, met 6, Wamrai, met 9, Souin, met 8, Mandosi, met 10, Kane, met 6, Oendokwei, met 4, Mansawar, met 7, en Woenbori, met 5 huizen; de Korano woont te Odo, de Sengadji te Mandosi. Langs de zuidkust liggen eenige kleine onbewoonde eilandjes, waarvan Neki, Sowek en Rami de voornaamste zijn.

Biak, onmiddellijk ten oost-zuidoosten van Korrido, tusschen 0° 49′ tot 1° 8′ Z. B. en 135° 40′ tot 136° 10′ O. L., in het westen heuvelachtig en in het oosten vlak, heeft langs de noordoostkust de kampongs Manoeoor, Warsa, Doeaar, Soor, Wari en Korem; en langs de zuidoostkust Wadewoe, Saba (of Biak?), Pamperet, Bosnik, Soeria,

([1]) Zoo heet dit eiland, en niet Soëk of Sowek, gelijk het op de meeste kaarten wordt genoemd. Deze laatste naam komt alleen toe aan een gedeelte van dit eiland, en aan een klein eilandje, dat er onder den wal ligt. Zie de *Reizen naar Nieuw Guinea*, bl. 401.

Podoa, Samberi, Wardo, Opoer, Sopen, Mamaribo en Mamender; zij hebben geene door den Sultan aangestelde Vorsten, maar elk een door de bevolking gekozen hoofd ([1]).

Meossoir (of Manor?), een klein eiland onmiddellijk ten noorden van de smalle en onbevaarbare Straat, die Korrido van Biak scheidt, is vlak en onbewoond.

De drie genoemde eilanden werden vroeger voor één eiland gehouden, dat den naam van Willem Schoutens-eiland droeg; zij worden ook nu nog gezamenlijk de Schouten-eilanden genoemd. Hunne gezamenlijke bevolking wordt geschat op 7000 zielen, waarvan 4000 op Biak.

Ten noordwesten van Korrido liggen de onbewoonde eilandjes Mofiak of Providence en, op iets grooteren afstand, Meskaroer (Meskaroar) of Danger.

Ten oosten van Biak liggen de Padeaido-eilanden, ook de Verraders- en de Duizend-eilanden genoemd, tusschen 1° 5′ tot 1° 15′ Z. B. en 136° 17′ tot 136° 48′ O. L. Het is eene groep van veertien kleine lage eilandjes, alle onbewoond, behalve alleen Roeni, dat nagenoeg in het midden ligt, waarop men de kampong Padeaido vindt, bestaande uit 7 huizen met 60 bewoners.

Mefoor (of eigenlijk Nufoor) ten zuidwesten van Korrido, tusschen 0° 55′ tot 1° 5′ Z. B. en 134° 45′ tot 135° O. L. is een rotsachtig maar niet hoog eiland van koraalformatie; de westpunt heet Kaap Kamesi, de oostpunt, K. Aikon. Het is geheel omringd door een koraalrif, dat op sommige plaatsen kleine eilandjes vormt, van welke Manim aan de zuidwestzijde het voornaamste is. Langs die zijde liggen ook de kampongs, met name Amberpoor, Roemsaro, Roemana, Kame en Mansoembing; in de eerste woont de Korano of Radja, in de tweede een Sengadji, in de derde een Majoor, allen door den Sultan aangesteld ([2]). De geheele bevolking wordt geschat op 500 zielen, overeenkomende met die van Dorei (bl. 441).

Meosnoem, zuidoostwaarts van Mefoor, tusschen 1° 27′ tot 1° 32′ Z. B. en 135° tot 135° 11′ O. L. gelegen, is een rotsachtig eiland van 300 tot 700 voet hoog; de westpunt heet K. Pioa, de oostpunt K. Woai. Aan de noordzijde zijn drie goede baaien, de Kawauwi-, de Koemrai- en de Papiai-bocht; aan de drie andere zijden is het eiland door een koraalrif omringd, dat bij den oost- en westhoek

---

([1]) In 1858 waren er twee Radja's, in de kampongs Bosnien (Bosnik) en Saba. *Bijdragen van het Instituut*, Nieuwe volgr., Dl. V, bl. 199.

([2]) Volgens de *Bijdragen* waren er drie Radja's, in de kampongs Amberpoor, Gradefoer en Mansarai.

eenige kleine eilandjes vormt. Vroeger had het eene geringe bevolking, doch thans is het onbewoond.

Jappen, ook wel Jobi genoemd, verreweg het grootste der eilanden in de Geelvinkbaai, ligt tusschen 1° 30′ tot 1° 54′ 30″ Z. B. en 135° 20′ 7″ tot 136° 50′ O. L.; de lengte is $22^1/_2$, de grootste breedte $3^1/_2$ geogr. mijlen; de oppervlakte zal nagenoeg 60 □ mijlen zijn. Over het geheele eiland strekt zich van het westen naar het oosten langs de noordkust eene bergketen uit van gemiddeld 1000 voet hoogte; meer zuidelijk loopt eene tweede keten, die echter op vele plaatsen door valleien is afgebroken en met zachte hellingen naar het zuiderstrand afloopt; uit deze laatste verheffen zich de hoogste toppen, de Kakai in het westen, de Aroeai meer in het midden, en de Jobi (Boempekki?) in het oosten des eilands, die op 1200 of 1300 voet worden geschat. De westpunt van het eiland heet K. Maram, de oostpunt K. Rambawi of Jacquinot. Aan de zuidzijde van het eiland vindt men drie baaien: in het westen, de geheel openliggende Baai van Aroeai, elders Anna-baai genoemd; meer oostwaarts, op 135° 42′ O. L. de diepe en goed gedekte baai van Ansoes, waarin en waarvóór het eilandje van denzelfden naam benevens nog eenige kleinere liggen; en de eveneens diepe en met eilandjes bezette baai van Ambai, op 136° 25′ O. L. (1). Aan de noordkust heeft men de ankerplaats Auek of Awek, op 136° 8′ O. L., die echter geheel open en in de beide moessons onveilig is. Rondom Jappen liggen eene menigte kleine eilandjes, van welke behalve het reeds vermelde Ansoes, het grootere Manoepasi en de Koeren-groep, ook Evening- of Avond-eilanden genaamd (Koeren, Noewokri en Karawati), ten zuidoosten van de Baai van Ansoes, de voornaamste zijn. — Volgens VON ROSENBERG is Jappen verdeeld in acht landschappen: Angaar, Awek en Jobi langs de noord-, en Aroeai, Wooi, Ansoes, Seroei en Ambai langs de zuidkust. In Ansoes vermeldt hij negen dicht bij elkander aan de Baai gelegen dorpen van 2 tot 4 huizen, met eene bevolking van 400 zielen; in Aiomi woont de Korano of Radja, in Rauwewa een Sengadji, in Roemsari een Majoor. Waarschijnlijk vormen deze negen dorpen de negeri Ansoes, die niet door V. R. maar wel door de Commissiën

(1) Dit schijnt dezelfde baai te zijn, die in het verslag van de reis der *Soerabaja* de baai van Seroei wordt genoemd en waarvan gezegd wordt, dat er de negeriën Ambai en Seroei aan liggen. Volgens VON ROSENBERG ligt Seroei veel westelijker: in het landschap van dien naam vormt de kust ook wel een inham, op ongeveer 136° 15′ O. L., maar eene baai van Seroei vermeldt hij niet, evenmin als de negeriën Seroei of Ambai; alleen »eene ankerplaats onder de kust van Seroei" (bl. 53), maar waaraan dan toch zeker niet de negeri Ambai ligt.

van 1858 en van de *Soerabaja* wordt vermeld; laatstgenoemde geeft aan de Hoofden de titels Korano, Djoeroe bahasa (tolk) en Sowahi; aan de woning van den eerste werd door haar een Nederlandsch wapenbord bevestigd, ter vervanging van den omgevallen merkpaal. In Seroei noemt V. R. zes dorpen van 2 tot 8 huizen met 500 bewoners, en in Ambai zeven dorpen van 2 tot 10 huizen met 800 zielen; volgens zijne kaart liggen die dorpen zoover van elkander, dat zij bezwaarlijk als ééne negeri kunnen worden beschouwd; de negeriën Seroei en Ambai noemt hij niet; zoodat zijne berichten moeielijk overeen te brengen zijn, zoomin met die van de Commissie van 1858 als met die van de *Soerabaja*, welke laatste aan de Baai van Seroei (zie de Noot op bl. 434) vermeldt de twee negeriën Seroei met 13 en Ambai met 12 groote huizen en eene gezamenlijke bevolking van 1200 zielen, in welke ook door haar de Nederlandsche merkpalen werden opgericht. Dezelfde Commissie bezocht ook de, volgens V. R. (*Reistochten*, bl. 52) niet bestaande, negeri Awek op de noordkust, die 6 groote huizen met 200 bewoners telt en door een Korano wordt bestuurd. Voorts heeft men nog aan de noordkust in het oosten de negeri Jobi en, tegenover de Baai van Ansoes, Pomi. In de landschappen Angaar, Aroeai en Wooi schijnt de bevolking minder in kampongs vereenigd, maar in verstrooide huizen te wonen. In het bergachtige binnenland leeft nog eene talrijke bevolking verspreid; zoodat het zielental van het geheele eiland door V. R. op 10000 wordt geschat; vroegere berichten stelden dit echter op 25000 (¹). De Commissie van 1858 vermeldde slechts de drie Korano's of Radja's van Ambai, Seroei en Ansoes; het blijkt nu echter dat ook te Awek zoodanig Hoofd is, en waarschijnlijk zal dit ook wel te Jobi het geval zijn.

Amberpoon of Amberpoen ligt nabij de kust, tegenover Telok Boesoek (bl. 415), tusschen 1° 47′ tot 2° 7′ (2° 20′ tot 2° 4′?) Z. B. en op 134° 18′ O. L. Over het geheele eiland strekt zich van het noorden naar het zuiden eene steile bergrug uit, die 500 tot 600 voet hoog is. Het eenige, aan de zuidoostkust gelegene dorp heet volgens de Commissie van 1858 Amberpoer (Amberpoon), en volgens die van de *Soerabaja*, welke echter niet op dit eiland kwam, Mangangema; het bestond vroeger uit 9 thans uit 16 huizen, met eene van Wandesi afkomstige bevolking van 160 zielen, die onder het bestuur van een Radja staat. De bewoners hebben hunne aanplantingen van aardvruchten enz. meest op de kleine eilandjes, welke

(¹) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 528.

Amberpoon omringen, namelijk Aroei, Morowi, Noesroen, Tjinabai en Maniami. Op iets verderen afstand oostwaarts ligt Wairoendi, ook Arfa en Purmerend genoemd.

Meoswaar ligt zuidoostwaarts van Amberpoon op 134°28′ O. L. en 1°57′ (1°56′ tot 2°8′?) Z. B. Het heeft de vier dorpen Jombe met 7, Wabbrak met 10, Wandokwei met 8, en Roswaar met 3 huizen, en eene gezamenlijke bevolking van 340 zielen, bestuurd door een Korano, die in het eerstgenoemde dorp woont.

Oostwaarts van de twee laatstgenoemde eilanden ligt op gemiddeld 134°42′ O. L. en tusschen 1°45′ tot 2° (2°1′ tot 2°16′?) Z. B. de uit dertien kleine koraaleilandjes bestaande Meosauri- of Boegeroensgroep, van welke Maransawar het grootste is. Zij hebben geene vaste bevolking, doch een gedeelte van laatstgenoemd eilandje is door de bewoners van Roon ontgonnen.

Roon of Ron, door Straat Jopengaar van het schiereiland Jopengaar of Wandammen gescheiden, ligt op 2°21′40″ Z. B. en 134°34′ O. L. Het is een heuvelachtig en boschrijk eiland, en gedeeltelijk bebouwd door de 300 zielen sterke bevolking. Deze woont in zes kampongs, van welke Jendai of Andé met 6, Siawis of Siabes met 3, en Mana met 5 huizen, in het zuidwesten des eilands liggen; en in het noordoostelijke gedeelte Waar of Wajer met 5, Kajo met 3, en Mangarwoe met 4 huizen. De Commissie van 1858 vermeldt slechts de vier eerstgenoemde kampongs (gedeeltelijk met eenigszins gewijzigde namen) en plaatst daarin drie Radja's en een Sengadji; Von Rosenberg en de Commissie van de *Soerabaja* vermelden alleen één Sengadji, welken de eerste te Jendai, de laatste te Mana laat wonen. De Nederlandsche merkpaal staat bij Jendai (¹).

Jop, ten zuidwesten van Roon, voor de Wandammenbaai op 134° 25′ O. L. en 2°25′ Z. B. gelegen, is een klein, vlak eilandje, en heeft alleen de uit vier huizen bestaande kampong Jop met 50 bewoners.

De Toppershoed- of Boompjes-eilanden, drie in getal, zijn eigenlijk de hoogste gedeelten van de door een koraalrif omzoomde zandbank, die zich uitstrekt tusschen 2°5′ tot 2°32′ Z. B. en gemiddeld 135° O. L. Zij heeten Noemrapi of Westelijk Boompjes-eiland, het noordelijkste; Noemangori of Oostelijk Boompjes-eiland, het middelste; en Toppershoedje of Komboel, het zuidelijkste. Zij zijn onbewoond

---

(¹) Dat deze plaats op de westkust ligt, en niet op de oostkust zooals V. R. zegt, is thans door het bezoek van de *Soerabaja* voor goed uitgemaakt. Zie Von Rosenberg, *Reistochten*, bl. 26 en de Aanteekening aldaar.

maar rijk aan schildpadden en *tripang*. Recht zuidwaarts van deze groep ligt nog het eilandje Angermeos, op 2° 46′ Z. B.

De Terschelling- of Moor-eilanden, op 3° Z. B. en 135° 35′ (135° 42′?) O. L., zijn drie eilanden, van welke het oostelijkste eene kleine bevolking heeft, bestuurd door een Radja en afkomstig uit het naburige landschap Moor, waartoe deze groep behoort. — Zuidwestwaarts van deze liggen de onbewoonde Haarlem-eilanden, eene groep van negen zeer kleine eilandjes en één iets grooter. — Onbewoond zijn ook de overige in het zuiden der Groote Geelvinkbaai gelegene eilandjes Vader Smit, Leiden, Gigir of Enkhuizen, Alkmaar, Koemboer of Hoorn en de Vier Gebroeders, die alle vlak en weinig meer dan opgehoogde zandbanken en koraalriffen zijn.

Tot de onderhoorigheden van den Sultan van Tidore behooren ook de ten noorden van de Groote Geelvinkbaai op 0° 50′ N. B. en 134° 20′ O. L gelegene St. Davids-, Freewill- of Mapia-eilanden. Zij zijn vijf in getal, van welke de grootste met allerlei geboomte, inzonderheid met kokos- en broodvruchtboomen, begroeid zijn; de twee kleinste zijn slechts zandbanken met gras en kreupelhout bedekt. Voor eenige jaren hadden zij eene vrij talrijke bevolking, die in 1860 tot 10 personen was verminderd, doch later weder schijnt toegenomen te zijn. Deze lieden zijn sterk gebouwd, hebben een goed voorkomen, geene platte neuzen, eene koperkleurige huid en geen kroeshaar. Hunne taal verschilt geheel van die der Papoewa's. Zij wonen in hutten, die grootendeels van boombladeren vervaardigd en onmiddellijk op den grond gebouwd worden. De kleeding bestaat alleen in eenig bedeksel om de middel. Hun voedsel is visch, kreeften, schildpadden en boomvruchten; het vangen en plukken daarvan is hunne eenige bezigheid; den overigen tijd brengen zij geheel in ledigheid door. Wapenen hebben zij niet; de visschen vangen zij met eene soort van elgers, waaraan punten van hard hout of vischgraten zijn bevestigd. Overigens zijn zij geheel onbeschaafd en schijnen zelfs volstrekt geen denkbeeld van eenige Godsvereering te hebben. — Eene onderneming ten doel hebbende de exploitatie van deze eilanden inzonderheid ter bereiding van kokosolie, waartoe tusschen den Sultan van Tidore en een' op Ternate gevestigden Europeeschen koopman in 1860 eene overeenkomst was gesloten, is geheel mislukt. In 1879 waren er echter een Engelschman en een Duitscher gevestigd, die zich met een zestigtal werklieden bezig hielden met de inzameling van *copra* (gedroogde stukken klappernoot). Zij deden dit met vergunning van het inlandsch Hoofd,

die van zijne onderhoorigheid aan den Sultan van Ternate geene bewustheid scheen te hebben ([1]).

Bijzonderheden omtrent eenige gedeelten der bevolking van Nieuw Guinea ([2]).

De Papoewa's van de Humboldt's-baai ([3]) zijn over het algemeen grooter en forscher van gestalte en donkerder van huidkleur dan elders op Nieuw Guinea; de vrouwen zijn echter veel lichter van kleur dan de mannen, hebben sprekende zwarte oogen, witte tanden en regelmatige gelaatstrekken. Het hoofdhaar is bij beide geslachten zwart, wollig en sterk gekroesd; de mannen, die het, evenals den baard, korter afsnijden dan in sommige andere streken, bestrooien het met fijn gestampte roode gebakken klei-aarde, en steken er vederen, bloemen en veelal ook eene groote bamboezen kam in, terwijl sommigen er ook een dikken band van kasuarishaar omheen winden; de vrouwen dragen het in kleine vlechten rondom afhangend. In het middenschot van den platten en breeden neus dragen de mannen een stuk bamboes, hout of steen, of ook wel twee aan elkander verbonden slagtanden van varkens, en in de ooren dunne ringen van schildpad. De vrouwen dragen grootere oorringen en, naarmate van haren ouderdom, meerdere in elk oor; door het middenschot van den neus dragen zij een zwarten draad, somtijds met kralen of schelpen voorzien. De mannen en de ongehuwde vrouwen gaan geheel naakt; alleen de getrouwde vrouwen hebben een klein voorschootje uit geslagen boomschors of gevlochten *koffo*-vezelen (bl. 192) vervaardigd ([4]). Als sieraden dragen de mannen om de beide bovenarmen een band van gevlochten rotting, waartusschen zij boombladeren of welriekende grashalmen steken, en voorts om de armen en den hals snoeren van kleine schelpen, en somtijds op de borst een vrij groot ornament, samengesteld uit varkenstanden met een mozaïek van roode en zwarte boontjes er tusschen gewerkt. De vrouwen hebben zoodanige versierselen niet; daarentegen zijn zij

---

([1]) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XI, bl. 155. *Koloniaal Verslag over* 1860, bl. 19, 1861, bl. 21 en 1879, bl. 29.

([2]) Over de Papoewa's in het algemeen zie men de opstellen van den Heer R. VAN ECK, in de *Indische Gids*, 1880, Dl. II, bl. 946 en 1881, Dl. II, bl. 368.

([3]) *Bijdragen van het Instituut voor de taal- land- en volkenk. van N. Indië*, Nieuwe volgr., Dl. V, bl. 84 en 168. Het verslag van de reis der *Soerabaja*, in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. II.

([4]) Vandaar de benaming Papoewa Telandjang voor dit gedeelte der noordkust. Zie bl. 432.

veelal getatouëerd of hebben zich figuren in de huid gebrand, hetgeen bij de mannen zelden voorkomt. — Hunne wapenen zijn boog en pijlen van bamboes of rotting met lange punten van hard hout, meest van weerhaken voorzien en somtijds kunstig uitgesneden; sommigen hebben ook lange lansen van ijzerhout, en dolken vervaardigd uit een varkenspoot of een menschelijk dijbeen, waaraan eene zeer scherpe punt is geslepen.

De kampongs zijn geregeld aangelegd en bestaan uit een vrij groot aantal woningen. Zij zijn op eenigen afstand van den wal in zee gebouwd op zware palen; evenwel hebben alle woningen gemeenschap met elkander door bruggen of door eene doorloopende bevloering van *niboeng*-latten langs en rondom de huizen; de gemeenschap met den vasten wal wordt op sommige plaatsen door bruggen, op andere alleen door middel van vaartuigen onderhouden. De huizen zijn vrij stevig gebouwd, met wanden van *gabba-gabba* en spits toeloopende daken, die bij kleine huizen vierkant, bij grootere zes- of achtkant en somtijds 40 vt. hoog zijn. Dit dak, van *atappen* vervaardigd, hangt rondom over de zijwanden van het huis af en belemmert eenigszins het in- en uitgaan door de twee kleine deuren of openingen, die altijd recht tegenover elkander staan; vensters zijn er niet. Elk huis is verdeeld in twee of meer kamers, van welke eene voor de vrouwen en meisjes bestemd is. Het huisraad is niet noemenswaard en bestaat hoofdzakelijk uit eenige aarden potten en pannen, en eene soort van houten schraag van 5 of 6 duim hoog, welke tot hoofdpeluw dient. Als sieraden hangen langs de wanden varkenskoppen en tanden en bladen schildpad. De stookplaats is een houten bak met zand. — In elke kampong is een tempel, die denzelfden achtkanten vorm heeft als de groote huizen doch veel hooger is, en uit welks dak aan de acht zijden uit hout gesnedene figuren van viervoetige dieren, visschen en vogelen uitsteken, tusschen welke figuren guirlandes van kokosbladeren, gras en vruchten hangen. In deze tempels vindt men niets dan langs de wanden soortgelijke guirlandes, varkenskoppen en slagtanden, pijlen en bogen, bamboezen fluiten en *tifa's* (eene soort van trommen) van verschillende grootte, en uitgeholde stukken hout in den vorm van kleine prauwen en mede bestemd om door er op te slaan geraas te maken. In den grond zijn eenige houten bakken, tot stookplaatsen bestemd, en daar rondom de ligplaatsen der jongelingen, die voortdurend den tempel bewaken.

Omtrent den godsdienst dezer Papoewa's is niets bekend. Hunne eeredienst-verrichtingen schijnen alleen te bestaan in het ontsteken van vuren in de zoo even vermelde stookplaatsen en het dansen onder

het maken van muziek op de fluiten en verdere instrumenten; doch ter wiens eere zulks geschiedt heeft men, door volstrekte onbekendheid met de taal, nog niet kunnen ontdekken ([1]).

Weinig meer dan van hunne godsdienstbegrippen weet men van hun karakter en hunnen zedelijken en maatschappelijken toestand. Zij zijn ruw, brutaal, jaloersch, onzedelijk, tot diefstal geneigd, voor zooverre men dit kan afleiden uit hunne zucht om zich bij de bezoeken der Nederlanders meester te maken van hun onbekende voorwerpen, en geheel onbeschaafd en onontwikkeld hoewel niet ontbloot van verstandelijken aanleg. Geestrijke dranken zijn hun onbekend; bij hunne feesten, die in eten en dansen onder begeleiding van fluiten en *tifa's* bestaan, drinken zij water. In het teekenen en snijden in hout en been zijn zij vrij bedreven, kunnen minstens tot honderdtallen tellen, en hebben eenige tijdrekenkunde, zoodat zij bij maan-maanden rekenen en daarmede tijdsbepalingen vaststellen. Hunne zwart geverfde prauwen vervaardigen zij uit éénen boomstam, alleen met behulp van steenen bijlen en messen, en versieren die met gebeeldhouwd loofwerk en regelmatig ingebrande figuren; zij zijn van 16 tot 30 vt. lang, doch zoo smal dat men er slechts met de beenen vóór elkander in kan staan. Aan de eene zijde hebben zij eene op het water liggende vlerk, bestaande uit balken met eene bevloering van bamboes, welke balken ook aan de andere zijde der prauw uitsteken doch daar niet bevloerd zijn. Op deze vlerk worden de wapens nedergelegd en zitten ook zij die niet roeien. Als roer wordt eene roeispaan gebruikt. De mast is 8 of 10 vt. hoog, aan den top met een bosje kasuarishaar, bij wijze van vlag, versierd; het zeil is eene langwerpig vierkante uit pandanusbladeren gevlochtene mat (*kadjang*).

De hoofdbezigheden dezer Papoewa's zijn: de jacht met pijl en boog op wilde zwijnen en vogelen; de vischvangst met door henzelven vervaardigde netten, met pijl en boog of met eene soort van harpoenen; en de landbouw, die zich echter bepaalt tot het aankweeken van aardvruchten, tabak, *pisang-* en kokosboomen. Ook vervaardigen zij aarden potten en pannen uit de roode klei, die rondom de baai wordt gevonden. De voedingsmiddelen zijn wilde varkens, vogelen, schildpadden ([2]), visschen, welke laatste zij ook rooken om ze tegen bederf te bewaren, sago, kokosnoten, olie, *pisang* en aardvruchten;

([1]) Bij gelegenheid dat door de Gouvernements Commissie in 1858 uit het dak van den tempel te Tobodi de Nederlansche vlag werd uitgestoken, werden door de bevolking dezelfde ceremoniën uitgevoerd.

([2]) De schildpadden, wier schaal het in den handel voorkomende *Karet* is, worden hier niet gevonden.

zij gebruiken daarbij geen zout of peper, welke artikelen hun onbekend zijn. Hun begrip van grondeigendom schijnt zich te bepalen tot het recht op de voortbrengselen van een door hen bebouwd of in bezit genomen terrein. — In elke kampong is ten minste één Hoofd; doch de titel en de mate van zijn gezag, dat niet zeer groot schijnt te wezen, zijn onbekend.

Meer westwaarts langs de noordkust ([1]), tusschen de Humboldt's-baai en Koeroedoe, dus in het gedeelte hierboven (bl. 432) Sapropmani of Tanah mérah en Tabi genoemd, staan de huizen op den vasten wal doch ook, althans gedeeltelijk, op palen; zij zijn laag en lang. De mannen, die verdacht worden van valsch en verraderlijk te zijn ([2]), hebben een wild voorkomen, levendige en mannelijke gelaatstrekken, en forsch gespierde armen en beenen. Hunne eenige kleeding bestaat in een zeer klein schortje van touw of boomvezelen, die als franje afhangen. Het gekroesde haar dragen sommigen in lange dunne strengen gevlochten, die òf rondom langs het hoofd en het aangezicht nederhangen òf van weêrszijden over het hoofd opgeslagen zijn, zoodat zij eenigszins een helm vertoonen; anderen hebben het haar kort afgesneden; zij steken er vederen of bloemen in, doch geene kammen. De zware baard wordt kort afgesneden. In de ooren dragen zij groote stukken bamboes met snijwerk voorzien, of ook wel beenen of koperen ringen, en in den neus stukjes been. Aan de bovenarmen hebben zij banden, waartusschen bundels bladeren steken, en aan de beenen snoeren van witte schelpen. De meesten zijn getatouëerd. Hunne wapens en vaartuigen zijn dezelfde als aan de Humboldt's-baai; doch de laatste zijn niet met beeldhouwwerk maar alleen met eenige ingesnedene figuren voorzien.

De bevolking van de Dorei-baai ([3]), afkomstig van het eiland Mefoor, is over het algemeen klein van gestalte, donkerbruin van kleur, en veelal zoo met huidziekten behebt dat bij sommigen de huid met schubben bedekt schijnt. Het zwarte gekroesde haar, dat evenwel somtijds door het besmeren met kalk eene roodachtige tint krijgt, laten zij in het wild groeien zoodat het een zeer groote verwarde bos wordt; alleen de slaven moeten het haar kort afgesneden dragen.

([1]) *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. I, bl. 224.

([2]) De Commissie aan boord van de *Soerabaja* vond de inboorlingen van de Sadipibaai zeer bedaard, vertrouwelijk en vriendschappelijk, geheel in tegenstelling met die van de Humboldt's-baai.

([3]) *Bijdragen van het Instituut*, t. a. p. bl. 145. *Natuurkundig Tijdschrift*, Dl. I, bl. 175. *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XV, bl. 546 en Dl. XVI, bl. 392. VON ROSENBERG, *Reistochten*, bl. 18.

De mannen steken daarin eene bamboezen kam, bijna van den vorm van eene vork, aan het boveneinde met ingesneden figuren, en met een afhangend reepje gekleurd katoen, als een wimpel, versierd. Voorts hebben zij een hoog doch smal voorhoofd, groote donkerbruine of zwarte oogen, platte breede neuzen, en groote monden met dikke lippen; bij sommigen evenwel hebben neus en mond meer den Europeeschen vorm. In de ooren dragen zij bamboezen sieraden, of ringen, of ook wel hunne sigaren, bestaande uit tabak in *pandan*-bladeren gerold. De Hoofden dragen eene goede kabaai, broek en hoofddoek, welke kleedingstukken zij bij hunne aanstelling van den Sultan van Tidore ontvangen ([1]); de overigen gaan naakt, behalve een uit boomschors vervaardigde *tjawat* voor de mannen, en eene korte *saroeng* of een klein broekje voor de vrouwen. Om de armen dragen zij ringen, vervaardigd uit vischgraten, schelpen, koper, zilver, of rood gekleurde biezen; zoodanige ringen van rotting om den hals en om den arm zijn teekenen van rouw. Voorts is het lichaam en ook het gelaat getatouëerd; en bij elke zeereis, die een man gedaan heeft, brandt hij zich eene vlek op de borst of den arm. In den oorlog maken zij zich het gelaat met houtskool zwart, somtijds met witte strepen, hangen een kraag van kasuaris-vederen om den hals, en steken eenige vederen van witte kakketoe's in het haar; buiten oorlogstijd duiden zulke witte vederen het getal personen aan, die door den drager gedood of geroofd zijn.

Hunne wapenen zijn boog en pijlen, lansen, *kléwangs* en *parangs*, welke zij òf zelven maken òf van de schepen inruilen, en een vrij groot langwerpig vierkant houten schild.

De huizen staan, evenals aan de Humboldt's-baai, op eenigen afstand van den vasten wal in zee; zij zijn veel lager dan daar doch veel langer, veelal tusschen de 60 en 100 vt., en strekken aan alle gezinnen, die tot hetzelfde geslacht behooren, ter woning. Eene over de geheele lengte loopende gang verdeelt het huis in twee afdeelingen, die elke weder door afschutsels van matwerk (*kadjang*) in verscheidene vertrekken gesplitst zijn, die door de afzonderlijke gezinnen tot slaap- en bergplaats en keuken worden gebruikt. Het licht komt alleen binnen door de reten, door welke ook de rook van de stookplaats

---

([1]) In het Verslag van de reis der *Soerabaja* wordt gezegd: »Hunne aanstelling »ontvangen zij dikwijls van Ternataansche of Makassaarsche handelaars, als bewijs »van erkentelijkheid voor bewezen diensten. Het teeken hunner waardigheid is dan »veelal een rok van de potsierlijkste snede en de opzichtelijkste kleuren, welke zij »van die kooplui ten geschenke ontvangen. Hun titel luidt Singadjie, Corano of »Majoor."

zich een uitgang moet banen. Naast het hoofdgebouw is veelal nog een kleiner huis, dat door de tot de familie behoorende weduwen wordt bewoond. De gemeenschap tusschen de huizen onderling en met den vasten wal wordt òf door bruggen òf door vaartuigen onderhouden.

Omtrent hun karakter wordt een vrij gunstig getuigenis afgelegd; zij zijn zacht van aard, eerlijk, rechtvaardig, kuisch, hebben eerbied voor den ouderdom en liefde voor hunne kinderen en echtgenooten; diefstal en ontucht worden als groote misdrijven beschouwd, veelwijverij en echtscheiding zijn niet geoorloofd. Doch ook zijn zij lui, zoodat zij allen veldarbeid en ander zwaar werk door de vrouwen laten verrichten, wantrouwend jegens vreemden, liefhebbers van sterken drank, zeer bijgeloovig, en groote handelaars in slaven, die zij door menschenroof of door het in den oorlog gevangen nemen van vrouwen en kinderen bekomen; deze slaven worden echter goed door hen behandeld. Mannen schijnen in den oorlog niet gevangen genomen maar gedood en hunne hoofden in de woning der overwinnaars als zegeteekenen opgehangen te worden. Ofschoon zij alle wetenschappelijke ontwikkeling missen, ontbreekt het hun niet aan schranderheid: zij zijn bekwame ijzer-, koper-, zilver- en wapensmeden, vervaardigen goede prauwen aan beide zijden met vlerken voorzien, fijn snij- en beeldhouwwerk, en sierlijk mat- en vlechtwerk. De vrouwen zijn de potten- en pannenbakkers zoowel voor den handel met de naburige bergvolken als voor eigen gebruik. De ijverige pogingen der Zendelingen (bl. 428) schijnen tot dusverre nog niet in staat geweest te zijn om eene noemenswaardige verbetering in den zedelijken toestand dezer bevolking te brengen (¹); wel waren in het jaar 1869 op hunnen aandrang op het eilandje Manaswari de Karowars (zie bl. 444) door de bevolking verbrand, maar in het volgende jaar werden weder nieuwe vervaardigd. Van het schoolonderwijs, dat door de Zendelingen en hunne echtgenooten wordt gegeven en in lezen, schrijven, rekenen, zingen en vrouwelijke handwerken bestaat, wordt door betrekkelijk weinigen gebruik gemaakt, doch door dezen niet zonder vrucht.

(¹) *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 536. Door de Zendelingen GEISSLER en JAESRICH zijn eene Spraakkunst en een Woordenboek van de taal dezer bevolking vervaardigd en aan het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen ter uitgave toevertrouwd. *Koloniaal Verslag over* 1865, bl. 123. Enkele godsdienstige geschriften van eerstgenoemden zijn werkelijk reeds gedrukt; en zoo ook *Allereerste gronden der Papoesch-Mefoorsche taal*, *door den Zendeling* VAN HASSELT, *Utrecht*, 1868.

Behalve de bovengenoemde bedrijven bestaat de bezigheid der mannen hoofdzakelijk in jacht en visscherij, welke zij op dezelfde wijs uitoefenen als die van de Humboldt's-baai; de landbouw bepaalt zich tot het kweeken van een weinig rijst, gierst, *djagoeng* en aardvruchten. Deze producten benevens sago, die meest van elders wordt aangebracht, visch en varkensvleesch maken hun gewoon voedsel uit, dat zij met zout bereiden. De drank is, behalve water, eene soort van *sagoeweer*, welke zij vervaardigen van het sap uit den bloemstengel van kokosboomen.

Hun godsdienst bestaat in het vereeren van houten beeldjes van menschelijke gedaante, 1 of 1½ vt. hoog, Karowar of Korwar genaamd, die overleden voorouders of andere bloedverwanten zullen moeten voorstellen, doch zeer mismaakt zijn; ieder vervaardigt ze voor zichzelven en ziet daarin zijnen beschermgod; er zijn mannelijke en vrouwelijke Karowars. Zij worden ook vóór het doen van belangrijke ondernemingen geraadpleegd; hij, die iets wil ondernemen, plaatst zijnen Karowar voor zich, vertelt hem wat hij gaat doen en vraagt zijnen raad; bevangt hem nu eene beving of ontroering, dan wordt de onderneming tot lateren tijd uitgesteld. Ook afbeeldsels van krokodillen, hagedissen, slangen en andere dieren worden, zoo het schijnt als beschermgoden, aan de stijlen der huizen opgehangen of daarin uitgesneden. Offeranden worden aan deze beelden niet gebracht; ook zijn er geene tempels of priesters, doch wel waarzeggers of wichelaars, die bij gewichtige aangelegenheden de voorteekenen raadplegen. — In de hoofdkampong van Dorei bevond zich tot voor korten tijd een gebouw, en vroeger was er ook een dergelijk in de kampong Mansinam op het eilandje Manaswari, dat Roemsram of Roemslam [1] werd genoemd, eenigszins den vorm van eene prauw had en op vierentwintig palen rustte, welke evenals andere deelen van het gebouw versierd waren met beelden van hoogst ontuchtige gedaante en houding. Deze beelden hadden elk een bijzonderen naam en beteekenis, die met de stichting der negeri Dorei in verband scheen te staan. Het huis, dat door de geheele bevolking

---

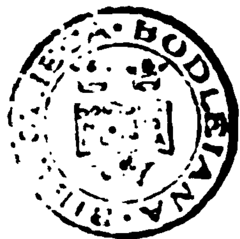
[1] Men gist dat deze benaming beteekende *islamsch huis*, en aan dit gebouw gegeven was òf in navolging van de moskeeën, die sommige Papoewa's op Ternate of Tidore kunnen gezien hebben, òf ter bespotting van de pogingen door den Sultan nu en dan aangewend om het Islamisme op Nieuw Guinea in te voeren. *Bijdragen van het Instituut*, t. a. p. bl 151 en volgg. Volgens anderen zoude men hier echter te denken hebben aan sporen van overblijfselen van den Lingamdienst (Siwaïsme); vergelijk bl. 214. *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. IX, bl. 95, en GOUDSWAARD, *De Papoewa's van de Geelvinkbaai*, bl. 88.

gemeenschappelijk werd onderhouden, schijnt opgericht te zijn ter nagedachtenis en vereering der voorouders, doch is thans, waarschijnlijk door de bemoeiingen der Zendelingen, verdwenen.

Bij het aangaan van een huwelijk moet de man aan de ouders van het meisje eenen bruidschat betalen, die voor ieder zonder onderscheid van stand of leeftijd bepaald is op een bedrag van tien slaven of 50 stukken blauw katoen elk ter waarde van nagenoeg *f* 3; men vergenoegt zich echter veelal met de betaling van een gedeelte daarvan. Hierna gaan de jongelieden in tegenwoordigheid hunner ouders naast elkander zitten met den Karowar voor zich, en geven elkander de rechterhand, nadat de vrouw aan den man een weinig tabak en deze aan haar eenige *sirih* heeft aangeboden, waarmede het huwelijk voltrokken is en niet dan door den dood kan worden ontbonden. Als de man sterft gaat de weduwe over aan diens naasten bloedverwant, die haar dan moet onderhouden en haar ook weder te zijnen voordeele kan uithuwelijken; indien de man geene bloedverwanten had, keert de vrouw tot hare eigene familie terug.

Bij het overlijden van een Hoofd wordt het lijk na gewasschen te zijn in wit katoen gewikkeld en door de geheele bevolking naar een vijf voet diep graf (dikwijls op het eilandje Meosmapi) gebracht, waarin het met het oor op een porceleinen kom of schotel wordt nedergelegd, met bijvoeging van eenige sieraden en wapenen; waarna het graf dichtgemaakt en met eene omheining en een dak van *atap* voorzien wordt. De Karowar van den overledene, die als de oorzaak van diens dood wordt beschouwd, wordt na deswege met verwijtingen overladen te zijn op het graf geplaatst en blijft daar totdat hij door den tijd vergaat. Na de begrafenis keeren allen naar het sterfhuis terug, houden daar eenen maaltijd, waartoe ieder het zijne bijdraagt en die veelal met eenen feestelijken dans gepaard gaat, en komen er vervolgens nog gedurende eene maand dagelijks den doode beweenen. De begrafenis van eenen gewonen Papoewa geschiedt op dezelfde wijze maar met minder feestelijkheid.

Tot de publieke vermakelijkheden behoort vooral eene soort van dans, waaraan mannen, vrouwen en kinderen deelnemen. Alle mannen zijn daarbij met pijlen, bogen en lansen gewapend, behalve de muzikanten, dat zijn zij die eene soort van *tifa* dragen, welke met de hand geslagen wordt; de helden zijn met het hun toekomend aantal witte kakketoe-vederen (bl. 442) versierd; velen hebben het gelaat en de borst met houtskool zwart gemaakt en met witte figuren afgezet; allen zijn met vederen en bladeren zooveel mogelijk

uitgedost. Zoo vormen zij eenen kring en maken, terwijl een voordanser allerlei vreemde sprongen doet, met de beenen de beweging alsof zij hard loopen doch komen inderdaad slechts zeer weinig vooruit. Deze dans duurt onder luid geschreeuw en *tifa*-muziek voort, totdat de vermoeidheid der dansers er een einde aan maakt.

De macht der Hoofden is zeer gering; zij kunnen geene schatting of belasting opleggen, en worden alleen gehoorzaamd voor zooverre de door hen uitgevaardigde bevelen van den Sultan of van den Sengadji van Gebeh uitgaan (bl. 405). Straffen op misdrijven worden door de oudsten des volks, waarschijnlijk volgens oude gebruiken, bepaald en door de bevolking zelve uitgevoerd. Een brandstichter wordt met zijn gezin slaaf van den eigenaar van het verbrande huis; die een ander moedwillig verwondt moet hem een slaaf tot vergoeding geven; diefstal en vernieling van een tuin worden gestraft met teruggave of vergoeding van het gestolene of bedorvene en eenige schadeloosstelling daarenboven; een overspeler staat tot aan zijn dood aan de wraak der beleedigde partij bloot, tenzij hij die door eene zware boete mocht kunnen verzoenen; enz.

De bevolking van Ajambori (bl. 427) is grooter van gestalte dan die van Dorei en donkerder van huidkleur; zij draagt het haar korter afgesneden en gewoonlijk zonder versierselen. Mannen en vrouwen dragen alleen eene *tjidako* (*maar*) van boomschors; de lijfsieraden zijn hoofdzakelijk dezelfde als die der kustbewoners, zoo ook de wapenen. Deze laatste bekomen zij grootendeels van Temboekoe, vanwaar zij door handelaren in de Mac Cluer-golf en vervolgens over land tot hen gebracht worden (bl. 264). De huizen, die op 12 tot 20 vt. hooge palen uit boomtakken, bamboes en boomschors gebouwd worden, zijn 6 tot 15 el lang en 5 tot 10 el breed en bevatten dikwijls een vijftigtal bewoners; zij staan vijf tot tien minuten van elkander verwijderd in het midden van de tuinen, die met gierst, rijst, aardvruchten en *pisang* beplant zijn. Alle veldarbeid wordt door de vrouwen verricht; alleen het eerste ontginnen van den grond geschiedt door de mannen, die zich overigens bezig houden met de jacht en het verruilen hunner overtollige producten aan de strandbewoners tegen sago en andere behoeften. — In zeden en gewoonten verschillen zij weinig van de laatstgenoemden. Zij maken echter geene slaven maar dooden de overwonnen vijanden, in welk geval de overwinnaar zich met het hem toekomend aantal witte kakketoe-vederen versiert; ook hebben zij geene godsvereering, dan voor zooverre sommigen door aanraking met de kustbewoners kennis hebben gekregen aan de Karowars van dezen. Hunne volkshoofden worden onder den titel

van Sengadji of Kapitein aangesteld door een der Hoofden van Dorei; zij hebben echter volstrekt geen gezag dan voor zooverre zij zich dit door hunne persoonlijke hoedanigheden weten te verwerven.

De dooden worden, met de knieën tegen het lichaam gebonden, in eene mat gewikkeld en twee dagen na het overlijden 2 of 3 vt. onder den grond in de nabijheid hunner woningen begraven; is echter iemand der bloedverwanten afwezig, dan geschiedt de begrafenis niet voordat allen tegenwoordig zijn, al duurt dit ook nog zoo lang; het beweenen van den overledene, hetwelk bestaat in een aanhoudend geschreeuw der personen die rondom het lijk staan, heeft slechts gedurende twee dagen en nachten plaats. Rondom het graf worden eenige bamboesstokken in den grond geplaatst, en aardvruchten en suikerriet er op geplant tot voedsel voor den doode, hoewel het product ervan door de levenden wordt geoogst.

De Arfakkers, waartoe de bevolking van Andai, Masima en Mansenam (bl. 428) behoort, en waarmede die van Ajambori verwant is, komen met de laatstgenoemde grootendeels overeen; het grootste verschil bestaat in het dragen van het haar, hetwelk zij niet afsnijden. De vrouwen krullen het haar in elkander zoodat het één groote bos wordt, als eene kolossale ruige muts. De mannen krullen het òf tot vele kleine bosjes bijéén, waarvan dan één op de kruin en de andere rondom het hoofd worden vastgebonden, òf tot drie groote bossen, van welke twee aan weerszijden der slapen en de derde aan het midden van het achterhoofd horizontaal uitsteken; zij dragen ook den meer vermelden kam, en om het voorhoofd eenen band van boomschors, waarop één tot vijf groote plat geslepene schelpen zijn vastgemaakt, en door het middenschot van den neus een cylindervormig geslepen stuk van eene tritonschelp ter lengte van ongeveer een handbreed. Het tatouëeren is bij dit bergvolk niet in gebruik en, daar zij geene zeevaarders zijn, ook niet het inbranden van vlekken op borst of armen. Sieraden van arm- of beenbanden worden alleen door de mannen gedragen. Zij zijn goedaardig, maar bijgeloovig, vreesachtig, zeer onzindelijk, verregaand lui voor zooveel de mannen betreft, en jegens vreemdelingen wantrouwend; hoewel weinig ontwikkeld, zijn zij niet van verstandelijken aanleg ontbloot. Hunne wapens zijn eene soort van houwer (*manding*), eene lans, en boog en pijlen, welke laatste dikwijls vergiftigd zijn. Hunne woningen, op dezelfde wijze ingericht als die van Ajambori, staan zelden in groepen van twee of drie bij elkander, maar gewoonlijk hier en daar in het gebergte verspreid. Hunne Hoofden, die Korano, Majoor en Kimelaha heeten, hebben zeer weinig gezag.

De Hatammers of Hattammers, die het bergland ten westen van Andai en Masima bewonen, verschillen in uiterlijk alleen van de Arfakkers door minder dik en lang hoofdhaar en een haveloozer en ellendiger voorkomen. Zij versieren gaarne hunne woningen met doodshoofden, en, daar hun de moed tot koppensnellen ontbreekt, berooven zij hiervoor de graven hunner buren. Hun voedsel bestaat uit *pisang*, aard- en boomvruchten, die op een kolenvuur geroosterd worden. Zij planten voornamelijk tabak, waarin zij eenigen ruilhandel drijven niet slechts met de Arfakkers en Andaiërs maar ook met de bevolking van de Mac Cluer-golf. Overigens staan zij op den laagsten trap van beschaving ([1]).

De bevolking der eilanden in de Geelvinkbaai komt in het algemeen met die van Dorei overeen ([2]). Omtrent die van Jappen deelt VON ROSENBERG nog in hoofdzaak het volgende mede. De bewoners van dit eiland behooren niet tot den Mefoorschen stam, doch verschillen weinig met die van Dorei; hun uiterlijk, zeden en gewoonten, wapenen en versierselen zijn nagenoeg dezelfde. Slechts in de behandeling der lijken bestaat verschil. Terwijl men te Dorei de dooden begraaft, worden deze hier, nadat men ze gedurende eenigen tijd met water heeft besproeid, naar eene bepaald daarvoor bestemde plaats in het bosch gebracht en op aldaar tusschen de takken der boomen bevestigde horden nedergelegd. Na de ontbinding der zachte deelen worden de beenderen bijeengezameld, naar den naastbijgelegen rotsoever aan zee (te Ansoes naar het eiland Manoepasi) gebracht en daar in grotten of uithollingen behoorlijk gerangschikt nedergelegd. In het oostelijke gedeelte van Jappen plaatst men de lijken in zittende houding met omhoog getrokken knieën op eenen rooster, waaronder gedurende een paar dagen sterk wordt gestookt; als men het lijk genoegzaam droog acht, wordt het in een hoek van het huis nedergezet en, wanneer later de ontbinding begint, verder behandeld gelijk hierboven is vermeld. — De strandbevolking is lui, verslaafd aan het gebruik van tabak en sterken drank (eene soort van palmwijn), en niet afkeerig van het koppensnellen. Behalve eenige tuinbouw zijn jacht en visscherij, en de handel in de producten daarvan, de voornaamste middelen van bestaan; schildpad, *tripang*, huiden van paradijsvogels, *massooi* en ruwe sago, zijn de belangrijkste artikelen van uitvoer; deze handel wordt inzonderheid in de Baai van

---

([1]) VON ROSENBERG, *Reistochten*, bl. 103.
([2]) *Natuurk. Tijdschr. van Nederl. Indië*, Dl. I, bl. 200, 208 en 228.

Ansoes gedreven, minder in die van Ambai en op de ankerplaatsen voor Seroei en Awek. — De bevolking van het binnenland, die zich zelden aan de kusten vertoont en door de handelaars Alifoeroe (bergvolk) wordt genoemd, behoort ook tot het Melanesische (Papoesche) ras maar leeft nagenoeg in den natuurstaat. Deze lieden wonen niet in kampongs maar verspreid in kleine hutjes, welke zij 40 of 50 vt. boven den grond in de takken van groote boomen bouwen; zij zijn koppensnellers en menscheneters (¹). — De taal van Jappen heeft verscheidene dialecten, welke onderling en ook van het Mefoorsch van den omtrek van Dorei verschillen.

De bewoners der zuidwestkust van omstreeks 4° Z. B. en van daar noordwestwaarts (²) staan op eenen eenigszins hoogeren trap van beschaving tengevolge van het handelsverkeer, dat reeds sedert langen tijd tusschen hen en de bevolking der Seramsche en Ambonsche eilanden bestaat. Zij zijn in het algemeen klein en tengerder dan de vroeger vermelde stammen, hebben denzelfden vorm van gelaat en zijn roetkleurig. Hét haar laten de mannen in het wild groeien; de vrouwen strengelen het somtijds in dunne vlechten. Beide geslachten dragen eenige kleeding; de vrouwen eene *saroeng*, de mannen katoenen kabaaien en hoofddoeken (³), korte broeken of *saroengs*, en bij volstrekte armoede althans de *tjidako* van boomschors. Den neus doorboren zij niet; mannen en vrouwen hebben kleine gouden of zilveren oorsieraden, banden van gevlochten rotting om den arm en somtijds ook halssnoeren van glaskralen. Hebzucht schijnt een hoofdtrek van hun karakter te zijn. Gevangen genomene vijanden dooden zij niet, maar behouden ze als slaven. De bewoners van de Bocht van Kaimani zijn echter koppensnellers.

Het Islamisme is hun niet geheel onbekend; zij houden dan ook geene varkens, sluiten hunne huwelijken op de Mahomedaansche wijze, en gedoogen de polygamie; doch hierin bestaat ook hunne geheele kennis van dien godsdienst. Tempels of priesters hebben zij niet, en hun eeredienst bepaalt zich tot eenige bijgeloovige gebruiken. Die van Kaimani erkennen het bestaan van een Opperwezen, hetwelk

---

(¹) *Reistochten*, bl. 52 en volgg. Op bl. 131 en volgg. vindt men ook eene Woordenlijst van verschillende Papoesche dialecten.

(²) S. MÜLLER, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel*, uitgave van het Instituut, Dl. I, bl. 88. *Bijdragen van het Instituut*, Nieuwe volgreeks, Dl. V, bl. 117. Omtrent de bevolking van de Bocht van Lakahia vindt men aldaar eenige bijzonderheden vermeld op bl. 45; en een Woordenlijstje van eenige dialecten der Zuidkust, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIII bladz. 372 en volgg.

(³) Dit zijn waarschijnlijk alleen de Hoofden; vergelijk bl. 442.

zij *Auwre* noemen, doch waaraan zij geene hulde toebrengen. — Van tijdrekening hebben zij eenig begrip; het tijdsverloop van den eenen Oostmoesson tot aan den anderen, dat is een jaar, noemen zij *Ngaraksa;* een moesson, *Ngarakwida;* eene maanmaand, *Oeransa.* Voor den Oostmoesson rekenen zij zes maanden, voor den Westmoesson vijf, en eene voor de kenteringen. De tijd van den dag wordt door den stand der zon aangeduid.

Visscherij is hunne meest geliefde bezigheid; de landbouw bepaalt zich tot het aankweeken van eenige aardvruchten, suikerriet, *pisang*, spaansche peper, *sirih* en peulvruchten, in kleine tuintjes rondom hunne huizen. Het ijzersmeden hebben zij geleerd van de Serammers, die hun het staafijzer aanvoeren; voorts schijnen zij geene andere handwerken te kennen dan het bouwen van kleine prauwen. Hunne groote vaartuigen bekomen zij van dezelfde handelaars, die ze meestal op de Kei-eilanden aankoopen. Deze en andere Moluksche kooplieden bezorgen hun ook lijnwaden, *saroengs*, bijlen, zwaarden en ander ijzerwerk, koperdraad, aardewerk, *gongs*, glaskralen, tabak, kleine *lilla's*, geweren, buskruit en kogels; in ruil tegen schildpad, paarlen, *tripang*, paradijsvogels, papegaaien, houtsoorten, wilde muskaatnoten, *massooi*, enz. Hunne pijlen, bogen en lansen vervaardigen zij zelven.

Tot de bijzondere gebruiken behooren nog de volgende: de lijken worden een jaar na de begrafenis weder opgedolven en de beenderen dan in zekere rotsholten gebracht, waarop de bloedverwanten en vrienden gedurende acht dagen feestmalen houden met dans en *gong*-spel. Na afloop van dit feest, waarvan de kosten door de gezamenlijke inwoners van het dorp van den overledene worden gedragen, voert men de beenderen in een mandje naar eene bepaalde plaats in het bosch, waar zij dan blijven. — Weduwen dragen gedurende een jaar den rouw over haren man. Het rouwkleed bestaat in eene kap van zwart of blauw katoen of van boomschors, die op het achterhoofd gezet wordt en tot op de schouders afhangt. Gedurende dezen rouwtijd neemt zij gewoonlijk haren intrek bij hare familie, en mag eerst na afloop daarvan een tweede huwelijk aangaan.

Bij overlijden van eenen man heeft de weduwe het vruchtgebruik der nalatenschap tot aan haren dood. Dan eerst worden de bezittingen verdeeld tusschen de zonen; de dochters krijgen daaruit slechts een gering geschenk. Bij ontstentenis van zonen zijn de broeders of hunne zonen erfgenamen; en alleen bij geheele afwezigheid van mannelijke bloedverwanten erven de dochters. — Alle misdrijven worden gestraft met boeten, welke gedeeltelijk komen aan de beleedigde partij en gedeeltelijk aan de Hoofden, die de straf

hebben opgelegd. Bepaalde wetten of *adats* schijnen onder hen niet te bestaan.

Hetgeen hier over deze strandbewoners gezegd is geldt ook in de hoofdzaken voor de, thans grootendeels naar den vasten wal verhuisde, bevolking van het eiland Adi.

Omtrent de in dit gedeelte van Nieuw Guinea meer binnenslands wonende bergvolkeren is zeer weinig bekend. Zij dragen in het algemeen den naam van Woeka, dat is bergbewoners, en worden verder ter onderscheiding genoemd naar het gebergte waar zij zich ophouden of naar den naam van hunne kampong [1]. Zij zijn grooter en forscher van gestalte dan de kustbewoners, gaan behalve de *tjidako* geheel naakt en hebben geene sieraden dan rottingbanden om de armen en beenen. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met de jacht en het inzamelen van *massooi.* — Men zegt dat zij offers brengen aan de zon, door spijzen onder het prevelen van eenige woorden in de hoogte te heffen en vervolgens weg te werpen. Ook bij het doen van een eed roepen zij de zon en den berg Lamantjiri aan. — Bij het aangaan van een huwelijk wordt het meisje door den jongeling met voorweten van zijne familie geschaakt, en beiden verbergen zich dan eenige dagen in het bosch, gedurende welken tijd met de familie van het meisje over den bruidschat wordt onderhandeld. Als deze onderhandeling is afgeloopen, worden de jongelieden opgezocht, die dan hun huwelijk sluiten door elkander in tegenwoordigheid der wederzijdsche familie eene kleine wond aan het voorhoofd toe te brengen, hetgeen ook over en weder door alle aanwezige leden der beide familiën geschiedt. — Veelwijverij is geoorloofd. — De lijken worden, na gedurende eene maand boven een vuur uitgedroogd te zijn, in een rotshol nedergelegd en met boombladeren toegedekt.

Hoe verder men langs de zuidkust oostwaarts gaat des te ruwer en woester wordt de bevolking. Die uit den omtrek van de rivier Oetanata drijft nog eenigen handel in *massooi* met de Serammers en woont in min of meer geregelde kampongs, onder welke Oeta eene van de voornaamste is. Mannen en vrouwen doorboren zich de neusvleugels en het middenschot van den neus en dragen daarin

---

[1] In de *Reis* van MÜLLER wordt ten onrechte gezegd, dat zij den algemeenen naam van Mairassi's dragen. Mairassi is de naam van een gebergte ten noorden van de Triton-baai (bl. 418); en daarnaar worden alleen de bewoners van dat gebergte Mairassi of Woeka Mairassi genoemd. *Bijdragen van het Instituut*, Nieuwe volgr., Dl. V, bladz. 63.

houten pennetjes of vederen. .Zij hebben geene kleeding dan eene zeer gebrekkige bedekking voor de schaamdeelen. Overigens dragen de mannen eene menigte versierselen, als halssnoeren, armbanden en gordels, meest van rotting, grassoorten, kasuarisvederen en varkenstanden vervaardigd; ook branden zij zich met houtskool figuren op de bovenarmen, de schouders en de borst. Deze sieraden worden bij de vrouwen weinig of niet aangetroffen. Zij zijn met pijlen, bogen, lansen en knotsen gewapend, doch hebben tegen de Nederlanders, die hen bezochten, geene vijandelijke gezindheid betoond.

De bevolking van de Prinses Marianne-Straat is geheel wild; zij zwerft door de bosschen rond, nu hier dan daar hare hutten opslaande. Zij gaan geheel naakt, hebben eene donkerbruine of blauwachtig zwarte kleur, zijn niet getatouëerd maar beschilderen zich het lichaam en vooral het gelaat met dikke roode of gele strepen, waartoe zij klei-aarde schijnen te gebruiken. Voorts dragen zij in de ooren, om den hals en de armen ringen meest van rotting of biezen, en om de middel eenen drie vingers breeden gordel uit vezelen van boomschors gevlochten. Zij zijn gewapend met boog en pijlen en lansen. Bij de weinige ontmoetingen, welke de Nederlanders met hen hadden, hebben zij eenen zeer verraderlijken aard aan den dag gelegd.

DERDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE AMBON.

---

§ 1. Het eiland Ambon ([1]).

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Ambon, door de Europeanen dikwijls Amboina genoemd, ligt tusschen nagenoeg 3° 28′ tot 3° 48′ Z. B. en 127° 58′ tot 128° 26′ O. L. en heeft volgens de jongste opmeting van Melvill eene grootte van 14,25 □ mijlen ([2]).

([1]) Over Ambon en de Oeliasers zie men vooral G. W. W. C. van Hoëvell, *Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers. Dordrecht*, 1875.

([2]) In het *Aardrijkskundig Woordenboek* wordt voor het eiland Amboina opgegeven 4789 □ mijlen, hetgeen de grootte is van den geheelen Molukschen Archipel met Nieuw Guinea en de Papoewa-eilanden; zie bl. 344. — Vroegere opgaven van Melvill stellen Ambon op 16 □ mijlen.

Het bestaat uit twee schiereilanden vroeger zeker afzonderlijke eilanden), van welke het zuidelijke Leitimor heet en het noordelijke Hitoe wordt genoemd, hoewel deze naam eigenlijk alleen toekomt aan de noordkust van Liang af tot aan Wakasihoe. Deze schiereilanden, van welke het laatste verreweg het grootste is, zijn door eene alluviale landengte van 1100 el breedte, de Landengte of Pas van Bagoeala geheeten, met elkander verbonden. Tusschen beide ligt aan de oostzijde de Baai van Bagoeala tusschen de zuidoostkust van Hitoe en de oostkust van Leitimor; en aan de westzijde de Baai van Ambon, die de noordzijde van Leitimor over hare geheele lengte van de zuidkust van Hitoe scheidt. Deze baai is zeer diep, en van den ingang tot op een derde van hare lengte bijna eene mijl breed; dan langzamerhand in breedte afnemende wordt zij door eene aan de zuidkust van Hitoe uitstekende landpunt verdeeld in de Buiten- en Binnenbaai. De kapen aan den ingang der Baai heeten: op Hitoe, T. Alang, de zuidelijkste punt van dat schiereiland; en op Leitimor, T. Noesaniwe. Ook de oostkust van Hitoe vormt eene vrij diepe bocht, veelal de Baai van Wai genoemd.

Bij T. Wawolle ([1]), den noordwestelijken hoek van Hitoe, liggen drie kleine onbewoonde eilandjes, De drie broeders of Poeloe Tiga ook Noesa Teloe geheeten, en zuidelijker Batoe Soewangi. Op eenigen afstand van de noordoostkust van Hitoe, ten zuidoosten van T. Honimoa, ligt een dergelijk eilandje, P. Pombo genaamd, en dichtbij de kust nog de kleinere Batoe itam en Batoe doewa.

Het geheele eiland is bergachtig; vlakten van eenige beteekenis worden alleen gevonden op sommige plaatsen aan de kusten, waar de voet van het gebergte door smalle strooken alluviaalgrond is bedekt ([2]). Dit gebergte, eenmaal door vulkanische krachten van den bodem der zee opgeheven, is van zeer verschillende formatie en bestaat op sommige plaatsen uit graniet- en trachietgesteenten op andere uit zandsteen en kalkheuvels. De hoogste toppen zijn op Hitoe van het westen af: de Latoea (3200 vt.), de Wawani (3300 vt.), de Wankauwa (900 vt.) en de Salhoetoe (4000 vt.); minder hoog, de Toena en de Maspahid of Maspaït; en op Leitimor: de Nonna (ruim

([1]) Op de Kaart van de Ambonsche eilanden in het *Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootsch.*, Dl. I, heet deze kaap T. Wairole.

([2]) Van eigenlijk-gezegde wegen kan dus op Ambon geene spraak zijn; er zijn slechts paden, die dikwijls steil en moeielijk zijn. Zoodanig pad loopt van Morela op de noordkust van Hitoe langs het strand westwaarts tot aan Laha, halverwege de Baai van Ambon; een ander van Hitoe lama aan de noordkust, dwars door het schiereiland, over den berg Maspahid, naar Roemah tiga, aan het begin van de Binnenbaai. Men reist te voet, somtijds te paard, zelden in een draagstoel.

1800 vt.), de Serman (1700 vt.) en de Hori (1870 vt.) ([1]). Eigenlijk-gezegde vulkanen zijn op Ambon niet; op den Wawani worden echter solfatara's gevonden, en hevige aardbevingen (onder andere in 1644, 1671, 1674, 1687, 1781, 1830, 1835, 1837, 1842, 1845, 1849, 1850, 1852, 1853 en 1865) getuigen van tijd tot tijd van steeds voortdurende onderaardsche vulkanische werking. Menigvuldige beken, die zich nergens tot bevaarbare rivieren hebben kunnen vormen, voeren het uit het binnenland afkomende water meest in eene zuid- of noordwaartsche richting naar zee, en zijn voor de besproeiing van den grond van weinig of geen nut ([2]). De vruchtbaarheid is dan ook niet zeer groot, en alleen in de ravijnen wordt hier en daar een weelderige plantengroei waargenomen.

De alluviale kuststreken zijn deels met Rhizophoren en Pandanussoorten deels met sago- en kokospalmen en andere houtsoorten bedekt ([3]); kruidnagel-, *kajoe poetih-* en *kanari*-boomen, acacia's en varens groeien op de berghellingen en heuvels; en alleen op de hoogste gebergten van Hitoe komen zware bosschen voor. Apen en verscheurende dieren worden op Ambon niet gevonden; daarentegen is het zeer rijk aan visschen, schelpdieren, insecten en kruipende dieren, waaronder krokodillen, hagedissen, slangen en schildpadden.

De cultuurgewassen zijn voornamelijk: kruidnagelen, waarvan de teelt vroeger verplicht was en die tegen een bepaalden prijs aan het Gouvernement moesten worden geleverd (bl. 353—355); muskaatnoten, waarvan de verplichte aankweeking en levering in 1827 is afgeschaft;

([1]) In de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde volgreeks, Dl. III, bl. 4, worden als bergen van Ambon opgegeven: Tandjong Waihoeki (Waaihoek?) of G. Kapal, G. Wismamori, G. Karbau, G. Hou-au, G. Kadehi, G. Pinti, G. Namakoli, G. Letta, enz.; in het *Tijdschr. v. h. Aardr. Gen.* op Hitoe: G. Tomolitoe, G. Seriboean, G. Latoea, G. Wawane, G. Loemoep, G. Karbooe, G. Maspaït, G. Kadera, G. Koekoesan, G. Oelapokoel, G. Seitan, G. Salboetoe en G. Sámalopoe; en op Leitimor: G. Tola, G. Nona, G. Sirimaoe, G. Hori, G. Maoet en G. Wailapo. VAN HOËVELL vermeldt op Hitoe: G. Wawani, G. Toena, G. Capaha, G. Maspahid en den heuvel Fransana.

([2]) In de *Bijdragen* t. a. p. worden als rivieren van Ambon vermeld: de Wai of Waë (rivier) Assa, W. Soesoe, W. Nitoe, W. Batoe mejrah, W. Touha, W. Lappa, W. Lapo, W. Sala, W. Bero, W. Goeroe-Goeroe, W. Abetten, W. Ami, W. Wopia, W. Waisa, W. Nette, W. Sawani, W. Abaholette, W. Sikoela, W. Hato en W. Olang lama. In het *T. v. h. A. G.* worden weder een zeer groot aantal riviertjes met geheel andere namen vermeld; en V. H. noemt op Hitoe de W. Oewaloi, W. Kepi, W. Waiahoeli, W. Tomoe, W. Mamoea, Ajer batoe karang, W. Olan, Ajer Hatoenoekoe en W. Ela.

([3]) Voor eene uitvoerige beschrijving van het Planten- en Dierenrijk van Ambon verwijzen wij naar de *Reis* van BLEEKER, Dl. II, en de *Bijdragen* t. a. p. bl. 22, 107 en 231; en voor de cultuurgewassen naar het werk van VAN HOËVELL, bl. 52 en volgg.

kaneel en koffie, waarvan de cultuur in vroegere tijden is ingevoerd doch later wegens de ongunstige uitkomsten weder gestaakt; arrowroot, katoen en vele vruchtboomen; ook de kokospalm wordt opzettelijk aangekweekt. De door het Gouvernement ingevoerde cacao-cultuur slaagt slechts gebrekkig, ten gevolge van ziekte in de boomen evenals in de Minahasa. Voor den rijstbouw is de grond weinig geschikt; dit voedingsmiddel wordt grootendeels vervangen door de sago, die op Ambon in het wild groeit doch niet genoeg voor de bevolking, waarom het ontbrekende van Seram wordt gehaald. Niet onbelangrijk is de teelt van *djagoeng*, minder die van tabak. Verder worden allerlei groenten, aard- en peulvruchten voor dagelijksch gebruik door de bevolking in hare tuintjes gekweekt.

Verdeeling, voornaamste plaatsen, inlandsch bestuur.

Ambon vormt sedert 1882 de Afdeeling van dien naam (bl. 347). Vroeger was het eiland verdeeld in de twee Afdeelingen Ambon en Hila en Lariki. De Afdeeling Ambon bevatte geheel Leitimor en de zuid- en oostkust van Hitoe, van T. Alang (bl. 453) af tot en met de negeri Liang ([1]) voorbij T. Honimoa. Het overige gedeelte van Hitoe behoorde tot de Afdeeling Hila en Lariki.

De voornaamste plaatsen zijn:

Ambon, de hoofdplaats der Residentie, standplaats van den Resident, van den Controleur der Afdeeling Ambon, van een Kapitein- en een Luitenant-Chinees, en van den Kapitein der Arabieren, met eene bevolking van 12066 zielen (in het jaar 1872) met inbegrip van de buitenwijken ([2]). Zij ligt aan de noordwestkust van Leitimor op 2°41'40" Z.B. en 128°15' O.L. en wordt beschermd door het fort Nieuw Victoria, dat ten noordwesten van de eigenlijke stad ligt en de reede bestrijkt; het is een onregelmatige zevenhoek met bastions, en omgeven door eene natte gracht; in het fort bevinden zich de kazernen, eenige officierswoningen en Gouvernements-magazijnen; het hospitaal ligt op 500 el ten oosten van het fort. De voormalige redoutes Waterbatterij, Batoe gantoeng en Wainitoe, ten zuidwesten en westen van het fort, zijn sedert 1878 vervallen ([3]). De bezetting bestaat uit den staf en drie compagniën van het Garnizoens-bataljon

---

([1]) *Ind. Staatsbl.* 1873, N°. 217.

([2]) *Tijdschr. v. h. Aardr. Gen.* Dl. I, bl. 245. Volgens BLEEKER bedroeg zij in 1855 slechts ruim 9000 zielen met inbegrip van de buitenwijken. Twintig jaren vroeger was zij ook bijna 12000 zielen sterk.

([3]) *Kol. Verslag over* 1878, bl. 46.

der Molukken [illegible] zijn op Saparoewa en Seram. [illegible] eigenlijke stad, die door Europeanen [illegible] Christenburgers, Chineezen [illegible] riviertjes W. Tomo en [illegible] die er een geheel [illegible] bewoond worden, [illegible] ten noorden en Batoe [illegible] begrensd door de [illegible] der stad langs het [illegible] diepte nog geen [illegible] straten door-[illegible] Europeesche wijk, uit [illegible] zich ten zuidwesten [illegible] het fort, tusschen [illegible] der Inlanders in [illegible] en *atap* samen-[illegible] eenvoudig zijn inge-[illegible] Christenkerk voor [illegible] Batoe [illegible] ten zuiden [illegible] Nederlandsche [illegible] van Inlandsche [illegible] in den [illegible] der stad. [illegible]

[illegible]

[illegible] van den Secretaris der Residentie met den rang van Luitenant-Kolonel.

[illegible] *Regerings-almanak* [illegible]

Tot de buitenwijken van Ambon worden ook gedeeltelijk gerekend de negeriën: Halong, dat meer noordwaarts en Latoe halat, dat meer zuidwaarts aan de Baai van Ambon, Ema, dat nabij de zuidkust van Leitimor ligt, en Tawiri, Hatiwe besar, Pakoe of Poka, Waiheroe en Nania, die aan de zuidkust van Hitoe liggen; omdat steeds een aantal harer ingezetenen zich tot het verrichten van heerendiensten op de hoofdplaats moeten ophouden.

Voorts vindt men nog op Leitimor: Batoe mejrah, Hatiwe ketjil en Lateri, ten noordoosten, en Amahoesoe ten zuidwesten van de hoofdplaats aan de Baai van Ambon; langs de zuidkust: Noesaniwe, Seri, Awahan, Hoekoerila, Nakoe, Kilang, Roetong, Leahari en Hoetoemoeri; en op Hitoe: Hila (vroeger de hoofdplaats der Afdeeling Hila en Lariki) aan de noordkust bij Tandj. Hila op 128° 11′ 10″ O. L. Hierbij ligt het fortje Amsterdam, een onregelmatige vierhoek met twee bastions, dat niet meer bezet is. Ook is er eene Christenkerk. De Schutterij telt één Officier en ongeveer 25 onderofficieren en manschappen.

Langs de noordkust heeft men verder, westwaarts van Hila: Kaitetoe, Seit, Lima met de niet meer bezette sterkte Van der Capellen, Ooering en Asiloeloe; en oostwaarts: Wakal, Hitoe lama, Hitoe mesen, Mamala en Morela. Langs de westkust: Lariki met de voormalige doch thans vervallene sterkte Rotterdam, en Wakasihoe. Langs de zuid- en oostkust: Alang, Lilibooi, Hatoe, Hatoeroe, Laha, Tawiri en Hatiwe besar (buitenwijken; zie hierboven), Tanaroeboe, Roemah tiga, Pakoe, Waiheroe, Nania (buitenwijken), Paso met de niet meer bewapende sterkte Middelburg op de Pas Bagoeala, Soeli, Tial, Tengah-tengah, Tolehoe, Wai en Liang.

Elke van deze negeriën vormt eene geheel op zichzelf staande gemeente of staatje, en heeft haar eigen Hoofd of Regent, die door de bevolking gekozen en door het Gouvernement benoemd wordt doch geen daardoor bezoldigd ambtenaar is. Hun onderscheidingsteeken is, gelijk overal elders in de Molukken, een rotting met zilveren of, wanneer zij den titel van Radja voeren, met gouden knop, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd; voorts worden hunne verschillende rangen door de kleuren hunner pajoengs en vlaggen aangeduid. De titels der Regenten zijn in den regel Patih of Orang Kaja; ter belooning wordt hun somtijds de hoogere titel Radja verleend, die echter geheel persoonlijk is en niet op den opvolger overgaat. De persoon, die tijdens de minderjarigheid of bij ontstentenis van den Regent diens betrekking waarneemt, heet Gezaghebber, welk woord de Inlanders verbasteren in Zakheber en ook

wel verkorten tot Zak. De Regentsvrouwen heeten Njora, en hunne dochters Nona. Voorts is elke negeri verdeeld in eenige Soa's of wijken, waarover Kapala Soa's of Wijkhoofden zijn gesteld, die door den Resident worden benoemd en aan wie nog wedere mindere door den Regent aangestelde Hoofden, met den titel Marinjo, zijn toegevoegd. De Regenten genieten 8 pCt. van de door hen geïnde hoofdelijke belasting (bl. 355), waarvan zij echter 1/3 aan de gezamenlijke Kapala Soa's moeten uitkeeren; eene geldelijke schadeloosstelling voor het gemis der inkomsten, welke zij vroeger van de nagelcultuur trokken, voor elke negeri berekend naar het gemiddeld vroeger bedrag daarvan (¹), en een jaarlijksch geschenk in lijnwaden, ter waarde van ongeveer ƒ20. De bevolking is verplicht hunne woningen te onderhouden en hen te vervoeren waarheen dienstzaken hen roepen. Voorts beschikt de Regent zonder betaling over de persoonlijke diensten van één tot vijf ingezetenen van zijne negeri, naar mate van hare volkrijkheid; deze personen, die Kwarto's en wier diensten Kwartsdiensten genoemd worden, wisselen elkander om de maand af. Ook heeft hij het recht over eenige meisjes uit de negeri te beschikken om zijne vrouw in de huishouding behulpzaam te zijn; deze laatste diensten heeten Hakakil-diensten, en die meisjes Djoedjaro hakakil. Waarschijnlijk fungeeren zij ook bij voorkomende feestelijke gelegenheden als danseressen (²).

Behalve de genoemde Hoofden heeft men in elke negeri nog den Kapala Kewang of Kewan of Latoekewanno, die te zorgen heeft dat de tot de negeri behoorende sago- en kokosbosschen en verdere aanplantingen niet moedwillig beschadigd of bestolen worden en daarin geene ongeregeldheden plaats vinden; hij is dus eene soort van boschwachter en politie-agent, en geniet voor zijne bemoeiingen een klein gedeelte van de producten.

(¹) Vóór de afschaffing der verplichte nagelcultuur genoot de Regent van het Gouvernement ƒ15 van elke Bahar (550 Amst. pond) kruidnagelen (de *haçil*) en een jaarlijksch geschenk in lijnwaden ter waarde van ƒ25; en wanneer de geleverde nagels aan de bevolking werden betaald, werd van dat bedrag 4 pCt. geheven (de *pitis*), die onder den Regent en de Nagelschrijvers (boekhouders) werden verdeeld. Alles hetgeen zij thans in plaats van de vroegere *haçil* ontvangen moeten zij met de mindere Hoofden deelen; de schadeloosstelling voor de *pitis* niet.

(²) Volgens het *Kol. Verslag over* 1869, bl. 51 zijn de Djoedjaro's afgeschaft; verg. ook *Ind. Staatsblad* 1869, N°. 91. Uit het werk van den Heer VAN HOËVELL bl. 27 blijkt echter dat deze diensten nog steeds bestaan, als zijnde door het gebruik gewettigd hoewel niet door het Gouvernement vastgesteld of geregeld.

De bevolking en haar maatschappelijke toestand.

Eene officieele opgave van de sterkte der bevolking van het eiland Ambon in de laatste jaren is ons niet bekend; volgens Bleeker bedroeg zij in 1855 ruim 26000 zielen, die volgenderwijze verdeeld waren:

Europeanen en Kleurlingen			665
Inlanders	Burgers		7133
	Negeri-volk	Christenen	8710
		Mahomedanen	10873
Chineezen			246
Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen			283
Slaven ([1])			544
		Totaal	28455 zielen,

waaronder echter ook de bevolking van de eilanden Boano en Manipa begrepen is, die terzelfder tijd op 2200 zielen werd berekend.

In het *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. I, bl. 245, geeft de Heer De Clercq de bevolking van Ambon voor het jaar 1872 volgenderwijze op:

Afdeeling Ambon (zie bl. 455):

Europeanen en met hen gelijkgestelden	724	
Chineezen	338	
Arabieren	108	
Christen-Inlanders	18389	
Mahomedaansche Inlanders	5418	
Totaal		24977

Afdeeling Hila en Lariki:

Europeanen en hunne afstammelingen	8	
Burgers	224	
Inlandsche Christenen	850 ([2])	
Inlandsche Mahomedanen	1014	
Heidenen	353	
Totaal		2449
Dus in het geheel		27426 zielen.

([1]) Dezen zijn natuurlijk tengevolge van de wet omtrent de opheffing der slavernij in de Nederlandsche bezittingen met het jaar 1860 verdwenen.

([2]) Het *Tijdschr.* geeft hier 350; daar het totaal van 2449 is opgegeven, hebben wij deze verandering gemaakt als de meest waarschijnlijke om dit te bereiken. Voor het totaal van de Afdeeling Ambon geeft het *Tijdschr.* 25077; daarin is dus ook ergens eene fout. — Waarom zijn in de eene Afdeeling de Burgers niet afzonderlijk vermeld en in de andere wel?

Hoewel nu die indeeling in nauwkeurigheid iets te wenschen mag overlaten, blijkt toch uit deze opgave dat de getalsterkte der bevolking in de laatste twintig jaren geene belangrijke verandering heeft ondergaan.

De Europeanen zijn ambtenaren of handelaars en slechts weinigen in getal; zij zijn te Ambon en Hila gevestigd. De kleurlingen, vooral op de hoofdplaats Ambon wonende, hebben slechts voor een zeer klein gedeelte zuiver-Europeesche vaders; bij verreweg de meesten is die vermenging reeds in veel vroegere geslachten ontstaan. Zij belijden het Christendom en kleeden zich althans buitenshuis als Europeanen, maar zijn over het algemeen trotsch en traag, en leven, wanneer zij niet klerk zijn op een of ander bureau, meerendeels armoedig van vischvangst en jacht; tengevolge van dit een en ander neemt hun aantal steeds af. Onder elkander spreken zij Ambonsch Maleisch, doch trachten zich tegen Europeanen in het Hollandsch uit te drukken.

De Chineezen zijn, gelijk overal, industriëelen; de Arabieren, kooplieden of priesters.

De Inlanders of Ambonners zijn een zeer gemengd ras, ontstaan uit volkplanters van Seram, Gorom en andere Moluksche eilanden, misschien ook Chineezen. Zij zijn donkerder van huidkleur dan de Maleiers, hebben een breeden en platten neus, uitstekende wangbeenderen, dikke lippen, ver van elkander staande oogen, die eenigszins schuins staan met de buitenhoeken naar boven, en een gewelfd en vrij breed voorhoofd. Zij hebben een sterk en vlug lichaamsgestel, en zijn zeer vatbaar voor verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. De Christenen spreken een verbasterd Maleisch, met Portugeesche, Ternataansche en andere woorden vermengd (Ambonsch Maleisch); de overigen de *Bahasa tanah*, landstaal, misschien van Seram afkomstig, in een aantal dialecten, die dikwijls onderling zoozeer verschillen, dat de bewoners van naburige negeriën genoodzaakt zijn tot het Maleisch de toevlucht te nemen om zich voor elkander verstaanbaar te maken ([1]). De eigenschappen van traagheid, zorgeloos-

---

([1]) Voor het Ambonsch Maleisch zie men vooral het *Vocabularium van Ambonsch Maleisch*, door G. W. W. C. VAN HOËVELL. *Dordrecht* 1876; en voor de *Bahasa tanah* van Ambon en de Oeliasers een opstel van denzelfden Schrijver in de *Bijdr. van het Instituut voor de Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Vierde volgreeks, Dl. I, bl. 1—136 en van den Heer LUDEKING in dezelfde *Bijdragen*, Derde volgr., Dl. III, bl. 192—272. Twee gedichten in de *Bahasa tanah* zijn door VAN HOËVELL met de vertaling en aanteekeningen uitgegeven in het *Tijdschr. voor Ind. taal, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII, bl. 69.

heid en woelziekte, die hun somtijds worden te laste gelegd, schijnen minder aan hunnen natuurlijken aanleg te moeten worden toegeschreven dan aan de onderdrukking, welke zij eerst van de Portugeezen en later van de O. I. Compagnie hebben te verduren gehad; leugenachtigheid in hooge mate schijnt hun van nature eigen te zijn. De stadbewoners onderscheiden zich in dit opzicht ongunstig van de overigen. Land- en tuinbouw, vischvangst en kleinhandel zijn de hoofdbedrijven der bevolking; zeevaart valt minder in hunnen smaak, hoewel zij dikwijls naar de naburige eilanden, vooral naar Seram, oversteken om de benoodigde sago te halen. Als soldaten zijn de Ambonners zeer oppassend, ijverig en gewillig in den dienst en getrouw; zij hebben den naam van het beste gedeelte der Inlandsche troepen van ons Oost-Indisch leger uit te maken.

De Christenen en Mahomedanen, hoewel in vrede met elkander levende, scheiden zich scherp van elkander af en bewonen afzonderlijke negeriën; slechts op weinige plaatsen vindt men hen in hetzelfde dorp vereenigd. In elke eenigszins belangrijke Christen-negeri is eene Protestantsche kerk, en eene Gouvernements lagere school; ter hoofdplaats zijn twee Predikanten gevestigd, tevens voor de onderhoorige Christen-gemeenten, elders wordt de dienst door Hulppredikers waargenomen ([1]). Het Christendom is echter zeer oppervlakkig en heeft het volk nog niet kunnen genezen van het geloof aan *sétans* (booze geesten), *soewangi's* (toovenaars) en vele andere overblijfselen van heidensch bijgeloof; en ook niet van zedeloosheid, verslaafdheid aan het misbruik van *sagoeweer*, dobbelzucht, twistziekte en andere ondeugden, waarin de Christenen den Mahomedanen niets toegeven. In de Mahomedaansche negeriën zijn moskeeën en de noodige Priesters. Voorts vindt men in sommige negeriën een *baileo*, een gebouw oorspronkelijk bestemd voor de behandeling der openbare belangen; tegenwoordig wordt het echter zelden daartoe gebezigd, maar veelal tot bergplaats of pakhuis gebruikt.

De Christenen kleeden zich met eene lange katoenen broek, een borstrok, en eene gekleurde of zwarte kabaai (*badjoe*), en dragen op het hoofd een pet of hoed. De Mahomedanen hebben eene kortere broek en omwinden zich het hoofd met een doek. De vrouwen dragen eene zwarte of donkere kabaai en eene gekleurde *saroeng*.

([1]) De voormalige Zendelingsposten, op Leitimor te Ambon, Batoe mejrah en Hoetoemoeri, en op Hitoe te Alang en Wai, zijn in 1864 ingetrokken en de door het Zendelinggenootschap gestichte scholen door het Gouvernement overgenomen.

De Regenten der Christen-negeriën kleeden zich liefst op de Europeesche wijze in het zwart ([1]).

De Ambonners worden onderscheiden in Burgers en Negeri-volk ([2]). De Burgers, die de hoofdplaats Ambon en enkele andere negeriën op Leitimor bewonen, zijn geheel vrije lieden, die geene heerendiensten te vervullen hebben en ook vrij zijn van de belasting, welke de vroeger verplichte nagelteelt heeft vervangen. Zij behooren allen tot de schutterij. Velen hunner zijn trotsch op hun recht als Burger, achten allen arbeid vernederend en doen daarom niet meer dan voor hun onderhoud noodig is; anderen echter kweeken vruchten en groenten, drijven handel of oefenen vischvangst of eenig ambacht uit. Verreweg de meesten zijn Christenen, de overigen Mahomedanen. Het Negeri-volk, dat voor de grootste helft uit Mahomedanen en voor de kleinste uit Christenen bestaat, bewoont de overige negeriën en mag zijne woonplaats niet verlaten voordat de op bepaalde tijden te verrichten diensten volbracht zijn of de jaarlijks verschuldigde belasting betaald is. Die heerendiensten, vroeger zeer talrijk en onderscheiden in beloonde en onbeloonde, bepalen zich thans tot die ten behoeve der Regenten (bl. 458), het onderhouden van bruggen en wegen, en het afwenden van rampen van hooger hand. Tot het einde van 1863 was het Negeri-volk ook verplicht tot het aankweeken en onderhouden van 90 kruidnagelboomen voor elke *Dati* (zie hieronder), waarvoor thans de op bl. 355 vermelde belasting is in de plaats gekomen.

Dati-stelsel en grondbezit.

Het Negeri-volk is verdeeld in *Dati's*, dat zijn afdeelingen, die gemeenschappelijk grondbezit hebben en dus ook gemeenschappelijk de daaraan verbondene lasten moeten dragen. De oorsprong van deze verdeeling, die eveneens op de Oeliasers en de zuidkust van Seram voorkomt, is niet bekend. VAN HOËVELL oppert de gissing, dat zij een gevolg is van de veelvuldige oorlogen in vroegere eeuwen door verschillende stammen onderling op deze eilanden gevoerd, waarna dan het Opperhoofd van den overwinnenden stam den veroverden grond, na in de eerste plaats voor zichzelven gezorgd te hebben, verder onder de Hoofden der aan hem onderhoorige familiën

---

([1]) Eene uitvoerige beschrijving van de kleeding der verschillende standen zie men bij VAN HOËVELL, bl. 78—88 en *Tijdschr. v. h. Aardr. Gen.* Dl. I, bl. 243.

([2]) Deze, thans erfelijke, onderscheiding dagteekent uit den tijd der O. I. Compagnie, die haar instelde om door het verleenen van voorrechten aan de aanzienlijkste Inlanders dezen aan zich te verbinden en zoodoende met hunne hulp de overigen gemakkelijker te kunnen overheerschen. Zoo ook in de Minahasa; zie bl. 222.

zal hebben verdeeld, welke Hoofden hem dan daarvoor natuurlijk eenige schatting, in den een of anderen vorm, moesten opbrengen. Hoe dit zij, deze verdeeling in Dati's, die met de verdeeling in Soa's of wijken der negeri niets gemeen heeft, bestaat nog heden; elke negeri heeft er een bepaald aantal (in 1855 waren er op Ambon 1264 Dati's), en elke Dati heeft een Kapala Dati of Dati-hoofd, wiens betrekking erfelijk is en die als zoodanig eenige voordeelen geniet. De overige tot de Dati behoorende personen heeten Anak Dati of Toeloeng Dati; zij behooren daartoe door geboorte, en kunnen niet van de eene Dati in de andere overgaan ([1]); zoodat eene Dati aanmerkelijk in zielental kan toe- of afnemen en ook zelfs geheel uitsterven.

De binnen de jurisdictie van eene negeri gelegen grond behoort, wat het eigendomsrecht betreft, aan die negeri gemeenschappelijk (communaal); het recht der individueele ingezetenen kan zich nooit verder uitstrekken dan tot de producten. Met dien verstande zijn de tot elke negeri behoorende sagobosschen, die aan de bevolking haar hoofdvoedsel verschaffen, tusschen de Dati's van de negeri verdeeld in *doesoens* (hetgeen men *perceelen* zoude kunnen noemen), welke *Doesoen dati* heeten en door de rechthebbenden gemeenschappelijk worden geëxploiteerd onder toezicht van den Kapala Dati, die als zoodanig een grooter aandeel geniet dan de overigen. Voor dit genot nu zijn zij verplicht tot het doen van onbetaalde diensten ten behoeve van de negeri en de Hoofden; en daarop grondde ook de O. I. Compagnie de, thans door eene directe belasting vervangene, gedwongen nagelcultuur. De Burgers, die geen aandeel hebben in die gronden, dragen dus ook niet mede in de daaraan verbondene lasten. Die lasten worden natuurlijk, evenals de voordeelen, kleiner wanneer de Dati in zielental toeneemt, en grooter wanneer zij vermindert. Sterft eene Dati geheel uit, dan wordt haar grond *Doesoen lennjap* (verlaten grond of perceel); deze wordt dan weder eigendom van de negeri en kan aan eene of meer andere Dati's worden toegewezen.

Buiten de Doesoens dati is de grond (natuurlijk oorspronkelijk woeste gronden) eigendom van de negeri ([2]). Van dezen kunnen

---

([1]) In zooverre is de door VAN HOËVELL geïncrimineerde uitdrukking van »familiën" of »geslachten" (niet »huisgezinnen") voor Dati's niet zoo geheel verkeerd. — Overigens vergelijke men met de Dati's ook de Fenna's op Boeroe, misschien ook de Tjatjahs in de Preanger-Regentschappen, en de onderhoorigheid der Matagawé's in Palembang (zie Dl. I, bl. 709).

([2]) Alleen de hoofdplaats Ambon met haar rechtsgebied wordt als eigendom van het Gouvernement beschouwd.

door het negeri-bestuur aan de individueele leden der negeri-bevolking perceelen ter ontginning en bebouwing in vruchtgebruik worden afgestaan, en zijn dit ook werkelijk, die dan *Doesoen tatanaman* (aanplanting-grond) heeten. De concessionaris kan zoodanige Doesoen geheel naar eigen goedvinden beplanten en vrij over de producten beschikken; bij zijn overlijden gaat zijn recht op zijne erfgenamen over, en die grond heet dan *Doesoen poesaka* (erfgrond). Zoowel de eerste concessionaris als zijne erfgenamen kunnen ook hun recht aan een ander verkoopen, waardoor de grond een *Doesoen bebelian* (koopgrond) wordt. Verkocht kunnen alleen niet worden zoodanige Doesoens, waaromtrent bij de eerste concessie is bepaald dat zij altijd bij de familie van den concessionaris in erfelijk vruchtgebruik moeten blijven; deze heeten *Doesoen poesaka dati* (erfgrond van de Dati). Alle Doesoens worden door het uitsterven der rechthebbenden weder *lennjap* (zie bl. 463) en komen in vollen eigendom aan de negeri terug.

Weinige in getal zijn de *Doesoens soa* en de *Doesoens isi atitin* of *lelepello*. De eerste zijn stukken boschgrond, die in vroegeren tijd aan de eene of andere wijk zijn afgestaan om door de exploitatie daarvan te kunnen voldoen aan de verplichte levering van materialen; de andere (inhoud van de bruidskorf) zijn stukken gronds, die somtijds als uitzet van eene bruid aan den bruidegom in vruchtgebruik worden gegeven.

Alleen door koop of erfenis kunnen Doesoens somtijds in bezit komen van Burgers; maar aanspraak op rechtstreekschen afstand van *Doesoens tatanaman* heeft slechts het Negeri-volk.

De niet in Doesoens uitgegevene woeste gronden zijn weder gemeenschappelijk eigendom van de negeri; en ieder negeri-man mag daar, mits met vergunning van den Kapala Kewang (bl. 458), hars en dergelijke producten inzamelen, en rotting, bamboes en hout kappen. De inzameling echter der boomvruchten, welke zoodanige bosschen opleveren, geschiedt door de gezamenlijke negeri-bewoners; daarom wordt aan die vruchtboomen, tegen dat de vruchten beginnen te rijpen, door den Kapala Kewang een merk gemaakt of eenig voorwerp, gewoonlijk een palmblad, bevestigd, als teeken dat het verboden is daarvan te plukken; zoodanig verbod heet *Sasi*, en heeft wellicht een godsdienstigen oorsprong ([1]).

([1]) Men zie dit alles uitvoeriger bij VAN HOËVELL, bl. 175—218, bij VAN ECK, in de *Indische Gids* van Juni 1883, en vergelijke hierachter bij het eiland Boeroe. Men vindt het *Sasi* ook op de Aroe-eilanden (zie *Tijdschr. van Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XV, bl. 231) en op Timor onder den naam *Pomali*.

Enkele gebruiken en volksvermaken.

Daar ons bestek niet gedoogt dit onderwerp uitvoerig te behandelen, zullen wij hier slechts enkele gebruiken aanstippen, die op Ambon en de Oeliasers in zwang zijn, en overigens den lezer verwijzen naar de uitvoerige werken van VAN HOËVELL, VAN DER CRAB en anderen.

Tot de talrijke overblijfselen uit het heidendom behoort ook het *Pamali* (bl. 60), dat is het voor altijd of tijdelijk aan de Geesten toewijden en dus heilig of onschendbaar verklaren van sommige voorwerpen, die daardoor aan het gebruik der menschen worden onttrokken. In het zuidelijke gedeelte van Seram bestaat dit gebruik nog in volle kracht, maar op Ambon en de Oeliasers zelf zijn slechts sporen van zijn vroeger aanwezen te ontdekken. Wel echter kent men op deze eilanden het *Posso*, dat is het verboden of voor schadelijk verklaard zijn van sommige zaken; zoo is b. v. voor personen, die gelooven van het een of ander dier af te stammen, het eten van het vleesch van zoodanig dier *posso;* zoo zijn ook *posso* allerlei dingen, die genees- of toovermiddelen krachteloos zouden maken, enz.

Evenals in de Minahasa het *Mapaloes* (bl. 209), zoo bestaat hier het *Masohi*, dat is het zich vereenigen van onderscheidene personen om gezamenlijk elkanders rijstvelden te bewerken of anderen arbeid te verrichten, die voor één persoon met zijn gezin te zwaar is.

Van geheel anderen aard is eene overeenkomst, die den naam *Péla* draagt. Oorspronkelijk was zij een verbond tusschen twee of meer negeriën om elkander in oorlog of in elken dergelijken nood bij te staan; en men onderscheidde daarbij tweeërlei *Péla;* namelijk: het *Péla lampat sirih*, waardoor de negeriën zich slechts tot het vermelde doel vriendschappelijk verbonden achtten; en het *Péla soedara* of *Péla daging*, waarbij de negeriën zoo nauw verbonden waren, dat men elkander als bloedverwanten beschouwde, zoodat zelfs onderlinge huwelijken verboden waren. Thans echter is het *Péla* slechts eene overeenkomst om in de wederzijdsche negeriën komende elkander vriendschappelijk te ontvangen en kosteloos van al het noodige te voorzien.

Er zijn, zoowel bij de Christenen als bij de Mahomedanen, twee wijzen van huwen, namelijk het *lari bini* en het *minta bini*, van welke de eerste de meest gebruikelijke is. Bij het *lari bini* (eene vrouw schaken) verlaat het meisje heimelijk de ouderlijke woning en volgt den man, die haar op eenigen afstand opwacht, naar de zijne; deze laatste moet te gelijker tijd in de slaapplaats zijner

beminde nederleggen of doen nederleggen een stuk wit linnen, eene flesch arak (deze laatste alleen bij de Christenen) en een brief, waarin hij de ouders van het voorgevallene kennis geeft. Een paar dagen later gaat hij naar het huis der ouders om voor het gebeurde vergiffenis te vragen, die hem na eenige formaliteiten wordt verleend; hierna wordt aan het burgerlijk bestuur kennis gegeven van het voorgenomen huwelijk, en dit door den Zendeling-leeraar of den Mahomedaanschen priester voltrokken. Bij het *minta bini* (eene vrouw vragen), dat zelden anders dan bij dochters van Regenten of andere voorname personen voorkomt, wordt de toestemming tot het huwelijk door de familie van den man, hetzij mondeling of schriftelijk, aan die van het meisje gevraagd. Bij aanneming van het voorstel, wordt dit gunstig antwoord, nadat de hoegrootheid van den te eischen bruidschat (*arta*) door de familieleden is bepaald, eerst na eenige dagen schriftelijk gegeven. Wordt het aanzoek echter door de ouders van het meisje afgeslagen, dan volgt dit antwoord spoedig; en de jongelieden nemen dan gewoonlijk de toevlucht tot het *lari bini*, waardoor weigering onmogelijk wordt.

De Ambonners zijn hartstochtelijke liefhebbers van feestvieren. Behalve de *Kabesaran* (bl. 208), de *Tjakalele* en de *Tjakaïba* (bl. 384), die ook bij hen in gebruik zijn, grijpen zij elke gelegenheid daartoe gretig aan. Zulke feesten, waarbij de huizen en somtijds de geheele negeri met groen en eerebogen worden versierd, bestaan in gastmalen en drinkgelagen met muziek en dans; de Christenen voeren daarbij Europeesche dansen uit onder begeleiding van violen, fluiten, triangel en trom, de Mahomedanen den inlandschen dans, het *menari*, dat evenals het *tandakken* der Javanen, grootendeels in meer of minder bevallige bewegingen van de armen en het bovenlijf bestaat en met de muziek van *gongs*, *tifa's* en andere geraasmakende instrumenten gepaard gaat.

Het zingen van *Pantoens* ([1]), begeleid door viool of fluit, is mede een zeer geliefd gebruik, hetzij om alleen daarmede den avond te korten of als afwisseling tusschen andere vermaken, zooals danspartijen en gastmalen. Het geschiedt ook bij het *hela rotan* (rotting trekken), waarbij de spelers, mannen en vrouwen, in twee partijen verdeeld, ieder het einde van een rotting vasthouden en trachten elkander over eene tusschen hen gestelde grenslijn te trekken ([2]).

([1]) Zie onze *Handleiding bij de beoefening van het Maleisch*, Vijfde druk, bl. 303.

([2]) Over dit rotting-trekken, dat oorspronkelijk eene soort van godsdienstige plechtigheid schijnt te zijn, vooral om daardoor het doorkomen van den regenmoesson te bevorderen, zie men ook de *Indische Gids*, 1884, Dl. II, bl. 92 en 98.

§ 2. Het eiland Oma of Haroekoe.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Oma, ook Haroekoe en Boewang besi genoemd, ligt ten oosten van Ambon, waarvan het gescheiden is door Straat Haroekoe (in welke het kleine eilandje P. Pombo ligt), tusschen 3° 30′ tot 3° 35′ Z. B. en 128° 24′ 30″ tot 128° 32′ O. L. Het heeft een zeer onregelmatig vierkanten vorm, met eene zuidwestwaarts uitstekende punt, die daar in T. Samet eindigt; de oostelijkste punt heet T. Janain. Oma of Boewang besi is eigenlijk alleen de naam van de zuidkust des eilands, terwijl het noordelijke gedeelte dien van Hatoehaha draagt. De geheele grootte is 2,02 □ mijlen [1].

De natuurlijke gesteldheid van Oma schijnt dezelfde te zijn als die van Ambon; het gebergte is echter veel minder hoog en bereikt niet meer dan 1400 vt. Nabij de zuidkust bevinden zich warme bronnen, die ijzer-oxyde bevatten. Bevaarbare rivieren zijn er niet; onder de voornaamste noemt men de Waë Memi en de W. Ira aan de westkust, de W. Marakee en W. Lapia aan de noord-, en de W. Lain aan de zuidkust. Omtrent de natuurlijke voortbrengselen van het plantenrijk is nog zeer weinig bekend. Sago groeit er niet genoeg voor de bevolking; kokosboomen worden in vrij groote hoeveelheid aangekweekt. Het hoofdvoortbrengsel zijn de kruidnagelen. Herten en zwijnen zijn de voornaamste wilde dieren; runderen, schapen en geiten zijn er slechts in gering aantal.

Plaatsen, bestuur, bevolking.

De negeriën op Oma, allen aan de kusten gelegen, zijn elf in getal, namelijk: Haroekoe, vroeger de voornaamste plaats van het eiland, dat dan ook gewoonlijk naar haar werd genoemd, met het thans geheel vervallen fortje Zeelandia, gelegen op de westkust aan den mond van het riviertje Waë Memi. Zij telde in 1854 ruim 840, in 1874 echter 933 inwoners.

Noordwaarts van Haroekoe liggen langs de westkust Samet, Rohomoni, Kabaoe en Kailolo.

Aan de noordkust: Pelaoe en Karioe met het thans vervallen fort Hoorn.

Aan de oostkust: Hoelalioe.

Aan de zuidkust: Aboroe, Wassoe en Oma, welk laatste thans de belangrijkste plaats is en waarnaar het eiland doorgaans wordt genoemd.

---

[1] Volgens Bleeker. Volgens eene oudere opgave van Melvill slechts 1,7 □ mijl.

Het Inlandsche bestuur is volmaakt op dezelfde wijze ingericht als op Ambon. De negeriën Samet, Oma, Pelaoe, Kailolo en Kabaoe hebben Radja's, de overige Patihs.

Wat het Europeesche bestuur betreft behoort Oma onder de Afdeeling Saparoewa, en staat dus onder den Controleur daarvan.

De bevolking neemt langzaam in getalsterkte toe. Zij bestond in 1855 uit 556 Dati's ([1]), en bedroeg toen:

88	Afstammelingen van Europeanen,		
288	Burgers		Inlanders,
3204	Christenen	Negeri-volk	Inlanders,
3544	Mahomedanen	Negeri-volk	Inlanders,
64	Slaven,		
Totaal 7188	zielen.		

In 1874 telde zij:

856	Christen-burgers,	
3886	Christenen	Negeri-volk.
3783	Mahomedanen	Negeri-volk.
Totaal 8525	zielen.	

Haar afkomst en maatschappelijke toestand zijn, wat de Inlanders betreft, geheel gelijk aan die der Ambonners.

Europeanen zijn er niet; hunne afstammelingen, allen Christenen, zijn ijveriger dan die op Ambon; de meesten hunner leven van den handel, sommigen oefenen een ambacht uit. Ook de Inlandsche Burgers worden gezegd arbeidzamer te zijn en daardoor grootere welvaart te genieten dan die op bovengenoemd eiland.

De Mahomedanen bewonen de negeriën Rohomoni, Kabaoe, Kailolo en Pelaoe, dus het noordwestelijke gedeelte des eilands; de Christenen de zeven andere negeriën, in ieder van welke eene Gouvernements lagere school is. Te Oma is een Hulpprediker gevestigd.

§ 3. De eilanden Saparoewa en Molana.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Saparoewa, ook Honimoa en Oelias of Lease, eigenlijk Oeli-asa, geheeten (waarnaar de vier eilanden ten oosten van Ambon ook wel gezamenlijk de Oeliasers worden genoemd), ligt onmiddellijk ten oosten van Oma en strekt zich ook noordwestwaarts uit tegenover de noordoostkust van laatstgenoemd eiland. De naam Honimoa behoort eigenlijk alleen aan de zuidkust des eilands, terwijl de noordoostelijke landtong dien van Hatawano draagt. Het smalle vaarwater

([1]) Deze verdeeling heeft alleen betrekking op het Negeri-volk.

tusschen de beide eilanden wordt Straat van Saparoewa genoemd. Het eiland strekt zich uit tusschen 128° 32′ 50″ tot 128° 43′ 40″ O. L. en 3° 29′ 50″ tot 3° 38′ Z. B. (1). De grootte bedraagt 2,48 □ mijlen.

Aan de zuidzijde dringt de Baai van Saparoewa en aan de noordzijde die van Toehaha diep landwaarts in; in de laatste ontlast zich de Waë Ila, de grootste rivier des eilands. Zij verdeelen het eiland in twee schiereilanden, van welke het westelijke het grootste is, en die door eene ongeveer een halfuur gaans breede landengte met elkander verbonden zijn. Eene veel kleinere baai, die van Porto of van Haria, bevindt zich in het zuidelijke gedeelte der westkust. Overigens is van de natuurlijke gesteldheid des eilands nog zeer weinig bekend; het schijnt grootendeels van tertiaire kalkformatie te zijn; op sommige plaatsen aan de noordkust vindt men goede pijpaarde, op andere eene soort van klei, *ampo* of *batoe poan* genaamd, die door de Inboorlingen gegeten wordt (bl. 354). De menigvuldige bergen hebben geene aanzienlijke hoogte; de hoogste toppen bereiken ongeveer 1000 vt. De zuidoosthoek des eilands is een steil bergland van ongeveer 900 vt. hoogte; overigens zijn de kusten meestal laag en hier en daar met kokosboomen bezet; de landengte tusschen de twee schiereilanden is eene weinig verhevene vlakte met grasvelden bedekt. Op de heuvels vindt men *kanari-* en tamarindeboomen, varens, *pandanus*-soorten en sagoboomen doch niet genoeg voor de bevolking, die het ontbrekende van Seram haalt; de bergen zijn met dichte bosschen begroeid. Het voornaamste voortbrengsel zijn de kruidnagelen. Het dierenrijk schijnt weinig van dat op Ambon te verschillen; runderen worden er nog al gevonden, doch slechts zeer enkele paarden.

Plaatsen, bestuur, bevolking.

Naar verhouding van de grootte van het eiland zijn er slechts weinig negeriën; zij zijn de volgende:

Saparoewa, de hoofdplaats des eilands en der Afdeeling, de standplaats van den Controleur, aan de Baai van dien naam op de landengte gelegen. Zij beslaat eene vrij groote uitgestrektheid langs de kust, doch breidt zich landwaarts in niet ver uit. Zij maakt een geheel uit met de westwaarts liggende negeri Tiouw en telde met

(1) Volgens de Kaart van VAN HOËVELL, die nagenoeg overeenkomt met de opgave van MELVILL in den *Moniteur des Indes*, 1846. Volgens de Kaart van laatstgenoemden Schrijver in den *Atlas* ligt het ongeveer 5 minuten oostelijker.

inbegrip van deze, in 1874, 1930 zielen. Er is eene Christenkerk, waarin de dienst door een Hulpprediker wordt verricht, en eene school. Aan het strand ligt op eene kalkrots het steenen fort Duurstede met twee halfcirkelvormige bastions, met een detachement van ongeveer 50 man onder eenen Officier der Infanterie; ook is er een Officier van Gezondheid, die tevens met den burgerlijken geneeskundigen dienst is belast. De schutterij bestond in 1874 uit 4 Officieren en 147 Onderofficieren en manschappen.

Aan de westzijde der Baai van Saparoewa liggen de negeriën Paperoe en Boi; langs haren oostelijken oever, Sirisori serani (Christelijk Sirisori), Sirisori islam (Mahomedaansch Sirisori), Oelat en Ouw.

Aan de westkust des eilands vindt men Porto en Haria, aan de daarnaar genoemde baai (bl. 469); en aan de noordwestpunt, Koelor.

Aan de oostzijde der Baai van Toehaha liggen: Toehaha, Mahoe, Ihamahoe, Iha, Nollot en Itawaka, de twee laatste aan den noordoosthoek der baai.

Op de noord- en oostkust liggen geene negeriën.

Saparoewa is het hoofdeiland van de Afdeeling Saparoewa en staat onder het onmiddellijk bestuur van den Controleur. Het Inlandsche bestuur der afzonderlijke negeriën is geheel gelijk aan dat op Ambon.

De bevolking, wier getalsterkte steeds toeneemt, bestond in 1855 uit 662 Dati's (alleen het Negeri-volk) en bedroeg:

	162	Europeanen en hunne afstammelingen,		
	2912	Burgers		Inlanders,
	7340	Christenen	Negeri-volk	Inlanders,
	1154	Mahomedanen	Negeri-volk	Inlanders,
	97	Slaven,		
Totaal	11665	zielen.		

In 1874 waren er	4225	Christenen	Burgers,
	18	Mahomedanen	Burgers,
	8751	Christenen	Negeri-volk.
	1374	Mahomedanen	Negeri-volk.
Totaal	14368	zielen.	

Haar maatschappelijke toestand en afkomst zijn gelijk aan die der Ambonners. De vrouwen zijn schooner van gelaat en gestalte dan elders in de Molukken. De *Kabesaran* (bl. 208) wordt hier ook, evenals op Ambon, door Djoedjaro's (bl. 458) uitgevoerd ([1]).

([1]) VAN DOREN, *Herinneringen en schetsen van Oost-Indië*, Dl. I, bl. 175. Over de *Kabesaran* en de door *Djoedjaro's* uitgevoerde dansen zie men ook BICKMORE, *Reizen in den Ind. Archipel*, Dl. I, bl. 196 en volgg.

Omtrent een derde gedeelte der Inlandsche burgers woont op de hoofdplaats; de overigen zijn in verschillende negeriën verdeeld.

Blanke Europeanen zijn alleen de ambtenaren; de overigen zijn kleurlingen en leven, evenals op Ambon, in traagheid en armoede.

De Mahomedanen bewonen alleen de negeriën Sirisori islam, Iha en Koelor; op de hoofdplaats worden er een vijftiental gevonden. Alle andere plaatsen zijn uitsluitend met Christenen bevolkt; zij hebben scholen, evenals op Oma.

Op ruim $^1/_4$ mijl afstands van de zuidwestpunt van Saparoewa ligt het eilandje Molana, omstreeks een uur gaans in omtrek groot en 400 of 500 vt. hoog. Het was vroeger de afzonderingsplaats der melaatschen van Ambon en de Oeliasers, die daar onder toezicht van den Officier van Gezondheid van Saparoewa werden verpleegd. Sedert eenige jaren is dat leprozen-etablissement opgeheven, omdat de ziekte niet meer voor besmettelijk werd gehouden; na dien tijd schijnt echter hare verspreiding over deze eilanden sterk toe te nemen ([1]).

De veel kleinere eilandjes Pombo en Batoe Pintoe, onmiddellijk bij de zuidwestpunt van Saparoewa, zijn niets dan naakte rotsen.

§ 4. Het eiland Noesa laoet.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Noesa laoet, het kleinste der Oeliasers, ligt op geringen afstand ten zuidoosten van Saparoewa op 3° 40′ Z. B. en 128° 47′ O. L. en is ongeveer 1 □ mijl groot; de noordkust is bij de Inlanders bekend onder den naam van Ina-lohoe, de zuidkust onder dien van Ina-haha. Het is van dezelfde formatie als de naburige eilanden en geheel bergachtig; de hoogste toppen bereiken echter geen 1000 vt. Dat het ook van vulkanischen aard is blijkt uit de heete bronnen, welke er worden gevonden. Overigens is de natuurlijke gesteldheid nog weinig bekend.

Op sommige plaatsen komt oker in vrij groote hoeveelheid voor, alsmede de *batoe poan*. Het dierenrijk is niet bekend; van de tamme dieren zijn er alleen eenige schapen. Ook het plantenrijk is nog niet wetenschappelijk onderzocht; het belangrijkste voortbrengsel daarvan zijn de kruidnagelen.

([1]) Van Hoëvell, bl. 6.

Plaatsen, bevolking, bestuur.

Het eiland heeft slechts zeven negeriën, namelijk:
aan de westkust, onmiddellijk bij elkander, Sila en Leinitoe, waarbij vroeger het fortje Beverwijk lag, en meer zuidwaarts Titawai, aan het riviertje Waë Pandila.
aan de zuidkust: Aboeboe.
aan de oostkust: Akoon en Amet.
aan de noordkust: Nalahia aan de daarnaar genoemde baai.

Noesa laoet behoort tot de Afdeeling Saparoewa. Het Inlandsche bestuur is gelijk aan dat op de naburige eilanden; de negeri Titawai staat onder eenen Radja, de andere onder Patihs.

De bevolking, wier sterkte langzaam toeneemt, bestond in 1855 uit 268 Dati's (alleen het Negeri-volk) en bedroeg:

4	Afstammelingen van Europeanen,	
63	Burgers	Inlanders,
3386	Negeri-volk	
26	Slaven,	
Totaal 3479	zielen, allen Christenen.	

In 1874 telde zij 98 Burgers,
3925 Negeri-volk,
Totaal 4023 zielen, allen Christenen.

De kleurlingen wonen allen te Leinitoe. De Burgers zijn in de verschillende negeriën verdeeld met uitzondering van Aboeboe en Akoon, die alleen door Negeri-volk worden bewoond. In elke negeri is eene Gouvernements school. Op het eiland is ook een Hulpprediker gevestigd.

§ 5. Het eiland Amblaoe.

Amblaoe of Amblauw ligt aan den zuidelijken ingang van de veilig bevaarbare Straat Manipa of Boeroe, die tusschen Seram en Boeroe stroomt, een paar mijlen van de zuidoostkust van laatstgenoemd eiland, op 3° 52′ Z. B. en 127° 15′ O. L. Het is omstreeks 2 □ mijlen groot, bergachtig en onvruchtbaar, zoodat het zelfs geene sago genoeg voortbrengt voor de bevolking, die het ontbrekende uit de Regentschappen Loemaëte en Waësama op Boeroe haalt; specerijen worden er niet gekweekt; de grond levert kalk op.

Er zijn zeven negeriën of *béna's*, die elk uit twee tot vijf *noeroe's* of gehuchten bestaan, namelijk: Loemoi, aan de oostkust; Masawoi en Salate, aan de noordkust; Oelima, aan de noordwestkust; en

Elara, Salasi en Siwar, aan de zuidkust. Zij staan onder Hoofden, die den titel voeren van Patih of Orang Kaja.

De bevolking des eilands, welke in Dati's verdeeld is, bedroeg in 1855 ongeveer 1050 zielen; zij schijnt van Boeroe afkomstig te zijn, belijdt den Mahomedaanschen godsdienst, en wordt als nijver voorgesteld. De hoofdmiddelen van bestaan zijn visscherij en handel op de naburige eilanden; ook een gedeelte der van Boeroe gehaalde sago wordt weder in den handel gebracht.

Amblaoe behoort administratief tot de Afdeeling Kajéli (Boeroe); wij hebben er echter geenen Posthouder of bezetting. De bevolking is aan hare woonplaatsen gebonden en verplicht jaarlijks eene zekere hoeveelheid kalk aan het bestuur te Ambon te leveren tegen *f* 50 de *kojan* (1).

§ 6. De eilanden Manipa, Kélang en Boano.

Het eiland Manipa.

Manipa, ook Basia, Kondea en Herrea genoemd, ligt in het noorden van Straat Manipa nagenoeg 4 mijlen van Boeroe's noordoosthoek, op 3°15′ Z. B. en 127°40′ O. L., en is 1,7 □ mijl groot. Het eiland is heuvelachtig en heeft een zandigen grond. De nagelboomen zijn hier, evenals op de andere in deze § behandelde eilanden, door de O. I. Compagnie uitgeroeid; sago-palmen komen in overvloed voor; aangekweekt worden kokosboomen, *djagoeng*, aardvruchten en groenten. De uitbreiding van den landbouw wordt, zegt men, verhinderd door de menigte wilde zwijnen en herten, die op het eiland worden aangetroffen.

De negeriën zijn zeven in getal: Loehoe-Toeban, Masawoi, Kélang (2), Asahoedi, Toemalehoe (3), Boano-Hatoepoetih (4) en Toeniwara; zij worden bestuurd evenals die der naburige eilanden.

De bevolking, die door de gewelddadige maatregelen der O. I. Compagnie zeer verarmd en verminderd is, bedroeg in 1855 slechts 726 zielen, onder welke een honderdtal Christenen en de overigen Mahomedanen waren. Zij wordt gezegd grootendeels van het naburige

---

(1) De *kojan* wordt gewoonlijk gerekend op 27 pikols; de pikol op 125 Amst. ponden.

(2) De bevolking van deze negeri is in 1656 van het eiland van dien naam herwaarts overgebracht.

(3) In 1653 is in deze negeri het fort Wantrouw gesticht (zie Dl. I, bl. 18), dat echter sedert lang vervallen is.

(4) De bevolking van deze negeri is afkomstig van het eiland Kélang of Hatoepoetih; zie bl. 474.

Seram afkomstig te zijn, en vindt haar bestaan in een weinig landbouw, visscherij, en handel in gedroogden visch, gevogelte, kokosolie, sago en harssoorten, welke artikelen vooral aan Ambonsche kooplieden tegen lijnwaden en andere benoodigdheden worden verruild. Het onderscheid tusschen Burgers en Negeri-volk schijnt hier ook nog te bestaan; de eersten verrichten schuttersdienst en krijgen daarvoor van het Gouvernement geweren in gebruik; de laatsten mogen, evenals elders, niet van woonplaats veranderen.

Manipa, behoort met Kélang en Boano en de omliggende kleine eilandjes tot de Afdeeling Kairatoe (West-Seram); het Gouvernement wordt er echter niet door eenen Ambtenaar vertegenwoordigd.

Rondom Manipa liggen verscheidene kleine en onbewoonde eilandjes, onder welke P. Soewangi ten westen en P. Toeban ten zuiden de voornaamste zijn; in de nabijheid van het laatste wordt veel *tripang* gevangen.

Het eiland Kélang.

Het eiland Kélang, ook Hatoepoetih en Idjal genoemd, ligt op 3°10′ Z. B. en 127°47′ O. L. ten noordoosten van Manipa, waarvan het gescheiden is door de nog geen mijl breede Straat van Kélang, terwijl het niet half zoover van de westelijkste punt van Seram verwijderd is. Het verheft zich 500 of 600 vt. boven de oppervlakte der zee, en heeft eene grootte van 1,5 □ mijl. Van zijne natuurlijke gesteldheid is weinig bekend; het brengt timmerhout, *kanari-* en harsgevende boomen voort, en is rijk aan wilde zwijnen en herten. In het begin der 17de eeuw telde het eiland naar gissing 1600 inwoners, welke in zeven negeriën woonden, waaronder Salatti aan de oostkust de voornaamste was. Wegens hunnen oproerigen aard, dat is, wegens hun verzet tegen de dwangmaatregelen der O. I. Compagnie, werd in het midden dier eeuw een gedeelte der bevolking naar Manipa en Leitimor overgebracht. De overgeblevenen werden langzamerhand door zeeroovers weggevoerd of genoodzaakt naar elders te vluchten; zoodat Kélang langen tijd geheel onbewoond is gebleven en alleen nu en dan aan zeeroovers tot schuilplaats verstrekte. In de laatste jaren hebben zich echter weder zoodanige lieden, meest van Galella en Tabello (Halémahéra) afkomstig, op de noordwestkust gevestigd; zij hebben er kleine tuintjes aangelegd en houden zich voor den schijn met de visscherij bezig, doch leven hoofdzakelijk van de strooptochten, welke zij telkens naar Manipa en andere naburige eilanden ondernemen ([1]).

([1]) VAN HOËVELL, bl. 194.

Tusschen Kélang en de westpunt van Seram (T. Hatan) ligt het kleine onbewoonde eilandje P. Babi. De smalle doorvaart tusschen dit eilandje en Seram heet het Nassausche Gat of Straat Nassau of ook Lobang Haja; die tusschen P. Babi en Kélang wordt Straat Lobang Sole genoemd.

Het eiland Boano.

Boano is een smal langwerpig eiland, dat, in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting nagenoeg evenwijdig aan de kust van Seram en omstreeks eene mijl daarvan verwijderd, ten noordoosten van Kélang ligt op 3° Z. B. en 128° O. L. Het vaarwater tusschen Kélang en Boano heet Straat Boano; dat tusschen laatstgenoemd eiland en Seram wordt door sommigen ook Straat Boano, door anderen Straat Nassau genoemd. De naam Boano behoort eigenlijk alleen aan het noordelijke gedeelte, terwijl het zuidelijke Loehoe heet; de geheele grootte is ongeveer 1,5 □ mijl. Het eiland is rotsachtig en onvruchtbaar, zoodat de bevolking haar onderhoud gedeeltelijk op andere eilanden moet zoeken. De voortbrengselen zijn voornamelijk timmerhout en kalk.

De bevolking, in het begin der 17de eeuw 6000 zielen sterk, is door dezelfde oorzaken als die van Kélang verminderd en bedraagt thans geen 1500 personen. Zij zijn deels Christenen deels Mahomedanen, en bewonen twee negeriën, Boano serani en Boano islam, beide aan de zuidoostkust gelegen; in de eerste is eene Gouvernements school. Behalve den geringen veldbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan de visscherij en de handel op Seram en andere naburige eilanden. Een tak van nijverheid is ook het vervaardigen van prauwen, waarin de Boanoërs zeer bedreven zijn.

Het Nederlandsche bestuur wordt hier niet door eenen Ambtenaar vertegenwoordigd. Hoewel er geene specerijen geteeld worden, mag de bevolking het eiland niet metterwoon verlaten; zij is verplicht jaarlijks eene zekere hoeveelheid hout en kalk aan het Gouvernement te Ambon te leveren.

Bij de noordwestkust van Boano liggen verscheidene kleine onbewoonde eilandjes, onder welke Noesa Belaoe het voornaamste is.

§ 7. HET EILAND BOEROE (1).

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Boeroe ligt ten westen van Amboina en Seram, van welke eilanden het door Straat Manipa of Straat Boeroe gescheiden is, tusschen 3° 4' tot 3° 50' Z. B. en 126° 3' tot 127° 20' O. L. Het wordt ten noorden door de Seramsche zee of Pitt's Straat, ten zuiden door de Banda-zee, en ten westen door de Straat der Molukken bespoeld, en heeft eene grootte van 165 of 170 □ mijlen.

Bijna overal ligt een zwaar zich ver in zee uitstrekkend koraalrif, met slechts weinige voeten water bedekt, rondom de kusten, zoodat deze niet dan voor lichte inlandsche vaartuigen te naderen zijn. Alleen aan den noordoosthoek, waar zich de groote en veilige Baai van Kajéli bevindt, is het eiland voor groote schepen toegankelijk. Andere belangrijke baaien zijn er niet: tot ankerplaatsen voor inlandsche vaartuigen (*orembaai's* en *korakora's*) dienen de Laboean korakora in het oosten en de Bocht van Bara in het westen der noordkust, en voorts de mondingen der menigvuldige riviertjes vooral aan de zuidkust, en de zeëngte tusschen de kleine eilandjes P. Tomahoe, P. Tengah en P. Pangang Lawit en de westkust van Boeroe.

De belangrijkste kapen zijn: T. Karbau of Lissaletta, aan den noordelijken, en T. Roeba of Saït, aan den zuidelijken ingang der Baai van Kajéli; T. Pela, de oostelijkste punt der landtong, welke die baai ten zuiden insluit; T. Kajoe Poetih, zuidwaarts van de vorige aan de oostkust; T. Seroma (op de Kaart van VERSTEEG Somma), aan den zuidoosthoek tegenover het eiland Amblaoe; T. Batoe Pekka, de zuidelijkste punt, vóor welke het kleine eilandje Kelassi (bij VERSTEEG Pekka) en aan wier westzijde een kleine inham gevonden wordt; T. Sarmena, de zuidwestpunt; T. Hoekomina en T. Palpétoe, beide aan den noordwesthoek des eilands.

---

(1) Voor de kennis van Boeroe zijn de voornaamste bronnen de *Beschrijving van het eiland Boeroe*, door F. J. WILLER, eerst medegedeeld in het *Indisch Archief*, 1849, en in 1858 afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Het eiland Boeroe, zijne exploitatie en Halfoersche instellingen*, door F. J. WILLER; *met bijdragen en toelichtingen in verband tot Europesche kolonisatie in Nederlandsch Indie*, door Jhr. J. P. CORNETS DE GROOT, waaraan ook BLEEKER grootendeels zijne berichten heeft ontleend; en G. A. WILKEN, *Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe*, in Dl. XXXVIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*. Verder zie men de *Bijdragen van het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. III; WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bladz. 136; en BICKMORE, *Reizen*, Dl. I, bl. 270.

Rondom den achtergrond der Baai van Kajéli strekt zich eene zeer groote, waarschijnlijk alluviale, vlakte uit, die het geheele Regentschap van dien naam bevat en de Vlakte van Kajéli genoemd wordt. In den omtrek der Baai is zij op vele plaatsen moerassig en met bosschen, meest van *kajoe poetih-*, sago-, kokos- en *djati*-boomen, bedekt; meer landwaarts in is zij een open en vlak terrein, met vetten en voor menigerlei cultuur uitnemend geschikten bodem. Zij is rondom door bergketenen ingesloten, die zich verder over het geheele eiland uitbreiden. Aan de oost-, zuid- en westzijde reikt het gebergte tot aan de kust en eindigt daar op sommige plaatsen, vooral in het westen, in een steilen rotswand; aan de zuidkust zijn eenige kloven, waarin kleine vlakten worden gevonden. Aan de noordkust wijkt het iets meer terug en worden glooiende en golvende terreinen, doch geene eigenlijk gezegde vlakten, aangetroffen. In het weinig bekende binnenland zijn misschien kleine opene plekken, doch waarschijnlijk geene bergvlakten. Omtrent de geologische formatie van deze met zwaar geboomte bedekte bergen is niets bekend. De hoogste toppen zijn: de Kakoe (berg) Tomahoe of Lemadang of Piek van Boeroe (± 7000 vt.), nabij het midden der westkust, in het Regentschap van denzelfden naam; de K. Siël (± 7000 vt.), vijf mijlen oostelijker in het midden des eilands, op welken het vrij groote meer Wakoholo, zoo men zegt 4000 vt. boven den zeespiegel, ligt; en de K. Batoe Boewah (± 4500 vt), aan de oostkust, 2½ mijl ten zuiden van den ingang der Baai van Kajéli.

Aan de zuid- en noordkust ontlasten zich eene menigte riviertjes, die het water uit het binnenland afvoeren doch alle onbevaarbaar zijn. In den drogen moesson verdwijnen zij geheel of blijven slechts kleine beekjes; terwijl zij in den regentijd buiten hare oevers treden en, daar de mondingen alle door banken versperd zijn, op vele plaatsen aan de kust moerassen doen ontstaan. De voornaamste van deze riviertjes zijn, aan de zuidkust van het oosten af: de Waë Olo, W. Okki, W. Kolo, W. Tina, W. Mala en W. Koema; en aan de noordkust, de W. Ili.

Van meer belang is de W. Apoe of Rivier van Kajéli, die de geheele Vlakte van Kajéli in eene noordoostwaartsche richting met tallooze kronkelingen doorstroomt. Zij ontspringt op het gebergte, dat die vlakte ten zuiden begrenst, is 1½ of 2 dagen stroom-opwaarts voor kleine vaartuigen bruikbaar, en zoude op vele plaatsen aan de besproeiing van rijstvelden kunnen worden dienstbaar gemaakt. Eene linkerzijrivier is de W. Gelen.

Bruggen worden op het geheele eiland niet gevonden; over sommige riviertjes liggen losse planken of boomstammen; de andere moeten doorwaad worden.

In het zuidelijke gedeelte des eilands vormt, evenals op Ambon, de Westmoesson den drogen, de Oostmoesson den regentijd, terwijl in het noordelijke gedeelte het omgekeerde plaats heeft; de gebergten in het midden des eilands maken dus ook hier, gelijk op sommige andere eilanden, de afscheiding tusschen deze seizoenen. Het onderscheid tusschen beide is echter niet zoo scherp als b. v. op Java; ook in den zoogenaamden drogen tijd valt op Boeroe veel regen. In de Vlakte van Kajéli is tegen het einde van den Oostmoesson de droogte het sterkst en de hitte het hevigst; in Januari en Februari is de temperatuur daar en aan de kusten op den middag gemiddeld 81° F. Aan de Baai is het klimaat ongezond en heerschen dikwijls moeraskoortsen; meer landwaarts in is zulks bij den drogeren grond minder het geval, hoewel ook daar van tijd tot tijd koortsen en buikziekten voorkomen.

De voortbrengselen van het plantenrijk, die bij eene sterkere bevolking zeer veel zouden kunnen worden vermeerderd en uitgebreid, zijn, sedert de kruidnagelen in 1657 op last der O. I. Compagnie zijn uitgeroeid, voornamelijk: zeer goede houtsoorten, waaronder ebben-, ijzer- en *djati*-hout, eene menigte *kajoe poetih*-boomen, wier bladeren de beste olie uit den geheelen Archipel opleveren; sago-, *arèn*-, kokos- en andere palmen in groote hoeveelheid; rotting, katoen, koffie, tabak en vele keerkringsvruchten; harssoorten; rijst, eene soort van gierst (*hotton*), *djagoeng*, benevens aard- en peulvruchten.

Het dierenrijk, voor zooverre het bekend is, heeft behalve de kleinere soorten en de insecten: tamme buffels, welke voor Gouvernements-rekening worden aangefokt, en wilde, die waarschijnlijk afstammelingen daarvan zijn; verder herten, hertzwijnen (*babi roesa*), wilde zwijnen, slangen, krokodillen, leguanen, schildpadden; *kalongs* (vliegende honden); kasuarissen, papegaaien, ganzen, hoenders, duiven en eenden. De Baai van Kajéli is rijk aan visschen en weekdieren; ook walvisschen en bruinvisschen zijn er niet zeldzaam.

Het delfstoffenrijk is nog geheel onbekend.

Verdeeling van het eiland. Hoofdplaats.

Het eiland is verdeeld in de volgende Foegmolins (bl. 487) of landschappen, door ons Regentschappen genoemd, waarvan echter

met eene enkele uitzondering de grenzen binnenslands geheel niet en langs de kusten slechts gebrekkig bekend zijn:

Kajéli, in het zuidoosten, verreweg het grootste en belangrijkste, zich uitstrekkende over de geheele vlakte rondom de Baai van dien naam.

Ilat, aan de oostkust, van den K. Batoe Boewah tot aan T. Seroma, en ten noorden grenzende aan Kajéli; thans onbewoond.

Loemaëte (op de Kaart van VERSTEEG Loemara), aan de zuidkust, van T. Seroma tot T. Wamsisi nabij de W. Olo, ten noorden grenzende aan Kajéli.

Waësama, grenzende ten oosten aan Loemaëte, van T. Wamsisi tot nabij T. Batoe Pekka.

Massarete, ten westen van Waësama, en zich uitstrekkende tot nabij de W. Koema.

Fogi, ten westen van het voorgaande, en zich uitstrekkende tot aan den zuidwestelijken hoek des eilands.

Langs de westkust, van het zuiden naar het noorden: Tomahoe, Paloemata en Hoekomina; thans alle drie onbewoond.

Aan de noordkust, van het westen af:

Bara, om de Bocht van dien naam; thans onbewoond.

Lisella, van de Bocht van Bara tot voorbij de W. Ili, en landwaarts in zich uitstrekkende tot het meer Wakoholo, dat tot dit Regentschap behoort.

Tagalisa, ten westen aan het vorige grenzende en zich oostwaarts uitstrekkende tot aan het riviertje Namtjina, dat bij de kaap van dien naam in zee valt.

Leiliali, ten oosten van het vorige, ten oosten en zuiden begrensd door Kajéli.

In het noorden van Leiliali ligt nog het zeer kleine, thans onbewoonde landschap Maroelat, ten westen van de Laboean korakora.

De hoofdplaatsen dezer Regentschappen liggen niet in die gewesten zelve, maar zijn alle met de hoofdplaats Kajéli vereenigd, en ook hunne Opperhoofden (Regenten) zijn daar gevestigd. Toen namelijk in 1652 de O. I. Compagnie met den Sultan van Ternate, van wien Boeroe toenmaals eene onderhoorigheid was, een contract had aangegaan tot uitroeiing der nagelboomen op laatstgenoemd eiland, kwam dit in opstand tegen dien Vorst en geraakte dus ook in oorlog met de Compagnie. Eerst na vijfjarigen strijd onderwierp Boeroe zich, en werden bij de vredesvoorwaarden onder andere de volgende punten vastgesteld:. erkenning van den Gouverneur der Molukken als stadhouder van den Sultan van Ternate, en belofte om geene

verbonden met andere Vorsten aan te gaan (waardoor Boeroe daadwerkelijk onder het onmiddellijk gezag der Compagnie werd gebracht); overplaatsing van alle negeriën (hoofdplaatsen) van Boeroe naar de Baai van Kajéli, waar te harer bescherming eene vesting gebouwd en met Nederlandsch krijgsvolk bezet zoude worden; geheele uitroeiing der nagelboomen en belofte van ze nooit meer te zullen planten. Deze bepalingen zijn volledig ten uitvoer gelegd en dus de langs de kust gevestigde hoofdplaatsen met hare, toen reeds Mahomedaansche, bevolking en Regenten naar de Baai overgebracht; terwijl alleen de Alfoersche bevolking over het geheele eiland op eenigen afstand van de kusten en in het binnenland is blijven wonen. De hoofdplaatsen, welke daardoor eigenlijk op zichzelf staande wijken der gemeenschappelijke hoofdplaats Kajéli zijn geworden, hebben echter den titel van negeriën en den naam van het oorspronkelijke Regentschap behouden; en hunne Hoofden zijn, met behoud van hunne verschillende titels, daar ter plaatse eigenlijk Wijkhoofden geworden, doch zijn ook Opperhoofden gebleven over de Alfoeren in hunne binnenlandsche Regentschappen, die hun gezag steeds blijven erkennen.

De hoofdplaats Kajéli, de standplaats van den Nederlandschen Posthouder der Afdeeling Kajéli, die het oostelijke gedeelte van het eiland bevat, ligt aan de zuidoostzijde der Baai en strekt zich over eene lengte van ruim $^1/_2$ uur gaans op geringen afstand van de kust uit. Nagenoeg in het midden ligt het fort Defensie, een steenen vierhoek met vier halve bastions, dat echter in 1866 is ontruimd en aan de burgerlijke autoriteit overgegeven om het zoo te onderhouden dat het bij oorlog of opstand weder kan bezet en verdedigd worden. Even ten zuiden van dit fort ligt het Gouvernements-huis, een eenvoudig houten gebouw, en daarachter de wijk der Christenen met eene goede steenen kerk en eene Gouvernements school. Ten oosten van het fort liggen de Mahomedaansche negeriën: Loemaëte (Loemara?), wier Regent (zie bl. 487) den titel van Sengadji heeft; Hoekomina, dat thans onder den Regent van Fogi staat; Paloemata, met eenen Orang Kaja; Tomahoe, dat thans onder den Regent van Loemaëte staat; de drie laatstgenoemde hebben tegenwoordig geene Alfoersche onderdanen; Fogi, met eenen Patih; en Massarete, met eenen Orang Kaja. Deze negeriën worden doorsneden door de monden der riviertjes Waë Soewel, Lislessch, W. Moni en Maksella. Ten westen van het fort zijn de negeriën: Leiliali, met een Patih; Tagalisa, met een Orang Kaja; Waësama, met eenen Orang Kaja; Kajéli, met eenen

Radja; en daarachter Lisella, met eenen Patih ([1]). Door deze negeriën stroomen de riviertjes Saskalwane, Wasalboeta, Waë Goena en W. Bara. Vroeger had elke negeri hare eigene moskee; thans hebben zij er gezamenlijk zes. De huizen hebben houten stijlen en gebinten, doch zijn overigens uit bamboes en *gabba-gabba* samengesteld en met *atap* gedekt. Verder valt van Kajéli niet veel bijzonders te zeggen. Het is sedert 1854 eene vrijhaven, doch de handel is er nog van weinig belang (bladz. 355). De bevolking vindt voornamelijk haar bestaan in het stoken van *kajoe poetih*-olie, het bereiden van sago (sago-kloppen), de jacht, visscherij en tuinbouw. Het aanfokken van runderen geschiedt alleen voor rekening van het Gouvernement. De schutterij, uit Christenburgers samengesteld en 70 man sterk, is met pieken gewapend; haar dienst bepaalt zich hoofdzakelijk tot het betrekken van eenige wachten.

Bij T. Pela ligt het dorp Pela; aan de Waë Apoe eenige palen opwaarts een dorp, dat door WALLACE Waë Apoe wordt genoemd en op de kaarten van MELVILL en WILLER Rorenzo heet, terwijl WILKEN (bl. 56) daaromstreeks de kampong Wabloi vermeldt.

Langs of op eenigen afstand van de kust vindt men aan de oostzijde ten zuiden van Pela nog de kampongs Lasiali, Batoe Rea en Ilat; langs de zuidkust, van het oosten af, Poli, Loemaëte, Waësama, Massarete, de standplaats van den Nederlandschen Posthouder der Afdeeling van dezen naam, die het westelijke gedeelte des eilands omvat, en Fogi; en langs de noordkust, Lisella, Tagalisa en Maroelat.

Bevolking en bestuur.

De mededeelingen omtrent de sterkte der bevolking van Boeroe buiten de hoofdplaats berusten alleen op de opgaven der Inlandsche Hoofden en zijn dus minder te vertrouwen dan die, welke de hoofdplaats betreffen. Volgens de laatste, door WILKEN gegevene, berichten bedroeg zij in 1869:

In de hoofdplaats:

Afstammelingen van Europeanen	16	
Inlandsche Christenen	166	
Inlandsche Mahomedanen	1115	
Arabieren	26	
Chineezen	3	
Totaal		1326
Transporteeren		1326

([1]) De weinig of niet bewoonde Regentschappen Maroelat, Ilat en Bara hebben ook

	Transport.	1326
Buiten de hoofdplaats (Heidensche Alfoeren):		
In het Regentschap Kajéli.	544	
» » » Leiliali.	70	
» » » Tagalisa.	287	
» » » Lisella.	2981	
» » » Fogi.	105	
» » » Massarete.	1875	
» » » Waësama.	1088	
» » » Loemaëte.	55	
	Totaal.	7005
	Te zamen.	8331

voor het geheele eiland, welk cijfer eene belangrijke vermindering der bevolking aanwijst, vergeleken bij dat van 1855, toen, volgens BLEEKER, de hoofdplaats 1698 en de Regentschappen daarbuiten 7521 zielen telden en dus het geheele eiland 9219 bewoners had.

De Christenbevolking wordt voorgesteld als zeer ijverig. Zij vindt haar bestaan in het bereiden van *kajoe poetih*-olie, sago en *sagoeweer* (¹), en in jacht, visscherij, tuinbouw of ambachten. Velen oefenen ook onderscheidene van deze bedrijven gelijktijdig uit. Zij genieten dan ook eene groote mate van welvaart; sommigen hebben een vrij belangrijk geldelijk vermogen; anderen zijn in het bezit van vaartuigen, akkers, kokos- en sagopalmen, kostbare vischtuigen, vuurwapenen, enz. Ook omtrent hunnen zedelijken toestand wordt goede getuigenis gegeven: belangrijke misdrijven komen onder hen niet voor. De meesten kunnen lezen en schrijven. Deze Christenbevolking staat onder het onmiddellijk bestuur van den ter hoofdplaats gevestigden Posthouder, die de hoogste Nederlandsche autoriteit is in de Afdeeling Kajéli, waartoe ook Amblaoe behoort. Hij is dus tevens belast met de functiën van Magistraat; indien er geschillen tusschen Christenen ontstaan, beslist hij die alleen, in andere gevallen staan hem de Regenten der Mahomedaansche negeriën ter zijde. Belangrijke zaken komen voor den Landraad of het Residentiegerecht te Amboa.

De Mahomedaansche bevolking, hoewel minder welvarend dan de Christelijke, voorziet toch ook op eene voldoende wijze in hare behoeften door dezelfde middelen als deze laatste. In kleeding en uiterlijk voorkomen verschillen zij niet van de Mahomedanen op Ambon; doch

geene afzonderlijke negerien meer ter hoofdplaats; hunne weinig talrijke Mahomedaansche bevolking is ingesmolten bij die van Leiliali, Kajéli en Lisella.

(¹) Een sagoeweer- (palmwijn-) bereider heet Tifadoor; het inzamelen zelf [illegible] [illegible] of [illegible].

in hunne instellingen omtrent het grondbezit en het huwelijk (hoewel dit laatste op de Mahomedaansche wijze door een priester wordt gesloten) volgen zij nog in vele opzichten hunne oude Alfoersche gebruiken, die hieronder zullen vermeld worden. Zij staan onder het onmiddellijk bestuur van de op bl. 480 vermelde Radja's, Patih's, enz., die, evenals de mindere Hoofden, uit het geslacht hunner voorgangers door de bevolking gekozen en door het Nederlandsche bestuur bevestigd worden. Op deze Regenten volgen in rang de Hoofden of vertegenwoordigers der verschillende Soa's of Etnate's (familiën), die collectief Bobato's genoemd worden (vergel. bl. 236 en 261), en van welke een als adsistent en bij ontstentenis als plaatsvervanger van den Regent fungeert; deze heet als zoodanig Perwis en wordt om de zes maanden door een ander vervangen. Op hen volgen de Loembattans of hoofden van huisgezinnen. De door den Posthouder aan den Regent medegedeelde bevelen van het Gouvernement doet deze, door middel van den Perwis, aan de Bobato's toekomen, die ze weder overbrengen aan de Loembattans, welke, ieder voor zooverre hem aangaat, voor de uitvoering daarvan verantwoordelijk zijn. De Regent geniet geene inkomsten van het Gouvernement noch van zijne Mahomedaansche onderdanen, behalve dat deze laatsten verplicht zijn zijne woning te bouwen of te herstellen, waarvoor hij hun echter gedurende den tijd, dat zij daaraan werken, voedsel, en bij de voltooiing een feest moet geven; over hetgeen hij als Djohoe van zijne Alfoersche onderdanen geniet zie men hierachter bl. 488.

De regeling der inwendige belangen van elke negeri wordt aan haar zelve overgelaten. Deze worden behandeld in eenen Raad (*Itsia ipsalla*), samengesteld uit de Bobato's met den Regent als Voorzitter. Deze Raad behandelt ook de politie-overtredingen, welke met rottingslagen of blokarrest worden gestraft; alsmede civiele geschillen over zaken, wier waarde het bedrag van *f* 5 niet te boven gaat. Zaken, welke over een hooger bedrag loopen, en zware misdrijven, welke echter zelden voorkomen, moeten voor den Magistraat of eene hoogere rechtbank worden gebracht.

De Alfoersche, geheel Heidensche bevolking is een stam van het onbeschaafde Maleische ras en wordt beschreven als eenvoudig, onbedorven, vlijtig, en gemakkelijk tot een voldoenden trap van welvaart en zedelijke ontwikkeling op te leiden, doch ontsierd door schuwheid en onzindelijkheid. Zij leven onder elkander vreedzaam, maken zich niet schuldig aan dobbelspelen, zelden aan dronkenschap, diefstal of andere misdrijven; en het koppensnellen is hun onbekend, evenals de slavernij. De huizen, die gewoonlijk verspreid in de bosschen,

zelden in kleine kampongs vereenigd nabij het strand staan, zijn groot en laag en, behalve het geraamte, grootendeels van boomschors en palmbladeren vervaardigd. Zij strekken tot woning aan al de gezinnen van eene familie, die daarin elk een door palmbladeren, stroomatten of een katoenen gordijn afgeschoten vertrekje hebben; de volwassen ongehuwde meisjes hebben gezamenlijk zulk een kamertje; de overige ruimte dient tot slaapplaats voor de ongehuwde mannen, en overigens tot stookplaats en verder gemeenschappelijk gebruik. Het huisraad bestaat uit eene bamboezen rustbank, waarop eene mat ligt en eenige hoofdkussens van boombladeren of wel, in plaats van deze laatste, een eenigszins afgerond blok; voorts uit eenige aarden potten en pannen, eene menigte borden, kommen en schotels, een spin- en weeftoestel, en eenige manden en doozen om kleedingstukken en andere voorwerpen in te bewaren. — De mannen dragen gewoonlijk eene uit geklopte boomschors vervaardigde *badjoe* zonder mouwen en de *tjidako* (bl. 199), of eene korte broek zonder *badjoe;* de vrouwen alleen de *saroeng*, onder de armen vastgemaakt, en bij feestelijke gelegenheden eene lange katoenen *badjoe* of kabaai. Beide geslachten dragen ringen van koperdraad of kralen om de armen, de vrouwen ook in de ooren. — De wapens zijn: een lange en zware ijzerhouten stok (*bobot*); eene lange bamboezen speer (*tenan*); eene ijzerhouten lans met bamboezen punt (*kafratan*) of met ijzeren punt (*ehnero*); hakmessen (*katoewen*); zwaarden (*kehel*) en een houten schild (*salawako*); ook geweren (*snapan*) komen meer en meer in gebruik.

Veelwijverij is bij hen geoorloofd doch komt zelden voor; omdat het hun bezwaarlijk valt den koopprijs (*kaléli*) eener vrouw bij elkander te brengen, die naarmate van haren rang bestaat in een grooter of kleiner aantal *salempori's* (stukken Bengaalsch lijnwaad), *kajin patola's* (Inlandsche kleedjes), kommen, eenig ijzerwerk, enz., welke voorwerpen alle van vreemde handelaars moeten gekocht worden; en ook omdat de man verplicht is zijne vrouw steeds van veel kleedingstukken (*saroengs* en *badjoe's*) te voorzien. De vrouw moet altijd behooren tot een anderen stam (*fenna*, bl. 487; vergelijk bl. 375, Noot) als de man en gaat door het huwelijk tot den zijnen over; ook de kinderen behooren tot laatstgenoemden. Het zijn eigenlijk de twee *fenna's*, die den koop sluiten; maar de personen, die daarbij rechtstreeks het meeste belang hebben, namelijk de bruidegom en de ouders der bruid, betalen en ontvangen het grootste gedeelte van de *kaléli;* het overige wordt bijeengebracht en genoten door de wederzijdsche *fenna's*. De *kaléli* wordt gedeeltelijk voldaan wanneer

de bruid uit het huis harer ouders wordt afgehaald (*daäla*), gedeeltelijk na de voltrekking van het huwelijk (*dahoema têma*) in de *fenna* van den bruidegom. De betaling van dit laatste gedeelte kan echter ook tot later worden uitgesteld; doch dan moet de man tot zoolang in de *fenna* zijner vrouw blijven wonen. Sterft hij voordat de *kaléli* geheel is aangezuiverd, dan is zijne *fenna* daartoe verplicht; deze erft ook in elk geval de weduwe, die dan zonder bruidschat gewoonlijk aan een ouderen (niet een jongeren) broeder of anderen bloedverwant van den overledene tot vrouw wordt gegeven of, bij ontstentenis van een zoodanigen, door een ander lid der *fenna* kan worden genomen (vergel. Dl. I, bl. 643, 665 en 780). De plechtigheid der voltrekking van het huwelijk (*dapsiak fina toeha mana*, d. i. samenbrengen van vrouw en man) bestaat in het gezamenlijk rooken van eene *roko* (sigaar) en *sirih*-kauwen door bruidegom en bruid, en het vieren van een feest, dat naar gelang van hun vermogen één of meer dagen duurt. Somtijds wordt het huwelijk voorafgegaan door schaking der bruid (verg. Dl. I, bl. 665 en II, bl. 465); en in het Regentschap Massarete worden de meisjes dikwijls reeds bij hare geboorte verloofd of verkocht, en dan door de vrouwelijke bloedverwanten van den man opgevoed tot aan den tijd der huwbaarheid. — Echtscheiding kan alleen plaats hebben op verlangen van den man in geval van overspel. De beide schuldigen zijn dan verplicht met elkander te trouwen, en de voor de vrouw oorspronkelijk betaalde *kaléli* moet aan haren wettigen man en zijne *fenna* worden teruggegeven.

De nalatenschap van eenen overledene vervalt geheel aan zijne kinderen of naaste bloedverwanten. De roerende goederen worden gelijkelijk tusschen hen verdeeld; de onroerende blijven gewoonlijk onverdeeld en worden gemeenschappelijk eigendom, zoo ook de *poesaka's* of erfstukken, als geweren, muziek-instrumenten (*tataboe-an*), en dergelijke zeldzame of kostbare voorwerpen, die altijd in de familie blijven. De schulden van eenen overledene komen insgelijks ten laste van zijne erfgenamen, behalve, wanneer dit het geval is, het onbetaald gebleven gedeelte der *kaléli*, dat zijne *fenna* moet voldoen (zie hierboven).

De Godsdienstbegrippen der Alfoeren komen in de hoofdzaak op het volgende neder: *Opo Geba Snoelat* (de opperheer der menschen die alles opschrijft) ook wel *Opo Lahatala* (¹) genoemd is de Schepper

(¹) *Lahatala* is blijkbaar eene verbastering van het Arabische *Allah taäla*, allerhoogste God, en dus eerst in gebruik gekomen nadat het Islamisme tot Boeroe was doorgedrongen.

van alles; hij is een alwetende en onzichtbare Geest, te verheven om door de menschen te worden aangebeden. De *Nitoero's* ([1]) of geesten der afgestorvenen zijn de tusschenpersonen, die rechtstreekschen invloed op de lotgevallen der levenden uitoefenen en dus de voorwerpen van goddelijke vereering zijn. Uit liefde tot de menschen heeft dat Opperwezen, na de schepping van Boeroe, Nabiata ([2]) als leeraar tot de Alfoeren gezonden, die in menschelijke gedaante van den berg Tomahoe is afgedaald en hun, op last van zijnen zender, eenige geboden heeft medegedeeld tegen moord, diefstal, overspel, meineed en wederspannigheid tegen de wettige macht. Voorts heeft hij de besnijdenis ingesteld, en geleerd dat bij den dood des lichaams de ziel niet sterft maar door *Opo Geba Snoelat* geoordeeld wordt volgens het boek, waarin hij de daden der menschen opschrijft; en dat de zielen der braven in zijne nabijheid ver boven de wolken een stoorloos geluk genieten, doch die der slechten eeuwig op de wolken blijven rondzwerven of in een vuurpoel worden geworpen. Vervolgens heeft Nabiata eenige aanzienlijke mannen tot onderwijzers en voortplanters van zijne leer opgeleid, en is toen weder verdwenen. Deze mannen heeten *Eswoki*; zij zijn de priesters der Alfoeren en tevens toovenaars en geneesheeren (want de geneeskunde bestaat hoofdzakelijk in tooverij (*kanwakit*) en bezweringen). Na zich in de leer van Nabiata en de tooverkunst te hebben geoefend worden zij met vele ceremoniën tot *Eswoki* gewijd en vervolgens aangesteld bij een *hoema poedji* (gebedenhuisje), dat in elk gehucht gevonden wordt en waarbij verscheidene zoodanige priesters zijn om het volk in zijne plichten te onderwijzen en bij het gebed voor te gaan. Zij genieten daarvoor kleine geschenken doch moeten overigens, evenals ieder ander, in hun eigen onderhoud voorzien. Het tooveren bestaat in het uitspreken van een zegenwensch of een vloek over den persoon of de zaak, wien het geldt, die daartoe, desnoods in beeltenis, naar het *hoema poedji* gebracht wordt ([3]). Overigens bestaat ook bij de Alfoeren het

---

([1]) Vergelijk bl. 202 en hierachter B. §§ 7 en 8 en Zesde Hoofdgr., Hoofdst. II. § 3.

([2]) Vergel. de *Debata's* der Bataks (Dl. I, bl. 774), den *Djabata* der Dajaks (Dl. II, bl. 59), en den *Gosoeong* der bevolking van Halémahéra (Dl. II, bl. 373).

([3]) De hier gegeven voorstelling is volgens WILLER. WILKEN daarentegen zegt dat de Alfoeren op Boeroe volstrekt geene priesters hebben, maar iedereen offert en de geesten aanbidt waar hij wil, doch liefst in het *hoema poedji*, dat ook iedereen, als hij daartoe in staat is, voor zichzelf bouwt. Volgens WILKEN zijn de *Eswoki's* alleen geestenbezweerders (en dus ook geneesheeren), door wier tusschenkomst men de *Sanane's*, dat zijn geesten, die in rotsen, rivieren, enz. wonen, gunstig voor zich kan stemmen en van hen inlichting omtrent toekomstige gebeurtenissen, bijv. den uitslag van eene beraamde onderneming, bekomen.

gebruik sommige voorwerpen, als wateren, bergen, boomen, voor een bepaalden tijd of voor altijd ontoegankelijk te verklaren, als aan de Geesten toegewijd (vergel. Dl. I, bl. 622, Dl. II, bl. 60 en 465); welk gebruik hier *Koin* heet ([1]). Een ander gebruik is het *Sasi*, waardoor eenigen tijd vóór den oogst tuinen, sagobosschen enz. en ook in bezit genomen woeste gronden, voordat men begint die te ontginnen, ontoegankelijk worden verklaard, door op in het oog vallende plaatsen eenige palmtakken te bevestigen. WILKEN beschouwt dit gebruik als een huldeblijk aan het Opperwezen, den oppermachtigen eigenaar van den grond, wiens souverein recht men daardoor zoude erkennen; en dat, bij den buitengewonen eerbied, dien men voor dat Wezen koestert, tevens het middel zoude zijn om die tuinen enz. voor berooving te beveiligen. Dat dit laatste inderdaad het hoofddoel is, blijkt uit hetzelfde gebruik bij de Ambonners (bl. 464). Van eenen anderen aard is het *Poto*, dat is het verboden of ongeoorloofd zijn van sommige handelingen; zoo is bijv. *poto*, de namen van zijne ouders, schoonouders of ouderen broeder uit te spreken; met de weduwe van zijnen ouderen broeder te trouwen; te blijven wonen in het huis, waarin iemand is gestorven; nieuw geoogste rijst te verkoopen, voordat daarvan een gedeelte aan de Geesten is geofferd, enz. (vergel. het *Posso* der Ambonners; bl. 465).

De Alfoeren zijn verdeeld in een aantal (55) *Fenna's* of stammen (vergel. bl. 375, Noot), die weder uit verscheidene *Etnate's* of *Soa's* (familiën) bestaan en elk eene bepaalde uitgestrektheid gronds, *Rahisin fenna* (stamgrond), bewonen hetzij in alleen staande huizen voor ééne familie (*hoemakaon*) of in gehuchten (*hoemalolin*) van drie, vier of vijf huizen, welke dan evenwel dikwijls nog op aanmerkelijken afstand van elkander liggen. Elke *Fenna* heeft zijn Hoofd, die *Matlea*, en in de Regentschappen Massarete en Fogi *Gebha*, wordt genoemd. Daar deze Hoofden ook voor hunne *fenna* met de vreemde kooplieden handelen, wonen zij bijna altijd aan de kust bij de *Wanangan* (anker- of handelplaats), terwijl de bevolking meer landwaarts in woont. Als zijn adsistent en plaatsvervanger bij ontstentenis heeft hij eenen *Perwis* (bl. 483). Voorts heeft elke *hoemalolin* een ondergeschikt Hoofd met den titel *Balistoewa*.

De *Fenna's* zijn vereenigd tot *Foegmolins* of *Fenlolins* (onze Regentschappen), die elk een Opperhoofd (Regent) hebben met den titel Djohoe (Djahoe?). De ter hoofdplaats gevestigde Regenten, die als

---

([1]) Volgens WILKEN. Volgens WILLER heet het *Sanane*; dit schijnt echter iets anders te zijn, zie de Noot op de voorgaande bladz.

Hoofden der Mahomedaansche bevolking de titels van Sengadji, Radja, enz. voeren (bl. 480), zijn tevens Djohoe's van de Alfoeren in hunne *Foegmolins*. Oorspronkelijk hadden zij ieder nevens zich een *Hermolon*, als tweede Hoofd en plaatsvervanger bij ontstentenis; thans heeft men nog alleen *Hermolons* in de groote *Foegmolins* Massarete en Liselia, waar de oudste *Matlea* of *Gebha* als zoodanig fungeert.

De betrekkingen der Hoofden zijn erfelijk in hun geslacht, doch de persoon wordt daaruit gekozen door de bevolking onder goedkeuring van den Djohoe; de keus van dezen laatste, die alleen door de Mahomedaansche bevolking te Kajéli geschiedt, en ook die van de ondergeschikte Hoofden ter hoofdplaats, moet door het Europeesche bestuur worden bekrachtigd. Ieder man is kiezer voor den rang boven den zijnen; men mag echter alleen iemand kiezen, die geboren is uit het huwelijk van een Hoofd met de dochter van een Hoofd; door deze bepaling wordt de bevolking in verkiesbaren en onverkiesbaren, of eene soort van adellijken en niet-adellijken, gesplitst.

De macht van den *Matlea* of *Gebha* en den *Balistoewa* is niet groot; hun bestuur is aartsvaderlijk; de eerste is de tusschenpersoon tusschen den Djohoe en de Alfoersche bevolking, en ook tusschen deze laatste en de vreemde kooplieden. De *Balistoewa* trekt geene inkomsten van de bevolking. De *Matlea* of *Gebha* geniet, volgens Willer, een gedeelte van den *djagoeng-*, gierst- en tabaksoogst, doch heeft, volgens Wilken, geene vaste inkomsten van de bevolking, maar alleen aanspraak op hare hulp bij het bouwen van zijn huis en het bearbeiden zijner velden. De Djohoe geniet van zijne Alfoersche onderhoorigen de *tanate*, dat is eene vaste jaarlijksche schatting, te voldoen in rijst, gierst, sago, kokosnoten, hars en stroolappen, die over de *Fenna's* naar gelang van hare sterkte wordt omgeslagen, en waarin ieder gehuwd man zijn aandeel moet dragen. Voorts moet elke *Fenna* hem een of meer Kwarto's (bl. 458) ter hoofdplaats bezorgen, die alleen voor den kost allen hun door den Djohoe opgelegden arbeid moeten verrichten en om de één, twee of drie maanden worden afgewisseld. Wanneer de Djohoe zijne *Foegmolin* bezoekt, heeft hij aanspraak op de kostelooze levering van provisiën en roeiers voor zijne geheele reis. Eindelijk moet elke *Fenna* hem jaarlijks een *Anhoemlalin* te Kajéli leveren, dat is een jongeling of meisje, die daar in het Islamisme wordt opgevoed ([1]) en levenslang in zijnen dienst blijft; alleen indien eene vrouwelijke *Anhoemlalin* met eenen vrijen man trouwt, hetgeen slechts met toestemming van den Djohoe

---

([1]) Zij worden dan op de hoofdplaats *anak pijara*, kweekelingen, genoemd.

kan geschieden, die dan ook haren koopprijs ontvangt, wordt zij vrij. Wanneer *Anhoemlalins* met elkander trouwen, blijven ook hunne kinderen in dien stand; zij zijn nagenoeg slaven, doch mogen niet verkocht, weggeschonken of mishandeld worden. De *Anhoemlalin* wordt door den *Gebha* of *Matlea* gekozen; en indien de ouders te bewegen zijn om hun kind af te staan, ontvangen zij daarvoor van de gezamenlijke *Fenna* eene schadeloosstelling in lijnwaden; doch indien zij er niet in bewilligen, kan men hen niet dwingen en moet een ander kind worden gezocht. De levering dezer *Anhoemlalins* geraakt echter meer en meer in onbruik en heeft alleen nog in de *Foegmolins* Massarete en Lisella plaats; Wilken vermeldt haar zelfs in het geheel niet meer.

De gemeenschappelijke belangen worden behandeld in algemeene vergaderingen, op de noordkust *Ipsia* elders *Dapsiak* geheeten. Zoo zijn er vergaderingen van het volk, bij den *Balistoewa;* vergaderingen van de *Balistoewa's* bij den *Matlea* of *Gebha;* en vergaderingen van deze laatsten bij den Djohoe. Ieder der aanwezenden heeft het recht zijn gevoelen voor te dragen, waartusschen eindelijk de hoogste in rang beslist. De rechtspraak over de zeldzaam voorkomende misdrijven of geschillen geschiedt door dezelfde vergaderingen, naarmate van den rang der betrokkene personen; er is beroep van eene mindere vergadering op eene hoogere. De straffen bestaan in boeten of rottingslagen, in geval van diefstal verbonden met teruggave of vergoeding van het ontvreemde.

Omtrent het grondbezit bestaan de volgende bepalingen. De gronden kunnen worden onderscheiden in: *éhoe* of volstrekte wildernis, zooals hoog gebergte en ondoordringbare wouden; *daboho* of minder ongenaakbare wildernissen of woeste gronden; *hoema élin* of bewoonde gronden; *hawa élin* of beplantbare gronden; en *hawa* of werkelijk beplante gronden. Al deze gronden zonder uitzondering behooren aan de *Fenna*, binnen welker jurisdictie zij gelegen zijn. Ieder individu heeft het recht woeste gronden aan zijne *Fenna* behoorende te ontginnen, en verkrijgt daardoor het wettig bezitrecht, dat op zijne erfgenamen overgaat, en dat hij ook kan verkoopen, verhuren of verpanden, doch alleen aan iemand uit dezelfde *Fenna*. Wanneer de bezitter zijnen grond niet meer bebouwt, zoodat hij tot den staat van woesten grond terugkeert, vervalt na eenige jaren zijn recht en komt het perceel weder geheel aan de *Fenna*. Aan leden van eene andere *Fenna* en aan vreemdelingen kunnen gronden slechts tijdelijk in gebruik worden gegeven, en wel tegen uitkeering van een gedeelte der producten aan de *Fenna*. Op niet in vruchtgebruik uitgegevene

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(gierst), aardappelen en tabak. Wat zij van hunnen oogst kunnen missen, en verder varkens, *dèndèng* (gedroogd hertenvleesch) en houtsoorten verruilen zij door tusschenkomst van den *Matlea* (bl. 487) aan de vreemde handelaren, die van tijd tot tijd de *Wanangans* (ankerplaatsen) bezoeken, tegen lijnwaden, ijzer- en aardewerk, en andere voorwerpen, waaraan zij behoefte hebben en die hun veelal zeer duur worden aangerekend. Daarbij zijn zij zoo onnadenkend dat zij, om aan eene oogenblikkelijke begeerte, vooral naar lijnwaden, te voldoen, dikwijls meer van hunnen oogst verkoopen dan zij kunnen missen; zoodat zij genoodzaakt worden hunne eigene producten weder van dezelfde kooplieden tegen veel hoogeren prijs in te koopen. Dit geschiedt dan natuurlijk altijd op crediet, en draagt veel bij tot hunne armoede; zij voldoen echter meestal getrouw aan de verplichtingen, welke zij hebben aangegaan. De veeteelt bepaalt zich alleen tot het aanfokken van varkens. De vrouwen houden zich bezig met spinnen, weven en verven van een grof doch sterk lijnwaad, vervaardigd uit de bladvezels van eene wilde pisangsoort, en met het vlechten en weven van matten en stroolappen (*kadoet*), van welke laatste een zeker aantal als jaarlijksche schatting aan den Djohoe moet worden opgebracht.

Over de taal der Alfoeren van Boeroe zie men het een en ander in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXI, bladz. 295.

§ 8. Het eiland Seram.

Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Seram, verreweg het grootste der Ambonsche eilanden, strekt zich ten noorden van Ambon en de Oeliasers in eene oost- en westwaartsche richting uit van 127°57′ tot 131° O. L. en 2°46′ tot 3°51′ Z. B. Ten westen wordt het door Straat Boeroe of Manipa en Straat Boano, ten zuiden door de Banda-zee, ten noorden door de Zee van Seram of Pitt's Straat bespoeld. Het heeft eene oppervlakte van 346 □ mijlen.

Aan de zuidzijde bevinden zich drie belangrijke baaien: de Baai van Tanoeno of Piroe (waarin de kleine eilandjes P. Babi en P. Kassa); de Baai van Elpapoetih, wier opening 22000 Ned. ellen breed en in welker oostzijde een inham is, de Bocht van Amahai, die het eenige gedeelte der Baai is, dat voor groote schepen eene ankerplaats aanbiedt; en de Baai van Teloeti of Haja; — aan de

noordzijde, de Baai van Sawai of Sléman (waarvóór de kleine eilandjes P. Ella, P. Moal en verscheidene nog kleinere) recht tegenover die van Elpapoetih; onmiddellijk ten oosten daarvan de smalle doch even diep inloopende Baai van Salawai, die eene goede ankerplaats oplevert (1); en aan de noordoostzijde de Baai van Waroe. Door drie van deze baaien wordt Seram in drie schiereilanden verdeeld: de Baai van Tanoeno scheidt een klein westelijk gedeelte des eilands, bekend onder den naam van Klein Seram of Hoamohel, bijna geheel af van het overige, dat weder door de tegenover elkander liggende Baaien van Elpapoetih en Sawai gesplitst wordt in twee deelen, die door de omstreeks drie mijlen breede landengte van Sawai met elkander verbonden zijn en van welke het oostelijkste het grootste is (2). De landengte van Tanoeno, tusschen Hoamohel en het middelste schiereiland, is geen mijl breed. De twee westelijkste schiereilanden, die te zamen nog niet de helft des eilands beslaan, maken West-Seram uit, terwijl het derde Midden- of Oost-Seram wordt genoemd; deze verdeeling berust hoofdzakelijk op een ethnographisch verschil, hetwelk later zal worden aangewezen (bl. 501).

De voornaamste ons bij name bekende kapen zijn: T. Tial of Sial, de zuidpunt van Hoamohel; T. Latoe en T. Toehal of Toeha, aan de westzijde, en T. Kowako aan de oostzijde van den ingang der Baai van Elpapoetih; T. Haja, aan de westzijde der Baai van Teloeti; T. Tobo en T. Kilmoeri, meer oostwaarts aan de zuidkust; T. Talanoeroe, de noordwestpunt des eilands; T. Soloaton, het uiteinde van de smalle landtong tusschen de baaien van Sawai en Salawai; T. Lama, de noordoostpunt, en T. Hatan, de westelijkste punt des eilands.

Over de geheele lengte van Seram strekt zich van het westen naar het oosten een ruw en veeltoppig gebergte uit, welks geologische formatie nog weinig bekend is, doch waarin zich veel krijt- en kalkbergen schijnen te bevinden. Op Hoamohel is zijne hoogte gering; op het middelste schiereiland zijn toppen van 4500 tot 5500 vt.; op het oostelijke bereiken zij eene nog grootere hoogte;

---

(1) Deze baai wordt op de oudere Kaarten niet gevonden; het eerst komt zij voor op die van VON ROSENBERG in Dl. XVI van het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, later ook op die in den *Atlas* van DORNSEIFFEN en in den *Maleischen* en den *Nieuwen Atlas* van VERSTEEG.

(2) RUFFAER stelt voor aan het middelste schiereiland den naam Kaibobo, en aan het oostelijke dien van Wahai te geven, naar de voornaamste daarop voorkomende plaatsen.

de voornaamste toppen zijn daar de Teloeti of Manoesela en de Noesa-heli of Noesa-hoeale, beiden ten noorden van de Teloeti-baai, van welke de laatste op 10000 voet wordt geschat([1]). Op vele plaatsen strekt zich dit gebergte tot aan de kust uit, doch op andere gaat het langzamerhand in laag land over; dit laatste is vooral het geval ten noordoosten van de Elpapoetih-baai (de Vlakte van Makariki, die gedeeltelijk moerassig is), ten zuidoosten van de Baai van Sawai (de Vlakte van Sawaï), en in het zuidoostelijke gedeelte des eilands, waar zich vrij uitgestrekte vlakten bevinden.

Ook hier strekt, evenals op Boeroe (bl. 478), het hoogste gedeelte der bergketen tot scheidsmuur der moessons. De luchtsgesteldheid komt dan ook in het algemeen met die van dat eiland overeen, doch schijnt ten gevolge van den minder moerassigen grond langs de kusten gezonder te zijn.

De talrijke stroomende wateren hebben over het algemeen eenen noord- en zuidwaartschen loop van geringe uitgestrektheid, zijn onbevaarbaar en drogen in den goeden moesson dikwijls geheel uit. De voornaamste rivieren zijn:

De Roewata of Roeatan, die uit het Oostelijke schiereiland in eene westwaartsche richting door de Vlakte van Makariki naar de Baai van Elpapoetih stroomt, in welker noordoostelijk gedeelte zij zich nabij de negeri Makariki ontlast, over eene vrij groote uitgestrektheid eene diepte van vijf of zes voet heeft, en op eenigen afstand van haren mond aan beide kanten eene zijrivier opneemt, van welke die aan de rechterzijde Tone heet; bij dit vereenigingspunt heeft de rivier somtijds eene breedte van 200 vt. Voorts ontlasten zich nog in de Elpapoetih-baai: de Tala, de Epe, de Mala, de Pia en een aantal kleinere.

De Bobot ook wel Jan Compaan (Compagnie) genoemd, die in het oosten van Seram ontspringt, een zuidwestwaartschen loop heeft, en zich ten zuiden van de negeri Atiahoe met verscheidene monden in het zuidoosten van de Baai van Teloeti stort.

De Wai Oeta, die in het westen der Baai van Sawai valt.

De Tolohi of Rivier van Sawai, welke bij de plaats van dien naam in zee valt.

De Sapolewa en de Tolohetela, beiden ten oosten van de Baai van Salawai; de eerstgenoemde is de grootste aan dit gedeelte der kust.

([1]) In de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde volgreeks, Dl. III, bl. 5 worden als bergen van Seram opgegeven: Totanive, Sahee, Abanoesoea, Abanie, Elanie, Abawolie, Howalie of Winangela, Noesa Heli, Goffa of Teri, Loebat, Maselan, Kerani en Ahoehoe-el-la.

[illegible]

[illegible] schiereiland [illegible] Neckerhal.

[1] Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde. Nieuwe volgreeks [illegible]

Tot deze Afdeeling, waarover een Posthouder is gesteld, behooren ook de eilanden Manipa, Kélang en Boano (bl. 473).

2°. De Afdeeling Wahai, zich uitstrekkende langs de noordkust, van Noekoehai tot voorbij de negeri Arsoli ([1]) ten noordwesten van de Baai van Waroe. Deze Afdeeling staat onder het bestuur van een Civiel Gezaghebber, welke betrekking wordt waargenomen door den Militairen Commandant van de bezetting te Wahai.

3°. De Afdeeling Amahai, ook wel Elpapoetih-baai genoemd, bevattende de zuidkust ten oosten van Seroeawan tot en met Hatoemeten ten oosten van de Baai van Teloeti. Zij staat onder een Posthouder.

4°. De Onder-afdeeling Waroe, een onderdeel van de Afdeeling Banda, bevattende den oosthoek des eilands met de onmiddellijk daaromheen liggende zeer kleine eilandjes, aan de noordzijde van ten westen van de Baai van Waroe (ten oosten van Arsoli) af, en aan de zuidzijde van beoosten Hatoemeten (van Batoe Asa) af. Dit gedeelte, oorspronkelijk eene onderhoorigheid van Tidore ([2]), behoorde vroeger tot de Afdeeling Wahai, doch is sedert 1824 tot de toenmalige Residentie, thans Afdeeling, Banda gebracht. Er is een Posthouder gevestigd.

De Afdeelingen Wahai en Waroe zijn, wat het Inlandsche bestuur betreft, weder samengesteld uit verscheidene onderdeelen, door ons Regentschappen genoemd, welke hieronder zullen worden vermeld, doch wier grenzen niet bekend zijn.

1°. In de Afdeeling Kairatoe, zijn de voornaamste plaatsen:

Langs de oostzijde der Baai van Tanoeno, van het zuiden af: Seroeawan, Kairatoe, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Posthouder, Hatoesoewa of Hasoewa, Waisamoe en Kaibobo (waar vroeger het sedert lang gesloopte fort Harderwijk was) met ruim 1100 zielen; aan de noordzijde der Baai: Tanoeno en Eti; aan de westzijde der Baai, van het noorden af: Piroe, Areate, Loki, Koelor, Iha en Loehoe; langs de westkust van het eiland, van het zuiden naar het noorden: Kamballo, Mineloki, Hatan, Tanlagoe, Pasa en

([1]) *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 181. Volgens andere opgaven strekt deze Afdeeling zich uit tot Waroe; hierdoor moet men dan verstaan: tot aan het Regentschap Waroe; want dat Regentschap zelf en de negeri van dien naam behooren niet meer tot Wahai.

([2]) Het westelijke gedeelte der noordkust was oorspronkelijk eene onderhoorigheid van den Sultan van Ternate en later, met goedvinden van het Gouvernement, in bezit genomen door een Vorst van Djailollo, die toen den titel van Sultan van Seram voerde. In 1832 heeft men zich echter verplicht gevonden dien Sultan af te zetten en zijn gebied tot eene rechtstreeksche onderhoorigheid van Nederland te verklaren.

Kawa; langs de noordkust van het westen af: Moernating, Niweleboe, Noeniali, Maloean, Lakota, Masseroena, Wapoene, Lisabata, Latoebeloe, Sisioeloe, Lakaëla, Tanive, Hatoean, Lasahata, Hoelong, Kasië, Saweli en Noekoehai, van welke alleen Lisabata door Mahomedanen en al de overige door Heidenen bewoond worden ([1]).

2°. De Afdeeling Wahai bestaat uit de volgende Regentschappen, van het westen af:

Sléman, ten zuidwesten van de Baai; met Sléman.

Pasanea, langs de west- en zuidkust van de Baai van Sawai; met de plaatsen Hoerali, Romohlo, Wai Oeta, Pasanea, Masesoelang, Waresiwa, Marhoem, Karloetoe, Hereloet, enz.

Sawai, ten zuiden van de Baaien van Sawai en Salawai en ten oosten van laatstgenoemde; met Sawai, Roemalot en Hawaoloe of Hoöloe.

Bissi, aan de oostzijde de Baai van Salawai; met Bissi en Open.

Hatiling, ten oosten van de Baai van Salawai. Hier ligt aan de noordkust de Nederlandsche post Wahai ([2]), aan de westzijde der kleine naar haar genoemde Baai, met eene vierhoekige aarden redoute door eene natte gracht omgeven, onder commando van een 1sten Luitenant, die de betrekking van Civiel en Militair Gezaghebber in zich vereenigt. Het fort bevat ook de kazerne van het detachement van het Garnizoens-bataljon, het hospitaal, het kruitmagazijn, Gouvernements-pakhuizen en de woningen van den Commandant en den Officier van Gezondheid. Voorts zijn in dit Regentschap de, deels zeer groote, negeriën Hatiling, Wairama, Latoe-manasela, Hile (2380 zielen), Masoni (2400 z.), Tesawele (3100 z.), Makwalipan, Kapawai (1130 z.), Mareae (2800 z.), Seteh (2300 z.), Kambali (1300 z.), Konogori (1500 z.), Sirawai (1000 z.), en andere.

Hatoewe, met de plaatsen Hatoewe, Hatoenoevoe (1945 z.), Sahahoevoe (3000 z.), Loemalalat (2235 z.), Oewin (2280 z.), enz.

Goa of Gaä; met Goa of Gaä; Sollat, Reffert en andere.

Hotti of Hoti; met Hotti of Hoti, Bankooi, Matakap, Wahalet, Toesinhatti, enz.

([1]) Volgens VAN HOËVELL, *Ambon en de Oeliasers*, bl. 3. — Vroeger behoorde Lisabata en de ten oosten daarvan gelegene negeriën tot de Afdeeling Wahai; zie o. a. de *Bijdragen van het Instituut*, Dl. IV, bl. 181, en Derde volgreeks, Dl. III, bl. 4. Ook de door VAN HOEVELL vermelde en hierboven medegedeelde namen der negeriën langs de noordkust verschillen geheel van de oudere opgaven, namelijk: Kallowai, Noeniali, Maloean, Lakola, Massiroena, Wapoena, Lisabata, Loemawe, Loemawoei, Loemapeloe, enz. Zie ook BLEEKER, *Reis door de Minahassa*, Dl. II, bl. 210 en volgg.

([2]) Tot 1829 was de Nederlandsche post te Sawai gevestigd.

3°. In de Afdeeling Amahai van het westen af: Kamarian, met een thans niet meer bezet fortje, Tihoelale en Roemakai ten westen van de Elpapoetih-baai; — rondom de Baai: Latoe, aan den westhoek, Tomalehoe, Hoewaloi, Elpapoetih, bestaande uit de twee negeriën Paoelohi en Samasoeroe, Apisano, Mani, Awaja, Warakoa of Wariki, Makariki en Amahai, bestaande uit de twee negeriën Amahai serani en Amahai islam (Christelijk en Mahomedaansch Amahai); Amahai, gelegen aan den oosthoek der Baai is de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Posthouder; het heeft eene versterking, bestaande uit eene rechthoekige dubbele rij palissaden met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken, waarbinnen de gebouwen zijn tot logies van een detachement van het Garnizoensbataljon, magazijnen, enz. — ten oosten van de Baai: Soahoeko, Sepa, Apa, Moetoehela, Nieuw- en Oud-Tamilaoe, Haja aan den westhoek der Baai van Teloeti, Tihoro en Wolo, die vroeger te zamen de negeri Teloeti vormden doch thans gescheiden zijn, ten noorden van die Baai, Tihoewa, Laëmoe, Foeloesai, Atiahoe, waaronder nog drie kleinere gehuchten behooren, Werinama, thans vereenigd met het vroeger afzonderlijke Tanifora, en Hatoemeten.

4°. De Onder-afdeeling Waroe, tot de Afdeeling Banda behoorende, bevat de Regentschappen:

Tobo, aan de zuidkust, grenzende aan de voorgaande Afdeeling; met de plaatsen Batoe Asa, Tobo, Gessir laoet, Affan met steenkolenlagen, enz.

Kilmoeri of Kelemori ook Sembilao genoemd, grenzende ten westen aan het voorgaande; met de plaatsen Kilmoeri, Kilbong, Kamar, Batoeloming, enz.

Oerong, ten oosten van het voorgaande; met Oerong, Ennema of Ena-Ena, Loki, enz.

Kwaos, aan de oostkust, ten noorden van Oerong; met Kwaos.

Kian, verdeeld in Kian darat en Kian laoet, ten noorden van Kwaos; met Roemanda of Roembow, Nama, Salagor, Arsoli, enz.

Denama, ten noorden van het vorige; met Denama.

Kilbat, ten noorden van het vorige; met Kilbat en Gah. De Orang Kaja van Gah was sedert 1867 tevens van Gouvernementswege Inlandsch Gecommitteerde voor kleine zaken op Oost-Seram en de naburige eilanden (¹).

(¹) *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIII, bl. 549. *Koloniaal Verslag over* 1877, bl. 27. Waarschijnlijk is dit thans niet meer het geval, nu in de Afdeeling Waroe en de Onder-afdeeling Seram laoet en Goram Nederlandsche Posthouders zijn gevestigd.

Kilmoeï, ten noorden van het vorige; met Kilmoeï.

Waroe, aan de noordoostkust en de Baai van dien naam; ı Waroe, Bilis, enz.

Voorts behooren nog tot deze Onder-afdeeling de kleine bij noordoostkust liggende eilandjes Pandjang, Makat en Maderoa; de nog kleinere, bij de zuidkust liggende, Kamar, Gosai en de t Goeteh-eilandjes.

Bevolking, bestuur.

De sterkte der bevolking van Seram is, wat de binnenland betreft, volkomen onbekend; en ook omtrent die der noordk bestaat nog veel onzekerheid. De laatste en best te vertrouw berichten loopen over het jaar 1854 en zijn medegedeeld door Heeren WILLER, BOSSCHER en BLEEKER (¹), en door laatstgenoemd verzameld in het IIde Dl. van zijne *Reis*, bl. 207. Volgens gegevens, welke alleen de bevolking der strandnegeriën, niet van het binnenland, betreffen, was toen naar de officieele opgav der Inlandsche Hoofden de getalsterkte als volgt:

Onder de (toenmalige) Afdeeling Hila en Lariki (thans grootendeels Kairatoe):

Kleurlingen			4	
Inlanders	Burgers		111	
	Negeri-volk	Christenen	357	
		Mahomedanen	922	
Heidenen			1054	
		Totaal		2448

Onder de toenmalige Afdeeling Saparoewa en Haroekoe (thans Amahai):

Christenen	5379	
Mahomedanen	5763	
Heidenen	13050	
Totaal		24192
Transporteeren		26640

(¹) *Indisch Archief*, Jaargang I, Dl. II, bl. 273. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land-* *volkenkunde*, Dl. IV, bl. 45; *Reis door de Minahassa*, enz.

Transport.		26640
Onder de Afdeeling Wahai:		
Europeanen.	1	
Chineezen.	4	
Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. .	16	
Mahomedanen.	2123	
Heidenen.	38780	
Slaven (1).	1	
Totaal.		40925
In het oostelijke gedeelte, onder Banda:		
Mahomedanen.	7250	
Heidenen.	15000	
Totaal.		22250 (2)
Algemeen totaal		89815 zielen.

Het zal geene overdrijving zijn wanneer hierbij nog 50000 of 60000 zielen worden gevoegd voor de Heidensche bevolking der binnenlanden. Immers alleen wat de eerstgenoemde en best bekende Afdeelingen betreft, meent BLEEKER voor de boven vermelde erkende totalen de cijfers 6000 en 65000 te mogen in de plaats stellen; zoodat men de geheele bevolking van Seram veilig op 140000 zielen kan schatten.

De erkende bevolking, naar de godsdiensten verdeeld, bestond dus uit:

5852	Christenen (Hervormden),
16075	Mahomedanen,
67888	Heidenen,
Totaal 89815	zielen.

De Christenen, omtrent den aard van wier Christendom echter geen zeer gunstig getuigenis wordt afgelegd (3), worden slechts in

---

(1) De slavenbevolking, die alleen bij de Mahomedanen wordt gevonden, is inderdaad veel sterker; een jaar vroeger bedroeg zij 1271 zielen, doch wordt hier waarschijnlijk slechts met het cijfer 1 vermeld omdat zij niet wettig erkend is. BLEEKER, t. a. p.

(2) Op bl. 306 van het IIde Deel van BLEEKER's *Reis* wordt deze bevolking geteld op ongeveer 21000, en in 1870 bedroeg zij 21500 zielen; zie o. a. P. C. LANS, *Rozengain*, Bijlage I.

(3) *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. V, bl. 287 en volgg.; *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1846, Dl. IV, bl. 157; *Bijdragen v. het Instit. voor de taal-, land- en volkenkunde.* Nieuwe volgreeks, Dl. I, bl. 63. WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 87. Omtrent de tegenwoordige getalsterkte der Christenen op Seram alleen zijn ons geene latere opgaven bekend; het *Koloniaal Verslag* geeft die slechts voor de Afdeelingen gezamenlijk, zooals zij vermeld zijn op bladz. 358.

de twee eerstgenoemde Afdeelingen gevonden: alleen in het oostelijke gedeelte van de Afdeeling Kairatoe en het westelijke van Amahai, tot aan de Elpapoetih-baai, die er bijna uitsluitend mede bevolkt waren, bevonden er zich meer dan 3000. Zij zijn van afkomst Alfoeren (bl. 501), en verschillen in zeden, gewoonten en bijgeloovigheden weinig van hunne Heidensche landgenooten. Van het schoolonderwijs, in de twee genoemde Afdeelingen op elf Gouvernementsscholen gegeven, wordt traag gebruik gemaakt (in 1880, laatste opgave, slechts door 68 leerlingen); en ook de Nederlandsche Zendelingen hebben weinig voldoening van hunnen ijverigen arbeid. De middelen van bestaan vinden zij in de sagobosschen, het aankweeken van eenige groenten en aardvruchten, en een weinig visscherij. De noodige kleeding, het voornaamste waardoor zij zich van de Heidenen onderscheiden, bekomen zij van vreemde handelaars in ruil tegen sago, aardvruchten, houtsoorten, tabak, enz. Hunne negeriën, welke zij veelal afzonderlijk doch somtijds ook met Heidenen gemeenschappelijk bewonen, worden, evenals die der Mahomedanen, door Radja's, Sengadji's, Patih's of Orang Kaja's bestuurd. Zij spreken een gebrekkig Maleisch.

De Mahomedanen, welke alleen de kustplaatsen en wel hoofdzakelijk die langs de zuidkust bewonen, zijn een gemengd ras van lieden uit verschillende oorden van den Archipel; onder welke de Maleiers den hoofdstam schijnen uit te maken, gelijk dan ook het Maleisch het hoofdbestanddeel is van hunne taal, die echter met zeer vele vreemde woorden vermengd is [1]. Zij staan in beschaving en nijverheid beneden die der overige Ambonsche eilanden; de inrichting van het bestuur hunner negeriën is nagenoeg eveneens als daar. De geheele zuidkust van Seram is in hun bezit; of zij daar ook eenig gezag uitoefenen over de binnenlandsche bevolking is ons niet duidelijk gebleken. Aan de noordkust hebben zij alleen de hoofdplaatsen der Regentschappen, doch oefenen op sommige plaatsen ook eenigen invloed uit op de inheemsche bevolking; de Mahomedaansche Regenten zijn daar namelijk tevens *Kamal* der Alfoeren, door welken titel evenwel meer het denkbeeld van beschermheer of tusschenpersoon tusschen dezen en de vreemde kooplieden dan dat van beheerscher wordt uitgedrukt. Deze *Kamals* zijn ook de personen, door welke

---

[1] Van de verschillende dialecten, welke op de zuidkust van Seram en op de Oeliasers worden gesproken, is eene door den Zendeling A. VAN EKRIS vervaardigde Woordenlijst medegedeeld in Dl. VIII en IX der boven vermelde *Mededeelingen*. Men zie ook de op bl. 460 vermelde geschriften van de Heeren VAN HOËVELL en LUDEKING.

de bevelen van het Nederlandsche Gouvernement aan de Alfoersche Hoofden worden overgebracht.

De Heidensche, inheemsche bevolking bestaat uit Alfoeren (onbeschaafde Maleiers) en is volgens WALLACE ([1]) althans in het zuiden des eilands sterk met Papoewa's vermengd; hij noemt hen zelfs een zuiverder Papoesch ras dan de bevolking van Halémahéra. Zij is verdeeld in twee in zeden en gebruiken aanmerkelijk verschillende stammen. De eene, Oeli-siwa of Patah-siwa (broederschap of corporatie van negenen?), bewoont het gedeelte westwaarts van Elpapoetih; de andere Oeli-lima of Patah-lima (broederschap of corporatie van vijven?), het oostelijke gedeelte des eilands ([2]).

De Oeli-siwa zijn verdeeld in de drie Afdeelingen, Tala, Eti en Sapoelewah of Sapolewa, dus genoemd naar drie riviertjes van die namen ([3]), en die wellicht overeenkomen met de Foegmolins op Boeroe (bl. 487). Elke van deze Afdeelingen wordt bestuurd door eenen Raad, Saniri geheeten, aan welks hoofd de Kapala saniri (Hoofd van den Raad) staat als uitvoerende macht, die de boeten voor misdrijven oplegt, welke bestaan in een zeker aantal borden, schotels, *gongs*, geweren, stukken lijnwaad, enz. Onder hem staat een tweede persoon, die den verbasterden Europeeschen titel Kapitan of Portero voert, maar in de Afdeeling Tala eigenlijk Makoeresi, in Eti Toepason, en in Sapoelewah Manoemeten heet; deze wordt door den Kapala saniri als overbrenger zijner bevelen gebezigd. Vervolgens is in elke Afdeeling een Pohon bandéra of Saër oewé (vlaggestok) en een Oedjoeng bandéra of Saër hoehoeï (vlaggespits), waarschijnlijk aanvoerders in

([1]) *Insulinde*, Dl. II, bl. 87. Ook in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.* Derde volgreeks, Dl. III, bl. 55 en volgg. wordt verzekerd dat zij zwaar kroeshaar heeft evenals de Papoewa's op Nieuw Guinea. BICKMORE, *Reizen*, enz. Dl. I, bl. 211 verhaalt dat de bergbewoners achter de Baai van Amahai in uiterlijk voorkomen volkomen op de Maleiers gelijken en blijkbaar slechts eene onderafdeeling van het Maleische ras zijn, maar donkerder van huidkleur en met gekruld haar, dat echter niet wollig is zooals dat der Papoewa's. Weder andere berichtgevers geven aan de Serammers het sluike haar der Maleiers. Het verschil tusschen deze opgaven zal zich wel laten verklaren uit de omstandigheid dat sommige gedeelten der bevolking meer dan andere, en sommige ook geheel niet, met Papoewa's vermengd zijn geraakt.

([2]) »De inwoners van het westelijke gedeelte van Seram zijn afstammelingen van »Oeli Siwa (broêr negen), een der broeders, die bij den grooten watervloed volgens »de overlevering hier is gebleven, als wanneer Oeli Lima (broêr vijf) naar het oosten »gegaan, en Oeli Assa (broêr één) naar de ten zuiden liggende eilanden overgestoken »is." — »Patah beteekent: lichaam, vergadering, corps." *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVI, bl. 153. Zie ook de *Indische Gids* van Februari, 1884.

([3]) De Tala ontlast zich in de westzijde der Elpapoetih-baai; de Eti, bij de negeri van dien naam, in de Baai van Tanoeno; de Sapoelewah, bij de negeri Noniali, aan de noordkust. Deze laatste moet dus wel worden onderscheiden van de op bl. 493 vermelde Sapolewa, die ten oosten van de Baai van Salawai in zee valt.

den strijd. Eindelijk heeft men in elke negeri een (of meer) Makaseroe of Maoewen (priester), een Masaloö of Masola (handlanger der priesters), een Kakiai [1] en een Maätita, van welken laatste de ambtsbezigheden ons onbekend zijn. De kleeding, woningen en middelen van bestaan der Alfoeren van de Oeli-siwa zijn gelijk aan die op Boeroe; maar zij zijn een ruw en woest volk, dat met zijne oostelijke naburen steeds in vijandschap leeft, en bij hetwelk de gewoonte van het koppensnellen nog in volle kracht is. Het aanzien van een man hangt grootendeels af van het aantal menschenhoofden, die hij heeft afgeslagen; dat van eene negeri, van het getal koppen, waarmede de *bailéo* (raadhuis) is versierd; geen man kan trouwen zoolang hij niet ten minste één kop heeft gesneld. Voorts bestaat onder hen een geheim genootschap, Kakian of Kakihan [1] geheeten, van hetwelk ook Christenen en Mahomedanen leden zijn, doch waarvan de oorsprong en het doel nog niet met juistheid bekend zijn. Volgens sommigen zoude het opgericht zijn ten tijde van de vernieling der specerijboomen door O. I. Compagnie, met het doel om de Europeesche macht op Seram te vernietigen; volgens anderen is het eene reeds vroeger bestaan hebbende staatkundige inrichting in verband met de instellingen van den Heidenschen eeredienst, ten doel hebbende: vermeerdering van de macht der priesters over de bevolking, wering van allen vreemden invloed, onderdrukking van den gemeenen man, en in het algemeen de verdediging van de macht en de belangen der Oeli-siwa vooral ook tegen de Oeli-lima. De Kapala saniri's zijn als zoodanig hoofden van het Kakian-verbond, waarin overigens de Maoewens of Priesters de voornaamste rol spelen. Dezen vormen eenen Raad, den Maoewens-raad of het Maoewens-gerecht, die zijne vergaderingen houdt in de *kakian*-huizen, welke bij elke negeri in het bosch gevonden worden, en eene soort van veemgericht uitoefent over de leden van het verbond. De straffen, welke deze Raad oplegt, bestaan in boeten of de doodstraf, welke laatste altijd door sluipmoord wordt uitgevoerd; zij worden niet slechts toegepast op rechtstreeksche vergrijpen tegen de instelling, maar ook tegen zoodanige daden, welke indirect den invloed van het verbond zouden kunnen benadeelen; zoo werd eens de Regent van Waisamoe ter dood gebracht omdat hij op last van het Europeesche bestuur in zijne negeri

[1] *Kakian* schijnt te beteekenen *Bond van getatoueerden* (van *Kaki*, *tatoueeren*), omdat de leden daarvan met eene soort van kruis op de borst of den bovenarm worden geteekend. *Kakiai*, de titel van den priester, die dat teeken aanbrengt, beteekent *tatoueerder*. Zie VAN HOËVELL in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVI, bl. 102.

de vaccine had ingevoerd zonder voorkennis van den Raad. De toetreding tot het verbond is verplicht voor alle mannen boven de 18 jaar; bij weigering wordt de onwillige vermoord. De inwijding geschiedt onder vele geheimzinnige en vreeswekkende ceremoniën in het *kakian*-huis ook wel *roemah sétan* (duivelshuis) genoemd (¹). — Voorts is omtrent deze Alfoeren nog niet veel bekend. Zij zijn, evenals op Boeroe, verdeeld in stammen, welke hier *Soa* heeten en onder een Stamhoofd, Kapala soa, staan, die somtijds tevens Negerihoofd is, doch wiens verhouding tot de boven vermelde autoriteiten ons niet duidelijk is gebleken. Waarschijnlijk vormen eenige Soa's eene Afdeeling (bl. 501), gelijk op Boeroe eenige Fenna's eene Foegmolin vormen (bl. 487). De wapenen zijn *parangs* (houwers); velen hebben ook geweren; kleine kanonnen zijn mede niet onbekend, doch schijnen meer artikelen van weelde dan van werkelijk gebruik te zijn. Veelwijverij is niet in zwang; echtbreuk en onkuischheid komen zelden voor en worden zwaar gestraft; een weduwnaar of weduwe kan niet hertrouwen zonder zich aan den haat en de wraakzucht van de familie van de of den overledene bloot te stellen. De man koopt de vrouw van hare ouders of bloedverwanten voor eenen bruidschat (*arta*), bestaande in borden, schotels, lijnwaden, *gongs*, geweren of kleine kanonnen, wier aantal verschilt naar gelang van den stand der bruid; indien hij dien bruidschat niet terstond kan voldoen, blijft hij tot zoolang ondergeschikt aan de familie der vrouw. De begrafenissen schijnen op soortgelijke wijze plaats te hebben als bij de Alfoeren in de Minahasa (bl. 205), behalve dat in plaats van een steenen pot eene mand wordt gebruikt (²). Onderlinge verbintenissen worden gesloten met eedzwering, waarbij de partijen arak met hun bloed vermengd drinken (*minoem soempahan*, den eed drinken). Hunne godsdienstbegrippen zijn nog zeer duister; zij erkennen een hooger wezen, dat alles geschapen heeft, en ook eenen *sétan* (duivel), die bij de inwijding in het *kakian*-verbond eene hoofdrol speelt; ook gelooven zij aan eene plaats na den dood, *herat* (³)

(¹) Men zie verder over dit verbond: *Koloniale jaarboeken*, 1863, bl. 67; *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. V, bl. 318 en Dl. IX, bl. 205; *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1843, Dl. II, bl. 25; *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.*, Derde volgreeks, Dl. III, bl. 67; W. A. van Rees, *De pioniers der beschaving in Nederlandsch Indië*, bl. 92 en R. van Eck, in de *Indische Gids* van Februari 1884.

(²) *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1845, Dl. II, bl. 68.

(³) Misschien eene verbastering van het Arabische *akhirat*, toekomend leven, welke uitdrukking zij dan, evenals het insgelijks Arabische *sétan*, aan de Mahomedanen zullen hebben ontleend.

genaamd, waar het goede beloond en het kwade gestraft wordt, en waar b. v. de echtbreker eeuwig den echtgenoot van zijne medeschuldige op de schouders zal dragen [1].

De Oeli-lima of Patah-lima, die Elpapoetih en verder het oostelijke gedeelte des eilands bewonen, zijn veel minder ruw dan hunne westelijke naburen; het koppensnellen is bij hen niet in gebruik dan alleen in zooverre dat de in den oorlog krijgsgevangen gemaakte vijanden onmiddellijk worden onthoofd, en hunne hoofden als zegeteekenen medegevoerd en in de *bailéo* te pronk gesteld. Omtrent de Alfoersche bevolking van oostelijk Seram zijn belangrijke berichten medegedeeld door den Heer Willer [2], aan wien wij hoofdzakelijk het volgende ontleenen.

De veelwijverij is bij hen geoorloofd doch komt alleen bij de aanzienlijken voor, die dan nog zelden meer dan twee vrouwen hebben. De vrouw, die altijd tot een anderen stam (*Ifan*) moet behooren als de man, wordt van haren vader gekocht voor een volgens haren rang bij tarief bepaald getal voorwerpen, bestaande in borden, schotels, *gongs* en stukken lijnwaad. De koopprijs kan echter geheel of gedeeltelijk later worden afgedaan; de sluiting van het huwelijk bestaat alleen in het voldoen van dien prijs of de erkenning van die schuld. Eene weduwe mag hertrouwen met den naasten bloedverwant van haar overleden man, zonder dat hij voor haar een bruidschat betaalt; waarschijnlijk erft hij haar, evenals op Boeroe (bl. 485) en elders. Man en vrouw verrichten allen arbeid gezamenlijk, doch het zware werk rust op den man. Bij overlijden van een gehuwd man met kinderen, komt de nalatenschap aan zijne weduwe en wordt bij haren dood onder de kinderen verdeeld; bij overlijden van een gehuwd man zonder kinderen, komt zijne nalatenschap voor de helft aan de weduwe en voor de andere helft aan zijne bloedverwanten; bij overlijden van een ongehuwd man komt zijne nalatenschap aan zijne ouders of, bij vóór-overlijden van dezen, aan zijnen naasten mannelijken bloedverwant.

Wat hunne godsdienstbegrippen betreft: zij gelooven aan de onsterfelijkheid der ziel (misschien juister: aan een volgend leven: *Olonian*, en aan een Opperwezen, *Opa Tata Pottoa* genaamd, dat

---

[1] De meeste van deze bijzonderheden zijn ontleend aan de *Bijdragen v. h. Instit. voor de taal-, land- en volkenk.* Nieuwe volgreeks, Dl. I, bl. 80.

[2] Uit den 1sten Jaargang van het *Indisch Archief* overgenomen in het werk: *Het eiland Boeroe, zijne exploitatie* enz. Deze berichten betreffen wel bepaaldelijk de Alfoeren van de Afdeeling Wahai, maar kunnen ook met vrij groote zekerheid op de overigen worden toegepast.

alles geschapen heeft en onderhoudt, het goede beloont en het kwade straft hetzij in dit of in het volgend leven, maar waaraan zij echter geene vereering toebrengen. Voorts erkennen zij eene menigte goede en booze geesten, wier gunst zij zoeken te verwerven of wier vijandschap zij trachten af te weren door allerlei bezweringen en andere ceremoniën. Priesters hebben zij niet, doch wel geestenbezweerders, die tevens geneesheeren zijn en *So-oe-So-oe* genoemd worden; dezen verrichten hunne kunsten in huisjes, *Loema Pamakahala* genaamd.

Zij zijn verdeeld in stammen, hier *Ifan* geheeten, welke geen algemeen Opperhoofd schijnen te hebben. De *Ifans* zijn verdeeld over *Amani's* of landschappen, die weder uit een aantal *Lohoki's* of gehuchten bestaan ([1]). Het is niet geoorloofd uit de eene *Amani* in de andere over te gaan; in eene vreemde *Lohoki* mag men zich tijdelijk ophouden, zoolang men niet door zijn wettig Hoofd wordt opgeëischt. Het bestuur berust bij eenen *Latoe* of Opperhoofd der *Amani*, de *Makahitia's* of Gehuchtshoofden, en den *Malési* door Maleiers en Europeanen veelal *Kapitan* genaamd. Deze personen met eenige afgevaardigden uit het volk vormen den *Toewé hapi-hapi* of Raad, die de algemeene belangen der Amani behartigt en zijne vergaderingen houdt in een daartoe bestemd gebouw, *Lofoa-ira* genaamd. Waar de Alfoeren meer of minder aan de Mahomedaansche strandbewoners onderworpen zijn, is de Radja, Patih, Sengadji of Orang Kaja van dezen tevens Kamal ten opzichte van de eerstgenoemden (zie bl. 500) en geniet als zoodanig 12 pCt. van den geheelen sago-oogst. De bijzondere betrekking van den Latoe is de volgende: hij bestuurt de Amani in haar geheel en zijne eigene Lohoki in het bijzonder; hij regelt de zaken van oorlog en vrede, zorgt voor de vervaardiging van wapenen, voor de verdediging en versterking der Lohoki's, voor de openbare veiligheid, voor de rechtsbedeeling, en voor de regeling der werkzaamheden en de verdeeling van den sago-oogst; hij heeft het opperbeleid over elke krijgsonderneming, zorgt dat ieder man ten minste met eene lans, boog en pijlen gewapend is, en verstrekt voor krijgstochten levensmiddelen aan hen, die daartoe zelven onvermogend zijn; na eene overwinning moet hij een groot feest (*Karia pottoa*) aanrichten, waarbij de buitgemaakte koppen worden ten toon gesteld; hiervoor kan hij echter van de ingezetenen eene tegemoetkoming in eetwaren en lijnwaden vorderen. Geldelijke inkomsten heeft de Latoe niet; doch hij geniet ruim 6 pCt. van den geheelen sago-oogst, en kan de bevolking voor vier of vijf

([1]) Vergelijk de Fenna's, Foegmolins en Hoemalolins op Boeroe; bl. 487.

[illegible]

[illegible]

[illegible] Oelm [illegible] Sagebos[illegible] [illegible] aangeplante [illegible], [illegible] aangeplante sagebosschen; Waar[illegible]

of akkers voor boom- en veldvruchten; en de grond, waarop de Lokohi is gebouwd. Deze laatste wordt beschouwd als eigendom van het dorp of gehucht, dat daarop staat; al de overige grond is gemeenschappelijk eigendom der Amani en niet tusschen de Lohoki's verdeeld. In de *Oelai kololannia's* mag ieder ingezetene der Amani jagen en inzamelen zooveel hij verkiest zonder eenige contrôle; in de *Soma's* wordt de arbeid door den Makahitia geregeld; groote en kleine sagobosschen mag ieder aanplanten naar goedvinden, hij krijgt daardoor echter alleen recht van eigendom op het gewas niet op den grond; voor de keus van den grond om eene *Wakana* aan te leggen behoeft men de toestemming van den Latoe, en ook hier geldt het bezit niet den grond maar alleen de producten. (1)

Behalve de sago, waarvan zij ongeveer 25 pCt. aan de gezamenlijke Hoofden moeten afstaan (bl. 505 en 506), zijn de voornaamste voortbrengselen der Alfoeren *djagoeng*, aardvruchten, rijst, suikerriet en tabak; ook vervaardigen zij uit zeewater een slecht soort van zout.

Hun landbouw is zeer gebrekkig; ploeg en spade zijn hun onbekend; boomen en struiken worden slechts omgekapt of afgebrand, en daarna de zaadkorrels of plantjes in den verder niet toebereiden grond gestoken. De jacht op wilde zwijnen en herten maakt voorts een belangrijk gedeelte van hun bestaan uit.

§ 9. De Seram laoet-eilanden.

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking van deze groep.

De Seram laoet-eilanden liggen onmiddellijk ten oosten van Seram's zuidoosthoek tusschen 130°50′ en 131°18′ O. L. en op gemiddeld 3°52′ Z. B. De grootste ervan zijn Seram laoet, Keffing (Groot Keffing) of Kwamor, Gessir en Kilwaroe; verder behooren er toe Keloe of Klein Keffing, Keffar of Kivar, Mesingarat, Sesifi, Kisau of Kidan, Kenoli, Nedi of Nedin, Loekon of Kon, Gerogas, Nokas of Kohon en Marlo. Eene opgave van hunne gezamenlijke grootte is ons niet bekend; zij zal naar gissing 6 of 7 □ mijlen zijn (2). Zij

(1) Het voornaamste verschil in de denkbeelden omtrent den grondeigendom hier en op Boeroe bestaat dus daarin, dat de grond op Oost-Seram behoort aan de Amani (te vergelijken met de Foegmolin) en niet aan de Ifan (Fenna); vergelijk bl. 489. — Bij de bevolking der Zuider-strandnegeriën van Seram behoort de grond aan de negeri en heerscht het Dati-stelsel geheel gelijk op Ambon en de Oeliasers (bl. 462). Zie Van Hoëvell, *Ambon en de Oeliasers*, bl. 181 en 185.

(2) Melvill geeft voor Keffing, Seram laoet en de omliggende eilandjes 3,3 □ mijlen.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

onder het bestuur van een Hoofd met den titel van Majoor, en heeft de twee negeriën: Kwamor besar met 324, en Kwamor ketjil met 247 zielen (¹).

Keloe, ook wel Klein Keffing genoemd, ligt onmiddellijk aan Keffing en is daarvan slechts door eene nauwe geul gescheiden (²). Het staat onder het bestuur van eenen Radja, en heeft twee negeriën: Keloe met 380 en Kwaai met 250 zielen; de laatste heeft nog een afzonderlijk Hoofd met den titel Orang Kaja of Kapitein (³). Aan den Radja van Keloe is ook het zuidelijke gedeelte van Seram laoet onderhoorig (⁴). De eilanden Keffing en Keloe zijn te zamen 1,6 □ mijl groot en hadden in 1870 eene bevolking van 1001 zielen.

Het veel kleinere Gessir (naar het schijnt verkeerdelijk Gisser genoemd) ligt ten noordoosten van Keloe en heeft de negeri Gessir, onder een Hoofd met den titel van Majoor, met eene bevolking van 300 zielen. Dit eiland is mede eene onderhoorigheid van Kilwaroe; in 1870 was de bevolking 603 zielen. Hier is de Nederlandsche Posthouder der Onder-afdeeling gevestigd.

Kilwaroe, nog kleiner dan Gessir en weinig meer dan eene zandbank, ligt ten noordoosten van dit eiland in de onmiddellijke nabijheid der noordwestkust van Seram laoet, en is door koraalriffen omgeven. Het wordt bestuurd door eenen Radja, en heeft twee negeriën: Kilwaroe met 400, en Kiltaai met 300 zielen; laatstgenoemde heeft nog een afzonderlijk Hoofd met den titel van Kapitein. Dit eiland is de hoofdstapelplaats van den vrij belangrijken handel tusschen Nieuw Guinea en de Gorom-eilanden eenerzijds en Boeton, Mangkasar en Singapoera anderzijds. Aan den Radja is ook het noordelijke gedeelte van Seram laoet onderhoorig.

Seram laoet, eene onderhoorigheid van de twee voorgaande eilanden, is grootendeels van kalkformatie en verheft zich niet meer dan 200 vt.

(¹) Volgens de berichten van den Heer Von Rosenberg in het XVIde Dl. van het *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenk.* Volgens andere berichten heeten deze negeriën Keffing en Kilberoewa. Overigens zie men over de eilanden van deze groep hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. XIII, bl. 531. Volgens Van der Crab is het hier bedoelde Groot Keffing of Kwamor geen eiland maar de zuidoosthoek van Seram, doorsneden door eene menigte riviertjes of beken, en is alleen Keloe of Klein Keffing het eigenlijke Keffing. Zie zijne *Reis door den Molukschen Archipel*, bl. 59.

(²) Op de Kaart van Melvill komt Keloe niet als een afzonderlijk eiland voor; en in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. IV, bl. 38, wordt het een District van Keffing genoemd.

(³) Volgens andere berichten zoude dit eiland slechts één gehucht met 100 zielen hebben en onder den Radja van Kilwaroe staan.

(⁴) Volgens beschikking van 14 Maart 1854. Zie hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. XIII, bladz. 546.

[illegible] een [illegible]. Dit heeft zij mij [illegible]. [illegible] door de [illegible] met eene [illegible] [illegible] (30) en [illegible] (300) zielen. [illegible] de noord- en oostzijde van het eiland is daar eene [illegible] de [illegible] uitstrekt [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] van de [illegible] daar heeft [illegible] [illegible] van [illegible] [illegible]. [illegible] andere [illegible] is nog niet bekend.

Tusschen de eilanden Geser, Kilwaroe en Seram laoet is eene [illegible] [illegible] voor alle winden veilige rede met [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Keffing of Kiwor, tusschen Keffing en Seram laoet gelegen, heeft eene bevolking van 30 zielen.

De overige in [illegible] vermelde eilanden van deze groep, [illegible] van Seram laoet gelegen, zijn geheel onbewoond.

§ 10. De Goram-eilanden.

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking van deze groep.

De Goram- of, zooals zij gewoonlijk en ook officieel worden genoemd Gorom-eilanden liggen ten zuidoosten van de Seram laoet-groep tusschen 3° 50' tot 4° 13' Z. B. en 131° 10' tot 131° 35' O. L. Zij zijn Gorom, Seroewaki of Salawaki [2] ook wel P. Panndjang en P. Wigat genoemd, en Manawoka of Manawika. Hunne gezamenlijke grootte zal ruim 6 [illegible] mijlen zijn.

Zij zijn aanmerkelijk hooger dan de eilanden van de voorgaande groep, Gorom en Manawoka zijn bergachtig. Ook in vruchtbaarheid overtreffen zij de even genoemde groep. Behalve de daar genoemde producten brengen zij vooral voortreffelijke houtsoorten en massooi voort.

De Mohamedaansche bevolking, wier sterkte op 6000 zielen wordt gerekend, is geheel van denzelfden aard als de Seram laoet-eilanders, doch nijverder in handel en zeevaart en ook nog meer bedreven in het weven van kleedjes en het smeden van *parangs* en *klëwangs*.

(1) Het elders als een afzonderlijk eilandje vermelde Maar, dat ook op MELVILL's Kaart der *Nederlandsche bezittingen op Nieuw Guinea* in den *Atlas* als zoodanig voorkomt, bestaat dus waarschijnlijk niet. Ook VERSTEEG vermeldt het niet in zijn *Schetskaarten* noch in zijn *Nieuwen Atlas*.

(2) In het *Ind. Staatsblad* van 1882, N°. 30 wordt dit eiland Salawattie genoemd.

maar daarbij zeer twistziek en oorlogzuchtig. Die van Manawoka is echter zuiverder Maleisch. Hunne handelsvloot wordt op een honderdtal grootere en kleinere vaartuigen geschat, welke zij evenwel niet zelven bouwen.

Bijzonderheden omtrent de afzonderlijke eilanden.

Gorom, het noordoostelijkste van de groep, op 3°56′ Z. B. en 131°35′ O. L., is 2,1 □ mijlen groot. Het is vooral in het noorden bergachtig en gemiddeld 800 vt. hoog; aan de westzijde des eilands is tegenover de negeri Ondoor eene goede reede in den Oostmoesson, en aan de zuidoostzijde voor Kailakat eene goede ankerplaats in den Westmoesson, tot welke de toegang wordt verleend door verschillende diepe doorgangen in het koraalrif, dat Gorom aan alle zijden op eenigen afstand van de kust omringt. Het eiland is verdeeld in de volgende vier Districten, van welke de twee eerste aan de west-, de twee laatste aan de oostzijde liggen: Kenali, met vijf negeriën, bestuurd door een Radja, die in de negeri Kataloka verblijf houdt; Loemadang, met zes negeriën, bestuurd door eenen Orang Kaja, die te Ondoor gevestigd is; Ainikke, met zes negeriën, bestuurd door eenen Orang Kaja, die in de negeri Ainikke woont en het oppergezag van den Radja van Manawoka erkent; Kailakat, met zes negeriën, onder het bestuur van eenen te Kailakat gevestigden Radja. Verder heeft elk dorp een Hoofd met den titel van Orang toewa. De gezamenlijke bevolking bedroeg in 1870 ruim 4700, in 1876 nog 4277 zielen (¹).

Soeroeaki of Soeroeake, ook Salowaki of P. Pandjang, en door de Inlanders ook wel P. Magat genoemd, ligt ten westen van Gorom op 131°30′ O. L., is ongeveer 1,8 □ mijl groot en in het midden heuvelachtig. Het telt slechts de twee negeriën Magat op de west-, en Soeroeaki op de oostkust tegenover Ondoor, welke te zamen 300 (in 1876, 348) inwoners hebben en bestuurd worden door twee Orang Kaja's, die het oppergezag van den Radja van Manawoka erkennen.

Manawoka of Manavolka, het hoogste van de groep, door koraalriffen omgeven, ten zuiden van de twee voorgaande eilanden gelegen, op 4°12′ Z. B. en 131°33′ O. L., is 2,6 □ mijlen groot en heeft twee bergtoppen, den Watoe-lololi en den Wottoer, die omstreeks 900 vt. hoog en door eenen 200 vt. hoogen zadelrug met elkander

(¹) *Koloniaal Verslag over* 1877, bl. 28.

[illegible] op [illegible] den [illegible] van den eerstgenoemden vorst. [illegible] het verblijf der [illegible] een neerlije gevonden. [illegible] eloupluk en [illegible] zonde zijn [illegible] het geheele eiland [illegible] het [illegible] van eenen Radja die in de noordoosten. Maar [illegible] gevestigd, en ook in de beide andere eilanden [illegible] Behalve deze hoofdplaats liggen nog twee [illegible] te [illegible] Warwoka, Sigsug, Teren, Enuma, [illegible] en Sigaren, door [illegible] bestuurd [1]. De bevolking van het geheele eiland bedroeg in 1870 slechts 1000, in 1876 [illegible] 2200 zielen.

§ 11. De Watoebella-eilanden.

De Watoebella-eilanden, ook wel ook in het *Indisch Staatsblad* Matabella-eilanden genoemd, strekken zich zuid-zuidoostwaarts van de Goram-eilanden uit, tusschen 4°20′ tot 4°50′ Z. B. en 131°40′ tot 132° O. L. Zij zijn Ingar, Watoebella, Kassiwoei, Baam of Balam, Iesar, Baam ketjil, Koerkap, Tioor en Oeran; en hebben gezamenlijk misschien eene oppervlakte van 2 □ mijlen. De grootste van de groep zijn Kassiwoei, Watoebella en Tioor, welk laatste door sommigen niet tot deze eilanden wordt gerekend te behooren. In 1876 telde de geheele groep nog geen 2000 zielen.

Tioor, Teor of Tehor, het zuidelijkste van de groep, op 131°52′ O. L. en 4°50′ Z. B. gelegen, is geheel bergachtig doch schijnt weinig vruchtbaar te zijn. Behalve kalk levert het ook leem en klei op, geschikt voor het bakken van aardewerk. Het heeft eene in naam Mahomedaansche bevolking van omstreeks 200 zielen, welke beweert van de Banda-eilanden afkomstig te zijn. Eenige mijlen oostwaarts van Tioor ligt het kleine onbewoonde eilandje Oeran, dat door anderen Tenggor schijnt genoemd te worden.

Behalve Tioor zijn alleen Watoebella en Kassiwoei bewoond door eene Heidensche bevolking van 1460 zielen, die hoofdzakelijk van vischvangst en tuinbouw leven, en onder welke roof en moord veelvuldig voorkomen.

Kassiwoei kan beschouwd worden als het hoofdeiland van de groep. Het ligt op 4°30′ Z. B. en 131°48′ O. L., is van koraalformatie en

(1) Volgens Von Rosenberg, *Reis naar de Zuid-Oostereilanden*, bl. 96. In het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl. 538 worden een veel grooter aantal kampongs vermeld, en dragen ook sommige der hier opgegevene wenigstens andere namen.

heeft het voorkomen van eenen uit zee oprijzenden bergrug. De bevolking van 1200 zielen is verdeeld over de vier dorpen Temmer barat aan de westkust, en Temmer timor, Oetto en Amar aan de oostkust, welke elk onder een afzonderlijk Hoofd staan, dat den titel van Radja, Majoor of Kapitan voert ([1]). Bij Temmer barat en Temmer timor, door WALLACE Kassiwoei genoemd, zijn de eenige geschikte ankerplaatsen van deze geheele groep.

Zuidwaarts van Kassiwoei liggen de twee onbewoonde Baam- of Baham-eilanden, door eene zandbank met elkander verbonden; en zuidoostwaarts het eveneens lage en onbewoonde eilandje Koerkap (Koekoor of Koeroekap) op 4° 33′ Z. B. en 132° O. L.

Watoebella (ook wel verkeerdelijk Matabella genoemd), een weinig ten noordwesten van Kassiwoei gelegen en eveneens van koraalformatie maar kleiner dan dit, heeft de drie negeriën Watamanoa, Kilsoa en Kilwatir ([2]), te zamen met 260 inwoners en op dezelfde wijze bestuurd. De bevolking vindt hoofdzakelijk haar bestaan in het vervaardigen van kokosolie en den handel daarin met Gorommers en Boegineezen. Behalve de kokos- brengt het eiland vooral betelnootpalmen voort. Evenals Gorom worden ook Kassiwoei en Watoebella te zamen door een koraalrif omgeven. Noordwestwaarts van Watoebella en door een diep vaarwater daarvan gescheiden ligt het onbewoonde eilandje Ingar of Igar, het noordelijkste van de groep.

§ 12. DE KEI-EILANDEN EN DE TENIMBER-EILANDEN ([3]).

Algemeen overzicht van hunne ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking.

De Kei-eilanden, door de Inboorlingen Evar geheeten, liggen ten zuiden van het westelijke gedeelte van Nieuw Guinea tusschen 5° 11′ tot 6° 6′ Z. B. en 132° 35′ tot 133° 15′ O. L. en vormen eene talrijke groep van meerendeels zeer kleine eilanden. Zij zijn: Groot Kei of

([1]) Op de Kaarten van MELVILL en DORNSEIFFEN wordt eene negeri Loetoer vermeld, welke in de beschrijvingen van BOSSCHER en VON ROSENBERG niet voorkomt.

([2]) De negeri Killemanok van MELVILL komt mede bij BOSSCHER en VON ROSENBERG niet voor.

([3]) Voor deze groepen zijn de voornaamste bronnen de berichten van den Heer BOSSCHER, die deze eilanden bij herhaling bezocht en zijne bevindingen medegedeeld heeft in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. IV, Afl. I, en de *Reis naar de Zuidooster-eilanden* van VON ROSENBERG. Men vergelijke ook de berichten in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde.* Nieuwe volgreeks, Dl. VI, bl. 238 en Dl. VII, bl. 67, en in het bovengenoemde *Tijdschrift*, Dl. XV, bl. 220 en 293, en vooral de *Geographische aanteekeningen betreffende de Kei-eilanden* door Prof. P. J. VETH, in het *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. II, bl. 92.

loet en de Kleine Kei-eilanden, tot welke laatste groep behooren: Doella darat, Roewab, Papoea of Daar, Fair of Letemang, Oeber of Oboer, Doella laoet en vele kleinere ten noorden en westen daarvan gelegen, zooals Baier, Maas, Soewan, Roemadan, Dranan, Evi (verscheiden eilandjes), Ergodan, Aoet, Geram, Han, Gran (Kraing?), Manoet, Noemeo of Noehoemeo en andere ongenoemde ([1]). Voorts brengen wij hier tot deze groep, hoewel zij niet tot de eigenlijke Kei-eilanden behooren: de Tiando- of Kei-ando-groep, bestaande uit Tiando, Faam, Walir, Hiniar, Noesereen, Raë ketjil, Raë besar en Nonja, ten noorden van de Kleine Kei-eilanden; de Wonim-moengoer- of Tjonfolok-eilanden (Poeloe tiga-groep?), ten westen daarvan; en de eilandjes Kanaloor, Kandar, Ikat en Boen, verder noordwestwaarts gelegen ([2]).

De Tenimber- (of Kei-Tenimber-) eilanden strekken zich zuidwestwaarts van de Kleine Kei-eilanden uit tusschen deze en de Timorlaoet-groep, en zijn van het noorden af: Wied, Terwa, Bali, Menier, Wetter, Faar, Moesta en Tenimber ([3]).

([1]) Wij volgen bij de vermelding van deze nog slechts gebrekkig bekende groep de door Prof. P. J. VETH uit de jongste berichten met zorg verzamelde *Aanteekeningen betreffende de Kei-eilanden* en het daarbij behoorende Kaartje, medegedeeld in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. II, bl. 92, een en ander gewijzigd naar de jongere nieuwste Zeekaart. Ter vergelijking vermelden wij hieronder de vroegere opgaven.

Volgens de mededeelingen van BOSSCHER, in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. IV, bl. 23, en BLEEKER, *Reis in de Minahassa*, Dl. II, bl. 290, aangevuld met die van VON ROSENBERG, *Reis naar de Zuidooster-eilanden*, bl. 67, zijn de Kei-eilanden de volgende: *Groot Kei*, waaronder behooren Djan, Nohajani, Aranhe, Noesolan, Karihoe, Doriën, Kroet, Noehowoe en Arang; Klein Kei, waaronder *Doellah*, *Doellah laoet*, *Roemadan*, *Soean*, *Dranan*, *Maas* (twee eilandjes), Bandong, Mewasoema, *Bajer*, Flaar, *Noehoemeo*, *Ergodon*, Hodir (?), *Oet*, *Oebor*, Naaf, Fair, Kraing, Watteloet, Naiamoet, Varkikon, Tangoain, Warhoe, Waktokmaas en eenige kleinere eilandjes; Kalamel, Booi, Kauwer en Kei-Halwoekan; van welke alleen de hier cursief gedrukte in den tekst voorkomen, terwijl misschien nog Hodir (Hodia? zie beneden), hoewel dit veel westelijker ligt, in Hodjan, Kraing in Gran en Naiamoet in Manoet zijn terug te vinden. Op de Kaarten van MELVILL en de daaraan ontleende komen slechts weinige van deze eilanden voor, en gedeeltelijk met geheel andere namen; namelijk: Groot Kei, Klein Kei, Kei-Watella, Oeber, Oed, Hodia, Ergodang, Doellah laoet en Bandong. Het hier vermelde Kei-Watella, dat wel hetzelfde zal zijn als Watteloet en op de meeste oudere Kaarten voorkomt, bestaat volgens de latere berichten niet en moet vervangen worden door de boven vermelde eilandjes Doella laoet, Dranan, Roemadan, Soewan en Maas; intusschen was toch Kei-Wattela en Watteley reeds bij de oude zeevaarders (1655) bekend; zie *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgreeks, Dl. X, bl. 52 en 53.

([2]) De vier laatstgenoemde eilandjes heeten elders Koor, Kameer, Skat en Boen, terwijl daarbij nog worden genoemd Onelin, Ta en Dol. Of de Poeloe tiga-groep, die in het *Indisch Staatsblad* 1882, N°. 36 wordt vermeld, dezelfde is als de Tjonfolok-groep durf ik niet met zekerheid bepalen.

([3]) De Tenimber-eilanden, die wij hier volgens de jongste Zeekaart hebben vermeld, heeten op oudere kaarten Kei-Tenimber- of Ketimber-eilanden, ook wel de Verdoolde

Al deze groepen vormen te zamen de Afdeeling Kei, onder eenen Posthouder, die gevestigd is te Doella op het eiland Doella darat (in het *Indisch Staatsblad* Klein Kei genoemd). Geographisch worden zij tot de Zuidooster-eilanden gerekend.

Van de Kei-eilanden zijn Groot Kei, het oostelijkste en verreweg grootste van de groep, en het ten westen daarvan liggende veel kleinere Doella darat de best bekende. De gezamenlijke eilanden worden door MELVILL geschat op eene grootte van 30,5 □ mijlen.

Groot Kei is ongeveer 2500 vt. hoog en heeft steile kusten doch geene uitstekende bergtoppen; het schijnt niet van vulkanischen aard te zijn, gelijk ook geen der andere eilanden. Doella darat is lager hoewel in het midden ook rotsachtig. Beide eilanden zijn zeer vruchtbaar en bedekt met zware bosschen, die uitmuntende houtsoorten opleveren; er zijn er zelfs, die voor den scheepsbouw het *djati*-hout overtreffen. Kokosboomen groeien overal in menigte in het wild; voorts vindt men er *pisang*- en sagoboomen, suikerriet, *djagoeng*, aard- en peulvruchten en groenten in overvloed, doch geene rijst. De grond bevat zeer goed leem voor pottenbakkerijen, kalksteen en krijt. Runderen en paarden zijn er weinig, doch herten, geiten en wilde zwijnen in menigte. De riffen om en tusschen de eilanden leveren eene groote hoeveelheid *tripang*, schildpad en *agar-agar* op.

De bevolking der geheele groep wordt in 1870 op 21000 zielen gesteld. Een gedeelte hiervan is Mahomedaansch, en hun aantal schijnt steeds toe te nemen; de overigen zijn Heidenen, hoewel sommige Hoofden zich Christenen noemen. De Mahomedanen zijn vreemdelingen, volgens hun voorgeven van de Banda-eilanden afkomstig, en hebben in taal, voorkomen, zeden en gewoonten veel overeenkomst met de strandbewoners van het oostelijke gedeelte van Seram. De Heidenen maken de oorspronkelijke bevolking dezer eilanden uit; zij zijn geheel of nagenoeg zuivere Papoewa's, goed gebouwd, krachtig en niet leelijk van voorkomen. Het gelaat is goed gevormd, het voorhoofd breed en eenigszins terugwijkend, de oogen donker en met zware wenkbrauwen, de neus groot doch goed gevormd, de mond en kin breed, de onderlip min of meer vooruitstekend, de baard zwaar, het hoofdhaar zwart en gekroesd, de

---

eilanden. Op de Kaarten van MELVILL en GREGORY komen zij in het geheel niet voor, wel gedeeltelijk op de oudere van VALENTYN en KOLFF, en ook op die van VERSTEEG.

Op de meeste Kaarten vindt men de *Tenimber- of Timor laoet-eilanden*; dit schijnt verkeerd: de Tenimber-eilanden zullen alleen de hier bedoelde groep zijn, terwijl de later te behandelen Timor laoet-eilanden uitsluitend dezen laatsten naam dragen.

huidkleur bruinzwart. Hunne kleeding is nagenoeg dezelfde als die der Alfoeren van Seram en Boeroe, dat wil zeggen dat zij, behalve eenige armbanden, alleen de *tjidako* of *tjawat* dragen. Evenals de eerstgenoemden (bl. 501) zijn zij verdeeld in twee stammen of bondgenootschappen, welke hier Oer-sia en Oer-lima heeten en dikwijls met elkander in oorlog zijn. De wapenen zijn pijl en boog, schilden en werpspiesen; sommige Hoofden hebben ook geweren en *lilla's*. De huizen zijn groot, van planken gebouwd op palen, met palmbladeren gedekt, en vereenigd in geregelde kampongs of negeriën, die met klipsteenen muren omgeven en veelal op moeielijk te genaken hoogten aangelegd zijn. Veelwijverij is geoorloofd doch komt zelden voor; zoo ook echtscheiding. De man koopt zijne vrouw van hare ouders of bloedverwanten en is, na de betaling van den koopprijs, volkomen meester over haar, zoodat hij haar zelfs ingeval zij overspel pleegt mag ter dood brengen; bij zijnen dood vervalt zij aan zijnen oudsten broeder of naasten bloedverwant, die haar dan als zijne vrouw kan beschouwen of weder aan een ander uithuwelijken. De nalatenschap van eenen overledene vervalt alleen aan zijn oudste kind, en bij ontstentenis van kinderen aan zijn naasten bloedverwant. Wat hunne godsdienstige begrippen betreft: zij hebben eenig denkbeeld van een volgend leven, gelooven aan eenen Oppergod of Grooten Geest en eene menigte mindere goede en booze geesten; deze Oppergod is de zon, en heet dan ook *Doead Lera* (Heer zon). Naast hem wordt *Noehoe*, de Aarde, vereerd; de eerste stelt het mannelijk, de laatste het vrouwelijk beginsel voor, die te zamen aan alles leven en vruchtbaarheid geven. Ook de maan, *Woean*, stelt men zich als eene vrouwelijke godheid voor. Voorts is in elke negeri een afgodsbeeldje, *Steoe* genoemd; tempels of priesters schijnen er niet te worden gevonden, maar wel offerplaatsen (*tampat pomali*), bestaande uit een hoop regelmatig opgestapelde steenen. Omtrent het grondbezit bestaan de volgende bepalingen: de woeste en onbebouwde gronden en bosschen in een District zijn gemeenschappelijk eigendom van het geheele District, en ieder ingezetene heeft het recht om te beschikken over hetgeen die gronden kunnen opleveren en hout te kappen zooveel hij behoeft; de bebouwde en bebouwbare gronden zijn tusschen de negeriën verdeeld en het gemeenschappelijk eigendom van hare ingezetenen; buitendien hebben sommige familiën of personen nog *doesoen poesaka's*, dat zijn stukken gronds, welke zij door erfenis bekomen hebben en waarover zij naar goedvinden kunnen beschikken, of *doesoen tatanaman's*, dat zijn stukken gronds die zij kunnen bebouwen en over wier voortbrengselen zij mogen beschikken zonder dat de grond

zelf hun onbeperkt eigendom is (vergel. bl. 224, 464, 489 en 506).

De ijver en ondernemingsgeest der Kei-eilanders worden door den Heer BOSSCHER zeer geroemd; doch volgens den Heer VON ROSENBERG werken zij slechts wanneer de nood er hen toe dwingt, en brengen zij overigens liefst hunnen tijd in ledigheid en dronkenschap door. Zij zijn uitmuntende scheepstimmerlieden, en bouwen vaartuigen van verschillende grootte, welke zij aan de Gorom- en Aroe-eilanders en anderen verkoopen voor lijnwaden, ijzerwaren, wapenen en andere benoodigdheden; het bakken van potten en het bebouwen van den grond wordt zoowel door de vrouwen als door de mannen verricht. Zij drijven een niet onbelangrijken handel op Banda, Seram en de omliggende eilanden, in *tripang* (gemiddelde jaarlijksche uitvoer 600 pikols), schildpad (6 of 8 pikols), kokosnoten en olie, houtsoorten, potten enz. Ook Mangkasaarsche en Boegineesche handelsvaartuigen bezoeken deze eilanden en halen er dezelfde artikelen in ruil tegen rijst, sago, tabak, lijnwaden, ijzer- en koperwerk, *gongs*, olifantstanden, aardewerk, suiker, *gambir*, kralen, kruit, geweren, *lilla's*, enz.

Onze betrekking tot de Kei-eilanden berust op een verbond in het jaar 1645 tusschen hunne Hoofden en de O. I. Compagnie gesloten; bij de vernieuwing van dat verbond, twintig jaren later, hebben zij zich als onderdanen der Compagnie erkend (Dl. I, bl. 17). De Opperhoofden, die in de landstaal Teteën heeten doch door ons Radja en Orang Kaja worden genoemd, worden door den Adsistent Resident van Banda aangesteld.

Bijzonderheden omtrent de voornaamste eilanden.

Groot Kei, door de Inboorlingen Ioet geheeten, het oostelijkste en grootste van de groep, ligt nagenoeg tusschen 132°52′ tot 133°13′ O. L. en 5°16′45″ (Kaap Borang) tot 5°57′ (Kaap Adoear of Madoea) Z. B. en heeft eene oppervlakte van omstreeks 14 □ mijlen, met eene bevolking van ongeveer 15000 zielen, waaronder ook de bewoners der onderhoorige kleine eilandjes begrepen zijn. Het heeft eene onregelmatig langwerpige gedaante; de lengte-as loopt noord-noordoost en zuid-zuidwest. De zeer geringe breedte is oorzaak dat de stroomende wateren van weinig belang moeten zijn.

Volgens de beschrijving van BOSSCHER, waarnaar ook VON ROSENBERG verwijst, is het eiland verdeeld in zeven Districten, namelijk: 1°. Waaijer, op de noordwestzijde, met de kampongs Waaijer, aan de baai van dien naam, Oerato, Laar, Moina en Adee. 2°. Ellat, aan de westzijde, met de kampongs Ellat, Helaijer en Nowamassang;

tot dit District behooren de eilandjes Djan, waarop de kampong Serat, en Nohajani. 3°. Nirong, mede aan de westzijde, ten noorden begrensd door Ellat en ten zuiden door Fehr (Feer), met de kampongs Nirong, Lerhalim, Oewatmar, Weir, Elrahan (Enralan?), Watoewar, Mathool, Larrat en Tamil; voorts zijn nog aan dit District onderhoorig de kampongs Sereangin, in het gebergte, en Hoewaijet en Herannan, op de oostkust gelegen, en behooren er toe de eilandjes Aranhoo, Noesoelan, Kariboe, Doriën, Kroet, Noehowoe en Arang. 4°. Fehr (Feer), ten zuiden van Nirong, op de zuidwestkust, met de kampongs Fehr, Hatil, Langoeiar, Larwenaän, Toetrean, Waidoewar, Sathir, Kilwat en Roemroe. 5°. Jamtillo of Jemtil, aan de zuidoostzijde, met de kampongs Jamtillo, Wauw, Niffoet, Hoehoewel, Raring, Koehoewah, Hoewelim, Herim en Woko. 6°. Eli, aan de oostzijde, met de kampong Eli, welke door een muur is gescheiden in twee deelen, die Woetil en Woetoeauw heeten. 7°. Wattelaar of Wattlari, aan de noordoost- en noordkust, met de kampongs Wattelaar, Hoat, Watonan, Hoewerin, Ketwaijer, Oefroean, Hahr (Haar) en Renoaän. — Von Rosenberg vermeldt bovendien nog de plaats Nirong op de *Oostkust*, waar eene veilige ligplaats voor kleine vaartuigen wordt gevonden. — Elk van deze Districten wordt op zichzelf bestuurd door een Orang Kaja, aan wien de Dorpshoofden, met den titel van Majoor of Kapitan, ondergeschikt zijn; de met Mahomedanen bevolkte Districten Jamtillo en Wattelaar, hoewel hunne eigen Hoofden hebbende, beschouwen zich echter respectievelijk als ondergeschikt aan Eli en Ellat. De bevolking van Fehr is deels Mahomedaansch, deels Heidensch; de overige Districten zijn allen door Heidenen bewoond.

Volgens het kaartje van Veth en de Zeekaart liggen langs de oostkust van het noorden af de kampongs: Oeratoe, Haar, Klein Haar, Eli en Orang, het laatste aan de Baai van Orang, en Djamtilo geheel in het zuiden; en langs de westkust: Adlar (Adlee bij Bosscher; of is Adee en Laar te zamen Adlar?), Moena (Moina), Wattemar, Weer, Enralan, Ellat, Noeja, Nirong, Kariang, Larrat, Feer en Langaar. Het door Von Rosenberg vermelde Nirong op de *Oostkust* zoude misschien hetzelfde kunnen zijn als het Orang van Veth, tenzij V. R. abusievelijk *Oost-* voor *Westkust* heeft geschreven. Wattelaar wordt door B. en V. R. aan de noord- en noordoostkust geplaatst; bij Veth vinden wij Wattemar aan het midden van de westkust; het vermoeden ligt voor de hand, dat dit dezelfde naam en deze door V. goed geplaatst is, daar, volgens B., Wattelaar zich beschouwt als eene onderhoorigheid van Ellat, waaraan het dan ten zuiden onmiddellijk grenst. Het District, waarin volgens B. de kampongs Wattelaar en

Hahr enz. liggen, zoude echter ook dien naam kunnen dragen; maar, daar n ch hij noch V. R. hunne opgaven door eene kaart toelichten, moeten wij ons tot gissingen bepalen.

De eilanden, die op de vroegere kaarten te zamen worden voorgesteld als Klein Kei, in den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG als Klein Kei en Doellah, en in zijn *Nieuwen Atlas* en dien van DORNSEIFFEN als Doellah darat, Hodjan en Letman, zijn inderdaad ook volgens de nieuwste Zeekaart drie eilanden, met name Doella darat, Roewab en Letemang. De twee eerstgenoemde worden van Groot Kei gescheiden door een smal vaarwater, dat van het noorden naar het zuiden steeds enger wordt, en waarin twee riffen zijn, op welke in het midden 5 en 2 vadem water staat; aan de zijde van Groot Kei is het vaarwater dieper.

Doella darat, of eenvoudig Doella, het noordelijkste van de drie, wordt ten zuiden van Roewab en ten westen van Letemang gescheiden door Straat Rosenberg, eene door den reiziger van dien naam in 1865 ontdekte zeeëngte, welke aan haren oostelijken ingang tamelijk breed en diep is doch aan haar noordwestelijk einde, waar zij in de Bocht van Toeal uitkomt, nauwelijks de breedte van vijftig el heeft en hoogstens voor vaartuigen van zes voet diepgang bruikbaar is. Dit eiland is het noordelijkste gedeelte van hetgeen op de oudere kaarten Klein Kei of Noehoeroa wordt genoemd en bevat dus het voornaamste gedeelte van de door BOSSCHER vermelde Districten Doellah en Toeallah (Toeal), waartoe voorts ook de naburige kleinere eilandjes behooren. De voornaamste plaatsen zijn: Doella, de hoofdplaats van het gelijknamige District, aan de noordwestkust des eilands, met eene tamelijk goede reede, op 5° 33′ 53″ Z. B. en 132° 44′ 30″ O. L., de standplaats van den Posthouder der Afdeeling Kei; het is eene vrij groote, door een Radja bestuurde kampong, bestaande uit een Mahomedaansch en een Heidensch gedeelte, elk door een steenen muur omringd. Toeal of Toeallah, de hoofdplaats van het District van dien naam, met een goede ankerplaats aan de Bocht van Toeal. Voorts komen op de kaart van VETH nog voor: Lebetou (Lebitan) in het noordwesten; Tamandan (Tamadan) nabij Kaap Serbat, de Noordpunt des eilands; Difoet en twee ongenoemde kampongs langs de oostkust (¹).

(¹) Misschien zijn dit de kampongs Lakir en Namagorong, die vermeld worden in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XXII, bl. 2. In het *Koloniaal Verslag over* 1877, bl. 28 wordt genoemd Loemagorong in het District Wajin, dat waarschijnlijk hetzelfde is als Namagorong.

Roewab, ten zuiden van Doella darat, is het eiland dat op het Kaartje van VETH (en de daarnaar gemaakte) Hodjan wordt genoemd met een vraagteeken achter den naam en met geheel onzekere kusten. Het strekt zich echter veel verder zuidwaarts uit dan dat twijfelachtige Hodjan, namelijk tot 6° Z. B. Het is het zuidelijke gedeelte van het Klein Kei der oude kaarten en bevat dus waarschijnlijk het voornaamste deel van het door BOSSCHER vermelde District Danner, dat zich echter wellicht ook over een stuk van het naburige Letemang uitstrekt. VON ROSENBERG hield het met Letemang te zamen voor één eiland, dat hij Klein Kei (Kei ketjil) of Noehoeroa noemt. Langs de oostkust van Roewab liggen, volgens de Zeekaart, van het noorden af de kampongs Faar, Roema, Abeang, Latiti en Roemakorang.

Fair, ook Letemang (vroeger Letman) genoemd, dat zich ten westen van Doella darat uitstrekt tot ongeveer 5° 43′ Z. B. (dus niet zoover zuidwaarts als op het Kaartje van VETH), is slechts door het smalste gedeelte van Straat Rosenberg gescheiden van dit eiland, welks westkust met de noordoostkust van Fair de Bocht van Toeal vormt, waarin de kleine eilandjes Noemeo, Manoet en Gran liggen, en die bijna gesloten wordt door het iets grootere Oeber of Oboer. Ook van dit eiland, waarop men den berg Lanit vindt, zijn de kusten niet nauwkeurig bekend; het schijnt, althans gedeeltelijk, tot het District Toeal te behooren. Op de noordoostkust ligt de kampong Letemang.

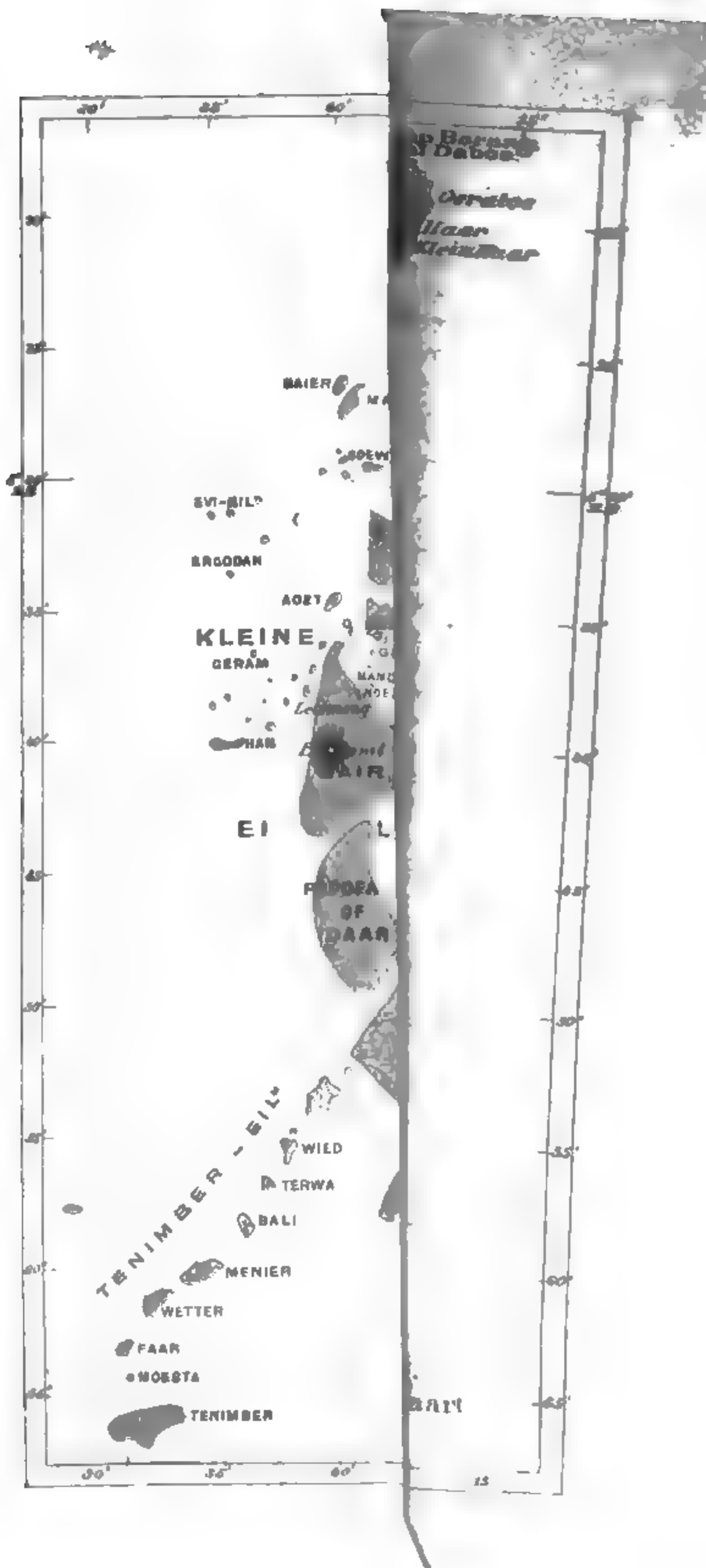
Papoewa of Daar ligt onmiddellijk ten zuiden van Fair, waarmede het vroeger voor één eiland werd gehouden; het is daarvan echter door eene nauwe straat gescheiden, doch overigens nog zeer weinig bekend; de west- en zuidkust zijn onzeker. Het strekt zich uit tot nagenoeg 5° 50′ Z. B.

Van de overige op de Kaart van VETH vermelde maar weinig bekende eilandjes behooren, volgens BOSSCHER, tot het District Doella: Doella laoet (met de twee kampongs Doella laoet of Doeroa en Langia), Bajer, Maas, Soewan, Roemadan, Dranan en Noehoemeo; tot Toeal: Ergodan met het landschap Letman (?), Oet (Aoet), Oeber en Kraing (misschien het Gran van VETH) (1).

---

(1) Wegens de omtrent de Kleine Kei-eilanden bestaande onzekerheid en ook gedeeltelijk tot opheldering van het bovenstaande geven wij hier een kort overzicht van de berichten van BOSSCHER daaromtrent, aangevuld met die van VON ROSENBERG; waarbij men vergelijke de Kaarten van MELVILL of DORNSEIFFEN en die in den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG, en voor den tekst het met vergunning van den ontwerper hierbij gevoegde kaartje van den Heer VETH, gewijzigd naar de jongste Zeekaart.

Klein Kei, door de Inboorlingen Noehoeroa genoemd, ligt onmiddellijk ten westen van Groot Kei en is daarvan door een smal vaarwater gescheiden, waarin twee riffen

MAIER
ERGODAN
KLEINE
GERAM
TENIMBER - EIL
WILD
TERWA
BALI
MENIER
WETTER
FAAR
MOESTA
TENIMBER

De Tiando- of Kei-ando-groep ligt ten noordwesten van de Kleine Kei-eilanden. Zij bestaat uit de acht op bl. 514 vermelde eilanden, van welke slechts de twee grootste, Kei-ando (Tiando) en Faam, bewoond zijn; op het eerste worden twee, op het laatste ééne kampong aangetroffen.

De Wonim-Moengoer-eilanden, op de Kaarten ook wel Tjonfolok-eilanden genoemd, liggen westwaarts van de Kleine Kei-groep, waarmede zij in natuurlijke gesteldheid overeenkomen, doch zijn onbewoond. (Zie Noot ([2]) op bl. 514).

Kanaloor, ook wel Koor genoemd, ligt west-noordwestwaarts van de voorgaande groep op omstreeks 131°50′ O. L. Het is een klein, bergachtig eiland, welks hoogste top nagenoeg 1000 vt. zal bereiken. De in naam Mahomedaansche bevolking, ongeveer 100 zielen sterk, wordt gezegd van de Banda-eilanden afkomstig te zijn en staat onder het bestuur van eenen Radja. Zij woont in vier kleine kampongs, of, volgens anderen, in ééne kampong met den naam van Kilmas.

Het eilandje Kandar, ook Kameer of Kowoor genoemd, ligt noordwaarts van Kanaloor; het is, evenals de nog noordelijkere Ikat en Boen, onbewoond.

---

zijn, op welke in het midden 5 en 2 vadem water staat; aan de zijde van Groot Kei is het vaarwater dieper. Het eiland heeft eene onregelmatige gedaante, is ruim 11 □ mijlen groot, en wordt met de onderhoorige eilandjes op eene bevolking van 6000 zielen geschat. Het wordt verdeeld in twee Districten, namelijk: 1°. Toeallah, met de kampongs Toeallah, Lingoeap, Kilseer, Taäar, Vaan, Heiloek, Romidan, Gilgoffo en Kelwiek. Hiertoe behooren de eilandjes Ergodan met het landschap Letman, Hodir, Oet, Oebor, Naaf, Fair, Kraing en Watteloet. (In de nabijheid van deze eilanden zijn in 1853 of 1854 twee nieuwe eilandjes uit zee opgerezen. Het eene, met eene middellijn van 250 el, ligt op eene zandbank en is omgeven door een koraalrif, dat zich aan het eiland Oet verbindt; de grond van dit eilandje bestaat uit klei; men vindt er ook steenen en eenige sporen van ijzererts. Het andere eilandje ligt op grooteren afstand en is nog niet nader bekend. *Natuurk. Tijdschr. v. N. Indië*, Dl. VII, bl. 159). 2°. Danner, met de kampongs Danner, Wasso, Abbeen, Oedir, Dian, Warwoet, Waab, Sethian, Roemaät en Daltoen. Hieronder behooren de eilandjes Naiamoet, Varkikon, Tangoain, Warhoe, Waktokmaas en eenige kleinere.

Doella of Doela, omstreeks 2 □ mijlen groot, ligt onmiddellijk ten noordwesten van Klein Kei, waarvan men het vroeger voor een gedeelte hield, totdat VON ROSENBERG de naar hem genoemde Straat ontdekte. Het is verdeeld in Oostelijk en Westelijk Doella, en heeft de kampongs Oetaheit, Atajoepha, Oeitil, Weteran, Doella, Tamadan, Lebitan en Tenil. Hiertoe behoort het eiland Doella laoet met de twee kampongs Doella laoet of Doeroa en Langia, benevens de onbewoonde eilandjes Romadan, Bandong, Dranan, Maas, Mewa Soema (Soewan ?), Bajer, Flaar, Noehoemeo en eenige andere.

De reeden van de handelplaatsen Doella en Toeallah zijn bij alle winden zelfs voor groote vaartuigen bruikbaar; ook de reede van Doella laoet biedt eene veilige ankerplaats aan. Op Groot Kei zijn de reeden van Eli en Hahr (Haar) alleen in den Westmoesson, die van Fehr in den Oostmoesson bruikbaar; de Straat tusschen het eilandje Djan en de kampong Ellat biedt eene veilige ankerplaats aan. Dat hierbij nog te voegen zijn de ankerplaatsen bij Niroeng en Orang is op bl. 518 gezegd.

De Tenimber- of Kei-Tenimber-eilanden (¹) zijn nog zeer weinig bekend. Zij liggen in de op bladz. 514 opgegevene volgorde onmiddellijk ten zuidwesten van Roewab (bl. 520), in eene lange rij, die zich van 5° 53′ tot 6° 7′ Z. B. tusschen 132° 30′ en 132° 40′ in de richting der Timor laoet-eilanden uitstrekt. Alleen op het zuidelijkste en grootste eiland Tenimber, 1 □ mijl groot, is eene kampong, Moenoe genaamd; op de overige eilanden leeft de bevolking, welke met die der Kei-eilanden overeenkomt, in op zichzelf staande huizen nabij het strand. Hare getalsterkte, die voor eenige jaren door eene pokken-epidemie zeer verminderd is, wordt op 400 zielen geschat; de hoofdmiddelen van bestaan schijnen te zijn het visschen van tripang en het maken van kokosolie, in welke artikelen zij eenigen ruilhandel drijven met de Boegineezen, die met kleine vaartuigen van Doella herwaarts oversteken.

§ 13. De Aroe-eilanden (²).

Algemeen overzicht van hunne ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, handel en bevolking.

De Aroe-eilanden liggen ten oosten van de Kei-eilanden tusschen 5° tot 7° Z. B. en 134° tot 134° 55′ O. L. (³). Het grootste eiland

(¹) De naam schijnt eigenlijk Tanah-imbar-eilanden te zijn. Zie *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. V, Mededeelingen bl. 71.

(²) Ook hier zijn weder de Heeren Bosscher, Von Rosenberg en Van Eybergen onze voornaamste gidsen; *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*. Dl. I, II en XV, en de *Reis*, enz. Zie verder de *Reizen* van Bleeker, Brumund en Kolff; het *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1844, Dl. II, 1845, Dl. II, 1858, Dl. I, 1875, Dl. I; en Wallace, *Insulinde*, Dl. II.

De voorstelling, welke laatstgenoemde reiziger van de Aroe-eilanden geeft, wijkt geheel af van die van vroegere berichtgevers en komt ons minder aannemelijk voor. Volgens hem is het noordelijkste groote eiland Wokam; recht zuidwaarts, en door de Watelei-kreek er van gescheiden, ligt het veel grootere Maikoor; ten zuiden hiervan, en door de Maikoor-kreek er van gescheiden, het even groote Kobroor, dat echter door verscheidene noord- en zuidwaarts loopende kanalen is doorsneden; en ten zuiden van het oostelijke gedeelte van Kobroor, en door de Workai-kreek daarvan gescheiden, het veel kleinere Workai. Wokam wordt dan aan de drie overige zijden door Wammer en andere kleine eilanden omgeven; terwijl de overige eilandjes op grooteren afstand van de oostkust van Maikoor en Kobroor en ten zuidwesten van het laatstgenoemde liggen. Wij blijven bij de beschrijving der afzonderlijke eilanden (bl. 533 en volgg.) voorloopig de oudere bronnen volgen.

De tocht van het Engelsche schip *Challenger*, dat op zijne reis tot het doen van zeepeilingen o. a. ook de Aroe- en Kei-eilanden bezocht, heeft omtrent geen van beide groepen eenig nieuw licht gegeven. Zie W. J. J. Spry, *The cruise of H. M. S. Challenger, voyages over many seas and scenes in many lands*. 1876.

(³) Volgens de Kaart van Melvill strekken zij zich noordwaarts slechts tot 5° 35′ Z. B. en westwaarts tot 134° 15′ O. L. uit; volgens Von Rosenberg liggen zij tusschen 5° 17′ tot 6° 54′ Z. B. en 134° 20′ tot 134° 56′ O. L.; en volgens Van Eybergen (*Tijdschr.*, Dl. XV) ligt het eiland P. Bamboe op 135° 43′ O. L.

is Kobroor. Rondom dit hoofdeiland zijn een aantal kleinere gegroepeerd, van welke de voornaamste zijn, aan de westzijde van het noorden naar het zuiden: Ngoba of Noba, Warilaoe of Warialaoe, Wassir, Oedjir, Komfane, Kankai, Kola, Wokam, Wammer, Meiran, Toeman, Loemar, Maikoor, Wonoembai, Tabberfane, Trangan met Krei, Koba, Batoe Gojang, Ngabor Damloe en Poeloe Babi; en aan de oostzijde: Djeddan, Karang Ngawor, Ganan of Garam, Wattelei, Meriri, Penamboelai of Penamboeloeai, Lola of Lolla, Meming, Loar (of Djamboedi?), Lelamtoeting, Kokinda, Poeloe Bamboe, Gomo-Gomo, Longgar en Affara of te zamen Workai, Jaoedi, Maar, Djeh, Ngorngor en verscheidene ongenoemde [1].

Zij zijn administratief verdeeld in de twee Afdeelingen Wammer en Watoelei (zie bl. 347 en 348).

Van al deze eilanden zijn er slechts eenentwintig op den duur bewoond, namelijk: Warialaoe, Wassir, Kola, Oedjir, Komfane, Wokam, Wattelei, Meiriri, Wonoembai, Wammer, Kobroor, Penamboelai, Lolla, Jamboeai (Djamboedi of Loar?), Gomo-Gomo, Maikoor, Trangan, Koba, Koelor, Krei en Workai; andere worden slechts nu en dan bezocht door parelvisschers of anderen, die er iets kweeken of inzamelen, zooals: Meiran, Babi, Bamboe, Noba, Poba, Jedan, Jaoedi, Maar, Djeh, Doemaar, Barakan, en andere; de overige zijn geheel onbewoond. Zij worden onderscheiden in Voorwals- en Achterwals-eilanden [2], en

---

(1) Bij deze opgave der nog zoo weinig bekende Aroe-eilanden hebben wij grootendeels de *Atlassen* van VERSTEEG gevolgd, omdat het ons voorkomt dat daarin de verschillende oudere en jongere berichten het best zijn gecombineerd, al is die uitstekende cartograaf er dan ook niet in geslaagd eene zuivere voorstelling van de groep te geven (*Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* Dl. II, bl. 92). Volgens VON ROSENBERG, *Reis*, enz. bl. 3, zijn de eilanden van de Aroe-groep van het noorden af de volgende: *Noba*, *Warialaoe*, Poba, *Wassir*, *Kola*, *Jedan* (Djeddan), *Ganan*, *Oedjir*, *Komfane*, *Wokam*, Jaboelenga, Koelmamin, Rewan, Doear, Koemoen, Menlan, Djirsian, Karweira, Marra, Warsira, *Wattelei*, *Meiriri*, Wonoembai, *Wammer*, *Meiran*, *Loemar*, Poeloe Babi, *Kobroor*, Penamboeloeai, *Lolla*, Jamboeai (Djamboedi), *Gomoe-Gomoe*, Fenamblei, *Maikoor*, *Tabberfane*, *Trangan*, *Koba*, *Batoe Gojang*, Koelor, Krei, *Poeloe Babi*, *Poeloe Bamboe*, *Workai*, Garang, Poeloe Bamboe, Doemaar, Barakan, *Jaoedi*, *Maar*, *Djeh* en *Ngornor*. (De cursief gedrukte namen komen overeen met die bij VERSTEEG). VON ROSENBERG zelf vermeldt echter elders Wonoembai als een deel van Kobroor, evenals VERSTEEG, hetgeen evenwel onjuist schijnt te zijn. Volgens VAN EYBERGEN (*Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. 326), en zoo ook bij VERSTEEG, is Krei geen afzonderlijk eiland maar een deel van Trangan. Dezelfde Schrijver vermeldt nog verscheidene andere onbewoonde eilandjes. Voorts zie men over de Aroe-groep vooral ook WALLACE, *Insulinde*, Dl. II, bl. 218—331.

(2) Voorwal noemt men in de Molukken in het algemeen die zijde der eilanden, waar de landingsplaatsen, of althans de voornaamste landingsplaatsen, der handelsvaartuigen zijn; terwijl de tegenovergestelde zijde Achterwal wordt genoemd; en zoo spreekt men dan ook van de Voorwals- en Achterwals-eilanden van eene groep.

ook spreekt men ten opzichte der bevolking van Voorwallers en Achterwallers. Tot de bewoonde Voorwals-eilanden behooren Wassir, Oedjir, Wokam, Wammer en Maikoor, die door de Soengei of Straat Kobi-Wato van de Achterwals-eilanden worden gescheiden. Hoewel Trangan ook aan de westzijde, dat is aan den Voorwal, ligt, wordt de bevolking echter tot de Achterwallers gerekend, waarschijnlijk omdat de vreemde handelaars niet of althans minder rechtstreeks met hen in aanraking komen, en zij ook Heidenen zijn gelijk de andere Achterwallers.

Al deze eilanden, wier gezamenlijke grootte volgens MELVILL 115 □ mijlen bedraagt, liggen in elkanders onmiddellijke nabijheid en worden slechts gescheiden door smalle meestal ondiepe Straten, *soengei's* (rivieren) genoemd, in welke een zeer sterke stroom loopt. Aan de oost- en vooral aan de noordoostzijde zijn deze tusschenruimten wijder; doch ook hier worden zij voor groote vaartuigen onbruikbaar gemaakt door menigvuldige zandbanken en riffen, waarop en waartusschen rijke *tripang-* en parelbanken worden gevonden. Geen der eilanden verheft zich aanmerkelijk boven de oppervlakte der zee. De meeste zijn door de werking van koraalpolypen ontstaan; Trangan, Krei en Workai zijn van kalkformatie; sommige schijnen slechts van tijd tot tijd opgehoogde zandbanken te zijn (¹). Zij zijn met eene aardkorst bedekt, die over het algemeen vrij vruchtbaar is; evenwel groeien er geen genoegzame levensmiddelen voor de bevolking, die zelve weinig neiging voor den veldbouw heeft en door de Kei-eilanders van kokosnoten en door de Gorommers en andere handelaren van rijst en sago wordt voorzien. Stroomende wateren zijn er niet; in de behoefte aan drinkwater wordt voorzien door het graven van putten, die overal goed water opleveren behalve op Workai, waar men het van andere eilanden moet halen.

In den Westmoesson, die van het begin van December tot April duurt, is de warmtegraad des daags zeer hoog en zijn de nachten, waarin gewoonlijk een zware dauw valt, daarentegen koud en guur; in den Oostmoesson, van half April tot half November, is de hitte des daags minder drukkend en zijn de nachten minder koud. De

(¹) Zeer opmerkelijk is de veronderstelling van WALLACE, dat de Aroe-eilanden eenmaal met Nieuw-Guinea hebben samengehangen en daarvan door inzinking van den bodem gescheiden zijn; de *soengei's* tusschen de verschillende eilanden kunnen dan oorspronkelijk mondingen van de rivieren Oetanata en Wamoeka (bl. 419) zijn geweest. Dit vermoeden is gegrond op de geringe diepte der zee tusschen de beide gewesten, die nergens meer dan 50 vadem bedraagt, en vooral ook op de groote overeenkomst van de voortbrengselen, inzonderheid van de slecht vliegende vogels, zoogdieren en insecten.

meeste regen valt gedurende de kenteringen; in dien tijd heerschen er somtijds koortsen, terwijl anders deze eilanden vrij gezond schijnen te zijn. Aardbevingen komen slechts zelden voor en met geringe hevigheid.

De voortbrengselen van het plantenrijk zijn: sago, kokosnoten, *pinang*, *sirih*, suikerriet van geringe hoedanigheid, aardvruchten en voortreffelijke houtsoorten, zooals ijzer-, ebben-, *djati*-, *lingoa*-hout, *kajoe djira* (eene soort van eikenhout), en vele andere.

Van het dierenrijk zijn te vermelden: wilde en tamme zwijnen in menigte, wilde katten (*tingalong*), kengoeroes en andere buideldieren, springhazen (*pilando*), eekhorens, eene soort van konijnen, bosch- en waterslangen, krokodillen, hagedissen, kikvorschen, eene menigte insecten; voorts vele soorten van vogelen, waaronder kasuarissen, loophoenders, grondlijsters, bosch-ijsvogels, paradijsvogels en allerlei papegaaisoorten, duiven en snippen, ook eene soort van zwaluwen, die eetbare nestjes van middelmatige hoedanigheid opleveren; tam pluimgedierte, als hoenders, eenden en ganzen, is zeer schaarsch. De zee levert eene groote menigte van eetbare visschen op, die niet slechts met netten en fuiken maar ook op ondiepe plaatsen met eene soort van werpspiesen (*momang*) worden gevangen; ook wel oesters en andere schelpdieren. Doch het belangrijkste, wat de zee den Aroeneezen verschaft, zijn de parelen en de *tripang*. De *tripang* wordt op en tusschen de riffen op ondiepe plaatsen door de vrouwen met de *momang* en bij meerdere diepte door de mannen al duikende met de hand gevangen; de gemiddelde jaarlijksche uitvoer van gedroogde *tripang* bedraagt 1000 of 1200 pikols. Zoowel aan den Voor- als aan den Achterwal worden eene groote hoeveelheid rijke parelbanken gevonden; tot dusverre worden echter hoofdzakelijk slechts die aan den Achterwal geëxploiteerd, omdat alleen de Achterwallers parelvisschers (parelduikers) zijn en zij het met de Voorwallers nooit hebben kunnen eens worden over de voorwaarden omtrent het visschen (duiken) op de banken, van welke dezen zich eigenaars noemen ([1]). Dit duiken geschiedt daar alleen gedurende den Westmoesson, omdat er in den Oostmoesson te veel branding staat; om dezelfde reden zoude het aan den Voorwal gedurende den

(1) De Heer BOSSCHER is er in 1853 in geslaagd zoodanige overeenkomst vast te stellen. Wat daarvan het gevolg is geweest is ons niet bekend; hij zelf had er geene groote verwachting van, vooral omdat hij vreesde dat de duikers, die gewoon zijn den tijd van den Oostmoesson in ledigheid en dronkenschap door te brengen, niet geneigd zouden zijn dien voortaan aan den arbeid te besteden. *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 349.

Oostmoesson moeten plaats hebben. De jaarlijksche opbrengst bedraagt gemiddeld *f* 12000 tot *f* 20000 aan paarlen en 3000 of 3500 pikols parelschelpen (parelmoer). De pareloester wordt door de Aroeneezen als eene bijzondere lekkernij beschouwd, maar toch dikwijls uit bijgeloof weggeworpen ([1]).

Het delfstoffenrijk bevat, voor zooveel bekend is, alleen kalksteen, krijt en leem op de eilanden Trangan, Krei en Workai. Bij het branden van kalk worden de stukken kalksteen en koraal met groote schelpen vermengd.

Op de Aroe-eilanden, bepaaldelijk te Dobo op Wammer, wordt een zeer belangrijke handel gedreven. Ingevoerd worden voornamelijk: lijnwaden, ijzer-, staal-, koper-, glas- en aardewerk, wapenen, sterke dranken (jenever, arak en anijs), olifantstanden, kramerijen, rijst, sago, tabak, opium, kokosnoten en olie, enz.; en uitgevoerd: paarlen, parelmoer, *tripang*, karet en vogelnestjes. De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer te Dobo bedraagt gemiddeld jaarlijks *f* 600000 ([2]).

De sterkte der bevolking bedroeg volgens de telling van den Heer Bosscher in 1850 ruim 13000 zielen (in 1870 wordt zij op 14000 gesteld), waaronder 309 Christenen en 187 Mahomedanen; de overigen zijn Heidenen. De Christenen bevonden zich alleen op de Voorwals-eilanden Wokam, Wammer en Maikoor; zij kleeden zich gelijk de Ambonsche Christenen. Hun godsdienstige toestand was zeer gebrekkig, en hunne leiding sedert kort toevertrouwd aan twee Ambonsche Schoolmeesters, nadat zij langen tijd van alle onderwijs waren verstoken geweest; op Wammer waren twee Christenkerken, op Wokam en Maikoor elk eene. De Mahomedanen waren op de eilanden Oedjir, Wokam en Wammer; op elk der twee eerstgenoemde eilanden was eene moskee. Hunne kleeding is gelijk die der Mahomedanen op de Ambonsche eilanden. Thans zijn er Gouvernements scholen op Wammer te Doerdjalla en Wangil, en te Wokam en Maikoor op de eilanden van deze namen ([3]).

De Voorwals-eilanden hebben slechts weinig bewoners, en dezen, althans de Christenen en Mahomedanen onder hen, schijnen volgens den Heer Bosscher niet tot de oorspronkelijke bevolking te behooren maar afstammelingen te zijn van Bandaneezen, Serammers, Gorommers en andere eilanders, doch waarschijnlijk met de Aroeneezen

---

([1]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, Dl. I, bl. 417.
([2]) *Kol. Verslag over* 1877, bl. 29.
([3]) *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 131.

vermengd; de Heer VON ROSENBERG spreekt dit echter bepaald tegen en zegt dat zij volstrekt niet van de heidensche inboorlingen verschillen.

De inheemsche bevolking behoort tot het Papoewa-ras ([1]), heeft een goed geëvenredigden en stevigen lichaamsbouw, donkerbruine huidkleur, en lang zwart kroezig hoofdhaar, hetwelk zij op het achterhoofd samenbinden en verder in het wild laten groeien; de vrouwen besteden hieraan eenige meerdere zorg. De kleeding bestaat bij beide geslachten alleen in de *tjidako* (bl. 199); slechts op Wattelei dragen de vrouwen eene soort van korte rokjes van katoen of matwerk, die met een koperen ketting om de lendenen worden vastgehouden. Sieraden worden zoowel door de mannen als door de vrouwen gedragen en bestaan in ivoren en koperen ringen om de armen en enkels, halssnoeren van kralen, dierentanden of koperdraad, zilveren of koperen vinger- en oorringen en groote ivoren oorbellen. De wapenen zijn pijl en boog, in welker behandeling zij uitstekend bedreven zijn, lansen en werpspiesen, een langwerpig vierkant schild van boomschors met eenen rand van kasuaris-vederen (*sellé*), en eene soort van maliënkolder van boomschors gevlochten (*djabi* of *badjoe prang*); de Voorwallers hebben ook geweren en *lilla's*, waarmede zij zeer goed omgaan. De huizen, veelal door twee of meer familiën bewoond, zijn ruw en zonder eenige gemakken van planken gebouwd en staan op palen, zoo dicht mogelijk bij elkander; zoodat de negeriën of kampongs, waarvan slechts weinige vijftig woningen tellen ([2]), eene zeer geringe uitgestrektheid gronds beslaan; zij worden dan ook zooveel mogelijk gebouwd op rotsen en bij voorkeur op die, welke het moeielijkst te beklimmen zijn. Elke van deze negeriën

---

([1]) Volgens VON ROSENBERG vormt zij eenen overgang van het Maleische tot het Negriten-ras en komt den Papoewa het meest nabij; zij verschilt echter van dezen laatste door eene lichtere huidkleur en door het haar, dat minder gekroesd is en nimmer in bosjes groeit. *Reis*, bl. 28. BOSSCHER zegt: »zij behooren tot de negrito's »of het donker gekleurde menschenras; men heeft hen wel eens willen vergelijken »met de bewoners van Papoea op de kust van Nieuw Guinea, doch mijns inziens »bestaan er tusschen die volken meer punten van verschil dan van overeenkomst. — »Ik meen bij hen een zachten overgang van den Tenimber-eilander tot den Papoeër »te bespeuren." *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, 342 en 356. VAN DER CRAB noemt de inboorlingen Alfoeren. *Reis door den Molukschen Archipel*, bl. 82. WALLACE schrijft de afwijkingen van het zuivere Papoewa-type, die hier en daar worden aangetroffen, toe aan in vroegere eeuwen ontstane vermenging met de Portugeezen (waarvan ook in de taal nog sporen overig zijn) en ook latere met Chineezen, Mangkasaren en andere stammen van het Maleische ras. *Insulinde*, Dl. II, bl 254.

([2]) Volgens de opgave van BOSSCHER zijn er slechts vier negeriën met meer dan 50 huizen, en tellen de meeste er tusschen de tien en dertig.

heeft haar eigen Hoofd, die door de bevolking wordt gekozen en den titel voert van Radja of Orang Kaja; hij wordt bijgestaan door mindere Hoofden met den titel van Orang Toewa, Kapitan of Toewan negeri. Deze Hoofden oefenen ook het rechterlijk gezag uit ([1]). Hun invloed is niet zeer groot en hangt hoofdzakelijk af van hunne persoonlijke omstandigheden of hoedanigheden; alleen in tijd van oorlog hebben zij een onbeperkt gezag, en is ieder op doodstraf verplicht hen te gehoorzamen. Zij genieten geene inkomsten dan eene kleine retributie bij het ontdekken van nieuwe parelbanken of het vinden van buitengewoon groote parelen; alleen bij ziekte of ouderdom hebben zij het recht een zeker aantal hunner onderhoorigen voor zich te doen werken.

De beschaving der Aroeneezen staat op zeer lagen trap; en de Hoofden munten daarin niet boven het volk uit, alleen kleeden dezen zich gelijk de Mahomedanen. Slechts de Hoofden van Samang op Wokam en van Djoerdjalla op Wammer maken in dit opzicht eene gunstige uitzondering en bewonen ook beter ingerichte huizen. Overigens is de Aroenees zeer gehecht aan voorouderlijke zeden en gebruiken, geen koppensneller, zachtzinnig, vreedzaam, geduldig, vatbaar voor raadgevingen, zeer gevoelig voor eene vriendelijke behandeling, en licht geneigd tot het vergeven van beleedigingen behalve het beschimpen van zijne voorouders en het verleiden van zijne vrouw of dochters; maar daarentegen ook verregaand lui en zeer verslaafd aan het misbruik van sterken drank; in den veldbouw heeft hij weinig lust; en het bouwen van zeer eenvoudige kleine prauwen, de visch- en *tripang*-vangst en het parelduiken zijn de eenige takken van nijverheid, die hij uitoefent. De handel met vreemde kooplieden wordt hoofdzakelijk door de Christenen en Mahomedanen van den Voorwal gedreven.

Behalve een onbestemd denkbeeld van een volgend leven bepalen hunne godsdienstige begrippen zich voornamelijk tot de vereering van de Zon, *Djaboe Lara* (Heer Zon), en de Aarde, *Djaboe Fafa* (Vrouw Aarde), als het vruchtbaar makend mannelijk en vrouwelijk beginsel (vergelijk bl. 516), en voorts tot het geloof aan eene menigte booze geesten (*soewangi's*), die in holle boomen, grotten of op den bodem der zee huizen en ook wel de gedaante van menschen, dieren en planten aannemen, en de bewerkers zijn van alle onheilen, welke hun overkomen; ook de geesten hunner voorouders straffen hen met

---

([1]) De Radja's nemen gezamenlijk met de Kapitans kennis van alle kleine geschillen en oneenigheden en behandelen die volgens de landsgebruiken; gevallen van moord, doodslag, brandstichting en roof mogen niet zonder tusschenkomst van den Resident worden afgedaan. *Kol. Verslag over* 1881, bl. 21.

ziekte of dood, wanneer zij zich door hunne nakomelingen of anderen beleedigd achten. Het blijkt niet dat zij aan deze wezens eenige vereering toebrengen; alleen worden bij het ontginnen van velden offers aan de Aarde gebracht, en, wanneer het invallen van den regentijd langer dan gewoonlijk uitblijft, aan de Zon; en ook, wanneer zij eene parel van bijzonder groote waarde opduiken, werpen zij op de plaats waar die gevonden is een aantal *gongs* in zee als een offer aan den geest van die plaats, om later niet door hem wegens ondankbaarheid gestraft te worden. Priesters hebben zij niet, en ook van wichelaars of geestenbezweerders bij ziekten of andere omstandigheden wordt geene melding gemaakt. In elk landschap is een *tampat pomali* of gewijde plaats in het bosch, waar de zielen der afgestorvenen geacht worden verblijf te houden, en waar ook de hoofden der in een gevecht gesneuvelde vijanden worden nedergelegd. De Christenen en Mahomedanen staan, wat bijgeloof betreft, niet veel hooger dan de Heidenen.

De Aroe-eilanders zijn, evenals de Alfoeren op Seram en de Kei-eilanden (bl. 501 en 516), verdeeld in twee groote bondgenootschappen, hier Oer-sia of Oeli-siva en Oer-lima of Oeli-lima geheeten; de Orang Kaja's van de negeriën Oedjir, Wokam en Samang worden als de Hoofden van het eerste, die van Wammer en Maikoor als de Hoofden van het laatste beschouwd. Schoon de leden dezer bondgenootschappen niet, als op Seram, in zeden en gebruiken verschillen, geeft deze verdeeling toch dikwijls aanleiding tot twist en vijandelijkheden. Naar haren maatschappelijken stand wordt de bevolking onderscheiden in: 1°. leden van de *bangsa* (adel), waaruit zooveel mogelijk de Hoofden der negeriën worden gekozen, en die uit hunne afstammelingen bestaat; 2°. vrije lieden, uit welke ook somtijds Hoofden, vooral die van minderen rang, worden gekozen; 3°. *Orang bitoowan* (¹) of dienstplichtigen, die aan eenen stam of eene negeri ondergeschikt en tot zekere diensten verplicht zijn; 4°. slaven, die meest van de Papoewa-eilanden afkomstig zijn en vroeger veel door de Serammers werden aangevoerd; het van tijd tot tijd herhaald bezoek van oorlogsvaartuigen heeft in de laatste jaren dien handel zeer doen verminderen.

Omtrent het grondbezit bestaan in de hoofdzaak dezelfde denkbeelden als op de Kei-eilanden en elders in de Molukken (bl. 463, 489, 506 en 516).

(¹) Misschien het Maleische *bertoewan*, lieden die eenen heer hebben.

Gelijk boven reeds is opgemerkt, is de landbouw bij de Aroeeilanders van weinig belang, en is de karet-, *tripang-* en parelvisscherij en de handel in deze artikelen hun hoofdmiddel van bestaan. Zelven verlaten zij hunne eilanden weinig maar wachten de handelaren af. Dezen, vooral Boegineezen, Mangkasaren, Serammers en Gorommers, komen in December of Januari te Dobo op Wammer aan en betalen aan de Orang Kaja's van dat eiland en Wokam eenig ankerage-geld (*laboe batoe*) en eene kleine schatting (*séwa tanah*, eigenlijk: landhuur), waarvoor zij het recht hebben uit het bosch al het noodige te halen om op den wal eene woning en loodsen op te slaan, waarin de gezagvoerder-koopman (*anakoda*) zijnen intrek neemt en de lading met het scheepstuig gedurende den Westmoesson wordt geborgen; het vaartuig zelf wordt inmiddels, zoo noodig, door daartoe overkomende Kei-eilanders hersteld. Hier heeft de groothandel plaats; en middelerwijl zendt de *anakoda* eenigen zijner onderhoorigen met een gedeelte der medegebrachte koopwaren in kleine vaartuigen (*djongko's*) naar de Achterwals-eilanden, om daar de paarlen, *tripang*, enz. in te ruilen; deze onder-kooplieden of commissionnairs worden *toekang petak* genoemd. Met het doorkomen van den Oostmoesson vertrekken de handelaars weder, en treden de Aroeneezen de periode van lediggang en dronkenschap in.

Van de bijzondere gebruiken vermelden wij slechts de volgende. Bij de geboorte van eene dochter wordt, in het vooruitzicht op den later voor haar te bedingen bruidschat, een luidruchtig feest gevierd, waarbij gezongen, op *gongs* en *tifa's* (bl. 439), hunne eenige muziekinstrumenten, geslagen, een varken geslacht en veel arak en sagoweer gedronken wordt; dikwijls wordt het kind bij dezelfde gelegenheid ook verloofd en het bedrag van haren koopprijs vastgesteld. De geboorte van eenen zoon wordt hoogstens als eene onverschillige zaak beschouwd.

Bij het huwelijk wordt de vrouw door den man van haren vader of, bij vóór-overlijden van dezen, van haren grootvader of anderen naasten bloedverwant gekocht; kan hij zelf den koopprijs (*arta*) niet geheel betalen, dan wordt hij hierin geholpen door zijne vrienden, die daarvoor aanspraak krijgen op een gedeelte van den bruidschat der dochters, welke uit dit huwelijk zullen geboren worden. De *arta* bestaat, naar gelang van den rang van het meisje, in een grooter of kleiner aantal *kapala's* (stuks voorwerpen), als olifantstanden, *gongs*, porceleinen kommen en schotels, en dergelijke. Bij volstrekt onvermogen moet de schoonzoon een zeker aantal jaren zijnen schoonvader dienen en zoolang met zijne vrouw in diens huis

blijven wonen. De man is onbepaald heer en meester over zijne vrouw en heeft het recht in geval van overspel haar te dooden of den voor haar betaalden koopprijs terug te vorderen; wil haar medeschuldige dien betalen, dan wordt zij daardoor de vrouw van dezen, maar de kinderen van haren eersten man blijven bij hunnen vader. In andere gevallen schijnt echtscheiding niet bekend te zijn. Wanneer de man sterft moet de weduwe zich het hoofd doen kaal scheren, mag zich in zes weken aan geen man vertoonen, en gaat gedurende dien tijd geheel naakt; daarna heeft een ongehuwde broeder van den overledene het recht haar, zonder bruidschat te betalen, tot vrouw te nemen; zijn er echter geene ongehuwde broeders of verlangen dezen haar niet tot vrouw, dan blijft zij evenwel in zooverre het eigendom der familie van haren man, dat deze, als zij hertrouwt, haren bruidschat ontvangt ([1]). Wanneer de vrouw sterft, verlaat de man het huis en houdt zich in het bosch op tot na de begrafenis; daarna werpt hij eenig kostbaar voorwerp, b. v. eene *gong* of een olifantstand, in de zee of in eene rotskloof als een offer aan hare nagedachtenis (aan haren geest?) opdat zij hem later niet kome kwellen.

De lijken worden, met hunne kostbaarste sieraden opgeschikt, in eene hurkende houding (vergel. bl. 205, 266, 335 en 503) in een klein diep gat onder hunne woning begraven; in dit graf worden ook eenige eetwaren gelegd. Indien de overledene een man was, worden zijne wapenen met hem begraven en op het graf eenige *gongs*, aarde- en glaswerk aan stukken geslagen; ook wordt zijne gewone vischprauw uit elkander gebroken en in den grond gestopt. Op verschillende eilanden zijn echter ook in dit opzicht verschillende gebruiken in zwang; op Kobroor b. v. wordt het lijk in eene schuitvormige kist op palen van vijf voet hoogte onder een afdak in de nabijheid der woning van den overledene nedergezet. Dit laatste schijnt de nationale wijze van handelen te zijn, terwijl het begraven vermoedelijk van vreemden oorsprong is.

Bij het ontdekken van eene nieuwe parelbank begeeft zich het Hoofd der negeri met de geheele mannelijke bevolking naar die plaats. Een hunner werpt dan, onder het uitspreken van bezweringsformulieren, eenig toovermiddel in een rood lapje gewikkeld in zee om de booze

---

([1]) Uit deze bepaling, dat alleen een *ongehuwde* broeder de weduwe tot vrouw mag nemen, zoude men kunnen afleiden dat de polygamie hier niet bestaat. WALLACE zegt echter, dat het getal der vrouwen, die een man mag nemen, onbepaald is, hoewel hij er zelden meer dan eene of twee heeft. *Insulinde*, Dl. II, bl. 306.

geesten te verdrijven, en de Orang Kaja werpt er eenige duiten bij opdat die waarde hun veelvuldig worde teruggegeven. Daarna gaan de duikers te water, en de opbrengst van de eerste vangst wordt geheel tot feestvieren besteed.

Alle boven vermelde gebeurtenissen gaan met buitensporige drinkpartijen gepaard.

Misdrijven worden gestraft met boete, gewoonlijk te betalen in olifantstanden of *gongs;* alleen op moord door eenen slaaf aan een vrijen man gepleegd staat onvermijdelijk de dood, en ook overspel door eene vrouw gepleegd kan door haren man desverkiezende zoo worden gestraft. Overspel door den man gepleegd en mishandelingen op zijne vrouw geven aan deze het recht om hem te verlaten en een ander te huwen. Wanneer de eene slaaf den anderen doodt, moet de eigenaar van den moordenaar de waarde van den vermoorde aan diens meester vergoeden; zoo ook wanneer een vrij man eenen slaaf van een ander doodt. Voor diefstal, welke zeer zelden voorkomt, wordt alleen teruggave der waarde van het gestolene geëischt. Indien een veroordeelde niet in staat is de hem opgelegde boete te betalen, is zijne familie daarvoor aansprakelijk; en indien hij tot eene andere negeri behoort dan de beleedigde partij, zijne geheele negeri; in dit laatste geval wordt de boete veelal voldaan door de Hoofden, die daardoor hunnen invloed op hunne onderhoorigen grootelijks vermeerderen. Dikwijls echter geeft ook het niet betalen van boeten of andere schulden aanleiding tot vijandelijkheden tusschen de verschillende negeriën.

De wijze van verbintenissen te sluiten is dezelfde als bij de Serammers (bl. 503) en elders in de Molukken.

Over de taal der Aroeneezen zijn door den Heer BRUMUND eenige opmerkingen en eene korte Woordenlijst medegedeeld ([1]), die echter alleen de Voorwals-eilanden betreffen. Hij vermoedt dat zij verwant is met de taal der Serammers, Zuidwester-eilanders, en in het algemeen met de talen der verschillende met dezen verwante stammen in het oostelijke gedeelte van den Indischen Archipel, maar niets gemeens heeft met het Maleisch dan voor zooverre woorden uit deze taal, door vreemde kooplieden overgebracht, meer of minder verbasterd in het Aroeneesch zijn opgenomen. Voorts is de taal rijk aan vocalen en welluidend, maar zeer arm aan woorden en volstrekt

---

([1]) *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1844, Dl. II, bl. 321 en volgg. Eene korte woordenlijst van de Aroe- en Kei-eilanden is ook medegedeeld door den Heer VAN EYBERGEN in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIV bl. 560 en volgg. en door VON ROSENBERG in zijne *Reis*, bl. 108 en volgg.

verstoken van uitdrukkingen voor afgetrokken denkbeelden, gelijk trouwens bij een geheel onbeschaafd volk vanzelf spreekt. Vervoeging of verbuiging wordt alleen door hulpwoorden aangeduid. Handelaren en andere vreemdelingen bedienen zich van het Maleisch, dat althans door de meeste Hoofden op de Voorwals-eilanden wordt verstaan.

Bijzonderheden omtrent eenige eilanden.

Wassir, het noordelijkste der Voorwals-eilanden heeft alleen de negeri van denzelfden naam.

Oedjir ligt onmiddellijk ten zuiden van Wassir op 5° 35′ Z. B. (volgens de kaart van MELVILL). Het heeft volgens BOSSCHER de twee negeriën Oedjir en Timor, wier hoofden den titel van Orang Kaja voeren, en die in 1850 te zamen 112 zielen telden; de bevolking was toen echter zeer verminderd ten gevolge van de cholera, die daar in het vorige jaar had gewoed. Te Oedjir is eene goede steenen moskee voor de toen, op zeven Alfoeren na, geheel Mahomedaansche bevolking. Volgens VON ROSENBERG vindt men op Oedjir de dorpen Kafoshal, Iriri en Wailili. VERSTEEG (*Nieuwe Atlas*) vermeldt alleen de negeri Komfani.

Wokam, ten zuiden van Oedjir en aanmerkelijk grooter dan dit (het wordt door MELVILL op 3 □ mijlen geschat), op 5° 48′ Z. B., met eene bevolking van 387 zielen, die aan de westzijde des eilands grootendeels Christenen of Mahomedanen, aan de oostzijde Heidenen zijn. Er zijn zeven negeriën, onder welke op de westzijde Wokam met eene vervallen steenen Christenkerk, Samang met eene moskee, en Pengambil, en op de oostzijde Manambai, Majoeni, Naffar en Badjina. Bij Wokam vindt men nog de overblijfselen van een stevig uit klipsteen gebouwd fort, dat in het midden der 17de eeuw hier door de O. I. Compagnie gebouwd werd om de bevolking in toom te houden, die terecht zeer verbitterd was niet alleen over de uitroeiing der specerijboomen, maar vooral ook omdat zij gedwongen werd de overige producten dezer eilanden uitsluitend aan de Bandasche handelaars te verkoopen; in 1806 is deze post ingetrokken. Volgens V. R. heeft men op Wokam de vijf dorpen Saman, Fingambel, Wokam, Bomtin en Nafleroe (¹).

(¹) WALLACE vermeldt op Wokam nog eene plaats Noesei geheeten en aan eene kreek gelegen. Zij schijnt echter niet op het door hem veel te groot voorgestelde Wokam maar op een der kleine zuid- of zuidoostwaarts daarvan gelegen eilandjes te behooren.

Wammer, ten zuiden van Wokam op 5° 48′ Z. B., kan, hoewel het slechts 2 □ mijlen groot is, als het voornaamste van de groep worden beschouwd, omdat tusschen dit eiland en Wokam de eenige goede reede is met eene diepte van 6 tot 26 vadem, ten gevolge waarvan hier de hoofdzetel van den handel is. De voornaamste handelplaats, Dobo of Doboe, de standplaats van den Posthouder der Afdeeling Wammer, ligt aan de noordzijde; zij bestaat uit ongeveer 90 huizen, die echter niet alle op den duur bewoond zijn; gedurende den Westmoesson houden er zich gemiddeld 800 of 1000 vreemdelingen op, doch gedurende den Oostmoesson bedraagt de bevolking hoogstens 200 zielen, ook nog meerendeels vreemdelingen, zoogenaamde achterblijvers. Het daar gevestigde Hoofd der vreemdelingen heeft den titel van Kapitan Boegis en gelijk gezag als de Radja's (bl. 528) (1). De twee andere negeriën, de hoofdplaats Djoerdjalla en Wangil, hebben te zamen eene nagenoeg geheel Christelijke bevolking van 190 zielen; in beide is eene Christenkerk, van welke die te Djoerdjalla een goed steenen gebouw is. Volgens VON ROSENBERG zijn op Wammer de dorpen Faroetei, Dobo, Wangil en Djoerdjalla (2).

Maikoor, op één na het grootste van de groep, ligt tusschen 6° en 6° 32′ Z. B. en heeft eene oppervlakte van 16 □ mijlen. De twee negeriën Maikoor en Wangal, van welke de eerste grootendeels door Christenen de laatste geheel door Heidenen bewoond is, tellen te zamen 133 inwoners; in de eerstgenoemde is een houten gebouw, dat tot kerk dient. MELVILL spreekt daarenboven nog van twee dorpen, Bololoet en Ratoe, die door BOSSCHER niet vermeld worden; laatstgenoemde zegt daarentegen dat er in het binnenland nog een paarhonderd Alfoeren in het bosch verspreid leven. V. R. vermeldt de dorpen Maikoor, Ratoe, Wangal-Oost en Wangal-West. VAN EYBERGEN spreekt ook nog van de negeriën Radjina en Wardigai; maar het is niet duidelijk of deze op Maikoor dan wel op Wammer te zoeken zijn (3). De Kaart van DORNSEIFFEN heeft de negeriën Maikor en Balafoeina. Ten zuiden van Maikoor en door eene omstreeks twee mijlen breede straat daarvan gescheiden ligt het eiland Tabberfane, dat op de Kaarten van MELVILL ten onrechte wordt voorgesteld als één geheel daarmede uitmakende.

(1) *Kol. Verslag over* 1881, bl. 21.

(2) Het *Kol. Verslag over* 1877, bl. 31 vermeldt de negeri Watoelei, die dezelfde zoude kunnen zijn als Faroetei van V. R. Dit Watoelei kan echter bezwaarlijk de plaats zijn, waarnaar de Afdeeling van dien naam wordt geheeten, daar deze het zuidelijk gedeelte van de Aroe-groep bevat.

(3) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 334.

Wonoembai, ten noordoosten van Maikoor, met de negeri van denzelfden naam, die eene belangrijke handelplaats is. Dit eiland wordt op de Kaarten ten onrechte als een landschap in het noorden van Kobroor voorgesteld. Ten noorden van Maikoor liggen de zeer kleine eilandjes Loemar en Toeman.

Trangan, dat ongeveer even groot is als Maikoor, ligt ten zuiden van het laatstgenoemde tusschen 6° 33′ en 6° 57′ Z. B. en heeft twee negeriën met eene gezamenlijke, geheel Heidensche, bevolking van 310 zielen, die tot de Achterwallers gerekend wordt (bl. 524). Deze negeriën heeten volgens V. R. Seroeni en Naiwoeli, volgens BOSSCHER Tenoeni en Ngaigoeli, volgens VERSTEEG Teroeni en Ngaigoeli, volgens DORNSEIFFEN Feroeni en Naigoeli.

Krei, een betrekkelijk klein eiland, ligt aan de zuidoostzijde van Trangan en heeft twee negeriën: Krei, bestaande uit vijf kampongs (Baldawaer, Ieroenfoen, Toeboenfoen, Komnarifoen en Waperafoen), en Tatibijaroen, met eene gezamenlijke bevolking van 668 zielen, die, gelijk alle Achterwallers, Heidenen zijn. V. R. vermeldt slechts één dorp, met den naam Krei; en volgens VAN EYBERGEN, VERSTEEG en DORNSEIFFEN is Krei geen afzonderlijk eiland maar het zuidoostelijke gedeelte van Trangan, waar de uit vijf gehuchten bestaande negeri Krei zoude liggen met 525 inwoners.

Workai of Warkai, ten oosten van Trangan tusschen 6° 40′ en 6° 57′ Z. B., is 8,5 □ mijlen groot en heeft volgens B. de zes negeriën Wairibang, Longar, Affara, Saltimor, Gorgor en Mawoen, van welke de drie eerstgenoemde de grootste zijn; de gezamenlijke bevolking was, volgens denzelfden Schrijver 1133 zielen. V. R. vermeldt alleen de negeri Trei. VERSTEEG (en naar hem ook DORNSEIFFEN) stelde in zijn *Maleischen Atlas* Longar en Affara voor als twee afzonderlijke eilandjes, die te zamen Workai heeten, doch in den *Nieuwen Atlas* is Affara eene negeri op Workai geworden; als tweede negeri wordt daar vermeld Gomogomo, beide op de zuidoostkust (¹). De namen der negeriën Gorgor en Mawoen doen denken aan de eilandjes Ngorgnor of Ngornor en Maar, die door B. niet worden vermeld.

Koba, tusschen het noordoostelijke gedeelte van Trangan en het noordwestelijke van Workai gelegen, heeft slechts ééne negeri van denzelfden naam met eene bevolking van 143 zielen.

(¹) Deze laatste naam behoort waarschijnlijk op het eiland Gomo-Gomo, dat in den *Maleischen Atlas* voorkomt, doch uit den *Nieuwen* ten onrechte weder verdwenen is.

Kobroor of Kabroor, het grootste en minst bekende der Aroe-eilanden, ligt ten oosten van Maikoor en ten noorden van Koba tusschen 5° 47′ en 6° 34′ Z. B., en is volgens MELVILL 60 □ mijlen groot. Er zijn vrij rijke sagobosschen en voorts *pinang-* en kokosboomen, *sirih*-tuinen, aard- en tuinvruchten. De tien negeriën, die door B. genoemd worden Kaiwaië, Warloië, Kojoebi, Warjoekoe, Kairoba, Kabroor, Kaiwanner, Wailoe, Vono, Morassier, Kober en Tavoenmar, hebben te zamen 2926 inwoners; maar buitendien zegt men dat het binnenland nog sterk bevolkt is. Deze bevolking, die als woest en wreed wordt afgeschilderd, houdt zich niet met parelvisscherij of *tripang*-vangst bezig, maar leeft grootendeels van den veldbouw, welks producten zij in den Westmoesson aan de vreemde handelaren verkoopen; ook vervaardigen zij zeer goede prauwen. Met de overige Aroe-eilanders komen zij weinig in aanraking, en zijn minder dan dezen aan het misbruik van sterken drank overgegeven. V. R. noemt de dorpen Kobroor, Wardjiko, Warloi, Kannai, Wailei en Fanom, van welke slechts de drie eerste in de door B. vermelde namen zijn terug te vinden. DORNSEIFFEN noemt Radjina en Wardigai aan de westkust van het eiland.

Jamboeai of Djamboeai, volgens MELVILL het oostelijkste eiland van de groep, ten oosten van het zuidelijke gedeelte van Kobroor tusschen 6° 16′ en 6° 30′ Z. B., heeft eene bevolking van 236 zielen in de twee negeriën Jamboeai en Salaoe. V. R. noemt alleen de negeri Jamboeai; en VAN EYBERGEN zegt dat het eiland Laor heet, en de daarop liggende negeri Djamboedi. Ook bij VERSTEEG heet het Laor of Laar met de negeri Djamboedi, waarnaar ook wel het geheele eiland dien naam kan hebben, waaruit zeer licht Djamboeai kan ontstaan; misschien ook is dit de ware naam en Djamboedi eene verbastering. Bij VERSTEEG is het een grooter en niet het oostelijkste eiland; Gomo-Gomo en het kleine P. Bamboe liggen er nog oostelijker.

Gomo-Gomo of Gomoe-Gomoe, ten zuiden of zuidoosten van Jamboeai, met de handelplaats van denzelfden naam, wordt door B. niet onder de duurzaam bewoonde eilanden vermeld. Dat dit echter wel het geval is blijkt uit de omstandigheid, dat het de standplaats is van den Posthouder der Afdeeling Watoelei. Aan welke plaats deze Afdeeling dien naam ontleent, hebben wij niet kunnen ontdekken (Zie bl. 534 Noot (²)).

Penamboeloeai of Penamboelai ligt ten oosten van Kobroor en ten noorden van Jamboeai tusschen 5° 55′ en 6° 14′ Z. B. en is aanmerkelijk grooter dan laatstgenoemd eiland, doch heeft slechts ééne negeri van denzelfden naam met 223 inwoners. Bij VERSTEEG en

Dornseiffen, die dit eiland niet hebben, ligt op deze hoogte Meming, dat bij de anderen ontbreekt.

Lolla of Lola, mede ten oosten van Kobroor en onmiddellijk ten noorden van Penamboelai (of Meming?), heeft ook slechts éene negeri van denzelfden naam met 215 inwoners.

Meriri of Meiriri, een klein eilandje ten noorden van Lolla op 5° 44′ Z. B., heeft de negeri Meriri met 750 zielen, die eene vrij belangrijke handelplaats is.

Wattelei, ten noorden van Kobroor en ten westen van Meriri, is niet veel grooter dan het laatstgenoemde doch heeft 1845 inwoners in zeven negeriën, met name Wattelei, Koemoeloe, Adoewan, Arialao, Djoersia, Sewer en Margoeli. In het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1875, Dl. II, bl. 414, worden twee van deze plaatsen genoemd Koemoel en Djorosiang. V. R. noemt alleen de negeri Wattelei.

Komfane ligt ten noordoosten van Wokam en ten noorden van Wattelei op 5° 35′ Z. B. Volgens V. R. heeft het slechts éene negeri van denzelfden naam.

Kolo of Kola ligt op dezelfde breedte ten oosten van Komfane, doch bij Versteeg zuidwaarts van Komfane tusschen Wokam ten westen en Wattelei ten oosten, en heeft twee negeriën, Maltinoe en Sangaroemi, met eene bevolking van 560 zielen. V. R. noemt deze negeriën Singaroeni en Mallaking.

Warialaoe is het noordelijkste bewoonde eiland van de groep op 5° 25′ Z. B., en heeft alleen de negeri van denzelfden naam met 134 inwoners; zij wordt door V. R. Weggelau genoemd.

Alle hierboven vermelde cijfers der bevolking hebben betrekking op het jaar 1850 en zijn opgemaakt nadat in het voorgaande jaar de cholera had gewoed; waarschijnlijk zijn dus die getallen thans aanmerkelijk hooger. Daarenboven rekent men dat buiten de in de negeriën gevestigde bevolking nog een 2500-tal Alfoeren in de binnenlanden der groote eilanden zonder vast verblijf rondzwerven.

§ 14. De Timor laoet-eilanden.

Algemeen overzicht van de eilanden en hunne bevolking.

De Timor laoet-eilanden behooren mede tot de minst bekende van dit gedeelte van den Archipel, zoodat zelfs in de opgaven van hunne namen groot verschil bestaat. Volgens Melvill en Versteeg heeten zij, van het noorden af: Molo, Maroe, Poeloe Lima, Sabobar, Vordate, Maling of Dieven-eiland, P. Pandjang of Lang eiland, Larat,

Timor laoet (twee eilanden), Kasoewoe, Oeniari, Seloe, Jeroeroe, Lawantoeba, Sejrah, Mollen, Adaoet, Loenara en verscheidene ongenoemde ([1]). Zij vormen te zamen de twee Afdeelingen Larat en Sejrah (bl. 348).

Vreemde handelaren bezoeken deze eilanden zelden, zoo het schijnt uit wantrouwen jegens de bevolking; alleen met Loeang, een der Zuidwester-eilanden, en somtijds met Mangkasaren en Bandaneezen schijnt buitenlandsche handel te worden gedreven; de prauwen dezer handelaars zijn echter altijd behoorlijk gewapend. De Heer Bosscher, die ze evenals de naburige eilanden ambtshalve heeft bezocht, heeft voor zooverre ons bekend is zijne bevindingen niet publiek gemaakt. Wij zullen daarom hoofdzakelijk de mededeelingen van den Heer Bleeker vermelden, die in zijne *Reis* ([2]) de voornaamste bekende bijzonderheden omtrent deze groep heeft bijeengebracht en daartoe ook mondelinge inlichtingen van den Heer Bosscher ingewonnen; met vergelijking van de berichten van den Heer Van Doren, medegedeeld in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië* ([3]), en die van den Heer Riedel, in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* ([4]).

De Timor laoet-eilanden liggen zuidwestwaarts van de Kei-eilanden, daaraan door de rij der Tenimber-eilanden verbonden (bl. 522), tusschen 6° 30′ tot 8° 30′ Z. B. en 130° 45′ tot 132° 5′ O. L., en hebben volgens Melvill eene gezamenlijke grootte van 104,5 □ mijlen. Geographisch worden zij door sommigen tot de Zuidwester-eilanden (bl. 542) gerekend. Zij zijn in het algemeen berg- of heuvelachtig, hoewel de bergen geene groote hoogte bereiken. De hoogste schijnt de vulkaan te zijn, die het onbewoonde eilandje Labobar (7° 5′ Z. B. en 131° 13′ O. L.) uitmaakt en ongeveer 2000 vt. bereikt, doch uitgebrand of althans niet werkzaam is; verder worden op Timor laoet, Larat, Vordate en Sejrah de hoogste gedeelten aangetroffen; de aard van deze gebergten is echter niet bekend. De kleinere eilanden schijnen meest van koraalformatie te zijn. Het vaarwater tusschen de verschillende eilanden is met uitgestrekte riffen bezet, die rijk zijn aan *tripang* en karet; ook levert de zee vele goede vischsoorten op. De voortbrengselen van den grond zijn

---

([1]) Bleeker noemt: *Vordate*, *Larat*, *Sejrah*, *Timor laoet*, *Seloe*, Moenoefroean, Ijen, Soekelejr, *Boeriaroe*, Moessawator, Labobar, *Adaoet*, enz. Alleen de hier cursief gedrukte zijn onder de in den tekst vermelde namen weder te vinden.

([2]) Dl. II, bl. 298.

([3]) Nieuwe Volgreeks, Dl. VII, bl. 67.

([4]) Tweede Serie, Dl. I, bl. 10.

hoofdzakelijk *kamoeni*-hout, kokosnoten, tabak en aardvruchten, daar de bevolking weinig werk maakt van den landbouw en hare rijst en sago van elders (waarschijnlijk meest van de Zuidwester-eilanden) bekomt. Wilde en tamme varkens en pluimgedierte komen er in overvloed voor. De waarde van den uitvoer, die hoofdzakelijk bebestaat in *tripang*, karet, haaivinnen, paarlemoerschelpen en *kamoeni*-hout, wordt jaarlijks geschat op ongeveer *f* 4000; en die van den invoer, bestaande in lijnwaad, aarde-, ijzer- en koperwerk, olifantstanden, snuisterijen en arak op nog geen *f* 6000.

Zooverre men weet zijn alleen de eilanden Timor laoet, Larat, Vordate, Moenoefroean (welk eiland, althans onder dezen naam, op de nieuwste kaarten niet voorkomt), Sejrah en Adaoet bewoond. Hunne bevolking, die op 22000 zielen wordt geschat, heeft den naam van wreed en verraderlijk en onderling zeer afgunstig te zijn (1), waarop echter die van Adaoet gezegd wordt eene gunstige uitzondering te maken. Zij woont in op zichzelf staande negeriën of kampongs, bestuurd door Orang Kaja's, die door het volk worden gekozen.

De veelwijverij is geoorloofd doch weinig in zwang omdat de vrouw voor een vrij hoogen prijs, te betalen in gewerkt goud, olifantstanden, *gongs* of dergelijke, door den man moet gekocht worden. De kleeding van beide geslachten bestaat alleen in de *tjidako*, en de sieraden in zware koperen ringen om de enkels; evenwel zijn de mannen zeer op Europeesche kleedingstukken gesteld. Hunne wapenen zijn pijl en boog, lansen, *parangs* en *kléwangs;* ook hebben sommigen geweren, waarmede zij echter gebrekkig omgaan. In den oorlog hebben de mannen eene soort van harnas van buffelhuid, dat het bovenlijf bedekt, en voorts allerlei versierselen van vederen, bloemen, stukjes gekleurd laken, goud en ivoor, enz. Zij vereeren als hoogste wezen de Zon, *Oeboe Lera* of *Oeblera* (Heer Zon) in vereeniging met de Aarde, *Lenoen* (vergel. bl. 516 en 528); en voorts eene menigte Goden, en daaronder ook de geesten hunner voorouders, die zij *nennemojang* noemen en aan welke offeranden worden gebracht. Hiertoe vindt men in elke kampong eene steenen of aarden hoogte onder een *waringin*-boom; en deze plaats dient ook tot het houden van volksvergaderingen en het raadplegen van priesteressen of wichelaressen omtrent den uitslag van deze of gene

---

(1) Dit komt in hoofdzaak overeen met het bericht van RIEDEL, doch wordt tegengesproken door den Heer P. C. L. HARTOG, die in 1875 deze eilanden bezocht en van de bewoners zegt dat zij veeleer levendig en energisch zijn en veel zucht voor den ruilhandel hebben. *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. II, bl. 69.

onderneming. Kunstbeelden in eene ruwe menschelijke gedaante vindt men overal in gebruik, en de meeste personen dragen kleine zoodanige beeldjes bij zich. Van een Lingapoel vindt men in elke kampong een beeld, waarbij van tijd tot tijd offers worden aangeboden, teneinde om regen te verkrijgen.

De wijze van begraven is niet overal dezelfde. Op sommige plaatsen wordt het lijk in een uitgeholden boomstam gelegd en zoo op eene stellage geplaatst, waar omtrent eene groote hoeveelheid levensmiddelen wordt opgehangen, en blijft daar totdat het geheel vergaan is; anders wordt het na eenigen tijd van de stelling afgenomen en begraven. Op nog andere plaatsen wordt het eenvoudig op eene rots aan het strand nedergelegd, of ook eindelijk in de aarde begraven. Alleen aan bejaarde lieden, die gehuwd zijn geweest, schijnt men de eer te vergunnen dat hun lijk op eene stellage wordt ten toon gesteld. De nagelatene goederen worden voor de helft vernield en voor de andere helft onder de erfgenamen verdeeld. Van het vee van eenen overledene wordt een derde gedeelte geslacht en, nadat eene zekere hoeveelheid in of bij de kist is nedergelegd, door de overige kampongbewoners opgegeten of medegenomen (verg. bl. 335).

Hunne taal is dezelfde, die op de naburige eilanden wordt gesproken; er zijn echter, vooral onder de Hoofden, verscheidene personen die het Maleisch verstaan.

Bijzonderheden omtrent sommige eilanden.

Timor laoet, het hoofdeiland van de groep, ligt tusschen 7° 11′ tot 8° 24′ Z. B. en 130° 49′ tot 131° 41′ O. L. in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting; de lengte zal ongeveer 25, doch de gemiddelde breedte niet meer dan 3 of 4 mijlen bedragen; volgens Melvill is de grootte 88 □ mijlen. De oostzijde van het eiland is het hoogst en bereikt van 600 tot 1000 ᴹ.; de westzijde is aanmerkelijk lager en vrij vlak. Op deze laatste, waar de kust wegens de ondiepte moeielijk te naderen is, liggen de negeriën Maktia en Anaboesoe; op de oostzijde, die verreweg het sterkst bevolkt is, worden een twintigtal negeriën gevonden, waaronder Oelili en Laoerong de voornaamste zijn. De geheele bevolking des eilands wordt op 10000 zielen geschat. Tot 1878 hield men Timor laoet voor één eiland; doch in dat jaar is door het stoomschip *Egeron* van de Bandasche Stoomvaartreederij ontdekt dat het in twee deelen wordt gescheiden door eene ongeveer eene geogr. mijl breede, bevaarbare Straat (sedert Straat Egeron genoemd), wier westelijke

ingang is een weinig bezuiden het eiland Sejrah, en de oostelijke ten zuiden van de negeri Oelili. Het noordelijke deel met de omliggende eilanden vormt nu de Afdeeling Larat, het zuidelijke met de omliggende eilanden de Afdeeling Sejrah.

Larat ligt onmiddellijk ten oosten van den noordoosthoek van Timor laoet, is een heuvelland van vrij groote en gelijkmatige hoogte, en heeft eene oppervlakte van ongeveer 7 □ mijlen. Het is verdeeld in de drie Districten Kaliobor, Larat en Klang, en telt zeven negeriën, onder welke Wassela, Kaleobar of Kaliobor en Larat aan de noordkust tot de belangrijkste behooren; het laatste is de standplaats van den Posthouder der Afdeeling van dezen naam. Bij de negeri Ridoel aan de zuidwestzijde des eilands is eene bocht, die te allen tijde eene veilige ankerplaats aanbiedt, doch welker binnenkomen in den Oostmoesson moeielijk is. De geheele bevolking wordt op ruim 2500 zielen berekend.

Maroe, ten noorden van Timor laoet en ten noordwesten van Larat, is waarschijnlijk hetzelfde als Maloe, dat in het *Indisch Staatsblad* bij deze Afdeeling wordt genoemd doch op geene Kaart te vinden is.

Vordate, recht noordwaarts van Larat op 7° Z. B. gelegen, is slechts 1 □ mijl groot en dus zeer veel kleiner dan dit en ook minder hoog; echter wordt de bevolking even sterk geschat. Er zijn vijf negeriën, onder welke Abobo of Adodo in het noorden, Sabiana in het westen en Aweer in het zuidwesten de belangrijkste schijnen te zijn.

Sejrah ligt aan de westkust van Timor laoet op 7° 40′ Z. B. en is evenals dit eiland aan de oostzijde hoog en aan de westzijde laag. Het heeft zes negeriën, onder welke Wailoetoe aan de noordkust eene der grootste schijnt te zijn; de negeri Sejrah is de standplaats van den Posthouder der Afdeeling van dien naam. Het eiland zoude, volgens de opgave van Bleeker, ruim 5000, doch volgens de opgave in *de Bijdragen van het Instituut* nog geene 2000 bewoners hebben.

Moenoefroean, dat niet op de Kaarten voorkomt en welks ligging ons onbekend is, moet vijf negeriën hebben met omstreeks 1000 inwoners. Misschien is dit hetzelfde eiland, dat op de Kaarten Molo heet en het noordelijkste van de groep is, of Mollen, ten zuiden van Sejrah, dat echter te klein schijnt voor het genoemde aantal bewoners.

Adaoet is een klein eiland, dat volgens de Kaarten van Melvill en Versteeg zeer nabij de westkust van Timor laoet ten zuiden van Sejrah, voor den westelijken ingang van Straat Egeron, op 7° 50′

Z. B. ligt, doch volgens de mededeeling van den Heer BOSSCHER (naar het schijnt ten onrechte) tusschen laatstgenoemd eiland en de Babber-groep te zoeken is. Aan de zuidwestzijde moet het eene baai met eene veilige reede hebben. Omtrent het getal der negeriën of der bewoners zijn geene berichten bekend.

§ 15. DE ZUIDWESTER-EILANDEN [1].

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking.

De Zuidwester-eilanden, ook wel de Kleine Oost genoemd, bestaan uit de volgende groepen: 1°. de Babber- of Babar-groep, zijnde de eilanden Babber, Wétan of Oost-eiland, Marsela, Daweloor of Dawelora, Daura of Dawera, en Daai. 2°. De Sermatta- of Sermattan-groep, zijnde: Sermatta, Kalappa, Loeang, Kenan, Metawarang, Leakor, Fiata, Menolawna en Oepersooi. 3°. De Letti-groep, zijnde: Lakor of Leikor, Moa of Mowah, Letti en Kisser. 4°. De Wetter-groep, zijnde: Wetter, Babi, Andjing en Kambing [2]. 5°. De Roma-groep, zijnde: Roma, Noesa Noeta of Noesa Mitta, Noesa Jata of Noesa Ate, Mapora of Motara, Bati, Pasir en Noesa Kitta [3]. 6°. De Dammer- of Damar-groep, zijnde: Dammer, Lehor, Lehor ketjil, Nera en Nelor. 7°. De tusschen laatstgenoemde groep en de Banda-eilanden ver uit elkander liggende eilanden: Tiouw of Teon, Nila, twee Seroea-eilanden, P. Manoek of P. Boeroeng (Vogel-eiland) en Goenoeng Api of Vulkaan-eiland.

Zij liggen in twee rijen in het zuidelijke gedeelte der Banda-zee, grootendeels tusschen 7° tot 8° 18′ Z. B. en 125° 40′ tot 130° 8′ O. L., dat is, van ten westen der Timor laoet-eilanden tot het noorden van Timor; alleen de eilanden Tiouw, Nila, Seroea, Manoek en Goenoeng Api liggen noordelijker dan deze grens, tusschen 5° 30′ en

---

(1) Men zie vooral BOSSCHER, in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. II, bl. 419, en VAN EYBERGEN, in hetzelfde *Tijdschr.* Dl. XIII, bl. 193; de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Nieuwe volgreeks, Dl. VIII, bl. 129; en VAN DER CRAB, *Reis door den Molukschen Archipel.*

(2) Hoewel P. Kambing geographisch tot de Wetter-groep schijnt te behooren, wordt het echter staatkundig tot Noordelijk Timor gerekend en is als zoodanig eene bezitting van Portugal, volgens de overeenkomst in 1859 met dat Rijk gesloten. Zie daarover verder hierachter bij de Zesde Hoofdgroep.

(3) Volgens VAN EYBERGEN heeten de eilandjes van deze groep, Roma, Noesa Metang, Noesa Kital, Telleng, Noesa Pota-Pota, Noesa laoet, Manpora, Djoha en Noesa Djata. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIII, bl. 223.

7° Z. B. De zuidelijkste, bijna recht oost- en westwaarts loopende, rij wordt gevormd door de Babber-, Sermatta- en Letti-groepen; terwijl de andere, die noordoost- en zuidwestwaarts loopt, uit de Wetter-, Roma en Dammer-groepen en de zooeven genoemde meer noordwaarts liggende eilanden bestaat.

De gezamenlijke grootte van deze eilanden is volgens Melvill 93,5 □ mijlen. Administratief zijn zij gesplitst in vier Afdeelingen: 1°. Babber, Loeang en Sermatta; 2°. Dammer, Teon, Nila en Seroea; 3°. Letti, Moa, Leikor, Kisser en Roma; 4°. Wetter (zie bl. 348).

Zij zijn meerendeels van vulkanischen oorsprong; Kisser is van kalkformatie, en Loeang bestaat uit een hoogen klipachtigen berg door kleine koraaleilandjes omgeven. Bijna overal steil en rotsachtig oprijzende uit de zee, die tot vlak bij de kusten eene onpeilbare diepte heeft, bieden zij den schepen slechts weinige goede ankerplaatsen aan, die hieronder bij elk eiland zullen worden opgegeven. Daar er niet dan kleine en zeer weinige riviertjes of beken worden gevonden, is de bevochtiging van den grond geheel van den regen afhankelijk, en wordt in de behoefte aan drinkwater veelal door het graven van putten voorzien; evenwel zijn al deze eilanden, met uitzondering van Loeang, zeer vruchtbaar en leveren overvloed van levensmiddelen voor de bevolking op, en alleen buitengewone droogte veroorzaakt somtijds hier of daar tijdelijk gebrek. De temperatuur is nagenoeg dezelfde als op Java. De Oostmoesson vangt aan omstreeks half April; en schoon dit de zoogenaamde drooge tijd is, is hij toch somtijds buiïg, en vooral in het laatst van April en in het begin van Mei regent het veelal een week of drie achter elkander, hetgeen men den Kleinen regentijd noemt. De Westmoesson komt in November of December door en brengt den Grooten regentijd aan, die twee of drie maanden aanhoudt en, vooral in December en Januari, dikwijls met hevige stormen gepaard gaat. Aardbevingen en onweders komen het meest in September en October voor, doch zijn zelden zeer hevig. — De gezondheidstoestand schijnt zeer voldoende te zijn; alleen pokken-epidemieën komen van tijd tot tijd voor, en voorbehoedmiddelen daartegen zijn niet bekend.

Van het delfstoffenrijk op deze eilanden is nog weinig of niets met zekerheid bekend. Men gelooft dat op Kisser en Babber marmer te vinden is en meent op laatstgenoemd eiland ook sporen van koper en ijzer te hebben ontdekt; doch dit vereischt nog alleszins bevestiging. Zandsteen, krijt, graniet en andere gewone steensoorten komen op de meeste eilanden in menigte voor.

[illegible]

[illegible] en vuurwapenen. Den handel wordt alleen gedreven op de eilanden Lieang en Wetter. De overige producten worden slechts tot binnenlandsch gebruik aangewend en daartoe door de Lieangers en Lettineezen, de eenige handelaars van deze groepen, van het eene eiland naar het andere overgebracht.

Omtrent de sterkte der bevolking bestaan zeer verschillende opgaven. Bleeker brengt die in 1852 op 52576 zielen; Bosscher in

hetzelfde jaar op 46176, waaronder echter de bevolking van sommige eilanden, als onbekend, niet begrepen is; MELVILL (1) in 1849 op 35700; en WILLER (2) in 1847 op 19715 zielen; terwijl het officieel verslag over 1870 voor de gezamenlijke groepen 56090 zielen opgeeft. Schoon deze cijfers, die grootendeels op de opgaven van Inlandsche Hoofden steunen, wel niet als volkomen juist zijn te beschouwen, schijnt er toch uit te blijken dat de bevolking in de laatste twintig jaren weinig is toegenomen; terwijl het grootere verschil met vroegere jaren misschien ook gedeeltelijk aan toen geheerscht hebbende epidemieën kan worden toegeschreven. Onder het door BOSSCHER medegedeelde getal bevonden zich 2282 Christenen op de eilanden Letti, Moa, Roma, Kisser en Wetter (3). Op de andere eilanden worden ook nog wel velen gevonden, die zich Christenen noemen omdat hunne voorouders zulks waren, doch die werkelijk geheel tot het heidendom zijn teruggekeerd behalve alleen wat hunne kleeding betreft, waarin zij met de Ambonsche Christenen overeenkomen. Deze Christenen zijn grootendeels afstammelingen van Europeanen, deels ook Inlanders. Ten tijde van de O. I. Compagnie werd van de invoering en uitbreiding van het Christendom op de Zuidwester-eilanden veel werk gemaakt en waren op de meeste eilanden Zendelingen werkzaam; langzamerhand is dit verminderd, en in 1841 hebben de Zendelingen, die toen nog op de vier eerstgenoemde eilanden waren, ook deze verlaten. Thans is alleen op Kisser een Hulpprediker en op Letti een Zendeling gevestigd. Intusschen wint het Islamisme op al de Zuidwester-eilanden meer en meer veld.

De inheemsche meest heidensche bevolking, door de Christenen Hindoe's genoemd, is waarschijnlijk eene vermenging van Papoewa's en wilde Maleiers uit de Molukken en schijnt ook verwant te zijn met de bewoners van het oostelijke gedeelte van Timor (4). Het is een licht gekleurd, rijzig en goed gebouwd menschenras. Zij zijn

(1) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. van N. Indië*, 1849, Dl. II.

(2) Tabel in het *Indisch Archief*, Jaargang I, Dl. II.

(3) Latere opgaven omtrent de verschillende eilanden zie men hierachter.

(4) BOSSCHER, *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 456, deelt als zijn vermoeden mede, dat de Zuidwester-eilanders van Timor afkomstig zijn. Daarentegen beweren de Timoreezen dat hun eiland door volkplanters uit het oosten bevolkt is, hetgeen wel voor eene tegenovergestelde afstamming zoude pleiten maar toch het vermoeden van verwantschap versterkt. HEYMERING bericht (*Tijdschrift v. N. Indië*, 1846, Dl. III, bl. 44) dat de Zuidwester-eilanders volgens hunne eigene overleveringen van Seram, de Aroe- en de Timor laoet-eilanden afkomstig zijn.

over het algemeen minder onbeschaafd dan de Aroe- en Timor laoet-eilanders, werkzaam, onderdanig aan hunne Hoofden, gewillig en getrouw als men hen billijk behandelt, maar niet geneigd om aanmatiging of onderdrukking van vreemden te verdragen, oorlogzuchtig en dapper, wreed jegens overwonnen vijanden, zeer gesteld op den dans en andere luidruchtige vermaken, en liefhebbers van sterken drank en hanengevechten. Jegens het Gouvernement, door hen nog altijd de Compagnie genoemd, zijn zij zeer goed gezind. De bevolking van Babber schijnt zich door trouweloosheid, die van Dammer door luiheid ongunstig van de overige eilanders te onderscheiden; op Wetter is het koppensnellen in zwang. De huizen zijn vrij groot, van planken gebouwd, met *nipah*-bladeren gedekt, en staan dicht bij elkander in geregelde kampongs of negeriën, die altijd door uit klipsteen opgetrokkene muren omgeven zijn.

De bevolking is verdeeld in drie standen: de *Marna* of *Merne*, dat zijn de adellijken, de eigenlijke heeren des lands, uit welke de voornaamste Hoofden en de hoogste Priesters worden gekozen; de *Poer* of *Boer* (waarschijnlijk het Nederlandsche woord), zijnde de vrije landbouwers of grondeigenaars, uit welke in sommige gevallen ook de mindere Hoofden en Priesters gekozen worden; en de *Lasiers* of slaven, deels gekochte of geërfde deels in den oorlog gevangen genomene, die geene rechten hebben en volstrekt aan hunnen eigenaar onderworpen zijn. Van deze laatsten zijn velen door het uitsterven der familiën, aan welke zij behoorden, vrij geworden; zij blijven evenwel een afzonderlijken stand uitmaken.

De geheele eilanden-groep is verdeeld in Districten, van welke sommige verscheidene eilanden bevatten, terwijl elders weder een eiland in meerdere Districten is gesplitst. De Hoofden dezer Districten voeren meest den titel van Orang Kaja, enkelen dien van Radja; zij worden door de bevolking gekozen uit de *Marna's* en bij voorkeur uit het regeerend geslacht; alleen wanneer dit is uitgestorven en men niet uit eenen anderen stam eenen geschikten persoon kan of wil vinden, kiest men iemand uit den tweeden stand, wiens aanzien echter altijd minder is dan dat van eenen *Marna*. Zij hebben een onbeperkt gezag en beslissen in alle geschillen tusschen hunne onderhoorigen. In geval van geschil tusschen de bevolking van twee negeriën, wordt de zaak in eene vergadering van alle vrije mannen in de *baileo* (raadzaal) behandeld, en na het nemen van een besluit de uitvoering daarvan aan het Districtshoofd opgedragen. Onder deze Districtshoofden zijn er Negeri-hoofden, die veelal ook Orang Kaja heeten. Buitendien hebben de eilanden Moa, Kisser en Wetter

elk nog een algemeen Hoofd, die op het eerste Opper-Orang Kaja en op de beide andere Radja heet. Dezen oefenen geen rechtstreeksch gezag uit doch beslissen alleen in geschillen tusschen landschappen, welke onder verschillende Hoofden staan, en in zaken, die het algemeen belang van het geheele eiland betreffen. Op de eilanden Babber, Dammer, Letti en Wetter zijn thans Nederlandsche Posthouders geplaatst; buitendien worden zij van tijd tot tijd door een rondreizenden Ambtenaar bezocht.

De heidensche Zuidwester-eilanders erkennen het bestaan van een Opperwezen, *Matsoena makerissi makelavene* (de grootere en meerdere God) genaamd, die het heelal bestuurt en onderhoudt doch zich niet met de lotgevallen der menschen bemoeit; dit laatste is overgelaten aan twee ondergoden, *Oplaire warwasse* en *Oplaire mimetteme*, van welke de eerste de God der blanke, de andere de God der donkerkleurige menschen is (1). Hoewel zij ook voor de twee eerstgenoemden grooten eerbied hebben, brengen zij alleen aan den laatste offeranden, die oorspronkelijk in menschenhoofden en runderen bestonden. De hoofden worden thans echter door kokosnoten voorgesteld, behalve misschien alleen op Wetter, waar het koppensnellen nog in gebruik is. Deze offers worden slechts eenmaal in het jaar gebracht, wanneer de Opperpriester te kennen geeft dat zulks door de Godheid wordt verlangd. Voorts heeft elke negeri of kampong en ook ieder mensch een bijzonderen beschermgod, *Ornoesa* geheeten, wiens beeld (een klein op de hurken zittend beeldje) in het midden van elk dorp en ook in elk huis, tuin en vaartuig wordt gevonden, en waaraan dagelijks kleine offers worden gebracht. Ook zijn er booze geesten, *Soewangi's*, die de oorzaak zijn van alle onheilen, welke den mensch overkomen. De braven gaan na den dood met een verfijnd lichaam naar eene plaats, waar zij een ongestoord geluk genieten, van welks aard men echter geene bepaalde voorstelling heeft; doch de slechten worden naar eene ongelukkige plaats (*noerese rewiale*) overgebracht, waar zij voortdurend zeer zwaren arbeid moeten verrichten of wel in groote ketels met water of olie worden gekookt. — Elk landschap heeft eenen Opperpriester en verscheidene priesters van minderen rang; den eerste, *Arriessere* geheeten, kiest men altijd uit de *Marna's*, de laatsten uit den tweeden stand.

(1) De hier, volgens de op bladz. 542 vermelde bronnen, *Oplaire* genoemde godheid is natuurlijk weder dezelfde *Oepoe Lero* of *Oeplero* (Heer Zon), die wij op de Aroe-, Kei- en Timor laoet-eilanden hebben aangetroffen. Ook de Aarde wordt op de Zuidwester-eilanden vereerd; op Babber heet zij *Rajawa*, op Letti *Oepoe Noesa* (Vrouw Aarde) en op Loeang *Noho marna* (Verhevene Aarde). De hier in den tekst vermelde *Ornoesa* zal waarschijnlijk ook wel de Aarde (*Noesa*) zijn.

De polygamie is, hoewel niet verboden, niet algemeen in gebruik; bij de afstammelingen van Europeanen op Kisser is zij niet ongewoon. Doch in den regel heeft ieder man eene vrouw, die hij zelf kiest en voor welke geen bruidschat wordt betaald; hij geeft slechts een feest ter eere der beschermgoden van zijnen stam en dien zijner vrouw, waarna de Priester het huwelijk voor gesloten verklaart door de vrouw in plechtigen optocht naar het huis van den man te brengen, waar zij door dezen aan de deur wordt opgewacht. Met het verbranden van eenig hout ter eere van de afgestorvene bloedverwanten des mans op een offertafeltje, dat *[illegible]* heet en in elk huis wordt gevonden, is dan de geheele plechtigheid afgeloopen. De huwelijken worden gewoonlijk aangegaan tusschen personen uit denzelfden stand; indien iemand eene vrouw neemt uit eenen lageren stand dan den zijne, behooren de kinderen tot dien der moeder; heeft het omgekeerde plaats, dan maakt de vrouw zich daardoor bij hare geheele familie gehaat en veracht. De vrouwen worden goed behandeld, en gevallen van echtbreuk komen zelden voor; in het algemeen leven zij kuisch en ingetogen, evenwel is er geene schande in gelegen wanneer zij duurzaam met eenen man leven zonder wettig gehuwd te zijn.

Bij de geboorte van kinderen hebben geene bijzondere plechtigheden plaats.

De lijken worden na gewasschen te zijn in eene hurkende houding, met lijnwaad omwonden, buiten de negeri gewoonlijk op een der akkers van den overledene, op Kisser somtijds ook in zijne woning, begraven en krijgen eenige eetwaren en, wanneer het eenen man geldt, veelal ook wapenen mede in het graf (vergel. bl. 531). Als de afgestorvene iemand uit een der twee hoogste standen was, heeft de begrafenis eerst drie dagen na zijn overlijden plaats. Gedurende dien tijd zwerft de ziel rondom het sterfhuis, waarom dan ook door de Priesters een groot vuur wordt onderhouden om haar voor te lichten. Op den derden dag wordt eenig offervee geslacht en de ziel door een bezweringsformulier uitgenoodigd zich in een door den Priester medegebracht beeldje, *darine* geheeten, te vestigen tot dat de *Oplaire mimetteme* zal beslist hebben of zij naar de plaats des geluks of naar die des ongeluks moet gaan. Daarna wordt het beeldje op het bovenvermelde offertafeltje geplaatst, het vuur uitgebluscht en het lijk begraven. De begrafenis heet daarom ook *[illegible] o waai*, dat is: het vuur uitdooven.

De straffen op misdrijven bestaan in boeten, welke in vee moeten worden betaald. Een gedeelte hiervan komt aan de Priesters tot

het doen van offeranden; het overige wordt in stukken gehakt, en ieder ingezetene der negeri neemt daarvan zooveel hij kan bekomen. Alleen overspel, door eene vrouw uit den stand der *Marna's* met eenen slaaf bedreven, en moord aan een Hoofd gepleegd worden onvermijdelijk met den dood der schuldigen gestraft; in het laatste geval komt daarbij nog de boete, voor welke de familie van den moordenaar aansprakelijk is. Ook bestaat in geval van moord de bloedwraak, welke echter niet meer mag worden uitgeoefend zoodra de schuldige de hem opgelegde boete heeft voldaan.

De kinderen der heidensche bevolking genoten vroeger volstrekt geen onderwijs, zoodat wetenschappelijke ontwikkeling bij haar niet te vinden is. Thans zijn er op Kisser, Letti, Moa, Roma en Loeang zes Gouvernements scholen, die ook wel voor de Heidenen toegankelijk zullen zijn, doch die in 1881 te zamen slechts 80 leerlingen telden en dus in dat opzicht nog niet veel verbetering hebben aangebracht. Het ontbreekt echter niet aan natuurlijken aanleg. De prauwen zijn fraai gebouwd en met versierselen en snijwerk voorzien; in het bewerken van ijzer en goud, en het uithouwen van letters en andere figuren in hout en steen zijn velen vrij goed bedreven; en in het weven van katoenen kleedjes en het vervaardigen van vischnetten en lijnen zijn zij zeer bekwaam; eigenlijk gezegde ambachtslieden, die zich bepaaldelijk met het uitoefenen van een dezer bedrijven bezig houden, zijn er evenwel niet. Het hoofdbedrijf is de landbouw, die op eene gebrekkige wijze wordt gedreven; de ploeg is zelfs onbekend, en de grond wordt alleen door middel van puntige met ijzer beslagene stokken omgewoeld en slechts zelden bemest; evenwel heeft men, als er geen buitengewone droogte heerscht, doorgaans eenen overvloedigen oogst. De voornaamste producten zijn vermeld op bl. 544. Van de visscherij wordt weinig werk gemaakt. Over den handel zie men insgelijks bl. 544.

Over de taal der Zuidwester-eilanders wordt door Bosscher slechts met een enkel woord gesproken; doch uitvoerig is daarover gehandeld door den Zendeling Heymering in het *Tijdschr. voor Neêrlandsch Indië*, 1846, Dl. III. Volgens hem is de taal van al deze eilanden dezelfde, behoudens eenig dialectverschil, dat volgens Bosscher op Babber het grootst is. Zij schijnt beschaafder en rijker in woorden en vormen te zijn dan de meeste andere niet-Maleische talen van het oostelijke gedeelte van den Archipel. Het Maleisch heeft er weinig of geen invloed op uitgeoefend; dat de Hindoe-Javanen in vroegere eeuwen met deze eilanders in aanraking zijn geweest wordt door sommigen vermoed. Overigens is de taal nog zeer weinig bekend;

en hetgeen HEYMERING daarover heeft medegedeeld is, hoe verdienstelijk ook als eerste proeve, geheel onvoldoende om tot eene eenigszins wetenschappelijke kennis er van te geraken. Een eigen letterschrift heeft zij niet; maar onze karakters schijnen voldoende te zijn om al hare klanken uit te drukken.

De tijd wordt verdeeld in maanjaren, maanden (eigenlijk: manen) en dagen. Het jaar vangt aan met den regentijd en heeft twaalf maanden. De verdeeling in weken schijnen de Heidenen niet te kennen; althans de dagen hebben geene bijzondere namen, maar worden alleen aangeduid door: eerste, tweede, derde, enz. na volle, nieuwe of kwartiermaan. Ook de uurverdeeling is onbekend, en de tijd van den dag of den nacht wordt bepaald door de opgave van den stand van zon of maan.

Bijzonderheden omtrent de verschillende groepen.

De Babber-groep ligt westwaarts van Timor laoet tusschen 129° 35′ tot 130° 8′ O. L. en 7° 38′ tot 8° 5′ Z. B. Babber is verreweg het grootste eiland; de overige liggen op grooteren of kleineren afstand daar rondom ([1]). Zij waren in 1852 verdeeld in de vier Districten Tepa, Blawas, Noeofiata of Noesiata en Potti of Pota, met gelijknamige hoofdplaatsen; de beide eerstgenoemde omvatten de eilanden Babber, Daai, Marsela, Dawelora en Dawera of Daura; de twee andere maakten het ongeveer twee mijlen ten westen van Babber gelegene eiland Wétan uit. Zij stonden elk onder eenen Orang Kaja en telden te zamen 23 negeriën met eene bekende bevolking van 6050 zielen, die ook nog in 1870 op hetzelfde cijfer wordt gesteld. — Het eiland Babber is vooral aan de zuidkust vrij hoog en bergachtig. Het heeft in den Oestmoesson eene goede ankerplaats aan de westzijde tegenover de negeri Tepa, die de standplaats is van den Posthouder der Afdeeling Babber, Loeang en Sermatta; men vindt hier nog de overblijfselen van eene groote steenen Christenkerk; Christenen zijn er niet meer op Babber. In den Westmoesson is de ankerplaats aan de oostzijde van het eiland Wétan bij de negeri Noesiale of Noeofiale. Bij deze beide plaatsen vindt men nog overblijfselen van steenen blokhuizen uit den tijd der O. I. Compagnie. Verder vindt men op Babber de negeriën: El, Atiara, Watroebong, Imraoeim, Tela, Mahawor, Enniplahan, Toetoeawan, Letwoeron,

([1]) De Babber-groep wordt met de Sermatta-groep en het eiland Leikor door MELVILL te zamen op 16 □ mijlen geschat.

Jatoki, Hira (of Iliara?) en Menauwoei; op Wétan: Hoka, Njaiwota, Pota, Waurili en Roemaliwen of Room Mailiwéné [1]; op Daai: Sairoesoe, Wakarlawan, Daailiwi en Hertoetoe; en op Marsela: Telalora, Wawiotang, Nikroeli, Menora, Lethalona, Oenoelora en Marsela. De beide andere eilanden zijn onbewoond.

De Sermatta- of Sermattan-groep ligt west-zuidwestwaarts van de vorige tusschen 128°41′ tot 129°13′ O. L. en 8°7′ tot 8°18′ Z. B. Sermatta en Loeang zijn de eenige bewoonde eilanden van deze groep. Sermatta, een hoog en bergachtig eiland, is het oostelijkste en grootste, en verdeeld in de twee Districten Room-kisser en Room-darat, met eene bevolking van naar gissing 4000 zielen. Room-kisser heeft de negeriën: Room-kisser, Illahar, Lelang met eene goede ankerplaats, Wettegai, Roeoha, Poepoeënlora, Rotnama en Letwatoe; tot Room-darat behooren de negeriën: Room-darat, Misletta en Werwali. — Loeang, westwaarts van het vorige, telt ongeveer 3600 zielen in de negeriën Loeang, waar eene Gouvernements school is, Nowaroe, Toerialan of Letloli, Lawiwanralau, Wewanwawang, Poepoeëni, Moanan en Ilmarna; de beide laatste, op de zuidkust gelegen, behooren tot het District Room-kisser op Sermatta. Dit eiland biedt geene goede ankerplaatsen aan.

De Letti-groep, recht westwaarts van de voorgaande tusschen 127°6′ en 128°20′ O. L., bestaat uit de eilanden Leikor of Lakor, Moa of Mowah en Letti, welke een geringen afstand van elkander verwijderd zijn, en Kisser, dat ongeveer 6 mijlen van het laatstgenoemde gelegen is. — Leikor, ruim 3 □ mijlen groot, is een vlak, slechts weinig boven de zee verheven, eiland met 2000 zielen, verdeeld over de negeriën Wonwawang, Woerwawang of Warwarong, de gewone doch onveilige ankerplaats aan de noordkust, Lettoda, Letwaroe, Poerlira, Sejrah en Lolatoeara op de zuidkust. — Moa, ten westen van Leikor, heeft een vrij hoogen doch niet werkenden vulkaan, de Karbouwen-piek, en is verdeeld in twee Districten. Het heeft eene grootte van 6 □ mijlen, en eene bevolking van 3400 zielen, waaronder 335 Christenen; in 1870 wordt zij echter op 7300 zielen gesteld. Aan de zuidkust liggen de negeriën Patti met eene Gouvernements school, Rokseli en Werwillen of Werwillis; aan de noordkust Koewatoe en Klis barat [2]; aan de westkust Toerwewe; op den zuidoosthoek Klis timor; en in het binnenland Werwaroe. Te Patti is eene goede Christenkerk en de bouwval

[1] In den *Nieuwen Atlas* van VERSTEEG vindt men op Babber alleen de negeriën Tepoe en Lettowele; en op Wétan (daar Oost-eiland genoemd), alleen Noesiale.

[2] VERSTEEG noemt aan de noordkust Werwaroe.

van het steenen fort De Haan. — Letti, ten westen van Moa, door Straat Letti ervan gescheiden en een weinig kleiner dan dit, verheft zich ongeveer 900 vt. boven den zeespiegel. Het is verdeeld in de zes Districten Loehoelele op de zuidkust, en Watoemeau of Batoemeau, Leitoeton, Toetoekei of Toeteke, Tombra en Noewewang op de noordkust, met gelijknamige hoofdplaatsen, alle door Orang Kaja's bestuurd en met de onderhoorige kampongs door 8000 zielen bewoond (in 1877), onder welke 350 Christenen. In de negeri Batoemeau is de ruïne van een groot fort, en te Serai in hetzelfde District eene steenen Christenkerk; voorts heeft men in dit District nog de negeri Leitoetoe. In het District Toetoekei is de gelijknamige hoofdplaats de standplaats van den Posthouder der Afdeeling Letti, Moa, Leikor, Kisser en Roma; in hetzelfde District ligt de negeri Serwaroe, met eene zeer goede steenen kerk. Te Serai en te Serwaroe zijn Gouvernements scholen. In den Oostmoesson biedt Letti goede ankerplaatsen aan op de noordwestkust tegenover de negeriën Tombra, Serwaroe en Toetoekei; in den Westmoesson zijn er geene veilige reeden. — Kisser of Makisser [1] recht westwaarts van Letti en ten noorden van Timor's noordoosthoek gelegen en tusschen de 2 en 3 □ mijlen groot, is heuvelachtig en op sommige plaatsen bijna 700 vt. boven den zeespiegel verheven. Het staat in zijn geheel onder eenen Radja, aan wien de Orang Kaja's der negen negeriën, van welke Wonreli of Warili de hoofdplaats is, ondergeschikt zijn; de overige negeriën zijn: Aboesoer of Oboesoer, Jewoeroe of Jawoeros, Lebelauw, Nohowali, Oirata (verdeeld in Oirata timor en Oirata barat of Oost- en West-Oirata), Kota lama en Poera-Poera [2]. De bevolking bedraagt 7000 zielen, waaronder ruim 1500 Christenen [3]. Kisser was vroeger de zetel van het Nederlandsche gezag op de Zuidwester-eilanden, hetwelk daar werd uitgeoefend door een ambtenaar der O. I. Compagnie met den titel van President. Van zijne woning, van het fort Vollenhoven en van de kazernen der Nederlandsche krijgsmacht zijn de bouwvallen nog overig nabij de aan het strand gelegene negeri Wonreli, die ook wel Kota Radja wordt genoemd; in die negeri is eene ruime en goed onderhoudene

---

(1) Het eiland Kisser schijnt eigenlijk Jotawawa (d. i. *geit*) te heeten; terwijl Kisser of Makisser slechts de naam van een gedeelte van het strand zoude zijn.

(2) Deze opgave is volgens de *Berigten van de Utrechtsche Zendingvereeniging* 1883, en de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XXII, bl. 11. Oudere berichten noemen deze negeriën Warili, Lekeloor, Lewerauw, Oboesoer, Lewelauw of Lebelauw, Nomaha, Poera-Poera, Oeirata timor en Oeirata barat.

(3) Volgens eene andere opgave 4000 zielen, waaronder 2000 Christenen.

steenen Christenkerk en eene Gouvernements school. Een half uur landwaarts in liggen de ruïnen van het fort Delftshaven in de negeri Kota lama. Deze negeri wordt bewoond door ongeveer 350 afstammelingen van Europeanen, van welke velen ook nog Hollandsche namen dragen, maar die zich overigens, hoewel in naam Christenen, volstrekt niet boven de Inboorlingen onderscheiden. De bevolking van Oirata is afkomstig van Timor. In den Oostmoesson is de ankerplaats aan de westzijde des eilands op eene koraalbank een weinig bezuiden het fort Vollenhoven; in den Westmoesson, aan de oostzijde des eilands nabij de negeri Poera-Poera ([1]).

De Wetter-groep ligt ten noorden van Timor, tusschen 125° 35′ tot 126° 55′ O. L. en 7° 33′ tot 8° 20′ Z. B. Het voornaamste eiland, Wetter, is 54 □ mijlen groot; de drie andere, zuidwestwaarts daarvan gelegen en van welke P. Kambing aan Portugal behoort (bl. 542, noot ([2])), zijn zeer klein en, naar het schijnt, weinig bewoond. De bevolking bedraagt ruim 5000 zielen, van welke ongeveer 3000 in gehuchten in het weinig bekende bergachtige binnenland en langs de even weinig bekende noordkust zijn verspreid; de overigen wonen in de zeven aan de zuidkust gelegene negeriën Ilwakki, Ahoeroe, Lasi, Namloeli, Maupassa, Sahoe of Sauw en Ilmedoe, onder welke Ilwakki als de hoofdplaats wordt beschouwd. Deze plaats staat rechtstreeks onder het bestuur van den Radja van Wetter en is de standplaats van den Posthouder der Afdeeling Wetter; de andere, die verdeeld zijn in de Districten Sahoe en Haroe-pantej, hebben elk eenen Orang Kaja. In 1852 waren op Wetter nog slechts drie Christenen. In den Westmoesson schijnt dit eiland geene veilige reede aan te bieden; in den Oostmoesson kan men ankeren tegenover de negeri Ilwakki.

De Roma-groep ligt oostwaarts van Wetter, tusschen 127° 20′ tot 127° 47′ O. L. en 7° 30′ tot 7° 45′ Z. B. Het hoofdeiland Roma, omstreeks 5 □ mijlen groot, vormt met de overige, welke zeer klein en onbewoond zijn, één District bestuurd door eenen Orang Kaja, en telt de vijf negeriën Djeroesoe, Orwakeka, Noewaroe en Laoeroewoni op de zuidkust, en Hila op de westkust, onder welke Djeroesoe ([2]) de hoofdplaats is met eene Gouvernements school. De

---

([1]) Deze negeri ligt op de Kaart van MELVILL in den *Atlas* en bij VERSTEEG ten onrechte aan de westkust des eilands. Vergelijk het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 431.

([2]) Op de Kaart van MELVILL ligt deze plaats en ook het eilandje Noesa Mitta abusievelijk aan de oostzijde van Roma. Zie het *Tijdschr. v. Indische taal, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 431 en Dl. XIII, bl. 223.

bevolking bedraagt ongeveer 1000 zielen, onder welke 200 Christenen. De ankerplaats van Roma is in den Oostmoesson bij het eilandje Noesa Mitta (bij MELVILL en VERSTEEG Noesa Metang) een weinig benoorden de hoofdplaats Djeroesoe. In den Westmoesson schijnt een inham, Roemkoedoe genaamd, bij de kleine negeri Hila eene redelijke ankerplaats aan te bieden.

De Dammer-groep ligt noordoostwaats van Roma, tusschen 128° 30′ tot 128° 40′ O. L. en 6° 57′ tot 7° 14′ Z. B. (1). Het hoofdeiland Dammer of Damar, 5,2 □ mijlen groot, heeft op zijnen noordoostelijken hoek eenen vulkaan, die bijna aanhoudend rookwolken uitwerpt en veel zwavel oplevert, en welks voorgebergten nagenoeg het geheele eiland innemen. De overige meer zuidwaarts gelegene eilandjes zijn zeer klein en van weinig of geen belang. Dammer is verdeeld in de drie Districten Bebar, Batoe mejrah en Milong of Meloe, met de hoofdplaatsen Bebar in het noorden, Batoe mejrah (de standplaats van den Posthouder der Afdeeling Dammer, Teon, Nila en Seroea) in het zuiden, en Meloe in het westen; buitendien zijn er nog de negeriën Keili en Solat aan de oostkust, en Ili, Koemoer en Koaja langs de noordkust. De gezamenlijke bevolking is 1500 (in 1870 wordt gezegd 3800) zielen, waaronder nog slechts enkele Christenen. Eene Nederlandsche kolonie, in 1646 aan de zuidoostzijde des eilands gesticht, is wegens de ongezondheid der plaats voor Europeanen spoedig weder opgebroken. Er zijn echter nog overblijfselen van de voormalige vestiging der Nederlanders op dit eiland, in de ruïnen van het fortje Wilhelmus aan de Wilhelmusbaai op de noordkust, en die van eene andere steenen sterkte aan de Koelwatti-baai aan de oostzijde. Deze beide baaien zijn de eenige, hoewel gebrekkige ankerplaatsen van het eiland; de eerste in den Oost-, de laatste in den Westmoesson verkieslijk.

De Teon- of Tiouw-, Nila-, Seroea- en Manoek-eilanden, die ééne vulkanische reeks uitmaken, liggen ver uit elkander oost- en noordoostwaarts van Dammer, en zijn klein en van weinig belang. Zij zijn te zamen geen 3 □ geogr. mijlen groot. — Tiouw of Teon ligt recht oostwaarts van Dammer op 129° 10′ O. L. en 7° Z. B. en telt vijf negeriën, van welker bevolking de sterkte niet bekend is; in 1870 wordt zij met die van Nila en Seroea te zamen op 2400 zielen gesteld. — Nila, iets grooter dan Tiouw, ligt op 129° 33′ O. L. en 6° 43′ Z. B. en bestaat uit eenen vulkaan, die ongeveer 1600 voet

(1) Volgens JUNGHUHN, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1268, ligt Dammer op 122° 45′ O. L. en 7° 3′ Z. B.

hoog en nog steeds werkzaam is. Er zijn op dit eiland vier negeriën. — De twee Seroea-eilanden, van welke het eene weinig meer dan eene klip is, liggen in elkanders onmiddellijke nabijheid op 130° 5′ O. L. en 6° 21′ Z. B. Op het grootste (1) bevindt zich de vulkaan Legelala, die drie toppen heeft, van welke de middelste en hoogste den krater bevat; hij wordt (waarschijnlijk te laag) op 600 vt. geschat, en heeft in 1844 eene hevige uitbarsting ondergaan. Dit eiland, dat door vroegere vulkanische werkingen gedeeltelijk verzonken schijnt te zijn, heeft slechts twee negeriën met 400 bewoners. — P. Manoek of P. Boeroeng, dat is Vogel-eiland, ligt op 130° 24′ O. L. en 5° 29′ Z. B. (2). Het bestaat uit een enkelen niet meer werkenden vulkaan, die vrij steil uit zee oprijst, is niet duurzaam bewoond, en levert zeer veel zwavel op, welke vooral door de Serammers wordt ingezameld.

Goenoeng Api, ten noorden van Wetter op 126° 41′ O. L. en 6° 38′ Z. B. (3), is slechts een onbewoonde, vrij steil uit de zee oprijzende en steeds rookende vulkaan van ruim 6000 vt. hoogte.

§ 16. De Banda-eilanden en de Schildpad- en Lucipara-eilanden.

Algemeen overzicht van de ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en bevolking van deze groep.

De Banda-eilanden, die met het boven (bl. 497) behandelde gedeelte van Seram en de daarbij liggende eilanden de Afdeeling Banda vormen, liggen ongeveer 15 mijlen ten zuiden van Seram in de Banda-zee op geringen afstand van elkander, en zijn te zamen nagenoeg eene □ mijl groot. Zij zijn: Neira of Klein Banda, Lontor (Lontar) of Groot Banda, Goenoeng Api, Ai of Wai, Ron of Roen, Rosengain, Pisang, Kapal, Kraka of Vrouwen-eiland en Soewangi. De drie voornaamste, Lontor, Neira en Goenoeng Api, liggen in elkanders onmiddellijke nabijheid, op nagenoeg 4° 32′ Z. B. en 130° O. L. — Voorts kunnen hierbij nog vermeld worden, ofschoon niet tot de eigenlijke Banda-eilanden behoorende, de Schildpad- en Lucipara-eilanden, meer zuidwaarts in de Banda-zee gelegen.

De Oostmoesson, van Mei tot November, brengt regen en storm aan; de Westmoesson, van December tot April, is de droge tijd,

(1) Volgens Kolff ligt dit eiland op 130° 38′ O. L. Zie ook Junghuhn, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1268.
(2) Volgens Kolff op 130° 18′ O. L.
(3) Volgens het *Woordenboek* op 6° 57′ Z. B.

doch wordt ook door regenvlagen afgewisseld; in de kentermaanden April en November zijn wind en weder zeer veranderlijk.

Al deze eilanden zijn van vulkanische formatie en aan veelvuldige en somtijds geweldige aardbevingen onderhevig, waarvan in deze eeuw die van 1811, 1816 en 1852 de sterkste zijn geweest. Zij maken te zamen het overblijfsel uit van één kolossaal vulkaansysteem, dat eene groote overeenkomst heeft met het Tenggergebergte op Java (Dl. I, bl. 210), waarvan het in de hoofdtrekken alleen verschilt door de mindere hoogte, waartoe zich hier het gebergte van den bodem der zee heeft opgeheven [1]. Het halfkringvormige Lontor met zijne noordelijke voortzettingen P. Pisang en P. Kapal maakt een gedeelte uit van den ouden kratermuur, welks noordwestelijke helft weder in de diepte is verzonken; Goenoeng Api is de Javasche Brâmâ, die zich met Neira en P. Kraka verheft uit den ouden kraterbodem (de Dasar van den G. Tengger), welke hier ten gevolge van zijne mindere hoogte door de zee bedekt is en nu tusschen Goenoeng Api en Neira het smalle en ondiepe Zonnegat, tusschen Goenoeng Api en Lontor het Lontorsche gat of Gat van Lontor, en tusschen Neira en Lontor het Oostergat of Gat van Slaman (Selammon), ook Gat van Neira genoemd, vormt. De eilandjes Rosengain en Ai benevens de iets verder verwijderde Ron en Soewangi behooren door hunne ligging, hoewel die buiten den eigenlijken kratermuur is, blijkbaar tot hetzelfde bergstelsel. De menigvuldige uitbarstingen van den thans nog werkenden Goenoeng Api, en vroeger ook wellicht van andere kraters, hebben de oppervlakte der eilanden met vulkanisch zand en asch bedekt en ook den bodem der zee in de nabijheid van die kraters opgehoogd. In deze minst diepe gedeelten der bovengenoemde Gaten of Straten en ook elders rondom de Banda-eilanden, waar de kusten niet al te steil tot op groote diepte afdalen, hebben zich koraalpolypen gevestigd en riffen gevormd, die op sommige plaatsen, b. v. aan den westelijken ingang van het Gat van Lontor en den zuidelijken van het Zonnegat, slechts een smal vaarwater overlaten.

Schoon alle eilanden met bergen en heuvelen bezet zijn, bereiken deze nergens eene belangrijke hoogte. De voornaamste toppen zijn: de Goenoeng Api, op het eiland van dien naam (± 2000 vt.); de G. Bandeira of Papenberg, in het noordwesten van Neira (± 630 vt.); de G. Bandeira, in het midden van het noordoostelijke gedeelte van

---

[1] Men zie hierover vooral de *Reis* van BLEEKER, Dl. II, bl. 234 en het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIV, bl. 144.

Lontor (± 1550 vt.); de G. Keli, aan de noordkust van hetzelfde eiland tegenover Goenoeng Api (± 780 vt.); en een ongenoemde top in het noorden van hetzelfde eiland (± 830 vt.).

Stroomende wateren van eenige beteekenis worden nergens aangetroffen, daar de zandachtige grond den regen zeer spoedig inzwelgt. Het drinkwater verschaft men zich uit putten, welke dikwijls slecht water opleveren.

Behalve voor muskaatnotenboomen, die welig groeien en wier cultuur ook bijna allen bebouwbaren grond heeft ingenomen, is de geschiktheid van den bodem voor het aankweeken van andere gewassen niet zeer groot. Goenoeng Api, waar geene muskaatnoten worden gekweekt, heeft aan de kusten kokosboomen en hooger casuarinen en varens; de andere eilanden hebben meer *pandanus*-en varensoorten. Op Rosengain zijn van Gouvernementswege *djati*-aanplantingen ondernomen, die in 1870 ruim 65000 boomen telden. Voorts heeft men hier en daar vruchtboomen, eenige groenten en een weinig sago; maar de meeste voedingsmiddelen worden van elders, de rijst vooral van Ambon (Seram) en Java, de sago van Seram aangevoerd. P. Pisang is geheel, Rosengain gedeeltelijk met kokospalmen begroeid. Het voornaamste en zeer belangrijke voortbrengsel van het plantenrijk zijn de muskaatnoten, welke worden aangekweekt op de eilanden Neira, Lontor en Ai, die daartoe in 34 plantages, *perken* genaamd, verdeeld zijn, en sedert 1873 ook op de eilanden Rosengain en Ron, die daartoe gedeeltelijk aan Europeesche ondernemers in erfpacht zijn afgestaan. Deze perken, wier eigenaars *perkeniers* worden genoemd, en waarin ook de *perkgebouwen* (dat zijn de woningen der perkeniers en der arbeiders, de rookhuizen, schuren, enz.) staan, behooren aan Europeanen of hunne afstammelingen; de arbeid daarin, die onder de O. I. Compagnie door perkslaven, later door perkhoorigen (hetgeen slechts een andere naam voor dezelfde zaak was) en Gouvernements-ballingen of tot dwangarbeid veroordeelden werd verricht, geschiedde sedert 1860 behalve door de laatstgenoemden door vrije arbeiders, die op Java, de Zuidwester-eilanden en elders werden aangeworven. Zij genoten voor Gouvernementsrekening een handgeld van *f* 12 voor elk jaar, waarvoor zij zich verbonden, en een loon van *f* 2 's maands; terwijl de perkeniers aan alle arbeiders woning, kleeding, rijst en zout moesten verstrekken. — De muskaatnotenboom bereikt eene hoogte van 40 tot 50 vt. en wordt, daar hij schaduw behoeft, tusschen de nog hoogere *kanari*-boomen geplant; hij draagt van zijn achtste tot zijn veertigste jaar vruchten, en wel het geheele jaar door, doch de voornaamste

oogsten hebben plaats in Augustus en November of December. Onder de buitenschil der noot zit de foelie als een vezelachtig netwerk over den binnenbolster: na het wegnemen der foelie wordt de noot boven rookend vuur gedroogd, dan ontbolsterd, vervolgens in kalkwater gedompeld en na weder gedroogd te zijn ter verzending in vaten gekuipt. Van de gebroken noten wordt notenzeep bereid. De perkeniers waren vroeger verplicht hun geheelen oogst aan het Gouvernement te leveren tegen vastgestelde prijzen; vóór 1859 waren die prijzen per Amst. pond voor de noten: 1ste soort 16 duiten, 2de soort 6 duiten, 3de soort 4 duiten; en voor de foelie: 1ste soort gemiddeld 42 duiten, 2de soort 21 duiten; doch in dat jaar zijn die prijzen gebracht, voor de noten op 21, 7 en 4½, en voor de foelie op 48½ en 24 duiten. Sedert dien tijd heeft de cultuur zich meer en meer uitgebreid; het getal boomen bedroeg op het einde van 1860 reeds 349268 met eene opbrengst van 1072765 pond noten en 275568 pond foelie, tegen 349105 boomen met eene opbrengst van 832634 pond noten en 215465 pond foelie in het jaar 1859. Sedert het jaar 1864 is aan de perkeniers de vrijheid gelaten om over hunnen oogst naar goedvinden te beschikken, mits dan ook afziende van alle hulp of bemoeienis van het Gouvernement tot het bekomen van arbeiders of andere ondersteuning, en overnemende alle verplichtingen van het Gouvernement voortspruitende uit overeenkomsten met de in de perken werkende arbeiders aangegaan. Aan hen, die zulks verlangden, werd als maatregel van overgang toegestaan nog tot het einde van het jaar 1867 de helft van hunnen oogst op de oude voorwaarden aan het Gouvernement te leveren. Tot op het einde van 1865 hadden slechts 14 perkeniers van deze vrijheid gebruik gemaakt; de 20 anderen bleven aan het oude stelsel de voorkeur geven en hadden in dat jaar 403862 pond noten en 143028 pond foelie aan het Gouvernement geleverd; terwijl de facultatieve levering der 14 eerstbedoelden 20692 pond noten en 51548 pond foelie had bedragen. De hoeveelheid niet aan het Gouvernement geleverde, of zoogenaamde vrije, noten en foelie is natuurlijk niet op te geven. Het getal boomen in de 34 perken was toen 317553 (¹). Eerst in het jaar 1870 zijn de laatste perkeniers tot de vrije cultuur overgegaan en is daarmede het specerij-monopolie geheel verdwenen; zij betalen nu voor de perken eene verponding of belasting, die in 1882 bedroeg *f* 78196. De arbeid geschiedt thans voor een klein

(¹) Zie *Indisch Staatsblad* voor 1864, nº. 71a. *Kol. Verslag over* 1864, bl. 192 en *over* 1865, bl. 225.

gedeelte door ontslagen bannelingen of vrij geworden perkhoorigen, maar meest door vrijwillige arbeiders, die grootendeels op Java worden aangeworven. Dezen verbinden zich voor den tijd van vijf jaren, genieten een handgeld van *f* 50, vrijen overtocht, en gedurende hunnen diensttijd vrijen kost, inwoning, kleeding, geneeskundige behandeling en eene maandelijksche bezoldiging van *f* 6 of *f* 8, van welke echter per maand *f* 1 wordt ingehouden tot verrekening van het genoten handgeld. Bovendien geven de perkeniers in de oogsttijden tot aanwakkering der vlijt premiën, die tot *f* 10 's maands kunnen stijgen, voor het plukken van een grooter aantal noten dan het verplichte minimum. De kleeding bestaat in twee stel kleederen 's jaars; de voeding in 40 Amsterdamsche ponden rijst en 3/4 pond zout per maand; de geneeskundige verpleging geschiedt in door de perkeniers onderling opgerichte hospitalen door den Officier van Gezondheid van het Garnizoen. Er zijn thans op de 34 Bandasche perken ongeveer 2850 arbeiders. In 1882 bedroeg de hoeveelheid van Banda uitgevoerde producten 7562 pikols muskaatnoten ter waarde van *f* 937700, en 2049 pikols foelie ter waarde van *f* 164300; in het jaar 1881 waren die hoeveelheden 10725 en 3241 pikols, en de waarden *f* 1396500 en *f* 271400 (1).

Het dierenrijk levert op de Banda-eilanden, voor zooverre bekend is, weinig belangrijks op. Herten en wilde zwijnen zijn de grootste viervoetige dieren en komen alleen op Lontor voor. Verder vindt men er weinige slangen, vledermuizen, ratten, enz.; en van de vogels vooral pagegaaien, uilen en duiven, en onder deze laatsten de zoogenaamde Noteneters (*Manoek falor*, *Columba aenea*), die de muskaatnoten geheel doorzwelgen, alleen de foelie verteeren en de noot onverteerd weder ontlasten, en zoodoende de voortplanting der boomen bevorderen. De visschen, schaaldieren en insecten dezer eilanden zijn nog weinig bekend; alleen BLEEKER heeft daaromtrent eenige wetenschappelijke mededeelingen gedaan. De tamme dieren waren in 1875 slechts 72 paarden, 169 runderen, 298 geiten, 110 schapen en 72 varkens, verdeeld over de eilanden Neira, Lontor, Ai en Rosengain; ook hoenders zijn er zeer schaarsch. Vleesch is er dus slechts zelden te bekomen, en de levensmiddelen, die nagenoeg alle

(1) *Kol. Verslag over* 1883, bl. 210. H. O. VAN DER LINDEN, *Banda en zijne bewoners*, bl. 45. P. C. LANS, *Rosengain*, *een der eilanden van de Banda-groep*, bladz. 15. Bij het hier en later vermelde gewicht der muskaatnoten worden bedoeld ontbolsterde, gerookte en gekalkte, dat is geheel ter verzending bereide, noten; door welke bewerking zij ongeveer 1/3 van haar gewicht verliezen.

van elders moeten worden aangevoerd, zijn in het algemeen zeer duur.

Van het delfstoffenrijk, dat waarschijnlijk onbelangrijk is, is niets bekend.

Alleen de eilanden Neira, Lontor, Ai en Rosengain en sedert 1873 ook Ron zijn op den duur bewoond. Langs de oostkust van Goenoeng Api vindt men moestuinen of andere aanplantingen van ingezetenen van Neira, met kleine woningen, waar zij of hunne onderhoorigen zich somtijds tijdelijk ophouden. P. Pisang strekte vroeger tot verblijf aan de melaatschen van de Banda-eilanden, die daar onder toezicht van eenen Opzichter werden verpleegd; het leprozen-etablissement aldaar is echter, evenals op Molana (bl. 471), sedert eenige jaren opgeheven. De eilanden Kapal, Kraka en Soewangi, die slechts begroeide rotstoppen zijn, zijn allen onbewoond.

Volgens BLEEKER bedroeg de bevolking, op het einde van het jaar 1854, 6333 zielen, van welke 3201 op Neira, 2504 op Lontor, 529 op Ai, 88 op Rosengain en 11 op P. Pisang; hiervan waren 484 Europeanen of Kleurlingen, 800 Inlandsche Christenen en 145 Chineezen. Sedert dien tijd is zij nagenoeg onveranderd gebleven tot 1870, in welk jaar zij bestond uit

589 Europeanen,
128 Chineezen,
28 Arabieren, en
5479 Inlanders,

te zamen 6224 zielen. Doch in 1871 steeg dit cijfer tot 7371, in 1872 tot 8238, in 1873 tot 8453, en in 1874 tot 8519. (In de laatste *Kol. Verslagen* wordt de bevolking der Banda-groep niet afzonderlijk opgegeven; vergel. bl. 356 en 357). Deze vermeerdering met 2300 zielen, dat is met meer dan 33°/₀, in vier jaren, die uitsluitend onder de Inlanders bestaat, kan echter bezwaarlijk alleen het gevolg zijn van vermeerderde welvaart sedert de afschaffing van het specerij-monopolie (met welke periode zij samenvalt), maar zal wel grootendeels uit den aanvoer van vreemde arbeiders moeten worden verklaard.

De Europeanen zijn, behalve de ambtenaren, voor verre het grootste gedeelte kleurlingen, en wel reeds sedert verscheidene geslachten; met de perkeniers is dit nagenoeg zonder uitzondering het geval. Vroegere berichten, ook de officieele, schilderden hen af als traag, zorgeloos, verkwistend, verslaafd aan drank en spel, en bekrompen van geestvermogens, trotsch op hunne Europeesche afkomst, en daarom allen arbeid in dienst van anderen beneden zich achtend, en

ook te lui om aan vischvangst, tuinbouw, enz. meer te doen dan het volstrekt noodige om in hunne onmiddellijke behoeften te voorzien, zoodat de meesten in armoede leefden; ook omtrent de perkeniers werd gezegd dat zij door meer ijver en beter overleg eene veel grootere mate van welvaart konden genieten dan werkelijk het geval was. Waarschijnlijk is deze voorstelling eenigszins overdreven; maar zeker is het, dat het monopolie-stelsel een ontzenuwenden invloed op dit deel der bevolking uitoefende, waaronder zoowel de perkeniers als de overigen gebukt gingen, en die hun elken prikkel tot zelfstandige ontwikkeling, in welke richting dan ook, ontnam. De vrijwording der cultuur schijnt dan ook reeds dadelijk gunstig op de nijverheid der bevolking te werken; bewijzen daarvoor zijn: de kostbare notencultuur-ondernemingen op Rosengain en Ron; de inrichting van geregelde stoombootdiensten niet slechts tusschen de Banda-eilanden onderling, maar ook op verschillende deelen van den Archipel; de toenemende handel in producten van de naburige eilanden, enz. Ook voor de verstandelijke ontwikkeling wordt gezorgd, zooals door eene wetenschappelijke boekerij, door eene meisjesschool met eene Europeesche onderwijzeres, beide te Neira door de gezamenlijke perkeniers gesticht, door leesgezelschappen en dergelijke. Dit alles neemt echter natuurlijk niet weg dat er nog velen zijn, die door handenarbeid slechts bekrompen in hunne behoeften voorzien, en wier geestbeschaving nog op lagen trap staat.

De Arabieren houden zich in den regel slechts tijdelijk op de Banda-groep op om er handel te drijven. De Chineezen zijn meer duurzaam gevestigde kooplieden, ambachtslieden of opzichters in de perken. De Boegineezen hebben zich vooral van den handel in de producten van de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden meester gemaakt.

De Inlandsche bevolking, die, gelijk uit de boven medegedeelde opgaven blijkt, in de laatste jaren, welke de vrijwording der cultuur voorafgingen, weinig in getalsterkte veranderd en ook reeds in het begin der 18de eeuw bijna even groot was([1]), bedroeg toen de Nederlanders het eerst deze eilanden bezochten minstens 15000 zielen, die in talrijke welvarende dorpen vooral op Lontor verspreid waren. In haar verzet tegen de overweldiging en het monopolie-stelsel van de O. I. Compagnie (zie Dl. I, bl. 12, 14 en 15) is deze oorspronkelijke bevolking geheel ten onder gegaan, deels vernietigd deels naar de Zuidooster- en andere eilanden uitgeweken, zoodat er van haar weinig of geene sporen meer te ontdekken zijn. Zij is langzamerhand

([1]) Zie de *Reis* van BLEEKER, Dl. II, bl. 244.

vervangen door een zeer gemengd ras van afstammelingen van verschillende Europeesche natiën en oorspronkelijke Bandaneezen, Timoreezen, Timor laoet-eilanders, Serammers, Boetonners, Ambonners, Tabelloreezen en Galellaërs van Halémahéra's oostkust, slaven (perkslaven of perkhoorigen en particuliere slaven) en bannelingen uit alle oorden van den Archipel, en in den laatsten tijd ook Javanen. Zij zijn deels Christenen deels Mahomedanen of Heidenen. Ook dit deel der bevolking wordt in vroegere berichten geschetst als lui, trotsch, aanmatigend en bijgeloovig. De visscherij is bijna hun eenig bedrijf, en voor de opbrengst daarvan schaffen zij zich de benoodigde rijst en sago aan. Op handel of nijverheid leggen zij zich niet toe, en alleen in den uitersten nood begeven zij zich bij perkeniers of andere ingezetenen in dienst. Ook de meesten van de sedert 1860 vrij gewordene perkhoorigen verkiezen liever in armoede te leven dan zich door vrijwilligen arbeid in de perken een bestaan te verzekeren; zelfs het aanbod van een loon van 40 cents voor het plukken van elke 1000 noten, vrije woning op de perken, vrijstelling van schuttersdienst, en andere voordeelen konden hen daartoe niet overhalen ([1]). Hierin schijnt echter in de laatste jaren verbetering te zijn gekomen; althans een ooggetuige uit den jongsten tijd zegt van hen: zij zijn landbouwers, visschers, sjouwers ook vrije perkarbeiders, en leven in eigen kring zoo goed en kwaad als 't gaat. Het zijn arbeidzame lieden, die gaarne voor geld hunne diensten willen leenen. Opmerking verdient het, dat ongeregeldheden, die te Banda hebben plaats gehad, steeds van de bannelingen zijn uitgegaan. en dat, bij onderzoek, nimmer gebleken is dat de overige bevolking daaraan een werkdadig aandeel heeft genomen ([2]).

De bevolking staat onder het bestuur der Nederlandsche autoriteiten, hoewel de inlandsche kampongs of negeriën en ook de Chineezen hunne eigene Hoofden hebben. Sedert de afschaffing der Heerendiensten in de Afdeeling Banda (bl. 356) is zij tot geene diensten of leveringen aan het Gouvernement verplicht, maar alleen aan het verrichten van schuttersdienst onderworpen.

Het eiland Neira.

Neira of Banda Neira, ook wel eenvoudig Banda genoemd, is het hoofdeiland van de groep en van de geheele Afdeeling, en als zoodanig

---

([1]) *Kol. Verslag over* 1860, bl. 152 en 1865, bl. 20.
([2]) H. O. VAN DER LINDEN, *Banda en zijne bewoners*, bl. 44.

de zetel van het Afdeelings-bestuur en de rechtbanken, vermeld op bl. 349 en 350, die gevestigd zijn op de hoofdplaats Neira of Banda, de eenige negeri van het eiland. De Adsistent Resident is tevens fungeerend Notaris, Vendumeester en Algemeen Ontvanger van 's lands kas; hij wordt bijgestaan door een Commies. De negeri Neira strekt zich langs de zuidkust uit, en beslaat met hare onderhoorigheden nagenoeg $^1/_3$ gedeelte des eilands. Het westelijke gedeelte der plaats, aan het Zonnegat, bevat de Chineesche wijk, onder een Kapitein- en een Luitenant-Chinees en een Chineeschen wijkmeester. Ten oosten hiervan ligt de Europeesche wijk, bestaande uit drie nagenoeg evenwijdige straten door verscheidene dwarsstraten met elkander verbonden; de huizen zijn meest van steen, doch veelal met *atap* gedekt; het Residentiehuis ligt in het midden van de zuidelijkste straat met het uitzicht op de kust. Het oostelijke gedeelte der stad bevat het militaire kampement met officierswoningen, kazernen en verdere gebouwen (de batterij Voorzichtigheid is in 1868 gesloopt). Tusschen het Chineesche kamp en de Europeesche wijk liggen de bewapende forten Nassau en Belgica, welke beide reeds van het begin der 17de eeuw dagteekenen (Dl. I, bl. 12). Het eerste, ook wel het Waterfort genoemd, eene vierhoekige van klipsteen gebouwde redoute met bastions, hoornwerk, bedekten weg en gracht, ligt aan de kust, bestrijkt den zuidelijken ingang van het Zonnegat en beschermt de daaraan gelegene pakhuizen; ook de gebouwen binnen het fort zijn gedeeltelijk tot pakhuizen ingericht. Het andere ligt een paar minuten gaans noordelijker op een kleinen heuvel, en is een regelmatige steenen vijfhoek met torens op de hoeken en door een ringmuur met vijf bastions omgeven; in de binnenruimte staat een zware gemetselde vijfhoekige toren, bestaande uit bomvrije overwelfde kazematten. Achter de Europeesche wijk en het militaire kampement liggen de Inlandsche kampongs of wijken Ratoe, Baroe, Palawar en Moe. Men vindt voorts te Neira eene Hervormde kerk met een vasten Predikant, lagere scholen voor Europeanen en Christen-Inlanders, eene Gouvernements school voor Inlanders, eene wees- en boedelkamer, eene goede werf, een zeehoofd tot het lossen van goederen tegenover het Residentiehuis, en een ander van ouderen datum tegenover het fort Nassau; enz. Vlak achter de stad verheft zich de heuvel G. Menangis, aan wiens zuidelijken voet het kerkhof ligt.

Het overige gedeelte des eilands wordt ingenomen door de drie notenperken: Kasten (of Zevenbergen en Hersteller), dat het zuidelijkste gedeelte, Bangko Batoe, dat het midden en noordoosten, en

Lautakka, dat het noordwesten des eilands beslaat; in het laatstgenoemde perk ligt de seinpost G. Bandeira of Papenberg (bl. 556). Deze drie perken produceerden in 1882 ongeveer 600 pikols muskaatnoten en 163 pikols foelie.

De handel, die gelijk boven gezegd is alleen door vreemdelingen gedreven wordt, had in 1870 de volgende resultaten:

	Vaartuigen,		Waarde van den in- en uitvoer.
	Europeesch getuigd.	Inlandsch getuigd.	
Aangekomen	33	?	*f* 707631,75
Vertrokken	31	?	» 439020,09

Onder dezen uitvoer waren de Gouvernements specerijen (in dat jaar nog *f* 638586,09) niet begrepen, doch onder den invoer wel de rijst en andere behoeften, die voor de voeding der perkarbeiders en het dagelijksche gebruik der militairen, enz. benoodigd waren. Wanneer men de handelsbeweging van dat jaar, het laatste, waarin nog verscheiden perkeniers hunnen oogst aan het Gouvernement leverden, vergelijkt met de op bl. 354 en 355 medegedeelde over 1881, blijkt dat, hoewel in deze laatste de waarde van den in- en uitvoer niet wordt vermeld, de geheele vrijheid van handel, althans wat het aantal handelsvaartuigen betreft, een zeer aanzienlijken vooruitgang heeft ten gevolge gehad.

Over de militaire macht zie men bl. 352. De schutterij der Banda-eilanden, waarvan echter het grootste gedeelte op Lontor en Ai gevestigd is, bestaat uit drie compagnieën te zamen sterk omstreeks 500 man, staande onder bevel van eenen Kapitein-commandant, drie Kapiteins-Compagnie's-commandanten, drie 1ste en zes 2de Luitenants, een Luitenant-Adjudant en een Luitenant-Kwartiermeester; in 1882 bestond echter bij dit personeel een groot incompleet.

Het eiland Lontor.

Het eiland Lontor of Lontar, ook Banda Lontor, Groot Banda of Hoog Banda genoemd, is door het Oostergat van Neira en door het Gat van Lontor van Goenoeng Api gescheiden en ligt tusschen

129°50′40″ tot 129°56′28″ O. L. en 4°30′ tot 4°34′20″ Z. B. Het is verdeeld in drie politie-districten: Lontor, Voorwal en Achterwal (zie bl. 523, Noot ([2])); het eerste bevat het kleinste westelijke gedeelte des eilands tot tegenover het Zonnegat; het tweede, de noord- en noordwestkust; het derde de zuid- en oostkust; zij staan onder twee Europeesche Schouten van Politie, een voor Lontor en den Voorwal, en een voor den Achterwal. Het geheele eiland is aan de muskaatnoten-cultuur dienstbaar gemaakt; men vindt er 25 perken, namelijk: in het District Lontor de perken: Simonwal ([1]), Weltevreden of Lontor, Keli en Noorwegen (waarin de G. Bandeira ligt), Takkermoro, Lakooi of Lakkoeï (waarin de Baai van Lakkoeï), Namoeloe en Orang datang; in het District Voorwal de perken: Bojauw, Klein Waling, Groot Waling, Spantje bij (Spaansche baai), Keizerstoren of Cay Tortorre, Kombir, Raning, Zoete inval en Boerang, welk laatste perk de smalle noordpunt des eilands inneemt, die in Tandj. Boeroeng of Vleermuizen-hoek eindigt; in het District Achterwal de perken: Toetra, Lust, Everts, Laoetang (waarin de Baai van Laoetang en de zuidoostelijkste punt des eilands Tandj. Taliman), Boetong, Babi mandi, Drie Gebroeders (waarin de G. Bandeira, de hoogste top van Lontor), Beneden-Dender en Boven-Dender. Deze 25 perken brachten in 1882 ongeveer 6330 pikols muskaatnoten en 1555 pikols foelie voort.

Van de vroeger talrijke dorpen op Lontor bestaan slechts drie overblijfselen, in de negeriën Lontor, Slaman of Selammon en Wajer.

Lontor ligt aan de noordkust, aan het Zonnegat tegenover Goenoeng Api, gedeeltelijk op gedeeltelijk aan de helling van den ouden kratermuur (bl. 556). Een in dien muur uitgehouwen trap van ruim 300 treden leidt van de landingsplaats naar de negeri en de overblijfselen van het oude fort Hollandia. Er is eene Christenkerk en eene Gouvernements school voor Inlanders. De bevolking bedraagt ruim 100 zielen; het Dorpshoofd voert den titel van Radja.

Slaman of Selammon ligt aan de noordwestkust aan het zuidelijke uiteinde van het perk Boerang en aan het Oostergat of Slaman's Gat. Het is een klein plaatsje met nog geen 100 inwoners, die deels Christenen deels Mahomedanen zijn; het Dorpshoofd heeft den titel van Orang Kaja.

Wajer, een nog kleiner plaatsje, ligt aan de oostkust des eilands in het perk Drie Gebroeders. Hier ligt tot bescherming van den Achterwal tegen de zeeroovers het fortje Concordia of Wajer, eene

([1]) De zuidelijkste punt des eilands, in dit perk gelegen, heet Tandj. Nama.

[illegible] waarvan echter [illegible] in 1876 als perman[illegible] [illegible] :

Het eiland Goenoeng Api.

Goenoeng Api, ten westen van Nera en daarvan door het smalle Zonnegat of de Binnen-passage gescheiden, bestaat alleen uit den vulkaan [illegible] den naam draagt. Het is een spitse kegelberg, welke [illegible] van allen plantengroei is beroofd. [illegible] aan de noordwestzijde [illegible] uit; ook [illegible] zwaveldampen op, [illegible] De hevigste uitbarstingen [illegible] in de jaren 1820 en 1824 [2] [illegible] gedeelte en den voet des bergs [illegible]

Aan [illegible] strekt zich een klein schiereiland in het Zonnegat uit. Het is misschien eenmaal een afzonderlijk [illegible] geweest, dat door de werking der koraalpolypen of door de [illegible] van den vulkaan met het hoofdeiland is verbonden; het draagt nog den naam van P. Oera, en eindigt in Tandj. Oera.

Dat Goenoeng Api geene vaste bevolking heeft is boven reeds opgemerkt. Aan de zuidkust vindt men nog de overblijfsels van de fortjes Batoe Maloeloe en Kijk in den Pot, die, met het tegenover het laatstgenoemde gelegene fort Hollandia op Lontor, den westelijken ingang van het Gat van Lontor moesten dekken.

Het eiland Ai.

Ai of Wai, ééne geogr. minuut ten westen van Lontor en Goenoeng Api gelegen, is geheel aan de muskaatnoten-cultuur dienstbaar gemaakt en telt de zes perken Welvaren, Westklip, Welvreden, Matalengko, Kleinzand en Verwachting, die in 1882 [illegible]

(1) *Indisch Staatsblad*, 1876, N°. 12.

(2) Beschrijvingen van deze uitbarstingen zie men o. a. bij JUNGHUHN, *Java* [illegible] IIIde Afd., IIIde Hoofdst., bladz. 1273 en volgg. Vroegere hadden plaats in 1775, 17[illegible] 1711 enz.

zamen ongeveer 1300 pikols muskaatnoten en 425 pikols foelie opleverden. Er is een Opziener voor de specerijcultuur (tevens voor het eiland Ron), die ook met het dagelijksch beheer en de strandvonderij en met de Magistratuur (bl. 349) belast is. Er is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Van de negeriën Timor en Barat, die hier eenmaal moeten bestaan hebben, is geen spoor meer overig. Aan de noordzijde des eilands ligt het vrij groote fort Revenge, een gebastionneerde steenen vijfhoek, dat reeds in het begin der 17de eeuw is gebouwd en thans alleen tot bescherming tegen de zeeroovers dient; er ligt een detachement Infanterie van de compagnie van Neira, dat desnoods door een detachement der Bandasche schutterij wordt ondersteund.

Het eiland Rosengain (1).

Op het eiland Rosengain, ongeveer anderhalve geographische minuut zuidoostwaarts van Lontor's zuidoosthoek gelegen, en welks grootste hoogte in de G. Batoe mejrah ruim 800 voet bereikt, werden vroeger geene muskaatnoten geteeld. Het noordelijke gedeelte, nagenoeg een derde van het eiland, wordt ingenomen door Gouvernements *djati*-aanplantingen, om in de behoefte aan timmerhout voor de Banda-eilanden te voorzien. Deze cultuur slaagt er zeer goed en neemt steeds in uitgebreidheid toe; terwijl het aantal boomen in 1865 ruim 47140 bedroeg, was dit in 1870 reeds tot 65000 gestegen. Het toezicht daarover berust bij eenen Opziener, die tevens met het dagelijksch bestuur op het eiland belast is. Vroeger waren er ook kalkbranderijen, waar van de koraalrotsen, welke de kust oplevert, voor het Gouvernement kalk werd vervaardigd door bannelingen of dwangarbeiders; deze zijn echter thans verlaten. Het overige gedeelte van het eiland lag nagenoeg woest en was begroeid met kokos- en *pisang*-boomen, bamboes en kreupelhout, waartusschen de bevolking eenige kleine groentetuinen had aangelegd; doch sedert dit gedeelte aan particulieren in erfpacht is afgestaan (bl. 557), is ook daar de notencultuur ingevoerd, die echter niet bijzonder schijnt te slagen; in 1882 waren er nog slechts 823 vruchtdragende en 11527 jonge boomen (2).

---

(1) Waarschijnlijk is de naam van dit eiland eigenlijk Sarangoeni of Saranguni, en de tegenwoordige naam daaruit voornamelijk door omzetting van de S en R ontstaan. Zie *Bijdragen v. h. Instituut*, Derde Volgreeks, Dl. VIII, bl. 81.

(2) *Koloniaal Verslag over* 1883, bl. 211.

De drie negeriën Tanah masa, Wali en Woetra, die volgens een Maleisch geschiedverhaal (¹) hier eenmaal moeten bestaan hebben en eenen Radja tot Opperhoofd hadden, zijn geheel verdwenen. De bevolking woont in verspreid staande huizen. Ook hier is eene Gouvernements school voor Inlanders.

Er was vroeger op het eiland een versterkt kampement met eene bezetting van omstreeks 20 man onder eenen Onderofficier, tot bescherming tegen den zeeroof en handhaving der orde onder de arbeiders in het *djati*-bosch. Deze post is echter in 1874 ingetrokken; en de militaire diensten, voor zooverre die noodig zijn, schijnen thans alleen door de Bandasche schutterij te worden verricht.

Rondom het grootste gedeelte van Rosengain, maar vooral langs de oostzijde, strekken zich koraal- en zandbanken uit, die bij laag water droog liggen. Onmiddellijk aan den noordoosthoek verheft zich daaruit een zeer klein eilandje, Poeloe Ketjil geheeten. Drie geogr. minuten ten zuidoosten van de zuidpunt van Rosengain, Tandj. Boeton genaamd, ligt een gevaarlijk koraalrif, dat den naam draagt van Verdronken Rosengain of Rif van Rosengain.

Het eiland Ron.

P. Ron of, zooals het gewoonlijk wordt geschreven, Run ligt 3¹/₂ geogr. minuut zuidwestwaarts van Ai en 8 minuten westwaarts van Lontor. Het is grooter dan Ai en Neira en had oudtijds eene vrij sterke bevolking, wier negeriën Barat en Toeldam nog bij name bekend zijn. Ook in het laatst der vorige eeuw had het nog vaste bewoners, die echter sedert door zeeroovers zijn vernietigd of verdreven, zoodat het na dien tijd alleen door visschers, meest van de Zuidwester-eilanden werd bezocht, die dan langs het strand hunne tijdelijke verblijfplaatsen opsloegen. Na de uitroeiing der specerijboomen door de O. I. Compagnie lag het geheel woest en was met allerlei geboomte begroeid. Ook dit eiland is echter in 1873 gedeeltelijk aan dezelfde firma (bl. 557) in erfpacht afgestaan, die er de notencultuur weder heeft ingevoerd; thans zijn er twee ondernemingen, van welke de eene, in 1882, 677 vruchtdragende en 17071 jonge, de andere 5 vruchtdragende en 20000 jonge boomen had. Het eiland krijgt dus nu ook weder langzamerhand eene vaste

---

(¹) *De Geschiedenis van Hitoe*, door RIDJALI. Zie *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de uitg., bl. 360.

bevolking. De Opziener van Ai is ook met het toezicht op dit eiland belast (bl. 567).

Het hoogste punt van het eiland bereikt slechts 600 voet. Noordwaarts ervan strekt zich eene groote bank uit, op welke nog een zeer klein, laag en vlak eilandje ligt, dat den naam van P. Naailaka draagt.

Het eiland P. Pisang.

P. Pisang, nagenoeg eene halve minuut ten noorden van Lontor's noordkust gelegen, was, gelijk boven gezegd is, vroeger alleen door melaatschen bewoond; en sedert de opheffing van dat etablissement had het geene vaste bevolking meer. Het eiland is geheel met kokosboomen beplant en brengt overigens eenige *pisang* en groenten voort, waarvoor de grond zeer geschikt is. In 1873 is het geheel in erfpacht ter exploitatie afgestaan aan de bovengenoemde firma, die het aanvankelijk alleen voor de veefokkerij had bestemd; thans echter is er ook eene onderneming van klappercultuur, die in 1882 reeds 953 vruchtdragende en 2200 jonge boomen had.

De eilanden Kapal, Kraka en Soewangi.

P. Kapal, op geringen afstand ten noordwesten van P. Pisang, is slechts eene barre rots, die eenigszins de gedaante van een ontakeld schip heeft en daarnaar den naam Kapal (schip) draagt. Tusschen de beide eilanden strekt zich eene zand- en koraalbank uit.

P. Kraka of Vrouwen-eiland ligt recht westwaarts van Neira's noordwestelijke punt midden in den noordelijken ingang van het Zonnegat, welks sterken stroom het daar eenigszins breekt. Het vaarwater ten westen van dit eilandje heet de Veilige passage.

P. Soewangi, ook wel P. Sétan of het Duivels-eiland en ook P. Manoekan geheeten, ligt ongeveer 10 geogr. minuten noordwestwaarts van Goenoeng Api; het is slechts eene groote barre rots.

Op deze kleine eilanden en ook op P. Ron en P. Pisang ontbreekt drinkwater, zoodat dit in regenbakken moet worden verzameld of van elders aangevoerd.

De Schildpad- en Lucipara-eilanden.

De Schildpad-eilanden, zes of, volgens anderen, drie in getal, liggen in de Banda-zee op 127° 53′ O. L. en 5° 12′ Z. B. Zij zijn uit koraalriffen gevormd en geheel onbewoond.

De Lucipara-eilanden, mede zes in getal, liggen een weinig ten zuidwesten van de Schildpad-eilanden op 127° 37′ O. L. en 5° 27′ Z. B. (1). Zij zijn ook slechts koraalriffen, hier en daar met geboomte begroeid doch onbewoond, en met elkander verbonden door zandbanken, die bij laag water droog vallen. Door de schipbreuk van Z. M. Stoomschip *Willem I* in Mei 1837 hebben deze eilandjes eenige vermaardheid gekregen.

---

(1) Volgens de Kaart van MELVILL. Volgens de opgave in het *Aardrijkskundig Woordenboek* liggen zij op 127° 31′ O. L. en 5° 28′ 30″ Z. B.

ZESDE HOOFDGROEP.

DE RESIDENTIE TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN OVERZICHT DEZER RESIDENTIE.

---

§ 1. BESTANDDEELEN, LIGGING, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID EN VOORTBRENGSELEN.

Bestanddeelen, ligging, grootte.

De Residentie Timor en Onderhoorigheden bevat al de Kleine Soenda-eilanden ten oosten van P. Rindja (bl. 337); behalve het westelijke gedeelte van Flores, dat eene onderhoorigheid van Bima is en daarmede gerekend wordt tot het Gouvernement van Selébes te behooren (bl. 187 en 330), en het noordelijke gedeelte van Timor met P. Kambing (¹), hetwelk aan Portugal behoort. Zij bestaat dus uit:

1°. de grootste zuidelijke helft van Timor;

2°. de zuidwestwaarts daarvan gelegene eilanden: Samaoe of Samauw, Kambing (²), Roti of Rote, Landouw of Landoe, Daoe of Dauw, Doö, Noessé, Dana, Heliana en eenige kleinere.

3°. de Sawoe-eilanden, zijnde: Sawoe, Randjoewa of Bendjoar en Dana.

4°. Soemba of Tjendana of Sandelhout-eiland;

(¹) Dit eiland wordt geographisch tot de Wetter-groep gerekend. Zie bl. 542 Noot (²).
(²) Wel te onderscheiden van het bovengenoemde P. Kambing.

5°. de Allor-eilanden, zijnde: Allor of Ombaai, Pantar en eenige kleinere;

6°. de Solor-eilanden, zijnde: Lomblen, Andonare of Sabrao, Solor en eenige kleinere;

7°. het oostelijke gedeelte van Flores.

De ligging is tusschen 8° 5′ (de noordwestpunt van Allor) tot 11° 5′ (P. Heliana) Z. B. en 119° 3′ (de westpunt van Soemba) tot 125° 15′ (de oostelijkste punt van ons gebied op Timor) O. L.

Ten noorden worden deze eilanden bespoeld door de Soenda-zee en hare oostelijke voortzetting, de Zee van Flores; ten oosten door de Timor-zee; en ten zuiden door de Timor-zee en den Indischen Oceaan.

De grootte dezer Residentie bedraagt volgens MELVILL: [1]

Het Nederlandsche gedeelte van Timor [2]	352,0	□ mijlen.
Samaoe, Roti en de verdere eilanden ten zuidwesten van Timor.	29,3	»
De Sawoe-eilanden.	8,5	»
Soemba.	251,8	»
De Allor-eilanden.	61,6	»
De Solor-eilanden.	39,2	»
Geheel Flores [3].	300,2	»
te zamen	1042,6	□ mijlen.

Natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen.

Flores, de Solor- en de Allor-groepen strekken zich bijna in eene rechte lijn van Soembawa oostwaarts uit tot aan den noordwesthoek van Timor, en zijn het vervolg van de eilanden-reeks (Kleine Soenda-eilanden), die met Bali bij Java's Oosthoek begint. Zij schijnen één samenhangend gebergte-systeem uit te maken, hetwelk eene voortzetting is van dat van Oost-Java en slechts door diepere dalen, welke hier de Straten vormen, gescheiden is. De keten, welke al

---

(1) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indie*, 1849. Het tractaat met Portugal in 1859 heeft daarin echter eenige verandering gebracht; doch eene latere opgave is ons niet bekend, en ook in den *Regerings-almanak* wordt zij nog steeds onveranderd behouden.

(2) Volgens de opgave van denzelfden Schrijver in den *Moniteur des Indes*, 1846-1847, bedraagt dit gedeelte 361 □ mijlen; terwijl het geheele eiland daar gesteld wordt op 615 □ mijlen.

(3) De grootte van het gedeelte van dit eiland, dat tot de Residentie Timor gerekend wordt, is zooverre wij weten nergens afzonderlijk opgegeven, doch zal naar 100 □ mijlen bedragen.

deze eilanden van het westen naar het oosten doorsnijdt, is van dezelfde formatie als in laatstgenoemd gewest en evenals daar met talrijke vulkanen bezet.

Timor en de zuidwestwaarts daarvan liggende eilanden schijnen niet met de voorgaande verbonden te zijn maar uit eene afzonderlijke, misschien met de Zuidwester-eilanden samenhangende, bergketen te bestaan, die in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting loopt; zij is ook wel van tertiaire formatie en heeft dezelfde hoofdbestanddeelen als op Java (thon-, zand- en vooral kalksteen), maar is arm aan vulkanen. Ook Soemba, van welks natuurlijke gesteldheid overigens weinig bekend is, staat in geen zichtbaar verband met de overige eilanden, indien het althans niet de schakel tusschen Soembawa, de Sawoe-eilanden en Roti uitmaakt; het bestaat gedeeltelijk uit kalkgebergte, doch heeft ook ten minste één vulkaan (1).

Rivieren van eenig belang worden natuurlijk nergens aangetroffen, daar de bergketenen overal in de richting van de lengte-as der eilanden loopen en niet door aanmerkelijke vlakten worden afgewisseld. Wel zijn er eene menigte beken en bergstroomen, doch slechts enkele daarvan zijn over een klein gedeelte van hunnen loop bevaarbaar; en terwijl zij in den regentijd dikwijls overstroomen, drogen vele in den Oostmoesson geheel uit.

Het klimaat en de afwisseling der moessons komen in het algemeen met die van Oost-Java overeen; evenwel is de afscheiding tusschen deze laatste in het oosten der Residentie, vooral op Timor, doorgaans scherper. Gedurende den Oostmoesson regent het daar gewoonlijk in 't geheel niet; en de hitte kan op den middag in de zon tot 125°, en in de schaduw tot 95° F. stijgen.

Wat de mate van vruchtbaarheid betreft behooren deze eilanden tot de Tweede Afdeeling (zie Dl. I, bl. 90); en schoon op Timor in den Oostmoesson de plantenwereld bijna geheel schijnt uit te sterven, herstelt zij zich bij het aanbreken van den regentijd met onbegrijpelijke snelheid. De hoofdvoortbrengselen van het plantenrijk zijn: de casuarinen (Dl. I, bl. 240), kokos-, sago-, *lontar-* en *gebang*-palmen op alle eilanden; ijzerhout, *kajoe-mejrah*, *kajoe-poetih*-boomen en suikerriet, vooral op Timor; *sapan*-hout, *bengkoedoe*-boomen (voor roode verfstof) en wilde kaneel, inzonderheid op Flores en Timor; en van de cultuurgewassen: *djagoeng*, rijst, gierst, tarwe, tabak, katoen, kaneel, indigo, suikerriet, aard- en peulvruchten, en velerlei groenten, fruiten en boomvruchten. In het Portugeesche gedeelte

(1) JUNGHUHN, *Java*, enz. Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1265.

van Timor is voor eenige jaren de gedwongene koffiecultuur ingevoerd, en sedert dien tijd is zij ook in het Nederlandsche door de bevolking uit eigen beweging en aanvankelijk met gunstig gevolg ondernomen; thans heeft deze teelt echter weinig te beteekenen (¹).

Het dierenrijk, waarin de groote en verscheurende soorten ontbreken, heeft: buffels, schapen, geiten, herten, zwijnen, wilde katten, weinig apen, slangen, krokodillen, leguanen, eene menigte vogelsoorten, waaronder hoenders, duiven, papegaaien en de *boerong lawit* (eetbare vogelnestjes), visschen, vele walvisschen, haaien, *tripang*, schildpad en pareloesters, de laatste aan de zuidkust van Timor. Vooral verdienen ook vermelding de paarden van een klein doch zeer goed ras, welke op al de grootere eilanden gevonden worden; en van de insecten, honigbijen en witte mieren.

Het delfstoffenrijk is alleen op Timor eenigszins onderzocht en bevat daar: koper (²), ijzerertsen (chroom-ijzererts (³)), eenig goud, steenkolen, aardolie, zwavel, klipzout, toetssteen en slijpsteenen.

§ 2. Administratieve verdeeling, bestuur, rechts- en krijgswezen; handel en scheepvaart.

Verdeeling en bestuur.

De Residentie Timor en Onderhoorigheden wordt bestuurd door een Resident, die te Koepang op Timor gevestigd is en bijgestaan wordt door een Secretaris, die tevens als Notaris en Vendumeester fungeert, en een Commies.

De Residentie is gesplitst in de volgende vier Afdeelingen:

1°. Timor, gesplitst in vier Onder-afdeelingen: *a.* Koepang, bestaande uit de landschappen Koepang, Fonai, Tabenoe, Amabi, Klein-Sonebait, Amarassi en Rabaauw, benevens het eiland Samauw, onder een Posthouder; *b.* Amfoeang, bestaande uit de landschappen Pariti, Takaip, Pitai, Amfoeang, Sorbian en Amtenoe, onder een Posthouder;

(¹) *Kol. Verslag* over 1864, bl. [illegible], over 1865, bl. [illegible], en over 1868, bl. 212.

(²) Het koper wordt [illegible] gevonden in het [illegible] gedeelte van Nederlandsch Timor in de rijkjes [illegible], Harneno, Loro-Babok en Fialarang, en ook in het [illegible] in de [illegible] van [illegible], niet ver van [illegible]. In het jaar 1866 is door het Gouvernement aan twee Nederlanders concessie verleend tot het ontginnen der kopermijnen in [illegible], Loro-Babok en Harneno (*Kol. Verslag* over 1866, bl. [illegible]) [illegible] is ons niet bekend. Eene onderneming van twee ingezetenen van Koepang, om in den omtrek van [illegible] koper te delven, is wegens de geringe [illegible] opgegeven. *Jaarb. v. h. Mijnwezen in Nederl. Indië* 1873 D. I, bl. [illegible] en volgg.

(³) *Kol. Verslag* over 1865, bl. [illegible].

c. Beloe, bestaande uit de landschappen Insana, Beboki, Naitimoe, Lidak, Fialarang, Lamakenen, Lamaksanoela, Djeniloe, Harneno, Silawang, Mandeo, Maukatar, Koesa en Waiwikoe-Waihali, onder een Posthouder; *d*. Oimatan, bestaande uit de landschappen Molo of Oimatan, Amakono en Amanoebang, onder een Posthouder.

2°. Roti en Sawoe, bestaande uit de eilandengroepen van die namen, gesplitst in twee Onder-afdeelingen: *a*. Roti, bestaande uit de landschappen Baäy, Termano, Korbaffo, Lando, Dioe, Bilba, Ringgoöe, Oëpaoe, Lelenoek, Bokai, Talaë, Keka, Lole, Ti, Dela, Oënale, Dengka en Lelaïn, onder een Civiel Gezaghebber; *b*. Sawoe, bestaande uit de landschappen Seba, Timoe, Liai, Masara, Randjoewa en Dana, onder een Posthouder.

3°. Larantoeka en Onderhoorigheden, bestaande uit het oostelijk en noordelijk gedeelte van het eiland Flores, voorzoover dit tot de Residentie Timor behoort, alsmede de Solor- en Allor-eilanden, en verdeeld in vier Onder-afdeelingen: *a*. Larantoeka of Oost-Flores, onder een Civiel Gezaghebber; *b*. Noord-Flores, onder een Posthouder; *c*. Solor, bestaande uit de eilanden Andonare, Solor en Lomblen of Kawela, onder een Posthouder; *d*. Allor, bestaande uit de eilanden Allor of Ombaai en Pantar of Pandy, met de omliggende eilandjes, onder een Posthouder.

4°. Soemba en Onderhoorigheden, bestaande uit het eiland Soemba en het gedeelte van de zuidkust van Flores, dat zich uitstrekt van Mangerai tot aan de Afdeeling Larantoeka, meer bekend onder den naam van het Gebied van den Radja van Endeh, en gesplitst in vier Onder-afdeelingen: *a*. Waingapoe of Midden-Soemba, bestaande uit de landschappen Waingapoe, Kambera, Lewa, Kadoemba, Manala, Tidas, Kapoendoek, Soroe, Lakoka, Palmedo en Patoen, onder een Controleur van de 2de klasse; *b*. Memboro of West-Soemba, bestaande uit de landschappen Memboro, Ketewer, Laoera, Wadjiwa, Maringgi, Garoh en Roewa, onder een Posthouder; *c*. Melolo of Oost-Soemba, bestaande uit de landschappen Melolo, Petawang, Rende, Mendjeli, Karera, Tawoei en Tarimbang, onder een Posthouder; *d*. Endeh of Zuid-Flores, bestaande uit de landschappen Endeh, Dona, Keo, Roka, Langa, Noetoekaoe, Woroare, en Orokaro en Olibari, onder een Posthouder (1).

---

(1) *Ind. Staatsblad*, 1879, N°. 21. Wij hebben hier alle namen overgenomen zooals zij in het *Staatsblad* voorkomen, hoewel die hier en daar verschillen van andere opgaven.

Rechtswezen.

In de Residentie Timor staan de Europeanen en met hen gelijkgestelden terecht voor den Raad van Justitie te Mangkasar, als de te behandelen zaken van dien aard zijn dat zij voor zoodanige rechtbank behooren te worden vervolgd. Overigens is, voorzooverre de rechtsbedeeling niet krachtens gesloten contracten aan de Inlandsche Hoofden en Vorsten der verschillende gewesten is overgelaten, de uitoefening der rechterlijke macht opgedragen aan de Magistraten, den Landraad en het Residentie-gerecht. — De Magistratuur wordt uitgeoefend te Koepang door den Secretaris der Residentie, elders door de gezagvoerende ambtenaren, waaronder zoowel de Gezaghebbers en de met het gezag in eenige Afdeeling belaste Controleurs, als de Posthouders, gevestigd in de staten en rijken, waarover het rechtstreeksch bestuur is gelaten aan de Hoofden en Vorsten, moeten worden begrepen. Te Koepang is bij de rechtspraak tegenwoordig de Inlandsche Officier van Justitie, elders een of twee Hoofden daartoe door den Resident aangewezen. De rechtsbevoegdheid dezer Magistraten is dezelfde als in de Residentie Menado (bl. 188). — De Landraad is op de hoofdplaats gevestigd, doch kan als de Resident dit noodig acht ook elders vergaderen. Hij bestaat uit minstens vier leden, door den Gouverneur-Generaal uit de voornaamste en bekwaamste Inlanders benoemd, voorgezeten door den Resident en bijgestaan door den Commies op het Residentie-kantoor of een ander door den Resident aangewezen Ambtenaar als Griffier. Voorts moeten bij de zittingen tegenwoordig zijn de Inlandsche Officier van Justitie en, wanneer de gedaagde een Mahomedaan is, een Mahomedaansch priester, of anders een Hoofd van zijnen landaard. Zijne rechtsbevoegdheid is dezelfde als te Menado. In sommige gevallen is hooger beroep toegelaten op den Raad van Justitie te Mangkasar, en alle veroordeelende vonnissen zijn aan de revisie van dien Raad onderworpen. — Het Residentie-gerecht, dat zitting houdt ter hoofdplaats of, met toestemming van den Gouverneur Generaal, ook elders, bestaat uit den Resident bijgestaan door den Griffier van den Landraad; de functiën van het Openbaar Ministerie worden waargenomen door den Magistraat te Koepang of diens wettigen plaatsvervanger. De rechtsbevoegdheid is dezelfde als te Menado. In sommige gevallen is hooger beroep toegestaan op den Raad van Justitie te Mangkasar ([1]).

([1]) *Ind. Staatsblad*, 1882, N°. 26 en 235.

Militaire macht.

De Militaire macht bestaat uit een detachement van het Garnizoensbataljon van het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden, gelegerd te Koepang.

Voorts is daar een korps Gewapende Politiedienaren, bestaande uit een Europeesch Onderofficier der Infanterie, instructeur, 2 Inlandsche sergeanten, 5 Inlandsche korporaals, 1 Inlandsch tamboer, en 90 Inlandsche manschappen, gewapend met gladloops infanteriegeweren. Zij zijn bestemd om, onder het oppergezag van het Hoofd van gewestelijk bestuur, het plaatselijk bestuur behulpzaam te zijn in de handhaving van rust en orde (1).

Te Koepang en te Babauw zijn korpsen schutterij, grootendeels met pieken en kléwangs gewapend (2). De Staf, te Koepang, bestaat uit een Kapitein-Commandant, een 2de Luitenant-Adjudant, een 2de Luitenant-Kwartiermeester en een Officier van Gezondheid; voorts zijn te Koepang één 1ste en vier 2de Luitenants, en te Babauw twee Kapiteins, twee 1ste en drie 2de Luitenants. Deze schutterij bestaat uit alle vaste ingezetenen in de hoofdplaats Koepang en verder op Gouvernements grondgebied gevestigd, binnen den afstand van vier Palen, gerekend van het Residentie-kantoor af, van hun 16de tot hun 45ste jaar. Bovendien zijn in 1877 bij haar ingelijfd de vroeger zelfstandige korpsen der te Babauw en Oesappa (Oisapa) gevestigde Papangers, Burgers en Mardijkers, gezamenlijk ook wel onder laatstgemelden naam bekend. Het korps Papangers bestond uit Boegineezen, Maleiers, Javanen, Rotineezen enz., die vroeger ongewapend waren en alleen nachtwachtsdienst in de hoofdplaats deden. De Mardijkers, eigenlijk Mardahika, dat is vrije lieden, waren een korps, dat volgens sommigen in 1749 is opgericht en samengesteld was uit de afstammelingen van een aantal slaven, die zich in dat jaar in een gevecht tegen de Portugeezen bij Penfoeïk bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, daarom vrijgelaten en tot eene afzonderlijke krijgsbende bijeengevoegd waren. De nasporingen van den Kolonel Haga (3) hebben echter aan het licht gebracht dat deze voorstelling onjuist is. Wel hebben zij aan dat gevecht deelgenomen, maar zij waren reeds lang vóór de Nederlanders

(1) *Ind. Staatsblad*, 1876, N°. 21 en 28.
(2) *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 74, Dl. II, bl. 234. *Indisch Staatsblad*, 1877, N°. 105 en 106.
(3) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVII, bl. 191.

op Timor. Waarschijnlijk hebben de Portugeezen heidensche bewoners van andere, hetzij naburige of verder afgelegene, eilanden daarheen overgebracht en hun sommige privilegiën en vrijheden en den naam Orang Mardahika, Vrije lieden, geschonken, om zoodoende een Inlandsch element te scheppen, dat onder hun rechtstreeksch gezag staande en door eigenbelang aan hen verbonden een tegenwicht zoude vormen tegen het minder goed gezinde gedeelte der inheemsche bevolking; evenals zij, en ook de O. I. Compagnie, met hetzelfde doel hier en elders uit de inboorlingen der eilanden zelve eene klasse van vrije Burgers te voorschijn riepen (bl. 222, 462 enz.). Bij deze Mardijkers zijn in later tijd ook wel niet-Mahomedaansche vrijgelaten slaven, gewezen bannelingen en vreemdelingen, die zich in den omtrek van Koepang nederzetten, gevoegd (Mahomedanen werden liefst bij de Papangers ingedeeld). Zij hebben altijd een zelfstandig gewapend korps uitgemaakt tot 1877, toen zij als eene afzonderlijke Afdeeling bij de schutterij zijn ingelijfd. — Ook de Chineezen, die vroeger te Koepang een eigen wachtkorps vormden, maken thans deel uit van de schutterij.

Voorts zijn verschillende Vorsten volgens de met hen gesloten contracten desgevorderd tot het leveren van hulptroepen verplicht.

Handel en Scheepvaart.

Gedurende het jaar 1881 waren in de havens der Residentie Timor geene handelsvaartuigen van buiten Nederlandsch Indië aangekomen, en vandaar naar buiten Nederlandsch Indië vertrokken 9 schepen, metende 2142 ton. Dat bedrag was over de onderstaande plaatsen volgenderwijze verdeeld:

Havens.	Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Koepang.................	1	640	3	410	»	»
Larantoeka (Flores)........	»	»	1	1200	»	»
Solor..........	1	116	2	69	»	»

Voor de kustvaart waren aangekomen 155 schepen metende 18756 ton, en vertrokken 134 schepen metende 14906 ton, verdeeld als volgt:

Havens.		Stoomschepen.		Zeilschepen Europ. getuigd.		Zeilschepen Inlandsch getuigd.	
		Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Koepang......	Aangek.	10	11150	6	1674	17	193
	Vertrokk.	8	9828	3	1350	9	132
Waingapoe..... (Soemba).	Aangek.	»	»	6	1824	33	188
	Vertrokk.	»	»	6	1824	60	311
Larantoeka..... (Flores).	Aangek.	»	»	»	»	15	122
	Vertrokk.	»	»	»	»	4	55
Endeh.......... (Flores).	Aangek.	»	»	»	»	25	242
	Vertrokk.	»	»	»	»	9	61
Roti............	Aangek.	»	»	1	354	4	27
	Vertrokk.	»	»	3	727	12	68
Sawoe..........	Aangek.	»	»	2	461	11	76
	Vertrokk.	»	»	1	413	15	104
Solor...........	Aangek.	»	»	»	»	10	98
	Vertrokk.	»	»	»	»	4	33

De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven.

De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in sandelhout, was, paarden, *tripang*, schildpad en vogelnestjes; de invoer in vuurwapenen, kruit, sterke dranken, lijnwaden, glaskralen, *parangs* en messen, en Javaansch blik- en koperwerk. Alle vaartuigen van Nederlandsch-Indische zeebrieven of jaarpassen voorzien mogen op de verschillende havens van het Nederlandsche gedeelte van Timor handel drijven; voor den algemeenen handel is alleen Koepang opengesteld, dat sedert het jaar 1866 eene vrijhaven is; door inlandsche vaartuigen wordt echter ook dikwijls van andere ankerplaatsen langs de noordwestkust gebruik gemaakt.

De waarde van den in- en uitvoer te Koepang was in de laatste jaren vóór 1866 steeds afnemende, hetgeen werd toegeschreven aan de omstandigheid, dat daar alleen rechten werden geheven en de handelsvaartuigen hierom zooveel mogelijk gebruik maakten van andere havens, waar dit niet geschiedde. Het vrijverklaren van

deze haven is eene poging tot verbetering van dien toestand geweest, die echter geene zeer belangrijke resultaten heeft opgeleverd.

Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

De bronnen van rechtstreeksche inkomsten voor het Gouvernement bestaan hoofdzakelijk in enkele belastingen, welke in het kleine Gouvernements-grondgebied op Timor worden geheven; zooals: de opiumpacht *f* 2220; de pacht van kleine middelen, als dobbelspelen *f* 252, arak en andere sterke dranken *f* 3000, rund- en varkensslacht *f* 360, alle in 1883; personeele belasting voor Europeanen en met hen gelijkgestelden en Vreemde Oosterlingen *f* 2762; patentrecht voor Europeanen en met hen gelijkgestelden *f* 315; en bedrijfsbelasting voor Vreemde Oosterlingen *f* 2776, alle in 1882. Door de afschaffing der scheepvaartrechten zijn de inkomsten verminderd; en door de afschaffing der heerendiensten, anders dan tot wering van rampen van hooger hand of tot afwending van algemeen gevaar (1), zijn daarentegen de uitgaven vermeerderd. Omtrent de verhouding tusschen de baten en lasten van deze Residentie zijn ons geene latere opgaven bekend dan over het jaar 1858; toen beliepen de ontvangsten *f* 56574, en de uitgaven *f* 128557.

§ 3. Bevolking

Volgens het *Koloniaal Verslag over* 1883 waren op het einde van het jaar 1881 in de Residentie Timor en onderhoorigheden 221 Europeanen, 1049 Chineezen, 97 Arabieren, en was het getal der Inlanders onbekend; alleen wordt daar medegedeeld dat het aantal Christen-Inlanders 30184 bedroeg. Overigens verschillen de gissingen over het getal Inboorlingen van 400000 tot 1.800000.

Bij de hierboven vermelde cijfers valt op te merken dat daaronder niet begrepen zijn de bewoners van het Portugeesche gedeelte van Timor, en dus onder de Christenen ook niet de Roomsch Katholieken, die in dat deel des eilands gevonden worden.

De schatting van het getal der Inlanders buiten de Gouvernementslanden zullen wij, niet wetende op welke gronden zij steunt, in hare waarde laten en bij elk afzonderlijk eiland de sterkte der bevolking opgeven, voor zooverre wij die in andere bronnen vermeld

(1) *Staatsbl. van Nederl. Indië*, 1866, n°. 68. Ook het Pandelingschap is in deze Residentie verboden. *Kol. Verslag over* 1865, bl. 58.

vinden. Volgens MELVILL (1) bedroeg in 1849 de geheele bevolking der Residentie slechts 1.057800 zielen; en in 1846 werd zij door hem geschat op 1.009000 zielen (2), terwijl de bevolking van alle hier bedoelde eilanden, met geheel Timor en geheel Flores, toen door hem gesteld werd op 1.574000 zielen. Bij de twee eerstgenoemde cijfers valt echter op te merken dat ten gevolge van het in 1859 met Portugal gesloten tractaat de grenzen van ons gebied verandering hebben ondergaan.

Eene algemeene beschrijving der bevolking is bezwaarlijk te geven, omdat zij uit zeer verschillende bestanddeelen is samengesteld. Behalve de Chineezen toch bevinden er zich eene menigte andere Vreemde Oosterlingen, als Bimaneezen, Boegineezen, enz., die in het *Kol. Verslag* onder de algemeene benaming van Inlanders worden samengevat, en ook hier en daar met de eigenlijke Inboorlingen zijn vermengd. Deze laatsten schijnen deels tot de onbeschaafde Maleiers deels tot de Papoewa's te behooren, en op sommige eilanden eene vermenging van beide rassen te zijn. In het algemeen valt hier op te merken dat de Inboorlingen van Timor in beschaving achterstaan bij die der kleinere westwaarts gelegene eilanden.

Eene afzonderlijke vermelding verdienen de zoogenaamde Zwarte Portugeezen, die te Larantoeka in het noordoosten van Flores en in het landschap Oikoessi op Timor's noordwestkust worden aangetroffen, en wier oorsprong van het begin der 17de eeuw dagteekent. Zij zijn Roomsch Katholieke Christenen en stammen af van Portugeezen en Inlandsche vrouwen, die zich aanvankelijk te Larantoeka vereenigden onder het bestuur van den Portugees JOHAN of GONSALVO D'ORNAY. Deze verplaatste zich vervolgens met een gedeelte van zijne onderhoorigen naar Oikoessi, huwde daar met eene dochter van den Vorst van het naburige landschap Ambenoe, en werd door het Portugeesch bestuur van Goa erkend als Opperhoofd van Oikoessi en omstreken, onder den titel van Teninti Generaal (3). Eenige jaren later vestigde zich daar een ander Portugees, DA COSTA genaamd, die insgelijks met eene Prinses van Ambenoe huwde, en wiens zoon zich bij den dood van den toen regeerenden D'ORNAY in het bestuur wist te dringen. Sedert dien tijd wordt tot heden de waardigheid van Teninti Generaal in het nog aan Portugal behoorende landschap Oikoessi beurtelings door een afstammeling uit die

(1) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849.

(2) *Moniteur des Indes*, 1846—1847.

(3) Teninti is het Portugeesche Tenente, voor Locotenente, d. i. Lieutenant of Plaatsbekleeder.

twee geslachten bekleed. Op Flores zijn de Zwarte Portugeezen thans aan het Nederlandsche gezag onderworpen [1].

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET EILAND TIMOR.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Timor, het oostelijkste en ook het grootste der Kleine Soenda-eilanden, strekt zich in eene noordoost- en zuidwestwaartsche richting uit tusschen 8° 20′ tot 10° 26′ Z. B. en 123° 30′ tot 127° 14′ O. L. [2].

Het wordt ten westen, zuiden en oosten bespoeld door een gedeelte van den Indischen Oceaan, hetwelk hier de Timor-zee genoemd wordt, en ten noorden door het zuidelijkste gedeelte der Banda-zee. Van Roti wordt het gescheiden door Straat Roti, van Samaoe door Straat Samaoe, van Allor door Straat Ombaai, en van Wetter door eene Straat, die, zooverre ons bekend is, geen bijzonderen naam draagt maar, met hetzelfde recht als de beide vorige, Straat Wetter kan genoemd worden.

De grootte van Timor bedraagt volgens MELVILL 613 □ mijlen. Eene andere, ook door VETH medegedeelde opgave, waarbij die

---

(1) Over de oorlogen, in de 17de en 18de eeuw door de Zwarte Portugeezen en hunne bondgenooten op Timor tegen de Nederlanders gevoerd, zie men o. a. de beschrijving van het eiland Timor door Prof. P. J. VETH in *de Gids*, Jaargang 1855, Dl. I, bl. 545—611, 695—737 en Dl. II, bl. 55—100; in welk, ook afzonderlijk uitgegeven, artikel al wat de tot op dien tijd bekende bronnen over Timor opleveren beknopt en duidelijk is samengevat, en waarvan wij ook bij de behandeling van dat eiland meermalen hebben gebruik gemaakt.

De Heer F. C. HEYNEN, die in zijne overigens zeer verdienstelijke beschrijving van Larantoeka, deze historische herkomst der Zwarte Portugeezen volkomen ignoreert, deelt daarvoor eene overlevering mede, volgens welke zij zouden ontstaan zijn uit de oorspronkelijke bevolking van Flores en kolonisten, van Saleijer en uit het rijk Waiwikoe op Timor afkomstig. Zie *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, Jaargang VIII, N°. VI, bl. 70.

(2) Volgens Dr. S. MÜLLER, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel* ligt Timor tusschen 8° 20′ 15″ tot 10° 22′ 19″ Z. B. en 123° 27′ 24″ tot 127° 0′ 32″ O. L.

grootte op slechts 418 □ mijlen gesteld wordt, is blijkbaar veel te laag, gelijk eene oppervlakkige meting op de Kaart genoegzaam bewijst.

Natuurlijke gesteldheid; rivieren, baaien, kapen.

Timor wordt in zijne geheele lengte door eene bergketen doorsneden, die zich bijna overal tot aan de kusten uitstrekt, in het midden des eilands hare grootste hoogte bereikt doch, zooverre bekend is, slechts op enkele plaatsen boven de 6000 vt. stijgt. Het middengedeelte van dit gebergte bestaat hoofdzakelijk uit kalksteen, zandsteen en thonschiefer; uit den eersten bestaan de hoogste toppen, die over het algemeen steil, zeer ruw van vorm en door diepe kloven gespleten zijn; deze toppen worden door de Inboorlingen *Fatoe* (d. i. *Batoe*, rots) genoemd. Meer naar de kusten gaat dit gesteente over in kalk van oudere en jongere formatie (Jura- en Muschelkalk), en op enkele plaatsen in krijt. Over eene smalle strook aan de noordwestkust in het landschap Ambenoe strekt zich een conglomeraat uit, dat nog steeds gevormd wordt uit stoffen, welke door de rivieren afgevoerd en door een kalk- en zandachtig deeg verbonden worden. Aan sporen van vulkanische werkingen ontbreekt het op Timor niet geheel; het serpentijn of *ophite*, een gesteente dat op enkele plaatsen tusschen den zandsteen voorkomt, schijnt zich slechts in vloeibaren staat naar boven te hebben kunnen dringen, en ook de aard- of bergolie, die hier en daar gevonden wordt, is een vulkanisch product. Omtrent het al of niet bestaan van werkende vulkanen is men nog slechts gebrekkig onderricht. VALENTYN spreekt van een uitgedoofden vulkaan in het noordoosten des eilands. Elders ([1]) wordt vermeld dat de Iloen-bano in het westen des eilands, maar zonder nadere aanduiding van zijne ligging, op den 26sten of 27sten December 1856 eene uitbarsting heeft ondergaan.

De hoogste bekende toppen zijn: de Alas, nabij de zuidoostkust in het Portugeesche gebied, die op 11500 vt. geschat wordt; de Lakaän, in het landschap Fialarang, het noordelijkste van ons gebied, ongeveer 6000 vt. hoog; de Miomaffo, de Moetis en de Feti, ten zuiden van den voorgaanden, in het landschap Sonebait, omstreeks 4500 vt.; de Timaoe of Timoe, nabij de noordwestkust in het landschap Amfoeang, 4000 vt.; en de Leoe of Fatoe Leoe, in het zuidwesten des eilands op de grenzen van Takaip en Manoebait,

---

([1]) *Javasche Courant* van 9 Mei 1857.

mede ongeveer 4000 vt. hoog. Ten noorden van de Baai van Koepang vindt men den Bimanassi of Piek van Soelamoe, den Peneh-Peneh en den Kalali, ongeveer 2000 vt. hoog; op of nabij de zuidelijke grenzen van Amfoeang liggen de Kolabeh (± 2500 vt.), de Bitimo, ten oosten van den Timaoe (± 3000 vt.), de Lelogama (± 3000 vt.); en in Sonebait, de Biki Mela, de Noea Taus, de Tennini, de Tai Yoni, de Nefo, de Molloh of Molo en andere (1).

De rivieren, die ter wederzijden van de bergketen veelal met sterke kronkelingen afvloeien, hebben natuurlijk een zeer beperkten loop en zijn, ook wanneer zij genoegzaam van water zijn voorzien, door haar sterk verval onbevaarbaar; met uitzondering van enkele, die tot op eenen geringen afstand boven haren mond voor kleine prauwen bruikbaar zijn.

De belangrijkste rivieren zijn:

de Noi (Rivier) Soetrana of N. Foele; zij ontspringt op den berg Miomaffo, neemt aan hare rechterzijde de N. Lelo, N. Noemoele, N. Soepoe, N. Asin en andere bergstroomen op, en valt na eenen westwaartschen loop bij Soetrana, in het zuiden van het landschap Ambenoe, in zee.

de N. Mina; zij ontstaat uit de samenvloeiing van de N. Niti of Koper-rivier (Rechts) en de N. Noni of N. Bitoi of Goud-rivier (Links). De eerste ontspringt op den berg Nefo of Konaiki in het oosten van het landschap Amfoeang; de laatste op den Fatoe Leoe. De N. Noni vormt de zuidwestelijke grensscheiding van Amfoeang, en na hare vereeniging met de N. Niti is zij, onder den naam van N. Mina, de zuidelijke grens van dat landschap, en valt aan de westkust in zee (2).

(1) *Verhandelingen van het Batav. Genootschap*, Dl. XXXVI, bl. 161 en volgg.. waar de Heer J. S. G. GRAMBERG eenige berichten mededeelt omtrent het zuidelijke gedeelte des eilands, onder het opschrift: *Eene maand in de binnenlanden van Timor* (in 1870).

(2) De hier gegevene beschrijving van deze rivier is volgens de berichten en de Kaart van den Heer S. MÜLLER in het IIde Dl. van zijne *Reizen en onderzoekingen*. Doch volgens den Heer GRAMBERG (*Verhand. Bat. Gen.*, Dl. XXXVI) ontspringt wel de N. Niti, ook Soengei Loijan genoemd, op of nabij den berg Nefo maar valt zij na eenen westwaartschen loop onder den naam Termano in zee, zonder met de N. Mina gemeenschap te hebben. De rivier, die op de Kaarten als N. Mina voorkomt, is, volgens hem, de breede steenachtige bedding der rivier Taïn, die in den Oostmoesson droog ligt doch in den regentijd eene groote watermassa in zee werpt ten noorden van T. Mâs (bl. 586); terwijl de ware N. Mina slechts een onbeduidend riviertje is, dat een halfuur ten noorden van T. Koeroes in zee valt. Omtrent de N. Noni of Goud-rivier, door hem Soengei Mâs genoemd, die op eenigen afstand ten noorden van de Termano in zee valt, is hij in het onzekere of dit al dan niet een arm van laatstgenoemde rivier is.

de Rivier van Koepang of N. Mino, in de zuidpunt des eilands. Zij heeft slechts een zeer beperkten, noordwestwaartschen loop, doorstroomt de hoofdplaats Koepang en valt daar met een wijden mond in de Baai van dien naam.

De N. Mina, aan de zuidzijde des eilands, is wellicht de grootste rivier van Timor. Zij ontspringt in Sonebait uit verscheidene bronnen, onder welke genoemd wordt de Besdjama, die op of nabij den berg Moetis haren oorsprong heeft, en valt als westelijke grens van het landschap Amanoebang met een wijden mond in zee (1).

De voornaamste baaien zijn:

de Baai van Koepang, in het zuidwesten des eilands; zij is zeer ruim en veilig, en heeft eene afwisselende diepte van 6 tot meer dan 30 vadem. In deze baai liggen de kleine eilandjes P. Boeroeng, P. Tikoes en P. Kira.

de Baai van Barata of Baratti, eene ruime en vrij veilige baai in het noorden van het landschap Koepang, tusschen de kapen Koeroes en Barata (bl. 586). Hierin ontlast zich het riviertje Toeakau, de grens van het Gouvernements-grondgebied.

de Toelang Ikan-baai, in het noorden van het landschap Ambenoe, met eene diepte van 20 vadem, doch tegen het westen geheel open.

de Baai of liever Reede van Atapoepoe, in het noorden van het landschap Fialarang, 25 tot 30 vadem diep, doch mede tegen het westen geheel open.

de Baai van Dilli, aan de noordkust, bij de Portugeesche hoofdplaats; zij wordt voor de beste haven van Timor gehouden, hoewel het binnenzeilen voor vreemdelingen gevaarlijk is wegens de droogten, welke zich aan beide zijden bevinden.

Daarenboven biedt vooral de noordwestkust eene menigte geschikte reeden en ankerplaatsen aan, waarvan door handelaren menigvuldig gebruik wordt gemaakt.

Aan Kapen is het eiland zeer rijk. De voornaamste met name bekende zijn:

aan de noordwestkust:

T. Moubara, op 8° 38′ Z. B.

T. Parimbata, op 8° 43′.

T. Batoe Gedeh, op 8° 57′.

Deze drie zijn op Portugeesch grondgebied.

T. Atapoepoe, op 8° 58′ Z. B.

T. Batoe Poetih, op 8° 59′.

(1) Zie over deze rivier en de landstreek, welke zij doorstroomt, ook het *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXV, bl. 121.

Kaap Ornay, ten noorden van de Toelang Ikan-baai, op 9° 11'.

T. Batoe Mejrah, ten zuiden van dezelfde baai, op 9° 17'. — 4' zuidelijker ontlast zich de N. Soetrana.

aan de westkust:

T. Gemok of Varkenshoek, op 9° 28' Z. B.

T. Biningo.

T. Mås, op 9° 36'. Nagenoeg in het midden tusschen deze kaap en T. Gemok ontlast zich de rivier, die bij MÜLLER N. Mina, en bij GRAMBERG Taïn heet.

T. Koeroes, op 9° 47' aan den noordelijken ingang van de Baai van Barata.

T. Barata of Baratti, op 9° 53', aan den zuidelijken ingang van evengenoemde baai.

T. Silfiana of Kabaka, op 9° 56'.

T. Pakoela, aan den noordelijken ingang van de Baai van Koepang, op 10° 4'.

T. Balmoetoeng, aan den zuidelijken ingang van dezelfde baai, op 10° 11'.

aan de zuidoostkust:

T. Teno.

T. Oisina of Oësina, de zuidelijkste punt des eilands, op 10° 26' Z. B.

T. Batoe Poetih, op 10° 17'.

T. Noi Mina, op 10° 5', waar zich ook de rivier van denzelfden naam ontlast. Tusschen de beide laatstgenoemde Kapen liggen op geringen afstand van de kust parelbanken.

aan de noordkust:

De Noordoostpunt, in het Portugeesche gebied, op 8° 24' Z. B. en 127° 14' O. L.

T. Saro of Saraoe.

T. Lame.

T. Manatoetoe of Soebang.

T. Fantakoma, aan de oostzijde der Baai van Dilli.

De luchtsgesteldheid en de belangrijkste voortbrengselen van Timor zijn reeds vermeld op bl. 573 en 574.

§ 2. STAATKUNDIGE VERDEELING, BESTUUR, VOORNAAMSTE PLAATSEN.

Verdeeling in Nederlandsch en Portugeesch grondgebied.

De kleinste noordelijke helft van Timor met het daarbij gelegene P. Kambing is thans de eenig overgeblevene bezitting der Portugeezen

in den Indischen Archipel. De juiste grenzen tusschen hun grondgebied en het onze zijn vastgesteld bij een tractaat, gesloten te Lissabon den 20 April 1859, en afgekondigd in het *Nederlandsch Staatsblad* van 1860, n°. 56 (*Indisch Staatsbl.*, n°. 101). Deze grenzen, zijn: in het noordwesten die, welke Cova (Kowa) van Juanilo (Djeoniloe of Djenilo) afscheiden, en in het zuidoosten die, welke Suai (Soeai) van Lakecune (Lakekoene) afscheiden; dat is op de noordwestkust op 9°, en op de zuidoostkust op omstreeks 9°40′ Z. B. Tusschen deze punten volgt de grens, in eene zeer onregelmatige lijn, de grenzen der tegen elkander liggende Nederlandsche en Portugeesche staten. Deze staten of landschappen zijn van het westen af, op Nederlandsch grondgebied; Juanilo (Djenilo), Silawang, Fialarang, Lamaksanulu (Lamaksanoeloe), Lamakané, Naitimu (Naitimoe of Noitimoe), Manden of Mandeo ([1]), Dirma en Lakecune (Lakekoene); en op Portugeesch grondgebied: Cova (Kowa), Balibo, Lamakitu (Lamakitoe), Tafakai, Fatoemea ([2]), Lanken, Dacolo (Dakolo), Tamiroe Eulalang en Suai (Soeai). Alwat ten zuiden van die grenzen ligt is erkend als Nederlandsch, en alwat ten noorden ervan ligt als Portugeesch gebied, met uitzondering van twee enclaves; namelijk: het landschap Maukatar of Kaloeninéne, hetwelk Nederlandsch blijft en geënclaveerd is tusschen de Portugeesche gewesten Lamakitoe, Tanterine, Follofoix (Follefait) en Soeai; en de landschappen Oikoessi, Noimoeti en Ambenoe (het laatste voor zooverre daar tot op het sluiten van het tractaat de Portugeesche vlag werd gevoerd ([3])), welke Portugeesch blijven en geënclaveerd zijn tusschen de Nederlandsche gewesten Amfoeang, Sonebait, Naitimoe, Loro-Beboki en Insana.

Van alle aanspraken op eenig ander der Kleine Soenda-eilanden of gedeelten daarvan is bij hetzelfde tractaat afstand gedaan door Portugal, hetwelk daarvoor van Nederland eene schadevergoeding ontvangen heeft ten bedrage van *f* 120000.

Het Nederlandsche gedeelte van Timor.

Het aan Nederland onderhoorige gedeelte van Timor is te onderscheiden in het Gouvernements-grondgebied en het Grondgebied der Inlandsche Vorsten.

([1]) Zoo wordt dit gewest genoemd in den *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 71.

([2]) Het *Staatsblad* noemt dit ten onrechte Tatumea.

([3]) Derhalve is Soetrana, nabij de zuidelijke grens, waarschijnlijk Nederlandsch gebleven, dewijl daar sedert 1817 de Nederlandsche vlag gevoerd is.

a. Het Gouvernements-grondgebied.

Het Gouvernements-grondgebied bevat het grootste gedeelte van het voormalige rijk van den Radja of Vorst van Koepang, in 1613 door dezen met zijne hoofdstad aan de O. I. Compagnie afgestaan. Het is eene niet zeer breede strook lands rondom de Baai van Koepang, langs de kust zich uitstrekkende van het riviertje Toeka ten zuiden van T. Koeroes (bl. 585) tot aan Bolk, eene Rotineesche volkplanting tegenover het midden van Straat Samaoe op 10° 17' Z. B., en binnenslands begrensd door de landschappen of staatjes Takaip, Manoebait, Amabi, Amarassi en het overschot van het eigen gebied van den Vorst van Koepang, hetwelk zich bepaalt tot een klein gedeelte van Timor's zuidpunt ([1]). In het zuiden van dit Gouvernements-grondgebied zijn echter nog kleine stukken gronds ter bewoning afgestaan aan eenige Vorsten, die nauwer dan andere met het Gouvernement verbonden zijn, zooals de Radja's van Amfoeang ([2]), Amabi, Taibenoe en Fonai. Ook heeft de Vorst van het rijk Sonebait hier in eigendom de gewestjes Oepoera en Bakenassi, gewoonlijk te zamen Klein Sonebait geheeten; hijzelf houdt hier echter niet zijn verblijf, maar wel doen zulks enkele leden van zijne familie. Voorts zijn hier ook nog gevestigd eenige Hoofden van de eilanden Roti, Sawoe en Solor, om het toezicht te houden over hunne onderhoorigen, die in het eerste vierde gedeelte dezer eeuw door den Resident HAZAART als volkplanters hierheen werden overgebracht.

In het jaar 1862 bedroeg de bevolking van dit gebied 7161 zielen, namelijk: 193 Europeanen, 625 Chineezen, 2 Arabieren en 6341 Inlanders ([3]), onder welke laatsten omstreeks 4000 inboorlingen van de zooeven genoemde eilanden. Ongeveer 2000 hunner zijn Christenen, die den Hervormden godsdienst belijden; daaronder behooren ook de hier gevestigde Radja's en verdere Hoofden. In beschaving munt dit gedeelte der bevolking ver boven de overige Timoreezen uit.

Het bestuur berust rechtstreeks bij den Resident van Timor en Onderhoorigheden, die bijgestaan wordt door een Posthouder te Koepang.

De hoofdplaats Koepang of Timor Koepang, de standplaats van den Resident en van den Posthouder der Onder-afdeeling Koepang (bl. 574),

([1]) Dat, behalve dit kleine gedeelte gronds op Timor, ook het eiland Samaoe eene onderhoorigheid van den Radja van Koepang is zal later blijken.

([2]) Vergelijk bl. 593.

([3]) *Kol. Verslag over* 1862. Eene latere opgave der bevolking van dit Gouvernements-grondgebied is ons niet bekend.

ligt aan de zuidzijde der Baai van Koepang, grootendeels in eene vlakte en gedeeltelijk op de hellingen der omringende heuvels of bergen, en wordt door de rivier van denzelfden naam doorsneden. De huizen zijn deels van hout deels van steen gebouwd en met *atap* gedekt; slechts weinige hebben pannen daken; hun voorkomen getuigt over het algemeen niet van groote welvaart. De plaats heeft eene bevolking van ongeveer 3500 zielen, waaronder 100 Europeanen, 500 Chineezen en een groot aantal Soloreezen en Sawoeneezen; het aantal Inlandsche Christenen bedraagt nagenoeg 400. Aan de linkerzijde van den mond der rivier ligt op eene rots aan zee het fort Concordia, dat in vervallen staat is; het bestaat uit eenen steenen ringmuur van onregelmatigen vorm, waarbinnen de militaire gebouwen staan, die van steen zijn opgetrokken, en waarin een detachement Infanterie gelegerd is (bl. 577). Hooger op wonen aan dezelfde zijde hoofdzakelijk alleen Inboorlingen en Sawoeneezen. Aan de rechterzijde van den mond der rivier strekt zich langs de Baai eerst de kampong der Chineezen met hunnen tempel, dan die der Soloreezen uit; op eenigen afstand achter de eerstgenoemde ligt het Europeesche gedeelte der stad, waarin het Residentiehuis, de Protestantsche Kerk en eene Gouvernements lagere school gevonden worden. Daarachter staat op eenigen afstand de moskee, hoofdzakelijk ten dienste der Soloreezen en andere vreemdelingen. Ook is er te Koepang een Agentschap der Soerabajasche Wees- en Boedelkamer. In 1868 zijn van Gouvernementswege voorbereidende maatregelen genomen tot oprichting van eene kweekschool voor Inlandsche onderwijzers; aan die school zoude worden onderwezen: lezen en schrijven, Nederlandsche taal, Maleische taal, rekenen, geschiedenis van Nederlandsch Indië, zingen, landmeten en waterpassen, practische landbouw, beginselen van natuurkunde vooral tot wering van bijgeloof, en zedenkunde. Aan dit plan is echter nog geene uitvoering gegeven (¹).

De reede van Koepang is in den Westmoesson onveilig, zoodat er dan slechts weinig handel wordt gedreven. Overigens zie men over den handel aldaar, bl. 578 en 579.

Namsein ligt zuidwestwaarts, Owa of Oba, Oisapa of Oesapa, Maniki, Batoe Poetih en Taroes liggen noordoostwaarts van Koepang

(¹) Volgens den *Regerings-almanak van* 1883 waren er in geheel Nederlandsch Timor 9 Gouvernements lagere scholen voor Inlanders, te Koepang, Oisapa, Oleo, Babauw, Oisao, Polla, Amarassi, Paritti en Oeboefoe; en drie particuliere scholen, te Oekabeti, Soelamoe en Ajer Koesambi. Het *Koloniaal Verslag* over hetzelfde jaar spreekt slechts van 8 Gouvernements scholen, en vermeldt de particuliere in het geheel niet. Het aantal leerlingen wordt niet opgegeven.

langs de Baai; zij zijn grootendeels bevolkt met Rotineezen, die er den rijstbouw uitoefenen. Hetzelfde is het geval met

Babauw, dat iets meer landwaarts in aan de oostzijde der Baai op 18 palen afstands van de hoofdplaats ligt en jaarlijks gemiddeld 3000 pikols rijst oplevert. Het heeft eene bevolking van ruim 3000 zielen. Een goede rijweg loopt van Koepang over de zoo even genoemde plaatsen naar Babauw: dit is de eenige weg van dien aard, welke op Timor wordt gevonden. Overal elders zijn slechts meer of minder goede voet- of paardenpaden.

Noenkoeroes, mede eene Rotineesche volkplanting ten noordoosten van Babauw.

Oesoe, Oisauw of Oesao ligt op iets grooteren afstand oostwaarts van Babauw en heeft in zijne nabijheid kopergronden (bl. 574 Noot 2).

Olio, Oleo of Oeileo ligt recht noordwaarts van Babauw, 25 palen van Koepang.

Paritti, op 30 palen afstands van Koepang aan de noordoostzijde der Baai, is eene vrij aanzienlijke plaats, welker gedeeltelijk Rotineesche bevolking thans op ongeveer 3000 zielen wordt gesteld.

Soelamoe, aan de noordzijde der Baai, met eene veilige reede.

Barata of Baratti, een dorp van een twaalftal huizen, aan de Baai van dien naam.

Op vele van deze plaatsen vindt men Protestantsche gemeenten, die nette kerkjes hebben. Deze dienen tevens tot schoolgebouwen, waarin het onderricht gegeven wordt door Inlandsche onderwijzers, die meerendeels door Zendelingen zijn opgeleid. Die scholen (bl. 589, Noot) zijn door het Nederlandsche Zendelinggenootschap opgericht en aanvankelijk bekostigd, doch in 1857 door het Gouvernement overgenomen en onder toezicht van de te Koepang gevestigde Subcommissie van onderwijs gesteld.

b. Het grondgebied der Inlandsche Vorsten.

Buiten het Gouvernements-grondgebied is het Nederlandsche gedeelte van Timor, evenals het Portugeesche (bl. 597), verdeeld in een aantal staatjes of rijkjes, welke elk hun eigen Vorst hebben en meerendeels door verbrokkeling ontstaan zijn uit de twee vroeger groote rijken Sonebait en Waiwikoe-Waihali, van welke het eerste bijna geheel Zuid-Timor het andere Midden-Timor besloeg, en die nog over sommige der uit hen ontstane staatjes eenige suprematie, althans in naam, schijnen uit te oefenen. De Vorsten voeren den titel van Radja, met uitzondering van die van Sonebait en Waiwikoe-Waihali, die *Lio-Rai* (groote vorst) heeten en ook dikwijls *Keser*

(Keizer) worden genoemd. De voornaamste van deze rijkjes zijn langs de zuidoostkust: Koepang, Amarassi, Amanoebang, Haitimoe (Nenometan? zie bl. 592) en Waiwikoe-Waihali, van welk laatste de op bl. 587 vermelde grensgewesten Lakekoene, Dirma en Manden of Mandeo onderdeelen schijnen te zijn; langs de noordwestkust: Takaip, Amfoeang, Insana, Lidak en Fialarang, tot welk laatste de grensgewesten Djenilo, Silawang, Lamaksanoeloe ([1]) en Lamakané of Lamakenen behooren; en in het binnenland: Amabi, Manoebait, Pitai, Sonebait, Naitimoe en Maukatar of Kaloeninéne. In den *Regerings-almanak* van 1883, Dl. I, bl. 71 worden de rijkjes Haitimoe, Nenometan en Insana niet genoemd; daarentegen worden daar nog als afzonderlijke landschappen vermeld: Tonai (Fonai), Tabenoe, Babauw, Paritti, Sorbian, Ambenoe, Beboki, Harneno, Koesa, Molo of Oimatan en Amakono.

Bij deze opgaven, van welke de eerste ontleend is aan de Kaart van Versteeg in den *Algemeenen Atlas van Nederlandsch Indië* vergeleken met die van S. Müller, valt echter op te merken: vooreerst, dat het door onze gebrekkige kennis van Timor onmogelijk is met zekerheid op te geven of niet sommige landschappen, die als onderdeelen van rijkjes voorkomen, op zichzelf staande staatjes zijn; en ten tweede, dat door de veelvuldige onlusten tusschen de vorsten en hunne Rijksgrooten, waarbij deze laatsten zich dikwijls als onafhankelijke gebieders van een gedeelte des rijks opwerpen, telkens verandering in de verdeeling des lands ontstaat. Van de in den *Regerings-almanak* als afzonderlijke staatjes vermelde komen hierachter verscheidene ter sprake als Districten van andere.

Omtrent de voornaamste rijkjes worden hieronder eenige bijzonderheden opgegeven.

Koepang beslaat slechts eene kleine strook gronds op de zuidpunt des eilands. Het voornaamste dorp is Klaiba aan de zuidkust; verder vindt men er Samiti en Bolk, welk laatste, aan Straat Samaoe gelegen, eene Rotineesche volkplanting is; en Penfoeïk, vroeger Hanoni geheeten, eene plaats drie uren zuidoostwaarts van Koepang, die vermaard geworden is door eene overwinning der Nederlanders op de Portugeezen in 1749 (bl. 577). De geheele bevolking van dit rijkje wordt op 300 zielen geschat. De Radja houdt zijn verblijf op het aan hem onderhoorige eiland Samaoe, dat het belangrijkste gedeelte van zijn gebied uitmaakt.

([1]) In den *Regerings-almanak* staat voor Lamaksanoeloe waarschijnlijk door eene drukfout Lamak, Sanoeloe.

Fonai of Foenai, in den *Regerings-almanak* Tonai genoemd, dat vroeger een vazalstaatje van Koepang was in diens rijksgebied gelegen, heeft thans een eigen Radja, die in het zuidoosten van het Gouvernements-grondgebied woont.

Amarassi is eene smalle doch vrij lange kuststreek, die zich van Koepang uitstrekt tot aan de Kaap en de rivier Noi Mina (bl. 586). De bevolking wordt gezegd 8000 zielen te bedragen. Het bestaat uit drie districten of landschappen, welke op de Kaart van Versteeg Talba, Boewarain en Houmeen worden genoemd en elk eenen Radja hebben. Een hunner, die in de hoofdplaats Amarassi gezeteld is en den titel van Radja besar voert, wordt echter als Oppervorst erkend. Verder worden als de belangrijkste plaatsen vermeld Baoeng, Oikabiti, Batoe poetih en Oinesak.

Amanoebang grenst ten westen aan de zooeven genoemde rivier Noi Mina, ten noorden, waar het vrij ver landwaarts in loopt, aan de gebergten Molo en Babenai, en ten oosten aan Haitimoe of volgens andere opgaven aan Amanatong, welk laatste echter op de kaarten van Versteeg en Müller geen afzonderlijk rijkje uitmaakt (ook niet in den *Regerings-almanak*) maar slechts eene plaats is in Haitimoe gelegen. De bevolking wordt geschat op 12000 zielen. Het gezag van den Radja, wiens woonplaats Niki-Niki heet, wordt slechts in een gedeelte van het rijk erkend; in het overige oefenen eenige Rijksgrooten, die zich van hem onafhankelijk hebben gemaakt, het gebied uit. Kwibaai, Karbanoi, Nakaboeloe, Peni, Oetoeke en Manoeniora worden verder als de voornaamste kustplaatsen opgegeven; binnenslands liggen Babenai, Oefoe, Lassi, Fatoemoeti en andere.

Haitimoe ligt, volgens Versteeg, tusschen Amanoebang ten westen, Waiwikoe-Waihali ten oosten, en door het gebergte Foeti ten noorden begrensd, op de plaats waar volgens Müller het rijkje Nenometan ligt. De eenige plaats, welke daarin wordt opgegeven, is Amanatong, hetwelk volgens laatstgenoemde Kaart de naam is van een rijkje ten westen van Nenometan (zie bl. 591), dat echter nergens elders als zoodanig wordt vermeld.

Waiwikoe-Waihali was oorspronkelijk een groot rijk, dat zich over een aanzienlijk gedeelte van Midden-Timor van de noord- tot de zuidkust uitstrekte doch van tijd tot tijd door den afval van sommige deelen aanmerkelijk is ingekrompen. Thans grenst het eigen gebied van den Lio-Rai ten zuidwesten aan Haitimoe (of Nenometan?) en Sonebait, ten noordwesten aan Naitimoe, en ten noorden aan het Portugeesche gebied. De ons bekende onderdeelen zijn de op bl. 587 vermelde grensgewesten. Voorname plaatsen zijn langs de kust Waiwikoe

en Waihali, en in het binnenland Manoemoeti, Lakekoene, Seleroea en Dirma.

Takaip grenst ten zuiden aan het Gouvernements-grondgebied en aan Manoebait, ten noorden aan Amfoeang, waarvan het door de Noi Mina gescheiden is, en ten oosten aan Pitai. Voorname plaatsen zijn Noi Mina aan den mond dier rivier, en Termano waar de Noi Niti zich met de Noi Noni vereenigt. Men vergelijke echter de Noot (2) op bl. 584. In het zuiden vindt men aan de kust de dorpen Toeakau en Sahan.

Amfoeang grenst ten zuidwesten aan Takaip, ten zuiden aan Pitai en Amabi, ten oosten aan Sonebait en ten noorden aan het Portugeesche staatje Ambenoe. Het bestaat uit de gewesten Amfoeang in het westen en Sorbian in het oosten, welke vroeger afzonderlijke rijkjes waren, evenals het binnen dezelfde grenzen gelegene Taibenoe, dat vroeger een vazalstaatje van Amfoeang was doch thans een eigen Radja heeft, die op het Gouvernements-grondgebied bij Koepang woont, waarom waarschijnlijk ook Taibenoe tot de Onder-afdeeling Koepang is gebracht (1). De bevolking wordt geschat op 12000 zielen. Voorname plaatsen zijn Soleo en Naklio aan de kust, Bakoeïn, Beobah en Lelogama in het binnenland. De Radja van Amfoeang, die vroeger op het Gouvernements-grondgebied nabij Koepang woonde, houdt thans zijn verblijf te Soleo, dat dan ook wel de standplaats zal zijn van den Posthouder der Onder-afdeeling Amfoeang.

Insana is een klein staatje, dat ten zuiden aan de Portugeesche landschappen Oikoessi en Noimoeti, en ten noorden aan Lidak grenst.

Lidak of Nera, vroeger een onderdeel van Waiwikoe-Waihali, is een klein staatje tusschen Insana en Fialarang gelegen en ten oosten door Naitimoe begrensd. De hoofdplaats Lidak, waar de Radja zijn verblijf houdt, ligt ver binnenslands.

Fialarang, mede vroeger een onderdeel van Waiwikoe-Waihali, grenst ten zuiden aan Lidak en wordt aan de andere zijden door het Portugeesche gebied ingesloten. Behalve de boven genoemde grensgewesten Djenilo, Silawang, Lamaksanoeloe en Lamakané, behooren daartoe de Districten Loro-Beboki, Harnenno en Balibo; door

(1) Volgens GRAMBERG hebben ook thans weder Amfoeang en Sorbian afzonderlijke Radja's, van welke de eerste zich den titel van Kèser aanmatigt. Ook volgens den *Regerings-almanak* is Sorbian thans een afzonderlijk staatje. De residentie van den Vorst van Amfoeang is Soleo, die van den Radja van Sorbian Naklio. Volgens G. bestaat de plaats Amfoeang, die op de Kaarten voorkomt, in 't geheel niet, en moet Noiloi van de Kaarten van MÜLLER e. a. Naklio zijn, terwijl Nai-loi verderop is gelegen. Daar genoemde ambtenaar die plaatsen in persoon heeft bezocht, meenen wij ons hier aan zijne berichten te mogen houden.

sommigen worden ook Lidak en Naitimoe (ten oosten van Lidak en ten noorden van Noimoeti gelegen) onderdeelen van Fialarang genoemd; terwijl weder anderen Djenilo als een afzonderlijk rijkje opgeven, en ook de *Regerings-almanak* Beboki, Harneno en Djenilo als afzonderlijke staatjes vermeldt. Zeker is het, dat elk van deze gewesten een eigen Radja heeft; maar hoe de verhouding is tusschen die Vorstjes en het bestuur van Fialarang kunnen wij niet opgeven, en evenmin of zij zich nog eenigszins aan het opperbewind van Waiwikoe-Waihali bekreunen. — Het eigenlijke rijk Fialarang, dat het noordoostelijke gedeelte van dit gebied inneemt, is gesplitst in twee deelen elk met eenen Radja, die als de Groote en de Kleine Radja onderscheiden worden. De landschappen Fialarang, Lidak en Naitimoe zijn, zooverre bekend is, van geheel Timor de rijkste aan koper. — Te Atapoepoe, in het landschap Djenilo aan de kust gelegen, was vroeger de Nederlandsche Gezaghebber van Beloe of Midden-Timor gevestigd, thans zal dit de standplaats van den Posthouder der Onder-afdeeling Beloe zijn. Er bevindt zich daar eene vierkante steenen redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene er vóór liggende gracht, doch zonder bezetting. In de nabijheid van deze sterkte wordt het op bl. 574 vermelde chroom-ijzererts gevonden. — Fialarang is de binnenslands niet ver van de Portugeesche grenzen gelegene hoofdplaats des rijks. Langs de kust vindt men verder de plaatsen: Djenilo en Oitoena, ten noorden van Atapoepoe; Folgerita, Sapiboet, Barboeli en Loro-Beboki, ten zuidwesten van die plaats.

Manoebait, vroeger eene onderhoorigheid van Sonebait, is een klein gewest, ingesloten tusschen het Gouvernements-grondgebied, Takaip, Pitai en Amabi. De bevolking wordt op 3000 zielen geschat.

Pitai is een klein landschap ten zuiden van Amfoeang, waarvan ons geene verdere bijzonderheden bekend zijn. Volgens het Kaartje van GRAMBERG schijnen tot dit gewest te behooren de kampongs Biki Mela, Noea Taus, Tennini en Nefo, op gelijknamige rotstoppen gelegen.

Amabi is een vrij groot rijk, grenzende ten zuiden aan Amarassi, ten westen aan het Gouvernements-grondgebied en Manoebait, ten noorden aan Pitai en Amfoeang, en ten oosten aan Sonebait en Amanoebang. Het bestaat uit de landschappen Oifetto, Naimatan en Naikenmeo. De bevolking wordt geschat op 12000 zielen. De Radja woont op het Gouvernements-grondgebied nabij Koepang. Wij vinden ook nog melding gemaakt van een tweeden Vorst van minderen rang, aan wien bepaaldelijk het bestuur der krijgszaken is opgedragen

en die in het land zelf woont; hiermede is waarschijnlijk gedoeld op een Meoe of krijgshoofd, over welke betrekking zal gesproken worden op bl. 611.

Sonebait, het overschot van het vroeger groote rijk van dien naam (bl. 590), is thans ten westen begrensd door Amfoeang, ten zuiden door Amfoeang en Amabi, ten oosten door Amanoebang, Haitimoe en Waiwikoe-Waihali, en ten noorden door het Portugeesche gewest Ambenoe, dat zich hier ver in het binnenland uitstrekt. Men vindt er de landschappen Winoto, Amakono, Oinoma, Molo of Oimatan, en andere, die elk eenen aan den Lio-Rai ondergeschikten Radja hebben; in Oimatan of Oematan is thans de Posthouder der Onder-afdeeling van dezen naam gevestigd. In dit rijk vooral liggen vele aanzienlijke rotstoppen, zooals de Molo, de Feti, de Panai, de Foesi, de Miomaffo, de Neidjan, de Moetis, de Ganapoea, en andere. Bekende plaatsen zijn: Noikakei, Loetimeko, Fatoewati, Neidjan-molei, enz.

Omtrent het in het Portugeesche gebied geënclaveerde rijkje Maukatar of Kaloeninéne is ons niets dan de naam bekend.

Bestuur, rechtspleging en verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Gelijk boven reeds gezegd is worden al deze rijken en rijkjes bestuurd door Vorsten, die in Sonebait en Waiwikoe-Waihali den titel van Lio-Rai of Kèser (Keizer), en overal elders dien van Radja voeren. Zij hebben onder zich een of meer Rijksgrooten als Districtshoofden, die in het Timoreesch Siko heeten (in het Portugeesche gebied, dat, gelijk later zal blijken, grootendeels door een anderen stam wordt bewoond, voeren zij den titel van Datto of Datoe; zie bl. 599), doch meer onder dien van Fettor (Portug. feitor, administrateur, zaakgelastigde, dat is in dit geval Districtshoofd) bekend zijn en over onderdeelen des rijks het gebied voeren. De Vorsten en Fettors worden door de gezamenlijke Rijksgrooten uit de regeerende geslachten gekozen en door den Resident van Timor bevestigd. Onder de Fettors staan de Dorpshoofden, die Tamoekong of Tomokong (in het Maleisch Toemenggoeng) heeten. Al deze Vorsten en Hoofden, met uitzondering van de weinigen, wier macht door den Nederlandschen invloed eenigszins beperkt is, oefenen ieder in zijnen kring een geheel willekeurig gezag uit, dat volstrekt door geene wetten en ter nauwernood door enkele oude gebruiken eenigszins bepaald is. Zij beschikken over leven en dood hunner onderhoorigen,

straffen hen met slavernij of boeten, en dwingen hen tot allerlei willekeurig opgelegde heerendiensten en opbrengsten; het onderhouden van de woningen der Hoofden, het kappen van sandelhout te hunnen behoeve, en het als schatting afstaan van een gedeelte der ingezamelde was, behooren tot de gewone verplichtingen. Niettemin is het volk, hetzij dan uit vrees of uit eerbied voor hunne hooge afkomst, zeer aan zijne Vorsten gehecht. Belangrijke zaken worden behandeld door eenen Raad, samengesteld uit den Radja en de Rijksgrooten; in dien Raad voert een Mofefo of Spreker voor den Radja het woord.

Aan de Fettors, of in het Portugeesch gebied de Datoe's, is ook de rechtsbedeeling toevertrouwd; schoon in sommige gevallen tot het uitvoeren hunner vonissen de toestemming van den Radja een vereischte is, wordt deze bijna nimmer gevraagd. Hoewel op verscheidene misdrijven de doodstraf staat, wordt zij echter zelden toegepast, daar het voor de rechters voordeeliger is deze te laten afkoopen of door eene boete te vervangen. In geval van tooverij (bl. 607) of van overspel met de vrouw van eenen Radja is echter de doodstraf niet te ontgaan. Is een veroordeelde niet in staat de hem opgelegde boete te betalen, dan vervalt hij tot den slavenstand.

De betrekking der Vorsten tot het Nederlandsche Gouvernement wordt bepaald door de met hen geslotene contracten. Hoewel zij daarbij erkennen dat hun gebied een deel van Nederlandsch Indië uitmaakt, zijn zij toch meer als bondgenooten dan als leenmannen van ons Gouvernement te beschouwen. Zij verbinden zich: daarmede en met elkander in vrede en vriendschap te leven; des gevorderd hulptroepen te verschaffen; geene onderhandelingen of verbintenissen met andere natiën aan te gaan; strandroof en slavenhandel tegen te gaan; landbouw, nijverheid en scheepvaart te beschermen en te bevorderen; aan gestrande vaartuigen en schipbreukelingen hulp te verleenen, en aan het Gouvernement tegen betaling materialen en arbeiders te verstrekken, indien dit mocht goedvinden ergens eenen post of eene sterkte op te richten, waartoe het zich de vrijheid voorbehoudt. Zoolang zij deze verbintenissen getrouw nakomen zal het Gouvernement zich niet met het inwendige bestuur of de rechtspleging over de onderdanen der Vorsten bemoeien, behoudens het verbod om martelende of verminkende straffen op te leggen.

Op sommigen van deze bondgenooten, vooral onder de verst af wonenden, valt echter weinig te rekenen; inzonderheid Manoebait, Amanoebang en Sonebait laten in dit opzicht veel te wenschen over. Het getrouwst hebben zich doorgaans betoond de Vorsten van Koepang, Amabi, Amfoeang en Taibenoe.

Enkele bijzonderheden omtrent het Portugeesche gedeelte van Timor ([1]).

Het gedeelte van Timor, ten noorden van de op bl. 587 opgegevene grenzen, is te allen tijde bijna geheel onder Portugeesch gebied geweest, en aan de Nederlanders is daarvan slechts zeer weinig bekend. Behalve de boven genoemde grensgewesten zijn langs de noordwest- en noordkust de voornaamste bekende landschappen: Batoe Gedeh, grenzende aan Kowa; Moubara, dat vroeger eene Nederlandsche bezitting was, doch die ons sedert vele jaren door de Portugeezen werd betwist en bij het tractaat definitief aan hen is afgestaan; Manatoetoe of Mantotte; Lamsana en Laga. In het noordoostelijke gedeelte des eilands strekt zich, ook over het binnenland, het voormaals groote rijk Loeka uit, dat echter thans (evenals wij dit op bl. 590 omtrent andere rijken hebben gezien) is gesplitst in een groot aantal kleine staatjes, wier Vorsten òf geheel niet meer òf nog slechts flauw de suprematie van den Lio-Rai of Keizer van Loeka erkennen, wiens eigen gebied nu tot eenen kleinen omvang is beperkt ([2]).

De hoofdplaats der Portugeezen is Dilli of Delli, gelegen op de noordkust op 125° 38′ aan eene baai, die de beste haven van het eiland schijnt te zijn en door een fort wordt beschermd. Het is de

---

([1]) De belangrijkste ons bekende bijdrage tot de kennis van dit gedeelte van Timor is de *Resumé historique de l'établissement Portugais à Timor*, door den voormaligen Gouverneur ALFONSO DE CASTRO geplaatst in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 465 en het ons niet bekende werk van denzelfden Schrijver: *As possesões Portuguezas na Oceania. Lisboa*, 1867. Zie ook WALLACE, *Insulinde*, Dl. I, bl. 324. De verhalen van ZIMMERMANN, *Die Inseln des Indischen und stillen Meeres*, Th. I, S. 87 zijn te romantisch om veel vertrouwen in te boezemen.

([2]) DE CASTRO zegt dat het Portugeesche gebied achtenveertig staatjes telt, namelijk: Ambeno, Allas, Ateabe, Bibiluto, Bibico, Barique, Balibo, Boibon, Bibissuco, Lairichi, Laimun, Lailaco, Lova, Lutubaba, Deribate, Dailor, Dóte, Tunar, Tuilacar, Taturó, Tatumartó, Toulan, Hira, Hermèra, Lacló, Laicare, Latcia, Lucluta, Limian, Liquiçà, Laclubar, Luca, Manatuto, Motahes, Moubara, Manufác, Mahubo, Okussi, Raimean, Larau, Suai, Saniro, Turiscae, Sutuluro, Venilale, Viqueque en Vemasse. In hoeverre deze, grootendeels alphabetische, opgave juist is kunnen wij niet beslissen; maar het valt dadelijk in het oog, dat zelfs de meeste der in het Tractaat vermelde grensgewesten er niet in voorkomen. Slechts van weinige van deze staatjes is ons de ligging bekend.

Overigens vermoeden wij in deze opgave, waarschijnlijk ten gevolge van onduidelijk schrift, eenige drukfouten: Lairichi, Laiman, Lailaco, Lova en Lutubaba, zal moeten zijn: Cairichi, Caiman, Cailaco, Cova en Cutubaba; voor Tunar, Tuilacar, Taturó, Tatumartó en Toulan, zal moeten gelezen worden: Funar, Fuilacar, Faturó, Fatumartó en Foulan; Larau moet misschien Sarau zijn, en Manufác zeker Manufai. — Vemasse of Waimassoi draagt ook den naam van Adé of Adi.

standplaats van den Gouverneur, en eene niet zeer welvarende handelplaats, die den naam heeft van zeer ongezond te zijn. Behalve enkele steenen gebouwen zijn de huizen van hout of leem en met bladeren gedekt. Het garnizoen is klein en bestaat voor een goed gedeelte uit Inlanders en Zwarte Portugeezen; het wordt gecommandeerd door een Kolonel. — In den omtrek van Dilli liggen uitgestrekte steenkolenlagen.

Voorts zijn de belangrijkste plaatsen:

langs de westkust:

Soetrana (zie bl. 587, Noot (³)), Oinoenoe, Batoe Mejrah en Toelang Ikan, alle in het landschap Ambenoe (¹); Oikoessi, Lifouw en Mena, in het landschap Oikoessi (²); Batoe Gedeh en Moubara, in het noordelijke gedeelte.

langs de noordkust:

Melinaroe, Manatoetoe, Lamsana, Laga, Asserao, Laoting, Ouw en Laimode.

langs de zuidoostkust:

Allas en Kailako.

De voornaamste voortbrengselen van den landbouw zijn: *djageng*, rijst en thans ook koffie. De artikelen van uitvoer zijn vooral sandelhout, paarden en was; van deze en alle andere voorwerpen moeten uitgaande rechten worden betaald, ten bedrage van 5 pCt. van de waarde. Niet-Portugeesche vaartuigen mogen nergens anders dan te Dilli handel drijven; aan hen is verboden de invoer van kruit, wapenen, zout, zeep, sterke dranken, blauwe lijnwaden, ijzerwerk, kleedingstukken en eenige andere voorwerpen, van welke het monopolie is overgelaten aan eene te Dilli opgerichte handelmaatschappij. Goederen van vreemden oorsprong en met vreemde schepen ingevoerd betalen een inkomend recht van 24 pCt.; die van Portugeeschen oorsprong een recht van 15 tot 20 pCt.

De sterkte der bevolking van dit gedeelte des eilands is in Portugeesche opgaven wel eens op 900000 zielen gesteld; een cijfer,

---

(¹) Het landschap Ambenoe grenst ten zuiden aan de Nederlandsche gewesten Amfoeang en Sonebait, van welk laatste het gescheiden wordt door de rivier Na Foele (bl. 584), en ten noorden aan de Portugeesche gewesten Oikoessi en Noimoeti. Het heeft nagenoeg den vorm van eenen driehoek, welks basis is de kust, van een weinig ten zuiden van de rivier Soetrana tot aan de Kaap Ornay (bl. 586), en welks tophoek eindigt in den diep in het binnenland gelegen berg Miomaffo.

(²) Oikoessi wordt ten zuiden door Ambenoe begrensd, ten oosten door Noimoeti, en ten noorden door de Nederlandsche gewesten Loro-Beboki en Insana. Noimoeti grenst mede ten zuiden aan Ambenoe, ten westen aan Oikoessi en Insana, en ten noorden en noordoosten aan de Nederlandsche gewesten Lidak en Naitimoe.

dat buitensporig veel te hoog is, althans als men eenige waarde hecht aan alle andere opgaven, waaronder wij er geene hebben gevonden, die de bevolking van geheel Timor hooger dan 800000 zielen schat. De Castro, hoewel erkennende dat verscheidene staatjes zeer weinig bekend zijn, verklaart dat men zelfs met de ruimste berekening de bevolking van Portugeesch Timor niet tot 150000 zielen kan brengen; en dat, daar dit gedeelte sterker bevolkt is dan het Nederlandsche, het zielental van geheel Timor geene 300000 kan bedragen. De bijzonderheden omtrent deze bevolking zullen hierachter met die van het geheele eiland worden behandeld.

P. Kambing, dat geographisch tot de Wetter-groep gerekend wordt, ligt op 125° 37′ O. L. en 8° 15′ Z. B. recht tegenover de Portugeesche hoofdplaats Dilli en omstreeks vijf mijlen daarvan verwijderd. Het is een zeer klein, heuvelachtig eiland, dat zijne waarde alleen schijnt te ontleenen aan zijne ligging, die het tot den sleutel van Dilli zoude kunnen maken, waarom ook Portugal bij het tractaat van 1859 geweigerd heeft het aan Nederland af te staan. De weinig talrijke bevolking wordt gezegd zeer woest te zijn en zich te kleeden met de huiden der herten of geiten, welke het eiland in menigte oplevert.

Hoezeer het bestuur over de Portugeesche bezittingen is opgedragen aan eenen Gouverneur, oefent deze inderdaad alleen gezag uit te Dilli, Batoe Gedeh en Manatoetoe; overal elders berust dit bij de Radja's, of eigenlijk bij de Datto's (Datoe's?), aan wie ook de rechtspleging geheel is overgelaten. De Radja's of Vorsten worden in elk staatje door de Rijksgrooten uit het regeerend stamhuis gekozen en door den Gouverneur bevestigd, bij welke gelegenheid zij den rang en titel van Kolonel verkrijgen, die ook aan de regeerende Vorstinnen worden gegeven. Elk staatje is verdeeld in Succo's (Soekoe's), aan wier hoofd de Datto's staan, die de bevelen van den Radja ontvangen door middel van den Luitenant Kolonel des Rijks (Rijksbestuurder of Eerste Minister) doch daaraan slechts gevolg geven voor zooverre zij goedvinden en inderdaad een willekeurig gezag uitoefenen. Overigens hebben alle rijksbeambten militaire rangen, en de Vorstelijke personen ook dikwijls den Portugeeschen adellijken titel Dom.

Oikoessi, de hoofdzetel der Zwarte Portugeezen schijnt niet onder het Bestuur van den Gouverneur van Dilli maar alleen onder dat van den Teniuti Generaal te staan (bl. 581); het voert echter de Portugeesche vlag en erkent het oppergezag van dat rijk.

Alle aan Portugal onderhoorige rijkjes zijn verplicht tot het opbrengen van eene jaarlijksche schatting, *jinta* geheeten, en tot het leveren van hulptroepen in geval van oorlog.

De geregelde troepen bestaan uit het boven vermelde garnizoen van Dilli, 130 man sterk, waaronder 60 Europeanen, van welke er 20 Artilleristen zijn. Voorts heeft men te Dilli, Batoe Gedeh en Manatoetoe korpsen ongeregelde troepen, Moradores (ingezetenen) genaamd, op de hoofdplaats 600 op de beide andere ongeveer 70 man sterk. Het zijn Timoreezen, die eene soort van schutterij vormen, op de inlandsche wijze gekleed en met geweren gewapend. De Commandanten dezer drie korpsen, die evenals hunne andere Officieren door den Gouverneur worden benoemd, hebben den rang en de uniform van Portugeesch Majoor. Deze troepen betrekken de wachten, doen politiediensten en kunnen ook in geval van nood mobiel worden gemaakt; zij zijn zeer slecht afgericht en gedisciplineerd.

Voorts is in elk staatje een korps ongeregelde troepen, die op dezelfde wijze gekleed en gewapend zijn, maar geen bepaalden naam dragen. Zij doen in tijd van vrede geen dienst, behalve dat zij tot lijfwacht dienen bij den Radja, en ook bij den Gouverneur wanneer deze zoodanig rijkje bezoekt.

§ 3. Bevolking.

Getalsterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen en verdeeling.

Omtrent de sterkte der bevolking van Timor zijn slechts gissingen op te geven. Om te zwijgen van de boven vermelde buitensporige opgave van sommige Portugeesche berichten en de eveneens overdrevene schatting van enkele Nederlandsche Schrijvers, die de bevolking op 800000 zielen stellen, vermelden wij alleen dat Melvill haar op 639000 schatte ([1]), Roorda van Eysinga op minder dan 400000 ([2]), De Castro op minder dan 300000 (bl. 599) en Temminck ([3]) op weinig meer dan 200000 zielen; en dat men dus waarschijnlijk het minst zal dwalen met het getal 300000 als het vermoedelijk cijfer der bevolking aan te nemen, van welke dan ongeveer 150000 in het Nederlandsche gedeelte des eilands zullen wonen. Hieronder zijn begrepen de op bl. 588 vermelde Rotineesche en andere volkplanters.

([1]) *Moniteur des Indes*, 1846—1847.
([2]) *Handboek der land- en volkenk.*, Boek II, bl. 65.
([3]) *Coup d'œil sur les possessions Neerlandaises*, Tome III, p. 165.

een honderdtal Europeanen en hunne afstammelingen op het Gouvernements-grondgebied, de Zwarte Portugeezen en een aantal Chineezen, Mangkasaren en Boegineezen, die als handelaars in de kustplaatsen zijn gevestigd, doch wier aantal niet bekend is.

De inboorlingen zijn een gemengd ras van Papoewa's en Maleische stammen uit de Molukken, waarvan echter het eerstgenoemde element het hoofdbestanddeel uitmaakt, vooral in het binnenland; aan de kusten schijnt de vermenging met Maleiers sterker te zijn. Zij hebben eene zwartachtig bruine huidkleur, die echter niet bij allen even donker is; dik, zwart en ruig gekroesd, of aan de kusten althans golvend, hoofdhaar; een langen, breeden neus met neerhangende punt; donkere, vurige oogen; een vrij grooten mond met tamelijk dikke doch niet vooruitstekende lippen. Zij zijn goed gespierd en gemiddeld iets grooter dan de Maleiers; de vrouwen zijn evenwel over het algemeen betrekkelijk kleiner dan de mannen. Volgens hunne overleveringen waren hunne stamvaders, die van alle beschaving zoo zeer verstoken waren dat zij zelfs niets kweekten of plantten, uit den hemel afkomstig (het gewone verhaal der volken, die hunne afkomst niet kennen) en hebben zich later volkplanters van de oost- en noordoostwaarts gelegene eilanden in het noordoosten van Timor gevestigd en vervolgens over het geheele eiland verspreid. Deze volkplanters, die aan de inboorlingen het eerst eenig denkbeeld van landbouw gaven, waren afkomstig uit het gebied van den Sultan van Ternate, waarom de Timoreezen vroeger ook, althans in naam en wanneer hun belang dit medebracht, het oppergezag van dien Vorst erkenden (¹). Over de verwantschap der Timoreezen met de bevolking van sommige Moluksche eilanden zie men overigens bl. 545 en de noot aldaar.

De bevolking van Timor is thans te verdeelen in drie hoofdstammen: de Koepangers (Atoeli Koepang), de Timoreezen (Toh Timor) en de Beloeneezen (Ema Beloe of Belo), die echter niet zoo zeer in kleur en lichaamsbouw als wel in tongval, kleeding, wapenrusting en gebruiken van elkander verschillen.

De Koepangers, een zeer kleine stam, bewonen gedeeltelijk het voormalige rijk van den Radja van Koepang (het tegenwoordige Gouvernements-grondgebied) en zijn voorts grootendeels op het eiland Samaoe gevestigd.

(¹) »Schoon het niet blijkt dat de Sultan van Ternate ooit eenige wezenlijke macht »op Timor heeft uitgeoefend, grondde zelfs de O. I. Compagnie hare aanspraken op »Timor tegenover de Portugeezen op den afstand van dat eiland, in 1683 van den »Sultan van Ternate verworven". VETH, *Timor.*

De Timoreezen bewonen het overige gedeelte van de zuidwestelijke helft van Timor en waren vroeger allen, of nagenoeg allen, aan den Lio-Rai van Sonebait onderworpen, wiens rijk echter thans, gelijk boven is gebleken, versnipperd is in vele kleine staatjes, die alle aan het Nederlandsch gezag onderhoorig zijn.

De Beloeneezen zijn de sterkste stam en beslaan de geheele noordoostelijke helft des eilands. Zij waren vroeger gesplitst in twee groote rijken, dat van Waiwikoe-Waihali en dat van Loeka, die elk onder het bestuur van eenen Lio-Rai stonden, doch thans ook zeer versnipperd zijn, zoodat het eigen gebied der Lio-Rai's vrij beperkt is en hun gezag in de overige gedeelten der rijken slechts flauw of geheel niet wordt geëerbiedigd. Waiwikoe-Waihali neemt het noordwestelijke aan de Timoreezen grenzende gedeelte in en behoort thans grootendeels tot de Nederlandsche gewesten; Loeka beslaat het noordoostelijke deel des eilands en is geheel onder Portugeesch gezag.

Omtrent de Beloeneezen is veel minder bekend dan omtrent de Timoreezen. De bijzonderheden, welke hieronder omtrent de bevolking zullen worden medegedeeld, hebben dan ook vooral op de laatstgenoemden betrekking; terwijl wij omtrent de eersten slechts kunnen mededeelen wat ons door De Castro is bericht.

Woningen, kleeding, wapenen.

De huizen zijn onmiddellijk op den grond gebouwd; volgens Wallace staan zij echter in de berglanden op drie of vier voet hooge palen. Die der gewone volksklasse hebben nagenoeg den vorm van een bijenkorf van drie of vier el hoogte en nog geringere doorsnede; zij bestaan uit een stevig houten geraamte met *alang-alang* of palmbladeren bekleed, en zijn eigenlijk alleen daken, die zonder wanden op den grond staan. De woningen der Vorsten en Grooten zijn eenigszins ruimer en somtijds vierkant; zij hebben dan uit bamboes vervaardigde wanden, die weinige voeten hoog zijn, terwijl het stevige houten dakgeraamte, ook met palmbladeren of *alang-alang* gedekt, op vier stijlen rust. Vensters zijn er niet; de eenige opening is de deur, die tevens uitgang verleent aan den rook der bijna altijd brandende haardstede. Het huisraad bestaat hoofdzakelijk uit een paar matjes om op te slapen, eenige aarden potten, Chineesch porceleinen kommen en borden, drinkbekers van kokosnoten vervaardigd, hoornen eetlepels, en doozen en mandjes van palmbladeren gevlochten.

De gewone kleeding der mannen bestaat uit twee stukken lijnwaad, elk omstreeks twee Nederlandsche ellen lang en ongeveer half zoo

breed; het eene wordt om de heupen geslagen en hangt tot op de voeten neder; het andere, dat als een mantel om de schouders gedragen wordt, bedekt het bovenlijf, doch wordt op het warmste gedeelte van den dag veelal als eene wrong om de lendenen gewonden. Deze katoenen, door de vrouwen gewevene, doeken (*tainoesa*) zijn wit met breede roode randen, in welke randen dikwijls nog strepen of bloemen van andere kleuren zijn aangebracht. Het lange haar wordt met een breeden band hoog opgebonden in eenen bundel en met een bamboezen kam vastgehouden. De Koepangers dragen een doek om het hoofd. — De vrouwen hebben veelal de gewone *saroeng*, maar somtijds ook soortgelijke kleedingstukken als de mannen. De vrouwen der aanzienlijken dragen bij feesten behalve de *saroeng* een wit katoenen buisje met lange mouwen. Het haar wordt naar boven gestreken, op het achterhoofd in eene wrong gedraaid en met een sandelhouten kam vastgehecht; bij feestelijke gelegenheden wordt daarover ook wel een roode of gele doek met gouden of zilveren sieraden gedragen. — Beide geslachten hebben als sieraden om de armen ringen van koperdraad, ivoor of zilver; in de ooren snoeren van glaskralen of houten pennen met kwasten van zwart paardenhaar of rood geverfd bokkenhaar; en om den hals snoeren van gouden balletjes of dofgele glaskralen, *moetisala* genaamd, die van Chineeschen oorsprong schijnen te zijn en thans niet meer worden aangevoerd. Voorts dragen allen aan eenen band over den linkerschouder eenen zak, waarin zich de ingrediënten voor het *sirih*-kauwen, een eetlepel, een drinkbeker, een spiegeltje, een fluitje, een slijpsteen, en een aantal amuletten ter beveiliging tegen ziekten en gevaren, bevinden; aanzienlijken laten zich dien zak door een hunner onderhoorigen op den linkerschouder achterna dragen.

De Meoe's, over welke personen men zie bl. 611, dragen om het benedenlijf den gewonen Timoreeschen doek slechts tot aan de knieën afhangende, en om het bovenlijf een sitsen of rood lakensch vest zonder mouwen; om het hoofd een bonten doek aan de randen met gouden loovertjes bezet, of eene hooge muts van palmbladeren met witte doeken omwonden, van welke aan beide zijden een aantal linten van verschillende kleuren afhangen; in de ooren de hierboven vermelde pennen; om de armen zilveren of ivoren ringen; en wanneer zij een vijandelijk menschenhoofd hebben bemachtigd, bekomen zij daardoor het recht om hunne tanden met zilveren of gouden plaatjes te overtrekken en de beenen boven de enkels met eene reep bokkenvacht te omwinden. Het zwaard dragen zij bijna horizontaal dicht onder den linkerarm; aan het gevest hangt een bos rood

geverfd bokkenhaar, aan de scheede een aantal belletjes en witte en roode linten, terwijl aan de punt der scheede een lange rechtop staande rotting is bevestigd, die boven het hoofd van den drager uitsteekt en aan het uiteinde met zilveren punten, rood bokkenhaar en papegaaienvederen prijkt; deze rotting wordt echter onder het gaan somtijds gemakshalve van achteren tusschen het kleed gestoken. Rijke Meoe's dragen dikwijls ook groote gouden platen op de borst en den rug en aan de muts en het zwaard. Ook de hals, het hoofdstel en de toom van hun paard zijn met belletjes, gouden plaatjes en andere ornamenten versierd. — Ook de *Asoe paka's* (hond des lands) of herauten, die door den Vorst het land rondgezonden worden om het uitbreken van eenen oorlog of het sluiten van vrede aan te kondigen, zijn op dergelijke maar nog bontere wijze uitgedost.

De Radja's en Grooten, die in den omtrek van Koepang wonen en in het algemeen veel beschaafder zijn dan hunne binnenslands wonende ambtgenooten, onderscheiden zich ook van dezen door hunne kleeding. Sommigen hunner dragen eene sitsen kabaai; doch de meesten kleeden zich op de Europeesche, somtijds wel wat ouderwetsche, wijze veelal in het zwart. De Radja's hebben als kenteeken hunner waardigheid eenen stok, op welks gouden knop het Nederlandsche wapen of het merk der O. I. Compagnie is gegraveerd.

De oorspronkelijke wapenen zijn zwaarden (*soeni* of, naar het Portugeesch, *espada*) en lansen (*aoeni* of *auni*), van welke laatste bij de Timoreezen de schacht met de kaal geschoren huid van een buffelstaart, bij de Beloeneezen met geitenvel is overtrokken; de Beloeneezen hebben daarbij pijl en boog en schilden, welke bij de andere stammen nooit in gebruik schijnen te zijn geweest. Tegenwoordig is echter overal schietgeweer het hoofdwapen. Deze geweren, meest van Amerikaanschen of Engelschen oorsprong, bekomen zij van vreemde handelaren en betalen er gaarne eene waarde van ƒ50 tot ƒ60 voor; zij gaan van vader op zoon over en zijn dikwijls in een zeer slechten staat. Kruit en kogels verkrijgen zij op dezelfde wijze; in plaats van deze laatste gebruiken zij evenwel dikwijls stukjes ijzer of steentjes.

Godsdienst.

De bevolking van het Portugeesche gedeelte van Timor belijdt in naam den Roomsch Katholieken godsdienst; zij is echter geheel onkundig van zijne leerstellingen, en ontvangt ook, behalve misschien op de hoofdplaats, geen godsdienstonderwijs. De priesters, die van

Goa of Macao derwaarts worden gezonden, gaan van tijd tot tijd het land rond om te doopen en enkele andere plechtigheden te verrichten, en doen op de plaatsen waar kerken zijn den dienst in het Latijn. Deze Christenen zijn dus niets meer dan gedoopte Heidenen en volgen ook geheel de afgodische gebruiken der overige bevolking (¹).

Op het Gouvernements-grondgebied rondom Koepang wonen een aantal Hervormde Christenen, in verschillende gemeenten verdeeld (bl. 588), die door te Koepang en te Babauw geplaatste Hulppredikers worden bediend. Het godsdienstonderwijs en ook de dienst zelf geschiedt in het Maleisch. Ook deze Christenen zijn echter op verre na niet geheel van het Heidensche bijgeloof genezen, en hun zedelijke toestand laat veel te wenschen over (²).

Overigens zijn de Timoreezen Heidenen. Hun Oppergod heet *Oesi neno* (Heer Zon) en woont in de zon of is dit hemellichaam zelf (verg. bl. 516, 528, 539 en 547); zijne gezellin is *Foenan*, de maan, of eigenlijk eene vrouwelijke godheid, die daarin haren zetel heeft. De sterren (*K'foen*) zijn de woonplaatsen van geesten of goden van minderen rang. Deze allen zijn goede geesten, aan welke alleen roodkleurige dieren mogen worden geofferd; zij worden echter niet rechtstreeks aangeroepen maar alleen door tusschenkomst van de *Niloe's* of geesten der afgestorvenen, die ook als goddelijk worden vereerd (³). Buitendien zijn er ook booze geesten, die op of in de aarde hun verblijf houden en wier boosaardigheid door het offeren van zwarte dieren moet worden afgewend of verzoend. De voornaamsten onder dezen zijn *Oesi paha* of *Oesi afoe* (Vrouw Aarde) en *Atoïs*, die somtijds eene zichtbare gedaante aannemen, de eerste die van eenen reus de laatste die van een uil, en tegen wier invloed het volk zich tracht te beveiligen door het dragen van talismans, uit wortelen en kruiden bestaande (⁴). — Voorts zijn er vele plaatsen, bergen, rivieren, bosschen,

---

(¹) »De véritable culte il n'y a pas de connu dans ce pays. Il y a beaucoup de »Timoriens qui se nomment Chrétiens, mais qui ne connaissent pas les plus simples »vérités du christianisme, et qui suivent les practiques du paganisme." DE CASTRO, in de boven aangehaalde *Résumé*, bl. 480.

(²) *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. VIII, bl. 26.

(³) Ook bij de Heidensche bevolking van Luson, voor zooverre die niet tot de Negrito's of Aëtas (zie Dl. I, bl. 103) behoort, treft men deze vereering van de zielen der voorouders aan, die daar *Anito's* heeten. Zie *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, Neue Folge*, B. X. S. 249; en het daaraan ontleende artikel in de *Koloniale Jaarboeken*, voor 1863, bl. 709 en volg. Insgelijks bij de Timor laoet-eilanders; zie hiervóór, bl. 539, en ook bij de Aroe-eilanders; zie bl. 528.

(⁴) GRAMBERG geeft hiervan eene eenigszins andere voorstelling, die juister de godsdienstbegrippen der Timoreezen schijnt uit te drukken. Volgens hem is het opperste wezen *Oesi Neno* of de Heer Zon; als ondergeschikte hemelgeesten volgen op hem de maan en de sterren; van hem gaat alle bezielende en verwarmende kracht

boomen, enz., die volgens de overlevering *leo* of *pomali*, dat is heilig of onschendbaar, zijn of nog door de *Anaha paha* of Landbezweerders, die onder het onmiddellijk bevel van den Vorst staan [1], als zoodanig worden verklaard, en waar niet geplant, gevischt, gebaad, gekapt of iets anders mag worden gedaan. Dit *pomali* wordt aangeduid door eenige palmbladeren aan het onschendbaar verklaarde voorwerp te hechten of daarbij te plaatsen, en beveiligt het volkomen tegen aanranding van dieven of andere boosdoeners (vergel. bl. 60, 464, 465 en 487). De priesters, wier waardigheid evenals die der Landbezweerders erfelijk is, heeten *Tobor* en oefenen grooten invloed op het volk uit; zij zijn tevens de *Aoté naoes* of wichelaars, die de ingewanden der offerdieren en andere voorteekenen raadplegen over den uitslag van beraamde ondernemingen. De offers worden gebracht op eene soort van steenen altaar, dat opgericht is in het midden van het *Oeme leo* of *Oeme pomali* (heilig huis, tempel), in welk huis steeds een brandend vuur wordt onderhouden en waarin ook altijd een voorraad van tot talismans gewijde wortelen en andere voorwerpen van vereering worden bewaard.

Omtrent den godsdienst der Beloeneezen vermeldt De Castro het volgende: zij gelooven aan een Opperwezen, van welks macht en

---

uit, die vruchtbaarheid en gezondheid geeft. Hij is het mannelijk beginsel, doch te verheven om rechtstreeks op de aardsche aangelegenheden invloed uit te oefenen; daarom is er een tweede wezen, *Oesi Afoe* of de Vrouw Aarde, waaraan het vrouwelijk beginsel wordt toegekend. De verbintenis van deze twee wezens heeft alles doen ontstaan en geeft nog steeds vruchtbaarheid en groeikracht aan alles wat leeft. Ook *Oesi Afoe* heeft hare ondergeschikte wezens, aan welke eerbied moet worden bewezen, en aan welke zelfs veel meer offeranden worden gebracht dan aan de hoogere hemelgeesten, omdat zij meer invloed uitoefenen op de aardsche aangelegenheden. Onder deze aardgeesten bekleeden de eerste plaats de *Nitoe's*, waartoe ook de schimmen der afgestorvenen behooren; daarop volgen de woud- en eindelijk de berggeesten. De *Nitoe's* zijn zoowel goede als booze geesten, en oefenen den meesten onmiddellijken invloed op het lot der menschen uit. Vergelijk hierover ook de *Indische Gids*, 1884, Dl. II, bl. 91.

[1] De persoon, die hier *Anaha paha* of Landbezweerder wordt genoemd, is dezelfde die in Portugeesch Timor *Radja pomali* heet (zie bladz. 607) en ook op Roti, Sawoe en Oost-Flores voorkomt onder verschillende Inlandsche benamingen, welke worden overgezet door de Maleische uitdrukking *Toewan tanah* d. i. heer van den grond. Gelijk namelijk aan den Radja het bestuur over de bevolking is opgedragen, zoo berust bij hem de zorg voor alles wat den bodem betreft; hij verklaart het een of ander voorwerp *pomali*; hij moet de vergunning geven tot het aanleggen van nieuwe tuinen of akkers en daarbij de noodige ceremoniën verrichten; bij droogte, misgewas of dergelijke onheilen wordt zijne tusschenkomst ingeroepen, enz. Hij staat in rang beneden den Radja en heeft niet rechtstreeks deel in het Rijksbestuur, waarom hij ook niet, gelijk de Fettors, in de contracten met het Gouvernement wordt gekend; evenwel oefent hij een belangrijken invloed uit op den gang der zaken, daar de Radja hem in alle gewichtige omstandigheden moet raadplegen.

eigenschappen zij echter slechts zeer verwarde begrippen hebben. Ook hebben zij andere voorwerpen van vereering (*idoles*) en beschouwen als zoodanig alles, wat voor hen geheimzinnig is of een bijzonderen indruk op hen maakt. Er zijn rijken, waar de Vorsten of Hoofden de priesterlijke waardigheid hebben; hij, die haar uitoefent, heet *Radja pomali*. In andere rijken is geen *Radja pomali*, maar wordt deze vervangen door eenen *Datoe*, genaamd *Datoe loeli* (1). De waardigheid van den *Datoe loeli* is erfelijk, maar wanneer hij geene afstammelingen heeft, wordt zijn opvolger uit de *Datoe's* gekozen. Het huis, waarin de voorwerpen hunner vereering zijn, wordt *Pomali* genaamd, en denzelfden naam geeft men ook aan die voorwerpen zelve, welke gewoonlijk niets anders zijn dan zwaarden, pijlen, een zak met verschillende wortels, goud, enz. De dienst van den *Datoe loeli* bepaalt zich tot het doen van gebeden aan die voorwerpen, het offeren van dieren en *pinang* aan de godheid, en het raadplegen van de ingewanden van kippen en honden, die bij plechtige gelegenheden worden geslacht.

Eene gruwzame werking van het bijgeloof vertoont zich over geheel Timor in het geloof aan *Soewangi's* of toovenaars, personen, aan wie men niet slechts allerlei geheimzinnige krachten toekent, maar zelfs het vermogen om tijdelijk hunne menschelijke gedaante af te leggen en die van een dier aan te nemen, gedurende welken tijd zij dan van menschenbloed leven. Ziekten, vooral van Vorsten en aanzienlijken, worden dikwijls toegeschreven aan tooverij; òf de zieke zelf òf ieder ander beschuldigt wien hij wil van de toovenaar te zijn; deze beschuldiging geldt tevens voor bewijs en heeft tot onvermijdelijk gevolg dat de beschuldigde wordt ter dood gebracht en zijne bloedverwanten slaven worden van den aanklager. Daar zoodanige beschuldiging te allen tijde, ook zonder bijzondere aanleiding, kan plaats hebben, spreekt het vanzelf dat van dit middel dikwijls gebruik wordt gemaakt om zich straffeloos op eenen vijand te wreken en zichzelven te verrijken.

---

(1) Ik vermoed dat De Castro, verleid door het woord *Radja*, de zaak onjuist voorstelt. De *Radja pomali* (zie de voorgaande Noot) zal wel altijd een ander persoon zijn dan de Radja of regeerende Vorst; maar hij zal in sommige rijkjes dezen titel, in andere dien van *Datoe loeli* voeren; ook zal zijn werkkring zich wel, evenals die van den *Anaha paha*, verder uitstrekken dan hier wordt voorgesteld. Misschien ook zijn de *Radja pomali* en de *Datoe loeli* verschillende personen, van welke de eerste overeenkomt met den *Anaha paha*, en de andere met den *Tobor*, in Nederlandsch Timor.

Beschaving, karakter, levenswijze, maatschappelijke toestand.

De bevolking van Timor staat op een zeer lagen trap van beschaving, waarop alleen de Radja's en Hoofden in den omtrek der Europeesche hoofdplaatsen eene meer of minder gunstige uitzondering maken. Zij hebben geen letterschrift en dus ook geene geschrevene wetten of overleveringen. Onderwijs der jeugd, van welken aard ook, is eene geheel onbekende zaak, voor zooverre dit niet van het Gouvernement uitgaat (bl. 589, Noot). Ook de landbouw is zeer gebrekkig; het eenige werktuig, dat daarbij in gebruik is, bestaat in een puntigen stok tot het omkrabben van den grond, die verder door buffels wordt fijn getrapt. Voor het inzamelen van het goud, van welk metaal vooral in het Portugeesche staatje Bibiluto aderen zijn ontdekt, kent men mede geen ander werktuig dan een dergelijken stok.

Het koppensnellen bestaat hier niet op de wijze, waarop zulks bij de Dajaks en de Alfoeren op Seram in gebruik is, maar bepaalt zich tot het afhouwen van de hoofden der vijanden of hunner lijken in of na een openlijk gevecht, welke hoofden dan als zegeteekenen worden medegevoerd en op staken vóór de woning van den overwinnaar ten toon gesteld. Van den verstandelijken aanleg der Timoreezen valt weinig te zeggen, daar er vroeger nooit pogingen zijn aangewend om dien te ontwikkelen; uit enkele voorbeelden schijnt echter te blijken dat zij in dit opzicht niet bij andere stammen achterstaan, en ook het aanvankelijk resultaat der sedert kort opgerichte scholen bevestigt zulks. Overigens zijn zij lafhartig, traag, zeer gesteld op zinnelijke vermaken, onder welke vooral het dansen en palmwijn drinken in aanmerking komen, en onzindelijk in hunne geheele levenswijze; zij baden zich zelden of nooit. Zware misdrijven komen weinig onder hen voor; diefstal is het meest algemeene. Hunne levenswijze is zeer eenvoudig; water is de gewone drank en *djagoeng* met eenige groenten het gewone voedsel; rijst en gierst worden slechts bij bijzondere gelegenheden gegeten, gelijk ook buffel-, paarden-, geiten- en hondenvleesch. Het hoofdbedrijf is de landbouw, waaraan de vrouwen een zeer werkzaam aandeel nemen. Als het veld bereid is, zaaien, planten en oogsten de vrouwen het gewas; zij weven ook de kleedingstukken, vervaardigen de noodige matjes en mandjes, bereiden de verfstoffen, en verrichten voorts al het huiswerk. Verder houden de mannen zich bezig met het kappen van sandelhout, het inzamelen van palmwijn, was en vogelnestjes, en in het noorden des eilands hier en daar met het goud zoeken;

jagen doen zij weinig, en visschen in het geheel niet, daar zij zeer slechte zeelieden zijn; ook van de parelbanken langs de zuidkust (bl. 574) wordt geen werk gemaakt.

Naar haren maatschappelijken toestand kan de bevolking verdeeld worden in drie klassen: adellijken, burgers en slaven. Tot den adelstand behooren de Vorsten en de Rijksgrooten (Fettors, Datoe's en andere Hoofden), die veelal ook van vorstelijke familie zijn doch zich in beschaving weinig of niet boven hunne onderhoorigen onderscheiden. De burgers zijn de vrije ingezetenen des lands, die echter veel van de onderdrukking hunner Hoofden hebben te lijden. De slaven, wier aantal vrij groot is, zijn krijgsgevangene vijanden, uit naburige rijkjes geroofde personen, zoodanigen die wegens tooverij (bl. 607) of het niet kunnen betalen van opgelegde boeten tot dezen stand zijn veroordeeld, en de afstammelingen van deze allen; zij kunnen zoowel aan burgers als aan adellijken toebehooren; hun lot is echter zeer draaglijk.

De Castro deelt omtrent den slavenstand de volgende bijzonderheden mede, van welke wij echter niet weten of zij alleen op de Beloeneezen dan wel ook, althans gedeeltelijk, op de Timoreezen betrekking hebben.

Er zijn eigenlijke slaven en eene soort van lijfeigenen (*serfs de la glèbe*), welke men *lutuum* (*loetoem?*) noemt; de eersten kunnen verkocht worden, doch de laatsten niet. Elk vrij man kan slaven houden; maar alleen Vorsten en Datoe's van vorstelijke familie mogen lijfeigenen hebben. Slaven zijn krijgsgevangenen, geroofde personen en bloedverwanten van veroordeelde toovenaars; zij kunnen hunne vrijheid bekomen door aan den Vorst vergunning te vragen tot het mede betalen der *jinta* (bl. 600); de eigenaar van den slaaf moet daartoe echter ook zijne toestemming geven, welke zelden wordt geweigerd aan de zoodanigen, die een geruimen tijd gediend en zich goed gedragen hebben. Zonderling is hierbij het gebruik, dat de zoo vrij geworden slaaf terstond behoort tot de klasse van zijnen voormaligen heer, zoodat de slaaf van eenen Datoe ook Datoe wordt; de vrij gewordene slaven van eenen Radja krijgen echter niet den vorstelijken rang maar dien van Datoe. Lijfeigenen zijn de zoodanigen, die verplicht zijn de velden van den Vorst of vorstelijken Datoe, aan wien zij behooren, te bearbeiden en verder hem alle diensten te bewijzen, welke hij van hen vordert. Hoe zij tot dezen stand geraken wordt niet vermeld; sommigen hunner zijn gewezen slaven, die wegens voorbeeldig gedrag uit hunnen vroegeren toestand tot dien van lijfeigenen zijn overgebracht. Deze lijfeigenen zijn

niet het eigendom van den Vorst of Datoe maar van het rijk, en kunnen alleen als slaven worden verkocht in geval van deugdelijk bewezen slecht gedrag. Zij leven met hunne familiën van de opbrengst der gronden, welke zij bebouwen; na daaruit in de behoeften van hunnen heer te hebben voorzien kunnen zij over het overige als eigenaars beschikken. De oudste of een van de oudsten der lijfeigenen voert onder den titel van *Vader des huizes* het bestuur over al de bezittingen van zijnen heer, en blijft dit ook na diens overlijden doen totdat de opvolger gekozen is; hij is te dien opzichte aan niemand rekenschap schuldig.

Van de denkbeelden der Timoreezen omtrent het grondbezit is ons niets bekend. Uit de omstandigheid, dat zij zeer dikwijls van grond verwisselen om hunne maïsvelden aan te leggen, laat zich afleiden dat zij, evenals op andere eilanden van het oostelijke gedeelte des Archipels, geen eigenlijken grondeigendom kennen maar hun eigendomsrecht zich alleen tot de producten bepaalt. De natuurlijke voortbrengselen, als was en vogelnestjes, schijnen in elk rijkje algemeen eigendom der bevolking te zijn, waarvan ieder naar goedvinden kan inzamelen, behoudens het afstaan van een aanzienlijk gedeelte aan de Hoofden; de eerste ontdekking van eenen boom, waarop bijen nestelen, geeft echter aan den ontdekker het voortdurend recht op zijne opbrengst, waarom hij dien boom dan ook met zijn merk teekent. Het kappen van sandelhout mag alleen geschieden met vergunning van den Vorst, wien de helft van het gekapte toekomt, terwijl nog een vijfde deel aan den Fettor en een tiende aan den Tomokong moet worden afgestaan, zoodat er voor den kapper zelven slechts een vijfde gedeelte overblijft. De landerijen der Vorsten en Fettors moeten door hunne onderdanen zonder loon worden bearbeid; zij kunnen zich echter van dezen dienst ontslaan door een vijfde gedeelte van hunnen eigenen oogst aan deze Hoofden af te staan; deze schatting heet *Poni*.

De buitenlandsche handel wordt uitsluitend door de in de kustplaatsen gevestigde Chineezen en andere vreemdelingen gedreven. Dezen reizen daartoe in den goeden moesson het land door om van de inboorlingen hunnen voorraad van sandelhout, was, enz. in te ruilen tegen bij hen gewilde artikelen, welke zij daartoe op paarden met zich voeren. Zij vervoegen zich in elk rijk het eerst bij den Radja en de Fettors om vergunning tot het handeldrijven en bescherming op hunne reis te verzoeken, welke laatste maatregel noodig schijnt om hen tegen berooving door de Timoreezen te vrijwaren; deze gunsten worden hun tegen aanzienlijke geschenken verleend, welker waarde

zij natuurlijk later bij hunnen handel op het volk verhalen. Het bedrag van den buitenlandschen handel te Koepang is op bl. 578 en 579 opgegeven; die in het Portugeesche gebied schijnt nog minder beduidend te zijn; althans DE CASTRO verhaalt dat vreemde handelsvaartuigen dikwijls met hunne geheele aangebrachte lading weder vertrekken bij gebrek aan koopers, omdat er geene voortbrengselen des lands als ruilwaren voorhanden zijn.

Wijze van krijgvoeren ([1]).

Zeer menigvuldig zijn de onderlinge veeten en oorlogen tusschen de verschillende rijkjes over geheel Timor; waartoe het oplichten van personen, het rooven van vee, het schenden van grondgebied bij het kappen van sandelhout of het inzamelen van was, en dergelijke veelal aanleiding geven; geschillen van de laatstgenoemde soort vinden dikwijls hunne oorzaak in het gebrek aan nauwkeurig afgebakende grenzen. De geheele weerbare bevolking is dienstplichtig en wordt aangevoerd en voor elken krijgstocht vooraf gewijd door de *Meoe's* of voorvechters (bij de Beloeneezen *Tâux* genoemd ([2])), die in dit geval tevens de betrekking van priesters bekleeden. Het getal der *Meoe's* schijnt niet bepaald te zijn en te verschillen naar gelang van de grootte des rijks; er zijn er echter altijd minstens twee, en een hunner voert den titel van *Groot Meoe* of Oppervoorvechter. Vóór het aanvangen van den tocht verzamelt ieder Meoe zijne onderhoorigen in het *Oeme leo* (bl. 606), waar zij zich blootshoofds met brandende kaarsen in de handen nederzetten. De Meoe verhaalt nu de aanleiding tot den oorlog, betoogt de onschuld zijner partij, bidt de toestemming tot en den zegen over den krijg van de Goden af en brengt hun offers, uit varkens en rijst bestaande, op het altaar, dat zich in het midden van het huis bevindt; terwijl hij zich voorziet van drie zakjes met gewijde wortels, steentjes en andere talismans, van welke sommige dienen om hem tegen looden kogels te beschermen, en andere om hem het geschikte oogenblik te doen weten om den vijand te overvallen. Indien bij deze plechtigheden de kaars van een der aanwezigen niet helder brandt, heeft deze waarschijnlijk eenig misdrijf op het geweten en moet dus met gewijd badwater worden gereinigd en daarna een rooden of witten haan offeren om de Goden te verzoenen, van welke verzoening het teeken in de ingewanden van

([1]) Men zie hierover uitvoeriger het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1846 Dl. III, bl. 204 en volgg.
([2]) DE CASTRO, t. a. p. bl. 504.

den haan moet worden gevonden; ontbreekt dit teeken, hetgeen echter hoogst zelden gebeurt, dan mag de schuldige dezen tocht niet medemaken en moet hij, voordat hij zich bij eene latere expeditie mag aansluiten, opnieuw worden gezuiverd.

Wanneer eene der boven vermelde of eenige andere aanleiding tot vijandelijkheden is ontstaan en ter kennis van den Vorst gebracht, doet deze de zaak onderzoeken en stelt, wanneer de klacht blijkt gegrond te zijn, gewoonlijk pogingen in het werk om langs minnelijken weg voldoening voor het geleden onrecht te erlangen. Wordt deze geweigerd dan volgt de oorlogsverklaring onmiddellijk, tenzij de aanvallende partij zich zwakker mocht achten dan de andere, in welk geval eerst een naburig Vorst onder het toezenden van geschenken als bondgenoot wordt te hulp geroepen. Inmiddels gaan de *Ame paka's* (bl. 604) rond om het volk ten strijde te roepen. De oorlogsverklaring geschiedt op de volgende zinnebeeldige wijze: de Meoe's der uitdagende partij brengen een zwarten hond op vijandelijk grondgebied, waar zij hem den kop afslaan en dezen, met gewijde wortelen opgevuld, onder het lossen van een geweerschot en het aanheffen van luid geschreeuw, in de nabijheid van eene bewoonde plaats nederwerpen. Zoodra deze stand van zaken in de beide landen is bekend geworden, is alles in beweging en maakt men overal door het slaan op trommen en bekkens, het blazen op buffelhorens en schreeuwen een vervaarlijk alarm; terstond beginnen nu de vijandelijkheden met wederzijdsche meestal nachtelijke strooptochten, waarbij kampongs overvallen, vee en menschen geroofd, en zooveel mogelijk koppen gesneld worden. Wanneer het tot een openlijk gevecht komt, scharen de beide partijen zich in lange gelederen op de strijdplaats; de Meoe's plaatsen zich voor het front hunner troepen en branden het eerst hunne geweren los na elkander eenigen tijd met woorden en gebaren te hebben getergd. Nu begint de algemeene aanval, die echter zelden lang duurt; daar de partij, die het eerst een aantal van hare manschappen, vooral Meoe's, ziet vallen, den slag als verloren beschouwt en de vlucht neemt. De hevigste strijd heeft plaats om de hoofden der gewonde en gesneuvelde vijanden machtig te worden; en dikwijls onthoofdt men zijne eigene gewonden om te voorkomen dat hunne hoofden den vijand in handen vallen. Hiermede is echter de oorlog niet geëindigd; de strooperijen duren voort, en veelal worden ook de openlijke gevechten meermalen herhaald. Deze toestand houdt dikwijls maanden, ja somtijds jaren, aan en eindigt gewoonlijk door de bemiddeling van een onzijdigen Vorst. Wanneer het dezen gelukt is zijne vredesvoorslagen bij de beide partijen ingang te doen vinden,

begeven zich de Vorsten met hunne Meoe's en een aantal gewapende mannen naar eene bepaalde plaats aan de grenzen, waar elk op zijn eigen grondgebied blijft staan terwijl de bemiddelaar zich tusschen hen op de grenslijn plaatst. De twee vijandelijke Vorsten bieden hem dan elk eene gouden plaat aan, welke hij naast zich doet nederleggen, terwijl een der Meoe's een palmtakje voor hem plaatst, dat de tanden van den gedooden hond moet voorstellen. Dit takje wordt dan door de twee Vorsten gezamenlijk weggeworpen, waarna zij elkander omhelzen en de verzoening onder gejuich en geweerschoten wordt gesloten. In andere rijkjes worden, bij het sluiten van den vrede, op de grensscheiding twee stokken op zekeren afstand van elkander in den grond gestoken en door dwarslatten of touwen verbonden, als zinnebeeld van de scheiding tusschen die rijken; de Groot-Meoe's van beide partijen hakken dan gezamenlijk de versperring open, ten teeken dat die afscheiding heeft opgehouden, storten ieder eenige buffelmelk op den grond uit, en omhelzen daarna elkander.

Bij de oorlogen, die het Portugeesche Gouvernement dikwijls met de inboorlingen heeft te voeren, gaan de zaken volmaakt op dezelfde wijze toe, omdat de Portugeesche macht nagenoeg uitsluitend uit geheel ongeregelde Timoreesche hulpbenden bestaat (bl. 600). De krijgsgevangenen en de hoofden der gesneuvelde vijanden worden naar Dilli gevoerd, waar door de overwinnaars een dans rondom de op eenen hoop gestapelde koppen wordt uitgevoerd in tegenwoordigheid van den Gouverneur, die daarna aan elk der voorvechters eene gouden plaat ter belooning zijner dapperheid uitreikt ([1]).

Hoewel uit het bovenstaande genoegzaam blijkt dat de Timorsche stammen tegenover eene geregelde Europeesche krijgsmacht in het open veld niet zeer te duchten zijn, is het niet te min waar dat het veroveren van eene hunner kampongs dikwijls ernstige bezwaren oplevert; daar deze veelal op steile en weinig toegankelijke rotsen (*Fatoe*) zijn gebouwd, en de verdedigers van uit rotskloven en achter struiken den vijand met pijlen en geweervuur bestoken zonder dat het dezen mogelijk is hun veel nadeel toe te brengen.

Bijzondere gebruiken, feesten.

Vóór en bij de geboorte van een kind hebben velerlei bijgeloovige plechtigheden plaats, welke niet alle geschikt zijn om hier te worden

---

([1]) De Castro, t. a. p. bl. 506.

vermeld. Op den zevenden dag na de geboorte wordt een feest gevierd, waarbij een varken of kleiner huisdier tot dank aan de goden wordt geofferd.

Bij het aangaan van een huwelijk wordt onder de Timoreezen de vrouw door den man van hare ouders gekocht voor eene som, die bij de verloving vastgesteld en op den dag des huwelijks betaald wordt en *beli* heet. Zij bestaat in een zeker aantal *omassen* (*amâs*, goud), doch wordt daarom niet geheel in goud of gouden en zilveren sieraden, maar ook gedeeltelijk in vee, kralen, kleedingstukken enz. voldaan, en ook niet altijd in eens afbetaald; in dit laatste geval blijven echter tot zoolang de vrouw en kinderen het eigendom van hare ouders, en mag zelfs het lijk van den schuldenaar niet worden begraven voordat de schuld is voldaan. Op den voor het huwelijk bepaalden dag gaat de bruidegom begeleid door zijne bloedverwanten met de *beli* naar de woning der bruid. Haar vader zelf zendt hem dan eenen afgezant, *Mafefa* of *Mofefo* (Spreker) genaamd, te gemoet om te onderzoeken of de *omassen*, welker waarde niet nauwkeurig bepaald schijnt, wel in orde zijn. Gewoonlijk valt hierop wat aan te merken, en de bruidegom is onder de bespottelijkste voorwendsels nog aan velerlei afzetterijen blootgesteld eer hij het huis der bruid mag binnenkomen. Als eindelijk de koop tot wederzijdsch genoegen is gesloten, is daarmede ook het huwelijk voltrokken, dat vervolgens met een feestmaal wordt gevierd ([1]). Het spreekt vanzelf dat de meerdere of mindere rijkdom der partijen in dit alles groote wijzigingen aanbrengt. — Echtscheiding kan plaats hebben en door beide partijen worden gevorderd. Veelwijverij is geoorloofd, doch heeft bij den gewonen Timorees zelden plaats wegens het groote bedrag der *beli's;* Radja's en Fettors daarentegen hebben veelal een groot aantal vrouwen, daar hunne staatkunde medebrengt zich met velen hunner Onderregenten te verzwageren, om zich van hunne trouw te verzekeren, en ook een groot aantal vrouwen voor een bewijs van rijkdom geldt. Eene van haar wordt echter altijd als de voornaamste of wettige vrouw, de andere worden meer als bijwijven beschouwd. Evenals bij de Lampongers (Dl. I, bl. 665), de Bataks (Dl. I, bl. 780), de Alfoeren van Boeroe (Dl. II, bl. 485) en andere eilanders, vervalt bij het overlijden van den man de weduwe aan diens broeder of naasten mannelijken bloedverwant, die haar

---

([1]) Nog andere gebruiken bij huwelijksverbintenissen worden vermeld door S. Müller. *Reizen*, enz., Dl. II, bl. 256 der uitgave van het *Instituut voor de Indische taal-, land- en volkenkunde.*

tot echtgenoot moet nemen, welke verplichting slechts door het betalen van eene vrij groote som aan de familie der vrouw kan worden afgekocht.

Volgens De Castro bestaat bij de Beloeneezen tweeërlei wijze van huwelijk. Bij de eene, *cabin* geheeten, wordt geen koopprijs of huwelijksgift betaald en dikwijls ook geheel geen feest gevierd; deze wijze van trouwen is eigenlijk die der behoeftigen, maar schijnt toch ook somtijds bij meer gegoeden gevolgd te worden. De andere soort van huwelijk heet *haaföli;* daarbij wordt eene huwelijksgift betaald òf door den bruidegom òf door de bruid, en de partij, voor wie de huwelijksgift betaald wordt, gaat bij de andere inwonen. Wanneer een meisje ten huwelijk wordt gevraagd, begeven zich de jongeling en zijne bloedverwanten op een bepaalden dag met eenige geschenken naar haar huis om het officieele aanzoek te doen; hierop wordt echter niet terstond een stellig antwoord gegeven, maar daarvoor een andere dag vastgesteld, op welken zich dan de betrekkingen van het meisje, insgelijks met geschenken, naar het huis van den jongeling begeven om dit antwoord te brengen en tevens den dag voor het huwelijk te bepalen. De voltrekking daarvan geschiedt ten huize der bruid met feesten, die somtijds drie dagen duren. Indien de ouders van het meisje hunne toestemming tot het huwelijk weigeren, roept de jongeling de tusschenkomst van den Radja in, die dan met de Datoe's de zaak onderzoekt en, indien dezen het huwelijk goedkeuren, de voltrekking ervan gelast. De man kan slechts met ééne vrouw een wettig huwelijk aangaan, doch zoovele bijwijven nemen als hij verkiest; deze mogen echter niet in hetzelfde huis wonen met de wettige vrouw. De bij bijwijven verwekte zonen erven gezamenlijk slechts een derde gedeelte der ouderlijke nalatenschap, terwijl die der wettige vrouw twee derden bekomen; de dochters schijnen in geen geval te erven maar ten laste te komen van hare broeders of andere bloedverwanten, die dan ook hare huwelijksgift of haren koopprijs zullen ontvangen.

Bij het overlijden van een Radja, Fettor of anderen aanzienlijke wordt door zijne vrouwen, kinderen en naastbestaanden een jammerlijk gegil aangeheven, buitenshuis geweerschoten gelost, en door rondgezondene boden overal van het sterfgeval kennis gegeven. De menigte belangstellenden, die zich dan in het sterfhuis verzamelt, wordt gedurende verscheidene dagen op maaltijden onthaald, waarvoor vele buffels en varkens worden geslacht, wier hoornen en pooten in het offerhuis worden gebracht. Inmiddels wordt het lijk gewasschen en in zijne beste kleederen, met gouden en zilveren platen en kralen

versierd, gedurende twee of drie dagen op eene tafel te pronk gesteld; waarna het in een wit doodskleed, met eenige stukken lijnwaad, enkele kostbare sieraden, een voorraad *sirih* met toebehooren en eenige gewijde wortelen in eene zware houten kist wordt gesloten, welker naden nauwkeurig met was en hars worden dichtgestreken. De begrafenis kan eerst plaats hebben nadat de opvolger van den overledene is benoemd, al zijne schulden betaald en al zijne bloedverwanten aangekomen zijn, wier tegenwoordigheid dikwijls door aanzienlijke geschenken moet worden gekocht. Met dit een en ander verloopen somtijds jaren, gedurende welke de weduwen zich nauwelijks mogen verwijderen van de doodkist, die wel eens moet vernieuwd worden. Is eindelijk de dag der begrafenis daar, dan wordt onder aanhoudend geweervuur de kist naar buiten gedragen, waarover echter eerst nog eene worsteling tusschen de vrouwen en de dragers moet plaats hebben, en vervolgens begraven met een pot met gekookte rijst en een gedooden hond, welks ziel die van den overledene naar het schimmenrijk moet geleiden. Voor de levenden is intusschen ook gezorgd en eene verbazende hoeveelheid eetwaren bereid, die na de terugkomst van het graf door de aanwezenden worden verslonden of, voor zooverre dit niet mogelijk is, naar huis medegenomen.

Als teeken van rouw scheren alle huisgenooten van den overledene zich het hoofd kaal en vervangen hunne gewone kleedingstukken door zwarte. Bij den dood van eenen Radja of Fettor scheren alle mannen uit zijn gebied zich het hoofd kaal.

Bij het overlijden van geringe lieden hebben deze ceremoniën niet plaats; zij worden spoedig in eene eenvoudige kist of een uitgeholden boomstam begraven, en, zoo er maaltijden gehouden worden, wordt daarvoor slechts een enkele buffel of een varken geslacht.

Behalve de feesten bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen, die grootendeels in het houden van maaltijden en het overvloedig gebruik van *toewak* bestaan, worden ook somtijds feesten met zang en dans gevierd. Dit heeft onder anderen plaats wanneer na eenen krijgstocht de afgehouwene hoofden der vijanden worden tehuis gebracht; daarmede wordt dan voordat zij te pronk gesteld worden een dans rondom het gewijde huis van den Meoe uitgevoerd; deze dans heet, volgens GRAMBERG, *Tona-tona*. Voorts zijn er verschillende dansen, die bij bijzondere gelegenheden des avonds met gezang en onder begeleiding van de muziek van kleine koperen klokjes en eene soort van tamboerijn (*baba*) worden gedaan. Het dansen geschiedt door de mannen en vrouwen afzonderlijk; zij houden elkander

aan het kleed vast, en bewegen zich langzaam in eenen kring naar de maat van het gezang. Dit gezang bestaat in kleine onbeduidende, dikwijls geïmproviseerde liedjes, in den smaak van de Maleische *Pantoens* (¹), die òf door de meisjes of vrouwen alleen òf door het geheele gezelschap worden aangeheven. Zoodanige reidans heet *Hering*. Van een anderen aard is de *Lindo* of *Lendo*, dat eene soort van krijgsdans schijnt te zijn, die alleen door mannen wordt uitgevoerd en waarbij een viertal gongs en eene kleine trom door vrouwen worden geslagen.

De Castro maakt melding van eenen dans, *Tabedoe* genaamd, die uitsluitend door vrouwen en alleen onder begeleiding van tamboerijns wordt uitgevoerd, doch waarbij de bewegingen zeer snel zijn. Deze dans, die voor de Beloeneesche vrouwen zeer veel aantrekkelijks schijnt te hebben, wordt dikwijls gedurende een etmaal met slechts korte tusschenpoozen volgehouden; en wanneer de Gouverneur het binnenland bezoekt, danst men dien onafgebroken voor de woning, waarin hij zijn intrek neemt, ook al duurt zijn verblijf drie dagen. De *tabedoe* wordt ook gedanst wanneer een dorp door eene vijandelijke bende wordt aangevallen, en wel zoolang als het gevecht duurt; dit geschiedt om daardoor den moed der mannen aan te wakkeren.

Dezelfde Schrijver vermeldt een feest, *Sallalah* genaamd, dat somtijds bij gelegenheid van den rijstoogst wordt gegeven en waarbij mannen en vrouwen door elkander op den dorschvloer over de afgesneden rijsthalmen dansen, waardoor tevens de korrels er worden uitgetreden. Dit feest gaat vergezeld van eenen maaltijd, het gebruik van sterken drank en een luidruchtig geschreeuw, en duurt van den avond tot in den morgenstond. Na den afloop ervan worden verder de rijstkorrels door paarden uit de aren getreden.

Taal, tijdrekening, muziek, nijverheid.

Van de taal der bevolking van Timor is nog weinig meer bekend dan hetgeen uit de kleine door Müller, Heymering, Francis en enkele anderen medegedeelde woordenlijstjes valt te leeren; daaruit blijkt echter wel dat zij met die der naburige eilanden verwant en

---

(¹) Zie onze *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de uitgave, bl. 303. Eene uitvoerige beschrijving van deze dansen en voorbeelden dezer gezangen vindt men bij S. Müller, *Reizen*, enz., Dl. II, bl. 246 en volgg. der uitgave van het *Instituut*.

ook niet geheel buiten den invloed van het Maleisch gebleven is. De drie stammen des eilands spreken drie zeer verschillende hoofddialecten; maar ook in de afzonderlijke rijkjes wordt dikwijls nog een aanmerkelijk verschil van taal waargenomen. Die van Dilli en de naburige staatjes heet *Teto;* zij wordt door De Castro voor het betrekkelijk rijkste van alle dialecten gehouden, die overigens, als een natuurlijk gevolg van de geringe beschaving des volks, zeer arm zijn. Daar er geen letterschrift bekend is, kan er van eenige literatuur geene sprake zijn.

Te Koepang is door de Nederlanders het gebruik der Maleische taal ingevoerd, die daar dan ook algemeen wordt gesproken maar in vele opzichten van het zuivere Maleisch verschilt ([1]). De Portugeezen hebben in hunne bezittingen de Inlanders tot het aanleeren der Portugeesche taal trachten te noodzaken; de kennis daarvan is echter, althans buiten de hoofdplaats, hoogst gebrekkig.

Van tijdrekening schijnen de Timoreezen geene kennis te hebben, dan voor zooverre die door den stand van zon en maan en door de moessons wordt aangewezen.

Hunne muziek verdient den naam van toonkunst niet. De instrumenten zijn eenige kleine gongs, trommen en tamboerijns uit een uitgehold stuk hout vervaardigd en met de hand geslagen, kleine koperen klokjes of schelletjes waarschijnlijk van Chineesch maaksel, en buffelhorens, waarop echter alleen in oorlogstijd schijnt te worden geblazen (bl. 612). Ook hun zang is zeer eentonig, hoewel niet ontbloot van melodie.

De geneeskunst bepaalt zich tot het aanwenden van enkele uitwendige middelen, vooral bij kraamvrouwen; maar daar overigens de ziekten aan den invloed van booze geesten of toovenaars worden toegeschreven, spreekt het vanzelf dat zij door bezweringen moeten worden afgewend of genezen.

In het algemeen hebben zij in geene kunst of tak van nijverheid noemenswaardige vorderingen gemaakt. Het spinnen, weven en verven der kleedingstukken geschiedt op eene gebrekkige wijze door de vrouwen. Zij kunnen slechts twee kleuren van verven bereiden: blauw, uit de in het wild groeiende indigoplant, en rood uit den wortel van den *bengkoedoe*-boom. Elk huisgezin vervaardigt voor eigen gebruik de noodige aarden potten en pannen, matjes en mandjes uit *lontar*-bladeren of bamboes, en den *toewak* of palmwijn. Hunne

---

([1]) Zie *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XX, bl. 357, en *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. IX, bl. 283.

gouden sieraden bekomen zij grootendeels van de bevolking van het eiland Daoe, daar goud- of ijzersmeden of andere ambachtslieden hoogst zelden onder hen worden gevonden; in den omtrek van Koepang voorzien de Chineezen somtijds in de behoefte daaraan.

DERDE HOOFDSTUK.

ONDERHOORIGHEDEN VAN TIMOR.

§ 1. De zuidwestwaarts van Timor gelegene eilanden: Samaoe, Kambing, Roti, Daoe, Doö, Noessé, Dana, Heliana, Landoe, enz.

Samaoe.

Het eiland Samaoe of Samaauw ligt ten westen van Timor's zuidwestpunt, waarvan het door de smalle Straat van Samaoe of Moeloet Roti gescheiden is, tusschen 10° 7′ tot 10° 25′ Z. B. en 123° 12′ tot 123° 31′ O. L. (1), en behoort administratief tot de Onder-afdeeling Koepang. Het is geheel van dezelfde formatie als Timor, en heeft aan de oostzijde eene diep inloopende baai, waardoor het in een noordelijk en een zuidelijk schiereiland wordt verdeeld. De noordelijkste punt heet T. Koerong, de noordoostelijkste, aan Straat Samaoe, T. Hansisi. De grootte bedraagt volgens Melvill 8,4 □ mijlen (2). Het eiland is heuvelachtig doch heeft geene belangrijke bergen. Op sommige plaatsen vertoonen zich sporen van vulkanische werking; zoo vindt men bij den heuvel Silain eene plek, waar het gesteente door chemische werking doorknaagd of uitgebeten en met

(1) Volgens het *Aardrijkskundig Woordenboek* ligt Samaoe tusschen 10° 6′ tot 10° 27′ Z. B.

(2) *Moniteur des Indes*, 1846—1847. Vergelijk S. Müller, *Reizen*, enz., Dl. II, bladz. 305 der uitgave van het *Instituut*. Buddingh geeft in zijne *Reizen*, Dl. III, bl. 299, aan Samaoe eene grootte van 361 □ mijlen, en Francis spreekt in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1838, Dl. I, bl. 362, van even zooveel Engelsche mijlen; doch zelfs dan is die opgave veel te groot. Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1849, geeft Melvill voor de grootte van Samaoe slechts 4,5 □ mijlen, hetgeen echter te weinig schijnt.

eene zwavelkorst bedekt is; op twee andere plaatsen, nabij de west- en de noordkust, borrelt met zwaveldeelen bezwangerd water uit den grond op, dat witachtig van kleur is en daarom *Ajer saboen* of zeepwater genoemd wordt. Aan de zuid- en zuidoostzijde is het eiland door uitgestrekte koraalriffen omgeven.

De voortbrengselen zijn: rijst, *djagoeng*, katoen, groenten, timmerhout voor huis- en scheepsbouw, sandelhout, eenig rundvee, herten, varkens, was, vogelnestjes en *tripang*.

De bevolking bestaat uit Koepangers (bl. 601) en wordt door sommigen op 1800 door anderen op 3000 zielen geschat (¹). De Radja van dien stam houdt zijn verblijf op dit eiland, hetwelk zijne voornaamste bezitting is (bl. 591).

De belangrijkste bij name bekende plaatsen zijn: Koerong, aan de noordkust: Oiassa, in het noordelijke gedeelte des eilands, nabij eene der boven vermelde zwavelbronnen (²); en Landoetoe, aan de zuidkust.

Nabij de zuidkust ligt het kleine P. Teboeïn en nog een paar insgelijks onbewoonde eilandjes, die weinig meer dan klippen zijn.

Poeloe Kambing (³).

P. Kambing is een zeer klein onbewoond eilandje, dat alleen door eene natuurkundige bijzonderheid belangrijk is. Het ligt in Straat Samaoe voor de Baai van het eiland Samaoe op 10°11′ Z. B. en bestaat uit eene rots van grauwakke-zandsteen van ongeveer 250 vt. hoogte, met eenen afgeknotten top. Die top vormt eene kom van 400 schreden middellijn en 25 vt. diepte. Op den bodem dezer kom verheffen zich een veertiental uit klei bestaande kegels, in welker toppen kleine openingen zijn, waaruit onophoudelijk slijkachtige gasbellen of modderblazen opstijgen, die na een oogenblik uit één spatten en eene kleine hoeveelheid slijk op den top en de helling van den kegel uitstorten, welk slijk in de open lucht spoedig verhardt. De verhooging, welke deze kegels hierdoor natuurlijk bekomen, wordt weder verminderd door de regenbuien, die van tijd tot tijd een gedeelte van die klei wegspoelen.

(¹) Het *Aardrijkskundig Woordenboek* spreekt van 8000 zielen, hetgeen misschien eene drukfout is.

(²) Nabij Oiassa bevindt zich ook eene rijke zoetwaterbron, zoo men zegt de eenige op het eiland, die ook aan de besproeiing der rijstvelden wordt dienstbaar gemaakt. In de behoefte aan drinkwater wordt overigens door gegraven putten voorzien.

(³) In het *Aardrijkskundig Woordenboek* is dit eiland verward met het op bl. 599 vermelde P. Kambing.

Roti.

Het eiland Roti, eigenlijk Rote en ook wel uitgesproken als Lote, ligt tusschen 10° 37′ tot 11° Z. B. en 122° 52′ tot 123° 29′ O. L., ten zuidwesten van Timor, in dezelfde richting als dit eiland, waarvan het door Straat Roti gescheiden is. De grootte bedraagt 30,8 □ mijlen (¹).

De noordoostelijke en zuidwestelijke gedeelten van het eiland, dat van kalksteenformatie schijnt te zijn, zijn grootendeels laag en vlak; het middengedeelte is bergachtig, doch rijst niet boven de 800 vt.; bijzonder uitstekende toppen zijn er niet. In het Regentschap Landoe, aan de noordkust, bevinden zich twee slijkvulkanen en een klein meer van zout water, welks bodem bedekt is met eene meer dan twee voet dikke laag zout, dat door de Inlanders wordt gebruikt (²).

De voornaamste baaien en ankerplaatsen zijn: die van Korbaffo en Renggo aan de noordkust; die van Termano en Baä, aan de noordwestkust; de Bokaï-baai en de Cyrushaven, aan de zuidoostkust; de laatste is verreweg de grootste en best geslotene van alle, doch vol met riffen.

Er zijn vele riviertjes, die wel niet bevaarbaar doch voor den landbouw van groot nut zijn. De belangrijkste zijn: de rivieren van Korbaffo en Renggo, welke aan de noordkust in de baaien van dezelfde namen vallen; de rivier van Baä, die zich in de baai van dien naam op de noordwestkust stort; en de rivier van Lole, die zich in de Cyrushaven ontlast.

Het eiland is zeer vruchtbaar en levert vooral vele granen op; zooals: rijst, ook voor den uitvoer; eene soort van gierst, *bottok* of *betek* genaamd, die het hoofdvoedsel der bevolking is; eene andere soort van gierst, *delé* (in het Javaansch *djali*) genaamd; en tweeërlei soort van *djagoeng*. Voorts peul- en aardvruchten, groenten, vruchten, suikerriet, tabak, *sirih*, *pinang*, katoen; kokos-, *gebang*- en *lontar*-palmen, van welke laatste behalve *toewak*, ook stroop en suiker vervaardigd worden, die mede een voornaam voedingsmiddel der bevolking uitmaken; indigo en *mangkoedoe*- of *bengkoedoe*-boomen

(¹) Volgens MELVILL in den *Moniteur des Indes*, 1846—1847. Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849, stelt hij voor Roti en eenige kleinere eilanden te zamen slechts 24,8 □ mijlen. BUDDINGH maakt er in zijne *Reizen*, Dl. III, bl. 300, niet minder dan 640 □ mijlen van; terwijl FRANCIS even zooveel Engelsche mijlen opgeeft, in het *Tijdschr. v. N. I.*, 1838, Dl. I. bl. 362.

(²) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1838, Dl. I, 377. *Natuurkundig Tijdschr. v. Nederlandsch Indië*, 1851, bl. 391.

(Dl. I, bl. 96) voor blauwe en roode verfstof, enz. De bosschen, die vooral in het noorden en oosten des eilands gevonden worden, leveren onderscheidene goede houtsoorten op, waaronder *kajoe mejrah* en tamarinde.

De wilde dieren zijn herten en varkens; de tamme, voornamelijk buffels, paarden, geiten, schapen en hoenders. In de bosschen houden zich eene menigte bijen op; hier en daar worden ook vogelnestjes ingezameld. Aan de zuidoostkust vindt men schildpadden, en overal in den omtrek *tripang;* van de vischvangst wordt overigens weinig werk gemaakt.

Metalen of andere delfstoffen komen, zooverre bekend is, niet voòr.

Roti, dat, met de omliggende kleine eilandjes, de onder een te Baä gevestigden Posthouder gestelde Onder-afdeeling van dien naam der Afdeeling Roti en Sawoe uitmaakt, is verdeeld in achttien staatjes of Regentschappen, met gelijknamige hoofdplaatsen; zij zijn van de noordwestpunt af oostwaarts de volgende:

Korbaffo, met negentien kampongs en 700 weerbare mannen (¹).

Landoe of Lando, het noordelijkste Regentschap des eilands; eene rotsachtige streek (wellicht oorspronkelijk een afzonderlijk eilandje), die aan het overige gedeelte van Roti verbonden is door eene lage strook gronds, die bij springtij en in den regenmoesson geheel onder water staat; met vierentwintig kampongs en 300 weerbare mannen.

Renggo of Ringgoöe, met negenentwintig kampongs en 1000 weerbare mannen.

Oëpao, met achttien kampongs en 200 weerbare mannen.

Belba of Bilba, met zesenzestig kampongs en 1200 weerbare mannen.

Dioe, met tien kampongs en 200 weerbare mannen.

Lelenoek, met vijf kampongs en 50 weerbare mannen.

Bokaï, met tien kampongs en 60 weerbare mannen.

Talaë, met dertien kampongs en 200 weerbare mannen.

Keka, met acht kampongs en 200 weerbare mannen.

Lole, met vijfenveertig kampongs en 700 weerbare mannen.

Ti, met zevenentwintig kampongs en 1000 weerbare mannen.

Dela, met tweeëntwintig kampongs en 400 weerbare mannen.

Oënale, met vijfentwintig kampongs en 1300 weerbare mannen.

Lelaïn, met twee kampongs en 18 weerbare mannen.

Dengka, met zesenveertig kampongs en 2200 weerbare mannen.

(¹) Deze opgave, ontleend aan de *Bijdr. v. h. Instituut.* Derde volgreeks, Dl. IX bl. 294 en volgg., heeft betrekking op het jaar 1872 of 1873.

Baä of Baay, met drieentwintig kampongs en 400 weerbare mannen.

Termano, met zesendertig kampongs en 2000 weerbare mannen.

De acht eerstgenoemde staatjes liggen in het oostelijke gedeelte des eilands, dat men noemt *Matahari najik* (waar de zon opkomt), de tien andere in het westelijke gedeelte of *Matahari toeroen* (waar de zon ondergaat).

Elk van deze staatjes heeft een Vorst en een Rijksbestuurder, die door het Gouvernement, evenals op Timor, Radja en Fettor genoemd worden. Zij behooren tot de voorname geslachten en heeten als zoodanig *Bobongi* of *Boboki;* tot de Bobongi worden ook gerekend de Tomoekoens, dat zijn eene soort van familiehoofden, die het toezicht hebben over een bepaald getal kampongs, waar hunne familiën wonen, en de tusschenpersonen zijn tusschen den Radja en de Kampongshoofden (verg. bl. 595). De inlandsche benaming der Radja's is *Manek*, en die der Kampongshoofden *Manek gorok* of *Manek korok*. De Radja's hebben als onderscheidingsteeken van het Gouvernement een rotting met zilveren knop; behalve die van Termano, Baä, Dengka en Ti, die een gouden knop hebben. Het bestuur dezer Vorsten en Hoofden is van denzelfden willekeurigen aard als op Timor; de bevolking schijnt echter over het algemeen minder van hunne onderdrukking te lijden te hebben. Tot hare gewone verplichtingen behoort het bearbeiden van de rijst-, gierst- en maïsvelden van den Radja, waarbij in de verschillende staatjes nog komen verschillende onbetaalde leveringen van levensmiddelen en andere benoodigdheden.

De Radja's en Fettors worden door de Rijksgrooten gekozen en door den Resident van Timor namens het Gouvernement bevestigd, bij welke gelegenheid zij schriftelijk beloven: aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement als hunnen Opperheer, en aan de door hetzelve over hen gestelde machten als hunne overheid, allen verschuldigden eerbied, gehoorzaamheid en hulp te bewijzen; de vroeger met dat Gouvernement geslotene contracten getrouw na te komen, en in het bijzonder het welzijn des volks te bevorderen; met rechtvaardigheid te regeeren; den vrede met hunne naburen te handhaven; den zeeroof en slavenhandel te beletten; landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart te beschermen; aan schipbreukelingen hulp te verleenen, en gestrande goederen te bergen; in geene staatkundige aanraking te treden met vreemde mogendheden; aan Europeanen of andere Westersche vreemdelingen geene gronden af te staan, en hunne toelating of vestiging buiten de havens des rijks niet te vergunnen zonder voorkennis en toestemming van het Hoofd van het gewestelijk bestuur; en dezelfde toestemming te vragen voor handelaars, die zich langer

dan drie maanden in eene havenplaats willen ophouden. De Posthouder te Baä, die tevens Magistraat is, houdt het toezicht op het nakomen dezer verdragen.

De bevolking van Roti, die door FRANCIS en BUDDINGH op 40000 zielen werd geschat, bedroeg, in het jaar 1863, 64132 zielen (¹). Volgens hunne overleveringen stammen zij af van Serammers, Ternatanen, Tidoreezen en andere Moluksche eilanders, bij welke zich later Beloeneezen (van Atapoepoe) zouden gevoegd hebben. In uiterlijk voorkomen verschillen zij weinig van de bewoners van Timor; alleen zijn zij doorgaans iets kleiner van gestalte en donkerder van huidkleur (²); maar zij zijn zachtaardiger van karakter, hebben meer vlijt en geschiktheid voor den arbeid, en zijn vooral veel beter landbouwers dan dezen. Ernstige misdrijven komen zelden onder hen voor; maar zij zijn onrustig van aard, en de mate hunner gehoorzaamheid aan de Radja's hangt grootendeels af van de persoonlijke hoedanigheden van deze laatsten. De huizen zijn op palen gebouwd met houten vloer en wand, in welken laatsten de deur de eenige opening is; zij hebben een dak van *alang-alang* of van palmbladeren, dat tot op twee voet van den grond reikt. De ruimte onder het huis dient tot begraafplaats der lijken De kampongs zijn klein en zonder orde aangelegd; de meeste hoofdplaatsen, die als verblijfplaats van den Radja ter onderscheiding *negeri* worden genoemd, zijn met eenen steenen muur omgeven. De kleeding en sieraden komen in de hoofdzaak met die der Timoreezen overeen, alleen is de grondkleur der kleedingstukken zwart; ook de Meoe's, hier *Palani's* (overeenkomende met het Maleische *brani*, dapper) genaamd, zijn op soortgelijke wijze uitgedost. De wapenen zijn Europeesche geweren, zwaarden (*soeni*) en lansen (*sagai*). De maatschappelijke toestand, levenswijze, mate van beschaving en wijze van krijgvoeren komen in de hoofdtrekken te veel met die op Timor overeen om ze hier afzonderlijk te beschrijven (³). Er zijn eenige Protestantsche gemeenten,

(¹) Dit cijfer, het resultaat van eene zeer gedetailleerde opgave in de *Koloniale Jaarboeken*, Dl. IV, bl. 283, schijnt ons meer vertrouwen te verdienen dan het door niets gestaafde getal 75000, dat in het *Aardrijkskundig Woordenboek* wordt gevonden. Ook in de *Bijdragen van het Instituut* t. a. p. wordt het zielental op ruim 60000 gesteld.

(²) Volgens S. MÜLLER, *Reizen*, enz., Dl. II, bl. 268. Daarentegen zegt VAN LYNDEN. in het *Natuurk. Tijdschr. v. Nederl. Indië*, 1851, bl. 393, dat zij blanker zijn; dit laatste wordt ook in het *Aardrijkskundig Woordenboek* gezegd. — Men zie over de afkomst en enkele andere bijzonderheden der Rotineezen ook het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVII, bl. 549.

(³) Men zie daarover uitvoerig S. MÜLLER, t. a. p.; G. HEYMERING, in het *Tijdschr. voor Neêrlands Indië*, 1843, Dl. II en 1844, Dl. I; *Koloniale Jaarboeken*, Dl. IV, bl. 265; en het *Aardrijkskundig Woordenboek*.

die door een Hulpprediker worden bediend. In de achttien hoofdplaatsen der Regentschappen zijn scholen, welke sedert 1857 door het Gouvernement worden bekostigd, doch waar het door Inlandsche of Ambonsche schoolmeesters gegeven onderwijs gebrekkig is; buitendien zijn er nog dertien particuliere scholen ([1]). De heidensche bevolking erkent een Opperwezen, *Mantoealai*, d. i. de godheid die boven den toewakboom zetelt ([2]), geheeten, wiens gunst zij door tusschenkomst van de geesten hunner voorouders trachten te verwerven (verg. bl. 605 en 606). Voorts zijn er eene menigte mindere geesten (*hantoe's*), welke allen den mensch vijandig zijn, en die men door offeranden tracht te bevredigen. Dit offeren heet *songgo*, een offerpriester *manesonggo*, en het offerhuis *songgonitoe*. In elk staatje is een opperpriester, wiens titel is *Daë lama toewa* of in het Maleisch *Toewan tanah* (heer van den grond); deze moet door den Radja in alle belangrijke zaken worden geraadpleegd, en inzonderheid schijnt de zorg voor den grond aan hem te zijn opgedragen (gelijk aan den Radja het bestuur over de bevolking), waarom bijv. geene nieuwe tuinen mogen worden aangelegd zonder zijne toestemming, en bij droogte of andere algemeene onheilen zijne tusschenkomst wordt ingeroepen (vergelijk bl. 606). Ook heeft hij grooten invloed op de rechtspraak, welke door hem met den Radja en de Tomoekoens wordt uitgeoefend.

De nijverheid der Rotineezen bepaalt zich tot eenig gebrekkig smids- en timmermanswerk, het koken van zout uit zeewater, en het weven der kleedingstukken door de vrouwen. De handel (zie bl. 579) wordt hoofdzakelijk gedreven op Koepang en Boeton met vaartuigen van die eilanden, daar de Rotineezen zelven zeer slechte zeelieden zijn. De artikelen van uitvoer zijn: rijst, *djagoeng*, *bottok* (bl. 621), stroop en suiker van den *lontar*-palm, tabak, varkens, paarden en grof lijnwaad; die van invoer voornamelijk: lijnwaden, ijzer- en koperwerk, geweren, kruit, *gongs*, kralen, *pinang* en arak.

De muziekinstrumenten der Rotineezen zijn *gongs*, trommen of tamboerijns, bamboezen fluiten en twee instrumenten, welke eenige overeenkomst met de gitaar hebben; het eene (*Sasanoe-ai*) is van hout met twee snaren van koperdraad, het andere (*Sasanoe-ôh*) van

---

([1]) *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. VIII, bladz. 34; *Kol. Jaarb.* t. a. p. en *Regerings-almanak*, 1883, Dl. I, bl. 132.

([2]) Volgens De Clercq in de meergemelde *Bijdragen van het Instituut;* volgens anderen beteekent dit woord: *de groote koning des uitspansels.* In het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XX, bl. 353 heet dit opperwezen *Manek toealain*, hetgeen daar wordt vertaald door *Verheven vader.*

bamboes met acht of tien bamboezen snaren. Zij hebben onderscheidene soorten van gezangen en dansen; deze laatste worden onderscheiden in *Leno* of *Lendo* (vergelijk bl. 617), die alleen door vrouwen, en *Foti*, overeenkomende met de Moluksche *Tjakalele* (bl. 383), eene soort van krijgsdans, die alleen door mannen met zwaard en schild in de handen wordt uitgevoerd; bij beide wordt onophoudelijk op de *gong* geslagen om de maat aan te geven. *Bobone* en *Kebalai* zijn zangvermaken, waaraan beide seksen deelnemen, die daarbij in een grooten kring geschaard zich langzaam in de rondte voortbewegen.

In het algemeen zijn de volksvermaken der Rotineezen vroolijker, vlugger en luidruchtiger dan die der Timoreezen. Behalve de reeds genoemde dansen behooren daartoe voornamelijk: 1°. het *Foti ndale* of wedrennen te paard op eene met een' steenen muur omgeven vlakte (*hoes*), waarbij gewoonlijk luid geschreeuwd en met geweren geschoten wordt om de paarden aan te moedigen; 2°. het *Tati noh* of *Potong kalapa*, waarbij van eene op een paal gestoken kokosnoot het uitspruitsel moet worden afgeslagen; 3°. het *Metingga* of *Mefiti*, waarbij van twee personen, die elkander met eene hand of met beide handen vasthouden, de een den ander tracht te schoppen en ieder de schoppen van zijne tegenpartij te ontwijken. Deze feesten hebben gewoonlijk slechts eenmaal 's jaars gedurende twee of drie dagen plaats, na den afloop van den oogst of tegen het invallen van den goeden moesson.

De taal der Rotineezen verschilt geheel van die der naburige eilanders, en schijnt gesplitst te zijn in twee dialecten, van welke het eene in het oostelijke (*Matahari najik*) en het andere in het westelijke (*Matahari toeroen*; bl. 623) gedeelte des eilands wordt gesproken. Volgens anderen zouden er zelfs zes verschillende dialecten zijn. Een eigen letterschrift hebben zij niet.

Daoe.

Daoe of Dauw, omstreeks 1 □ mijl groot, is het grootste der eilandjes rondom Roti, aan welks zuidwestelijk uiteinde het ligt op 122°42′ O. L. en 10°53′ Z. B. Het bestaat uit eene lage rots, en levert *djagoeng* en peulvruchten op doch niet genoegzaam voor de bewoners. De bevolking, welke zegt van Soemba afkomstig te zijn, bedraagt ongeveer 1500 (volgens Francis 4000) zielen, die over zeven kampongs zijn verdeeld en door eenen Radja en eenen Fettor

worden bestuurd. Zij zijn welgemaakt van gestalte, goed van karakter, vernuftig, en stoute zeelieden. Zij zijn zeer bedreven in het goudsmeden, hetwelk hun voornaamste middel van bestaan is; met de door hen vervaardigde sieraden reizen zij naar de omliggende eilanden, om ze voor levensmiddelen en lijnwaden te verruilen. Ook op Roti, Timor en elders zijn Daoe-eilanders als goudsmeden gevestigd.

De overige kleine eilanden rondom Roti.

Bibi of Noesa Bibi, ook wel Sesibi genoemd, is een zeer klein eilandje ten westen van het noordelijke gedeelte van Landoe, tot welk staatje het behoort.

Oessoe, ook wel op de kaarten Deboe genoemd, ligt ten oosten van Landoe.

Ajana en Noesandaoe (Noesa Daoe?), twee kleine eilandjes aan de westkust van Roti, tegenover Dengka, waartoe zij behooren.

Noesé, Noeseh of Noesoe, mede aan de westkust van Roti, tegenover Oënale, waartoe het behoort.

Doö, op geringen afstand ten zuidoosten van Daoe, waartoe het behoort.

Dana, ten zuidwesten van de zuidelijke smalle landtong van Roti, welke de Cyrushaven ten westen insluit. Het wordt beschouwd als eene onderhoorigheid van het staatje Ti, welks bewoners er zout en schildpad halen.

Heliana, ook wel Landiko genoemd, ten noordoosten van Dana, is slechts eene rots.

Landoe of Landouw en Noesa Manoek, twee kleine eilandjes ten zuidoosten van de Cyrushaven; het eerste wordt op oudere kaarten Noesa Mano en Lang eiland, het laatste Noesa La en Hoed-eiland genoemd. Zij behooren tot het staatje Ti, evenals Noesa Lai, een klein eilandje aan de zuidkust, tegenover Lole.

Al deze eilandjes zijn onbewoond, behalve Noesa Manoek en Heliana, waar zich eenige personen uit het staatje Ti ophouden.

§ 2. De Sawoe-eilanden, zijnde Sawoe, Randjoewa en Dana.

Sawoe.

Sawoe of Saboe, door de Inboorlingen ook Raë Hawoe genaamd, ligt westwaarts van Roti tusschen 121°40′ tot 122° O. L. en 10°27′

tot 10° 38′ Z. B. (¹), en is 11,3 □ mijlen groot (²). De noordwesthoek heet T. Seba, de zuidwesthoek T. Mesara. Het eiland is van kalkformatie, heuvelachtig doch lager dan Roti; de hoogste heuvel is de Ledejek Boesoe in het oostelijke gedeelte des eilands, die echter niet meer dan 500 vt. bereikt; in het algemeen is het zuidelijke gedeelte iets hooger dan het noordelijke. Langs de kusten strekt zich eene smalle strook laag land uit, die ook nog door vooruitspringende rotsen wordt afgebroken. Stroomend water is er schaarsch; de beken, welke er gevonden worden, hebben zelfs te korten loop om voor den landbouw van veel nut te zijn. In de behoefte aan drinkwater wordt door gegravene putten voorzien. De eenige tot ankerplaatsen geschikte Baaien zijn die van Seba aan de westkust, en die van Timoe aan de zuidoostzijde.

Zwaar geboomte treft men op Sawoe weinig aan; de grootste soorten zijn eene soort van *waringin*, tamarinde, *lontar-* en kokospalmen. Voorts zijn de belangrijkste voortbrengselen uit het plantenrijk: *djagoeng*, rijst, gierst, aard- en peulvruchten, fruiten, suikerriet, *pisang*, tabak, katoen, *sirih*, indigo en *bengkoedoe*-boomen. Het dierenrijk levert een zeer goed ras van paarden, die ook gegeten worden, buffels, schapen, geiten en varkens, eenden en kippen en ander gevogelte, doch geene wilde dieren behalve apen. Visch, schildpad en *tripang* komen in overvloed rondom het eiland voor; de laatste wordt echter niet door de Sawoeneezen zelven gevangen. Aan de zuidkust wordt goede klei gevonden voor pottenbakkers-werk; doch andere delfstoffen zijn er niet bekend.

Sawoe, dat met Randjoewa en Dana de Onder-afdeeling Sawoe der Afdeeling Roti en Sawoe uitmaakt, is verdeeld in vier staatjes of Regentschappen; zijnde van het noorden af oostwaarts de volgende:

Seba, beslaande het noordelijke gedeelte des eilands, met de hoofdnegeri Seba, de verblijfplaats van den Nederlandschen Posthouder, tevens Magistraat, en een groot aantal kampongs, waaronder Nahoro, Raë-dana, Lede-ana, Namata, Lobokej, enz. Hierbij is in 1874 ingelijfd het vroeger zelfstandige staatje Mania, met de kampongs Mania, Jamikolo, Dreda-raë en Kongkordia.

(¹) Volgens de opgave van S. MÜLLER tusschen 121° 34′ 39″ tot 121° 54′ 9″ O. L. en 10° 24′ 34″ tot 10° 35′ 50″ Z. B.

Over de Sawoe-eilanden zie men ook de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XVI, bl. 281 en Dl. XIX, bl. 205.

(²) Volgens MELVILL in den *Moniteur des Indes*, 1846—1847. Op de *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. voor Nederl. Indie*, 1849, geeft dezelfde Schrijver, voor de gezamenlijke Sawoe-eilanden slechts 8,5 □ mijlen. Volgens andere opgaven is Sawoe 125 □ Engelsche mijlen groot.

Liai, in het noordoosten, met de hoofdnegeri Liai, en de kampongs Egeresi, Kali-doepa, Kaloramej, Gobo en vele andere.

Timoe, in het zuidoosten, met Timoe, Bah, Banjo, Soerati, Baraie, enz. [1].

Mesara of Masara, in het westen, met Mesara, Pedarroh, Mamboro, Telida en vele andere kampongs.

Het bestuur over deze staatjes berust, evenals op Roti, bij Radja's (hier *Doewai* genaamd) en Fettors (*Weto*), die van Gouvernementswege bevestigd worden, en dat over de kampongs bij *Tomoekons*. Voorts heeft men ook hier, evenals op Roti (bl. 625), den *Deo-raë* of *Toewan tanah*, die op de binnenlandsche aangelegenheden grooten invloed uitoefent doch tegenover het Gouvernement geen officieel persoon is. De Radja van Timoe wordt bij het Gouvernement als de eerste in rang beschouwd, waarom hij ook een rotting met gouden knop voert, terwijl de anderen slechts een zilveren knop hebben. De meeste Fettors hebben een bijna even groot aantal kampongs onder hun onmiddellijk bestuur als de Radja's. Hunne verhouding tot het Gouvernement wordt bepaald door een contract, waarbij zij erkennen dat hunne Rijken een gedeelte uitmaken van Nederlandsch Oost-Indië, en voorts zich verbinden om met dat Gouvernement in vrede, vriend- en bondgenootschap te leven; den Resident van Koepang of den als zijn plaatsvervanger in hun gebied gevestigden ambtenaar te erkennen als den vertegenwoordiger van het Gouvernement, aan wien alle niet inheemsche bewoners des eilands rechtstreeks onderhoorig zijn; door het leveren van arbeiders, bouwmaterialen en grond desgevorderd mede te werken tot het daarstellen van sterkten, magazijnen of woningen, welke het Gouvernement mocht noodig achten op te richten; den in hun gebied gevestigden Nederlandschen ambtenaar van eene behoorlijke woning te voorzien, voor zooverre zulks met de materialen en arbeiders van het eiland kan geschieden; hun land nimmer aan eenige andere natie dan de Nederlandsche over te geven, noch daarmede in staatkundige aanraking te treden; het welzijn des volks te bevorderen; met rechtvaardigheid te regeeren; landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart te beschermen; zee-, strand- en menschenroof en slavenhandel te beletten [2]; aan

---

(1) Deze volgorde der Regentschappen is volgens de opgave van den gewezen Resident van Timor, VAN LIJNDEN, in het *Natuurk. Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1851. Op de Kaart van VERSTEEG in den *Algemeenen Atlas* ligt Timoe ten noorden van Liai.

(2) Hoewel er geen slavenhandel meer wordt gedreven, zijn er toch nog uit vroegeren tijd een aantal slaven overgebleven. Hun toestand is echter nagenoeg gelijk

schipbreukelingen hulp te verleenen en gestrande goederen te bergen, waarvoor zij hulp- en bergloon kunnen vorderen; aan andere natiën hoe ook genaamd geene gronden te verhuren, noch haar te vergunnen onder den grond te graven om uit dat graven voordeel te trekken, zonder vergunning van het Gouvernement; evenmin aan haar gronden in eigendom af te staan, of haar zich te laten vestigen buiten de havenplaatsen, waar handelaars zich gedurende drie maanden mogen ophouden, doch voor een langer verblijf bijzondere vergunning behoeven; de Nederlandsch-Indische munten als wettig betaalmiddel te doen gelden; gevluchte misdadigers en deserteurs uit te leveren; geene martelende of verminkende straffen op te leggen; geene heerschappij uit te oefenen over personen, die niet thans reeds aan hen ondergeschikt zijn; onderlinge geschillen ter beslissing te onderwerpen aan den in hun gebied gevestigden ambtenaar of den Resident te Koepang; op de eerste oproeping naar Koepang op te komen; bij overlijden van eenen Radja of Fettor daarvan onmiddellijk kennis te doen geven aan den Resident, met bericht wie volgens de landsgebruiken als opvolger benoemd is, ten einde deze door den Resident of zijnen gemachtigde worde bevestigd. Het Gouvernement vergunt hun, voor zooverre zij op zee handel drijven, de Nederlandsche vlag te voeren; laat hun de rechtspleging over hunne eigene onderdanen over; en bemoeit zich niet onmiddellijk met het inwendig bestuur hunner rijkjes, zoolang zij de aangegane overeenkomst getrouw nakomen. De rechtspleging over alle vreemdelingen, hoe ook genaamd, verblijft aan het Gouvernement. De Posthouder houdt het toezicht op het nakomen van dit verdrag.

De bevolking werd in 1849 door MELVILL op 28000 zielen geschat. In 1869 werd zij door eene hevige pokken-epidemie geteisterd, zoodat zij in 1872 niet meer dan 13000 bedroeg, welk cijfer echter in 1874 reeds weder tot bijna 15000 schijnt te zijn gestegen. Omtrent hare afkomst bestaan verschillende overleveringen ([1]). Zij

---

aan dien van vrije lieden; alleen zijn zij verplicht aan hunnen eigenaar jaarlijks eene zekere hoeveelheid tabak en gesponnen katoenen garen op te brengen. Bij huwelijken tusschen vrijen en slaven, volgen de kinderen den stand der moeder.

([1]) Een van deze verhalen vindt men in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Dl. XIX, bl. 210 en volgg. Volgens eene andere overlevering, die ook bij S. MÜLLER, Dl. II, bl. 278 voorkomt, zoude Sawoe het eerst bevolkt zijn door Hindoe-Javanen uit het rijk Mådjåpahit, die bij de invoering van het Islamisme in Oost-Java, omstreeks het jaar 1475, de vlucht namen en, na eenigen tijd op zee te hebben gezworven, zich hier vestigden, en bij wie zich later andere eilanders zouden hebben aangesloten. Indien werkelijk bij die gelegenheid eenige Javanen op Sawoe zijn terecht gekomen, is dit zeker een zeer klein aantal geweest, dat waarschijnlijk spoedig is teniet gegaan of bij de reeds aanwezige bewoners ingesmolten zonder aan deze iets van hun type mede te deelen.

schijnt een gemengd ras te zijn van Timoreezen, Rotineezen, Endehneezen (van Flores) en andere eilanders uit de Molukken. De lichaamsgestalte is doorgaans beneden het middelmatige doch zeer welgemaakt. Zij zijn levendig, beweeglijk en onrustig van aard, moedig in den strijd, zindelijker dan al hunne naburen, hebben onderling vele twisten, en voor hunne Hoofden even weinig ontzag als de Rotineezen. De mannen kleeden zich gelijk de laatstgenoemde eilanders; de vrouwen dragen om het bovenlijf een dergelijk kleedingstuk, doch om het benedenlijf eene *saroeng*. Om het lange, opgebonden hoofdhaar dragen de mannen een katoenen of zijden doek; doch de vrouwen gaan blootshoofds. Gouden versierselen, ivoren of koperen armringen, snoeren van *moetisala* (bl. 603) en andere kralen, en dergelijke opschik zijn bij beide geslachten zeer gezocht. Hunne wapens, welke zij zelven vervaardigen, zijn zwaarden, lansen en houten of buffellederen schilden (*taming*); de laatste dienen vooral tot het afweren van steenen, waarmede zij in hunne gevechten elkander werpen; voorts hebben zij eene soort van dolken, en stellen hoogen prijs op Europeesche geweren, die echter slechts weinigen bezitten. De wijze van krijgvoeren is dezelfde als op Timor en Roti; ook de voorvechters, hier *Monobani* genoemd, zijn op soortgelijke wijze uitgedost.

De huizen zijn doorgaans langwerpig vierkant, staan op palen vier of zes voet boven den grond, en zijn steviger, ruimer en zindelijker dan die op Roti. De kampongs zijn onregelmatig aangelegd en, behalve Seba, allen met een zwaren muur van los op elkander gestapelde klipsteenen omgeven. Binnen dergelijke uitgestrekte omheiningen wordt ook het vee opgesloten, zoolang de oogst te veld staat; terwijl de akkers en tuinen zelve geheel open liggen.

De levenswijze is zeer eenvoudig. *Djagoeng*, *lontar*-stroop en suiker maken het voornaamste voedsel uit; hondenvleesch is eene lekkernij. Paarden, buffels en varkens worden slechts bij bijzondere gelegenheden, maar dan ook in groote menigte, geslacht, zooals bij het overlijden van eenen Radja of dergelijke. De feesten en vermaken zijn overigens in de hoofdzaak van denzelfden aard als op de boven behandelde eilanden.

Het Christendom, dat in vroegeren tijd hier eenigen ingang schijnt te hebben gevonden, is later geheel verdwenen en de gansche bevolking teruggekeerd tot het heidendom en het geloof aan eene menigte goede en booze geesten, van welke de eersten in het luchtruim, de laatsten onder de aarde hun verblijf houden, doch wier namen geheel van die van Roti en Timor verschillen; de voornaamsten zijn

Poe lodo liroe en *Poe lodo raë*, welke namen schijnen te beteekenen God des Hemels en God of Godin der Aarde ([1]). Sedert weinige jaren is er echter weder een Zendeling gevestigd, en thans telt Sawoe een driehonderdtal Christenen. Ook is er eene Gouvernements lagere school te Seba, en zijn er drie, te Timoe, te Liai en te Mesara door de Radja's opgericht.

Zij hebben eene afzonderlijke taal, die alleen op Sawoe en Randjoewa gesproken wordt, doch geen letterschrift.

De Sawoeneezen zijn goede ijzersmeden, en vervaardigen ook hunne eigene gouden sieraden. Kleine visscherssprauwtjes zijn de eenige vaartuigen, welke zij bouwen. De door de vrouwen gewevene kleedingstukken zijn fijner en beter bewerkt dan die van Roti. De handel (zie bl. 579) wordt op dezelfde wijze en in dezelfde artikelen gedreven als op laatstgenoemd eiland (bl. 625).

Randjoewa.

Randjoewa, eigenlijk Raë Djoewa en ook wel Bendjoar geheeten, west-zuidwestwaarts van Sawoe en veel kleiner dan dit, ligt op 10° 38′ Z. B. en 121° 35′ O. L. Het is een laag en vrij vlak eiland, dat vooral katoen voortbrengt. Het bevat slechts één rijkje, dat door eenen Radja wordt bestuurd, en telt een vijfentwintigtal kampongs, onder welke Oedjoe-dima, Kolo-haba, Ledetalo, Koroh, enz.

De bevolking, wier sterkte thans ongeveer 3000 zielen bedraagt, komt in alle opzichten met die van Sawoe overeen.

Dana.

Dana, ook wel Nieuw eiland en Hoki genoemd, welke laatste naam echter bij de Sawoe-eilanders niet bekend is, ligt op 10° 50′ Z. B. en 121° 18′ O. L., zuidwestwaarts van Randjoewa, waarvan het door eene breede en veilige straat is gescheiden. Aan de noordzijde is het vlak, aan de zuidzijde rotsachtig. Het eilandje is zeer klein en onbewoond.

([1]) Zie hierover uitvoeriger de *Reizen* van S. Müller, Dl. II, bl. 282; de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. XVI, bl. 304, en de *Indische Gids*, 1884, Dl. II, bl. 96.

§ 3. Soemba of Tjendana.

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Het nog weinig bekende eiland Soemba, ook Tjendana, Sandelhout-eiland en Sandelbosch of Sandelwood geheeten, ten zuiden van Flores, waarvan het door Straat Soemba of Straat Sandelhout gescheiden is, en overigens door den Indischen Oceaan bespoeld, ligt tusschen 9°17′ tot 10°19′50″ Z. B. en 119°3′ tot 120°55′ O. L., en heeft volgens de berekening van Melvill eene grootte van 251,8 □ mijlen (1).

De kuststreken zijn over het algemeen vlak en laag; over het midden des eilands strekt zich een gebergte uit, dat op sommige plaatsen tot de noordkust voortloopt, doch waarschijnlijk nergens 2000 vt. bereikt. Als hoogste bekende top wordt genoemd de Pino Passa Massani (± 1800 vt.) in het midden van het oostelijke gedeelte des eilands; het Massoe-gebergte, ten oosten daarvan, is 1200 of 1300 voet hoog, en het Karita-gebergte, ten westen ervan, 1000 tot 1100 vt.; de Bata Kapedoe en de tafelberg Ndatar, beide ten noorden van den Pino Passa Massani, zijn 800 tot 1000 vt.; de Taboendoeng, ten zuidwesten van den Karita, bereikt slechts 900 vt., evenals het gebergte van Laj Wolan, dat ten noorden van den Karita ligt (2). Men spreekt ook van een vulkaankegel, welks naam of ligging echter niet wordt opgegeven (3). Overigens bestaat de bodem

---

(1) *Statistieke Kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849. In den *Moniteur des Indes*, 1846—1847, geeft dezelfde Schrijver 236,5 □ mijlen voor de grootte van dit eiland.

Men zie over Soemba vooral de berichten van den Heer S. Roos in de *Verhandel. v. het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXVI, en het uittreksel daaruit in het *Tijdschrift v. Neêrl. Indië*, 1874, Dl. II, bl. 352.

(2) In het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1855, Dl. I, bl. 278 wordt het middengedeelte des eilands genoemd »een zeer vruchtbaar tafelland, verdeeld in vier Afdeelingen: Tanah Maringoe (het koude land), Anakala, Prewatanah en Lewa; van welke Anakala het schoonste en vruchtbaarste is, en waarin een meer is, welks water men in verschillende richtingen over de geheele oppervlakte van het plateau heeft weten te leiden, zoodat het eene onafzienbare uitgestrektheid rijstvelden besproeit." Op de kaart van Roos zijn slechts drie zulke Afdeelingen te ontdekken, hoewel zij niet als zoodanig worden aangegeven; namelijk Massoe of Tanah Maringoe in het oosten, Leewa in het midden, en Wajéwa in het westen des eilands. Parewatana en Anakala zijn daar namen van kampongs op gelijknamige heuveltoppen gelegen.

(3) Zie Junghuhn, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1265. Roos, die het eiland in alle richtingen heeft doorkruist, maakt van dien vulkaan geene melding evenmin als van de lavaslakken, maar zegt wel dat Soemba aan menigvuldige aardbevingen onderhevig is.

grootendeels uit kalkgesteenten, puimsteen en lavaslakken, met eene zwarte, vruchtbare aardlaag bedekt.

Het eiland heeft verscheidene uitstekende punten of kapen, vooral aan de noordzijde, van welke op de Kaarten van Versteeg en Roos met name vermeld worden:

aan de noordkust, van het westen af:

T. Memboro, T. Palmedo, T. Sassar (de Noordpunt), T. Roda, T. Ngaroewoe, T. Mandolo, T. Batoe-ata en T. Kadoemboe of Kadamboe.

aan de oostkust, van het noorden af:

T. Petawang, T. Rendeh, T. Tapi en T. Mendjéli.

Voorts worden nog vermeld ([1]); T. Wanda, T. Wai Babi, T. Amboekoe biroe, T. Batoe Mejrah en T. Roewa, zonder opgave van ligging; en de Zuidpunt, op 10° 19′ 50″ Z. B. en 120° 32′ O. L.

De bochten tusschen deze kapen vormen ankerplaatsen, die, daar de kust bijna overal vrij steil afloopt, wel eene voldoende diepte hebben doch meerendeels geheel open liggen. De beste ankerplaatsen zijn: aan de noordkust bij Nangamessi en bij Waingapoe ten zuiden van T. Mandolo, en bij Kadoemboe tusschen T. Batoe-ata en T. Kadoemboe; voorts kan men daar nog ankeren bij Palmédo en aan den mond der rivier Waidé, beide tusschen T. Palmédo en T. Sassar, aan den mond der Kadessa bij T. Roda, en voor Rendeh bij T. Rendeh; en aan de zuidkust in de westelijke helft des eilands, bij Tidas en Pandang, waar eene tegen alle winden gedekte baai gevonden wordt ruim genoeg voor 15 of 20 schepen. Buitendien bieden ook de monden der rivieren aan kleine vaartuigen veilige ligplaatsen aan.

Uit het binnenland vloeien naar alle zijden eene menigte rivieren zeewaarts, die echter met enkele uitzonderingen weinig bevaarbaar zijn en veelal zandbanken voor de monding hebben. Sommige worden aan de besproeiing der rijstvelden dienstbaar gemaakt. De voornaamste zijn:

aan de noordkust van het westen af:

De Emboe Kambéra, aan den noordwesthoek; de Ketéwé; de Kareendi; de Wai Wawi; de Memboro, die op het Anakala-gebergte ontspringt en ruim een uur ver voor kruisbooten bevaarbaar is; de Palmédo; de Waidé of Wendé; de Kadessa, die bij T. Roda in zee valt; de Kapoendoe; de Kanata; de Nangamessi of Loko Témoe; de Téna Watoe of Matawai; de Kambéra, de grootste rivier des

---

([1]) In het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1855, Dl. I, bl. 279.

eilands, op vele plaatsen 80 meter breed, ver landwaarts in bevaarbaar, en ontstaande uit de samenvloeiing van de Massoe en de Karita, die op de gelijknamige gebergten ontspringen en zich bij de negeri Samboeroe-wai vereenigen; de Palamandjeli; de Soedoe; de Kadoemboe; en de Petawang, bij de kaap van dien naam aan den noordoosthoek.

aan de oostkust, van het noorden af:

de Melolo, die in grootte op de Memboro volgt; de Rendeh, met een wijden doch met steenbanken bezetten mond; de Poerah en de Mendjéli of Menjili, in grootte gelijk aan de Melolo.

aan de zuidkust, van het oosten af:

de Wajéloe; de Teraba; de Wasang; de Tarimbang; de Latoe; de Tidas; de Pandang; de Wanoekaka en de Roewa.

aan de westkust, van het zuiden af:

de Lamboja; de Garoe en de Kodi.

Het belangrijkste voortbrengsel van het plantenrijk is sandelhout, waarvan geheele bosschen het binnenste gedeelte des eilands bedekken. De uitvoer staat echter volstrekt niet in verhouding tot de hoeveelheid van het product; omdat de bevolking door vrees voor de geesten, die deze bosschen bewonen, weerhouden wordt sandelboomen te kappen of zelfs aan te raken; men berust er echter in, wanneer zulks geschiedt door vreemdelingen, vooral Endehneezen, die daartoe somtijds in grooten getale en met schietgeweer gewapend overkomen en dan aan de Radja's eenige geschenken aanbieden. Voorts levert Soemba: ebbenhout en andere uitmuntende houtsoorten; *kamoening-* en verscheidene andere boomsoorten, uit wier wortels, schors of bladeren verfstoffen worden bereid; indigo; wilde kaneel; suikerriet; peper; *sirih; pinang; lontar*-palmen in menigte; tabak en katoen; en als voedingsmiddelen rijst, gierst, en *djagoeng*, die ook naar Endeh (Oost-Flores) worden uitgevoerd, aard- en peulvruchten, verschillende groenten en ooftboomen. De rijstvelden en andere aanplantingen worden door uitgestrekte grasvlakten afgewisseld.

Het dierenrijk levert eene groote menigte paarden, wier ras dat van Timor, Sawoe en Roti verre overtreft; zij teelen in het wild voort en worden in groote hoeveelheid uitgevoerd (alleen hengsten). Buffels zijn er in groot aantal; zij worden echter niet uitgevoerd en slechts bij zeer bijzondere gelegenheden geslacht, maar alleen gebruikt om den voor rijstbouw bestemden grond fijn te trappen. Voorts zijn er vele varkens, herten, geiten, weinig schapen, eenden, kippen, duiven, papegaaien en andere vogelsoorten, doch geen wild gedierte behalve apen en slangen. Vogelnestjes worden in menigte en van

de beste soort zoowel in het binnenland als aan de kusten gevonden. Schildpad en *tripang* levert de zee in overvloed op, terwijl krokodillen de kusten onveilig maken.

Van het delfstoffenrijk is niets bekend dan dat de grond op sommige plaatsen marmer bevat.

Verdeeling, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Soemba is verdeeld in een aantal rijkjes, wier hoeveelheid echter niet juist bekend schijnt. Het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië* (1) vermeldt 35 rijkjes, namelijk: in het noordelijke gedeelte van het westen af: Koedi of Ketewer (Katewe, Kadewi), Momboro, Palmedo, Kapoendo, Kanatta, Toimanoe, Kambera, Kadoembo (Kadamboe, Ketoembo), Petawang, Melolo en Menjili; in het zuidelijke gedeelte van het westen af: Lamboeja, Roewa, Manoekaka, Panda, Tida, Tarimba, Wasa, Laritoe (Lawitoe), Taboeri (Taboewi), Wajeloe en Teraba; en in het binnenland: Soembi, Taboende, Karita, Mandar, Lewa-koendamara, Lewa-pakoe, Lewa-laudoet, Lakoeka, Pari-watoena, Anakala, Loerada, Lawoenda en Raroeka; elk onder een afzonderlijken Radja. Deze opgave, afkomstig van een voormalig Resident van Timor, verschilt ten eenenmale van die, welke voorkomt in den *Regeringsalmanak voor Neêrlandsch Indië* (2), waar slechts 29 rijkjes, meerendeels met geheel andere namen en verdeeld tusschen tien Radja's worden opgegeven, te weten: 1°. Kambera, Lamboenopo, Endatar en Batakapedo; 2°. Taimanok en Samparingo; 3°. Kadoembo, Kanata en Kadesa; 4°. Palmédo, Leina, Mengommong, Prikambira, Oewindale en Baitoeli; 5°. Kanata, Tengedo, Kalemba en Samboeha; 6°. Mamboro, Tanah Kadoengoer en Palindi; 7°. Menjili, Sabi, Manosewani en Pilowato; 8°. Talolea; 9°. Kadoembo; 10°. Lawa. Roos vermeldt van de rijkjes van Soemba er 21 als door hem bezocht, en wel elk met een afzonderlijken Vorst, en weder gedeeltelijk met andere namen, te weten: Kambéra, Waingapoe, Taimanoe, Kanata, Kapoendoe, Sassar of Kadessa ook Napoe geheeten, Palmédo, Memboro, Laura of Ketéwé, Kawangoe (Soedoe), Kadoembo, Sampareengoe, Ndatar, Bata Kapédoe, Kiritana, Djériek, Lai Woelan, Karita, Taboendoeng, Tarimbang en Massoe of Tanah Maringoe (het koude land). Van deze waren alleen Taimanoe en Sampareengoe onder één

(1) Jaargang 1855, Dl. I, bl. 282.
(2) Jaargang 1876, bladz. 261.

Radja vereenigd, terwijl in Kambéra deze betrekking werd waargenomen door dien van Ndatar, bij gebrek aan een wettigen opvolger. In den jongsten *Regerings-almanak* (1) eindelijk worden opgegeven, in West-Soemba: Memboro, Ketewer, Laoera, Wadjiwa, Marringgi, Garoh en Roewa; in Oost-Soemba: Melolo, Petawang, Rende, Mendjeli, Karera, Tawoei en Tarimbang; in Midden-Soemba: Waingapoe, Kambera, Lewa, Kadoemboe, Manala, Tidas, Kapoendoek, Soroe, Lakoka, Palmedo en Patoen. Daar er een honderd en vijftigtal negeriën zijn (2) en een groot aantal Vorstelijke of adellijke personen, die zich hier of daar eenig gezag aanmatigen, is het bij onze gebrekkige kennis des eilands niet te verwonderen, dat er zoo weinig overeenkomst tusschen de verschillende berichten bestaat; maar toch is het opmerkelijk, dat er zoo weinig overeenstemming is tusschen de officieële regeerings-opgaven onderling, en tusschen deze en die van den Heer Roos, die eenige jaren als Controleur op Soemba heeft doorgebracht en de door hem bezochte gewesten uitvoerig beschrijft.

De waardigheid der Radja's, wier titel eigenlijk is *Meramba bokoel* of *Tamoe oemboe*, d. i. Groote heer, is erfelijk in hun geslacht. Hun bestuur is geheel willekeurig en niet door wetten of *adats* beperkt. Zij genieten geene bepaalde inkomsten van de bevolking, maar verschaffen zich die door het opleggen van willekeurige boeten om onbeduidende redenen, het verkoopen van hunne onderdanen als slaven, en dergelijke middelen; daarin bestaat dan ook eigenlijk alleen hun bestuur; want van iets, wat naar eenige regeering, politie of justitie gelijkt, heeft niemand op Soemba eenig begrip, en er heerscht geen ander recht dan dat van den sterkste. Er zijn ook geene Kampongshoofden; maar in elk huis wordt de oudste, onder den naam van *Ama bokoel*, d. i. groote vader, als hoofd der familie beschouwd en gewoonlijk gehoorzaamd (3).

De O. I. Compagnie had hier vroeger eenigen tijd eenen ambtenaar en eenen militairen post gevestigd te Labaja (Lamboeja?). Dit een en ander is echter langzamerhand vervallen; en eerst in 1845 zijn weder met eenige Radja's van de Noord- en Oostkust contracten

(1) Jaargang 1883, Dl. I, bl. 72.

(2) De namen dezer negeriën en het aantal huizen, waaruit zij bestaan, worden opgegeven in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1855, Dl. I, bl. 282—284.

(3) Roos maakt ook melding van een *Meramba mangoe tanah*, die geen regeeringspersoon is maar aan wien men eigenlijk vergunning zoude moeten vragen tot het ontginnen van een stuk tuin- of bouwgrond, hetgeen evenwel gewoonlijk niet geschiedt. Dit is dus, althans gedeeltelijk, dezelfde persoon, die op Timor, Roti en Sawoe onder verschillende benamingen als *Toewan tanah* of *Radja tanah*, Heer van den grond, bekend is; priesterlijke functiën schijnt hij hier echter niet uit te oefenen.

gesloten, waardoor dezen zich echter niet zeer gebonden schijnen geacht te hebben ([1]); althans in 1860 is het noodig gekeurd een geheel nieuw contract aan te gaan met de Radja's van Taimanoe, Kambéra, Kadamboe (Kadoembo) en Menjili (Mendjeli) ([2]), geheel gelijkluidend met hetgeen nagenoeg gelijktijdig met de Radja's van Sawoe gesloten werd (bl. 629). In het jaar 1866 is op Soemba weder een Controleur gevestigd te Kabaniroe aan de rivier Kambéra; thans is de standplaats van dien ambtenaar voor Midden-Soemba te Waingapoe aan de baai van Nangamessi, dus zeer nabij Kabaniroe, terwijl voor West- en Oost-Soemba Posthouders geplaatst zijn respectievelijk te Memboro en te Melolo (bl. 575).

Bevolking.

De bevolking, wier sterkte zelfs niet bij benadering kan worden opgegeven, doch die door MELVILL op 400000 zielen is geschat ([3]) en omtrent welker afkomst ons geene berichten bekend zijn, wordt voorgesteld als een dom, bijgeloovig, lui, onzindelijk, vreesachtig en wantrouwend, maar gastvrij, goedaardig en schoon menschenras. Zij staan op een zeer lagen trap van beschaving en leven, daar zij niet zeer genegen zijn om met vreemdelingen in aanraking te komen, veelal van de kusten verwijderd. Groot van gestalte en gespierd, hebben zij eene lichtbruine soms eene olijfkleurige tint en onderscheiden zich van de Javanen en Maleiers door minder uitstekende jukbeenderen, een minder platten neus, en een iets breeder voorhoofd ([4]).

([1]) Zie het *Tijdschr. v. Nedrl. Indië*, t. a. p., bl. 300.

([2]) Zie de *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting 1860—1861, n°. 71 en Zitting 1861—1862, bl. 787. De staatjes, met welke in vroeger of later tijd contracten zijn gesloten, zijn, volgens het *Kol. Verslag over* 1875, Melolo, Lewa (Soedoe), Kapoendoe, Patawang, Manoekoko, Kodessa, Samparingo, Manjili, Kambera, Kadoembo en Memboro; terwijl zich, volgens het *Verslag over* 1876, in het jaar 1874 daartoe nog hadden aangemeld de Radja's van Kapoendoek, Anamboro en Palamalambo. Alleen de Radja van Memboro heeft den distinctieven stok met zilveren knop; de overigen hebben alleen eene Nederlandsche vlag.

([3]) Volgens andere berichten zoude de bevolking slechts 42000 zielen bedragen; en weder volgens andere, 225000 zielen op het bekende gedeelte en bijna tweemaal zooveel nog onbekend. Het *Aardrijksk. Woordenboek* geeft aan Soemba 1,000000 bewoners, zonder te vermelden aan welke bron dit cijfer is ontleend. ROOS zegt dat al deze cijfers geen enkelen grond hebben en het een raadsel mag heeten hoe men er aan gekomen is.

In het westelijke gedeelte des eilands hebben zich langzamerhand zeer vele Endehneezen, en in het oostelijke Sawoeneezen gevestigd, die over de Inboorlingen eene zekere suprematie trachten uit te oefenen. *Kol. Verslag over* 1877, bl. 37.

([4]) *Tijdschr. v. Nedrl. Indië*, 1884, Dl. I, bl. 205.

Aan de kusten bestaat de kleeding der mannen in een of twee stukken wit, gekleurd of zwart katoen om de middel geslagen, waarom eenige strengen touw als buikgordel worden vastgemaakt, en dragen de vrouwen eene zwarte, lange en zeer nauwe *saroeng;* doch in het binnenland is eene strook boomschors om de lendenen de eenige bedekking. Beide geslachten dragen het haar lang; de mannen dragen daarbij de *Kamballa*, dat is een stuk boomschors meer dan een vadem lang en een paar voet breed, dat eenige malen om het hoofd wordt gewonden, en, als zij te paard zitten, de *Katanga ngéngé*, een stuk katoen van een paar vadem lang, dat om de *Kamballa* en onder de kin wordt gewonden om eerstgenoemde vast te houden. De mannen hebben als sieraden armbanden van ivoor en dik koperdraad, de vrouwen van glaskralen en dunner koperdraad.

De wapenen zijn lange lansen (*nimboe*), eene soort van zwaarden of *parangs* (*kabéla*) en ronde schilden van gedroogde buffelhuid vervaardigd (*téming*).

De bevolking is verdeeld in vier kasten of standen. Den eersten stand vormen de *Meramba-bokoel* of *Tamoe-oemboe*, d. i. Groote Heeren; hiertoe behooren de voorname Radja's en hunne mannelijke afstammelingen, gesproten uit het huwelijk van twee vorstelijke personen. De tweede stand zijn de *Ana-mendamoe*, gesproten uit het huwelijk van een Radja met eene *Kabisoe*; dezen mogen hunnen vader niet opvolgen, doch kunnen Hoofd worden van eene kleine negeri, met den titel *Meramba;* huwt zoo iemand met eene wettige dochter uit den eersten stand, dan kunnen zijne kinderen weder *Meramba-bokoel* worden. De derde stand bestaat uit de *Kabisoe* of *Kapisoe* of vrije burgers, die weder worden verdeeld in *Kabisoe-bokoel* en *Kabisoe-koedoe*, d. i. grooten en kleinen, doch wier stand hen volstrekt niet tegen de onderdrukking en knevelarijen der Meramba's beveiligt. De vierde stand zijn de *Tau-ata* of slaven; zij hebben geene rechten, kunnen te allen tijde worden verkocht en worden in menigte uitgevoerd vooral door de Endehneezen. In uiterlijk voorkomen of beschaving bestaat tusschen deze standen geen verschil; ook de slaven leven met hunne meesters op den voet van volkomene gelijkheid.

De huizen, die in meer of minder geregelde en somtijds vrij groote kampongs of negeriën bij elkander staan, zijn zeer groot en hoog op palen gebouwd; de daken zijn van *alang-alang* en loopen zoo laag af dat zij tevens tot wand verstrekken. In het midden bevindt zich de stookplaats, en daar rondom zijn een aantal kamertjes gebouwd met den uitgang naar de binnenzijde, van welke

iedere bewoner er een tot zijn gebruik heeft. Deze huizen strekken dus waarschijnlijk aan meer dan één gezin tot woning. Het huisraad bestaat uit eenige potten, pannen, matten, manden en weefgetouwen. De kampongs of negeriën waren vroeger gewoonlijk met een muur van op elkander gestapelde steenen omringd, doch zijn thans meestal omgeven door eene omheining van *bamboe doeri* of ander struikgewas, waarin slechts een paar kleine openingen zijn.

De nijverheid der Soembaneezen bepaalt zich, behalve den slavenhandel, tot dien in paarden, schildpad, vogelnestjes, rijst, *djagoeng*, *kamoening*-hout, touw en vischnetten. De mannen verzamelen alleen dit hout, de vogelnestjes en het schildpad, en vervaardigen de netten en het touw; al het overige werk, het spinnen, weven en verven der kleedingstukken, het branden van kalk, het bakken der potten en pannen, het koken van stroop uit het sap der *lontar*-palmen, het bereiden van zout, ook een groot gedeelte van den landbouw, wordt door de vrouwen verricht. De buitenlandsche handel, die naar het schijnt alleen te Waingapoe wordt gedreven, is van zeer weinig belang (zie bl. 579).

Woeste gronden schijnen algemeen eigendom te zijn, waarvan ieder zich het bezitrecht kan verwerven door ontginning en omheining. Wordt een stuk ontgonnen grond weder verlaten, dan kan een ander dit in bezit nemen. Eigendomsrecht hebben alleen de leden der Vorstelijke familiën en de groote *Kabisoes*, omdat zij door hunne slavenmacht dat recht kunnen handhaven. Het staat ieder vrij in de bosschen de natuurlijke producten in te zamelen en alle hout te kappen behalve sandelhout.

Van hunnen godsdienst wordt medegedeeld, dat zij eene godheid erkennen, die boven de wolken woont en *Oemboe Waloe Mendokoe* (Heer, die alles maakt) heet; deze schijnt vooral ook de beschermgod der sandelboomen te zijn (vergel. bl. 635). Zij aanbidden hem echter niet rechtstreeks maar doen dit door tusschenkomst van een tweede wezen, dat *Merapoe* heet en eene soort van beschermheilige of middelaar tusschen de menschen en de Godheid is. Er zijn ook priesters, *Ratoe*, die offeraars en wichelaars zijn, en bij ziekten en andere onheilen de booze geesten bezweren. Tempels of dergelijke heilige huizen bestaan niet. Volgens een ander bericht ([1]) vereeren zij twee onzichtbare geesten, den *Oemboe awan* of Heer des hemels en den *Oemboe tanah* of Heer der aarde; naast welke eene massa aardgeesten staan, aan wie zij offeren wanneer zij ten strijde trekken en als zij

---

([1]) *Tijdschr. v. Nederl. Indië*, 1884, Dl. I, bl. 207.

gaan planten, oogsten of reizen. De offeranden bestaan uit kippen, varkens, paarden of buffels. Waarschijnlijk is echter de juistere vertaling van deze godennamen Heer Hemel en Vrouw Aarde, zoodat men ook hier weder zal hebben te denken aan het vruchtbaarmakend mannelijk en vrouwelijk beginsel, dat op de Aroe- en andere eilanden door den Heer Zon en de Vrouw Aarde wordt uitgedrukt.

De taal, welke geheel van die der naburige eilanden verschilt, is zacht en welluidend maar zeer arm en onbeschaafd, en heeft onderscheidene dialecten. Een klein Woordenlijstje ervan is medegedeeld in het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 1855, Dl. I, bl. 290—296, en eene vrij uitvoerige Woordenlijst benevens eenige Samenspraken door den Heer Roos in de *Verh. van het Bat. Genootsch.*, Dl. XXXVI. Letterschrift bestaat er niet.

De vermaken bestaan hoofdzakelijk in maaltijden, waarbij een groot aantal paarden, buffels en varkens wordt geslacht, zingen en dansen. Dit laatste geschiedt op soortgelijke wijze als op Timor, meest door vrouwen, onder begeleiding van *gongs*, trommen, en eene soort van gitaar met twee koperen snaren bespannen. Eene soort van spiegelgevechten, te paard en te voet, behooren tot de geliefkoosde uitspanningen der mannen (¹).

Hunne oorlogen zijn zelden zeer bloedig. De vijandelijke partijen scharen zich met lans en schild gewapend, op een vlak terrein, in één gelid tegenover elkander en trachten beurtelings elkander te treffen. De partij, die het eerst eenige gewonden bekomt, acht zich overwonnen, gaat op de vlucht en betaalt de boete of schadevergoeding, welke geëischt wordt en gewoonlijk in een aantal paarden, buffels en slaven bestaat; waarna het sluiten van den vrede met groote feesten wordt gevierd. Somtijds hebben deze gevechten ook te paard plaats, in welk geval in plaats van de lans eene korte werpspies, *sowar*, wordt gebruikt. Slechts zelden gebeurt het, dat op deze wijze geen einde aan den oorlog komt. Is dit laatste het geval, dan tracht men de vijandelijke kampong in brand te steken; en wanneer zulks gelukt, heeft eene algemeene plundering plaats en worden de inwoners gedood of als slaven medegevoerd.

De huwelijken worden door de ouders der jongelieden vastgesteld, veelal na kennisgeving van het plan aan den Radja, en de prijs bepaald, welken de bruidegom zal hebben te betalen voor zijne bruid, die hij vervolgens met behulp van zijne vrienden met geweld uit

(¹) Eene uitvoerige beschrijving van al deze feestelijkheden zie men bij Roos, t. a. p. bl. 62 en volgg.

het huis harer ouders moet halen; somtijds ook wordt het meisje, hetzij met of zonder voorkennis van hare ouders, geschaakt. Met het betalen van den koopprijs en het vieren van feesten, welke eenige dagen duren, is dan het huwelijk voltrokken en de vrouw het wettig eigendom van den man, die haar des verkiezende kan verkoopen. Indien de bruidegom echter niet in staat is terstond den geheelen koopprijs te voldoen, komt hij bij den vader van het meisje inwonen en is verplicht totaan de volledige aflossing voor dezen te arbeiden. De veelwijverij is algemeen, vooral bij de Grooten, in gebruik.

De begrafenis, althans van eenen aanzienlijke, geschiedt niet voordat alle bloedverwanten tegenwoordig zijn; tot zoolang wordt het lijk met lijnwaden omwonden in eene zittende houding bij de stookplaats gezet met den rug naar het vuur gekeerd, en ieder die binnenkomt is verplicht den doode een stuk geld, eenige *sirih*, een kleedje of iets dergelijks te geven, welke voorwerpen later gedeeltelijk mede begraven worden. Eindelijk wordt het lijk in dezelfde houding geplaatst in een graf (vergel. bl. 205), op welks bodem eene *gong* ligt en dat ook wordt gesloten met eene *gong*, waarboven nog eene steenen zerk wordt gelegd. Bij de gewone Soembaneezen worden de twee *gongs* vervangen door matjes. Volgens eene andere beschrijving worden alle lijken met lijnwaad omwonden in eene hurkende houding aan eenen paal gebonden, die voor het huis van den overledene in den grond wordt gezet. De lijken van Vorsten worden in dien toestand gelaten totdat zij geheel ontbonden zijn, die van minderen slechts twee of drie dagen, waarna zij bijgezet worden in een graf, dat den vorm van een put heeft en met een zwaren steen wordt gesloten. Ook de kleederen en sieraden van den overledene worden met hem begraven. Die graven zijn in het midden van de kampongs. De lijkfeesten, die hoofdzakelijk in overvloedige maaltijden bestaan, verschillen natuurlijk naarmate van den rang en het vermogen van den overledene. Bij het overlijden van een Radja worden niet alleen een paar van zijne rijpaarden geslacht, die hij in het volgende leven zal noodig hebben, maar ook, vroeger openlijk en nu nog in het geheim, een aantal menschen vermoord, hetzij om hem te dienen, hetzij omdat zij als toovenaars (*mamaroe* of *soewangi*, vergel. bl. 607) de oorzaak zijn geweest van zijnen dood. De bezittingen der gedooden worden dan het eigendom en hunne bloedverwanten slaven der erfgenamen van den Radja. De nalatenschap van eenen overledene gaat over op zijne vrouw en kinderen of, bij ontstentenis van deze, op zijne naaste bloedverwanten.

De eilandjes P. Sedoelang of Saloera, P. Mangoedoe en P. Noesa Rongo aan de zuidkust van Soemba, en Noesa Mano of Manoek aan de oostzijde zijn onbewoond.

§ 4. De Allor-eilanden, zijnde Allor, Pantar en eenige kleinere.

Allor.

Allor, ook Ombaai, Ombo, Emmer en Maloewa genoemd, dat met de overige tot deze groep behoorende eilanden de Onder-afdeeling Allor der Afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden vormt, ligt ten noordwesten van Timor, waarvan het door de 15 mijlen breede Straat Ombaai of Maloewa gescheiden is, tusschen 8° 5′ tot 8° 28′ Z. B. en 124° 17′ tot 125° 15′ O. L., en heeft met de zeer kleine omliggende eilandjes volgens Melvill eene grootte van 46,8 □ mijlen. Het geheele eiland is bezet met bergen, die 3000 tot 4000 vt. hoog en met bosschen bedekt zijn. De bergstroomen, welke zich naar alle zijden ontlasten, zijn onbevaarbaar en drogen in den Oostmoesson geheel uit.

Er zijn slechts weinige belangrijke baaien. De voornaamste, die ook eene veilige ankerplaats aanbiedt, is die van Keboela in het noordwesten, door welke de noordwestpunt des eilands wordt gevormd tot een schiereiland, dat den naam draagt van Allor ketjil (Klein Allor) of Keboela. Kleine vaartuigen kunnen in den Oostmoesson bijna overal langs de zuidzijde liggen, doch moeten wegens de steile kust en den slechten ankergrond aan den wal worden vastgemaakt.

De voortbrengselen zijn voornamelijk: *lontar-*, *gebang-*, *arèn-* en kokospalmen, *kajoe poetih*-boomen, rood hout (*kajoe mejrah*, timmerhout), *kanari*-boomen, en eenige soorten waaruit verfstoffen worden bereid; weinig katoen; indigo, rijst, *djagoeng* en gierst; de *soekoen* of broodvrucht; verschillende vruchten, ook aard- en peulvruchten; *sirih* en tabak. Het dierenrijk levert: wilde buffels, wilde zwijnen, herten, geiten, weinig schapen, tamme varkens, kippen, *tripang*, schildpad, vogelnestjes en was. Het delfstoffenrijk is onbekend.

Het eiland is verdeeld in zeven Regentschappen of rijkjes, zijnde van het noordwesten af zuidwaarts:

Allor of Klein Allor, ook Keboela genoemd, het noordwestelijke schiereiland, met de kampongs Allor besâr, Allor ketjil, Daloloew, enz.; Koewi of Maloewa, dat de zuidwestpunt inneemt; Matoro of

Mataro; Batoe-lolong; Madema of Madaman, met de kampong Bitoeka; Pitoko of Paitoko; Poerema of Poerehman, in het noordoosten; Erano en Kolana ([1]).

Deze rijkjes worden bestuurd door Radja's, die vroeger gedeeltelijk aan Portugal onderworpen waren doch sedert het tractaat van 1859 (bl. 587) allen aan Nederland onderhoorig zijn; die van Allor voert den distinctieven rotting met zilveren knop. In dit staatje is ook te Allor ketjil de Posthouder van deze Onder-afdeeling gevestigd, wiens woning te onderhouden de eenige dienst is, welke van den Radja wordt gevergd.

De bevolking is zeer talrijk, maar hare sterkte alleen bij gissing bekend; MELVILL stelde die in 1849 op 25000 zielen, terwijl in het *Aardrijkskundig Woordenboek* wordt gezegd dat zij in 1853 bijna 194000 zielen telde. Zij wordt onderscheiden in Orang pantej of Strandbewoners en Orang goenoeng of Bergbewoners.

De Strandbewoners zijn vreemdelingen, zoo men zegt van Ternate en Boeton afkomstig, die zich hier gevestigd en de Inboorlingen onderworpen hebben doch thans slechts een zeer weinig beduidend gezag over hen uitoefenen. Zij zijn Mahomedanen, en leven hoofdzakelijk van vischvangst en handel. Er worden onder hen goede pottenbakkers aangetroffen en scheepstimmerlieden, die kleine vaartuigen bouwen; het weven der kleedingstukken wordt door de vrouwen verricht. De kleeding bestaat voor de mannen in eene soort van wijde broeken en om het bovenlijf een stuk lijnwaad gelijk de Timoreezen dragen; voor de vrouwen in eene *saroeng*. De wapens zijn lansen, pijlen en eenige geweren. De kampongs zijn ongeregeld aangelegd. De huizen staan onmiddellijk op den grond en zijn slecht en vuil maar vrij groot, zoodat er gewoonlijk vier of vijf huisgezinnen in wonen.

De Bergbewoners of Binnenlanders behooren waarschijnlijk tot een dergelijken gemengden stam als de kustbewoners van Timor en zijn Heidenen. Daar zij zelden met vreemdelingen in aanraking komen zijn zij minder beschaafd dan de Strandbewoners; men zegt dat zij twistziek en weinig te vertrouwen zijn. Hunne kleeding bestaat alleen in eene *tjawat* (bl. 53) van boomschors of katoen; en hun opschik in arm-, been- en oorringen van koperdraad of kralen; hunne woningen zijn gelijk aan die van het strandvolk. De wapenen zijn pijl en boog, *kléwangs*, lansen, ronde schilden van buffelhuid en langwerpig vierkante van hout. Zij leven van den landbouw, en

([1]) *Kol. Verslag over* 1875, bl. 27.

brengen hunne rijst, *djagoeng*, *sirih*, enz. naar de kustplaatsen in ruil tegen ijzerwerk, koperdraad en glaskralen.

De buitenlandsche handel wordt alleen door de Strandbewoners gedreven met Boegineezen, Mangkasaren en Boetonners, die daar vooral rijst, *djagoeng* en was, en ook wel slaven, uitvoeren in ruil tegen koperdraad, *gongs*, eene soort van koperen trommen, *parangs* of *kléwangs*, messen, glaskralen, wit katoenen lijnwaden, arak, zilveren en ivoren armbanden, kruit, enz. Eene officieele opgave omtrent de handelsbeweging aldaar wordt niet medegedeeld.

De taal dezer eilanders is nog niet bekend; zij schijnt met eenig dialectverschil dezelfde te zijn, die ook op Pantar en de Solor-eilanden wordt gesproken. De handelaars behelpen zich met het Maleisch, dat door sommige strandbewoners eenigszins wordt verstaan.

Pantar.

Pantar of Pontare ligt, tusschen 8°8′ tot 8°38′ Z. B. en 123°53′ tot 124°18′ O. L., ten westen van Allor, waarvan het gescheiden is door Straat Tawin of Pantar, terwijl het ten westen door Straat Moritja of Maurissa wordt bespoeld. De grootte is volgens Melvill 14,8 □ mijlen. In voortbrengselen en natuurlijke gesteldheid verschilt het weinig van Allor; het bereikt zijne grootste hoogte in het zuidelijke gedeelte, waar zich eene piek, die door sommigen voor eenen vulkaan wordt gehouden, volgens Melvill tot eene hoogte van 3110 vt. verheft.

Het eiland is verdeeld in drie rijkjes of Regentschappen, te weten:

Pandai, in het noorden, met de kampongs Denga Laen, Ladiboleng en Kapitan.

Bamoesang, in het zuidwesten, met Malokoe, Sendjata, Haliweka en Hoekoem.

Blagar of Blagei, in het oosten, met Karkaloeman, Noehawala, Todaiseh en Hoekoemoloe.

De Radja's van deze staatjes, onder welke die van Pandai en Bamoesang den rotting met zilveren knop hebben, zijn onderhoorig aan het Gouvernement doch tot geene diensten verplicht.

Omtrent de bevolking, van wier sterkte de opgaven verschillen van 17000 tot 60000 zielen, en haren handel geldt geheel hetzelfde wat omtrent die van Allor is gezegd.

De kleinere eilanden.

In Straat Pantar of Tawin liggen van het noorden af:

P. Pandjang of het Noord-eiland aan den ingang der Straat. Het is een laag eiland met eenen kleinen heuvel in het midden.

P. Ternate, een klein en niet zeer hoog eiland, dat gerekend wordt tot het staatje Allor te behooren.

P. Soewangi of Swangi, een zeer klein en laag eilandje vóór de Baai van Keboela (¹).

P. Pora of Hoog eiland, in het midden van de Straat. Het is het grootste van alle en zeer hoog. De oostelijke helft wordt gerekend te behooren tot het staatje Allor, de westelijke tot Blagar.

P. Tawin of Zuid-eiland (bij VERSTEEG P. Toerin) een klein en niet zeer hoog eilandje aan den zuidelijken ingang der Straat; het behoort onder Blagar.

In Straat Moritja liggen van het noorden af:

P. Lapang of Vlak eiland en P. Batang of Groen eiland. Deze twee liggen nabij elkander, zijn laag en door riffen omgeven; zij worden gezegd gewone aanlegplaatsen van zeeroovers te zijn.

P. Noekahan, P. Roesa of Midden-eiland, ongeveer in het midden van deze Straat.

P. Babi, P. Noebatan of Klein eiland, tusschen het vorige en de kust van Bamoesang.

Belangrijke bijzonderheden omtrent deze eilanden zijn ons niet bekend.

§ 5. DE SOLOR-EILANDEN, ZIJNDE LOMBLEN, ANDONARE, SOLOR EN EENIGE KLEINERE (²).

Lomblen.

Het eiland Lomblen, ook Lombatta en Kawela geheeten, dat met de overige eilanden van deze groep de Onder-afdeeling Solor der Afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden uitmaakt, ligt tusschen 8°10′ tot 8°35′ Z.B. en 123°12′ tot 123°54′ O.L., ten westen

(¹) Volgens den *Maleischen Atlas* van VERSTEEG ligt het ten noordwesten van Allor ketjil. P. Ternate heet daar P. Pora ketjil.

(²) Over deze groep zie men ook het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XX, bl. 378—398.

van Pantar, waarvan het gescheiden is door Straat (Wowang) Moritja of Maurissa, en heeft volgens MELVILL eene grootte van 25 □ mijlen.

Het middelste gedeelte des eilands is vlak en laag; doch in het noordoosten verheft zich de Lobetola of Lawotollok, een bijna gestadig rookende vulkaan, tot eene hoogte van ongeveer 4590 vt. Ook het zuidelijke gedeelte is bergachtig; de Lamajenong, die de zuidwestpunt vormt, en de Lamararap, meer oostwaarts aan de zuidkust, zijn daar de voornaamste toppen, hoewel niet zoo hoog als de Lobetola. Er zijn twee groote baaien, eene aan de noord- en eene aan de westzijde, die echter geene geschikte ankerplaatsen althans voor groote vaartuigen schijnen op te leveren.

Het eiland is verdeeld in drie Staatjes of Regentschappen, namelijk:

Kedang, dat het noordoostelijke gedeelte inneemt en eene onderhoorigheid is van het staatje Andonare op het eiland van dien naam. Het heeft langs het strand de drie kampongs Pantej Kaliko, Dololong en Beang, en nog 109 kampongs in het gebergte.

Lamararap, bevattende het zuidelijke gedeelte des eilands, met de hoofdkampong Lamararap.

Kawela, in het zuidwesten, met de hoofdkampong Kawela, tegenover welke eene rijke parelbank ligt.

De beide laatste worden bestuurd door Radja's, die onderhoorig zijn aan den Radja van Larantoeka op Flores (bl. 661).

De sterkte der bevolking wordt op 120000 zielen geschat ([1]).

Andonare.

Andonare, ook Sabrao en Serbiti genoemd, ligt tusschen 8° 14′ tot 8° 24′ Z. B. en 123° tot 123° 22′ O. L., en wordt ten oosten gescheiden van het noordelijke gedeelte van Lomblen door Straat Boleng of Boling of het Hollandsche gat, ten zuiden van Solor door Straat Solor, en ten westen van Flores door Straat Flores. De grootte bedraagt volgens MELVILL 10,3 □ mijlen, en de bevolking 50000 zielen; het *Aardrijkskundig Woordenboek* geeft een bevolkingscijfer van 36000 zielen.

Het geheele eiland is bergachtig en bereikt zijne grootste hoogte in het oostelijke gedeelte in den G. Wokka of Piek van Lamahala,

---

([1]) In het *Aardrijkskundig Woordenboek* en in het *Tijdschrift v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XX, bl. 378. MELVILL geeft 12000 zielen op, hetgeen misschien eene drukfout is.

die op ongeveer 4730 vt. wordt geschat. Belangrijke baaien zijn er niet; doch goede ankerplaatsen vindt men aan de noordwestkust bij Andonare, aan de oostkust bij Boleng, en aan de zuidkust bij Lamahala.

Andonare is verdeeld in vier Staatjes of Regentschappen, namelijk: Andonare, dat het grootste is en zich over de noord- en oostkust uitstrekt. De voornaamste plaatsen zijn Andonare, in het westelijke gedeelte van de noordkust, en Boleng Namanele op de oostkust; in het gebergte liggen een vijftigtal kampongs. Voorts zijn nog onderhoorigheden van Andonare het staatje Kedang op Lomblen (bl. 647) en zeven kampongs op de noordoostpunt van Flores ten westen van Tandj. Boenga (bl. 661).

Lamahala, in het zuidoosten, met de kampongs Lamahala aan de zuidkust, Boleng aan de oostkust, enz., doch geene kampongs in het gebergte.

Terong, in het zuiden, met de hoofdkampong Terong aan de kust en eenige kampongs in het gebergte. Dit staatje wordt beschouwd als eenigszins afhankelijk van Andonare.

Woerej of Woeri, op de westkust, met de hoofdkampong Woerej. Dit staatje was vroeger eene onderhoorigheid van het Portugeesche landschap Oikoessi op Timor (bl. 581), doch ten gevolge van het tractaat van 1859 heeft het Portugeesche gezag daar opgehouden. Het behoort thans tot het gebied van den Radja van Larantoeka op Flores (bl. 661).

Voorts liggen nog op de zuidwestpunt des eilands de kampongs Kenari, Belolong en Wairika, die ook beschouwd worden als onderhoorigheden van den Radja van Larantoeka.

De Vorsten dezer staatjes zijn deels Mahomedanen deels Heidenen; die van Woerej heet Roomsch Katholiek Christen te zijn. De Mahomedaansche Vorsten voeren den titel van Sengadji, de Heidensche dien van Attakabellak; onder hen staat een tweede Hoofd, met den titel van Kapitan, wiens waardigheid met die van Fettor op Timor overeenkomt. De Kampongshoofden heeten Pagawej.

De Vorsten van Andonare, Lamahala en Terong hebben den distinctieven rotting met zilveren knop; zij zijn verplicht om, wanneer zulks gevorderd wordt, prauwen te leveren om volk van of naar Timor over te brengen; in geval van oorlog op de Solor-eilanden manschappen te leveren; de Gouvernementsvaartuigen door Straat Flores te doen boegseeren en ze van water te voorzien.

Solor.

Solor ligt ten zuiden van Andonare, waarvan het door Straat Solor gescheiden is, tusschen 8° 27′ tot 8° 37′ 50″ Z. B. en 122° 54′ tot 123° 8′ O. L.; ten oosten wordt het door Straat Lamakera of Lamakwera van het zuidelijke gedeelte van Lomblen, en ten westen door Straat Lobetobi van Flores' zuidoostpunt gescheiden. De grootte is, volgens Melvill, 3,9 □ mijlen, en de bevolking naar gissing 30000 zielen, welke schatting waarschijnlijk te hoog is.

Het eiland is bergachtig doch minder hoog dan de beide vorige, en heeft geene bijzonder uitstekende toppen; de voornaamste is de Giriwatoe, aan den noordwesthoek. Het heeft geene belangrijke baaien, doch bij Lawajong aan de noord- en bij Lamakera aan de noordoostzijde zijn goede ankerplaatsen.

De Staatjes, waarin Solor verdeeld is, zijn:

Lawajong, aan de noordkust, met de hoofdkampong Lawajong en zestien kampongs in het gebergte. Bij deze hoofdplaats, waar de Nederlandsche Posthouder der Onder-afdeeling Solor gevestigd is, ligt het oude thans niet meer bezette fort Hendrik, bestaande uit eenen van klipsteen gemetselden vierhoek met eenige onbruikbare stukken geschut.

Lamakera of Lamakwera, dat het noordoostelijke gedeelte des eilands inneemt, met de hoofdplaats Lamakera aan het strand en tien bergkampongs.

Pamangkajoe, het westelijke en noordwestelijke gedeelte, met de kampongs Pamangkajoe, Ongarereng en Bollaweling aan de kust en veertien kampongs in het gebergte. Dit staatje was vroeger eene Portugeesche bezitting en wordt beschouwd als eene onderhoorigheid van Larantoeka. De Vorst heeft den naam van Roomsch Katholiek Christen te zijn.

Voorts ligt nog aan de noordkust tusschen Lawajong en Lamakera de op zichzelf staande kampong Mananga, zijnde het overblijfsel van een staatje van dien naam, dat in 1773 in eenen oorlog met de naburige eilanders is verwoest, bij welke gelegenheid de meeste inwoners als slaven zijn weggevoerd. Tegenover Mananga ligt in Straat Solor eene rijke parelbank.

De Hoofden dezer staatjes voeren dezelfde titels als die op Andonare. Met de Sengadji's van Lawajong en Lamakera zijn overeenkomsten gesloten (1), gelijkluidend met die met de Hoofden van Roti

(1) *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting 1861—1862, bladz. 795; *Kol. Verslag over* 1861, bl. 22; *Bijl. Staatsc.*, Zitting 1864—1865, N°. 21.

(bl. 623). Zij voeren beiden den distinctieven rotting met zilveren knop; de laatstgenoemde moet altijd vijftig man te Koepang hebben tot het verrichten van prauwendiensten.

Omtrent de voortbrengselen, den handel (bl. 578 en 579) en de bevolking der Solor-eilanden valt hoofdzakelijk hetzelfde te zeggen, wat in de vorige § omtrent die der Allor-eilanden is medegedeeld; en de bijzonderheden, welke omtrent zeden en gebruiken, godsdienst enz. worden verhaald ([1]), komen in hoofdtrekken te veel met die op Timor en andere naburige eilanden overeen om ze hier weder uitvoerig te vermelden. Ook hier worden de zon, de maan en de aarde als godheden vereerd.

Bij de artikelen van invoer moeten hier nog genoemd worden olifantstanden, die op hoogen prijs gesteld en in de woningen te pronk gezet worden als bewijzen van den rijkdom des bezitters.

Behalve de vischvangst met hengel en net, zooals die door de Allor̄eezen wordt uitgeoefend, maken de Soloreezen ook met harpoenen jacht op haaien, bruinvisschen en walvisschen, welke menigvuldig in deze wateren voorkomen; zij hebben daarvoor eene bijzondere soort van vaartuigen, *prahoe ajam* genoemd. De traan, die men verzamelt door ze te laten uitdruipen, wordt meest aan Boegineesche handelaren verkocht; het vleesch wordt gedroogd, als *dinding*, aan de bergbewoners verkocht. Voorts exploiteeren zij ook de bovenvermelde parelbanken in Straat Lamakera en Straat Solor.

Op Lomblen hebben zich geene vreemdelingen gevestigd, zoodat daar geen verschil tusschen de Strand- en Bergbewoners bestaat dan voor zooverre de eerstgenoemden, door hunne meerdere aanraking met vreemdelingen, eenigszins minder onbeschaafd en schuw zijn.

De kleinere eilanden.

Ten noorden van Lomblen ligt op 7° 48′ Z. B. en 123° 34′ 45″ een klein eilandje, P. Kambing (bij verbastering P. Komba) of Batoe lara, ook wel Beta genaamd. Het bestaat uit eenen vulkaan, die in 1845 of 1846, voor zooverre men weet, voor het eerst is beginnen te werken en sedert dien tijd dikwijls hevige uitbarstingen heeft en bijna voortdurend rookt ([2]).

([1]) O. a. in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XX, bl. 381 en volgg.

([2]) *Natuurkundig Tijdschr. v. Nederl. Indië*, Dl. I, bl. 87 en 153.

Watoe Peni, een klein eilandje bij de noordwestpunt van Lomblen.
Makobani, vier kleine eilandjes aan den noordelijken ingang van Straat Boleng.

P. Soewangi, ook Doorluchtig eiland genoemd, bij de zuidwestpunt van Lomblen, tegenover den berg Lamajenong.

Batoe idjoe, aan den zuidelijken ingang van Straat Lamakera, nabij de zuidpunt van Solor.

Hoog eiland of P. Kambing, vóór den zuidelijken ingang van Straat Lobetobi.

Twee kleine eilandjes, die P. Djongo heeten, een weinig ten noordnoordwesten van het vorige, aan den ingang derzelfde Straat.

P. Siang of Konga, recht westwaarts van Solor's noordwesthoek, in eene baai aan den oosthoek van Flores.

Een ongenoemd eilandje in Straat Solor, tegenover de kampong Lamahala op Andonare.

P. Waibaloe, tegenover de zuidwestpunt van Andonare, in het zuiden van Straat Flores niet ver van de kust van Larantoeka (Flores).

P. Mås of Serbette of Serbite, een laag door verscheidene klippen omgeven eilandje ten noorden van Straat Flores, nabij Flores' Noordoosthoek of Tandj. Boenga.

Al deze eilandjes zijn geheel onbewoond, tenzij zij somtijds door visschers of zeeroovers worden aangedaan.

§ 6. Flores [1].

Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid.

Het eiland Flores ligt tusschen 119°44′ tot 123°1′ O. L. en 8°5′ tot 9°1′ Z. B. Het wordt ten noorden door de Soenda-zee (hier ook wel Zee van Flores genoemd) en ten zuiden door den Indischen Oceaan bespoeld; ten westen wordt het van P. Rindja gescheiden

(1) In het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1855, Dl. II, bl. 153—184, wordt een belangrijk opstel gevonden van den Hoogleeraar Veth, waarin de voornaamste tot dien tijd bekende berichten omtrent Flores zijn samengevat. In het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IX (1860), bl. 443—530 komen latere uitvoerige mededeelingen voor van den Heer J. P. Freyss, die van 1854—1856 herhaaldelijk dat eiland als handelaar bezocht en tevens met eene zending van den toenmaligen Gouverneur der Molukken derwaarts was belast. Over het oostelijk deel van Flores heeft de Heer F. C. Heynen belangrijke berichten medegedeeld in de *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, VIIIste Jaargang (1876), Nos. 6 en 8. Voorts zie men het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I, bl. 180—187.

door Straat Molo (bl. 337), en ten oosten van Andonare en Solor door Straat Flores, die veelal in drie deelen wordt onderscheiden, van welke het noordelijkste Straat Flores, het middelste Gat van Larantoeka, en het zuidelijkste Straat Lobetobi wordt genoemd.

De grootte is door MELVILL op 300,2 □ mijlen gesteld (¹), en de sterkte der bevolking op 250000 zielen; dit laatste berust echter alleen op gissingen.

Over het midden van het geheele eiland strekt zich van het westen naar het oosten eene bergketen uit, die op vele plaatsen eene zeer aanzienlijke hoogte bereikt, en van welke ter wederzijde dwarsjukken naar de zuid- en noordkust loopen, tusschen welke bergvlakten en dalen gelegen zijn; zoodat het strand op sommige plaatsen rotsachtig, hoog en steil, op andere laag en moerassig is. Slechts van enkele gedeelten van deze keten zijn de namen bekend; zooals de G. Batoe poetih, aan de westkust tegenover P. Rindja; G. Sossa, aan den zuidwesthoek bewesten de Baai van Nanga Lilin; G. Daloe Dado of Todo, nabij de zuidkust op 120° 12′ 30″ O. L., bewesten de Baai van Nanga Ramo; G. Poeto Lejo, omstreeks 10′ oostelijker, ten noorden van dezelfde baai; G. Dalo Manoe, weder omstreeks 10′ oostelijker; en G. Dalo Kota, op nagenoeg 120° 48′ O. L. Ook van hare geologische formatie weet men bij uitstek weinig; alleen is bekend dat zich vooral in de oostelijke helft des eilands aan en nabij de zuidkust eenige vulkanen verheffen, die gedeeltelijk nog werkzaam zijn. Deze vulkanen zijn: de G. Rokka of Omboeoe Soro (ongeveer 6375 v.t. of volgens eene andere opgave 2000 Meter), op 120° 58′ O. L.; de G. Keo of Omboeoe Romba (8800 v.t. 2800 M.), 16′ oostelijker; de G. Api, die voortdurend rookt en gewoonlijk in den westmoesson uitbarstingen heeft, op eene smalle landtong ten oosten van de Baai van Endeh, op 121° 40′, achter welken zich landwaarts in nog twee bergen verheffen, de G. Marra en de G. Kinge, van welke het niet zeker is of zij vulkanen zijn; een vulkaan op 121° 52′, die op geene Kaart een naam heeft behalve op die van den Heer [illegible], waar hij G. Nemba heet (²); de G. Lobetobi gemiddeld 6980 v.t., een zeer werkzame vulkaan aan den zuidoosthoek des eilands, op 122° 46′ 3[illegible]″

(¹) Op de [illegible] Kaart in het Tijdschrift voor Neêrl. Indië, 1846. In den Moniteur des Indes, 1846—1847 geeft dezelfde Schrijver slechts 252 □ mijlen op. Andere [illegible] opgaven stellen de grootte op 422 □ mijlen.

(²) Deze naam heeft de berg [illegible] naar den volksstam der Nembo's, [illegible] bij [illegible] 187. Volgens de Kaart van [illegible], in het Tijdschrift v. h. Aardrijkskundig Genootschap, wonen de Nembo's echter westelijker; doch die Schrijver stelt zelf geen onbepaald vertrouwen in de plaats, welke hij aan de namen der verschillende stammen, in navolging van de Kaart van [illegible] in den Atlas, heeft gegeven.

O. L. en 8° 34′ Z. B., met twee toppen, den Lobetobi laki-laki (2170 M.) en den Lobetobi perampoewan (2263 M.); den G. Kabalélo (7300 vt. 2281 M.), aan het Gat van Larantoeka tegenover den noordwesthoek van Solor; den G. Ilimandiri of Piek van Larantoeka (5045 vt. 1576 M.), tegenover Andonare, op 122° 57′ O. L. en 8° 19′ Z. B.; de G. Nanga Tabo, een steeds rookende berg, op ongeveer 122° 18′ O. L., achter de negeri Geliting in het smalste gedeelte des eilands het dichtst bij de noordkust gelegen; en wellicht andere nog niet bekende.

De bergruggen, welke zich noord- en zuidwaarts van de hoofdketen uitstrekken, vormen aan de kusten een aantal voorgebergten of kapen, die veelal ook meer of minder aanzienlijke baaien begrenzen; wij vermelden daarvan de volgende:

aan de noordkust van het westen af:

Tandj. Batoe Kandisang, de noordwestpunt des eilands, op ongeveer 119° 48′ O. L.; ten zuiden van deze landtong ligt de Baai Badak of Laboean Badak.

T. Loepa of Boling, op 119° 58′.

T. Belaboe Tjamba, op nagenoeg 120°.

T. Bomba, slechts weinig ten oosten van de voorgaande. Tusschen deze twee kapen ligt de smalle doch diep inloopende Baai van Terang, en ten oosten van de laatstgenoemde de kleinere Baai van Bari.

T. Longso, eene weinig uitstekende punt op nagenoeg 120° 18′.

T. Besi, op ongeveer 120° 28′, en 9′ oostelijker T. Koro-bowaja, tusschen welke twee de groote Baai van Reo ligt, die nog weder door de minder uitstekende T. Kedinding in twee deelen is gescheiden.

T. Pasir, op omstreeks 120° 45′.

T. Padang, volgens VAN GOENS op 121° 8′, volgens VETH en HEYNEN op 120° 58′ (1); ten zuidoosten hiervan bevindt zich de Baai van Kioeng.

T. Gomon of Gamon, op ongeveer 121° 33′, eene smalle en steile landtong, welke de Baai van Gomon en die van Karkaëli of Karkalay van elkander scheidt.

T. Lollokotta, eene ver noordwaarts uitloopende punt op 121° 38′, aan welker zuidoostzijde de kleine Lollokotta-baai ligt, die weder

(1) Wij houden ons zooveel mogelijk aan het Kaartje van VAN GOENS, in de *Reis* van Dr. BUDDINGH, Dl. III, en dat van den Luit. t/z. KONING in het Iste Stuk der *Indiana* van BRUMUND, alsmede aan die van de Heeren VETH en HEYNEN, en aan de Kaart van VERSTEEG in zijnen *Nieuwen Atlas*, welke laatste beter is dan de oudere in den *Algemeenen Atlas*, die ons toeschijnt tot de minst gelukkige in dien *Atlas* te behooren; vergel. de noot op bl. 337. HEYNEN noemt deze kaap T. Pedang.

door eene kleine niet genoemde kaap van de zuidoostwaarts daarvan gelegene Mauwaroe-baai wordt gescheiden; deze laatste wordt op 121° 44′ ten oosten begrensd door T. Mauwaroe (1).

T. Langani, op 121° 52′, die de Mantina-baai van de Mausambi-baai scheidt.

T. Batoemana, op 122° 4′, ten oosten van welke eene zeer diepe en ongeveer 26′ breede bocht is, die het eiland daar zeer smal maakt. In het westen van die bocht is, ten zuiden van T. Batoemana, een inham, welke Donda-baai heet; het zuidelijkste gedeelte noemt men Baai van Geliting; en het oostelijkste Baai van Nangabaloe of van Padang, die ten noorden door T. Kroë en ten zuiden door T. Gadoeng wordt ingesloten.

T. Boenga of Flores-hoofd (2) is de noordoostelijkste punt des eilands op 122° 51′ O. L. en 8° 5′ Z. B. Vanhier strekt zich zuidwestwaarts eene lange smalle landpunt uit, die met de weinig breedere zuidoostwaarts loopende landengte eene groote, bijna geheel geslotene bocht omgeeft, die den naam van Selébes-baai draagt; de zuidzijde van den ingang dezer Baai wordt begrensd door T. Watoe Woelan op nagenoeg 122° 39′ O. L.

Aan de oostkust des eilands bevinden zich twee ongenoemde baaien, in welke de eilandjes Waibaloe en Siang (bl. 651) liggen.

Aan de zuidkust zijn ons geene andere belangrijke kapen met name bekend dan T. Aloso, het uiteinde van de landtong waarop de G. Api ligt, en Kaap ter Neuze op 121° 26′, die te zamen de Endeh- of Aloso-baai insluiten, en T. Roeoe op 122° 29′ O. L.

Men vindt er van het westen af de volgende baaien:

de Mangrove- en de Alligator-baaien, aan den zuidwesthoek, door de Groene punt van elkander gescheiden.

de Baai van Nanga Lilin, tusschen 119° 55′ en 120° 10′;

de Baai van Nanga Ramo, tusschen 120° 18′ en 120° 24′;

de Baai van Nanga Borro, onmiddellijk ten oosten van de voorgaande;

de Bocht van Nanga Tili, eene geheel opene bocht, die geacht kan worden zich uit te strekken tusschen 120° 40′ en 120° 55′;

de Bocht van Keo, ten zuiden van den vulkaan van dien naam, mede geheel open;

de groote en schoone Baai van Endeh of Aloso, ten westen begrensd door Kaap ter Neuze en ten oosten door de landtong, waarop

---

(1) Zoowel de Baai als de Kaap worden door HEYNEN Mauwarie genoemd.
(2) Op sommige Kaarten ten onrechte ook T. Besi of IJzerkaap genoemd.

zich de G. Api verheft. Ten oosten van die landtong vindt men eene slechts weinig kleinere baai, die ten oosten begrensd wordt door het voorgebergte van den G. Noemba (bl. 652), doch waarvan ons geen naam bekend is.

Van de talrijke rivieren, welke aan de zuid- en de noordkust uitwateren, zijn slechts enkele bij hoog water aan de monding als haven bruikbaar; overigens zijn zij in den regentijd door den snellen stroom onbevaarbaar, en in den drogen moesson te ondiep of geheel uitgedroogd. De voornaamste bij name bekende rivieren zijn:

aan de zuidkust, van het westen af:

de Nanga Lilin of Lélé, die waarschijnlijk op het gebergte Dalo Todo ontspringt en zich in het oosten van de Baai van Nanga Lilin ontlast;

de Nanga Ramo, die op de oostelijke voortzetting van hetzelfde gebergte ontstaat en zich in het westen van de Nanga Ramo-baai stort;

de Nanga Mejrah, die op het gebergte Poeto Lejo ontstaat en een weinig ten oosten van de voorgaande in de Baai van Nanga Ramo valt;

de Nanga Borro, die in het westen van de Baai van Nanga Borro uitwatert;

de Nanga Tili, welke in de Bocht van dien naam valt;

de Wai Médé, die iets oostelijker op nagenoeg 120° 50′ in dezelfde Bocht haren mond heeft.

de Rivier van Braai, een kustriviertje, dat zich bij de kampong van dien naam, in het oosten van de Baai van Endeh ontlast.

Van deze allen zijn alleen de Nanga Lilin, de N. Borro, de N. Tili en de Wai Médé aan de monding bruikbaar.

aan de noordkust, van het westen af:

de Kokoro, die in de Baai van Bari valt;

de Rivier van Reo, die zich bij de kampong van dien naam in het westelijke gedeelte van de Baai van Reo stort;

de IJzer-rivier of Kali Besi, ook Rivier van Potta genaamd, die zich nabij T. Pasir ontlast;

de Kali Mauwaroe, die zich in het westen der Mauwaroe-baai stort.

Aan de oostkust valt bij de kampong Konga een daarnaar genoemd riviertje, tegenover het eilandje Konga of Siang, in het Gat van Larantoeka.

De afwisseling der moessons is dezelfde als op Java; doch de dampkring is aan menigvuldige en plotselinge veranderingen onderhevig, die eenen zeer schadelijken invloed op de gezondheid

uitoefenen. Vooral is dit het geval aan de kusten, waar de doorgaans zeer hooge temperatuur dikwijls bij opkomende onweders op eens aanmerkelijk daalt. De gemiddelde temperatuur is daar omstreeks 85° F.; in het gebergte is zij natuurlijk veel lager.

Voortbrengselen en handel.

De voortbrengselen van Flores, gedeeltelijk reeds boven vermeld (bl. 573), zijn: rijst (behalve in het oosten des eilands), *djagoeng*, eenige soorten van gierst, aard- en peulvruchten, indigo, katoen, kokos-, *lontar-* en *pisang*-boomen, tamarinde, tabak, kaneel, *sapan*-hout en weinig sandelhout. Het dierenrijk levert: paarden van hetzelfde ras als die van Soemba, buffels in het wild, varkens, herten, geiten, apen, slangen, schildpadden en krokodillen aan de kusten, *tripang*, vogelnestjes en was. Het delfstoffenrijk is nog weinig bekend: de IJzer-rivier voert ijzer en stofgoud af; meer oostwaarts langs de noordkust, in het landschap Rioeng en den omtrek van Geliting (bl. 664 en 665) wordt loodglans en ook goud aangetroffen; het gebergte Rokka bevat insgelijks goud; en de berg Aspana, welks ligging ons niet bekend is, wordt gezegd tin te houden.

De handel op Flores wordt voornamelijk gedreven door Bimaneezen (alleen op de noordwestkust), Mangkasaren, Boegineezen, Boetonners, Saleijereezen en, wat Endeh en Larantoeka betreft, ook door Koepangers, Soembaneezen en Soloreezen. De uitvoer bestaat, om van den slavenhandel niet te spreken, in: kaneel, *sapan-* en sandelhout, kokosolie, katoen en daarvan gewevene kleedjes (de laatste vooral uit Endeh), tamarinde en tabak meest uit Geliting, vogelnestjes, was, schildpad, *tripang* en somtijds eenige geiten. Ingevoerd worden in Mangerai: suiker, opium, *gambir*, rijst, *djagoeng*, goud, grof aardewerk, ijzer- en koperwerk, glaskralen, olifantstanden en lijnwaden; en te Geliting: geweren, kruit, *parangs* en ander ijzerwerk, kralen, olifantstanden, Europeesche en inlandsche lijnwaden en opium. Over de hoegrootheid der handelsbeweging zie men bl. 578 en 579.

Verdeeling van Flores.

Men onderscheidt Flores, gedeeltelijk naar zijnen natuurlijken, gedeeltelijk naar zijnen staatkundigen toestand, in de volgende drie deelen:

1°. West-Flores of Mangerai, zich uitstrekkende van de westkust tot en met Potta aan de rivier van dien naam op de noord- en tot

en met Nanga Ramo aan de gelijknamige rivier op de zuidkust ([1]). Het is eene onderhoorigheid van den Sultan van Bima op Soembawa en wordt met diens overige bezittingen gerekend tot het Gouvernement van Selébes te behooren.

2°. Midden-Flores of Endeh, zich uitstrekkende van de oostelijke grens van West-Flores aan de noordkust tot ten westen van de kampong Mauwari op nagenoeg 122°14′ en aan de zuidkust tot ten westen van de kampong Paga op ongeveer 122°9′ O. L. ([2]); welk gedeelte, hoewel tot de Nederlandsche bezittingen gerekend, inderdaad nagenoeg onafhankelijk is.

3°. Oost-Flores of Larantoeka, ten oosten van de laatstgenoemde grens, dat het gebied van Larantoeka bevat en met het voorgaande tot de Residentie Timor en Onderhoorigheden behoort.

Tegenwoordig is Flores administratief verdeeld als volgt:

1°. West-Flores of Mangerai, met de hierboven vermelde grenzen, behoorende tot de Afdeeling Bima van het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden (bl. 185 en 320).

2°. Larantoeka of Oost-Flores, vormende de Onder-afdeeling Larantoeka van de Afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden der Residentie Timor. Deze Onder-afdeeling bevat den oosthoek des eilands waarschijnlijk tot op ongeveer 122°30′ O. L., dat is tot omstreeks T. Gadoeng aan de noord- en T. Roeoe aan de zuidkust (bl. 654) ([3]).

3°. Noord-Flores, zijnde de Onder-afdeeling van dezen naam, die tot dezelfde Afdeeling behoort. Zij strekt zich uit over de geheele noordkust des eilands van de oostelijke grens van Mangerai tot aan de westelijke van Larantoeka.

4°. Endeh of Zuid-Flores, zijnde de Onder-afdeeling van dezen naam van de Afdeeling Soemba der Residentie Timor. Zij strekt zich uit over de geheele zuidkust van Flores tusschen Mangerai en Larantoeka en bevat, volgens den *Regerings-almanak*, de landschappen Endeh, Dona, Keo, Roka, Langa, Noetoekaoe, Woroare, Orokaro en Olibari.

([1]) *Kol. Verslag over* 1865, bl. 21.

([2]) *Kol. Verslag over* 1865, bl. 21. De Heer HEYNEN stelt deze grens westelijker, namelijk volgens eene lijn, die op 121° 52′ O. L. nagenoeg recht noord- en zuidwaarts loopt over den G. Noemba naar een weinig bewesten T. Langani.

([3]) De tegenwoordige westelijke grens van deze Onder-afdeeling is ons niet met zekerheid bekend; maar het blijkt dat Larantoeka vroeger geacht werd zich verder westwaarts uit te strekken dan thans; immers de kampong Mauwari, die er toen toe behoorde, is nu de standplaats van den Posthouder van Noord-Flores. De Onder-afdeeling Larantoeka zal dus waarschijnlijk alleen het eigenlijke staatje van dien naam bevatten.

West-Flores of Mangerai.

Mangerai, door de bevolking zelve Raja genoemd, schijnt verdeeld te zijn in vijf hoofdstaatjes of Regentschappen, wier Vorsten of Hoofden den titel voeren van Daloe, en onderscheiden worden als Daloe Badjoe, Daloe Todo, Daloe Leda, Daloe Sibal en Daloe Pongko. De grenzen en zelfs de ligging van hunne gebieden zijn niet bepaald op te geven; waarschijnlijk zijn zij ongeveer als volgt: het gebied van Daloe Badjoe bevat het zuidwestelijke gedeelte tot omstreeks de Nanga Lilin; dat van Daloe Todo strekt zich oostwaarts daarvan uit, over het gebergte van dien naam tot aan of iets voorbij de Nanga Ramo; het gebied van Daloe Leda bevat den noordwesthoek; dat van Daloe Sibal het noordoostelijke gedeelte; terwijl het gebied van Daloe Pongko in het zuiden ligt tusschen de Nanga Ramo en de Wai Médé, en dus buiten de jurisdictie van den Sultan van Bima, zooals die in 1865 is begrensd, maar die vroeger geacht werd zich tot aan laatstgenoemde rivier uit te strekken. Deze voorname Daloes hebben weder mindere Daloes, misschien als Districtshoofden, onder zich. Die mindere Hoofden gedragen zich echter vrij onafhankelijk, en in het algemeen is de macht der Daloes zeer gering; zij kunnen boeten en straffen opleggen, en van hunne onderdanen eene zekere opbrengst van rijst, *djagoeng* en was vorderen doch hen overigens tot niets dwingen.

Een Europeesch ambtenaar is in deze Onder-afdeeling niet gevestigd; het toezicht berust bij den Controleur van Bima.

Omtrent de verhouding van den Sultan van Bima tot Mangerai deelen wij hier kortelijk het volgende mede. In de eerste helft der 17de eeuw werd zoowel Bima als geheel Flores beschouwd als eene onderhoorigheid van Gòwa, en beide werden dus begrepen in het ten jare 1667 geslotene Boengaaische contract (Dl. I, bl. 19), waarbij echter Bima geheel aan de suprematie van Gòwa werd onttrokken en onder die der O. I. Compagnie gebracht, hetgeen met Flores niet het geval was. Pogingen later door Bima aangewend om zich van Mangerai meester te maken hadden herhaalde vijandelijkheden tusschen dit rijk en Gòwa ten gevolge, waaraan een einde scheen te zullen komen toen in 1727 een Bimasche Prins met eene Gòwasche Prinses huwde en deze Mangerai als bruidschat kreeg. Doch een latere Vorst van Gòwa weigerde die schenking te erkennen omdat er geen schriftelijk bewijs van bestond, en de vijandelijkheden vernieuwden zich van tijd tot tijd; zoodat eerst de O. I. Compagnie en later het Gouvernement meermalen moesten tusschen beide komen,

totdat dit laatste in 1822 aan Gôwa zijne aanspraken voor goed heeft ontzegd en Bima in het bezit van Mangerai gehandhaafd (1), hetwelk daarop in 1824 met geheel Soembawa bij het Gouvernement van Selébes is ingedeeld. Hoewel nu de Sultan van Bima aanspraak maakt op het gebied over geheel Westelijk Flores (2), wordt echter zijn gezag alleen aan de noordkust, en ook daar nog met weerzin, erkend. De kampongs Bari (dat eene soort van Bimasche volkplanting is) en Reo, aan de baaien van die namen, en Potta aan de IJzer-rivier zijn de eenige, die wezenlijk onderworpen zijn en in elke van welke een Bimasche Radja is gevestigd. De bevolking van deze kampongs bestaat voor een gedeelte uit Bimaneezen, voorts uit Boegineezen, die er handel drijven, en uit Mangeraiers, die door den Sultan gedwongen worden zich daar te vestigen maar meestal hunne huisgezinnen en aanplantingen in het binnenland houden om bij de eerste gelegenheid derwaarts terug te keeren en zich aan de knevelarijen van den Bimaschen Vorst en diens stedehouders te onttrekken. Immers het gebruik, dat door Bima gemaakt wordt van zijne suprematie over Mangerai, die vooral strekken moest om dit gedeelte van Flores tegen zeeroovers te beschermen, waarom ook het Gouvernement haar steeds heeft gehandhaafd, is inderdaad geen ander dan zooveel mogelijk de Inboorlingen te zijnen behoeve te exploiteeren. De boven vermelde groote Daloes moeten jaarlijks ieder tien, en een aantal mindere Daloes ieder vijf slaven leveren, die in het gebergte opgevangen, aan de Radja's te Reo en Potta opgezonden en vandaar naar Sapi (bl. 332) getransporteerd worden (3). Voorts is de bevolking verplicht tot de opbrengst van eene zekere hoeveelheid kaneel, *sapan*-hout, was, geiten, matten en andere voorwerpen. Ook de handel, hoewel niet in den letterlijken zin door den Sultan gemonopoliseerd, wordt echter aan vreemdelingen op allerlei wijzen bemoeielijkt, en de Inboorlingen worden gedwongen hunne producten aan de Bimaneezen tegen veel lagere prijzen af te staan dan zij van anderen zouden kunnen bedingen. De bevolking houdt zich dus zoo

(1) *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXIII, bladz. 140 en 211—218.

(2) Om aan de aanspraken van Bima perk te stellen is, bij besluit der Indische regeering van 9 Maart 1865, N°. 29, de op bl. 656 en 657 vermelde grensbepaling gemaakt en daarmede de zuidelijke kuststreek, van de Nanga Ramo tot aan de Wai Médé, voorgoed aan zijn gezag onttrokken.

(3) In spijt van het verbod van den slavenhandel schijnt Bima nog steeds gelegenheid te vinden om deze schatting te innen; in vroeger tijd was dit echter veel erger en zegt men dat jaarlijks wel 2000 slaven van Mangerai werden uitgevoerd.

veel mogelijk van de kusten, vooral van de noordkust, verwijderd om zich buiten het bereik der Bimasche autoriteiten te houden.

De inheemsche bevolking van Mangerai behoort, gelijk die van geheel Flores, tot een dergelijk uit onbeschaafde Maleiers en Papoewa's gemengd ras als de Inboorlingen van de oostelijker gelegene eilanden; de vermenging met Papoewa's schijnt hier echter minder sterk te zijn dan in Midden-Flores, zoodat althans een gedeelte der bevolking gezegd wordt groote overeenkomst te hebben met sommige Dajaksche stammen op Borneo. Hunne gestalte is tamelijk groot, zij zijn goed gespierd en vlug in hunne bewegingen. Zij dragen het zwarte haar, dat bij sommigen meer bij anderen minder gekruld of gekroesd is, lang en bevestigen het op het achterhoofd met eene houten pen of eene soort van kam. De kleeding der mannen bestaat gewoonlijk alleen in de *tjawat*, slechts zelden dragen zij eene *sarong*; de vrouwen kleeden zich met grove door haar zelve geweven *sarongs*. Hunne sieraden zijn armringen van koperdraad, snoeren van glaskralen om den hals en in de ooren, in welke laatste zij zeer groote gaten hebben, waarin ook dikwijls opgerolde *lontar*-bladeren worden gedragen. De wapenen zijn *kléwangs*, *parangs* en lansen. De huizen zijn op niet zeer hooge palen gebouwd en overigens op dezelfde wijze ingericht als die op Soemba (bl. 639); slechts zelden staan zij in eenigszins belangrijke kampongs vereenigd, maar gewoonlijk òf in zeer kleine groepen òf geheel afzonderlijk in het gebergte verspreid. Dat de Mangeraiers zich niet aan de kusten vestigen is boven reeds vermeld ([1]). Zij worden voorgesteld als zacht van karakter, vreedzaam, schuw en zeer bijgeloovig. Zij gelooven aan een Opperwezen, dat *Moeri Kraïn* ([2]) (Heer der Vorsten) of *Moeri djaoeh* (Heer die ver af is) genoemd wordt en het kwade straft, en aan een aantal goede en booze geesten van minderen rang. Hunne taal is geheel verschillend van die der andere stammen op Flores, maar schijnt eenige overeenkomst te hebben met die van Bima. De veelwijverij is algemeen in zwang, en alle arbeid, met uitzondering van het inzamelen van was en het kappen der kaneelboomen, wordt door de vrouwen verricht; zij doen het huiswerk, spinnen, weven en verven de kleedingstukken, bebouwen het veld

---

([1]) Behalve de drie bovengenoemde grootendeels Bimaneesche kampongs vindt men op de kaarten aan de zuidkust alleen vermeld de kampongs Nanga Lilia, Nanga Ramo en Borço, aan de rivieren van die namen, en iets verder oostwaarts in het gebied van Daloe Pongko nog Manoe en Kotta.

([2]) Deze benaming doet denken aan den Mangkasaarschen Goden- en Vorstentitel *Karaëng* of *Kraïng* (bl. 214 en 263), waaraan zij hoogst waarschijnlijk is ontleend.

en transporteeren de producten, tenzij het groote vrachten zijn, welke op paarden worden vervoerd. — De lijken worden begraven in eenen diepen kuil, in eene zittende houding evenals bij de Dôoedônggo in Bima (bl. 335), bij de Soembaneezen en vele andere stammen. — Zij houden veel van zang en dans, en vieren nu en dan feesten, waarbij een aantal buffels en herten worden geslacht. Hun gewoon voedsel bestaat in rijst, *djagoeng*, gierst en aardvruchten; ook sommige slangen worden door hen gegeten. *Toewak* is een zeer geliefkoosde drank.

Het hoofdbedrijf der Mangeràiers is de landbouw. Zij kweeken, behalve de zoo even genoemde voedingsmiddelen, katoen en indigo, en hebben ook aanplantingen van kokos-, *lontar-* en *pisang*-boomen. De grond ondergaat geenerlei bereiding; boomen en struiken worden op het einde van den drogen moesson afgebrand, en in den aanvang van den regentijd wordt het zaad in kleine met een puntigen stok gemaakte gaatjes in de aarde geworpen. Het inzamelen van was, van kaneel (die hier in grooten overvloed groeit, doch waarvoor zij altijd den geheelen boom vellen zonder voor nieuwe aanplanting te zorgen) en van *sapan*-hout geschiedt alleen voor hunnen geringen ruilhandel met de Boegineezen en om aan de eischen van den Sultan van Bima te voldoen. Aan vischvangst doen zij niets, en slechts nu en dan begeven zich enkele personen naar het strand om schaal- en schelpdieren te zoeken. Overigens is hunne geheele nijverheid zeer gering en bepaalt zich tot het vervaardigen hunner kleedingstukken, het vlechten van matwerk en het gebrekkig versmeden van afgesletene *parangs* tot lanspunten.

Larantoeka of Oost-Flores.

Deze Onder-afdeeling, begrensd zooals op bl. 657 is opgegeven, bevat het gebied van den Radja van Larantoeka, waartoe behalve het eigenlijke Larantoeka ook geacht worden te behooren Sikka of Sika aan de zuid- en Geliting aan de noordkust. In dit gebied zijn geënclaveerd zeven kampongs op de smalle landtong ten westen van de Selébes-baai, die aan Andonare behooren (bl. 648) doch welker namen ons niet bekend zijn. Buiten Flores zijn aan den Radja onderhoorig vier kampongs op het eiland Andonare (bl. 648) en het zuidelijke gedeelte van Lomblen (bl. 647). Op de naleving van het met den Radja gesloten contract wordt toezicht gehouden door een Civiel Gezaghebber, die tevens als Magistraat fungeert.

Dit gewest is in het binnenland bevolkt met heidensche stammen, overeenkomende met die van het oostelijke gedeelte van Midden-Flores (bl. 664) en overigens met de zoogenaamde Zwarte Portugeezen ([1]), die meerendeels althans in naam den Roomsch Katholieken godsdienst belijden, eene zekere, hoewel geringe, mate van beschaving bezitten en, ten minste gedeeltelijk, gebrekkig de Portugeesche taal spreken. Hun karakter echter staat niet gunstig bekend; zij worden gezegd wantrouwend, afgunstig en wraakgierig te zijn en dikwijls met de zeeroovers te heulen.

Het bestuur berust bij eenen Radja, gevestigd in de hoofdnegeri Lokéa, die echter zeer in zijne macht wordt beperkt door eenen Raad, waarin zitting hebben de erfelijke Kapala's of Hoofden van de negeriën Larantoeka, Beléla, Waibaloe of Bebalon, Leléri of Leweréri, Lohajon en Tengah. Voorts zijn er twee Kapiteins, die bij ontstentenis de plaatsbekleeders van den Radja zijn en door hem worden aangesteld; een Kapala prang of Legerhoofd, en een Kapala laoet of Vlootvoogd. Ook de *Toewan tanah* bestaat hier, evenals op Timor en elders (bladz. 606, 629, 637); de tegenwoordige titularis heet Christen, en voor zoover zijne functiën met het Christendom in strijd zijn, worden zij in zijnen naam door een van zijne heidensche familieleden waargenomen. De eeredienst van het heidensche gedeelte der bevolking schijnt veel met dien der Timoreezen overeen te komen.

Tot het jaar 1859 behoorde deze landstreek aan Portugal, doch is bij het toen gesloten tractaat (bl. 587) aan Nederland afgestaan. Sedert dien tijd is hier ook een Nederlandsch ambtenaar gevestigd, oorspronkelijk met den titel van Gezaghebber der Solor-eilanden, en de vroeger Portugeesche sterkte, tusschen Lokéa en Posto gelegen, zijnde eene vierkante aarden redoute met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken, door ons Gouvernement bewapend en bezet, welke bezetting echter in 1868 is ingetrokken en door een dertigtal gewapende Politiedienaren vervangen.

De voornaamste plaatsen in Larantoeka zijn:

langs de zuid- en oostkust van het zuiden naar het noorden:

Konga, aan een klein riviertje en door een voetpad verbonden met het binnenslands gelegene Baroe; Lawelaja; Prigi, met de ruïnen

---

([1]) Op bl. 582 Noot ([1]) is reeds medegedeeld dat de Heer HEYNEN deze benaming verwerpt evenzeer als de afstamming dezer bevolking van de Portugeezen, maar daarentegen verschillende overleveringen mededeelt, volgens welke zij van Saleijer en Timor zoude afkomstig zijn en later meer of minder met allerlei vreemdelingen vermengd, onder welke hij echter juist de Portugeezen niet noemt.

van eene Portugeesche sterkte; Okka; Lowalan; Waibaloe of Bebalon; Leléri of Lewéléri; Pantej besar; Larantoeka, de voormalige zetel van den Radja, tegenover den zuidwesthoek van Andonare; Pantej kebih; Batoe-méa (Batoe-moa?); Beléla of Belilla; Batoe besar; Pohon sirih; Lohajon; Lokéa, de verblijfplaats van den Radja, waarbij het bovenvermelde fortje ligt; Posto, de standplaats van den Nederlandschen Civielen Gezaghebber der Onder-afdeeling; Lawérang; Pohon raoe; Gégeh of Geggi; Tengah; Kota-ruido; Kota-saoe; Delang; Beléla en Moeloebaän.

langs de noordwestkust van het zuiden naar het noorden:

Nangahaloe; Weh-noeli, meer in het binnenland; Pedang; Kroë; Nai-lama; Lato; Hadi, dat door een voetpad met Okka gemeenschap heeft; en Mata, iets meer binnenslands.

Op de kustplaatsen aan het Gat van Larantoeka gelegen, vooral ook te Larantoeka zelf, wordt een vrij belangrijke handel gedreven (zie bl. 578 en 579), inzonderheid door Timoreezen, Boegineezen en Wadjoreezen, in schildpad, vogelnestjes, sandelhout, kaneel, was, buffels, geiten en varkens. Voorts bevindt zich nabij laatstgenoemde plaats, die aan den voet van den vulkaan Ilimandiri (bl. 653) ligt, eene warme bron, die door zwavel- en salpeterhoudenden grond is omringd; en ten zuidwesten van T. Boenga of Flores-hoofd een meertje, dat den naam draagt van Ajer besar.

Midden-Flores.

Midden-Flores, waar het vulkanische gebergte, dat zooverre men weet in het westen des eilands niet gevonden wordt, een aanvang neemt, en dat zich ook van het laatstgenoemde onderscheidt door zijnen grooten rijkdom aan kokospalmen, is het minst bekende gedeelte van Flores. Volgens de tegenwoordige grensbepaling bevat het de Onder-afdeelingen Noord-Flores en Endeh of Zuid-Flores (bl. 657).

De bevolking van het westelijke gedeelte (tot omstreeks den meridiaan van den G. Keo) schijnt te bestaan uit drie nauw met elkander verwante stammen: de Roka's of Rokka's in het zuiden, de Lango's of Langa's in het noordwesten, en de Wogo's of Weggo's in het noordoosten, die door Radja's of Vorsten worden bestuurd. Zij hebben zwaar, gekroesd haar, dat op het hoofd is samengebonden en dan in een grooten bos overeind staat, en zijn met zware *kléwangs* gewapend. Hunne talrijke kampongs zijn wel meerendeels in het gebergte gelegen, maar men vindt er toch ook enkele langs het strand; zij zijn evenwel geen visschers en verlaten hun land niet,

evenmin als zij er vreemden in toelaten. Het door sommigen medegedeelde bericht, dat zij menscheneters zijn en niet alleen hunne vijanden maar ook hunne bloedverwanten, als deze oud en ziekelijk worden, dooden en verslinden, wordt door anderen tegengesproken. Hunne naburen, de Keo's, verhaalden aan den Heer FREYSS dat zij wel woest en hevig van aard waren, doch dat men eenigszins met hen en hunne taal bekend zijnde wel met hen konde omgaan en handel drijven. Ook schijnen zij zeer getrouw te zijn, wanneer men eenmaal een vriendschapsverbond met hen heeft aangegaan, hetgeen geschiedt door elkanders bloed te zuigen uit eene in de hand toegebrachte wond.

Van hunnen godsdienst weet men alleen dat zij een Opperwezen erkennen, hetwelk *Atagai* heet. Hunne taal verschilt geheel van die der andere stammen.

Zij leven van den landbouw en kweeken dezelfde producten als de Mangeraiers; ook houden zij zich bezig met het inzamelen van goud en ijzer, welke metalen het gebergte hun oplevert; of zij ook de kunst verstaan van ze te bewerken is ons niet gebleken.

De inheemsche bevolking van het gedeelte van Midden-Flores ten oosten van den G. Keo, die insgelijks hoofdzakelijk het binnenland bewoont, is verdeeld in een groot aantal stammen, welke verschillende namen dragen misschien naar de gebergten waar zij zich ophouden ([1]). Zij zijn Heidenen, vrij zacht van karakter, doch zeer onbeschaafd. Hunne wapenen zijn *kléwangs*, boog en pijlen en geweren. Er zijn geene Vorsten, die een grooter of kleiner gedeelte des lands onder hun bestuur hebben, maar alleen oudsten of familiehoofden. Hun hoofdbedrijf is de landbouw, doch zij kweeken geene rijst, waarvoor dit gedeelte des eilands minder geschikt schijnt. Hunne taal is verschillend van die der westwaarts wonende stammen en in verschillende dialecten onderscheiden. Overigens zijn omtrent hen weinig bijzonderheden bekend.

In de Onder-afdeeling Noord-Flores vindt men van het oosten af voornamelijk de volgende plaatsen:

In het aan het eigenlijke Larantoeka grenzende gedeelte der noordkust ligt op nagenoeg 122°20′ O. L. de vrij belangrijke handelplaats Geliting, waartoe ook de daaraan grenzende kampong Bolong of Bolon-Bolon schijnt te behooren, op de Mangkasaarsche wijze gebouwd

([1]) Deze namen worden opgegeven in het *Tijdschrift v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IX, bl. 525, 526 en 530, en zijn ook overgenomen op de Kaarten van VERSTEEG, VETH en HEYNEN. Of zijn misschien, omgekeerd, de gebergten genoemd naar de volksstammen, die ze bewonen?

en door eenen van klipsteen opgetrokken ringmuur omgeven. Zij heeft eene Mahomedaansche bevolking, bestaande uit Boegineezen, Mangkasaren, Wadjoreezen, Bimaneezen en Saleijereezen, en wordt bestuurd door eenen Mangkasaarschen Sjah bandar, die door den Radja van Larantoeka met voorkennis van den Nederlandschen Gezaghebber wordt aangesteld. Deze Sjah bandar is bevoegd geschillen tusschen handelaren en ingezetenen, en ook tusschen deze laatsten onderling, te beslechten en voor lichte misdrijven boeten of lijfstraffen op te leggen; alleen over moord en diefstal doet de Radja van Larantoeka zelf uitspraak (1).

Habi, waaronder nog een twintigtal negeriën behooren en welks Hoofd den titel Kapala heeft.

Mauwari of Maumeri (Mau Mareh) ook wel Sikka ketjil genoemd (2), welks Hoofd den titel voert van Kommandanti en nog acht andere negeriën onder zich heeft, en dat door een voetpad met Sikka besar aan de zuidkust gemeenschap heeft. Het is thans de standplaats van den Nederlandschen Posthouder der Onder-afdeeling.

Kewa of Kowa en Donda aan de baai van Donda, en Mautenda aan de Mantina-baai (bl. 654).

Lakasoembi, naar het schijnt in het gebied der Wogo's.

Rioeng, aan de baai van Rioeng, in het gebied der Langa's; hare bevolking schijnt zeeroof te plegen of althans met de zeeroovers te heulen.

In de Onder-afdeeling Endeh of Zuid-Flores vindt men van het oosten af:

Het staatje Sikka of Sika, dat zich van Larantoeka langs de zuidkust westwaarts uitstrekt tot aan Endeh. Het beweert wel dat ook de geheele noordkust tot en met Mauwari tot zijn gebied behoort, maar althans het oostelijke gedeelte daarvan staat thans feitelijk onder Larantoeka. Vroeger schijnt het een geheel zelfstandig rijkje te zijn geweest, en eerst door Europeeschen invloed in zijne tegenwoordige afhankelijke betrekking tot Larantoeka te zijn gekomen. De Radja wordt thans door de Hoofden der voornaamste negeriën, van welke sommigen ook den titel van Radja, anderen dien van Kapala voeren, gekozen en door dien van Larantoeka bevestigd. De

(1) Men zie over Geliting en den handel aldaar uitvoeriger het *Tijdschrift v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 147—154, en over het geheele gebied van Larantoeka vooral de boven aangehaalde mededeelingen van den Heer F. C. HEYNEN.

(2) De oorspronkelijk uit Sikka afkomstige bevolking van deze plaats is voor eenige jaren door de naburige Gelitingers verjaagd en over het gebergte teruggedreven; thans schijnt zij grootendeels door Boegineezen en Mangkasaren bewoond te zijn.

bevolking komt overeen met die van Larantoeka; de meesten zijn Heidenen; een klein gedeelte benevens de Hoofden belijden, althans in naam, het Roomsch Katholiek Christendom. De voornaamste plaatsen in dit staatje zijn aan het zuiderstrand van het oosten naar het westen: Sikka of Sikka besar, de woonplaats van den Radja van het rijkje; Lilla of Lila; Lio, en Paga onder eenen Radja, die ook nog over een aantal andere negeriën gezag voert; en in het binnenland: Nita of Nitta, onder een Radja die drie en dertig negeriën onder zijn bestuur heeft; Goeroe; en Kotti aan een voetpad, dat van Habi (bl. 665) over deze plaats en Lilla naar Sikka besar loopt.

Westwaarts van Sikka strekt zich over een aanmerkelijk gedeelte van de kust en ook in het binnenland het gebied van Endeh uit. Het is eene kolonie van Boegineezen, Mangkasaren en andere Mahomedanen later met naburige eilanders vermengd, en wordt bestuurd door een Radja, wiens eigenlijke titel is Ata Ngaee Radja en die wordt bijgestaan door eenen Radja Bitjara en mindere Hoofden, die Ata Ngaee heeten doch ook wel Sengadji worden genoemd; ook de Bandar of Sjah Bandar (Opperhoofd van den handel), de *Toewan tanah* (bl. 662) en de Imam (Priester) oefenen eenen grooten invloed uit. De Endehneezen zijn hier de onderdrukkers der Inboorlingen op dezelfde wijze als de Bimaneezen zulks in Mangerai zijn. Zij hebben zich van den geheelen handel meester gemaakt en drijven dien hoofdzakelijk op Singapoera; ook de slavenhandel wordt ter sluik door hen gedreven, waartoe zij de slaven deels in het binnenland rooven deels van Timor en Soemba afhalen of laten aanvoeren. Voorts bestaat hunne nijverheid vooral in het weven van *saroengs*, die roodbruin geverfd en grof maar zeer sterk zijn.

De landbouw is van weinig belang; veldarbeid wordt alleen door de slaven en het bergvolk verricht; ook van de vischvangst wordt niet veel werk gemaakt. De wapenen der Endehneezen zijn de *kléwang*, pijl en boog, en geweren, die zij van Singapoera krijgen; de Hoofden dragen de kris, en hebben, als zij zich op reis begeven, een gevolg, dat gewapend is met geweren, *kléwangs* en pieken.

De voornaamste plaatsen in dit rijkje zijn Amboegaga of Endeh en Baraai of Braai, beide in het oosten der baai aan de kust gelegen. Het eerstgenoemde is de hoofdplaats; zij bestaat uit een twintigtal evenwijdig met het strand liggende kampongs, die te zamen 14000 of 15000 inwoners tellen.

In het jaar 1839 is met den Radja en de Rijksgrooten van Endeh voor het eerst door het Gouvernement een contract aangegaan; in

1861 is eene nieuwe overeenkomst met hen gesloten, en later vernieuwd, hoofdzakelijk van denzelfden inhoud als die met de Hoofden van Sawoe (bl. 629) ([1]), en thans is ter hoofdplaats ook de Posthouder der Onder-afdeeling Zuid-Flores gevestigd.

Meer westwaarts aan de Baai ligt Tongo, insgelijks eene Boegineesche of Mangkasaarsche vestiging, maar die het gezag van den Radja van Endeh niet schijnt te erkennen; en in de nabijheid van Kaap ter Neuze vindt men nog een paar kampongs, wier namen ons niet bekend zijn; oostwaarts ligt aan den zuidelijken voet van dèn G. Noemba eene vrij groote kampong van denzelfden naam. Meer westwaarts ligt aan den zuidwestelijken voet van den G. Rokka, naar het schijnt in het gebied der Wogo's, de ankerplaats Waiworo. Of die ook nog tot het gebied van Endeh wordt gerekend is ons niet gebleken. De Radja van dezen stam heeft zich in het jaar 1874 bij den Resident te Koepang vervoegd om met het Gouvernement vriendschapsbetrekkingen aan te knoopen, bij welke gelegenheid deze hem eene Nederlandsche vlag heeft gegeven onder toezegging van hem later ook den distinctieven stok met zilveren knop te zullen schenken ([2]).

Voorts behooren tot het gebied van Endeh nog een vijfentwintigtal negeriën meer binnenslands in het gebergte gelegen ([3]).

Eilandjes rondom Flores.

P. Rindja ten westen van Flores, en de eilandjes in en vóór Straat Flores ten oosten van dit eiland, zijn reeds vermeld op bl. 337 en 650 en 651.

Langs de zuidkust van Flores liggen:

Het West-eiland en de drie zeer kleine Zadel-eilanden aan den zuidelijken ingang van Straat Molo voor de Mangrove-baai tegenover de Groene punt.

([1]) *Kol. Verslag over* 1861, bl. 22. *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting 1864—1865, N°. 21.

([2]) *Kol. Verslag over* 1875, bladz. 26. De daar genoemde ankerplaats Aimeree is ongetwijfeld dezelfde, die op de Kaarten Waiworo heet; de verwisseling van *w* en *m* is in die namen niet ongewoon, zoo b.v. ook in Mauwari en Maumeri (bl. 665). Een zoon van dien Radja der Rokka's bezocht in 1874 de inlandsche school te Koepang.

([3]) Van het gebied van Endeh vindt men eene uitvoerige beschrijving van den Heer S. Roos, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIV, bl. 481. Die Schrijver deelt daar onder andere bijzonderheden ook mede dat de Endehneezen »een eigen letterschrift hebben, waardoor zij eene gunstige uitzon»dering maken op de andere volken in dezen Archipel." Maar uit de door hem daarbijgevoegde lithographie van dat alphabet blijkt dat dit het Boegineesche is met slechts geringe wijzigingen.

Klein Endeh of het Toren-eiland, zoo genoemd wegens zijn vorm, ten oosten van de Baai van Nanga Lilin, op 120° 12′ O. L. Er houden zich eene groote menigte herten op; of het ook door menschen bewoond wordt is ons niet bekend.

Noesa Endeh of P. Aloso in de baai van denzelfden naam op 121° 33′ O. L.; het behoort aan den Radja van Endeh en heeft eene bevolking van ongeveer duizend zielen. Men vindt er nog overblijfselen van een klein fortje, dat in de 16de eeuw door de Portugeezen daar is gebouwd.

Langs de noordkust van westen af:

Seraja besar, Seraja ketjil, Toko-Toko en Sebolon, vier kleine eilandjes nabij elkander op geringen afstand van T. Batoe Kandisang (bl. 653) gelegen.

Gili Bodo, op ruim 119° 58′ O. L. nabij T. Loepa (bl. 653).

P. Longso, vóór de Baai van Bari.

P. Tjindeh of Tjindi, zeer nabij de kust, op 121° 20′ O. L., ten westen van de Baai van Gomon; het wordt op sommige kaarten niet als een eiland maar als een voorgebergte voorgesteld. Onmiddellijk ten oosten ervan ligt het zeer kleine P. Toto; en in de Gomon-baai het Rotsig eiland.

Roesa Radja of P. Paloweh, een 4200 voet hoog en vulkanisch eilandje, ten noordoosten van T. Lollokatta, op 121° 43′ O. L. en 8° 17′ Z. B.

P. Soekoer of Roesa Lingette, mede een vulkanisch eilandje, 1750 vt. hoog, veel noordoostelijker gelegen op 122° 8′ O. L. en 8° 5′ Z. B.

West-Doffer of Pomaneh en het veel kleinere Oost-Doffer, onmiddellijk nabij elkander tusschen 122° 17′ tot 122° 20′ O. L. en 8° 17′ tot 8° 20′ Z. B.

Groot Bastaard, onmiddellijk ten oosten daarvan Klein Bastaard, en een weinig noordoostwaarts Oost Bastaard, tusschen 122° 20′ tot 122° 31′ O. L. en 8° 22′ tot 8° 25′ Z. B. Het vaarwater in den omtrek van de vijf laatstgenoemde eilanden is met zandbanken en ondiepten bezet en valt bij laag water gedeeltelijk droog.

Al deze eilandjes zijn onbewoond, tenzij er zich tijdelijk visschers of zeeroovers ophouden.

De eilandjes tusschen Flores en de Solor-groep zijn vermeld op bladz. 651.

VERBETERINGEN EN BIJVOEGSELS IN HET EERSTE DEEL.

Sedert de uitgave van het Eerste Deel hebben reeds weder een aantal veranderingen, vooral op administratief gebied, plaats gegrepen, van welke de belangrijkste hier benevens eenige andere verbeteringen worden medegedeeld.

Bladz. 31, reg. 21 staat: 28 November; lees: 2 November.

» 42, » 17 staat: de groote; lees: en groote.

» 45, » 23 bij te voegen: Aan het hoofd van elk der drie takken van het gemediatiseerde Tjeribonsche Vorstenhuis staat echter nog altijd een lid van die familie met den titel van Sultan, die als zoodanig ook het beheer der familiegoederen heeft. *Kol. Verslag over* 1881, bl. 2.

» 61, » 38 bij te voegen: Toen echter de hoop op de pacificatie van Atjih nog steeds niet verwezenlijkt werd, is dit burgerlijk bestuur weder door een militair bewind vervangen en de Kolonel DEMMENI als Civiel en Militair Gouverneur opgetreden (Augustus 1884).

» 81, » 26 bij te voegen: De grootste diepte der zee tusschen Sumatra, Java en Borneo, die zij slechts op een enkel punt ten noorden van Madoera bereikt, is 36 vadem (1 vadem = 1,83 meter); overigens wisselt zij meerendeels af tusschen de 20 en 30 vadem. In de Straat van Mangkasar stijgt zij op eens tot boven de 200, en aan den noordelijken ingang van Straat Lombok, ten oosten van

Bali, tot 670 vadem. In de Zee van Selébes, ten noorden van dit eiland, is zij meer dan 2600, en tusschen Timor en Seram 2300 vadem. Tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland is de grootste diepte 62 vadem (ten zuidwesten van het Frederik Hendrik-eiland); overigens wisselt zij daar meest af tusschen de 20 en 40 vadem. Zie *Tiefen-Karte des Indischen Oceans von* OTTO KRÜMMEL, in het *Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie, herausgegeben von* J. I. KETTLER, 2te Jahrgang, Lahr, 1881.

Volgens anderen echter ligt de grenslijn tusschen de beide deelen van den Indischen Archipel, althans in zoölogisch opzicht, 8° oostelijker, en vormen Selébes en de Kleine Soenda-eilanden een overgangsgebied tusschen de Aziatische en de Australische fauna.

Bladz. 92, reg. 36 staat: *Tjingkeh;* lees: *Tjĕngkeh.*

» 96, » 28 staat: *Kamkama;* lees: *Koemkoema.*

» 98, » 15 staat: Wortelhout (Mal. *Kajoe akar*) van den Lingua-boom. Dit is onjuist; *Kajoe akar* en Lingua (*Lĕnggoea*) zijn twee verschillende houtsoorten.

» 100, » 12 en 13. De woorden »of *Madoe*" moeten vervallen.

» » » 15 *Bebesaran* is niet de Javaansche naam van den zijdeworm, maar van den boom (*Morus indica*, eene soort van moerbezie-boom), welks bladeren door de zijdewormen worden gegeten.

» 125, » 29 enz. Het Hoog Gerechtshof heeft thans een President, drie Vice-Presidenten, elf Raadsheeren, een Procureur-generaal, drie Advocaten-generaal, een Griffier en drie Substituut-griffiers, en is verdeeld in vier Kamers.

» 126, » 27 De Raden van Justitie te Ambon, Banda en Ternate zijn in 1882 vervallen. In het algemeen is veel van wat in de volgende bladzijden over het rechtswezen, vooral in de Buitenbezittingen wordt gezegd, grootelijks veranderd door de in dat jaar ingevoerde nieuwe regeling van de rechtspleging; men zie daarover ons Tweede Deel, bij de verschillende Residentiën.

Bladz. 150, reg. 25 Sedert 1°. Juli 1882 zijn de Pantjèn-diensten afgeschaft en is daarvoor aan de Inlandsche Hoofden en ambtenaren eene schadeloosstelling toegekend van ƒ5 's maands voor iederen dienstplichtige. Tevens zijn nog verschillende andere heerendiensten ingetrokken, en is het maximum der verplichte dagdiensten, die van iederen dienstplichtige kunnen worden gevorderd, van 52 teruggebracht op 42. De Pantjèn-diensten bij de Dessa-hoofden zijn echter niet afgeschaft.

» 157, » 18 bij te voegen: In 1882 is te Batavia opgericht eene Hoogere Burgerschool voor meisjes, met driejarigen cursus.

» 158, » 7 bij te voegen: Te Tomohon is thans ook eene dergelijke school voor meisjes.

» 159, » 17 moeten vervallen de woorden: »de paardenstoeterij te Malassoro (Celébes)." Deze inrichting is in 1881 opgeheven.

» 163, » 2 Het Regiment Cavalerie bestaat thans uit vier veld-eskadrons, een depôt-eskadron en een detachement te Mangkasar.

» » » 12 moet vervallen: »Paardenstoeterij te Malassoro (Celébes)."

» 169, » 5 moeten vervallen de woorden »Tjeribon" en »Pasoeroewan."

» 170, » 20 De Lijfwachten-Dragonders zijn in 1880 weder tot op zichzelf staande korpsen gemaakt, elk sterk 1 Officier, 47 manschappen en 40 paarden, onder toezicht van het Civiel bestuur.

» » » 39 Sedert 1881 bestaan de Barisans alleen uit Infanterie.

» 171, » 8—14 en 23—26 moeten vervallen. Men zie daarover hiervóór Dl. II, bladz. 577 en 578.

» 184, 3de kolom, reg. 3 en elders staat: Tanggeran; lees: Tanggerang.

» » 5de kolom, reg. 2 staat: Tanggeran, Tjoeroek, Maoek; lees: Tanggerang, Blaradja, Maoek.

» » 5de kolom, reg. 9. Achter »Tjabang-boengin" bij te voegen »Gandasoli". (Dit District is in 1884 van de Preanger-Regentschappen afgenomen en bij Krawang gevoegd).

Bladz. 185, 5de kolom, reg. 5 moet vervallen: »Gandasoli".
» » » » » 41 De naam »Masin" moet vervallen.
» 189, » » » 13—15. Van de Afdeeling Mådjå-kĕrtå zijn in 1881 afgenomen de Districten Mådjå-agoeng, Mådjå-rĕdjå en Mådjå-dadi, die thans de afzonderlijke Afdeeling Djombang vormen maar tot het Regentschap Mådjå-kĕrtå blijven behooren.
» » 3de en 4de kolom, reg. 9 en elders staat: Sidajoe; lees: Sĕdajoe.
» 190, 5de kolom, reg. 24 achter »Ranoe-lèmongan" in te voegen: Tempeh.
» » van onderen. Het eiland Bali vormt thans met Lombok eene afzonderlijke Residentie; terwijl de voormalige Residentie Banjoewangi als Afdeeling aan Besoeki is toegevoegd.
» 200, reg. 8 Dat het woord »uitgebrande" hier moet vervallen is op treurige wijze gebleken door de hevige uitbarsting op 27 Augustus 1883, waarbij een groot gedeelte van het eiland is verzonken.
» 230, » 34 staat: Bakoe laoet; lees: Pakoe laoet.
» 233, » 13 staat: Trangoeli; lees: Tranggoeli of Tenggoeli.
» 234, » 22—27 lees: en hebben dan eene hoogte van 30 tot 40 meter; omstreeks de maand Juli beginnen zij hunne bladeren te verliezen, welke met den aanvang van den regentijd, gewoonlijk in het begin van October, weder uitbotten; en daar ook geene andere struiken er tusschen groeien, staan deze wouden gedurende de maanden Augustus en September geheel dor. Het bloeien begint in den regel in October en duurt tot Mei of Juni.
» 242, » 22 »Tji-Semoet". Beter: »Tji-Sĕmĕt of Tji-Sĕmeut".
» 266, » 24 bij te voegen: In 1881 is concessie verleend voor den aanleg van een spoorweg van de benedenstad Batavia over Gĕdoeng roeboe en Poeloe gadoeng naar Bekàsi, met zijtakken van Gĕdoeng roeboe naar Pasar Senèn (Weltevreden) en van Poeloe gadoeng over Klender naar Meester Cornelis; alsmede voor eene lijn van Tĕgal naar Balapoelang, met een zijtak van Bandjaran naar Pangka. (*Kol. Verslag over* 1882, bl. 139).

Bladz. 266, reg. 29 bij te voegen: In 1881 is concessie verleend voor den aanleg van een Stoomtramweg van de haven te Pasoeroewan door de stad, zooveel mogelijk langs den Grooten postweg, naar de dessa Banjoe biroe.

» 267, » 11 De lijn van Anjer naar Sumatra was gelegd naar Tĕlok Bĕtoeng; zij is bij de verwoesting van Krakataoe (27 Aug. 1883) vernield en vervangen door eene andere, die nu naar Kalianda (Lampongsche Districten) loopt.

» » » 27 bij te voegen: Eene lijn van Banjoewangi rechtstreeks naar Singapoera, door dezelfde Engelsche maatschappij gelegd.

Voorts is in 1881 vergunning verleend tot het aanleggen van telephoon-verbindingen te Batavia, Weltevreden, Tandjoeng Prijok, Samarang en Soerabaja, alsmede tusschen de drie eerstgenoemde plaatsen.

» 271, » 17 De woorden »kaneel, peper" moeten vervallen.

» 273, » 14 P. Babi is niet hetzelfde als P. Toenda, maar een afzonderlijk eilandje.

» 274, » 21 staat: Poeloe Tindjil; lees: Poeloe Tindjĕl.

» » » 24 Poeloe Poedjang schijnt te moeten zijn P. Peutjang of Pĕtjang.

» 276, » 30 Batavia ligt op 106°48'25,5" O. L.

» 277, » 7 bij te voegen: Op den westelijken havendam is een lichttoren geplaatst.

» » » 8—23 te lezen als volgt: De voornaamste voorsteden zijn: het Molenvliet; Noordwijk; Rijswijk, met het hôtel van den Gouverneur Generaal, de bureaux van het Departement van Justitie, van het Departement van Binnenlandsch bestuur en van het Mijnwezen, het Scheikundig laboratorium en de Societeit »De Harmonie"; het Koningsplein, met het gebouw van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; ten zuidoosten van het Koningsplein ligt voorbij Menteng, niet ver van Meester Cornelis, de in 1864 onder toezicht van den bekenden kunstschilder Radèn Saleh aangelegde dieren- en plantentuin; Batoe toelis; Pasar baroe; Parapattan; Tanah

abang (Tanabang); Pasar sĕnèn of Weltevreden, met het Plein van Waterloo, kazernen, tuighuizen, officierswoningen, het uitmuntende Groote hospitaal, de lokalen van het Hoog Gerechtshof, het Marine-departement, de Landsdrukkerij, het Postkantoor, het Hoofd-telegraafkantoor, het gebouw van de Rekenkamer, en het Paleis van Weltevreden ([1]), waarin zich bevinden de vergaderzaal der Hooge Indische Regeering met de portretten van alle Gouverneurs Generaal, en de bureaux van de 2de en 5de Afdeeling van het Departement van Oorlog (zie bl. 159), terwijl die der andere Afdeelingen over geheel Weltevreden zijn verspreid; Kramat; Goenoeng Sari; Tanah njonja en andere.

Bladz. 277, reg. 29 In 1881 had Batavia 96957 inwoners.

» 278, » 25 staat: Parapattan (Batavia); lees: Rijswijk.

» » » 27 en 28 staat: te Djati (Batavia); lees: te Pasar Baroe op den weg naar Meester Cornelis.

» » » 34 lees: Het topographisch bureau met het lithographisch etablissement, behoorende tot den Generalen Staf (bl. 160).

» 279, » 15 moet vervallen.

» » » 25 bij te voegen: Blaradja en Maoek, Districtshoofdplaatsen.

Tjoeroek, voormalige Districtshoofdplaats.

» » » 28 bij te voegen: In 1881 had Meester Cornelis 70137 inwoners.

Pasar Minggo, standplaats van het Districtshoofd van Meester Cornelis.

» » » 34—36 moeten vervallen.

» 280, » 5—7 De woorden: »doch is — gevestigd" moeten vervallen.

» » » 16 De Landbouwschool te Buitenzorg is in 1884 opgeheven.

» » » 17 moet vervallen.

» » » 33 Achter »Edam" in te voegen: met een lichttoren.

» 281, » 20 en 21 De woorden: »thee en kaneel" moeten vervallen.

» » » 22 De woorden: »Leerlooierijen — op" moeten vervallen.

Bladz. 281, reg. 28—30 De woorden: »onder welke — gelegen" moeten vervallen.

» 283, » 5 lees: Tjeribon, door de Inlanders Gragè genoemd.

» 285, » 19 staat: Njalendoeng; lees: Ngalindoeng. Hierbij moet nog worden gevoegd de Contrôle-afdeeling Lengkong, die gevormd is uit de Districten Djampang tengah en Djampang Koelon.

» 287, » 32 bij te voegen: Lengkong, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling van dien naam.

» 289, » 17 bij te voegen: de Contrôle-afdeeling Lebaksioe.

» » » 25 Bij Tĕgal is een lichttoren.

» 290, » 38 In plaats van »Bandar" leze men »Paninggaran en Blado".

» 291, » 15 In 1881 was de bevolking van Pekalongan 30539 zielen.

» 293, » 5 In 1881 was de bevolking van Samarang 68551 zielen.

» 294, » 22 Bij de haven van Samarang is een lichttoren in aanbouw.

» 295, » 30 bij te voegen: Bij Willem I is een troepen- en officiers-kampement.

» » » 32 bij te voegen: met een fraai permanent kampement.

» 300, » 41 In 1881 was de bevolking van Toeban 21326 zielen.

» 305, » 7 bij te voegen: met een bamboezen kampement en een proefveld voor de Artillerie.

» 313, » 22 In 1881 was de bevolking van Djokjokarta 44999 zielen.

» 317, » 15 In 1881 was de bevolking van Soerakarta 124041 zielen.

» 322, » 13 De woorden: »kaneel, cochenille" moeten vervallen

» » Noot In 1881 was de bevolking van Soerabaja 122234 zielen.

» 324, reg. 7 staat: Ten oosten; lees: Ten westen.

» » » 29 De woorden »Eene ambachtsschool" moeten vervallen.

» 325, » 25—29 De plaatsen Ngemplok, Djombang en Plåså behooren tot de nieuw gevormde Afdeeling Djombang (zie de Verbetering op bl. 189).

Bladz. 329, reg. 7 en de Noot aldaar. Blijkens het *Koloniaal Verslag over* 1883 is in November van dat jaar het Inlandsch bestuur in Soemĕnap werkelijk opgeheven en ook dit gewest onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement gebracht.

» 330, » 20 In 1881 was de bevolking van Bangkalan 20100 zielen.

» 334, » 9 staat: drie en twintig; lees: twintig.

» 335, » 24 staat: Sengon; lees: Poerwårĕdjå.

» 336, » 2 In 1881 was de bevolking van Pasoeroewan 38816 zielen.

» 337, » 25 staat: Kasri en Sengon; lees: Kasri en Poerwårĕdjå.

» » na » 26 in te voegen: Sengon, vroegere hoofdplaats der Contrôle-afdeeling Poerwårĕdjå.

» 338, » 35 bij te voegen: Bij Pråbålinggå is een lichttoren.

» 339, » 33—39 aldus te lezen: De Residentie Besoeki (eigenlijk Basoeki) wordt ten westen gescheiden van Pråbålinggå door de oostelijke grenslijn van deze Residentie (bl. 338) en overigens door de zee bespoeld. De voormalige Residentie, thans Afdeeling, Banjoewangi neemt hiervan het zuidoostelijke gedeelte in, dat ten noorden en westen wordt begrensd door eene lijn, die langs de Kali Badjoel Mati (bladz. 252) en den G. Kĕndang (bl. 212) zuidwestwaarts naar den G. Koekoesan en den G. Rawoen loopt, en vandaar recht zuidwaarts naar de Baai Pasir Pendek.

» 340, » 8 staat: vijf; lees: zes.

» » » 9 bij te voegen: en Banjoewangi.

» » » 20 Het woord »cochenille" moet vervallen.

» 341, » 20 Achter »onbewoond is" in te voegen: men vindt er eenige grotten met vogelnestjes.

» » » 23 staat: *Residentie*; lees: Afdeeling. — De veranderingen, die overigens uit de inlijving van Banjoewangi bij Besoeki voortvloeien, wijzen zichzelve genoegzaam aan.

Te Banjoewangi, de standplaats van den Adsistent-Resident der Afdeeling, vindt men eene Kampong Mandar (Mandareesche kampong), waar afstammelingen van Boegineezen of Mandareezen wonen.

Bladz. 345, reg. 27 Zie over deze persoonlijke diensten de Verbetering op bl. 150.

» 348, » 33 Over het Dorpsbestuur in Tjeribon zie men ook de *Indische Gids van* 1882, Dl. II, bl. 389.

» 356, » 9 Over de Priesterraden zie men het *Ind. Staatsbl. van* 1882, N°. 152 en 153, en het *Kol. Verslag over* 1882, bl. 55.

» 367, » 19 Volgens het jongste *Koloniaal Verslag* bedroeg op ult°. December 1882 de bevolking van Java en Madoera 20.259450 zielen.

» 403, » 19 bij te voegen: De negeri, waar de Regent woont, wordt ook wel *Koetå* genoemd.

» 404, » 13 staat: *kampong*; lees: *pĕkarangan* of *pomahan.*

» 408, » 31 bij te voegen: Individueel bezeten sawahs heeten *sawah pandĕgan*; gemeenschappelijk door eene geheele dessa bewerkte en jaarlijks van gebruiker verwisselende rijstvelden heeten *sawah kongsèn.*

» 410, » 26 bij te voegen: Over de Agrarische wet en daarmede verwante verordeningen en besluiten zie men: A. MIJER. *De agrarische verordeningen in Nederlandsch Indië, van aanteekeningen en een alphabetisch register voorzien. Batavia. Ernst & C°.*, 1880.

» 463, » 27 Dat Bali met Lombok thans tot eene afzonderlijke Residentie is verheven werd reeds opgemerkt bij bl. 190. De hier vermelde Adsistent Resident is dus vervangen door een Resident, en de betrekking van Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok vervallen.

» 504, » 9, 13, 20 en 25 De namen der hier genoemde bergen moeten waarschijnlijk zijn: Saoet, Siboealboeali, Loeboek Raja en Sorik Bĕrapi.

» 505, » 13 en 14. »Pakoentan" schijnt te moeten zijn: Kapoendan.

» 506, » 14 staat: Gadang; lees: Gĕdang.

» » » 19 De eigenlijke naam van den B. Oeloe Moesi is G. Tjoendoeng. Hij is door eenen 1150 meter hoogen pas gescheiden van den ten zuidwesten liggenden G. Itam. *Midden-Sumatra*, I, 2, bl. 140.

» 507, » 3 »G. Poejong" moet zijn G. Poendjoeng.

» 507, » 39 »G. Maleh" moet waarschijnlijk zijn G. Maléa.

Bladz. 508, reg. 1 »Sidoadoa" moet zijn Sidoardoar.
» 510, » 28 staat: O. Salabi; lees: O. Silaboe.
» 525, » 23 bij te voegen: Tot de 3de Onder-afdeeling behooren ook de twee in 1881 ingelijfde landschappen Gloegoer di Moedik of Moewara Soengei Lolo VI Kota en Mapat Toenggoel. Over deze gewesten zie men het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIX, bl. 1.
» 527, » 31 De woorden: »Er is eene sterkte, doch thans zonder bezetting" moeten vervallen.
» 532, » 28 Achter »Pangariboean" in te voegen: Boetar, Loeboe Siregar.
» » Noot (1) bij te voegen: Bij acten van 29 April 1874 en 5 Oct. 1882 is de verhouding van Teroemon tot het Gouvernement geregeld; en bij acte van 10 Maart 1883 zijn de inkomsten uit opium in Teroemon aan het Gouvernement afgestaan. *Ind. Staatsbl.*, 1881, N°. 96; *Kol. Verslag over* 1882, bladz. 10.
» 536, » 5 en 6 In plaats van: »Het zoogenaamde — kampement" leze men: Dicht aan zee ligt een open kampement.
» 538, » 33 Het Fort Elout bestaat in het geheel niet meer.
» 541, » 33 bij te voegen: Gloegoer di Ilir. Dit gewest is in 1881 ingelijfd; men zie daarover ook het *Tijdschrift v. Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVIII, bladz. 216.
» 542, » 29 en 30 In plaats van: »echter — Infanterie" leze men: en dient thans alleen nog als Artillerie-magazijn. Het hospitaal staat aan de andere zijde van den Boekit Tinggi bij het *Karbouwengat*. De troepen, een gedeelte van een (thans het 16de) bataljon Infanterie en eene compagnie Artillerie, liggen in een fraai kampement tegenover de bovengenoemde Kweekschool.
» 543, » 29 en 30 In plaats van: »met — Cochius" leze men: waar vroeger het fort Generaal Cochius was.
» 544, » 4—7 In plaats van: »De vroeger — iets meer" leze men: De hier bestaande redoute is in 1873 verlaten; het hier in garnizoen liggende

gedeelte van het (thans 16de) bataljon Infanterie is gehuisvest in het iets meer

Bladz. 547, reg. 4 en 5 Deze bronnen heeten ook wel *Pantjoeran poetih* en *Pantjoeran radja*. Het woord *pantjoeran*, eigenlijk *waterloop*, *waterleiding*, wordt ook in de beteekenis van *badplaats* gebruikt.

» » » 17 en 19 staat: »Kaoen"; lees: Kaoem.

» 549, » 6 De B. Soemani heeft haren oorsprong niet op den G. Talang, maar in het meer Danau di Baroeh (bl. 548).

» 550, » 12 Kota Baroe ligt wel zeer dicht bij Moewara Laboeh, maar is een afzonderlijk dorp, dat evenwel bij Moewara Laboeh behoort.

» » » 26 Loeboe Gĕdang ligt aan de Lompatan, die in de Liki valt.

» 554, in het midden. De telegraaflijn van Fort de Kock naar Siak en verder bestaat nog niet.

» » van onderen. Bij te voegen: In 1881 is aan de Deli-maatschappij voorloopig concessie verleend voor den aanleg van een spoorweg van Laboean Deli naar Medan (bl. 751) en Deli toewa, met zijtakken van Medan naar Timbang Langkat, en van Kampong Baroe naar Tandjoeng Morawa. (*Kol. Verslag over* 1882, bl. 140).

Aan particulieren is concessie verleend tot het aanleggen van telephoonverbindingen tusschen Laboean Deli, Medan, Timbang Langkat en Klambir (ald. bl. 148).

» 606, » 21 Eene proeve van de Spraakkunst der Niassche taal vindt men in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVIII, bl. 93.

» 630, » 16 »Laïs of Soengei Lama". Men heeft mij medegedeeld dat dit laatste moet zijn Soengei Lĕmau. Dezen naam draagt dit gewest dan naar de rivier Lĕmau, die thans tot de Afdeeling Ommelanden van Bengkoelen behoort (bl. 632).

» 650, » 8 staat: Rogo; lees: Roegoek.

» 671, » 1 Achter »lebong," in te voegen: thans gewoonlijk alleen Lebong genoemd,

» » » 15 Achter »stammen)" in te voegen: thans meestal alleen Redjang genoemd,

Bladz. 676, reg. 27 »B. Ambaloe". Beter: B. Ambalau.

» » » 29 »B. Balahi" schijnt te moeten zijn B. Bala.

» 677, » 20 Over de geologische gesteldheid van Palembang en Zuid-Sumatra in het algemeen vindt men eene uitvoerige verhandeling van den Heer VERBEEK, in het *Jaarboek van het mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië*, Jaarg. 1881, Dl. I.

» 678, » 14 bij te voegen: en op eenigszins grooteren afstand P. Berhala. Van de Koewala Berba scheidt zich nog een oostwaarts loopende doch gebrekkig bevaarbare arm af, de Koewala Sadoe, die dus eigenlijk de oostelijkste mond der Batang Hari is.

» » » 27 en 28 aldus te lezen: Moewara Kompeh ligt aan de daar 100 meters breede rivier.

» 683, » 4 Het dorp Moewara Rawas bestaat niet meer. Zie *Midden-Sumatra* I, 2, bl. 50.

» 688, » 35 Achter »Lajang Boehi" in te voegen: hier Lajanglajang genoemd,

» 691, » 30 Het contract met den Sultan van Djambi is het laatst vernieuwd den 2den Mei 1882.

» 692, » 22 Volgens de laatste telling bedroeg de bevolking van de hoofdplaats Palembang ongeveer 60000 zielen, waaronder 1500 Arabieren, 3000 Chineezen en 600 Klinganeezen. Zie het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. VII, bladz. 51, waar men eene uitvoerige beschrijving van Palembang vindt.

» 695, » 8 Achter »Ampat Lawang" in te voegen: op het punt waar de wegen samenkomen, die van Moewara Bliti en van Kepahiang naar Lahat voeren;

» » » 36 en 37 lees: Bingin Telok en Paoe, lager aan dezelfde rivier. Zie de Verbetering op bl. 683.

» 697, » 10 Bandar is als standplaats van den Controleur vervangen door Pagar Alam. Zie *Kol. Verslag over* 1882, bl. 68.

» 723, » 22 Volgens de *Handelskaart van Nederlandsch Indië*, uitgegeven te Leiden, bij E. J. BRILL, 1884, ligt Mandah, het stroomgebied van het riviertje van dien naam, niet binnenslands maar aan de kust in het noorden van Indragiri; en volgens het *Kol. Verslag over* 1882, bladz. 15, liggen

benoorden Mandah nog de landschappen Danei, aan de beide oevers van het riviertje Danei, en Kateman of Ketemen, door een gelijknamig riviertje doorsneden, bezuiden Danei, en zijn beiden onderhoorigheden van den Sultan van Lingga.

Bladz. 726, na reg. 20 in te voegen: Soengei Krija, de verblijfplaats van den Stedehouder van den Onderkoning van Riouw in Mandah; eene vrij groote door goede wegen doorsneden kampong aan de Mandah, op anderhalf uur stoomens van haren mond. *Kol. Verslag over* 1881, bl. 15.

» 727, Noot bij te voegen: In het *Kol. Verslag over* 1881 wordt de bevolking van Indragiri geschat op 35000, die van Reteh op 1500, en die van Mandah op 2000 zielen.

» 732, Noot (²) bij te voegen: *Kol. Verslag over* 1881, bl. 12 en 1882, bl. 12. De acte, waarbij Poeloelawan de Nederlandsche souvereiniteit erkent, is bekrachtigd in 1881. Bij contract van 23 Oct. 1882 is het recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten en eenige verpachte middelen tegen schadeloosstelling afgestaan aan het Gouvernement.

» 735, reg. 3 staat: Moewara Sako (of Takoes?); moet zijn: Moewara Takoes.

» 739, » 24 bij te voegen: In de S. Mentjirim ontlast zich de S. Bingei.

» 746, » 4 en 5 aldus te lezen: de Onder-afdeelingen Laboean Deli, Serdang, Langkat, Tamiang en Tandjoeng Djati, later Timbang Langkat genoemd.

» 751, » 21 lees: In de Onder-afdeeling Laboean Deli.

» 752, na » 32 bij te voegen:

In de Onder-afdeeling Timbang Langkat (vroeger Tandjoeng Djati):

Timbang Langkat, aan de samenvloeiing van de Mentjirim en de Bingei, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur.

Tandjoeng Djati, de vroegere hoofdplaats.

» 757, » 36 bij te voegen: Volgens hunne overlevering stamt de bevolking der XXV Moekims af van

de Bataks, die van de XXVI Moekims van de Tjètis (Hindoe's; zie Dl. I, bl. 115, Noot), die van de XXII Moekims van de Mantirs, de oorspronkelijke bewoners des lands. Zie *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVIII, bl. 180.

Bladz. 759, reg. 7 staat: Gajoe; lees: Gajo. (Het is eigenlijk Gaja, met de Sumatrasche uitspraak der open *a* op het einde der woorden).

» 762, » 26 Pasei bestaat uit negen landschappen, die te zamen eene soort van bondgenootschap vormen, met eene gezamenlijke bevolking van ongeveer 100000 zielen. Tot deze landschappen behooren o. a. Kerti, Blangmeh en Bajan. *Indische Gids*, 1882, Dl. II, bl. 233.

» 763, » 35 en 36 lees: de Adsistent-Resident, de Controleur en de Kapitein-Chinees wonen buiten den Kraton.

» 764, » 7 bij te voegen: Ook Penajoeng en Kedah zijn als onderdeelen onzer hoofdvestiging te beschouwen.

» » » 38 bij te voegen: In 1884 is ook een Stoomtramweg aangelegd van Oleh-leh naar Lambaroe, voornamelijk voor het vervoer van vivres en munitie.

» 765, » 34 lees: Glé Kambing op den linker- en Indrapoeri op den rechteroever der rivier.

» 768, » 12 staat: Tenaam of Tenoeng, Pangah; lees: Tenom, Panga of Pangah, dat als eene onderhoorigheid van Tenom wordt beschouwd,

» 772, » 17 De Vorst van Bakara schijnt zijnen zetel bij afwisseling op het eiland en op de vaste kust te houden. Zie de *Notulen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXII, Afl. 1, bl. 29.

» » » 33 Achter »Adjibata" bij te voegen: en Nagasariba.

» 786, » 24 en de Noot (²). Dit zijn werkelijk geene krijgsbanieren maar tooverstaven; zij worden altijd van *tanggoelan*-hout gemaakt. Zie over hunnen oorsprong de *Notulen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XX, bl. 102.

» 815, » 7 Deze redoute is in 1881 opgeheven en teruggebracht tot eene versterking van den 4den rang,

die mitsdien door de bevolking moet worden onderhouden. *Kol. Verslag over* 1882, bl. 37.

Bladz. 818, reg. 10 Bij T. Oelar en T. Kalian (of Kalean) zijn lichttorens.

» 821, Noot (¹) Als gemiddelde wordt, althans op Blitong (beter Bĕlitoeng), aangenomen 27 pikols.

» 828, reg. 23 Mendanau heeft een kustlicht op den westhoek.

» » » 30 bij te voegen: P. Langkoewas, ten noordwesten van T. Binga (bl. 830), met een kustlicht.

» 830, » 17 staat: T. Manggar; lees: T. Mangar. Zoo ook later.

» 831, » 33 en bl. 833, reg. 30 staat: Tandjoeng Pandang; lees: Tandjoeng Pandan.

» 832, » 10 Blitong is thans verdeeld in de vijf Onder-districten Tandjoeng Pandan, Boeding, Linggang, Mangar of Boeroeng Mandi en Dindang.

» » » 37 en Bl. 833, reg. 3 lees: De Onder-districten Linggang en Mangar beslaan te zamen het middengedeelte van de oostelijke helft des eilands, tusschen de Onder-districten Boeding en Dindang; de zuidelijke grens is de S. Linggang en hare rechter-zijrivier de S. Lais. De hoofdplaats van Linggang en de woonplaats van den Administrateur is Gantong of Gantoeng

Het Onder-district Mangar heeft tot hoofdplaats Mangar, gelegen aan de oostkust nabij Kaap Mangar.

» 874, » 1 staat: Bl. 173; lees: Bl. 171.

VERBETERINGEN EN BIJVOEGSELS IN HET TWEEDE DEEL.

Bladz. 32, reg. 9 staat: L. De Loho; lees: R. De Loho.

» 36, » 3 en 5 en Bl. 40, r. 2 staat: Pappar; lees: Papar.

» 99, » 18 en volgg. Van het rijk Sanggouw of Sanggau komt eene zeer uitvoerige beschrijving door den Heer H. P. A. Bakker voor in de eerst dezer dagen hier te lande ontvangen 4de Aflevering van Dl. XXIX van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde.*

Bladz. 134, reg. 14 en Bl. 137, reg. 7. Volgens mededeelingen in de dagbladen zal de Gouvernements-exploitatie van de steenkolenmijnen Oranje Nassau in den loop van het jaar 1884 worden gestaakt.

» 180, » 34 en Bl. 181, reg. 1. T. Karbouw en T. Tolo of Toloe zijn wellicht verschillende namen van dezelfde Kaap. Verg. bl. 238, r. 3 en bl. 247, r. 1.

» 287, » 1 staat: den rijstbouw; lees: den natten rijstbouw. — Voorts zie men over de voortbrengselen van Saleijer nog *De Indische Gids*, 1884, Dl. II, bl. 306 en volgg.

» 370, » 13 en volgg. Over de Alfoersche bevolking van Halémahéra vindt men een belangrijk artikel van den Heer C. F. H. Campen in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Vierde Volgreeks, Dl. VIII, bl. 162. Daar die Aflevering is uitgegeven nadat de tekst reeds was afgedrukt, heb ik daarvan geen gebruik kunnen maken.

» 543, » 24 staat: drooge; lees: droge.

» 553, » 4 Dr. Van der Burg, met velen de mogelijkheid der onafgebroken voortplanting van Europeanen tusschen de keerkringen ontkennende, zoekt in zijn werk *De Geneesheer in Indië* den oorsprong van de hier vermelde »afstammelingen van Europeanen" op Kisser niet in den tijd der O. I. Compagnie, maar zegt dat het voortdurend bestaan van dit gemengde ras is toe te schrijven aan de Noord-Amerikaansche walvischvaarders, die dikwijls deze eilanden bezoeken.

